

LUND UNIVERSITY

Biskop och stad

aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping

Tagesson, Göran

2002

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Tagesson, G. (2002). *Biskop och stad: aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. [Doktorsavhandling (monografi), Historisk arkeologi]. Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

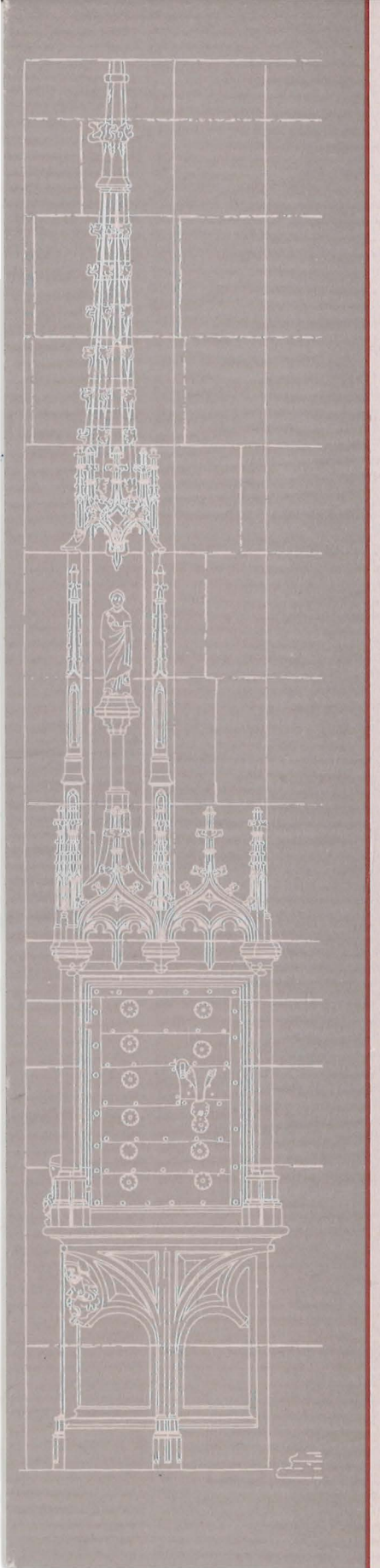
Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 21. Dec. 2025

Biskop och Stad

- aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping

Göran Tagesson

Lund Studies in Medieval Archaeology 30

Almqvist & Wiksell International
Stockholm 2002

Biskop och Stad

- aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping

Göran Tagesson

Utgiven med bidrag från
Westman-Wernerska stiftelsen
Berit Wallenbergs stiftelse
Gunvor och Josef Anérs stiftelse

Till Eva, Katarina, Mathias, Cecilia och Johannes.

Biskop och stad
- aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping

©Göran Tagesson 2002
Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen
i medeltidsarkeologi, Lunds universitet

Form och layout Göran Tagesson
Omslag Britt Lundberg
Engelsk språkgranskning Alan Crozier
Tryck Tryckhuset, Linköping, 2002

Distribution
Almqvist & Wiksell International
P.O. Box 7634
SE-103 94 Stockholm
Sweden

ISSN 0283-6874
ISBN 91-22-01957-X

Innehåll

1 Förord 7

1 På väg mot Linköping – bakgrund, syfte och arbetssätt 13

2 Arkeologin, medeltiden och staden 18
- Kapitel 2.1 EN TEORETISK UTGÅNGSPUNKT 18
  - Den vetenskapliga processen 18
  - Arkeologi som kulturvetenskap 21
  - Materiell kultur 25
  - Arkeologisk tid 28
  - Det arkeologiska rummet 29
  - Medeltidsarkeologi versus Historisk arkeologi 33
- Kapitel 2.2 DEN SVENSKA MEDELTIDSSTADEN MELLAN HISTORIA OCH ARKEOLOGI 38
  - En historisk tradition 38
  - En arkeologisk tradition 41
  - En formanalytisk tradition 46
  - Sammanfattning 48
  - Frågeställningar inför arbetet med Linköping 49

3 Linköping – med andras ögon 50
- Forskningshistorik 51
- Den förhistoriska och medeltida bygden 57
- Centralort och centralområde 60
- Liunga kaupinga 66
- Staden Linköpings uppkomst och utveckling 71

4 Linköping – mellan arkeologi och historia 74
- Kapitel 4.1 KÄLLMATERIAL OCH KÄLLKRITIK 74
  - Arkeologiskt källmaterial 75
  - Kartmaterial och skriftligt källmaterial 81
  - Datering av arkeologiskt källmaterial 88

Kapitel 4.2 Stadens offentliga rum – gator, gränder och torg 93
Kapitel 4.3 Stadens institutioner 99
S:t Larskyrkan 100
Domkyrkan 102
Domkapitel och residensgårdar 106
Biskopsgården 113
Övriga kyrkliga och borgerliga institutioner 117
Kapitel 4.4 Murade byggnader 120
Kapitel 4.5 Gårdar och tomter 127
Kapitel 4.6 Stadens kronologi 140

5 Linköping – mellan tid och rum 144
Kapitel 5:1 Linköping och tiden 144
Fas 1. 1000 – 1100-talet. Centralorten *Liunga kaupinga* 144
Fas 2. Ca 1230 – 1287. Kyrkans konsolidering 149
Fas 3. 1287 – ca 1350. Stadens födelse 152
Fas 4. Ca 1350 – 1370-talen. Krisår i Stora dödens och inbördeskrigets skugga 157
Fas 5. 1380-talet – 1465. Urban utveckling och residensgårdar 159
Fas 6. 1465 – 1540. Kontinuitet och polarisering 163
Fas 7. 1540 – 1630/40-talen. Reformation och upplösning 165
Fas 8. 1630/40-talen – 1700. Nyorientering 166
Sammanfattning 168
Kapitel 5.2 Linköping och rummet 169
Landskapet 169
Staden 178
Gården 199
Stenhuset 209

6 Biskopsstäder i det medeltida Sverige 219
Preurbana biskopsorter 221
Urban utveckling 223
Senmedeltidens kris och residensstadens framväxt 228
Sammanfattning 231

7 Kyrkan, staden och det medeltida samhället 234
Biskopens civitas ca 1000 – 1287 234
Rådsstaden ca 1287 – 1350 241
Residensstaden ca 1350 – 1540 247
Mot en ny regional identitet 1540 – 1700 260
Slutord 262

Bilagor 1 – 21 265
Bilaga 1. Arkeologiskt källmaterial 265
Bilaga 2. Datering av keramikmaterial från Linköping 267
Bilaga 3. Runstenar och runristade gravhällar i Linköping 270
Bilaga 4. S:t Larskyrkan 273
Bilaga 5. Domkyrkan 277
Den romanska kyrkan 277
Den gotiska kyrkan 277
Bilaga 6. Domkapitel och residensgårdar 283
Domkapitlet i Linköping 283
Prebenden och residensgårdar 286
Residensgårdarnas läge i staden 302
Bilaga 7. Biskopsgården 310
Bilaga 8. Domkapitelhus och domkyrkogårdsmur 315
Bilaga 9. Domskolan 319
Bilaga 10. Franciskankonventet 320
Bilaga 11. Helgeandshuset 323
Bilaga 12. S:t Örjans-kapellet 324
Bilaga 13. Själagården 325
Bilaga 14. Rådsinstitution och rådhus 326
Bilaga 15. Stadens gränser och stadsjordarna 329
Bilaga 16. Gillen, skyttevall, badstugor m.fl. 330
Bilaga 17. Gator, gränder och torg 334
Gator och gränder i skriftliga källor och kartmaterial 334
Gator och gränder i arkeologiskt källmaterial 336
Torg 343
Bilaga 18. Murade byggnader 344
Typer och planlösningar 344
Storlek 349
Teknik och kronologi 352
Funktion och läge 356
Bilaga 19. Brunnar 366
Bilaga 20. Gårdar och tomter 371
Kv. Aposteln och kv. Akademien 371
Kv. Absalon 376
Kv. Ambrosia 380
Kv. Apoteket och kv. Elektriciteten 386
Kv. Basfiolen 388
Stora torget och Holmen 392
Kv. Brevduvan 394
Kv. Dahlian och S:t Lars kyrkogård 402
Kv. Dykaren (Stangabergsgården) 404

Kv. Eolus och kv. Abboten 405
Kv. Epåletten 409
Hospitalstorget, kv. Elddonet och Bastuplan 412
Kv. Däckeln 416
Tomter och bebyggelse 416
Gårdar och tomter i medeltida skriftligt källmaterial 420
Bilaga 21. Biskopsstäder i det medeltida Sverige 425
Skara 425
Strängnäs 427
Uppsala 429
Västerås 436
Växjö 438
Åbo 440
Summary Bishop and town – aspects of urbanization and social space in medieval Linköping 448
Referenser 455

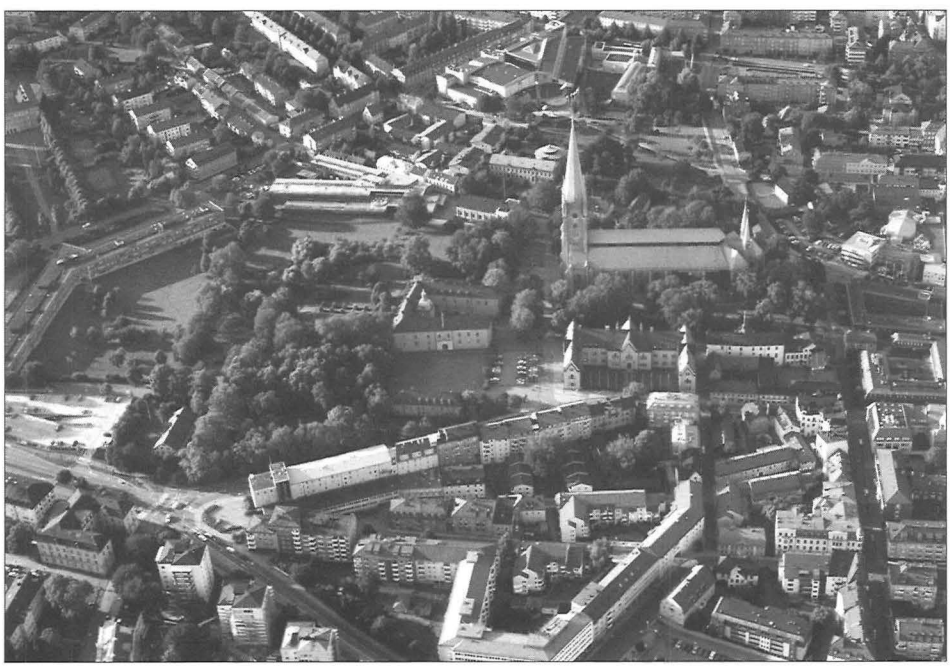

Fig. 1. På väg mot Linköping. Stadens centrum domineras fortfarande av domkyrkan och ett antal institutionsbyggnader kring denna, trots ambitionen att vara en högteknologisk spjutspets. Från luften avtecknar sig tydligt den medeltida stadsplanen med sitt mer organiskt framvuxna gatunät, med rötter i den äldsta medeltidens landsvägar. Foto Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

Förord

Det är lika bra att bekänna först som sist: jag har varken valt ämne, källmaterial eller frågeställningar själv. Det är snarare ämnet som valt mig!

När jag för nästan exakt tio år sedan kom att inrikta mitt avhandlingsarbete på den blivande hemstaden Linköping var det efter en viss tvekan. Min nyfikenhet och mitt intresse var sedan länge riktat åt ett helt annat håll. Men i samband med undersökningarna i Linköping i slutet av 1980-talet stod det klart att det fanns många frågor som pockade på svar. De arkeologiska undersökningarna i kv. Brevduvan och kv. Basfiolen visade på en utveckling som inte stämde med den gängse bilden av det medeltida Linköping.

Undersökningarna genomfördes under ett speciellt år – 1987 – utsedd av stadens styrande att utgöra Linköpings stora jubileumsår. Detta var en tid då stadsjubileerna duggade tätt. Varje stad med självaktning skulle fira jubileum och det letades febrilt efter lämpliga årtal. I efterhand kan vi konstatera att det parallellt pågick en intensiv forskning och debatt bland historiker och arkeologer kring stadsväsendets framväxt. Mycket av fokus i denna debatt låg just på begreppet *urbanisering*. Det tongivande projektet Medeltidsstaden vid Riksantikvarieämbetet var i första hand inriktad på frågor av typen: "när staden blev stad".

En period av intensiv omvandling av städernas stadskärnor från 1960-talet och framåt ledde till en mängd stora arkeologiska undersökningar som engagerade många av tidens medeltidsarkeologer. Även den enda läroanstalt som bedrev utbildning i ämnet medeltidsarkeologi, arkeologiinstitutionen i Lund, bidrog till detta. När jag började läsa ämnet i början av 1980-talet låg en betydande tyngdpunkt just på stadsarkeologi och de första jobben som arkeolog vid Östergötlands Länsmuseum vid 1980-talets mitt gällde förstås schaktningar i de medeltida östgötastäderna.

När undersökningarna i Linköping gick av stapeln 1987 var det således många faktorer som strålade samman i schaktet; en lång tradition av grävningar i stadskärnorna, en betoning av staden som centrum för medeltidsforskning, ett massmedialt tryck och stort publikintresse, samt inte minst en förväntan om tillskott till den

lokala identiteten. "Jubileumsgrävningarna" lät sig inordnas efter dessa förväntningar, men i efterhand framstod problemen som större än väntade.

Trots en intensiv diskussion inom arkeologkretsar och en stark tilltro till arkeologins möjligheter skulle man kunna påstå att mycket av stadsarkeologin fortfarande under 1980-talet hade en underordnad roll gentemot en "färdig" stadshistoria som uteslutande byggde på ett skriftligt källmaterial. Arkeologins bidrag låg i ett fack som främst handlade om att vara ett komplement till historien, dvs. ta vid där de skriftliga källorna saknades, dels syssla med vardagsfrågor, i stil med "hur såg husen ut?" eller "vad stod på matsedeln?". Några förhoppningar om att på allvar ställa arkeologin i relation till och utmana den traditionella historiska beskrivningen av en stad som Linköping fanns knappast.

Efter en viss debatt i media hade man i Linköping fastnat för årtalet 1287 som utgångspunkt för ett stadsjubileum. Den gängse bilden av Linköping var en stad som successivt växte fram under 1200-talet, med grundandet av franciskankonventet 1287 som slutpunkt. Samtidigt var den allmänna bilden att Linköping aldrig blev någon stor och betydande stad, utan länge låg i skuggan av sina mer berömda grannar Söderköping och Vadstena. Dessa tankar låg helt i linje med projektet Medeltidsstaden, även om Linköping var en av två svenska städer som inte kom att omfattas av projektets delrapporter.

Det visade sig dock att de äldsta bebyggelsespåren i kv. Brevduvan och kv. Basfiolen inte kunde följas längre tillbaka än till 1300-talets mitt respektive början. Istället framträdde bilden av en markant bebyggelseintensifiering och spår av någon form av tomtreglering vid 1300-talets slut eller 1400-talets början. Min nyfikenhet inför dessa avvikande resultat ledde så småningom vidare till en önskan att följa upp och jämföra den nya bilden med de äldre undersökningarna i Linköping.

Under vårterminen 1993 fick jag möjlighet att genomföra en total inventering av samtliga arkeologiska undersökningar i Linköping, ett arbete som bland annat omfattade upprättandet av ett arkeologiskt register. En utvärdering av rapporter och undersökningsmaterial visade klart att tendenserna från 1980-talets grävningar fanns även i de äldre materialen, något som däremot inte tidigare uppmärksammats. Detta var i sig en aha-upplevelse. Flera generationer arkeologer hade gjort undersökningar och dokumentationer utan att på allvar ställa sitt material mot den givna historie Pskrivningen. Så stark var tydligen den stadsmonografiska tvångströjan och så underordnad var arkeologins roll!

Parallellt med dessa stora stadsundersökningar på 80-talets slut kom jag att få arbeta med några mindre grävningar, som bland annat omfattade några källare efter stenhus. Särskilt upptäckten av ett stort, tidigare okänt stenhus vid domkyrkan, sedermera identifierat som domkapitelhuset, skapade nya frågor kring stadens funktion och bebyggelse. Även frågor kring franciskankonventet engagerade mig, allt

sedan undersökningarna i Museiparken, med lämningar efter det som då tolkades som rester av konventsbyggnader. Jag kom en äldre större undersökning från klosterområdet på spåren som gav en del nya infallsvinklar. Samtidigt kunde inte några spår av vare sig kyrkogård, klosterkyrka och mer centrala konventsbyggnader hittas, varken vid den äldre undersökningen eller vid en mindre forskningsgrävning vid 90-talets början.

Vid 1990-talets mitt kom arbetet med Linköping att ändra inriktning, från traditionella frågor kring urbaniseringens när, hur och varför, till att fokusera kring mer specifika frågor om staden Linköping och dess förhållande till kyrkan. Vilken relation och vilken betydelse hade domkyrkan och dess organisation för staden? Därifrån var steget inte långt till att ställa frågor kring olika sociala grupper och individer som fanns i en biskopsstad. Möjligheten att påvisa och diskutera arkeologiska spår efter dessa aktörer framstod som goda, särskilt efter en inventering av stenhus och källare som jag genomförde 1997. Den speciella stenhusarkitekturen visade sig vara koncentrerad till området kring domkyrkan och skulle kunna tolkas som en speciell domkyrkostad. Fram trädde en tydlig bild av en segregerad stad, med goda möjligheter att kunna studera hur de olika sociala grupperna förhöll sig till stadsrummet – någonting som jag började tänka på i termer av social topografi.

Under 1990-talet har det skett en omsvängning inom ämnet medeltidsarkeologi, i Lund och annorstädes, där man tagit intryck av den livliga debatt inom främst förhistorisk arkeologi som oftast kallas postprocessuell arkeologi. Den direkta debatten inom medeltidsarkeologiska kretsar har varit liten, men den tydliga förändringen inom ämnet har förmodligen varit en del av den allmänarkeologiska kritiken av ett äldre processuellt och systemteoretiskt tänkande. Bland doktorander med intresse för städer finns tecken på en nyorientering under 1990-talet, med större inriktning mot sociala förhållanden och staden som livsrum, vilket man skulle kunna se som ett utslag av denna kritik.

Slutligen kom arbetet med Linköping att ta ytterligare en vändning i samband med att avhandlingsskrivandet kom igång på allvar mot 1990-talets slut. Vid arkeologiska institutionen i Lund har rumsliga frågor diskuterats intensivt, särskilt i en doktorandgrupp som samlats kring temat "Rummet" och som påverkat mitt avhandlingsarbete betydligt. Det verkade fruktbart att analysera rummets betydelse i Linköping med dess tydliga segregering mellan kyrkliga och profana gårdar under senmedeltiden.

Vi får en bild av en stad där förhållandet mellan de olika kyrkliga och borgerliga aktörerna kan spåras på ett mer detaljerat sätt. Det framstår som naturligt att betrakta Linköping som produkten av historiskt specifika faktorer, som har sin grund i förhållanden mellan olika människor med olika intressen – förhållanden som dessutom tenderar att förändras under perioden. Detta passade väl med kär-

nan i den samtida diskussionen; att fokusera på det historiskt specifika och att se de inblandade människorna som individer och medvetna aktörer.

•

Först när jag själv är mitt uppe i avhandlingsskrivandet, inser jag till fullo att den långa katalog av *tack* som brukar finnas i den här typen av förord inte alls är en formell artighet. I efterhand inser jag till fullo att utan hjälp och bistånd från lärare, kollegor, familj och vänner skulle det vara omöjligt att genomföra ett arbete av detta slag! Först och främst vill jag tacka min handledare, professor Hans Andersson. Det har varit en mycket stor förmån att få ha en handledare som med varsam hand ledsagat mig hela den långa vägen från de första förvirrade stegen fram till den färdiga avhandlingen och som dessutom är och under en längre period har varit landets främste stadsarkeolog, med därtill hörande överblick och perspektiv.

Professor Anders Andrén har i det skälvande slutskedet läst hela manuset och förutom mycket värdefulla kommentarer även i högsta grad bidragit till att boken slutligen fick en mer läsarvänlig form. Fil. dr. Per Stille, Lund, är den tredje person som orkat ta sig an hela manuset och lämnat mycket värdefulla synpunkter, inte minst på språket och textframställningen.

Delar av texten har lästs av flera personer, professor Herman Schück, Stockholm, har läst avsnittet om domkapitlet i Linköping och lämnat ovärderliga kommentarer. Barbro Sundnér, Lunds universitet, Gunilla Gardelin, Kulturen i Lund, Eva Modén, Östergötlands Länsmuseum, Hanna Menander och Pär Karlsson, Riksantikvarieämbetet UV-Öst i Linköping, Kari Uotila, Åbo universitet och Markus Hiekkanen, Helsingfors universitet har läst olika avsnitt och lämnat värdefulla synpunkter. Min hustru Eva Nyström Tagesson har slutligen korrekturläst manuset under några sena nätter.

Flera andra personer har jag haft möjlighet att rådfråga om olika specialproblem; Ann-Charlott Feldt, Östergötlands Länsmuseum, Jan Eriksson, länsstyrelsen i Linköping, Jan-Paul Strid, Linköpings universitet, Tore S. Nyberg, Odense universitet, Jørgen Nybo Rasmussen, Roskilde, Sune Ljungstedt, Vårdsberg, Gabriel Bladh, Karlstads universitet, p. Henrik Roelvink ofm., Alf Ericsson, Riksantikvarieämbetet UV-Öst och Claes Gejrot, Riksarkivet.

Arkeologiska institutionen vid Lunds universitet har hela tiden stöttat mitt arbete på olika sätt. Många viktiga tankar, uppslag och korrigeringar har sett dagens ljus vid Hans Anderssons, Jes Wienbergs och Anders Andréns seminarier. Temagruppen Rummet har redan nämnts som en viktig inspirationskälla. Ulla-Britta Ekstrand har under alla år, från den första tiden som arkeologistudent och särskilt under doktorandstudierna varit en trygg stöttepelare.

Under åren som doktorand har jag hunnit att avverka tre arbetsplatser, Östergötlands Länsmuseum, Historiska museet i Stockholm och Riksantikvarieämbetets regionkontor UV-Öst i Linköping. Mina chefer i Linköping har på alla sätt stöttat min forskning genom att välvilligt ge mig frikostiga tjänstledigheter. Under slutskedet har jag haft ett mycket viktigt stöd på UV-kontoret genom Britt Lundberg, Lars Östlin, Sven-Olof Liljegren och Pär Karlsson. Till alla lärare, arbetskamrater och vänner vill jag sända ett stort och hjärtligt tack.

Arbetet med det medeltida Linköping har möjliggjorts genom frikostiga bidrag från Berit Wallenbergs stiftelse, Gunvor och Josef Anérs stiftelse, Claes och Greta Lagerfeldts stiftelse, Carl Stadlers stiftelse samt Svenska fornminnesföreningens Hildebrandsfond. Tryckningen har möjliggjorts genom bidrag ur Westman-Wernerska fonden.

Slutligen vill jag tacka min tålmodiga familj, min hustru Eva och mina barn Katarina, Mattias, Cecilia och Johannes, som så länge fått leva med en make och pappa som delat sin tid och uppmärksamhet med denna bok. Ett stort tack även till mina svärföräldrar, som stöttat familjen på ett mycket konkret sätt under årens lopp.

"Giordzbro", Linköping den 13 mars 2002

Göran Tagesson

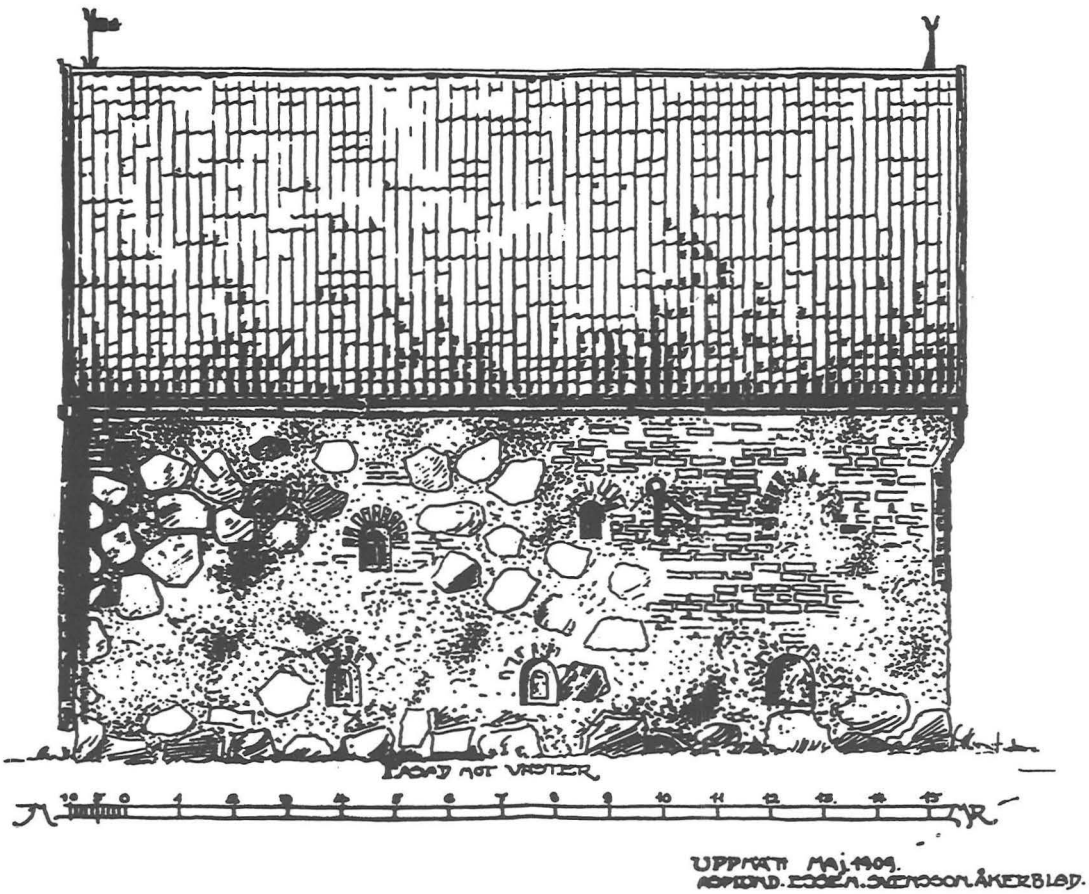

Fig. 2. Stenhuset – en bild av det goda livet?
Det gamla stenhuset i kv. Absalon (den s.k. Rhyzeliusgården) har genom årens lopp visat sig vara i högsta grad mångtydigt. Skiftande tolkningar har presenterats; katolskt Mariakapell, abbotsbostad, profant stenhus. Kan vi någonsin nå en objektiv tolkning av hur stenhuset uppfattades av sin samtid? Teckning från förra sekelskiftet.

På väg mot Linköping – bakgrund, syfte och arbetssätt

1

Linköpingsbiskopen Henrik Tidemansson var inte bara en långlivad prelat under 1400-talets senare del, han var dessutom mycket intresserad av stenhus. Biskopskrönikan, skriven några tiotalet år efter hans död, beskriver honom på följande sätt.

Han lath sik alltid om stenhus warde,
Oc betra meth them alla sina garde,
I Lincöping, Vasten oc Munkabodä,
Oc Bro meth stenhus meth tarfua gode.
...
Han lat stenläggia brogher monga
Kring om Lincopung breda oc langa,
Til gangna bade fattig och rijk,
Thi hafuer han löön i hemmerijk.[1]

Biskop Henrik har författat flera rimmade diktverk. I hans *Klokskapsråd för hushållning* finns följande välkända strofer.

Folket minnes att thet är funnet
Sweriges Städer offta brunet.
The stå ännu i samma fahra,
Ty äre the rädde som andra hara.
Then ther bygger ett träde huus
Han skall rädas som en Muus.
Thet är största sorgh och harm,
Att vara allt i sender både Rijk och Arm.
The som byggia af Kalk och Stehn,
The lijda alldrigh tolket mehn.[2]

Verserna har setts som ett prov på biskopens intresse för stenhusbyggnation och för hans praktiska intresse för vardagens väsentligheter. Under hans tid som biskop (1465–1500) har flera stora byggnadsprojekt utförts och fullbordats; domkyrkan, biskopsgården i Linköping, liksom biskopsgården Bro, Vadstena, Munkeboda m.fl. Verserna är givetvis tacksamma att citera närhelst stenhus eller livet vid medeltidens slut i största allmänhet kommer på tal. Vi citerar gärna biskop Henrik och ler i smyg åt hans grötrim.

I ett annat perspektiv kan biskop Henrik bli ett exempel och en exponent för en tidsepok, senmedeltiden, som tolkats mycket olika genom årens lopp. Historieprofessorn Erik Lönnroth har t.ex. talat om biskopen som "kälkborgerlig". Andra har menat att biskopens intresse för sådana världsliga ting som trädgårdsodling och ölbryggning tyder på en fortgående sekularisering, på borgerliga dygder och en ytlig förflackning. Under senare tid har synen på tiden strax före reformationen förändrats och nyanserats betydligt. Biskop Henriks verser, liksom biskop Hans Brasks utförliga hushållningsinstruktioner till sin gårdsfogde, visar på en helt annan sida av medeltidsmänniskan än formaliserad religiös diktkonst eller idealiserande kungahyllningar. De låter oss ana tankar och föreställningar om det praktiska jorde-livet som förvisso bör ha funnits dessförinnan, men som inte förrän under senmedeltiden har uttryckts i en form som överlevt till vår tid.

Biskopens syn på stenhus är som synes mycket praktisk – stenhus brinner inte lika lätt som trähus. Den som bygger hus i sten kan sova gott om natten. Dessa tankar ligger givetvis nära till hands, särskilt i en tid med outvecklat brandförsvar och trästäder som lätt blev lågornas rov. Samtidigt kan bilden tyckas lite märklig. Stenhus var knappast vanliga i städerna eller på landet på biskopens tid. När vi idag försöker förklara stenhusen under medeltiden, tar vi istället oftast fasta på det nya och beständiga materialet, dess exklusiva karaktär, möjligheten att bygga på höjden och på andra sätt göra huset annorlunda och avvikande. Vi talar gärna om stenhusens statuskaraktär, om möjligheten att uttrycka materiell rikedom och politiskt inflytande genom arkitekturen.

Om vi återvänder till biskopens rim och läser hela dikten framträder dock en lite annorlunda bild. Lovprisningen av de eldsäkra stenhusen finns i en speciell kontext, nämligen en dikt om den goda hushållningen. Det handlar om den eviga frågan hur man ska leva sitt liv. Biskopen frammanar en bild av det goda livet och förordar traditionellt borgerliga dyger; att odla sin jord för att slippa svält, arbete istället för lättja och måttlighet ifråga om mat och dryck. En klok man ärar Gud

---

[1] Klemming 1881–82 s. 504.

[2] Klemming 1881–82 s. 424.

och tar hand om sin familj, sköter sitt hus, sina åkrar, djur och trädgård – och bygger hus i sten. Stenhuset blir således en bild för det goda livet, en dygd på samma sätt som gudsfruktan och ansvar för det jordiska.

•

Biskop Henrik och hans lovtal över stenhuset och det goda livet är en av flera ingångar i denna bok. Bakom den hägrar en önskan om att försöka förstå en annan tid och dess människor genom dess efterlämnade föremål, byggnader och skrifter. Syftet är att studera och diskutera sociala relationer och hur dessa materialiseras i stadsmiljön. Staden är ett lämpligt studieobjekt eftersom den utgör ett koncentrat av det medeltida samhället och en brytpunkt mellan en rad olika källmaterial; arkeologi, historia och kartografi.

Valet av studieobjekt, den medeltida staden Linköping, var som tidigare nämnts från början inte medvetet, men har under arbetets gång visat sig vara utmärkt av flera olika skäl. I Linköping finns ett lagom stort arkeologiskt källmaterial och flera utmärkta äldre arbeten i grannvetenskaperna historia och konstvetenskap (exempelvis Herman Schücks avhandling Ecclesia Lincopensis, Salomon Krafts stadsmonografi, samt monografin över domkyrkan i serien Sveriges kyrkor. Dessutom är en kyrkligt präglad stad som Linköping en plats med ett tydligt ideologiska uttryck, med möjlighet att studera frågor kring social topografi med mer generell giltighet.

Det som började som en avhandling om Linköpings medeltid ska idag snarare betraktas som en studie kring social interaktion och rumslig, materiell kultur med *exempel* från staden Linköping. Detta betyder att behandlingen av de olika källmaterialen från Linköping har valts ut med tanke på att belysa frågeställningarna och inte tvärtom. För historiker, arkeologer och andra som intresserar sig för just Linköping hoppas jag denna bok ska kunna fungera som inspirationskälla, snarare än som en död hand. Dels finns mycket mer att upptäcka, dels bör den generaliserande bild som här med nödvändighet tecknas ytterligare fördjupas, nyanseras och problematiseras genom framtida arbete inom samtliga källmaterial.

Den tidsmässiga avgränsningen till medeltiden är tämligen flytande och är mer beroende av frågeställningarna än av ett intresse för medeltiden i sig. Avhandlingens kronologiska tyngdpunkt ligger visserligen i hög- och senmedeltiden, men ramarna sträcker sig ytterligare bakåt mot övergången mellan förhistorisk tid och medeltidens början och framåt in i renässans och stormaktstid. En ursprunglig tanke var att den medeltida staden kunde följas fram till den stora stadsbranden år 1700, ur vars aska en helt ny stad reste sig. Detta framstår dock inte lika tydligt idag. Det visar sig visserligen att mycket av den medeltida stadsplanens rumsliga strukturer i form av gatunät och stadsbebyggelse till stor del fanns kvar år 1700 och även se-

nare (delvis bevarat även i dagens stadsbild). Samtidigt har den medeltida bebyggelsestrukturen till sin inre utformning och den medeltida stadens sociala struktur slagits sönder vid reformationen och fått en delvis radikalt annorlunda utformning och inriktning under 1600-talet.

Målsättningen har formulerats på följande sätt:

- Att problematisera de sociala relationerna i det medeltida samhället och hur dessa materialiseras i den fysiska verkligheten, dvs. genom rumslig struktur och materiell kultur.
- Att diskutera mer specifikt de ekonomiska, sociala och ideologiska relationerna mellan kyrkan och staden, med utgångspunkt från urbaniseringsförloppet och utvecklingen i framför allt domkyrkostäderna.
- Att studera och analysera ett konkret empiriskt material, den medeltida stiftsstaden Linköping, och ställa det i jämförelse med andra stiftsstäder i det medeltida Sverige, under perioden 1000-talet – 1600-talet.

Syftet med boken är således att skapa en berättelse om det förflutna. Arbetssättet innebär en omvandling av ett källmaterial, i detta fall främst i form av materiella lämningar och skriftliga kvarlevor, till en text om det förgångna. Detta brukar ibland benämnas som en social praktik. Med detta menas att omvandlingen av gamla föremål och texter till en berättelse utgör ett aktivt arbete, som är fast förankrat i författarens personliga erfarenheter och kunskaper, men i lika stora stycken i den vetenskapliga och sociala miljön som hon/han är en del av.[3]

I kapitel 2 görs en översikt över de teoretiska strömningar som haft betydelse för avhandlingsarbetet. Det ska betraktas som en redovisning av den teoretiska grundvalen och består av en kort betraktelse över ämnet arkeologi, dess kunskapsproduktion och metodiska grund samt en positionsbestämning i fråga om begreppet historisk arkeologi i allmänhet och stadsforskning i synnerhet.

Centralt i avhandlingen står behandlingen av det empiriska källmaterialet hämtat från Linköping. I kapitel 3 görs en översikt över tidigare forskning kring staden Linköping medan i kapitel 4 de olika historiska och skriftliga källmaterialen presenteras och analyseras var för sig. Tanken är att de olika källmaterialen utgör olika aspekter av staden Linköping – urbanisering, stadens uppkomst och utveckling, samt olika aspekter av social topografi. De har valts ut och behandlas utifrån möjligheten att belysa de övergripande frågeställningarna.

Det är en uttalad målsättning att dessa olika källmaterial i möjligaste mån ska analyseras och diskuteras var för sig, utifrån sina egna förutsättningar. Det betyder i sin tur att frågor kring representativitet, källvärde och datering ska bedömas var

---

[3] Se exempelvis Larsson 2000.

för sig och först i ett senare skede konfronteras materialen mot varandra. För att underlätta läsandet har jag gjort en uppdelning av den empiriska analysen. I kapitel 4 finns därför endast en redogörelse för källmaterialet, metoden och de viktigaste slutsatserna. I slutet av kapitlet görs en analys av de olika källmaterialens kronologiska ramverk och en periodindelning för staden Linköping från 1000-talet till 1600-talet. En bredare och mer beskrivande redogörelse för det empiriska källmaterialet finns i bilagedelen.

I kapitel 5 görs en analys och jämförelse mellan de olika aspekterna av staden och de olika källmaterialen för att besvara avhandlingens frågeställningar. Detta sker i två steg; dels i form av en kronologisk berättelse, där tyngdpunkten ligger i datering av de olika händelserna och aspekterna i förhållande till varandra för att studera den kronologiska förloppet och därmed förhållandet mellan stadens olika aktörer (kap. 5.1), dels i form av en rumslig berättelse, där de olika källmaterialens rumsliga egenskaper analyseras och sätts in i ett forskningshistoriskt sammanhang (kap. 5.2).

I kapitel 6 vidgas det geografiska perspektivet till att omfatta en diskuterande jämförelse mellan Linköping och städer med likartad struktur, nämligen de övriga sex stiftsstäderna i det medeltida Sverige. Detta avsnitt bygger enbart på litteraturstudier och ska ses som ett sätt att vidga tolkningsramarna för Linköpings del. Även i detta avsnitt har en längre redogörelse för de olika städerna placerats i bilaga 21.

Avslutningsvis görs i kapitel 7 ett försök att tolka utvecklingen i Linköping mot bakgrund av det medeltida samhället i fyra tidsbilder. Frågan ska ställas om och i så fall hur man kan studera de sociala relationerna i det medeltida samhället genom en analys av den materiella kulturen och det sociala rummet.

Arkeologin, medeltiden och staden 2

KAPITEL 2.1 EN TEORETISK UTGÅNGSPUNKT

Sedan 1960-talet har intresset för teori påtagligt ökat inom ämnet arkeologi. Begreppet teori ska ses som ett sätt att ställa frågor kring hur arkeologi bedrivs och vilka frågeställningar som är vägledande. Följande kapitel ska ses som en redovisning av mina inspirationskällor, vissa ställningstaganden och en sorts positionsbestämning inför det kommande arbetet. Olika forskare och olika teoretiska begrepp har haft olika inflytande på arbetet. Det är en målsättning att redovisa detta inflytande och samtidigt utgöra en grund för de verktyg och de teoretiska utgångspunkter mot vilket källmaterialet kommer att ställas. Avslutningsvis ska ett antal frågeställningar för arbetet formuleras, där avhandlingens allmänna mål preciseras mot den teoretiska bakgrunden.

Den vetenskapliga processen

I botten av avhandlingsarbetet finns en grundsyn på det förflutna som är gemensam med flertalet samtida arkeologiska arbeten. Våra möjligheter att nå helt objektiva kunskaper om det förgångna är starkt begränsade, vi är ohjälpligt bundna av vår egen tid och våra egna referensramar. Varje historieskrivning är tidsbunden, skapad i nuet och som sådan en spegel av sin tid.[1]

> Artefacts *tell us nothing about the past* in themselves. I have stood in the middle of countless ruins of castles and ancient palaces and listened very carefully, and not heard a singel syllable. ... Artefacts can't tell us anything about the past because the past does not exist. ... Until we invent a time machine, *the past exists only in the things we say about it.* We choose to ask certain questions of our material. ... These are all statements made here, now, in the present, as I write and you read. They do not belong to the past.[2]

Under arkeologins och historieämnets längsta tid har det dock rått en positiv inställning till möjligheterna att beskriva en gången tid på ett objektivt sätt. Arkeologins

stora tillväxtperiod under efterkrigstiden präglades av tillförsikt och avsevärda framgångar när det gällde faktainsamling och stora synteser. För arkeologins del betydde detta bland annat att stadsarkeologin fick sitt första stora uppsving, även i en mer perifer stad som Linköping.

Under 1960- och 70-talen kom en reaktion mot en äldre arkeologi som kom att kallas *New Archaeology* och som präglades av en medveten strävan mot en större vetenskaplighet och objektivitet. Den nya arkeologin kom att inriktas mot systemteoretiska studier där verkligheten bröts ner analytiskt i olika mindre delar, subsystem. Syftet var att studera de olika delarnas förhållande till helheten för att kunna förstå hur och varför samhällsförändring kunde uppstå. Rörelsen uppstod i en period av nyvaknat intresse för ekologi, med frågor om människans anpassning i naturen och ekonomiska försörjningssystem som följd. Helheten framhölls framför delarna och funktionen framför formen.

Den nya inriktningen kom att prägla mycket av arkeologin under perioden, både direkt och indirekt. Intressant nog har rörelsen sina direkta paralleller i New Geography och New Economic History under samma tid med likartade förtecken. Viljan att skapa en mer strikt vetenskap, en betoning av vad som kunde mätas och vägas och en vilja att helt bryta med en äldre tids oreflekterade och subjektiva samhällsvetenskap hade en direkt adress till samtiden och den framgångsrika naturvetenskapen. Politiskt kännetecknades perioden av en radikalisering, en vilja att bryta helt med det gamla och en inriktning mot helheten på delarnas (eller individernas) bekostnad.[3]

Reaktionen mot New Archaeology, eller den *processuella arkeologin*, har kommit under 1980-talet för att på allvar slå igenom under 1990-talet. Kritiken har visat på det problematiska förhållandet mellan struktur och individ. Tidigare betonades de stora ansiktslösa processerna som fick utgöra förklaring för människans handlingar. Kultur handlar dock, enligt kritikerna, inte först och främst om anpassning till en ekologisk nisch. Den ekonomiserande människotypen, med sikte på att skapa största möjliga ekonomiska utbyte mot minsta möjliga arbetsinsats, räcker inte för att förstå den stora kulturella variation som vi kan se och dokumentera. Den materiella kulturen är inte endast en passiv spegel av det sociala systemet, utan i högsta grad ett aktivt medel för kommunikation, laddad med betydelse och mening.

---

1 För vidare utveckling av hermeneutiken, tolkningsvetenskap, där världen förstås som ett objekt för mänsklig tanke och handling istället för som fysiskt system, se Hodder 1991 s. 149 ff., Johnson 1999 s. 102 ff.

2 Johnson 1999 s. 117 f.

3 Shanks & Tilley 1987a, Trigger 1989 s. 289 ff., Hodder 1991, Johnson 1999 s 12 ff. För utvecklingen inom kulturgeografi se Bladh 1995 och motsvarande utveckling inom Annales-skolan se Burke 1992 s. 107 ff., 113 ff.

En tidigare ensidig funktionell betoning av sociala och kulturella fenomen kan inte ensamt besvara frågor om uppkomst och förändring på ett tillfredsställande sätt.

Motreaktionen, som går under olika namn men som nedan benämns *post-processuell arkeologi,* har sina paralleller i en allmän vetenskapsteori, med direkta förebilder inom filosofi, sociologi och andra samhällsvetenskaper. Som en viktig gemensam nämnare står en ökad betoning på en aktiv individ, i motsättning till tidigare generations fokus på kollektiva och mer autonoma samhällsprocesser. Samtidigt har den tidigare positivistiska tron på möjligheten att nå objektiva sanningar ersatts med en relativistisk syn på samhällsvetenskapen. Kunskapsproduktionen ligger i en tolkningsprocess, där individen, den enskilde forskaren, utgör centrum och där det inte finns någon entydig ursprunglig mening. Istället poängteras det vetenskapliga arbetet som en sorts aktiv översättning, en tolkning av det förgångna på samtidens och den enskilde forskarens premisser.[4] Forskningsinriktningen är givetvis i sig ett barn av 1980- och 90-talen, som politiskt ställt individens frihet, det subjektiva och mångtydiga i första rummet, men tvivlar på stora politiska lösningar och färdiga svar.

Vart är då kultur- och samhällsvetenskaperna på väg? I fallet med arkeologi finns väl egentligen bara två möjligheter, antingen att se arkeologin som teater, dvs en totalt subjektiv lek med ord och föremål som inte har något med det förgångna att göra, eller en reflexiv och sökande arkeologi med syfte att kunna studera och diskutera samtida frågor genom att ställa oss inför det förgångna.

Den brittiske arkeologen Ian Hodder, som i en serie inflytelserika skrifter blivit en av de viktigaste förgrundsgestalterna för det nya inom arkeologi i Europa under 1980- och 90-talen, har själv formulerat en möjlig utväg i vad han kallar *contextual archaeology*. Medvetenheten om att det är vi själva som skapar det förflutna får inte leda oss till hopplöshet och total relativism, utan ska istället ses som en möjlighet. Begreppet kontextuell ska förstås som att varje spillra av det förgångna som vi befattar oss med kan få mening och ge oss kunskap om det betraktas i sin kontext, dvs i sitt sammanhang. Det vetenskapliga arbetet innebär att hela tiden söka nytt material för att utöka kontexten och därigenom ge större möjligheter till en mer allsidig och fördjupad tolkning. Den arkeologiska forskningen blir på så sätt en aktiv dialog med det förflutna, där vi som forskare måste lära oss ställa frågor och ge svar, tänka oss flera förklaringsmodeller, resonera för och emot, verifiera och försöka falsifiera.[5]

---

4 Ex. Shanks & Tilley 1987, Hodder 1991 s. 156 ff., Larsson 2000 s. 31 ff., 57 ff.

5 Hodder 1987 s. 5 ff., 1991 s. 121 ff., Larsson 2000 s. 60, Trigger 1989 s. 348 ff.

Så långt Hodders kontextuella arkeologi. Även om få samtida arkeologer direkt hänvisar till denna forskningsinriktning ligger det i sakens natur att flertalet arkeologer arbetar på detta sätt, medvetna om att våra tolkningar är just tolkningar, men med ett vetenskapligt angreppssätt som om allmängiltiga utsagor om det förflutna ändå vore möjliga. Bland samtida arkeologer finns dock flera som hänvisar sin teoretiska plattform till att omfatta ett *teoretiskt bricolage*. Begreppet tycks syfta på att man inte har någon övergripande teori utan lånar och plockar intryck från lite här och var. Kritiken mot detta begrepp har stundtals varit hård. Självfallet är en teoretisk eklekticism farlig och kan leda till bristande stringens i arbetet. Samtidigt är det intressant att notera att Hodder framhåller att den post-processuella arkeologin inte kommer med några manifest eller tillhandahåller några metateorier och att det just är därför som post-processualismen är *post-*. Den enda framkomliga vägen är att belysa frågorna och källmaterialet ur så många synvinklar som möjligt.[6] Och att klart och tydligt tala om vad man gör och varför, skulle jag vilja tillägga.

Ytterligare en aspekt som genomsyrar följande arbete är att jag ser den egna plattformen som ett *arv av kollektiva erfarenheter*. Det är viktigt att se vetenskapshistorien som dialektisk. Det betyder att varje forskningsepok har olika fokus, som sammantaget ger en allt större förklaringsram (eller kontext med Hodders formulering). En modern syn på teori har uttryckts som ett nätverk, med olika synsätt och teorier som står i relation till och stöttar de andra, snarare än en succession av olika teorier, där det nya helt ersätter det gamla.[7] En viktig ståndpunkt inom den kontextuella arkeologin är att åter knyta kontakten med en äldre arkeologisk tradition, istället för att som New Archaeology förkasta det gamla och börja bygga nytt från grunden. Det vetenskapliga arbetet bör istället genomsyras av en så öppen redovisning som möjligt, ett dialektiskt förhållande mellan att söka material och att söka förklaring, samt inte minst att göra återkopplingar mellan teori, metod och källmaterial.

Arkeologi som kulturvetenskap

Arkeologi är människokunskap, med ett långt tidsperspektiv och med materiella lämningar och miljöer som källmaterial. Arkeologins syfte är att förstå människor, som individer eller i grupp. Arkeologi handlar om hur människor i det förflutna uppfattade sin miljö och omgivning, sin världsbild och ideologi.[8] Orden är lånade från två arkeologer som bidragit till att forma min uppfattning av ämnet arkeologi och som ligger till grund för denna bok.

---

6 Hodder 1991 s. 180 f., 187. Se även Giddens ovilja mot att utveckla teori som i detalj styr vår uppfattning om den sociala verkligheten, se Johansson 1995 s. 40, 114.

7 Se Johnson 1999 s. 117 f.

8 Welinder 1993, Deetz 1996.

I botten finns en syn på begreppet kultur som det kan vara viktigt att klargöra. Kultur har två sinsemellan olika betydelser. Vi kan tala om ett snävare estetiskt kulturbegrepp eller ett antropologiskt kulturbegrepp. Det senare kan ses som mer allomfattande och syftar på människors livsstil och värderingar, som en uppsättning ständigt föränderliga normer och regler, gemensamma för vissa grupper av människor och med stora variationer över tid och rum.[9] Arkeologi blir med ett sådant antropologiskt kulturbegrepp en disciplin som undersöker människor och deras normer och regler, hur dessa materialiseras i rummet och hur dessa varierar och förändras över långa tidsperioder. På senare tid har det riktats kritik mot en allför normativ tolkning av kulturbegreppet. Inom flera vetenskaper prövar man istället begreppet *identitet*, med starkare betoning av kulturbegreppet som aktivt och adaptivt istället för passivt och normerande. [10]

Den arkeologiska forskningen har länge präglats av ett samhällsteoretiskt perspektiv. Begreppet *samhälle* är dock problematiskt, med en slagsida åt att diskutera människan i termer av kollektiv, som en del av en större social enhet. Under senare tid har kritik riktats mot begreppet samhälle, mot att betona helheten eller systemet på individens bekostnad. Begreppet samhälle som en social helhet existerar inte med nödvändighet. Det går inte att skapa en generell och abstrakt modell som kan representera en social totalitet.[11]

Begreppsparet *samhälle* och *individ* utgör ett klassiskt diskussionsämne. Ett äldre systemteoretiskt tänkande framhöll samhället framför individen, anpassning framför aktivt skapande, beteende framför agerande. Begreppet samhällssystem betonar funktionella förhållanden och mönster av roller och relationer. Gemensamt för de sociala systemen i ett processuellt tänkande var tanken på olika subsystemen som strävade efter jämvikt. På samma sätt kom strukturbegreppet inom den franska Annales-skolan att betona historiens långsamma och för människorna osynliga vågrörelser i form av sociala och ekonomiska sammanhang, medan de enskilda individerna och händelserna sågs som mindre betydelsefulla.[12] Inom marxistisk teori förklaras samhället som ett resultat av motsättningar mellan olika sociala grupper (klasser), mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden.[13] Exemplen visar

---

9 Beckman 1993, Welinder 1993 s. 47 ff., Hodder 1987 s. 4

10 Saltzman & Svensson red. 1997 s. 12, Ehn & Löfgren 2001.

11 Shanks & Tilley 1987, Burke 1990 s. 118 f., Giddens 1984 s. 355 ff., Wienberg 1997 särskilt s. 55 f.

12 Burke 1992 s. 60 ff., 85.

13 Hodder 1991 s. 57 ff.

14 Giddens 1984 s. 25 ff, 297 f., 303 f., Hodder 1991 s. 73 ff, Johansson 1995 s. 39 ff., 45 ff., Gansum 1996 s. 33 ff., Larsson 2000 s. 51 ff.

Fig. 3. Mötet mellan den tusenåriga (?) Mölnogatan och lördagskommersen på dagens gågata kan ses som ett exempel på Giddens struktureringsteori. Gatan som institutionell struktur har styrt Linköpingsbornas beteende under århundraden, men det är våra handlingar som återskapar och på sikt successivt förändrar dess innebörd. Foto Lars Ekelund.

att flera olika skolor och ideologier har från olika utgångspunkter formulerat tankar om samhällssystemet eller de sociala strukturernas dominans över individen, synsätt som dominerade kulturhistoriska tolkningar under framför allt 1960- och 70-talen.

Under senare år har stor uppmärksamhet riktats mot den engelske sociologen Anthony Giddens och hans *struktureringsteori,* som behandlar förhållandet mellan individ och samhälle och mellan människa och social struktur. I stark förenkling skulle Giddens struktureringsteori kunna sägas omfatta en syn på individens förhållande till sociala strukturer som betonar människan som en aktiv och reflekterande aktör. Sociala strukturer består av regler och föreskrifter, oftast outtalade, som bestämmer vårt agerande. Samtidigt utgör våra handlingar i sig en manifestering av dessa strukturer. Social struktur utgör således både medium för och resultat av social praktik, det som Giddens kallar *the duality of structure*. Sociala institutioner och samhället i sig existerar inte isolerade från individernas handlingar, utan skapas, reproduceras och vidmakthålls i den dagliga sociala interaktionen.[14]

Som exempel tar Giddens själv upp sitt eget användande av det engelska språket. Språket representerar en typ av social struktur som utgör medium för kommunikation, men som samtidigt leder till språkets reproduktion. Ytterligare ett exempel kan hämtas från en av historiens och samtidens vanligaste sociala företeelser, nämligen måltiden, en aktiv händelse där mer eller mindre definitiva regler och kulturella uttryck reproduceras och vidmakthålls, men även successivt förändras över tiden.[15]

Fördelarna med Giddens struktureringsteori är att den ger en förklaring och ett teoretiskt verktyg att förstå individens förhållande till den sociala helheten. Individen ska förstås som både utrustad med fri vilja men samtidigt involverad i de sociala strukturerna och interaktionen med andra individer. En viktig aspekt av social interaktion är begreppet *makt*. En traditionell tolkning av detta begrepp tar fasta på individers möjligheter att påverka andra människor, där exempelvis marxismen betonar makten utövad i termer av klasskamp och förtryck. Makt är att få saker gjorda, men makten ska nödvändigtvis inte relateras till en öppen kamp mellan olika sociala grupper, snarare till människans möjligheter och svårigheter att realisera sina mål. Människan är aldrig helt underordnad andras makt, det finns alltid en motmakt.[16]

Framför allt de historiskt orienterade samhällsvetenskaperna har under alla tider syftat till att inte bara förklara olika sociala fenomen utan framför allt söka förklaring till *social förändring*. Under en längre tid har förändring tolkats i termer av evolution, som samhällenas inneboende utveckling från enklare till allt mera komplicerade och avancerade former. Marx fann orsaken till social förändring i den materiella basen, där motsättningarna mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden utgjorde drivkraften. Senare teoretiker hävdar istället att historien är en social konstruktion som inte är förutbestämd att utvecklas i någon riktning. Varje period av förändring består av en uppsättning unika faktorer och relationer och måste analyseras i hela sin detaljrikedom. Vi måste tänka oss varje samhällsförändring som historiskt och kontextuellt specifik.[17]

Vetenskapen har hittills alltför starkt fokuserat på samhället i termer av stabila och abstrakta sociala system, vilket har gjort det svårt att förstå varför ett samhälle förändras. Exempelvis var arkeologin under 1960- och 70-talen inriktad på att förklara samhället i termer av olika subsystem och hur dessa strävade mot att vara i balans. Historien visar dock snarast på att till synes stabila institutioner och samhällen kan genomgå snabba förändringar. Enligt Giddens skapas och förändras

---

15 Se t.ex. Jameson 1987.

16 Giddens 1984 s. 14 f., 283, 293 ff., se även Johansson 1995 s. 56 ff.

17 Shanks & Tilley 1987 s. 118 ff, 175 ff., Hodder 1991 s. 14, 23, 28 ff., Johnson 1999 s. 132.

historien av medvetna och kompetenta aktörer som dock är omedvetna om vilka konsekvenser deras handlingar ger upphov till.

> History is the structuration of events in time and space through the continual interplay of agency and structure: the interconnection of the mundane nature of day-to-day life with institutional forms stretching over immense spans of time and space.
>
> - - -
>
> Human history is created by intentional activities but is not an intended project.[18]

Sammanfattningsvis finns det en inbyggd spänning mellan frihet och tvång, voluntarism och determinism, mänsklig handlingsförmåga och social struktur i samhällsvetenskapernas syn på förhållandet mellan individ och samhälle. Detta spänningsförhållande har även präglat den arkeologiska forskningen och dess förklaringsmodeller över tiden. Dessa motsatspar är omöjliga att slutgiltigt lösa, men kan samtidigt erbjuda ett viktigt analysverktyg då historien och dess drivkrafter diskuteras.

Materiell kultur

Det saknas en specifik arkeologisk teori, vilket många gånger påpekas som någonting negativt för ämnets identitet. Däremot finns det en kärna i den arkeologiska metoden vilket gör ämnet unikt. Arkeologi omfattar studiet av materiell kultur i långa tidsförlopp och i rumsliga sammanhang. I de båda sista begreppen har arkeologin klara beröringspunkter med andra discipliner, såsom historia och geografi, medan den första är specifik för arkeologin. I det följande ska några aspekter av den arkeologiska metoden tas upp, med syfte att bilda bakgrund till avhandlingsarbetet. De arkeologiska metoderna, analysverktygen, har valts med tanke på att försöka förklara variationsrikedom, att fokusera på den agerande individen och på att urskilja den historiskt specifika kontexten i källmaterialet.

Materiell kultur behandlades i arkeologins barndom i termer av typer, som underlag för relativ kronologi och som i vissa fall tolkades spegla etnicitet. Det betydde att skillnaderna mellan utformningen av olika föremål tolkades som utslag av olika etniska grupper. Under 1960- och 70-talen har en utpräglat funktionalistisk tolkning dominerat. Föremålstyperna och deras förändring sågs i första hand som funktionellt betingade, som en väg mot bättre anpassning och ökad kontroll över naturresurserna. Under 1980- och 90-talen har detta synsätt gradvis ersatts och föremålen börjat ses som en aktiv kulturprodukt, med djupare innebörd för tillverkare och användare.[19]

---

18 Giddens 1984 s. 362 f., 27. Se även Johansson 1995 s. 47 ff.

19 Shanks & Tilley 1987a, Welinder 1992b s. 4.

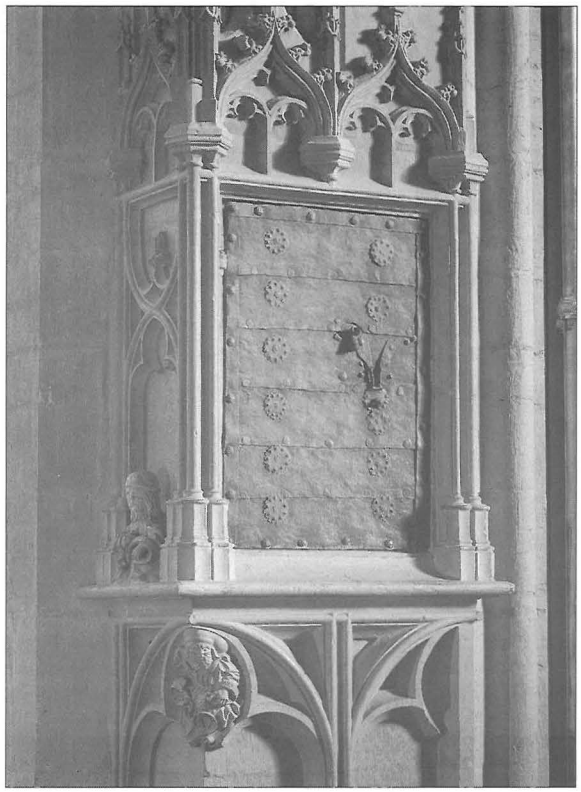

Fig. 4. Sakramentsskåpet i Linköpings domkyrka (ca 1500) är inte bara ett utsökt prov på den sena medeltidens skulpturkonst. Det är även ett stycke materiell kultur och en symbolisk bild av kyrkan som innesluter och beskyddar det allra heligaste – Kristi lekamen. I sitt historiska sammanhang står den för enighet och styrka i en tid då kyrkans suveränitet alltmer kom att ifrågasättas.
Foto Lars Ekelund.

1982 kom klassikern *Symbols in action*, där Hodder på ett mycket åskådligt sätt påvisade den materiella kulturens funktion som något mycket mer än praktiska verktyg för överlevnad och anpassning. Olika föremål används som verktyg för att stärka identitet inåt och avgränsa utåt, för att definiera olika subgrupper och som adaptiva strategier. Hodders slutsats blev att materiell kultur är meningsfullt uppbyggd, den fungerar som ett medium i perceptionsprocessen och som ett aktivt kommunikationsmedel. Symboler är i högsta grad inblandade i sociala strategier och aktiviteter, de kan maskera eller överdriva vissa typer av informationsflöden och sociala relationer.[20]

Jes Wienberg har liknat tingen och den materiella kulturen vid ett språk, där människor uttrycker tankar, värderingar, identitet och tillhörighet på ett tydligt och talande sätt, för den som kan koderna. Redan som små lär vi oss tingens betydelse och

20 Hodder 1982, 1991 s. 107.

21 Wienberg 1988 s. 47 ff.

koderna för att tolka de materiella symbolerna i vår omgivningen.[21] Hodder har påpekat att våra utsagor om den materiella kulturen inte främst representerar tankar i människors hjärnor, "...rather they are public and social concepts which are reproduced in the practices of daily life" och på så sätt mer konkret än t.ex. språk och tal.[22]

Ämnet arkeologi har efter en längre tids studium lett till en stor förtrogenhet med materiell kultur i alla dess former. Samtidigt återstår mycket arbete. Det kommer an på varje arkeolog att diskutera och definiera den materiella kulturens formspråk, det Deetz kallar för grammatik och vokabulär, för att rätt kunna värdera dess betydelse.[23] Därefter kan materiell kultur antingen tolkas som en passiv spegel av sociala relationer och maktförhållanden eller som aktiva symboler. Förekomsten av importkeramik eller höga stenhus kan t.ex. tolkas som en passiv återspegling av handelskontakter eller som ett mått på ekonomisk ojämlikhet, alternativt som ett medvetet och tydligt budskap om nya vanor och seder eller makt och rikedom.

Slutligen kan vi med en struktureringsteoretisk synvinkel se den materiella kulturen som inte bara ett medium för sociala relationer och kommunikationer utan som den sociala strukturen i sig. Det är genom att bruka importkeramik och att bo i stenhus som de sociala strukturerna konstrueras och reproduceras. Den materiella kulturen och det fysiska rummet vi vistas i är inte endast en passiv spegel av den sociala strukturen, utan själva strukturen i sig.

Under senare tid har viktiga invändningar kommit mot en alltför idealistisk syn på den materiella kulturen, som tar fasta på de stora variationerna mellan olika typer av föremål. Skillnaden mellan materiell kultur med övervägande symbolisk, estetisk och praktisk betydelse är större än likheterna. Hodder har med sina exempel och hänvisningar till kontextuell arkeologi visat på möjligheterna att analysera materiell kultur på ett mer mångfacetterat sätt än tidigare. Samtidigt har han ställt sig tveksam till att materiell kultur skulle kunna ses som en kategori som det går att ha generella teorier kring. Det är skillnad mellan pyramider och stenyxor, både vad det gäller tekniskt kunnande och symbolisk betydelse. Materiell kultur är visserligen aktiv i sig, men objekten uttrycker olika saker och betydelsen varierar över tiden.[24] Det är med andra ord av största vikt att diskutera olika kategorier av materiell kultur utifrån sina egna utgångspunkter och sammanhang.

---

22 Hodder 1991 s. 126 ff.

23 Deetz 1996 s. 201.

24 Hodder 1994.

Arkeologisk tid

Det långa tidsperspektivet är ett av arkeologins trumfkort. Samtidigt utgör tiden en av de mest svårfångade kategorierna som arkeologen har att arbeta med.[25] I varje samtid pågår olika tidsmässiga förlopp (temporaliteter). Den franske historikern och förgrundsgestalten inom den s.k. Annales-skolan, Fernand Braudel, ville med sin banbrytande avhandling *Le Méditteranée* 1947 påvisa hur historien samtidigt utspelar sig med olika hastighet. Medelhavskulturen under tidig modern tid analyserades ur olika tidsperspektiv, händelsernas korta förlopp, de medellånga oftast ekonomiskt betingade konjunkturer samt de långa strukturerna, där landskapets och människors djupa mentala strukturer ligger inbäddade.[26]

Nästan all arkeologi är av tradition starkt upptagen med ett kronologiskt arbete, oftast på ett tämligen förenklat sätt och starkt beroende av den egna linjära tidsuppfattningen. Med utgångspunkt från resonemanget ovan har man hävdat att en linjär kronologi inte ensamt förklarar orsaksmässiga (kausala) sammanhang. Synkront och diakront, samtidighet och icke-samtidighet, måste alltid sättas i relation till sin historiska kontext och sociala struktur för att bli meningsfull. Det har hävdats att den kronologiska aspekten inom arkeologin är överbetonad och att det vore mer konstruktivt att utgå från frågeställningar ('hur' och 'varför') istället för historiska perioder ('när').[27] Av denna anledning har denna avhandling först och främst fått en avgränsning avseende frågeställning, i andra hand en tidsmässig avgränsning.

Ytterligare ett problem är de olika tidsskalor som olika discipliner laborerar med, beroende på de olika källmaterialens möjlighet till kronologisk upplösning. Under perioder med ett rikligt skriftligt källmaterial kan oftast historiker nå en högre kronologisk upplösning än vad som är möjligt med det arkeologiska källmaterialet. Då man arbetar med en komplex miljö som exempelvis en stad är det en utmaning att jämföra en periodindelning som bygger på skriftligt respektive arkeologiskt källmaterial.

I denna studie kommer tiden att behandlas som ett teoretiskt analysverktyg. Traditionellt omfattar det arkeologiska arbetet en tolkning av källmaterialet i form av kronologiska förlopp, vilket analytiskt delas upp i avsnitt, tidsskeden eller faser. Dessa faser ges ett innehåll och de olika fasernas innehåll jämförs sedan med varandra. Detta

---

25 Allmänt om skillnaden mellan en modern och en medeltida tidsuppfattning se Shanks & Tilley 1987 s. 125 ff., Gurevich 1985 s. 94 ff., Lane 1994, Larsson 2000 s. 39 ff., Karlsson 2001.

26 Giddens 1984 s. 34 ff., Braudel 1997, Burke 1992 s. 60 ff, 65. Obs dock att begreppsparet konjunktur och struktur myntades av Annales-historikern Pierre Chaunu, se Burke 1992 s. 85.

27 Wienberg 1988, Larsson 2000 s. 41, Karlsson 2001.

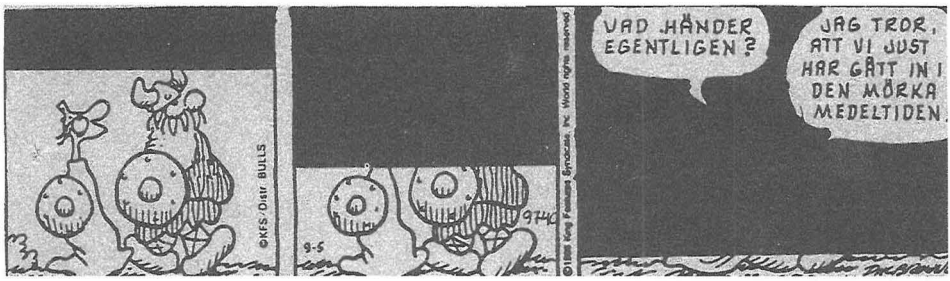

Fig. 5. Tiden är ett viktigt arkeologiskt begrepp, ett av de främsta redskapen för att analysera vårt källmaterial. Men går det att analysera tidsförloppet i form av tidsfaser, boxar med tid, utan att göra våld på det kontinuerliga tidsflödet?

arbetssätt har med rätta kritiserats för att utgöra en förenkling och för att göra våld på en kontinuerlig händelsekedja och ett kontinuerligt flöde av tid. Sam-tidigt har det visat sig svårt att formulera ett alternativt arbetssätt.

Det viktigaste måste vara att vara medveten om att arkeologens tidsindelning är just ett analytiskt verktyg och att grunderna för denna indelning måste prövas och diskuteras. En analytisk indelning av tiden skulle kunna ses som ett sätt att urskilja *temporala kontexter*, på samma sätt som vi urskiljer typer utifrån formlikhet eller spatiala kontexter utifrån rumslig likhet. Det är skillnad om man lägger betoningen på innehållet, dvs tätheten av händelser, eller på gränserna, skiljelinjerna. Varje analytiskt resonemang av vårt arkeologiska källmaterial i termer av tid måste ta sin utgångspunkt i just frågeställningen och materialet. Det blir således viktigt i avhandlingen att undersöka kronologiska variationer för varje aspekt av källmaterialet från Linköping för att därefter se hur dessa står i förhållande till varandra.

Det arkeologiska rummet

Rumsliga analyser är den tredje bland arkeologins viktiga metoder och centrala kategorier, som kommer att få stort utrymme i analysen av den medeltida staden Linköping. Begreppet *rum* är en inte helt lyckad översättning av engelskans *space*, med betydelsen rum eller rymd. Inom svensk forskning talas ofta om spatiala analyser och liknande, men i detta arbete används istället konsekvent begreppet rum. Det är viktigt att understryka att rummet både kan vara en social konstruktion i dåtiden och ett analytiskt redskap för den nutida forskaren, där den senare bör sträva efter den förra. I denna undersökning har stadsrummet Linköping valts som analysobjekt, men avgränsningen av detta stadsrum är på många sätt godtyckligt vald och ska motiveras utifrån frågeställningarna.

Arkeologins stora metodiska fördel att kunna jämföra förekomst och utbredning av olika företeelser i rummet har länge gjort det till ett viktigt begrepp. Under äldre

tid såg man rummet främst som en neutral scen för forntidens människor. Under efterkrigstiden och framför allt under 1960- och 70-talen har människans förhållande till miljön och topografin stått i centrum, med ekonomiskt inriktade analyser av människans anpassning till ekologin och de naturliga förutsättningarna.[28]

Under 1980- och 90-talen har rummet alltmer kommit att betraktas som subjektivt, ett *kultur*landskap. Medan tidigare forskning främst tog fasta på rummets objektiva och mätbara värden, söker nyare rumsstudier framhäva rummet ur den enskilda människans perspektiv. En central tanke är att människan skapar sin omvärld och livsmiljö. I engelskan sammanfattas detta av begreppsparet *space* och *place*, dvs det obegränsade utrymmet och den av människan definierade platsen. Det finns inga naturliga rum i sig, utan rummet skapas av människan. Omgivningen existerar och får mening först genom människans agerande. Genom gränser, klassificering, namngivning, arkitektur etc. skapar människan rum och gränser i en gränslös rymd. Orienteringen i världen sker genom en uppsättning begrepp där människan skapar en personlig och individuell ordning genom associationer, minnen, namn och genom sitt sätt att vara och bruka rummet.

I denna tradition betonas *agerande* framför *beteende*. Genom myter kan människan skapa en förståelse av och orientering i världen, där det egna huset och härden är centrum och utgångspunkt. Rummet uppfattas och tillägnas genom en kategorisering och klassificering som till stor del utgår från människans kropp, genom begrepp som vänster/höger, upp/ned, manligt/kvinnligt.[29] Rummet och dess organisation kan studeras som ett uttryck för den enskilda människan eller den sociala gruppen. Genom att studera rum, gränsmarkeringar och arkitektur kan de sociala relationer som ligger inbäddade i rummet studeras och analyseras.[30]

Men rummet är inte endast en passiv spegel av de sociala relationerna mellan människor. Rummet kan medvetet utformas för att påverka beteenden, såsom i fallet med mentalsjukhus och fängelser, men även i det medvetna bruk av rummet som vi möter i exempelvis klostren. Här bildar den starkt ideologiskt genomsyrade utformningen av arkitekturen ett medel för påverkan och omformning av byggnadernas innevånare och besökare, utformad för att reglera mötet mellan människor.[31]

---

28 Knapp & Ashmore 1999 s. 2 ff., Tilley 1994 s. 7 ff. För en sammanfattning av utvecklingen inom kulturgeografi se Bladh 1995.

29 Kent 1990, Eliade 1968, Gurevich 1985 s. 41 ff., Parvia 1991, Parker Pearson & Richards 1994, Tilley 1994. Se även Harrison 1996 och diskussion kring begreppen mikrorum och makrorum, samt rummet som kvalitativt begrepp.

30 Hillier & Hanson 1984 s. 9. Exempel på sådana studier finns t ex i Kent 1990, Parker Pearson & Richards 1994a, Redman 1986, Foucault 1998, Shields 1991, Kealhofer 1999.

31 Bartlett 1994, Foucault 1998, Gilchrist 1994.

Fig. 6. Människan har i alla tider strukturerat sin omgivning genom att definiera platser. Vreta kloster är en sådan plats. Kyrkan dominerar fortfarande hela det omgivande slättlandskapet. I sitt historiska sammanhang är Vreta ett uttryck för territorialiseringsprocessen under tidig medeltid, en symbol för den Stenkilska ättens politiska ambitioner. Samtidigt är kyrkan en helig plats på jorden, ett möte mellan himmel och jord. Foto Lars Ekelund.

Att den materiella omgivningen har en strukturerande inverkan på människor och deras vardagsliv är en central tanke i kulturgeografen Torsten Hägerstrands arbeten. Hans tidsgeografiska metod är ett försök att integrera människor och ting i en övergipande modell, med syfte att visa hur tid och rum är oupplösligt förenade. Kulturgeografen Gabriel Bladh har i sin sammanfattning av tidsgeografin pekat på att denna kan användas för att påvisa hur den materiella omgivningen har en strukturerande inverkan på människorna och deras vardagsliv. Bladh urskiljer fyra olika landskap som bildar olika aspekter av förhållandet mellan människa och landskapsrum; det materiella landskapet, handlingslandskapet, betydelselandskapet och det institutionella landskapet. Dessa aspekter bildar grunden för en diskussion kring hur människan påverkas av och påverkar sin omgivning, avseende de fysiska förutsättningarna, människans aktiva handlingar, upplevelsen av landskapet och maktens uttryck i landskapet. Bladh diskuterar framför allt strukturella förändringar av platser som ett led i att reglera människans tillträde till och förfogande över landskapet.[32]

32 Hägerstrand 1991, Bladh 1995, där det betonas att tidsgeografin utvecklats betydligt av kulturgeografen Allan Pred under inflytande av Giddens struktureringsteori.

Ett tema är framväxten av ett maktens landskap, något som har varit synnerligen aktuellt i en lång rad av arkeologiska arbeten under senaste årtionden, med exempel från såväl förhistoriska perioder som medeltiden. Gemensamt är synen på rummet som en arena för olika symboliska och mer direkta maktmanifestationer, såsom centrala platser, kyrkor och borgar. I studiet av statens framväxt under äldre medeltid har rummet betonats genom att man sökt identifiera en *territoraliseringsprocess*. Tidigare under järnåldern byggde makten på kontroll över människor, men senare kom maktbasen att koncentreras till jorden, till beskattning och kontroll av territorier. Kontroll baserades på närvaro i rummet, fysisk eller symbolisk, genom ett systematiskt jordinnehav och genom kontroll över olika, i rummet spridda, platser. Exempelvis har Trondheims äldsta stadsplan och dess ärkebiskopsgård nyligen på ett intressant sätt diskuterats som ett politiskt definierat rum, där land och rörelse har kopplats till definierade feodala rättigheter och skyldigheter.[33]

Rummet och arkitekturen som maktmedel med förmåga att påverka människors beteende har dock inte fått stå oemotsagd. Enligt andra forskare påverkas rummet mer av människors agerande än tvärtom. Arkitektur föreslår och suggererar till ett visst beteende, men kan inte determinera ett agerande. En sådan ståndpunkt kan givetvis diskuteras, men kärnan ligger i ett problematiserande av förhållandet mellan makt och motstånd, mellan påverkan och underkastelse. I en sådan tolkning blir rummet inte bara en reflektion av den sociala organisationen, inte en spegel av samhället utan snarare samhället i sig. Det synliga rummet är i sin kärna ett möte mellan människor, det medium genom vilket aktivitet och sociala relationer produceras, kontrolleras och reproduceras.[34]

Utgångspunkten för den kommande analysen av Linköping är att staden är en mötesplats mellan människor och en arena för olika relationer. Förändringarna mellan dessa relationer kan studeras över tiden och i rummet. Rummet kommer att användas som ett analytiskt verktyg för att urskilja dessa relationer. Stadsrummet betraktas som den scen där dessa relationer aktivt konkretiseras och manifesteras, ofta i symboliskt laddad form. Samtidigt betraktas stadsrummet som en av flera platser där de sociala strukturerna ligger inbäddade. Stadsrummet bildar enligt ett sådant synsätt inte bara en passiv spegel av samhället, utan utgör samhället i sig.

---

33 Andrén 1985b, Lindkvist 1988, Andersson 1988, Lindeblad 1997, Tagesson 1997a, Mogren 2000. Larsson & Saunders 1996 s. 5 ff.

34 Exempelvis Nevett 1994, Shanks & Tilley 1988, Hillier & Hanson 1984, Grenville 1997 s. 17 ff., 2000, Kealhofer 1999, Foucault 1974/1998, Tilley 1994 s. 23., Bradley 1993 s. 2 ff., Giddens 1984 s. 362, Johansson 1995 s. 51 f, Giles 1999.

35 För en översikt över medeltidsarkeologins framväxt se Andrén 1997, Larsson 2000 s. 71-85. För en historik om ämnet medeltidsarkeologis utveckling från undersökningar av borgar och kloster på 1800-talet, över till stadsarkeologins stora genombrott i kölvattnet på "saneringen" av de medeltida städernas stadskärnor, se Cinthio 1988.

Medeltidsarkeologi versus Historisk arkeologi

Inom den arkeologiska disciplinen har en speciell kompetens urskiljts, vanligen kallad medeltidsarkeologi eller historisk arkeologi. Namnskillnaden syftar på olika inriktningar, i det förra fallet är det den medeltida tidsperioden som står i centrum, med möjlighet till en tvärvetenskaplig inriktning. I det senare fallet är det metodiken, dvs förhållandet mellan materiell kultur och text som fokuseras, med möjlighet till jämförelser mellan högst olika tider och kulturer.[35]

Ämnet kom under sin äldsta tid främst att definieras utifrån en tidsperiod. Medeltiden uppfattades som en så speciell historisk period att den behövde studeras för sig. Jes Wienberg har pekat på framväxten av skriftkulturen, kristendomen, kungamakten och marknadsekonomin som någonting utmärkande för svensk medeltid. Samtidigt är det svårt att se att ämnet skulle på något avgörande sett skilja sig från huvuddisciplinen arkeologi, såsom den definierats ovan. De främsta kategorierna materiell kultur, tid och rum spelar samma roll oavsett tidsperiod. Skillnaden är att medeltidsarkeologin studerar en period med ett delvis annat källmaterial (stående murade byggnader, omfattande stratigrafi, skrift etc.). Detta har inneburit att en medeltidsarkeologisk metodik närmat sig en rad andra discipliner, t.ex. historia, konsthistoria, kyrkohistoria etc. Framför allt professor Erik Cinthio har i sin programförklaring betonat vikten av det breda källbegreppet och den nära kopplingen till historiskt källmaterial.[36]

Synen på medeltiden har naturligtvis varit avgörande för synen på ett ämne som definieras utifrån denna period. Varje epok har haft sin tolkning och sitt förhållningssätt till medeltiden. Definitionen av medeltiden i Sverige som liktydigt med den katolskt kristna epoken har varit tämligen entydig. Däremot har tolkningen av periodens innebörd, avgränsningen i delperioder och förhållandet mellan föregående och efterföljande perioder skiftat betydligt. Det har till exempel rått delade meningar om graden av kontinuitet eller diskontinuitet mellan medeltiden och perioderna före och efter. I framställningar grundade på politisk historia, konstvetenskap och kyrkohistoria har diskontinuiteten betonats, medan mer allmänt kulturhistoriskt inriktade undersökningar gärna betonar kontinuitet. Periodiseringen av medeltiden i förhållande till andra epoker har medverkat till en fast cementerad bild av medeltiden som en avgränsad epok, specifik i förhållande till föregående och efterföljande epoker.[37]

---

36 Wienberg 1988 s. 36 f., Cinthio 1984, 1988 s. 9 ff., se även allmänt Larsson 2000 s. 299 ff.

37 Se dock Wienberg 1988 s. 35 ff. för en avvikande mening.

Skillnaderna i politiskt, socialt, mentalt och ekonomiskt hänseende är dock betydande om man t.ex. jämför 1000-talet med 1400-talet. För medeltidsarkeologins del har detta inneburit en ambivalens. Erik Cinthio har hävdat medeltiden som en diskontinuerlig och föränderlig period och har påverkat inriktningen för ämnet till att analysera förändringsproblematik och övergripande processer. Ett däremot mycket explicit uttryck för medeltiden som en väl definierad historisk epok med implikationer för forskningsarbetet finns hos Hans Andersson och Lars Redin i deras sammanfattande rapport i projektet Medeltidsstaden. Samtidigt ger den ett närmast unikt uttryck för en forskningsinriktning mot förändringsprocesser och en strävan mot helhetssyn som ligger i linje med Cinthios program och förtjänar att citeras i sin helhet.

> Historiskt innebär medeltiden på den ekonomiska nivån introduktionen av marknadsekonomiskt baserade produktionsenheter, på den sociala skiktningen av samhället inom och utom den agrara produktionen och på det politiska etablerandet av en statsmakt med organisatorisk apparat. Vår uppgift när vi behandlar medeltiden blir att undersöka och förklara formerna för den samhällsförändring som medeltiden innebär. Vissa brännpunkter blir då särskilt intressanta.
> - Agrarproduktionens organisering in i fasta produktionsenheter med fixerad ägoindelning.
> - Hantverksproduktionens professionalisering och knytning till fasta verkstäder.
> - Penningekonomins introduktion och fasta etablering.
> - Statens organisatoriska uppbyggnad i form av: etablerade förvaltningscentra, dirigerande ingrepp i den ekonomiska verksamhetens villkor (t.ex. lokalisering av handel, kontroll av och ansvar för kommunikationsleder), krav på produktionsenheternas tillgänglighet för taxering och beskattning.
> - Samhällets utbyggnad i form av kyrkans etablering och alltmer differentierade närvaro i skilda sociala miljöer med därtill kopplad varierad roll socialt, ekonomiskt och kulturellt.
> - Den sociala skiktningens olika manifestationer i form av feodala skikt, kapitalbaserade köpmans- och hantverksgrupper, bönderna samt dessa kategoriers motpoler, icke självägande landsbygdsproletariat samt ett proletariat, som försörjts utanför agrarproduktionen i framför allt stadsmiljöerna.
> - Frågor inom befolkningsutvecklingen: en förmodad tillväxt under sen järnålder – tidig medeltid; en förmodad befolkningskris under 1300-talet. Hur har detta återverkat i olika miljöer och i olika områden? Vilka konsekvenser har detta fått för bosättningens expansion och omlokalisering samt för maktförskjutningen mellan olika sociala skikt?[38]

---

38 Andersson & Redin 1980 s. 65 f.

39 Cinthio 1988, Wienberg 1988 s. 31, Larsson 2000 s. 301 f., Carelli 2001 s. 16.

40 Andrén 1988 s. 15, 1997 . 112 ff., se även Larsson 2000 s. 71 ff.

41 Andrén 1997 s. 41, Austin 1990. Se även översikten över svensk medeltidsforskning, där medeltidsarkeologins undanskymda roll är uppenbar, Dahlbäck 1987b och Andersson 1989.

Erik Cinthio har påpekat medeltidsarkeologins förändring från en allmän kulturhistorisk inriktning under 1960-talet till en "mera historiskt och samhällsorienterad sådan" under 1980-talet. Flertalet avhandlingar i Lund under 1970- till 90-talen kan inordnas just under dessa "brännpunkter" och har fokuserat på urbanisering, monetarisering, gotisering, kommersialisering, feodalisering etc, med andra ord en betoning av historien i form av processer.[39] Forskningsprogrammet bildar indirekt en tolkning av det medeltida samhället som ett socialt system med tydlig påverkan av en materialistisk (marxistisk) historieuppfattning. Insatt i sitt historiska sammanhang var programmet framsynt i sin teoretiserande och syntetiserande framställning. Det var på sin tid viktigt att betona sociala och ekonomiska faktorer i motsats till en äldre historisk forskning, som främst behandlade medeltiden ur politisk vinkel. Ny var även ambitionen att arkeologin inte bara skulle agera illustration till historien utan istället kunna ge sig i kast med de "stora frågorna". Författarna poängterar att man måste se "de topografiska uppgifterna som medel, inte uteslutande som mål".

Under 1980- och 90-talen har dock ämnets definition utifrån en historisk period alltmer ifrågasatts. Istället finns en förskjutning mot begreppet *historisk arkeologi*, där det metodiska förhållandet mellan disciplinerna arkeologi och historia och förhållandet mellan materiella och skriftliga källmaterial istället definierar ämnet. Anders Andrén har nyligen publicerat en grundläggande framställning av ämnet historisk arkeologi i ett globalt perspektiv. Han urskiljer ett antal traditioner inom historisk arkeologi; en estetisk, en filologisk, en historisk, en kulturhistorisk och en arkeologisk tradition. Samtliga traditioner ger olika svar på frågan varför materiell kultur ska studeras när det finns skriftligt källmaterial från samma tid. De tre första traditionerna har en utpräglat komplementär karaktär, dvs de opererar i ett gränsland där texter är en bristvara och där arkeologiskt källmaterial kan fylla kunskapsluckorna. De två senare traditionerna betonar arkeologins analys av materiell kultur som ett självständigt objekt, vilket metodiskt kan ställas i relation till den skriftbaserade historien.[40]

Arkeologins förhållande till texter är dock inte okomplicerad. Under medeltidsarkeologins barndom (är den ännu avslutad?) fanns ett behov av att profilera ämnet, framför allt i förhållande till historieämnet. Under en period av metodisk och teoretisk osäkerhet kom medeltidsarkeologins komplementära roll att betonas, med fokus på tidsperioder och områden där det skriftliga källmaterialet var svagt, det som Andrén kallar för den historiska traditionen. David Austin har i en välkänd artikel med emfas velat upprätta arkeologiämnets självständiga ställning. Han menar att den mer väletablerade historiska disciplinen under lång tid har dominerat den historiska arkeologin genom en historiskt inriktad forskningsagenda. Det är dags att formulera egna frågeställningar och egna utgångspunkter.[41] Stefan Larsson har även påpekat att genom att överbetona kategorin tid i det arkeologiska arbetet, dvs med nära association till ämnet historia, betonas det förgångna som annorlunda,

snarare än att "gemensamt med social- och samhällsvetenskaperna formulera 'mänsklig handling, organisation och dess materiella uttryck' som studiefält".[42]

En förändring inom ämnet historisk arkeologi kan avspeglas i dels valet av ämnen, t.ex. ett aktivt sökande efter för medeltidsarkeologin nya geografiska områden, dels i en ny inriktning mot frågor kring t.ex. etnicitet och social identitet.[43] Nyorienteringen kan jämföras med förändringen inom historieämnet mot ett större intresse för mentaliteter och vardagslivets strukturer.[44] Intressant nog finns även en tendens inom den senaste tidens historiska arkeologi att vilja återknyta till äldre generationers arkeologer och kulturhistoriker, en parallell till den kontextuella arkeologin. Det är numera mycket vanligt att man hänvisar till Hans Hildebrands på sin tid framsynta social- och kulturhistoriska forskning, liksom den danske kulturhistorikern Troels-Lund som tidiga inspirationskällor.[45]

För en analys av en medeltida stad med utgångspunkt i frågeställningar om sociala relationer speglade i den materiella kulturen är naturligtvis en kulturhistorisk tradition enligt Andréns definition av särskilt intresse. I likhet med en kontextuell arkeologi söker traditionen snarast en så bred och allsidig belysning av historien som möjligt. Möjligheten att utvinna kunskap ur den materiella kulturen finns i grundsynen att föremålen, byggnaderna, rummet etc. är betydelsebärande och att arkeologen genom en aktiv tolkning kan avtäcka inbäddade betydelseskikt. Detta i sin tur innebär att arkeologi enligt den kulturhistoriska traditionen, liksom kontextuell arkeologi, inte blir mindre viktig då det finns andra källmaterial, t.ex. skriftliga källor, utan snarast tvärtom. Ju rikare tillgång till olika källmaterial, dvs ju större vetenskaplig kontext, desto säkrare tolkningar.[46]

Det råder delade meningar om hur materiell kultur och skriftligt källmaterial ska behandlas i förhållande till varandra.[47] Det finns goda argument för att betona såväl likheter som olikheter. Samtidigt står det klart att det praktiskt och metodiskt genom dagens svenska utbildningssituation faktiskt existerar en viktig skillnad mellan ting och text. Christophersen har t.ex. hävdat en ståndpunkt där tingens och texternas källvärde värderas lika, men med stora metodiska skillnader, varför de

---

42 Larsson 2000 s. 313.

43 T. ex geografiskt "perifera" områden se Wallerström 1995, Svensson 1998, Mogren 2000, etnicitet och social identitet se Thomasson 1997, Roslund 2001 och Hansson 2001.

44 Exempelvis Burke 1992 s. 97 ff. och Österberg 1991.

45 Hildebrand 1882, 1879–1903/1983, Troels-Lund 1879–1901, Andrén 1997 s. 39, 135.

46 Andrén 1997 s. 42 ff., 133 ff., jmf Hodder 1987, 1991 s. 12 ff., se även Welinder 1989. Tolkningen ligger även nära Cinthios breda definition av ämnet, se Andersson 1988 s. 64 f., Larsson 2000 s. 301.

47 Jämför Wienberg 1988 s. 42 ff., Carelli 2001 s. 19 f. och Andrén 1997.

bör analyseras var för sig. Tingens källvärde ligger i relationen dem emellan, i kontexten. Christophersen, liksom Andersson 1988, vill med andra ord hävda arkeologins särart, dvs studiet av materiell kultur, för att därefter ställa dess resultat i relation till den på skriftligt källmaterial byggande historiska vetenskapen. Genom en hävdvunnen och fram till idag existerande ämnesspecialisering har ting och text åtskilts i två olika discipliner. Det finns i den svenska samtiden knappast någon arkeolog som kan göra anspråk på att behärska medeltida skriftligt källmaterial, på samma sätt som det knappast finns någon historiker som behärskar den materiella kulturen. Även om vi med emfas hävdar att skriftligt och arkeologiskt källmaterial är lika som kategorier klarar vi inte av att analysera, bearbeta och källkritiskt rätt värdera dem båda själva.[48]

Av denna anledning har det skriftliga och arkeologiska källmaterialet i detta arbete till att börja med hållits isär och analyserats utifrån sina egna förutsättningar, såväl avseende tillkomst och funktion i medeltiden som läsning i nutiden. Rent praktiskt innebär detta att tolkningen av det skriftliga källmaterialet, särskilt avseende Linköpingskyrkan till största delen vilar på historikern Herman Schücks arbete. Samtidigt ska det påpekas att möjligheten att läsa de skriftliga källorna som materiell kultur, dvs ur ett arkeologiskt perspektiv, kommer att prövas.

Andrén har karaktäriserat det konkreta mötet mellan ting och text, mellan arkeologiskt och historiskt källmaterial, som en kontext som i sin tur måste tolkas. Alla kontexter byggs upp i sökandet efter likhet och olikhet. Andrén urskiljer olika kontexter, dvs sammanhang för en dialog mellan ting och text; korrespondens (överensstämmelse mellan ting och text), association (att öppna upp för så många sammanhang som möjligt) samt kontrast (sökandet efter skillnader).[49]

Med ett sådant synsätt kan det nu aktuella studieobjektet, det medeltida Linköping, och de skriftliga och materiella lämningar som åberopas för att diskutera frågeställningarna, kallas för en kontext. De mönster som dessa olika källmaterial eller aspekter ger kan sedan jämföras med varandra. Det har varit en målsättning att snarare söka efter skillnader mellan källmaterialen än likheter (kontrast), med förhoppning om att genom tvetydigheter i källmaterialen kunna belysa olika aspekter av det medeltida samhället. Samtidigt innebär möjligheten att t.ex. identifiera arkeologiskt kända gårdar och tomter med historiskt kända prebenden helt nya tolkningsmöjligheter (korrespondens).

---

48 Christophersen 1992. Se även Austin 1990 för en liknande ståndpunkt.

49 Andrén 1997 s. 158 ff., 167, 176 ff.

KAPITEL 2.2 DEN SVENSKA MEDELTIDSSTADEN MELLAN HISTORIA OCH ARKEOLOGI

Den teoretiska grunden för arkeologin har således förändrats drastiskt under de senaste fyrtio åren. Hur har detta kommit att påverka en av den historiska arkeologins huvudfåror – stadsarkeologin? I det följande ska göras en kort resumé av forskningen kring de medeltida städerna i Sverige, med utgångspunkt i olika traditioner; en historisk, en arkeologisk och en formanalytisk tradition. Syftet är att få en överblick kring vilka frågeställningar och vilka teorier om städernas framväxt och städerna som livsmiljö som varit ledande i framför allt svensk forskning, för att kunna ställas i relation till undersökningen av den medeltida staden Linköping.

En historisk tradition

En rimlig utgångspunkt för en översikt över svensk stadshistorisk forskning kan vara historikern Adolf Schücks avhandling från 1926 med titeln *Det svenska stadsväsendets uppkomst och utveckling*. Dels är det den första större boken i sitt slag i modern tid, dels har den haft mycket stor betydelse för den fortsatta vetenskapliga debatten i Skandinavien. Schück såg stadsväsendet som en avgörande vändpunkt i medeltidens historia, som medförde en utveckling av det ekonomiska livet och uppkomsten av en ny samhällsklass. Detta perspektiv har under lång tid varit ett genomgående tema när medeltiden och städerna behandlas. Staden betraktas ofta som själva kvintessensen av begreppet medeltiden, trots att endast en mycket liten del av befolkningen levde i städerna.

Bakgrunden till Schücks arbete fanns i en lång tradition av främst tysk forskning kring stadsväsendet i Europa. Olika teorier hade figurerat, där man betonat antingen länsherrens gårdsrätt (*Hofrecht-teorin*), köpmansgillen eller torgrätten som embryo till stadsväsendets framväxt. Schück vände sig mot denna äldre forskning som främst var inriktad på enskilda förklaringar och på deras ensidigt rättshistoriska prägel. Han betonade att det inte räckte med en teori, utan olika faktorer måste beaktas. Städerna är en integrerad del av samhället och stadsbegreppet måste därför vara flexibelt och kunna anpassas till olika perioder. Ett mer sammansatt stadsbegrepp, skriver han, "vidgar synfältet och lär forskaren förstå, att det medeltida stadsväsendet ingalunda får betraktas som en fristående företeelse, utan som en integrerande del av hela den mångskiftande medeltidskulturen. Liksom denna är medeltidsstaden en produkt av skilda kulturströmningar, av nytt och gammalt och av kyrkliga och världsliga inflytelser."[50]

Ett traditionellt stadsbegrepp betonade, enligt Schück, stadens administrativa och juridiska särart gentemot landsbygden. Han breddade istället begreppet och betonade stadens funktioner: "en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bilda en samhällsenhet i ekonomiskt och rättsligt avseende

eller i bägge dessa avseenden." Genom detta kom han redan 1926 att indirekt formulera ett stadsbegrepp som omfattade såväl topografiska, funktionella och rättsligt-administrativa kriterier, ett synsätt som varit ledande under 1900-talets senare del.

Schücks avhandling omfattar perioden från vikingatiden och fram till 1300-talets mitt. Under hans tid började svensk stadshistoria med Birka och han betonar en kontinuerlig utveckling från vikingatidens handelssamhällen, över Sigtuna och vidare till de medeltida stadssamhällena. Bakgrunden till stadsutvecklingen sökte han i handelsplatserna, dels de internationella såsom Birka, dels de mer lokala. Visserligen finns en grundförklaring i handelns betydelse för städerna, men det är en förenkling att säga att det ekonomiska perspektivet helt dominerar. Snarare har han en sammansatt och problematiserande hållning till förhållandet mellan dessa handelssamhällen och den framväxande kungamakten.

Under tidig medeltid utvecklades handelsplatserna i vissa fall till stadssamhällen, en utveckling som var beroende av både kyrkan och kungamakten. Till dessa marknadsplatser lokaliserades biskops- och prosterisäten, kyrkor och kyrkofester, medan kungens inflytande bidrog genom kungsgårdarna och mynthusen till att förstärka dessa platser och med tiden skapa en permanent bebyggelse. Hur detta gick till är oklart, men Schück menar att det bör ha skett under påverkan från kontinental stadskultur. Stadssamhällena har nästan uteslutande uppstått på kungligt ägd mark och kungens beskydd av marknadsfriden var en viktig förutsättning, något som i sin tur ledde fram till en egen jurisdiktion. Schück betonade att stadsutvecklingen påbörjades redan före det tyska inflytandet under 1200-talets andra hälft, som framgår av ett äldre skikt av stadsrätt (Bjärköarätt) och stadsinstitutioner (byamot/byating och stadsfogde) föregick den från tyskt område införda rådsinstitutionen.[51]

Schück har en för sin tid typisk periodindelning, med gräns mellan den äldre medeltiden och folkungatiden vid årtalet 1250. De närmaste 100 åren därefter såg han som ett avgörande skede, med en medveten stadspolitik under Birger jarl, Magnus Ladulås och Magnus Eriksson. Det var en period då Sverige blev en del av den europeiska kulturen och under denna tid, ansåg han, grundades nya städer, främst Stockholm, och parallellt skedde ett uppsving för det svenska bergsbruket, införandet av rådsinstitutionen och slutligen den allmänna stadslagen vid 1300-talets mitt.[52]

Sammanfattningsvis ska det understrykas att Adolf Schücks syn på det svenska stadsväsendet medförde något nytt genom att han betonade stadens förhistoria och en successiv utveckling som ledde fram till den fullt utbildade rådsstaden. Denna

---

50 Schück 1926 s. 4 , 37.

51 Schück 1926 s. 135 ff., 207 f., 249 ff.

52 Schück 1926 s. 260 ff.

dynamiska syn på städernas framväxt var möjlig tack vare hans vida stadsbegrepp. Det var möjligt att urskilja och uppfånga urbana samhällen redan tidigt i historien. Han visade att staden kan ha haft olika funktioner och olika utformning under olika epoker, något som skulle komma att bli avgörande för den fortsatta diskussionen.

De närmaste 50 åren efter Schücks avhandling har betecknats som en stillastående period för stadsforskningen,[53] en lite märklig generalisering som döljer flera viktiga arbeten och forskningsinriktningar. Dels kom de flesta svenska städer att få en egen stadsmonografi under denna period, en grundforskning som inte bör underskattas och som till viss del utgick från det stadshistoriska institutet vid Stockholms universitet. Dels fanns det en livlig diskussion kring det svenska stadsväsendets beroende av den internationella handeln, en debatt som delvis ska ses som en kritik av Schück. Man ansåg att han överbetonat det nordiska stadsväsendets självständighet och underskattat främmande påverkan. Framför allt historikerna Erik Lönnroth och Curt Weibull från Sverige och Aksel E. Christensen från Danmark gick vidare i den belgiske historikern Pirennes tes om fjärrhandelns betydelse för städernas framväxt. Vid det nordiska historikermötet i Århus 1957 framfördes argument för den hanseatiska handelns betydelse för de nordiska städerna, även om man var ense med Schück om att utvecklingen startat redan tidigare.[54]

Birgitta Fritz har sammanfattat stadsforskningen under perioden mellan Schücks avhandling och fram till 1960-talets mitt och pekat på Schücks fortsatt stora betydelse. Bland de viktigaste nya rönen under 1950- och 60-talen var givetvis upptäckten av handelsplatser äldre än vikingatiden, en forskning där den relativt nya arkeologiska och medeltidsarkeologiska disciplinen kom att få avgörande betydelse. Fritz sammanfattade stadsforskningens ståndpunkt med att framhålla städernas förhistoria som handelsplatser och bygdecentra, vilka kungamakten och kyrkan tidigt tog i sitt beskydd mot vissa rättigheter och ett stort inflytande på förvaltning och rättskipning.[55]

Kontinuiteten från Schück märks även i Hans Anderssons skrifter i början av 1970-talet. Redan i licentiatavhandlingen, som behandlade bruket av latinsk terminologi, främst skillnaden mellan *civitas* och *villa forensis*, har han formulerat ett sammansatt och vitt stadsbegrepp som griper tillbaka på Schück och tysk stadsforskning. Istället för att använda begreppet stad, som har en ofrånkomlig koppling till den fullt utvecklade högmedeltida rådsstaden, laborerar han med det vidare begreppet *urbaniserade orter*.[56]

---

53 Broberg & Hasselmo 1992a s. 15.

54 Sammanfattning i Fritz 1965. Lönnroth 1959 diskuterar och betonar hanseaterna och det tyska inflytandet, dock främst under 1200-talet och senare.

55 Fritz 1965.

Dessa tankar kom senare att utvecklas i en rad skrifter, där han delade upp stadsbegreppet i funktionella, topografiska och inre rättsligt-administrativa kriterier, som svarade mot orternas funktion som centralorter, tätorter och stad i formell rättslig mening. Därigenom kunde han diskutera stadsutvecklingen i ett historiskt perspektiv, där orternas funktion relaterades till samhället och där stadens roll och karaktär förändrades i takt med att samhället förändrades.[57]

Intressant nog kan man konstatera att Andersson i denna tolkning placerade sig nära Schück men med vissa viktiga skillnader. Periodindelningen ligger nära Schücks uppdelning mellan en vikingatida, en tidigmedeltida och en folkungatida period, medan Andersson talar om brytpunkter ca 1200 och vid 1200-talets senare hälft. Schück avslutade sin framställning vid 1300-talets mitt, medan Andersson å sin sida ägnade betydligt mindre intresse åt senmedeltiden än tidigare perioder. För båda har själva problematiken kring stadens definition och födelse (*urbaniseringen*) stått i förgrunden och därför har de ägnat mindre intresse för perioderna därefter.

Samtidigt har båda påvisat städernas förändrade roller under medeltiden. Schück såg en kontinuerlig utveckling från handelsplatser, över en kunglig och kyrklig kontroll av dessa orter och till etableringen av rådsstaden, medan Andersson ser de olika orterna som uttryck för olika funktioner i en historisk kontext i en diskontinuerlig utveckling. För det danska Skånes del har Cinthio vid samma tid diskuterat en liknande diskontinuerlig utveckling i skillnaden mellan de tidiga köpinge-orterna och etableringen av städer under tidig medeltid. Genom detta låg vägen öppen för att kunna se städerna i sitt historiska sammanhang under längre tidsperioder.[58]

En arkeologisk tradition

Hos Schück och de många stadsmonografierna spelade arkeologin en klart undanskymd roll. De tidiga arkeologiska undersökningarna fick tjäna som illustrationsmaterial till den historiska bilden, som uteslutande byggde på skriftligt källmaterial. Man har framför allt pekat på att det fanns mycket stora skillnader i den stadsarkeologiska verksamheten fram till 1970-talet. I ett fåtal städer fanns en gammal tradition av arkeologisk verksamhet, exempelvis Lund och Sigtuna, medan flertalet städer saknade en mer kontinuerlig verksamhet. I en nyligen utkommen avhandling visar Stefan Larsson hur starkt beroende verksamheten var även i Lund av vissa

56 Andersson 1971.

57 Andersson 1977 s. 92, omtryckt i Andersson 1979.

58 Cinthio 1973, 1975, se även Andrén 1985a och Ersgård 1988.

personliga insatser och hur enskilda frågeställningar starkt påverkades av tidens värderingar och förförståelse.[59]

Omdaningen av städernas stadskärnor under 1960- och 70-talen medförde en dramatisk ökning av antalet undersökningar. Det fanns ett stort behov av sammanställningar av arkeologiskt material, ökad tillgänglighet för forskningen och underlag för kulturminnesvården. Som ett svar på detta genomförde Riksantikvarieämbetet 1976–84 ett stort upplagt projekt som i dagligt tal kallas *Medeltidsstadsprojektet*. Huvudsyftet var att göra en sammanställning av både skriftliga källor och samtliga arkeologiska undersökningar för varje enskild stad. Detta var tänkt som ett underlag för att kunna diskutera och lyfta fram arkeologin som ett viktigt källmaterial i en större stadshistorisk diskussion kring städernas framväxt.[60]

Projektledare var Hans Andersson och det är således inte någon slump att hans analytiska stadsbegrepp kom att genomsyra projektet, en förutsättning för att kunna behandla hela det stora materialet om 76 städer i nuvarande Sverige och Finland. Resultatet publicerades i en rapport för varje stad som strikt följde samma mall. Projektet i sin helhet har haft en avgörande betydelse för stadsarkeologin i Sverige och aktivt bidragit till att en arkeologisk och antikvarisk verksamhet nått ut till samtliga städer under 1980- och 90-talen.

Samtidigt bör det påpekas att arbetet inom projektet och i viss mån även de fortsatta undersökningarna i de olika städerna framför allt fick en slagsida åt själva urbaniseringsprocessen, d.v.s. frågan om stadsväsendets etablering och de enskilda städernas tillblivelse. Frågor kring städernas funktion och fortsatta utveckling under medeltiden kom inte att lyftas fram i någon större grad. Man har således i stort sett följt Anderssons skrifter från 1970-talet, med fokus på förhållandet mellan tidiga centralorter och uppkomsten av städer under 1200-talet, medan utvecklingen under senmedeltiden ägnades mindre intresse.

Flera viktiga sammanfattningar och synteser har kommit, dels slutrapporten 1990, dels ett antal artiklar. I samtliga fall kan det sägas att synen på stadsväsendets framväxt – med ett fåtal tidigmedeltida städer, ett antal orter under 1000- och 1100-talen med centrala administrativa funktioner, ett stort antal tätorter i början av 1200-talet samt ytterligare städer under 1200-talets andra hälft parallellt med rådsinstitutionens införande – går tillbaka på Anderssons skrifter från 1970-talet. Det avgörande är att arkeologiska belägg av bebyggelse och verksamhet som kan

---

59 För en orientering se Forsström 1982, Redin 1982, Broberg & Hasselmo 1992, Larsson 2000.

60 Andersson 1976, Andersson pers. komm. Projektets officiella namn *"Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering"* pekar tydligt på en ursprunglig målsättning att fokusera på dels själva urbaniseringsprocessen, dvs det svenska stadsväsendets framväxt, dels på projektets antikvariska ambitioner, med syfte att skapa underlag för stadsplaneringen.

Fig. 7. Från 1960 och framåt kom den arkeologiska verksamheten i Linköping att ändra inriktning, från en mer extensiv bevakning av schaktningsarbeten, till en mer intensiv och ytmässigt alltmer storskalig undersökningsverksamhet. Gunnar Lindqvist undersöker tidigmedeltida gravar i Storgatan 1960. Foto Östergötlands länsmuseums arkiv.

knytas till tidiga centralorterna har börjat kunna urskiljas och orternas funktioner kunnat diskuteras liksom tätortsbebyggelsens etablering.[61]

På så sätt skulle man kunna hävda att det arkeologiska materialet fortfarande i stor utsträckning används som ett illustrationsmaterial inom en historiskt bestämd diskurs (d.v.s. Andréns historiska tradition). Flera viktiga bidrag inom projektet pekade dock i en riktning där det arkeologiska källmaterialet fick en mer självständig ställning. I sin studie av keramik, kammar och skor i sju mellansvenska städer går Birgitta Broberg och Margareta Hasselmo ett steg längre och visar på möjligheten att ge en arkeologisk bild av utvecklingen baserad på en analys av arkeologiska artefakter. De visar hur man kan tolka dessa i relation till såväl centralorternas funktion, handelsförbindelser, bebyggelsens tidsmässiga relation till rådsinstitutionens införande, stadsplanen, förhållandet kust och inland, framväxten av en enhetlig stadskultur och den sociala topografin.[62]

---

61 Andersson 1990, Hasselmo 1987, 1992, Broberg & Hasselmo 1992b, samt Broberg 1992.

62 Broberg & Hasselmo 1981.

Andersson och Redin pekar i sin sammanfattande rapport 1980 på flera delar av det arkeologiska materialet där det borde vara möjligt att komma vidare med frågor kring stadens topografi och funktion. De nämner förhållandet mellan staden och de kyrkliga institutionerna, stenhusen, stadsplanen, torg, borgar och social struktur som möjliga fält.[63] Flera forskare pekade under projektets gång även på vikten av att se bortom stadens ramar och att tolka stadsutvecklingen mot bakgrund av samhällets omvandling under tidig medeltid. Förändringarna skulle kunna spåras i en förändrad maktbalans mellan olika jordägare, i en ökad grad av europeisering, ekonomisering och specialisering i samhället.[64] Andersson pekade i en studie på behovet av att studera stadsutvecklingen inom olika regioner, medan andra forskare diskuterade omlandets betydelse för staden.[65]

Om den stadsarkeologiska forskningen och antikvariska verksamheten i Mellansverige under hela 1980- och 90-talen har kommit att i hög grad präglas av projektet Medeltidsstaden och dess frågeställningar, har däremot forskningen i Lund kring de medeltida danska städerna delvis haft en annan inriktning. Anders Andrén behandlade i sin avhandling *Den urbana scenen* det medeltida danska stadslandskapet på ett sätt som ännu inte har någon motsvarighet inom medeltida svenskt område. Andrén utgick från en periodisering av städerna av kvalitativt slag, med utgångspunkt i antalet kyrkor och socknarnas förhållande till omgivande landsbygd, som ett mått på städernas tätorts- respektive centralortskaraktär. Andrén hävdar, liksom Andersson och Cinthio, en diskontinuerlig syn på städerna, där städernas funktion förändrades över tiden och där städernas avgränsning gentemot landsbygden ökade under medeltidens lopp.

Den tidiga medeltidens stad karaktäriserar han som en "förtätad landsbygd", med flera sockenkyrkor på samma plats, många av privat karaktär, men med en struktur som inte skiljer sig från den omgivande landsbygden. Den högmedeltida staden däremot är klart avgränsad gentemot landsbygden ur fiskalt, administrativt och rättsligt hänseende. Detta får även tydliga fysiska uttryck då man bygger stadsvall eller stadsmur, en stor stadskyrka och inte minst genom en urban livsstil som spåras i nya konsumtionsvanor.

I avhandlingens andra del gör Andrén en resumé över dansk medeltidshistoria där städernas utveckling och deras förhållande till det medeltida samhällets omvandling ses i ett historiematerialistiskt perspektiv. Som analytiskt instrument använder

---

63 Andersson & Redin 1980.

64 Andersson & Redin 1980 s. 65, Cinthio 1982, Blomkvist 1982.

65 Andersson 1982, Hyenstrand 1980. Se även Tesch 1983, Rosborn 1984.

sig Andrén av feodalismen som begrepp, med en bred definition där det feodala samhället uppfattas som "ett klassamhälle där herremännen genom sitt herravälde (*dominium*, d.v.s. makten över människor) har tillägnat sig en stor del av böndernas produktion." I den fortsatta framställningen studeras städerna som en integrerad del i en omvandling av det medeltida danska samhället just med utgångspunkt i förskjutningar i de olika formerna av herravälden.

Under tidig medeltid etablerades den kungliga *överhögheten* (kungamaktens herravälde) och städerna fungerade som stödjepunkter för genomförandet av detta regala herravälde. Under medeltiden förlänades herraväldet till kyrkliga institutioner och enskilda stormän, och särskilt under högmedeltiden blev städerna viktiga knutpunkter för dessa. Slutligen under senmedeltiden förändrades maktförhållandena återigen och städerna fick en mer självständig ställning, en form av merkantilt herravälde.[66]

Även Lars Ersgårds avhandling *Vår marknad i Skåne* har en liknande inriktning på stadens relation till samhällsförändringarna, denna gång studerad i de bägge skånska städerna Skanör och Falsterbo. Skånemarknadens framväxt och övergång i de båda högmedeltida städerna ses i termer av förändring från en feodal tillägnelse av ett jordbruksöverskott som avsatts på marknaderna under tidig medeltid och vidare till en frigörelse från dessa politiskt och socialt betonade relationer mot ett marknadsinriktat varuutbyte under högmedeltiden. Ersgård använder en metod som i hög grad utgår från stadsarkeologin som ett självständigt källmaterial, med möjlighet att tillsammans med det skriftliga källmaterialet spegla delar av verkligheten på ett mer sammansatt sätt. *Vår marknad i Skåne* bildar på detta sätt en milstolpe inom stadsarkeologisk forskning, en tidig tillämpning av en kontextuell arkeologi och med viktiga implikationer för den stadsarkeologiska verksamheten.

Senare under 1990-talet finns flera exempel på stadsarkeologisk litteratur som på ett integrerat sätt kombinerar historia och arkeologi, bl.a. från norska undersökningar, från Visby och Sigtuna.[67] Trots en viss avmattning i de stadsarkeologiska undersökningarna i Sverige har dock en rad mindre arbeten tillkommit som pekar på en ny inriktning, t.ex. hur de sociala relationerna uttrycktes i borgerskapets byggda miljö i Malmö under senmedeltid och renässans, hantverkets sociala förändring, födelsen av en urban kultur, möjligheten att spåra uttryck för förhållanden mellan könen etc.[68]

---

66 Andrén 1985a. För en definition och vidare diskussion kring begreppet feodalism se kap. 7.

67 Christophersen & Nordeide 1994. Westholm 1989, Tesch 1990.

68 Thomasson 1997, Anund 1998, Carelli 2001 s. 99 ff., Rui 1996.

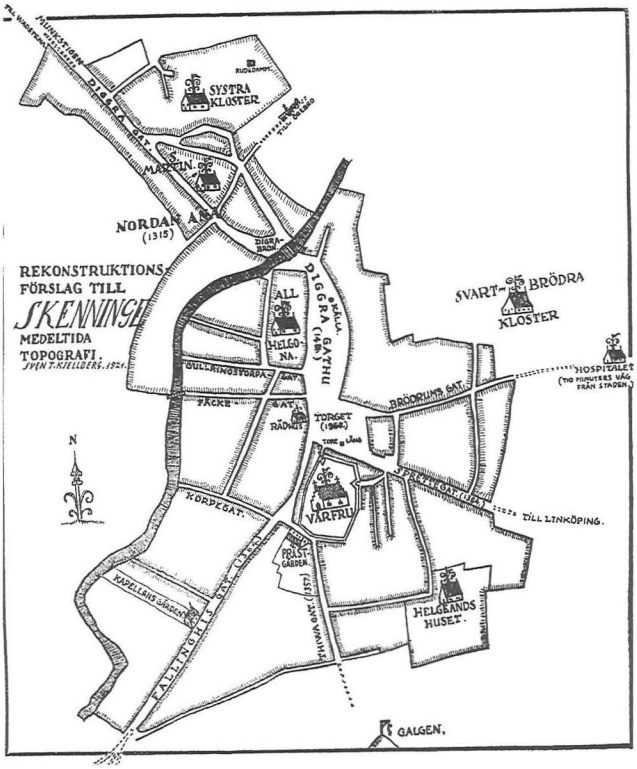

Fig. 8. .Sven T. Kjellbergs tolkning av det medeltida Skänninges stadsplan och den rekonstruerade marknadsgatan, Digra gatan. Tolkningen av marknadsgatan har dock nyligen starkt ifrågasatts. Efter Kjellberg 1923.

En formanalytisk tradition

Parallellt med den historiska och arkeologiska traditionen har det även funnits en formanalytisk tradition, som tidvis haft svårt att kombineras med de övriga. Fältet har dominerats av konstvetare, som med litet stöd i historiskt och arkeologiskt material velat stilhistoriskt definiera och datera olika stadsplanetyper. Redan i början av 1900-talet gjordes viktiga försök att analysera flera svenska medeltidsstäders stadsplaner. Exempelvis såg Sven T. Kjellberg och Erik Lundberg spår av en tidigmedeltida marknadsgata i Skänninge, som de menade hade ersatts av ett kvadratiskt torg med rådhus och kyrka under högmedeltiden efter direkt inspiration från hanseatiskt område. En extrem utveckling av denna forskning finns hos Gerhard Eimer, vars helt okritiska applicering av diverse kontinentala grundtyper på svenska städer möjligen har fått många att helt ta avstånd från möjligheten att diskutera stadsplanetyper och stadsplanering i de medeltida städerna.[69]

69 Josephson 1923, Kjellberg & Lundberg 1929/1970, Lundberg 1940, 1948, Eimer 1967.

En möjlighet till besinning erbjuds dock hos Thomas Hall, som menar att stadsplaneforskningen måste gå hand i hand med den övriga stadshistoriska forskningen. I en översikt över stadsplaneforskningen i Tyskland och Frankrike pekar han på stora lokala och individuella skillnader, men med vissa generella mönster för stadsplanerna under olika delar av medeltiden. Han beskriver de tidigmedeltida städerna med gles, flerkärnig struktur, ofta dominerade av religiösa institutioner, över mer reglerade handelsstäder under högmedeltiden och fram till de många planlagda städerna under 1200- och 1300-talen med rätlinjigt gatunät. Halls framställning är mindre inriktad på formella stadstyper än på generella drag i utvecklingen av städernas fysiska utformning. Han betonar att det inte rör sig om någon evolutionistisk utveckling och att den generella utvecklingen har många individuella och lokalt formade drag.[70]

En annan forskare som velat bryta upp den äldre statiska och typologiska bilden är den engelske geografen M. R. G. Conzen, som istället betonat stadsplanen som ett resultat av många olika tiders påverkan och utbyggnad. Redan 1960 formulerade han en analysmodell som gick ut på att i det bevarade äldre kartmaterialet kunna identifiera enskilda planenheter och därigenom tolka den successiva utvecklingen av stadsplanen från medeltiden fram till våra dagar. Stadsplanen är ett kumulativt resultat av en utveckling som gått åt olika håll under olika tidsepoker, där stundtals yngre element överlagrar och utplånar äldre. Metoden öppnar möjligheter för att analysera mönster av markanvändning och funktionella analyser av staden och dess delar. Conzens forskning har uppmärksammats av Andersson och Redin men i övrigt satt mycket litet spår i den svenska forskningen. Att det däremot är en aktuell metod, som med fördel kan kombineras med stadsarkeologiska undersökningar visar samtida brittisk forskning.[71]

Andersson och Redin framhåller stadsplaneanalysens möjligheter för att studera stadens fysiska framväxt genom en retrospektiv analys av äldre kartmaterial i kombination med historiskt och arkeologiskt material och inte minst för att fastställa en ursprunglig marktopografi. De diskuterar inte så mycket olika dåtida stadsplaneideal, utan fokuserar istället på den topografiska anpassningen till de fysiska omständigheterna. I t.ex. frågor kring kyrkornas och institutionernas placering i rummet betonar man framför allt ägoförhållanden, funktionella krav och praktiska överväganden.[72]

Under 1980- och 90-talen har analysen av äldre kartmaterial blivit ett naturligt inslag i det stadsarkeologiska arbetet och forskningen, framför allt på det sätt som

---

70 Hall 1978/1980.

71 Conzen 1960, 1968, Andersson & Redin 1980 s. 46, Lilley 2000 och där anförd litteratur.

72 Andersson & Redin 1980 s. 48 ff. Tollin 1991, Ljung 1992 s. 150.

Andersson och Redin skisserade. Paradoxalt nog tycks denna inriktning på städernas funktion och naturliga anpassning till topografin snarast stödja en äldre teori som tar fasta på städernas successiva framväxt och anpassning till lokala förhållanden. I flera fall har dock uppmärksamheten riktats på de enskilda tomternas utläggning, där man tolkat deras enhetlighet i flera fall som utslag av medvetna och uppifrån styrda regleringar. Städernas fysiska utformning och dess bakgrund i olika föreställningar om stadens form har däremot börjat diskuteras först under de senaste åren, märkligt särskilt med tanke på att städerna åtminstone sedan 1970-talet sågs som organiserade och planerade av yttre maktfaktorer. En forskningsinriktning som anknyter till tidigmedeltida föreställningar om en sakral topografi har åter uppmärksammats och ska behandlas mer ingående senare.[73]

Sammanfattning

Gemensamt för den svenska forskningen kring de medeltida städerna under 1900-talet är fokuseringen på urbaniseringsprocessen, dvs frågan om stadens födelse. Studiet av de medeltida städerna skulle enligt Schücks vision snarast vara ett analytiskt instrument för att studera samhället i sin helhet. Först genom Anderssons tredelade stadsbegrepp och Andréns och Ersgårds framställningar, där staden studeras i relation till det feodala samhällets utveckling, har Schücks visioner på allvar börjat ta form.

Det arkeologiska källmaterialets roll har länge dominerats av en historisk agenda, främst dikterad av berättelsen om stadens födelse, där arkeologin länge agerat illustratör. I kölvattnet på projektet Medeltidsstaden finns en alltmer tydlig fokusering på frågor kring stadens kronologi, funktion och den urbana materiella kulturen, där arkeologin spelar en mer självständig roll.

Om vi studerar staden i en historisk kontext, innebär det att vi kan se att stadens roll och funktion förändras i takt med samhällsutvecklingen. Samtidigt har nya strömningar inom arkeologin medfört förnyat intresse för materiell kultur och rumslig struktur som uttryck för sociala strukturer. Det finns en tendens att förskjuta tonvikten från staden som samhällsfenomen och som analysobjekt i sig till att mera se staden som livsmiljö och som scen för sociala relationer och ageranden. Samtidigt finns vissa tendenser som pekar bort från de stora synteserna och de generella processerna, den "stora berättelsen" och mot att uppsöka det avvikande, det icke-generella, den "lilla berättelsen".[74] I denna tradition blir staden inte bara en passiv exponent och spegelbild för historiska processer, utan en koncentrerad plats av flera möjliga, där samhällsutvecklingen i sig äger rum.

---

73 Se kap. 5.2.

74 Christophersen 2000.

Frågeställningar inför arbetet med Linköping

Inledningsvis formulerades tre övergripande mål för arbetet:

- Att problematisera de sociala relationerna i det medeltida samhället och hur dessa materialiseras i den fysiska verkligheten, dvs. genom rumslig struktur och materiell kultur.
- Att diskutera mer specifikt de ekonomiska, sociala och ideologiska relationerna mellan kyrkan och staden, med utgångspunkt från urbaniseringsförloppet och utvecklingen i framför allt domkyrkostäderna.
- Att studera och analysera ett konkret empiriskt material, den medeltida stiftsstaden Linköping, och ställa det i jämförelse med andra stiftsstäder i det medeltida Sverige, under perioden 1000-talet – 1600-talet.

Mot bakgrund av den teoretiska översikten i kap. 2 framstår en del problem kring de tre punkterna som behöver kommenteras. Den första punkten innehåller både problemen kring hur vi ska definiera "sociala relationer" och hur vi ska förstå förhållandet mellan dessa relationer och den materiella kulturen. Som framgått ovan har det funnits olika synsätt, från att se den enskilda människan som främst en del av större sociala enheter, som exempelvis klasser, till att betona den enskilde individen. I fortsättningen ska relationerna mellan människor förstås som förhållandet mellan människor och social struktur, där individerna betraktas som socialt medvetna aktörer, som både skapar, reproducerar och på sikt förändrar den sociala strukturen genom dagligt agerande.

Det är en närmast självklarhet att den sociala strukturen alltid är bunden i plats och tid. Av detta följer att arkeologin är en väl lämpad metod för att identifiera och tolka dessa strukturer. Några av arkeologins viktigaste arbetsfält är rum, tid och materiell kultur. Relationen mellan dessa begrepp och den sociala strukturen är dock inte ensidig, de avspeglar således inte den sociala strukturen direkt utan kan istället ses som ett aktivt språk. I det fortsatta arbetet ska vi försöka förstå hur rummet och den materiella kulturen fungerar som den plats och det medium genom vilket de sociala relationerna manifesteras och uttrycks.

På samma sätt kan vi se att staden som arkeologiskt objekt har gått från att vara ett av de viktigaste uttrycken för det medeltida samhället, över en av flera platser där den generella historiska utvecklingen kan synliggöras, och slutligen till att var en plats där de sociala relationerna konkretiseras och äger rum, en livsmiljö och en mötesplats. I fortsättningen ska alltså staden betraktas som en framför allt ideologiskt viktig plats i sig, där avgörande sociala strukturer skapas och omformas. Ett viktigt moment blir att försöka urskilja de olika historiska kontexter som staden fungerat i och studera hur staden har ändrat utseende och karaktär efter de olika sociala strukturerna. För att lyckas med detta behöver vi göra en kontextuell och kulturhistorisk studie, ett arbete som innebär ett aktivt sökande efter helheter och breda källmaterial.

Linköping - med andras ögon

3

> Icke uthan orsak hafwer Linköping af ålder och urminnes tider waret en Residence ort åt Östergöthalands Styremän både uti thet andeliga och werdsliga wäsendet; ty thet är beläget nästan mitt i landet på en i mongahanda afseende ganska angenäm ort uti Bankakinds härad wid åen Stång, af hwilken hela landet dela uti Östan- och Västan Stång, then ock ett litet stycke ifrå staden nordost inflyter uti den fiskerika siön Roxen. Staden är å allo sidor omgifwen med fruchtbärande åkergärden, som något längre ifrå inneslutas med stora ängar och gröna skogslundar, undantagno norrut, tit åt bem:te sjö gifwer en behagelig prospect; ty man öfwer honom kan til staden se, förutan Wreta Kloster, öfwerste sätet Kongsbro och Stiernorps säteri med en god del av Guldbergs härads skogsbygd.[1]

Vad är väl naturligare att inleda en framställning av Linköping sett med andras ögon än med dessa inledningsord ur domprosten, sedermera biskopen, Andreas Olavi Rhyzelius´ beskrivning av staden från år 1733. Rhyzelius var inte först med att beskriva Linköping, men han kan ändå ses som en föregångare för alla senare tiders försök att berätta historien om staden i en historisk backspegel, en rad av berättelser som även denna framställning sällar sig till. Vid en kritisk läsning av alla dessa försök att teckna stadens historia och förklara dess uppkomst, framväxt och utveckling framgår det tydligt att alla författare utgår från sin tid och sina förutsättningar. Den allmänna synen på historia, på städernas uppkomst och funktion, på samhälle och kultur, på historiens drivkrafter och samspelet mellan människor, samt inte minst de enskilda författarnas personliga intressen, kunskaper och förutsättningar spelar in. Så även i denna framställning.

I följande kapitel kommer staden Linköping, avhandlingens empiriska material, att behandlas ur olika aspekter. Efter en inledande forskningshistorik ska tidigare forskning kring främst stadens förhistoria och äldsta tid refereras, liksom hur

1 Rhyzelius 1968 s. 3.

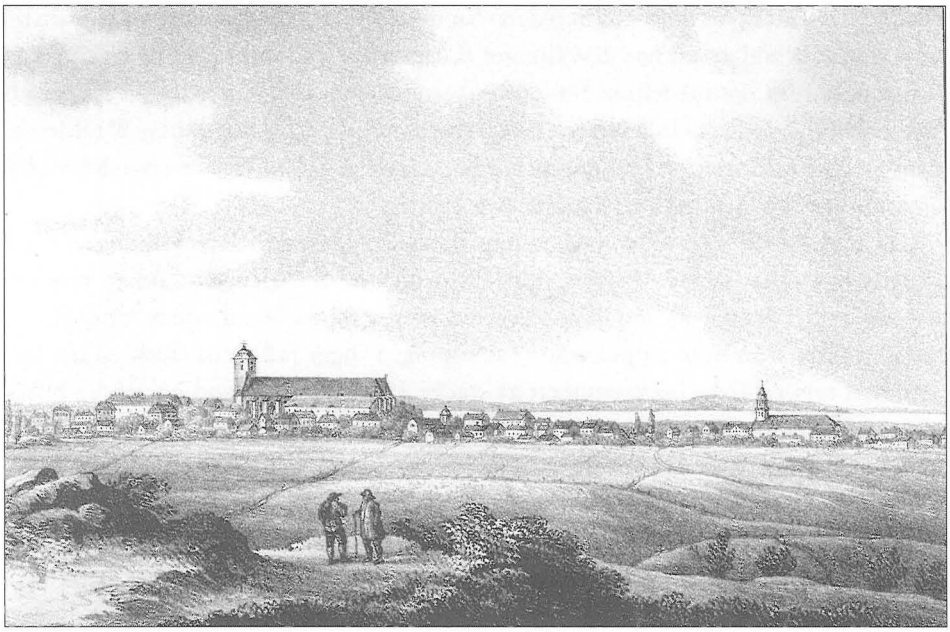

Fig. 9. "...en i mongahanda afseende ganska angenäm ort...".
Linköping under 1840-talet, vy från söder. Litografi Östergötlands länsmuseum.

äldre forskning behandlat den medeltida staden. Först i kap. 4 kommer det empiriska materialet analyseras och kritiskt granskas på ett nytt sätt.

Forskningshistorik

Andreas Rhyzelius var en intressant personlighet med många strängar på sin lyra. Vid sidan av sina biskopliga åligganden var han en ivrig byggherre, först vid domprostgården och senare biskopsgården, därtill en hängiven historiker. Som barn av sin tid påbörjade han ett stort vetenskapligt verk om kyrka och skola i Sverige, men av detta kom endast delar att fullbordas. De för denna framställning viktigaste verken är en handskrift med titeln *Ämne Til Pentapoleos Oster Gothiæ*, en beskrivning av de fem östgötastäderna 1733, klosterhistoriken *Monasteriologia Svio-Gothica* 1730 samt *Berettelse om Biskops-gården uti Linköping* från 1756.[2]

Rhyzelius beskrev främst staden som den tog sig ut under hans tid, men har även haft tillgång till stiftsbibliotekets samlingar av medeltida handskrifter. Dessutom bygger han av allt att döma en del uppgifter på en muntlig tradition i staden vilket gör det svårt att bedöma vad som är vad i hans framställning. Biskopens

2 Den första i tryck 1921 och 1968, den andra i handskrift på LStB, den tredje i tryck 1945.

skrifter kom att få oerhört stor betydelse för den fortsatta forskningen ända fram till våra dagar. Bland annat har den allmänt accepterade lokaliseringen av en så viktig institution som det medeltida franciskankonventet hittills helt vilat på Rhyzelius beskrivning. I de flesta fall är hans förklaringar och beskrivningar idag föråldrade, men mycket information kan hämtas ur hans framställning, trots en hel del sakfel, ett fenomen som kommer att framgå av fortsättningen.

Biskop Rhyzelius var som sagt inte först, till äldre hävdatecknare ska föras Linköpingssonen Olaus Magnus, vars Historia om de Nordiska Folken rymmer många beskrivningar av sedvänjor och inte minst barns lekar, vilket sannolikt är minnesbilder från hans uppväxtår i Linköping. I inget fall finns dock några mer utförliga topografiska beskrivningar av staden Linköping.[3] Likaså har andra historiker, t.ex. biskop Haqvin Spegel, skrivit historiska verk från Linköpings horisont, men det är befogat att säga att Rhyzelius var den förste som på allvar ställde frågor om stadens uppkomst och utveckling.

Även om Rhyzelius medverkade till ett intresse för stadens historia, har efterföljarna knappast alls fortsatt hans kritiskt undersökande arbete. Såväl lärda verk som topografiska skildringar av Linköping under 1700- och 1800-talen återupprepar Rhyzelius uppgifter, ibland nästan ordagrant. Den akademiska avhandlingen av Johannes Ryding 1735 och beskrivningarna av Östergötland av Broocman 1760, Widegren 1817, Tollstorp 1834 och Tham 1854-55 bygger nästan uteslutande på Rhyzelius verk. Som kronan på verket av topografiska landskapsbeskrivningar kan framhållas Anton Ridderstads stora verk om bebyggelse, gårdar, socknar och fornlämningar i Östergötland.[4]

Under 1900-talets första hälft påbörjades en mer modern forskning kring stadens äldre historia, som kom att få tre olika inriktningar: institutioner och stenhusbyggnader, stadsplan och kartor samt kyrkorna. Tidigt vid 1900-talets början kom ett antal lektorer vid läroverket att intressera sig för Linköpings historia. Per Gustaf Berggren skrev en artikel 1908 om franciskankonventet och Karl Beckman publicerade arbeten om skolans historia, biskopsgården samt en artikel om stenhus i staden under 1920-talet. Den sistnämnda innehåller en första inventering av Linköpings stenhus med bl.a. utredningen kring Helgeandshusets och andra byggnaders läge, ett arbete som står sig än idag. Beckmans forskning och excerpering av skriftligt källmaterial fick betydelse för den senare stadshistoriken, även om flera av hans resultat inte kom att beaktas efter förtjänst.[5]

---

3 T.ex. jättegrytorna vid Ketilberget utanför staden i bok 2:31, galgbacken 6:13 och stenbyggnader i staden 12:1.

4 Broocman 1760 (faksimilutgåva 1993), Ryding 1735 (nytryck 1958), Widegren 1817, Tollstorp 1834 (nytryck 1957), Tham 1854-55 (nytryck 1994), Ridderstad 1917.

5 Berggren 1908, Beckman 1920, 1922, 1927.

I början av 1930-talet kom den nye landsantikvarien Bengt Cnattingius arbete i länet att få stor betydelse, där hans studier av slottet och domkyrkan var det viktigaste bidraget för Linköpings del. Han kunde i samband med murverksstudier konstatera att den gamla borgen var långt äldre än man tidigare trott och daterade den till 1200-talets början. Senare på 1950-talet ledde Cnattingius även en murverksundersökning av den gamla skolbyggnaden.[6]

Parallellt med dessa arbeten kring stadens institutioner och stenhus kom även intresset att riktas mot stadsplanen, gatunätet och de gamla kartorna. Landsarkivarien Carl Kjellberg skrev 1919 en artikel kring en nyupptäckt karta, en regleringskarta från år 1696 med förslag till nya gatusträckningar, en gatuplan som delvis kom att förverkligas under 1700- och 1800-talen. Kjellberg gjorde flera viktiga iakttagelser kring stadens medeltida gatunät och han var den förste som formulerade hypotesen att de stora gatorna ursprungligen var gamla landsvägar och att Stora torget var det gamla vägmötet och stadens marknadsplats. Thord Lindell tog i en artikel upp 1696 års tomtkarta och gjorde viktiga ansatser att tolka stadsplanens framväxt och den sociala topografin vid 1600-talets slut. Slutligen ska nämnas Arthur Nordén, vars främsta insats i diskussionen bestod i en sammanställning av förhistoriska fynd från Stångebro och ett förtydligande av brons betydelse under medeltiden. Under samma period skrev Elias Wessén en betydelsefull artikel kring namnfrågan.[7]

Under samma period gjordes viktiga insatser för att studera stadens kyrkor. Sune Ambrosiani skrev redan 1908 en artikel om S:t Larskyrkans torn, medan Erik Lundberg i en senare artikel redogjorde för kyrkans byggnadshistoria.[8] Domkyrkan kom redan i början av seklet att undersökas både konsthistoriskt och arkeologiskt, ett arbete som låg till grund för Sigurd Curman och Axel Romdahls stora monografi över byggnadshistorien 1932.[9]

Samtidigt med dessa insatser ska Arvid Kugelberg nämnas. Vid sidan av sin militära bana kom han att göra ett enastående arbete genom att samla information och beskriva stadsgårdarnas historia i ett tvåbands-verk som kom ut första gången 1943 och 1949. Den gårdsvisa historiken tar framför allt upp ägare och historia kring gårdarna, delvis den bebyggelsens utveckling. Arbetet bygger i första hand på skriftligt källmaterial som tar sin början i 1600-talets domböcker, men framför allt behandlar han tiden från 1700-talet till 1900-talet.[10] Kugelbergs böcker är idag ett

---

6 Cnattingius 1935–36, 1953.

7 Kjellberg 1919, Beckmans noter till Rhyzelius 1921 s. 65 f., Wessén 1921a.

8 Ambrosiani 1907, Lundberg & Cnattingius 1929-30.

9 Romdahl 1932.

10 Nyutgåva Kugelberg 1972-75.

Dr Cnattingius demonstrerar en ålderdomlig gärdsgårdsvidja. I kartongen finns det delvis ganska väl bibehållna rester av medeltidsskor och på bordet framför intendenten skymtar man en del av de hundratals fynden. (Foto: Jagerwall)

Utgrävningarna i torget gav drygt 300 föremål

Utgrävningarna på Stora Torget i Linköping har nu i det närmaste avslutats efter att ha pågått sedan den 13 augusti. Resultatet blev säkerligen vida mer imponerande än vad exper-

Fig. 10. Landsantikvarien Bengt Cnattingius satte sin prägel på östgötsk kulturhistorisk forskning under mer än ett halvt sekel. Hans intresse för Linköpings äldre historia dominerades framför allt av arbetet med slottet och domkyrkan. Ett tidningsklipp speglar ett tidigt nedslag i den profana stadsarkeologin i Linköping, genom undersökningen vid Stora torget 1948. Östergötlands länsmuseums arkiv.

standardverk för kunskapen om stadsgårdarnas yngre historia. I nyutgåvan har uppgifter om arkeologiska undersökningar från framför allt 1960-talet visserligen tillförts, men något försök att mer systematiskt föra gårdarnas historia bakåt i tiden med hjälp av medeltida källmaterial och arkeologi har inte gjorts.

För kunskapen om Linköpings historia markerar stadsmonografin en vattendelare. De tre första banden kom ut 1946 och behandlar tiden fram till 1862, med Salomon Kraft som författare till perioden fram till 1567 och Folke Lindberg de två banden för tiden 1567–1862. I den första utgåvan har de inledande kapitlen om de förhistoriska perioderna behandlats av Thord Lindell och Bengt Cnattingius. I samband med verkets fortsatta utgivande på 1970-talet nytrycktes band 1–3. Krafts och Lindbergs texter har i stort sett behållits intakt. Anders Lindahl, antikvarie vid Östergötlands länsmuseum fick uppdraget att skriva ett nytt inledande kapitel, men vid hans död 1975 gick uppdraget vidare till David Damell, Sven B F Jansson och Sune Ljungstedt, som skrev kapitlen om Linköpingsbygden under förhistorisk tid, Linköpingsbygdens runstenar och Linköpings medeltida bebyggelse och topografi.[11]

11 Kraft 1946, ny utgåva 1975, Jansson 1975. Lindberg 1946 a och b (ny utgåva 1975a och b).

Krafts text från 1940-talet är således fortfarande standardverket kring stadens medeltida historia. I förordet till 1946 års upplaga skriver författaren: "blott i ringa utsträckning kan studiet av Linköpings historia under katolsk och reformkatolsk tid baseras på källor, som direkt beröra staden. Mestadels måste man röra sig med ett källmaterial, som i första hand anknyter till domkyrkan, hennes prästerskap och hennes stiftelser...". Vidare skriver han att syftet är att ge en bild av "äldre tiders Linköping som borgerlig kommun och merkantilt centrum med beaktande jämväl av vad biskopsstolen, domkyrkan och stiftsstyrelsen härvidlag kunnat betyda".[12] Kraft betonar således en inneboende konflikt mellan den borgerliga staden å ena sidan och kyrkan å den andra sidan och framställningen präglas av synen på en stad i domkyrkans skugga.

Stadsmonografin har än idag uppenbara förtjänster, som en samlad framställning av stadens historia och försök att sätta den i relation till dåtidens allmänna kunskaper om stadsutvecklingen under medeltiden. Samtidigt ger en närläsning vid handen att Kraft inte haft tillgång till alla skriftliga källor och att han inte tagit självständig och kritisk ställning till tidigare uppgifter kring framför allt topografiska problem. Trots försöket i 1975 års upplaga att tillfoga nyskrivna kapitel med resultat från arkeologiska undersökningar saknas en analys av de olika källmaterialen och försök att koppla historiska uppgifter om topografiska företeelser till stadens fysiska rum.

Resultatet blir i första upplagan en framställning som enbart bygger på skriftligt material, medan andra upplagan saknar en syntetiserande framställning. Istället har Kraft försökt kompensera bristerna i källmaterialet genom att knyta händelseförloppet i Linköping till den allmänna bilden av stadsutvecklingen och den politiska utvecklingen i riket. Avsaknaden av problematisering av källmaterialet har lett till en påtagligt statisk bild av stadens historia, där fokus lagts på frågor kring stadens ursprung och uppkomst, medan stadens vidare historia under medeltiden behandlats mer deskriptivt.

Ett annat viktigt arbete för synen på Linköping är Herman Schücks avhandling *Ecclesia Lincopensis* från 1959.[13] Det utgör ännu idag ett standardverk kring kyrkans funktion och utveckling under medeltiden i Sverige. Verket behandlar Linköpings stift i vid bemärkelse, omfattande källmaterial, biskoparna, kyrkans organisation, biskopsbordet, domkapitlet samt medeltidskyrkans undergång. Det finns således inget direkt syfte att skriva stadens historia ur kyrkligt perspektiv, vilket Kraft på sin tid efterlyste, däremot finns det indirekt ett mycket stort material för att belysa

12 Kraft 1946 s. 13.

13 Schück 1959.

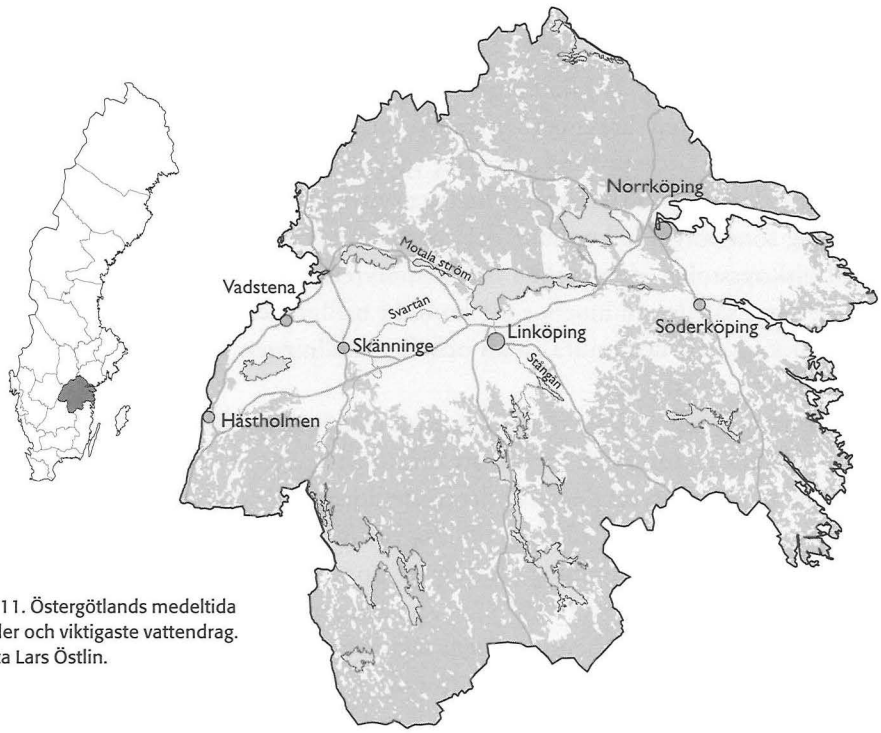

Fig. 11. Östergötlands medeltida städer och viktigaste vattendrag. Karta Lars Östlin.

stadens förhållande till kyrkan. Denna tråd har dock inte tagits upp av senare forskning och en knytning av Schücks resultat till den befintliga stadshistoriken har inte gjorts i stadsmonografins nyutgåva. Istället har Schück till stor del förlitat sig på Kraft vad det gäller kopplingen till topografiska uppgifter och relationen mellan kyrkan och staden, ett beroende som, vilket kommer att visa sig nedan, i flera fall leder fel.

Under 1950- och 60-talen fick arkeologin ett uppsving och från och med 1960 genomfördes ytmässigt större undersökningar, något som kommer att behandlas mer nedan. I anslutning till en stort upplagd arkeologisk forskningsundersökning i området norr och nordväst om domkyrkan, det man då trodde var konventsområdet, utgav Eskil Ridderstad en liten skrift med en summering av vad som var känt om området och som bildade utgångspunkt för undersökningarna.[14]

1950- och 60-talen såg inte bara ett större antal arkeologiska undersökningar av den profana stadsbebyggelsen,[15] utan även omfattande undersökningar av domkyrkan ovan och under jord. Dessa undersökningar leddes av Cnattingius och resulterade i en rad arbeten av hans hand, summerade i den stora monografin i serien

14 Ridderstad 1958.

15 Se ex. Lindahl 1967.

Sveriges kyrkor 1987.[16] I detta verk finns en sammanställning av byggnadsarkeologiska och konstvetenskapliga analyser som kan ställas mot övrig kunskap om staden.

År 1987, då Linköping firade 700 års jubileum, ägnades länsmuseets årsbok åt stadens historia, där några artiklar behandlade den medeltida staden. Jan Erikssons artikel *Stora Torget – Linköpings historiska kärna,* tar upp diskussionen kring Linköpings uppkomst och äldsta historia. Den utgör även ett viktigt debattinlägg och ett senkommet svar till Erik Lundbergs gamla hypotes om en äldre marknadsplats, Kampen, utanför staden.[17]

Slutligen är det lämpligt att avsluta denna korta genomgång av litteratur kring Linköpings äldre historia med Helene Borna Ahlkvists och Clas Tollins bok *Kring Stång*. Boken tar visserligen inte i någon större utsträckning upp problem kring stadens bebyggelsehistoria, men lyfter fram stadsområdets omedelbara närhet, stadsjordarna och de närliggande byarna, samt presenterar en kulturgeografisk arbetsmetod med äldre lantmäteriakter och historiska kartöverlägg.[18]

Under 1990-talet har jag publicerat ett antal titlar som samtliga ska ses som förstudier till detta arbete. Det rör sig dels om mindre artiklar som presenterar arkeologiska resultat, en bok kring de arkeologiska undersöknigarna i kv. Brevduvan med försök att sätta resultaten i samband med det aktuella kunskapsläget samt artiklar som tar upp delar av avhandlingsarbetet.[19]

Den förhistoriska och medeltida bygden

Redan biskop Rhyzelius framhöll stadens läge i landskapet i sin Linköpingsbeskrivning från 1733 och målade levande upp en bild av en "ganska angenäm ort" mitt i en jordbruksbygd, nära ån Stångån och sjön Roxen (fig. 11). Stadens läge vid den sedan lång tid tillbaka viktiga Stångån och mitt i den rika jordbruksbygden är ett genomgående tema i de flesta verk som behandlar staden.

David Damell betonar i sin beskrivning av den förhistoriska bygden Linköpings läge på en markant rullstensås i SV–NO riktning. Den geologiska jordartskartan över Linköping visar att stadsområdet fram till Stora torget utgörs av isälvsavlagringar, som fortsätter mot väster till Malmen och Lagerlunda i Kärna socken. Från Stora torget och österut vidtar ett stort område med huvudsakligen varvig lera.[20]

---

16 Cnattingius 1987, se även Ljungstedt 1967. Inventarier och altare behandlas i Nisbeth & Estham 2001, Sveriges kyrkor 225.

17 Eriksson 1987, jmf Lundberg 1929-30, se bil. 15, s. 331.

18 Borna Ahlkvist & Tollin 1994.

19 Tagesson 1991, Feldt & Tagesson 1997, Tagesson & Wigh 1994, Tagesson 1997b, 2000c och 2001b, c, d.

20 Damell 1975 s. 12, jordartskartan Linköping NO, SGU ser. Ae nr. 19.

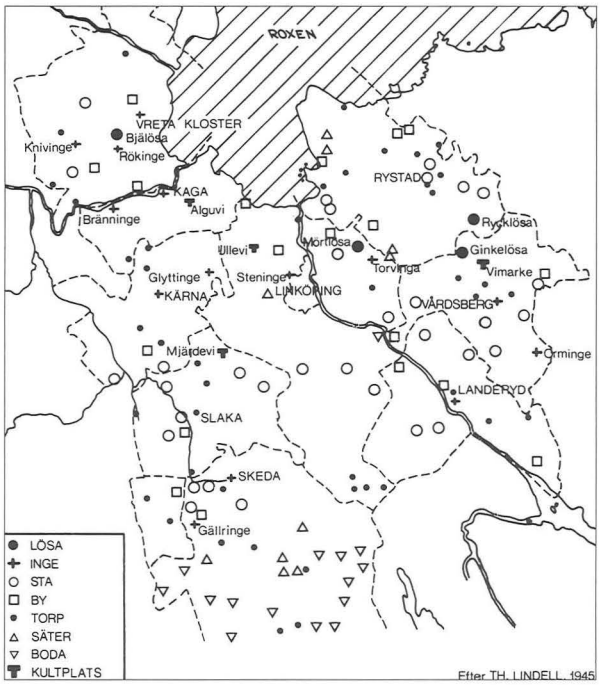

Fig. 12. Äldre ortnamn i Linköpingsområdet. Efter Lindell 1946.

Den förhistoriska bygden kring Linköping har beskrivits av både Lindell och Cnattingius 1946 och Damell 1975. I stadsmonografins första utgåva tecknades en översiktlig bild av bebyggelsens utveckling med hjälp av lösfynd, fasta fornlämningar, ortnamn och de fåtaliga arkeologiska undersökningar som hade genomförts vid denna tid. Ett antal spridningskartor pekar på en gammal bygd i trakten kring Linköping. Cnattingius betonade särskilt vägarnas betydelse och Linköpings roll som centrum för viktiga kommunikationsleder under förhistorisk tid.[21]

Damells text i stadsmonografins andra upplaga är en vidare bearbetning, med sammanfattning av det nya kunskapsläget efter ytterligare trettio års arkeologisk verksamhet. Samtliga författare framhåller att det visserligen finns enstaka belägg på lösfynd inom eller strax utanför stadens centrum, dvs. det stadsområde som främst kommer att diskuteras i detta arbete. Översikten över lämningar från äldre tid tyder däremot på att stadsområdet ligger på den NÖ kanten av rullstensåsen, ett område som i stort sett saknar belägg för äldre fast bosättning.[22]

21 Kraft 1946 s 17 ff., 33 ff., Cnattingius 1944.

22 Damell 1975 s. 11 ff., karta av Lindell s. 41.

Även av den reviderade fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan som genomfördes 1980 framgår skillnaden mellan den förhistoriska bygden och ett område som påtagligt saknar fasta fornlämningar mellan stadsområdet och Stångån i öster bort till Malmslätt och Kärna i väster.[23] I detta område ligger t.ex. gården Ryd, ett namn som indikerar att området ska betecknas som ett medeltida kolonisationsområde, utan fast bebyggelse under förhistorisk tid. En karta av Jan Eriksson över Linköpingsbygden på 1000-talet redovisar samtliga byar, vilket ytterligare understryker bilden av ett område väster om staden utan någon äldre bebyggelse (fig. 12-14).[24] De medeltida byarna diskuteras även i *Kring Stång*, med väsentligen samma bebyggelsebild.[25]

Under de senaste 25 åren har ett mycket stort antal arkeologiska undersökningar genomförts i Linköpings ytterområden i samband med markexploatering, särskilt i området kring de äldre byarna Stora och Lilla Ullevi, Tornby, Mörtlösa och vid Stångebro i norr och nordost samt i Mjärdevi i sydväst.[26] Utöver detta kan nämnas det viktiga inventerings- och forskningsarbete som bedrivs inom området för arméns f.d. övningsfält söder om Linköping.[27] Ett stort antal grävnings- och forskningsrapporter har publicerats, men hittills saknas en mer övergripande analys av detta stora och viktiga material, för att mer i detalj förstå Linköpingsbygdens framväxt och utveckling under förhistorisk tid.

Dessa undersökningar har uteslutande genomförts i Linköpings nuvarande ytterområden, särskilt på industrimark norr och öster om staden. Undersökningarna visar på en mycket komplex och tät bebyggelse från samtliga förhistoriska perioder och därmed har skillnaden mellan den gamla förhistoriska bebyggelsen och det gamla stadsområdet på grusåsen ytterligare kommit att förstärkas. Det finns dock ett generellt problem med de medeltida städernas "vita fläckar" i zonen mellan det gamla stadsområdet och den arkeologiskt väldokumenterade förhistoriska bygden. Områden strax utanför den gamla stadskärnan har ofta exploaterats under 1900-talets första hälft, då den antikvariska bevakningen och arkeologiska metodiken var mindre utvecklad. Därför kan de vita zonerna vara en felkälla som mer beror på arkeologiska kunskapsbrister än på en avsaknad av förhistorisk bebyggelse.

För Linköpings del finns det dock en samstämmig avsaknad av gravar och bebyggelse samt äldre ortnamn i det medeltida stadsområdet och i området kring

---

23 Ekonomiska kartan 8547, 8548, 8557, 8558.

24 Eriksson 1987 s. 15.

25 Borna Ahlkvist & Tollin 1994.

26 Se ex. Karlenby 1996, Helander & Zetterlund 1995, 1997, Hedvall 1996, Larsson 1993a, b, även en kortare introduktion i Borna-Ahlkvist & Tollin 1994.

27 Hörfors 2001.

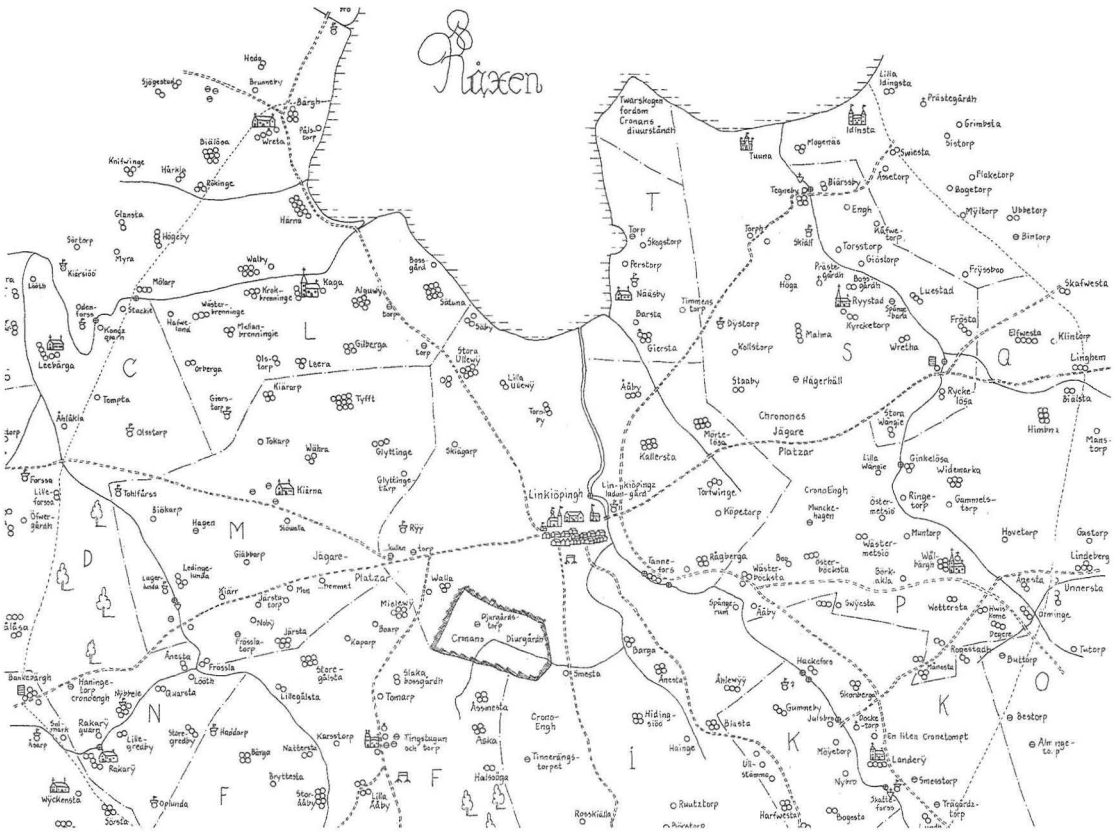

Fig. 13. Linköpingsområdet enligt karta över Linköpings frihetsmil 1670 (akt D64-1:6, lantmäteriet Gävle). Rektifiering av Elisabeth Essen 2002. Skala 1:150 000.

Ryd och Malmslätt (dvs området mellan Kärna och Mjärdevi, fig. 13-14). En tolkning som bygger på nu tillgängligt material tycks således peka på att detta område i stort sett kan betraktas som ett medeltida kolonisationsområde. Antydningar finns dock om aktivitet i området kring S:t Lars senast under 1000-talet, som ska diskuteras mer i detalj längre fram.

Centralort och centralområde

I en nyligen utgiven bok tecknar Anders Kaliff en helhetsbild av östgötsk förhistoria.[28] Den är främst baserad på de senaste årtiondenas stora arkeologiska undersökningar, sedd mot bakgrund av äldre forskning. Det rör sig enligt författaren om scener ur landskapets historia och den ram han valt fokuserar framför allt kring

28 Kaliff 1999.

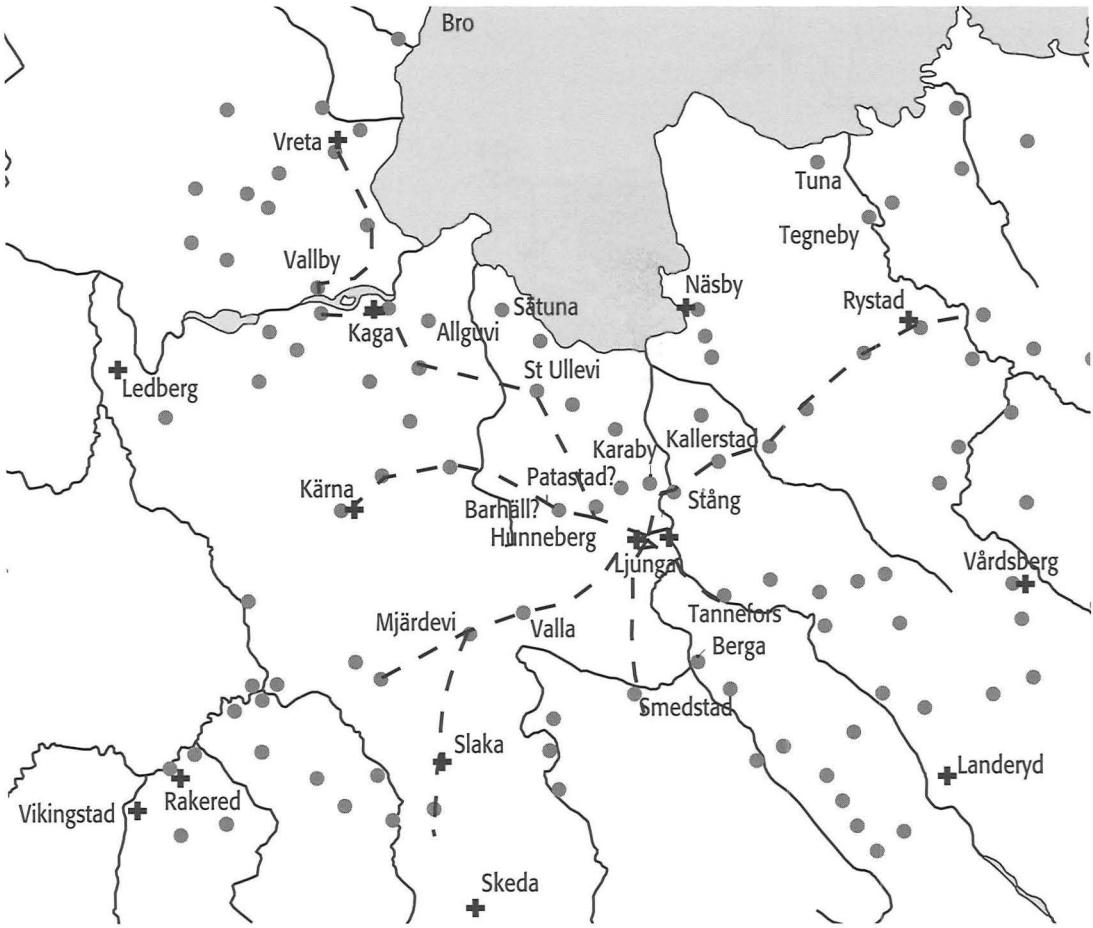

Fig. 14. Karta över Linköpingsområdet vid medeltidens början. Tidigmedeltida byar, vägar och kyrkor. Karta av författaren och Lars Östlin efter Cnattingius 1944 och Eriksson 1987. Skala 1:150 000.

framväxten av landskapet som en enhet. Centralplatser och centralmakt är viktiga begrepp som diskuteras och han betonar mot bakgrund av den senaste tidens intensiva debatt i ämnet att en centralort och central plats kan ha olika innebörd under olika perioder. Trots en rad förbehåll har han valt att tolka utvecklingen i landskapet som en tämligen entydig process, från de äldsta mesolitiska boplatserna i inlandsisens spår, över de äldsta neolitiska centrala samlingsplatserna och bronsålderns hövdingasamhälle, till framväxten av en centralmakt och enat landskap under järnåldern.

En viktig utgångspunkt i den långa diskussionen under 1900-talet kring landskapet Östergötlands framväxt finns i en antagen uppdelning i fyra centralområden, omfattande Tåkernområdet, Roxenbygden, Norrköpingsområdet och Valdemarsviksområdet. Kaliff diskuterar främst de tre centralområdena i det centrala Östergötland

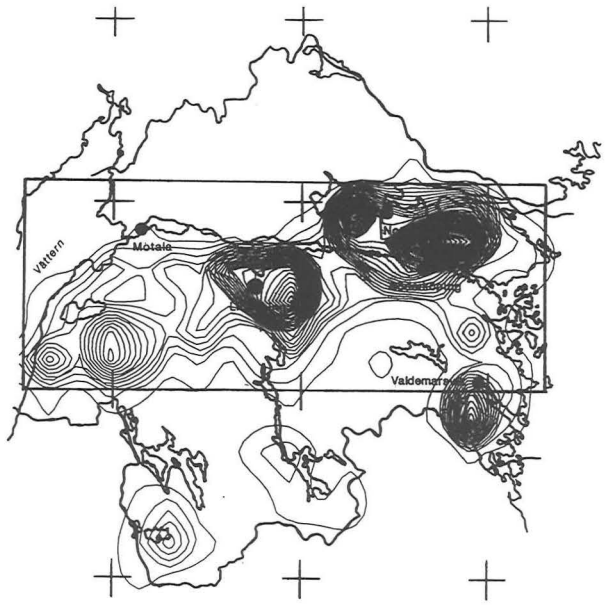

Fig. 15. Östergötlands fyra förhistoriska centralområden. Kartan visar isaritmer över frekvensen förhistoriska fornlämningar på den ekonomiska kartan. Efter Nilsson 1992.

och konstaterar i enlighet med flera andra forskare att dessa områden framträder redan under bronsåldern genom en koncentration av hällristningar, gravar och fyndmaterial (fig. 15). Under äldre järnålder avtecknar sig dessa centralområden genom fynd av vapengravar, romerska importer och ädelmetaller och det tycks som om det först är under denna period som det mellersta området, Linköpingsbygden, på allvar kan mäta sig med de i äldre tid mer utmärkande östra och västra områdena.[29]

Förändringarna under romersk järnålder och folkvandringstid har tagit sig uttryck i en omstrukturering av bebyggelsen och gravfälten. Dessa tolkas, tillsammans med framväxten av mer utpräglade hierarkiska nivåer och centrala platser, som etableringen av en centralmakt i landskapet. Kaliff beskriver utvecklingen i Östergötland och hänvisar till Ulf Näsmans modeller kring framväxten av ett starkt herravälde i Danmark. De tre centralbygderna under äldre järnåldern ser Kaliff som små oavhängiga stamsamhällen, medan ett stamförbund med överkungadöme som omfattat de centrala delarna av Roxenbygden uppkommit under perioden yngre romersk järnålder till vendeltid. Som bevis för detta anför han ett system med fornborgar och ett möjligt vårdkassystem i Roxenbygden samt tillkomsten av den märkliga försvarsvallen Götavirke som ett led i ett organiserat försvar av centralområdet under denna period.[30]

---

29 Kaliff 1999 s. 46 ff. Centralområdena i Östergötland har diskuterats av Hyenstrand 1984, Nilsson 1992.

30 Kaliff 1999 s. 88 ff., 101 ff., 130.

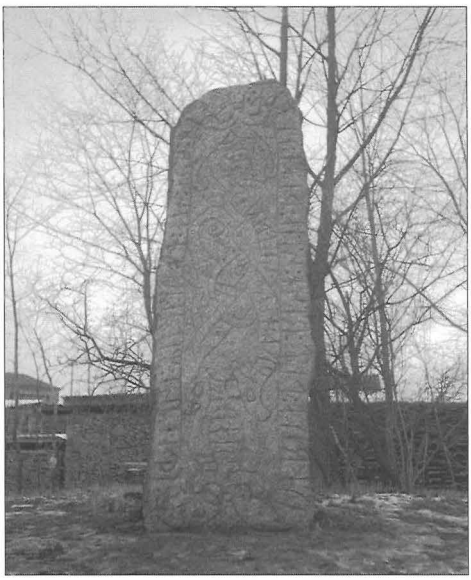

Fig. 16. Runsten funnen vid Stångebro, numera rest på gravhög nära broövergången, från 1040-1070. Foto Björn Helmfrid, Östergötlands länsmuseums arkiv.

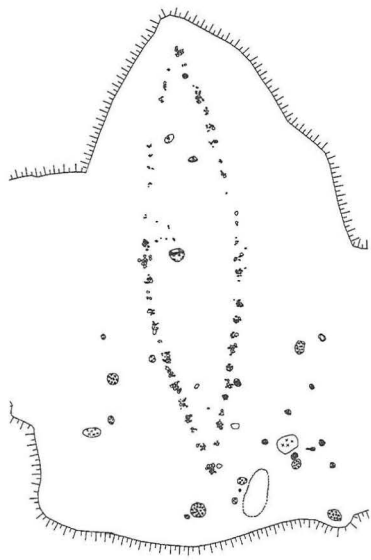

Fig. 17. Skeppssättningen vid Stångebro upptäcktes vid arkeologiska undersökning 1990. Ritning Peter Zetterlund, efter Elfstrand 1998.

Kaliff tolkar den södra Roxenbygden som centrum för detta herravälde, vilket avspeglas i ett flertal storhögar och jordvallsborgen Odensfors i Ledbergs socken, teofora ortnamn som Ullevi, Mjärdevi och Allguvi, samt ortnamn som antas anknyta till tidiga centrala förvaltningsgårdar som Tuna och Tegneby (fig. 14). Genom denna tolkning skulle Linköpingsområdet således inte bara utgöra ett urskiljbart centrum i det mellersta centralområdet utan även dominera stora delar av landskapet under yngre järnålder. Kaliff placerar sig i detta fall nära tankegångar som framfördes av Birger Nerman redan 1956 och som anför just koncentrationen av storhögar som ett tecken på att Linköpingsområdet blev centrum i ett kungadöme som omfattade Östergötland under 500- och 600-talen.[31]

Ett område i staden Linköpings närhet som tilldragit sig stort intresse är Stångebro, platsen för den viktiga övergången över Stångån, belägen nordost om staden (fig. 14, 19:A). Två runstenar har hittats i närheten av bron och vid det som ansetts vara en av huvudvägarna genom landskapet (fig. 16).[32] Från Stångebro finns uppgifter om ett höggravfält, med en gravhög bevarad i det kraftigt exploaterade industriområdet. Lösfynd från järnåldern och äldre uppgifter om storhögar vittnar om

31 Kaliff 1999 s. 133 ff., Nerman 1956, Wessén 1921b.

32 Bil. 3.

en rik bygd. Vid storskaliga arkeologiska undersökningar 1989–91 hittades Östergötlands största skeppssättning med datering till 800-talet (fig. 17). I samma område hittades rester efter ett stort gravfält med boplatsrester och verkstadsområde från äldre och yngre järnålder. Förutom skeppssättningen har ett unikt fynd av ett terra sigillata-kärl från äldre romersk järnålder hittats i en vendeltida grav.[33]

I samma område kan den senare kända gården Stång ha legat (fig. 19). Stång nämns första gången 1328 som kungsgård (*curia regia Staang*),[34] men har i litteraturen antagits gå tillbaka till förhistorisk tid. Betydelsen av namnen Stång och Stångån är höljt i dunkel. Såväl tolkningen att ån fått namn efter gården Stång som att namnet syftar på bron har framförts. Senast har Jan Paul Strid menat att det naturligaste är att anta att såväl gården som bron fått namn efter ån, men vad namnet ursprungligen syftar på är oklart.[35]

Kungsgården Stång övergick i biskopens ägo 1381 genom ett jordbyte med kronan. Först efter reformationen framgår det att enheten Stora Stång med fem landbor är belägen öster om Stångån nära broövergången, medan ensamgården Lilla Stång var belägen längre söderut, strax öster om ån och stadsområdet.[36] Ett stort område öster om staden är upptaget som kungsladugårdsmark i det äldsta kartmaterialet och man har antagit att dessa uppgifter kan ledas tillbaka till en kungsgård med rötter i tidig medeltid.[37]

Flera forskare har antagit att det höjdparti som ligger strax sydost om bron och således i anslutning till skeppssättningen och de rika fynden från järnåldern skulle kunna vara ett sannolikt läge för gården Stång. På de äldsta lantmäterikartorna finns en liten enhet som kallas Gumpekulla just på denna höjd, belägen mellan kungsladugårdens mark och mark som hörde till byn Kallerstad. En tolkning är att Gumpekulla kan motsvara kungsgården Stångs utbrutna bebyggelseläge.[38] Inga konkreta spår av denna gård framkom dock i samband med undersökningarna 1989–91. Rester av en enklare byggnad från perioden 900–1200 invid denna höjd, vendeltida gravar, skeppssättningen från 800-talet samt utkanten av ett kulturlager från yngre järnåldern i undersökningsområdets södra del har tolkats som spår av en elitär miljö med möjlig koppling till kungsgården.[39]

---

33 Jansson 1975 s. 59 ff., Damell 1975 s. 37 ff., Nordén 1929, Helander & Zetterlund 1995, Hedvall 1996, Helander 1997, 1998.

34 DS 2681, Schück 1926 s. 199, Schück 1959 s. 321, Kraft 1975 s. 124 ff.

35 Nordén 1929 s. 87, Kraft 1975 s. 124, Strid 1987 s. 22, Jan-Paul Strid pers. komm.

36 13810127 (RPB 1554). År 1544, Strödda kamerala handlingar, n.72, Riksarkivet.

37 Kraft 1975 s. 124 ff., Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 51.

38 Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 52.

Bron omnämns först under 1300-talet, men bör vara åtskilligt äldre. Bron underhölls under medeltiden av de fyra härader som vid denna tid möttes vid bron – Åkerbo och Bankekind öster om ån samt Valkebo och Hanekind väster om ån .[40] På Broocmans tid syntes fortfarande stenkar och pålning efter en äldre bro.[41] Området är idag starkt förändrat, men tillkomsten av en sluss på 1800-talet samt Stångåns ringa djup vid denna plats, kan tala för att den fungerat under lång tid som vadställe.

Skeppssättningen har behandlats av Bengt Elfstrand som pekar på att den genom sin storlek och samtidigt avsaknad av gravgömma snarast ska tolkas som en tingsplats. Han anför flera exempel från andra delar av Sverige där det framgår att skeppssättningar utmärker tingsplatser. Skeppssättningen vid Stång har sin närmaste motsvarighet i en skeppssättning i Nässja utanför Vadstena i det västra centralområdet. Elfstrand menar sig kunna rekonstruera tre landsting, belägna vid Nässja, Stång och Ljunga i Skönberga socken utanför Söderköping. Samtliga dessa tingsplatser har ett läge som ansluter till andra centralplatsindikerande företeelser som senare kungsgårdar, teofora namn, husabyar etc. Elfstrand gör vidare en tolkning av det centrala landstingets upptagningsområde, dess avgränsningar och militärstrategiska roll. Han menar samtidigt att dateringen av skeppssättningen indirekt daterar kungsgården Stångs etablering till senast 800-talet.[42]

Dessa tre antagna tingsplatser överensstämmer väl med Östergötlands tre centralområden och Elfstrand menar således att dessa tre landsting ännu under yngre järnåldern har haft en självständig ställning. Kaliff utesluter inte möjligheten att dessa centralområden kan motsvaras av någon form av egen politisk ledning och administration och antyder att ett enande av områdena till en region kan ha kommit till först genom dynastiska förbindelser mellan olika rivaliserande släkter under tidig medeltid. Han avslutar dock sin framställning med att framhålla att han anser det mer sannolikt att "mångfalden av potentiella maktcentra under yngre järnålder speglar en organisation som nu är underställd en övergripande centralmakt".[43]

Sammanfattningsvis har tidigare forskare diskuterat Linköpings centralitet ur två perspektiv, dels som centrum i ett av tre centralområden i Östergötland, dels som centrum för ett enat landskap. Dessa tre centralområden framträder tidigast under bronsåldern. Det mellersta området får i övergången mellan äldre och yngre

---

39 Hedvall 1996.

40 Kraft 1975 s. 125 f., jmf med förhållandet i Norrköping m.fl. orter, Schück 1926 s. 440, om brobygge i ÖgL B4, Holmbäck & Wessén 1933 s. 201.

41 Broocman 1760 s. 65.

42 Elfstrand 1998.

43 Kaliff 1999 s 146.

järnålder en allt tydligare centralitet för hela landskapet tack vare ett utmärkt kommunikationsläge. Tyngdpunkten har antagits ligga i södra Roxenbygden, vid Svartån, för att senare överflyttas till Linköpingsområdet, där särskilt området kring Stångebro har pekats ut. En koncentration av specifika arkeologiska fynd, tillsammans med en skeppssättning och runstenar vid ett viktigt land- och vattenvägsmöte, har lett till antaganden om tingsplats, handelsplats och kungsgård vid Stångebro.

Liunga kaupinga

Linköping omnämns första gången i den s.k. Florenslistan, som omfattar en förteckning över biskopsstiften i bl.a. det dåvarande Sverige: "*Nomina civitum in Svethia, Scara. Liunga. Kaupinga. Tuna. Strigin. Sigtuna. Arosa*". Tidigare har listan daterats till 1120, men senare forskning anser att den tillkommit vid förberedelserna till upprättandet av den nordiska kyrkoprovinsen med ärkesäte i Lund år 1104. Man har vidare diskuterat om namnen *Liunga* och *Kaupinga* skulle betyda två olika orter eller om det är en felskrivning för *Liunga kaupinga*. Linköping nämns å andra sidan inte i Adam av Bremens historia från 1070, vilket bör tolkas som att Linköping under 1000-talets sista fjärdedel eller senast vid sekelskiftet 1100 blivit centrum för ett mycket stort stift.[44] Linköping omtalas således vid denna tid som ett av flera *civitas*, ett begrepp som framför allt syftar på biskopssäte, först under senare tid betyder det en större och mer betydelsefull stad.[45]

I samband med 1910-talets undersökningar av domkyrkan kunde den äldsta romanska kyrkan dokumenteras av Sigurd Curman och Axel Romdahl. Likheten mellan domkyrkan och den äldsta kyrkan i Vreta påvisades av Erik Lundberg, som lanserade tanken om att stiftscentrum flyttat från Vreta till Linköping. Hypotesen är intressant på så sätt att den ansluter till en övergripande teori om en tyngdpunktsförskjutning i centralområdet från Vreta och Kagaområdet till Linköping, men redan i Krafts stadsmonografi påpekas att kronologin inte stämmer, då Linköping nämns som stiftscentrum redan 1120. Med en tidigarelagd datering av stiftets tillkomst till senast 1104 blir en sådan teori än mindre hållbar.[46]

Namnet *Liunga kaupinga* har diskuterats livligt, en diskussion som utförligt refereras av Kraft. Förleden *Liunga* syftar enligt Wessén på ljung och ljunghed, ett platsnamn (möjligen by) eller ett naturnamn intimt förknippad med näringsfattig

---

44 *Acta Ponticium Svecia I. Acta cameralia*, , vol. I, s. 3, Tunberg 1910-12, Kraft 1975 s. 115, Kumlien 1962, Nyberg 1991 s. 153 ff., se dennes not 23 ang. dateringen av listan och not 45 ang. diskussion huruvida *Liunga. Kaupinga.* ska tolkas som en ort eller två, en debatt som knappast kananses avgjord, men som har mindre betydelse för Linköpings del.

45 Schück 1926 s 177 ff., Andersson 1971 s 21 ff., 34. Adam av Bremen 1984, där *civitas* översätts med samhälle.

46 Curman i Romdahl 1932 s. 11 ff., Lundberg 1930 s. 152 ff., Kraft 1946 s. 118 f., Cnattingius 1987 s. 303, 306 ff.

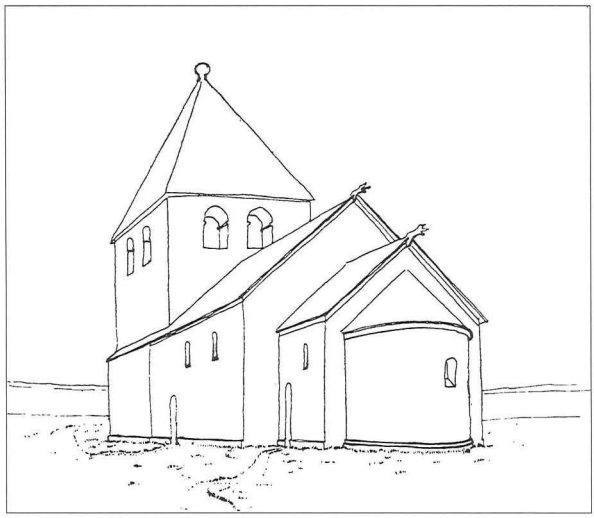

Fig. 18. S:t Larskyrkan, rekonstruktion av den medeltida kyrkan. Efter Lundberg & Cnattingius 1929-30.

mark på rullstensåsen. Efterleden *kaupinga* är en vanlig beteckning för marknadsplats, namnet skulle således betyda marknadsplatsen vid eller på *Ljunga*. Namnet är som sagt belagt både ca 1104 och 1145, i samtliga tidiga belägg alltid i samband med biskopen och domkyrkan.[47]

Liunga thing är tidigast belagt i Östgötalagen, redigerad på 1290-talet, där det syftar på det gemensamma landstinget för Östergötlands lagsaga. Namnet tyder på att tingsplatsen ska sökas på västra sidan, men Wessén tolkar namnet som åtskilligt äldre än tingsplatsen. Jan Eriksson har velat förlägga tingsplatsen till det nuvarande stadsområdet, en tolkning som skulle kunna understödjas av namnet.[48]

Upptäckten av skeppssättningen vid Stångebro komplicerar frågan om läget för tingsplatsen, men Elfstrand förklarar förekomsten av två tingsplatser som utslag av olika nivåer i rättsskipningen, som platsen för landsting respektive häradsting.[49] Elfstrand går dock inte in på namnfrågan, som snarast pekar på att *Liunga* betecknar området väster om ån. Det finns heller inga belägg för att något häradsting varit förlagt i området, tvärtom ligger det i en gränszon där flera härader möts.

Hos Kraft får Linköping som stiftscentrum och domkyrkans äldsta datering bilda utgångspunkt för hans framställning av stadens historia och därmed visar han indirekt hur han tolkar stadens framväxt. Den romanska domkyrkobyggnaden bör ha tillkommit före sekelskiftet 1100.

---

47 Wessén 1921a, se även Schück 1926 s. 155

48 Holmbäck & Wessén 1933, s XXVII, 3, 175 ff., Wessén 1921a s. 32, Strid 1987 s. 17; Eriksson 1987 s. 16

49 Elfstrand 1998 s. 54

Närmare Stångån låg den äldsta kyrkan, S:t Lars, där undersökningar på 1950-talet visade på läget för en äldre träkyrka, i form av flera runristade gravhällar och träkistor av tidig typ.[50] Stenkyrkan bör enligt Jan Eriksson ha byggts vid 1100-talets början i analogi med andra dendrodaterade kyrkor i Östergötland. Han har även velat spåra ett kungligt inflytande genom det kraftiga västtornet samt det faktum att kyrkan försågs med både nord- och västportal.[51] S:t Larskyrkan blev tidigt prosterikyrka. Det bör understrykas att vid den administrativa indelningen av stiftet fick Östergötland tre prostar, nämligen i Skänninge, Linköping och Söderköping, orter som kom att utvecklas till landskapets äldsta städer. Denna indelning ansluter väl till de tre förhistoriska centralområdena som ovan diskuterats.[52]

Man har antagit att det skulle ha funnits en by i anslutning till kyrkan. Förutom årderspår i det närbelägna kv. Brevduvan som ^{14}C-daterats till äldre järnålder har dock inga spår efter denna by kunnat identifieras.[53] Även kyrkans läge nedanför grusåsen och nära ån har diskuterats. Platsen har antagits vara låglänt och vattensjukt och Rhyzelius talade på sin tid om området som ett kärr eller moras.

Kraft lyfter fram flera olika komponenter i framväxten av orten *Liunga kaupinga*. Flera faktorer pekar på kungamaktens medverkan, inte minst utformningen av S:t Larskyrkan och närheten till den antagna kungsgården Stång. Redan Erik Lundberg förde fram tanken om att en del av området väster om ån, där den senare staden växte fram, stod under kunglig kontroll. Väster om domkyrkan och den senare biskopsborgen fanns ett område som kallades *Kungstreding*. Det har tolkats som att kungamakten under tidig medeltid fått kontroll över delar av allmänningsmarken, som man antar har funnits i området på grusåsen väster om staden. För detta talar även den synedom från år 1381 mellan Tornby ägor och *hæridzwada*, vilket tyder på att området väster om staden var häradsallmänning (se fig. 19). Kraft visar att kungen ägde jord i området, vilket framgår av uppgifter om kunglig mark som donerats till institutioner och privatpersoner, framför allt biskopsgården och domkyrkan men även tomter kring torget.[54]

---

50 Se bil. 3 ang. de runristade gravhällarna. Zachrisson 1958, Jansson 1958.

51 Eriksson 1987, se sid. 100 och bil. 4.

52 En äldre hypotes om att Östergötland äldst skulle ha varit uppdelat på endast två prosterier finns hos Styffe 1911 s. 242 och A. Schück 1926 s. 190, men tillbakavisas av H. Schück som antar en ursprunglig uppdelning på tre prosterier, Schück 1959 s. 212 ff.

53 Feldt & Tagesson 1997 s. 28.

54 Lundberg 1940 s. 110, Kraft 1975 s. 120 ff., Borna Ahlkvist & Tollin 1994, den bifogade kartan. Schück 1959 s. 45, Rosén 1949 s. 36 ff., 75 ff. Ang. regalrätten, kungstreding och häradsallmänningarna se Hafström 1957/78, Holmbäck 1957/78.

55 Cnattingius 1929, 1944 s. 12, 16 ff., 21 f., Cnattingius 1946 s. 48 ff. Hasselberg 1957/78.

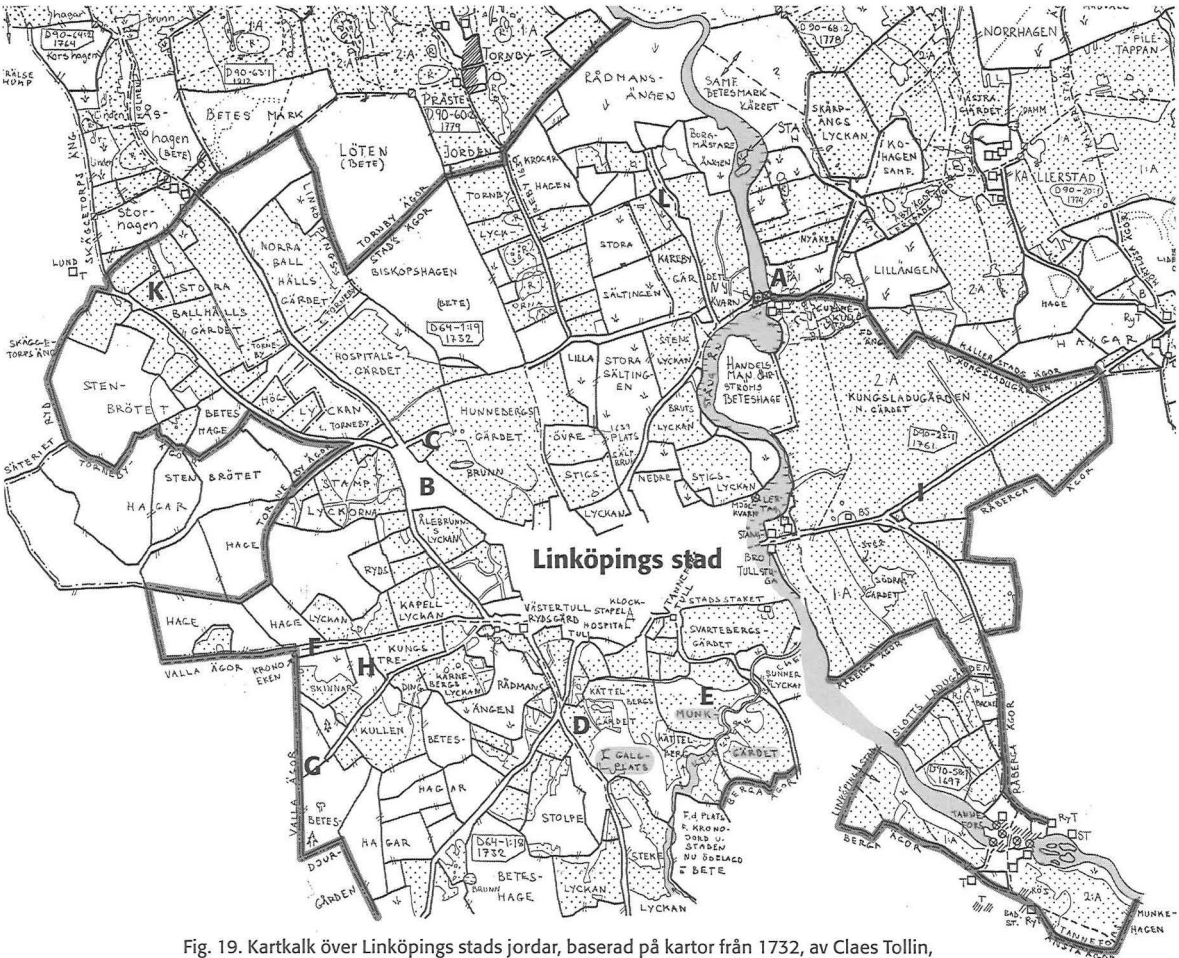

Fig. 19. Kartkalk över Linköpings stads jordar, baserad på kartor från 1732, av Claes Tollin, Kulturgeografiska institutionen, Stockholm, RAÄ UV Östs kartarkiv. Tillägg förf. och Lars Östlin. Skala 1:30 000. A- Stångebro, B- Kampen, tidigare Skyttevallen, C- Hunnebergs by, D- "Korset" och galgplatsen, E- Munkgärdet, F- landsvägen mot Vikingstad, G- den äldre landsvägen mot Valla, H- platsen för tegelbruket, I- den nya landsvägen mot Söderköping, K- ungefärligt läge för byn Barhäll, L- ungefärligt läge för byn Kareby. Gränsen för stadslagen markerad med grå linje.

Cnattingius har betonat vägarnas betydelse för Linköpings framväxt. Den viktiga landsvägen ("Eriksgatan") i öst-västlig riktning i landskapet har passerat Stångebro och fortsatt mot Valla väster om staden och därefter vidare mot Skänninge. Vid platsen för nuvarande Stora torget har den mött andra viktiga vägar: mot kvarnbyn Tannefors strax söder om Linköping, mot Mjärdevi och Slaka västerut och vidare vägen söderut till Kalmar och mot Vreta (fig. 14 och 19).[55]

En äldre hypotes som framfördes av Erik Lundberg om en äldsta marknadsplats nordväst om staden, vid Kampen, har avfärdats av Jan Eriksson, som istället övertygande pekat på det nuvarande torgets betydelse som vägmöte, marknads- och

tingsplats. Det nuvarande torget utgör en naturlig terrass i grusåsens östsluttning, en naturligt dränerad och lämplig plats för en samlingsplats. Även det faktum att flera gamla vägar tycks sammanstråla i området pekar i samma riktning. Då det saknas spår av äldre bosättning eller en by i anslutning till torget och kyrkan S:t Lars antar Eriksson att byn växte fram sekundärt till tingsplatsen och kyrkan.[56]

Adolf Schück har pekat på förekomsten av marknader i anslutning till tingsplatser och såväl förkristna kultplatser som stora kyrkofester. Han har tolkat behovet av en garant för såväl tings- som marknadsfrid som ett viktigt incitament för närvaron av en tidig kungamakt vid de tidigmedeltida centralorterna. Den i Östgötalagen belagda S:t Persmässomarknaden den 29 juni sammanfaller med det årliga prästmötet vid domkyrkan. Samma koppling mellan marknader och stora kyrkomöten finns i flera svenska stift. Linköpings domkyrka var helgad åt S:t Petrus och S:t Paulus vars martyrdag firades denna dag, något som visar att den stora marknaden i Linköping hade en nära förbindelse med domkyrkan. Det finns uppgifter från nyare tid om ytterligare marknadsdagar som till viss del överensstämmer med landstingets terminer, men det är oklart vilka av dessa som har medeltida anor.[57]

Slutligen har runstenarna i området intagit en viktig plats i diskussionen. Förutom de redan nämnda två runstenarna vid Stångebro har det funnits tre stenar i det senare stadsområdet. Deras läge i staden ska ytterligare diskuteras nedan, men redan här kan konstateras att deras placering i det senare stadsområdet, i anslutning till S:t Larskyrkan och vid landsvägen genom staden, antyder närvaron av en bebyggelse under åtminstone 1000-talet.[58]

Sammanfattningsvis har namnet *Liunga kaupinga* tolkats syfta på en handels- och tingsplats belägen väster om Stångån, ett namn som är äldre än domkyrkan och staden. Det finns ett intressant spänningsförhållande mellan Stångebro och det senare stadsområdet. Stångebro tycks syfta på området kring ån och bron, med väl dokumenterad förhistorisk bosättning och med gravfält från hela järnåldern, två runstenar, en skeppssättning som tolkats som tingsplats för mellersta Östergötland samt det antagna läget för kungsgården Stång.

Området väster om ån, där sedermera staden växte fram, är belägen i östsluttningen av en markant grusås, i brytzonen mellan förhistorisk bygd och medeltida kolonisationsbygd. Flera forskare har tolkat namnet som syftande på en ljunghed, som möjligen uppkommit genom ett alltför hårt betestryck under äldre tid. I detta område fanns tre runstenar, tidiga kristna gravar och sannolikt en stavkyrka från 1000-talet. Till detta område, i ett markant läge i åsens östsluttning och exponerad mot de äldre bebyggelseområdena vid ån, kom domkyrkan att placeras ca 1100. Enligt Jan Eriksson utgör det senare torget platsen för ett vägmöte och hit vill han förlägga Liunga ting med tillhörande marknadsplats. Eriksson ser tinget och marknadsplatsen som den primära orsaken till att S:t Larskyrkan och sedermera

domkyrkan förlades till detta område. En bybebyggelse kring S:t Larskyrkan tolkas tillkomma först under tidig medeltid.

I och med upptäckten av skepssättningen vid Stång och tolkningen av denna som den primära tingsplatsen har bilden komplicerats. Spänningen mellan områdena väster och öster om Stångån kvarstår, men det ska framhållas att centralortsbeläggen öster om ån är genomgående äldre än motsvarande väster om ån. På detta sätt framträder bilden av en successiv tyngdpunktsförskjutning från öster till väster och från själva ån till rullstensåsens östsluttning.

Staden Linköpings uppkomst och utveckling

Redan biskop Rhyzelius gav en förklaring till stadens uppkomst, som han daterar till "*asiatiska Odins tid, som hit med sitt följe inkom 27 år för Christi hugneliga födelse*". Städerna växte fram på de "*Drotta-säten och boningsplatser*" där Odins söner och släktingar slog sig ner. Det var sedermera den kristna kyrkan, särskilt domkyrkorna, och till dessa nära knutna marknadsplatser, som utvecklade orterna till städer. Biskopen poängterar även betydelsen av domkapitlet med dess behov av bostäder, underhåll och hantverkare, samt biskoparnas furstliga hovhållning.

> Thesse alle och flere, tillika med alle Domkyrkions och Dom Capitlets män och tienare, som woro Caniker, Præbendater, Scholastici, Cantores, Succentores, Diaconi, Sacellani, Altaristæ &c. moste hafwa hus at bo uti och dageligen tilräckelig nödtorft, så at allenast theras samanboende kunde giöra et anseende af en stad; helst Canikerne woro til antalet monge och mästedelen förmögne och myndige män, ofta af the förnämsta släckter i riket, som icke woro nögde med små Munke Cellulis at bo uti; utan hade anseenliga Stenhus och förde sig theruti så up, såsom the ther kunde innan kort blifwa uphögde til Biskopswerdighet och räknade ibland Riksens råd.[59]

Trots en tidstypisk aversion mot allt "påviskt" utpekar Rhyzelius just den medeltida kyrkan och domkapitlet och dess behov som avgörande för stadens framväxt. Å ena sidan framhåller han att staden är den äldsta i landet, medan han i samma

---

56 Eriksson 1987.

57 Se kap. 5.2 och bil. 3.

58 Schück 1926 allmänt om marknader s. 168 och s. 289 ff., om marknaden i Linköping s. 170 f., 179, om kyrkofester och marknader s. 192. Om lagstiftning i samband med S:t Persmässomarknaden stadgar Östgötalagens Kristnubalk kap. 23, Holmbäck & Wessén 1933 s. 16 f., se Schück 1926 s. 193. Om kopplingen mellan kultplatser, landsting, kyrkofester och marknader se Wessén 1921b, Kraft 1975 s. 240, Staf 1935 s. 9, 214 ff., 225, 240. Ang. marknader i Linköping se Staf 1935 s. 354.

59 Rhyzelius 1968 s. 7.

stycke för fram Magnus Ladulås stadspolitik under 1200-talet som väsentlig. Samma tolkning, om än i något moderniserad form, finner vi även under 1900-talet.

Salomon Kraft gör i stadsmonografin den hittills utförligaste tolkningen av Linköpings bakgrund och framväxt. I de första kapitlen tolkar han att bakgrunden dels ligger i den urgamla centralorten – kungsgård, vägmöte, bro, tingsplats – dels i kyrkans etablering. När han beskriver stadens framväxt sker det mot bakgrund av kyrkans och domkapitlets framväxt under 1200-talet. I kapitlet *Stadens framväxt* argumenterar han för tinget, marknaden, domkyrkan och den därmed sammanhängande S:t Persmässomarknaden som avgörande för att orten utvecklades till stad.[60]

Den exakta tidpunkten då centralorten blev stad menar Kraft är vansklig att avgöra. Han betonar betydelsen av ett dokument från ett biskopskoncilium i Götala från 1241, där det beslutades att dop- och funtavgiften till S:t Larskyrkan skulle överföras till domkyrkan, samt en uppgift från år 1272 där skillnaden mellan "bondförsamlingen" (*parochia ruralis*) och biskopsorten (*civitas*) framgår. Enligt Kraft visar dessa dokument att det vid 1200-talets mitt skett en kyrklig reglering så att den antagna byn S:t Lars lades under domkyrkan och S:t Larskyrkan blev sockenkyrka enbart för den kringliggande landsbygden. Därmed skulle ett viktigt steg ha tagits för att skilja ut staden från landsbygden. Kraft går ännu längre och antar att regleringen för med sig en tydlig åtskillnad mellan området kring S:t Lars respektive domkyrkan samtidigt som torget stakades ut mellan dessa områden.[61]

Mot detta har Herman Schück kraftigt tagit avstånd och menar att det finns inga som helst bevis för att Linköping varit uppdelat på olika församlingar före reformationen. Istället visar Schück att prosten i S:t Lars varit kyrkoherde både för staden och landsbygden. S:t Larskyrkan nämns i dokument från 1300-talet som *ecclesia utiby*, vilket Schück tolkar som kyrkan utom byn.[62]

Samtidigt som Kraft vill tolka uppgifterna från 1200-talet som tecken på att Linköping var en handelsort på väg mot att bli stad, pekar han på 1200-talets slut som ett avgörande skede. Vid sekelskiftet 1300 finns de första uppgifterna som kan tyda på ett tyskt befolkningsinslag, stadens menighet och sigill, byfogde och stadens råd, fjärdingsmän och gillen. Från denna tid finns även flera uppgifter om namngivna borgare och hantverkare, medan de första uppgifterna om borgmästare och stadsrätt uppträder vid 1300-talets mitt. Kraft menar att dessa belägg ger entydiga bevis för en stadsorganisation efter tysk förebild. Några medeltida privilegier finns visserligen inte bevarade, men Kraft gör en jämförelse med landets äldsta bevarade

60 Kraft 1975 s. 160 ff.

61 Kraft 1975 s. 161

62 Schück 1959 s. 214, DS 1851, 2189. Schücks förarbeten Riksarkivet, s 231 ff.

privilegiebrev från Jönköping år 1284 och håller för troligt att de avgörande stegen mot en fungerande stad togs under 1200-talets slut. Sigillets lejonhuvud kan vara ett modifierat folkungalejon (fig.61) och därmed vågar han utpeka biskop Bengt, kung Magnus Ladulås bror, som initiativtagaren.[63]

I stadsmonografin ger Kraft en mer deskriptiv bild av staden under perioden 1200-talets slut och fram till reformationen. De avgörande stegen togs kring sekelskiftet 1300, därefter gick "livet i staden sin gilla och sunda gång". Ett kapitel ägnas stadens topografi, där domkyrkan, biskopsborgen och domkapitlet utgör huvudintresset, medan stadsgränser, gator, torg, tomter och bränder främst belyses genom skriftliga källor. Kapitlet om stadens förvaltning skildrar ingående byfogden, rådet och borgmästare, samt även något om övriga institutioner i staden.[64]

Ett kapitel ägnas stadens näringsliv och befolkning, med en sammanställning av belägg på olika hantverkare. I samband med handel och marknad betonas kyrkans betydelse, som genom sin efterfrågan på olika produkter fungerade som stimulans för det lokala näringslivet. Handeln var beroende av att de kyrkliga institutionernas överskott samlades i stiftsstaden. Samtidigt framhåller han att Linköping, tillsammans med de övriga östgötska inlandsstäderna, oftast stod i skuggan av hamnstaden Söderköping. Slutligen gör Kraft en framställning av Linköpings roll i medeltidens politiska historia samt en kulturhistorisk exposé med utgångspunkt i biskop Brasks hovhållning och Olaus Magnus barndomsminnen från hemstaden.[65]

Sammanfattningsvis ger Kraft en viktig men traditionellt hållen bild av staden, där tonvikten lagts på att försöka förklara när, hur och varför den gamla centralorten *Liunga kaupinga* och biskopssätet utvecklades till stad. Avgörande moment finner han i en kyrklig reglering vid 1200-talets mitt, medvetna strävanden hos biskop Bengt vid 1200-talets slut samt ett inflytande från en tysk befolkningsgrupp. Det avgörande skedet ligger i sekelskiftet 1300, medan resten av medeltiden inte rymmer några större förändringar. Staden Linköping står i nära relation till den mäktiga kyrkan men har en begränsad betydelse i landskapet Östergötland.

---

63 Kraft 1975 s. 165 ff., 180 ff., se kap. 5.1 och bil. 14

64 Kraft 1975 s. 187 ff., 208 ff.

65 Kraft 1975 s. 232 ff., 254 ff., 272 ff.

Linköping - mellan arkeologi och historia

4

KAPITEL 4.1 KÄLLMATERIAL OCH KÄLLKRITIK

I förra kapitlet beskrevs biskopsstaden med utgångspunkt från äldre litteratur, från att vara en central plats i stiftet och i Roxenbygden till att bli en fullt utvecklad stad. I kapitel 4 ska perspektivet begränsas till att omfatta det egentliga stadsområdet. Olika aspekter av staden ska studeras med utgångspunkt i olika källmaterial. Dessa källmaterial har valts för att kunna analysera stadens sociala rum och fånga bebyggelsens variation över tid, något som i sin tur ska bilda underlag för en diskussion kring de sociala relationerna och deras uttryck i staden. Urvalet gör däremot inte anspråk på att behandla allt tillgängligt källmaterial i staden Linköping.

En utgångspunkt för undersökningen i sin helhet är tanken att de olika källmaterialen var för sig och tillsammans kan belysa olika sidor av en förgången verklighet. Källmaterialen speglar olika sidor av det dåtida samhället och har olika källkritiska aspekter. De viktigaste källmaterialen utgörs av arkeologiska undersökningar under mark, inventering och dokumentation av stående murverk, skriftliga källor och kartor. Det kommer förhoppningsvis att framgå att dessa olika källmaterial har olika karaktär, styrka och svaghet, som behöver diskuteras vart och ett för sig.

Först görs en samlad diskussion kring de olika källmaterialens olika förutsättningar och karaktär. Därefter behandlas olika aspekter av staden, stadens struktur och offentliga rum i form av torg, gator och gränder; kyrkorna, domkapitlet, biskopsgården och övriga institutioner. Därefter diskuteras olika aspekter av stadens privata rum såsom byggnader i sten samt gårdar och tomter. Slutligen görs en diskussion kring stadens kronologi, med ett försök att tolka samtliga aspekter i olika gemensamma tidsperioder. Först i kapitel 5 kommer resultaten och tendenserna från dessa delundersökningar att sammanställas och vägas mot varandra.

För att inte tynga berättelsen för mycket har stora delar av den empiriska redogörelsen brutits ut ur sitt sammanhang och placerats i bilagan. I det nu aktuella kapitlet kommer endast att redogöras för metod, källmaterialets karaktär, huvudtendenserna och hur dessa kan tolkas utifrån avhandlingens övergripande frågeställningar.

Arkeologiskt källmaterial

Det arkeologiska källmaterialet ska ses som rester av materiell kultur. Det kommer dels att användas för att studera olika rumsliga fenomen, såsom stadsbebyggelsens struktur, gator och tomter, bebyggelsens karaktär och utbredning, tomternas innehåll och enskilda objekt, dels för att studera sociala förhållanden och dess rumsliga uttryck.

Som utgångspunkt för arbetet med den arkeologiska dokumentationen i Linköping finns två undersökningsregister, det stadsarkeologiska registret (SR) samt det byggnadsarkeologiska registret (BR). Utdrag ur BR finns i fig. 141. Principerna för insamlingen och presentationen redovisas i bil.1. De arkeologiska rapporterna, dokumentationsmaterialet och fynden utgör således en huvudkälla för analysen. Materialet har bearbetats genom att rapporterna har lästs kvartersvis och områdesvis. Jag har försökt att i möjligaste mån jämföra närliggande undersökningar med varandra, samt att ställa dessa i relation till de övergripande frågeställningarna. Undersökningsresultaten har därefter jämförts med äldre kartmaterial och yngre skriftligt källmaterial, framför allt Lindberg 1975 och Kugelberg 1973-75. Resultatet av denna läsning och bearbetning har samlats i ett underlag, som sedan legat till grund för analysen.

Det arkeologiska källmaterialet har insamlats under en mycket lång tid och med olika förutsättningar. För att kunna hantera ett stort material vars främsta kvalitet är dess kvantitet och rumsliga spridning, har GIS (=geografiskt informationssystem, i detta fall programvaran ArcView) visat sig vara mycket användbart. GIS är ett informationssystem som kombinerar databas och kartbild på ett integrerat sätt. Båda registren SR och BR har i GIS kopplats till en kartbild som omfattar en modern digitaliserad grundkarta, en digital version av den äldsta tomtkartan från 1696 samt olika urval av arkeologiska källmaterial. Dessa ligger i GIS som olika digitala kartskikt som kan kombineras allt efter behov. Fördelen med GIS är möjligheten att kombinera en mängd olika nivåer av information för att kunna jämföra t.ex. olika undersökningar med varandra och med den gamla tomtkartan. Undersökningsresultaten kan på detta sätt utvärderas och förstås i ett rumsligt sammanhang på ett mer integrerat sätt än vad som varit möjligt tidigare.

Det stadsarkeologiska registret omfattar en period från 1840 och till och med 1999. Dokumentationsmaterialet har till största delen tillkommit under 1900-talet och utgör ett stort och ganska oöverskådligt källmaterial med stora metodiska skillnader. Det framgår att de arkeologiska visionerna och den antikvariska möjligheten till att genomföra undersökningar har varierat betydligt. Detta beror på olika faktorer. Inrättandet av landsantikvarietjänsten och länsmuseets tillkomst under 1920- och 30-talen och tillämpningen av fornminneslagen på medeltida urbana kulturlager under 1960- och 70-talen innebar viktiga steg i en ökad antikvarisk

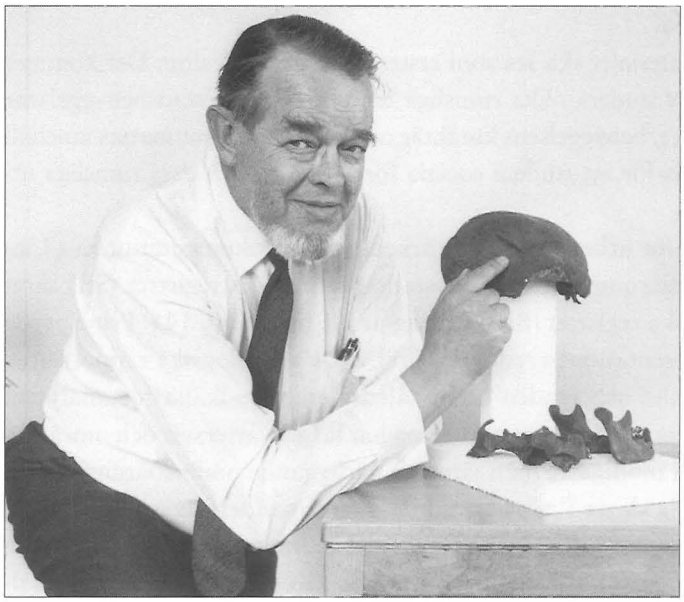

Fig. 20. Anders Lindahl dominerade Linköpings-arkeologin från 1948 och fram till sin för tidiga bortgång 1975. Foto Östergötlands Länsmuseum.

verksamhet. Till detta kom att bevakningen av grävningsarbeten i staden utfördes av ett fåtal arkeologer, främst Bengt Cnattingius från 1924 och Anders Lindahl från 1948 och fram till 1970-talets början, vilka kom att få mycket stor betydelse för en kontinuerlig verksamhet under ett halvt sekel.

Fram till 1950-talet inriktades den arkeologiska verksamheten främst på enskilda objekt, som stenkällare, brunnar och andra mer påtagliga lämningar. De första större undersökningarna genomfördes på 1960-talet, men med en metodik som främst var anpassad till undersökning av enskilda anläggningar. Den stora undersökningen i kv. Ambrosia från 1966 är tidstypisk. Trots en stor exploateringsyta undersöktes framför allt två stenbyggnader samt några träbyggnader. Däremot hade man påtagliga problem med att fånga ytorna mellan anläggningarna, som mest har karaktären av isolerade öar i ett ingenmansland.[1]

I början av 1970-talet tycks en mer medveten undersökningsmetodik ha börjat tillämpas, med en ambition att mer konsekvent undersöka kulturlager och bebyggelseskikt. Från denna period kan framför allt undersökningen i kv. Apoteket nämnas, där bebyggelseskikt har dokumenterats med ambitionen att fånga såväl anläggningar som "tomma ytor" och relatera dessa till varandra tidsmässigt.[2]

1975 kom Riksantikvarieämbetet för första gången att genomföra en undersök-

1 SR 11, Lindahl 1967 se bil. 20.

2 SR 14, Kindvall 1970.

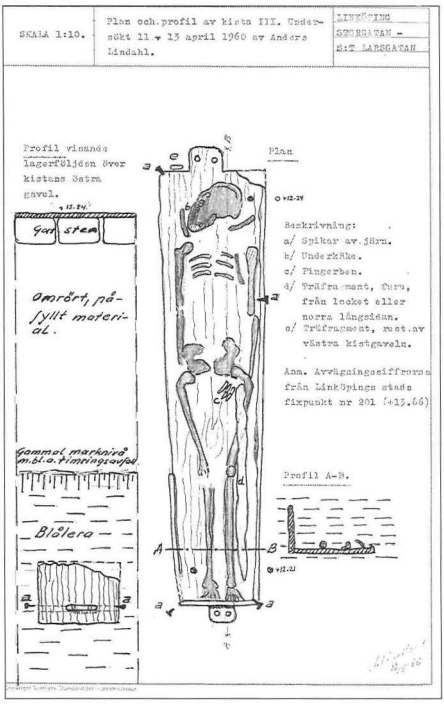

Fig. 21. Anders Lindahls dokumentation av en tidigmedeltida träkistgrav vid Storgatan 1960. Med sin enkla men eleganta dokumentation är den ett prov på en svunnen tids arkeologi i en kulturhistorisk tradition. Några konstnärliga teckningar på lösa blad i museets arkiv håller knappast måttet gentemot dagens rapportkrav. Ändå fångar denna bild mer av själva utgrävningens villkor och arkeologens personliga förhållningssätt till sitt objekt än vad några moderna "objektiva" dokumentationer gör. Östergötlands länsmuseums arkiv.

ning, kv. Däckeln i stadens sydvästra del. Undersökningarna under denna tid genomfördes med en s.k. stickgrävningsmetod, där anläggningar och bebyggelseskikt dokumenterades för sig, medan kulturlagren undersöktes i artificiella skikt om 1–2 dm. Fyndmaterialet från dessa undersökningar är därför svåra att sätta samman med bebyggelseskikten. Parallellt med dessa undersökningar utfördes en del mindre undersökningar av personal från Länsmuseet, där framför allt undersökningen på Stora torget 1980 kan nämnas.[3]

1987 genomfördes undersökningar i kv. Basfiolen och kv. Brevduvan. Dessa undersökningar innebar en nyorientering för Linköpingsarkeologin. De genomfördes som samarbetsprojekt mellan Länsmuseet och Riksantikvarieämbetet och medförde att en stratigrafisk grävningsmetodik introducerades i Linköping. De innebar dessutom att Länsmuseet kom att få en mer kontinuerlig undersökningsverksamhet på uppdragsbasis.[4]

Med stratigrafisk metod menas en målsättning att tolka och definiera anlägg-

3 SR 50, Broberg 1979. Jmf även kv Basfiolen SR 279 från 1979, rapportutkast av Kenneth Svensson SR 102.

4 SR 172, kv. Brevduvan 1987 och 1989, Feldt & Tagesson 1997. SR 171 kv. Basfiolen 1987, Tagesson 1996. L

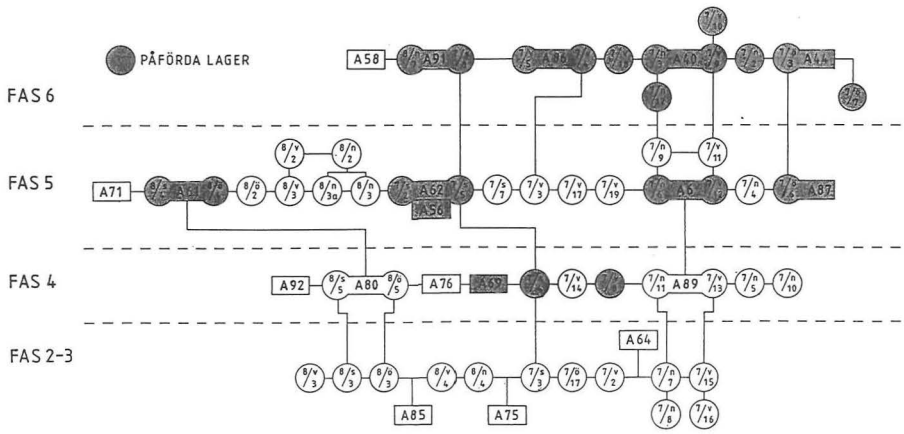

Fig. 22. Undersökningarna i kv. Brevduvan 1987-89 innebar den stratigrafiska undersökningsmetodens genombrott för Linköpingsarkeologin. Med hjälp av en s.k. Harrismatris har de enskilda dekonstruerade kulturlagren åter sammanfogats i en modell som visar på enheternas tidsmässiga förhållande till varandra. Vi har skapat ett viktigt redskap för en vetenskaplig tolkning, men vart tog arkeologens personliga relation till sitt undersökningsobjekt vägen? Östergötlands Länsmuseums arkiv.

ningar och kulturlager som funktionellt och kronologiskt separata enheter vid fältundersökningen. Fyndmaterialet relateras till kulturlagren för att kunna vara ett hjälpmedel vid datering och tolkning. De olika kulturlagren beskrivs och relateras till varandra med hjälp av en s.k. Harrismatris, där lagren anges i termer av relativ tid – som samtida, äldre än eller yngre än de andra. Metoden omfattar således en hög grad av upplösning av det arkeologiska källmaterialet, med stora möjligheter att få kontroll över felkällor i form av sentida inblandning i kulturlagerbilden.

Den stratigrafiska undersökningsmetoden kan ses som ett sätt att skapa en annan berättarform än den tidigare, med en uttalad målsättning att studera rumsliga sammanhang, något man ofta benämner"tomtstruktur". Som tidigare nämnts finns det en avgörande skillnad i synen på rumslighet, mellan att främst fokusera på enskilda anläggningar som t.ex. i kv. Ambrosia på 1960-talet och att sträva mot en dokumentation av bebyggelseskikt, som i undersökningen i kv. Apoteket i början av 1970-talet. I det senare fallet har man strävat mot en ytmässigt sammanhängande undersökning, som gjorde det möjligt att tolka anläggningarna tidsmässigt i förhållande till varandra. Rumsligheten som ett medel för att diskutera förändringar i bebyggelsestrukturen över tiden kom dock att bli mer uttalad och konsekvent genomförd genom undersökningarna på 1980-talet.

Möjligheterna att använda källmaterialet från de stratigrafiska undersökningarna för att göra utvidgade analyser är många gånger goda, men i rapportsammanhang förenklas ofta resonemanget så att ett antal kulturlager slås ihop till

större tidsmässiga enheter, *faser* eller skeden, och även fynden presenteras hopklumpade. I de flesta undersökningar, framför allt från 1960-talet och framåt, har det varit vanligt att presentera materialet i bebyggelsefaser, men definitionerna har sällan uttryckts explicit. I samband med metodpresentationen för undersökningen i kv. Brevduvan 1987–89 definierades fasbegreppet på följande sätt: "Tidsfasernas början ska innebära någonting nytt, dvs. ett nytt hus byggs eller en ny gata anläggs. Vi har valt att låta en fas avslutas antingen med en brand och/eller att en ny fas tar vid. En ny fas börjar antingen med lager ovan ett brandlager eller med en ny anläggning."[5]

I dessa undersökningar har tiden styckats upp i mer eller mindre konstgjorda tidsintervall. Historien beskrivs i termer av faser och skeden, vilka börjar vid en tidpunkt, håller på ett tag och avslutas vid en annan tidpunkt. Själva tidsintervallet däremellan framställs ofta som en tämligen statisk period. Tiden styckas således upp i tidsboxar med förment homogent innehåll. Innehållet i en fas, omfattande kulturlager, fynd och anläggningar, jämförs således med innehållet i andra faser, där varje fas som bäst representerar ett genomsnitt. Att det fanns en dynamik även inom faserna framgick redan vid undersökningen i kv. Brevduvan. Redan i fält gjordes iakttagelsen att vissa gator och gårdsytor överlagrade varandra, men denna dynamik blev av olika anledningar inte vidare utvecklad.

Om dekonstruktionen av kulturlagren förts långt i den stratigrafiska undersökningsmetoden så har å andra sidan analysen av vad kulturlagren i sig representerar varit outvecklad. Ofta kom kulturlagren att definieras som avsatta eller påförda, där de förra representerade lager som bildats på platsen medan de senare tillförts platsen. Därmed kom oftast de avsatta kulturlagren att tillmätas ett högt källvärde, medan de påförda ansågs ha lågt källvärde. Som exempel kan nämnas att de tämligen tjocka kulturlagren mellan de olika gatunivåerna i kv. Brevduvan tolkades som avsatta och bildade på platsen. En alternativ tolkning, att de påförts som utfyllnad inför konstruktionen av en ny gatunivå, får givetvis konsekvenser för såväl tolkningen av lagrens utsagovärde som den allmänna synen på medeltida lortaktighet.[6]

Under senare år har en debatt förts inom svensk arkeologi kring en s.k. *kontextuell undersökningsmetodik*, som först presenterad av Edward Harris och tillämpades i England och Norge under 1970-talet. I detta sammanhang ska en kontext förstås som en stratigrafiskt tolkad enhet. Förutom en del skillnader i fältarbetsmetodiken av främst organisatorisk art medför en kontextuell metod framför allt att kulturlagrets deposi-

5 Feldt & Tagesson 1997 s 22 ff.

6 Feldt & Tagesson 1997 s 36.

tion, dvs tillkomstsätt, och kulturhistoriska funktion diskuteras och därmed även kulturlagrets utsagovärde. Metoden medför en förändrad syn på kulturlagersekvensen, där samtliga lager och konstruktioner från naturlig mark till dagens markyta ses som kulturpåverkade. Därmed finns möjlighet att på allvar diskutera frågor kring den materiella kulturen som en spegel av komplicerade sociala förhållanden.[7]

Det är således av största vikt att analysen och bedömningen av det arkeologiska källmaterialet från Linköping utgår från de enskilda undersökningarnas förutsättningar. Detta hänger samman med dels vilka arkeologer som varit inblandade, dels vilken undersökningsmetodik som tillämpades och i vilken utsträckning den antikvariska situationen möjliggjort en undersökning. Det ska dock sägas att någon arkeologisk undersökning med kontextuell metod inte ingår i källmaterialet från Linköping. Därmed försvåras möjligheterna att använda undersökningsmaterialet till fördjupade studier av exempelvis avfallshantering och funktionella och sociala studier.

De arkeologiska dokumentationsmaterialen kommer i detta arbete främst att användas för att svara på frågor kring rumslig organisation och kronologiska förändringar. På detta sätt kommer analysen att i stort sett följa de frågeställningar som varit ledande vid själva undersökningarna. Materialet kommer således inte att pressas på tolkningar som inte var aktuella då kulturlagren dekonstruerades. Möjligheten att göra fördjupade analyser av exempelvis avfallshantering och kulturlagerbildning ska inte uteslutas men har av olika skäl inte utvecklats vidare i detta arbete. För att ett sådant arbete ska bli meningsfullt krävs någon eller några kompletterande undersökningar genomförda med en kontextuell metod, något som inte finns för närvarande.

Tolkningen av bebyggelseutvecklingen och de kronologiska förändringarna utgår främst från ett begränsat antal stratigrafiska undersökningar från framför allt 1980-talet. Ett antal hypoteser om bebyggelseutvecklingen har hämtats från dessa undersökningar och dessa har sedan ställts mot och jämförts med de äldre undersökningsmaterialen. I många fall har den stratigrafiska metoden och framför allt dess sätt att fasindela och tolka bebyggelseutvecklingen även tillämpats på äldre grävningsmaterial, med målsättningen att söka bebyggelsemässiga variationer över tiden. Fyndmaterialet används framför allt för att datera de olika faserna, ett förhållningssätt som i sig är typiskt för den stratigrafiska metoden. De källkritiska aspekterna kring detta behandlas nedan.

---

7 Harris 1989. Observera att begreppet kontextuell arkeologisk metod (*single-context planning*) betecknar en fältarbetsmetod, att skilja från Hodders kontextuella arkeologi, se Hodder 1991 och Hodder ed. 1987. För en detaljerad diskussion kring kulturlager och kulturlagertolkning se Larsson 2000. Ett exempel på hur den stratigrafiska metoden tillämpades under 1980-talet och senare finns hos Beronius-Jörpeland 1992. För en kortfattad diskussion samt ett försök att diskutera möjligheter att definiera och kulturhistoriskt tolka kulturlager i depositionstyp och funktion, se Tagesson 2000.

8 Se Larsson 2000 för en utförlig diskussion.

I den fortsatta diskussionen kring bebyggelseutvecklingen kommer således bebyggelsen att mätas kvantitativt i termer av antal byggnader per ytenhet och kvalitativt i termer av byggnadsteknik och funktion. Dessa kvantitativa och kvalitativa jämförelser sker dessutom i statiska tidsblock, vilket ovillkorligen leder dels till förenklade sammanhang med oförmåga att se till dynamiken i den obrutna tiden, dels till att det blir svårt att nå en skärpa i det kronologiska ramverket.[8]

Byggnadsarkeologiska undersökningar har tidigare utförts i begränsad omfattning i Linköping och med delvis olika utgångspunkter. Det stora flertalet undersökningar av mindre och mer anonyma profana stenbyggnaderna har genomförts av arkeologer, där metodiken inte skiljer sig nämnvärt från vad som framgått ovan. I de flesta fall har undersökningarna varit rent deskriptiva med målsättning att dokumentera murverkens detaljer som fönster, dörrar och murskarvar. I flera fall har dokumentationen kombinerats med golvundersökningar, där framför allt undersökningen av den s.k. Stenhusgården 1964–65 utgör ett viktigt exempel på en integrerad arkeologisk undersökning av både murar och golv.[9]

Domkyrkan och S:t Larskyrkan har båda varit föremål för arkeologiska undersökningar, den förra i kombination med omfattande byggnadsarkeologiska undersökningar och konsthistoriska tolkningar. För dessa större monument har ofta en konstvetenskaplig och stilhistorisk metodik varit uttalat förhärskande. Samtidigt har undersökningarna i flera fall utförts av personer med en arkeologisk skolning. Slutligen ska nämnas den stora byggnadsarkeologiska undersökningen av slottet, den medeltida biskopsborgen, under åren 1994–96. Undersökningen har genomförts med en metod som kan jämföras med den ovan omtalade kontextuella undersökningsmetoden. Resultaten föreligger i skrivande stund endast i preliminära byggnadsfaser och kompletterande undersökningar inom projektet pågår fortfarande. En möjlighet att ingående diskutera byggnationens förlopp samt sociala implikationer framstår som mycket goda.[10]

Kartmaterial och skriftligt källmaterial

Utgångspunkten för analysen av det medeltida Linköpings stadsplan och topografi är kartorna från 1651 och tomtkartan samt regleringskartan från 1696. (fig. 23-24) Den äldsta stadsplanen från 1651 utfördes av lantmätaren Jean de Rogier på uppdrag av landshövdingen Gyllenstierna, inför den planerade regleringen av den nya Storgatan. Stadsplanen utgör med stor sannolikhet en bild av hur stadens gatunät såg ut vid tidpunkten, medan gator och kvarter öster om S:t Lars sannolikt

9 Kv Eolus 1, SR 160 och BR 7. För diskussion kring datering av de murade byggnaderna se kap. 4.4.

10 Modén msk.

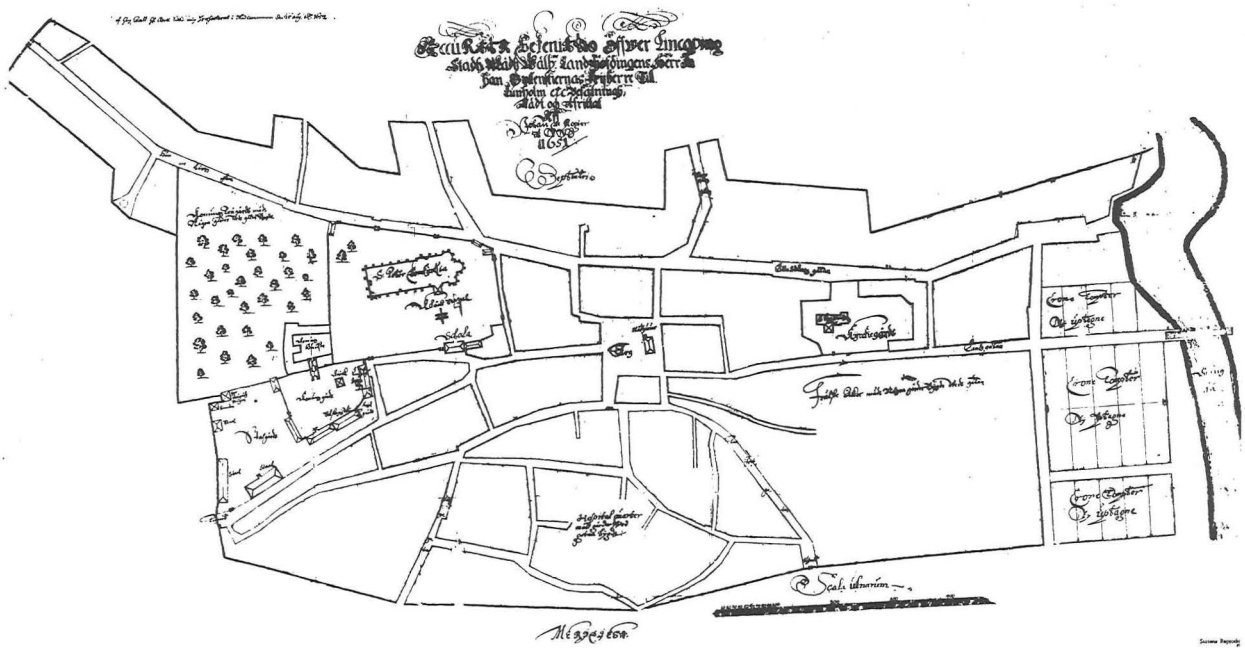

Fig. 23. Karta över Linköping 1651 av Jean de Rogier. Kartan visar stadsplanen med nya Stångebro, den nya Storgatan och planerade tomter öster om S:t Larskyrkan.

ska betraktas som en plan för arbetet med den nya bron, den nya gatan och den nya planerade bebyggelsen vid Stångån. Senare har Rogier upprättat även en plan för den nya Storgatans fortsättning väster om torget.[11]

Den äldsta tomtkartan från 1696 (fig. 24) är värdefull med dess tomtförteckning med uppgifter om ägare och bebyggelse, t.ex. uppgifter om ladugårdar eller stenhus.[12] Dessa kartor ger en bild av stadsbebyggelsens utbredning och karaktär under 1600-talet, liksom möjligheten att studera stadens rumsliga utveckling efter 1600-talets mitt. Genom en *retrospektiv metod* görs försök att föra denna bebyggelsebild från 1600-talet bakåt i tiden. Med hjälp av arkeologiska undersökningar och historiskt källmaterial analyseras huruvida tomtgränser och gårdsstruktur har kontinuitet bakåt i tiden, eller om de är resultat av senare förändringar.[13]

Det skriftliga källmaterialet från Linköping är stort och delvis svåröverskådligt. Ursprungligen var målsättningen med detta arbete att analytiskt bearbeta det arkeologiska källmaterialet för att sedan ställa det i relation till äldre historiska arbeten baserade på skriftligt källmaterial, främst Herman Schücks avhandling *Ecclesia Lincopensis* och Salomon Krafts *Linköpings stads historia*. Tämligen snart visade sig detta ohållbart, eftersom dessa monografiers utgångspunkter och frågeställningar delvis skiljer sig från detta arbete. Det framstod som nödvändigt att gå

Fig. 24. Tomtkarta över Linköping år 1696 av Anders Nilsson.

tillbaka till primärkällorna och analysera dessa utifrån samma frågeställningar som för de arkeologiska källorna.

En sammanställning har genomförts av skriftligt källmaterial som berör topografiska och bebyggelsemässiga aspekter av staden Linköping och domkapitlets prebenden. Inventeringen bygger framför allt på Schücks förarbeten till avhandlingen, ett material som ställts till mitt förfogande på Riksarkivet. Utöver detta har jag använt Riksarkivets nyligen utkomna CD med regester (sammanfattning av innehållet) över medeltida dokument.[14]

---

11 Lindberg 1975b s. 84 ff.

12 Kjellberg 1919, Lindell 1939-41.

13 Jmf ovan s. 47. En tidig tillämpning av en liknande subtraktiv metod, se Gardberg 1969. Kugelberg 1973-75.

14 *De svenska medeltidsbreven i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek,* version 1.0 1999.

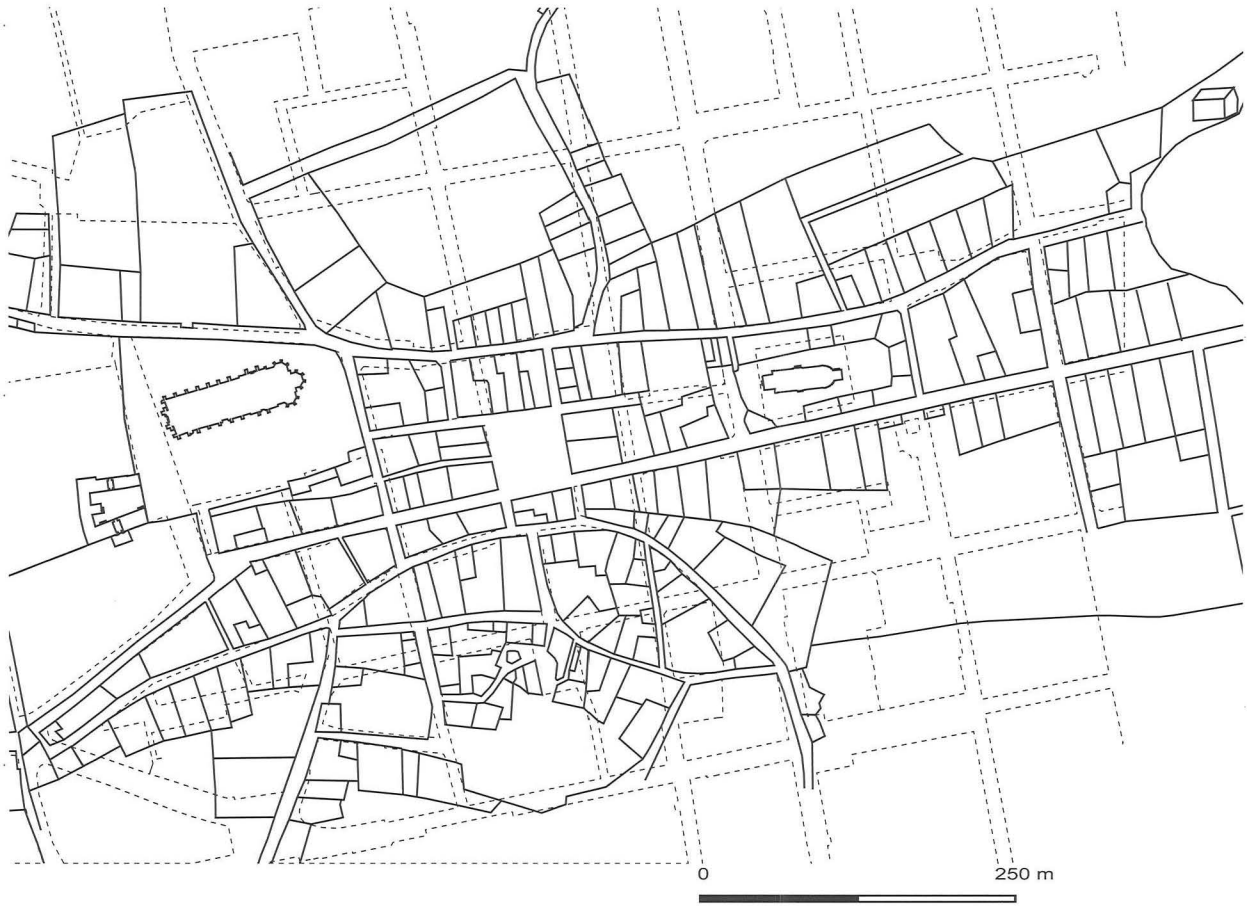

Fig. 25. 1696 års karta rektifierad mot dagens stadsplan. Skala 1:6000.

I *Svenskt diplomatarium* finns dessa brev och diplom utgivna i källkritisk utgåva med regest och noter i kronologisk ordning fram till år 1374. Därutöver finns en fristående serie med diplom från åren 1400-1420 enligt samma utgivningsprincip.[15] En tryckt regest för perioden 1351-1400 samt för perioden 1434-1441 har även använts,[16] men deras betydelse har minskat eftersom de till största delen ersatts av CD:n. Utöver detta har även Ernst Nygrens regest över Linköpings domkyrkas pergamentsregister och pappersregister använts.[17] För övriga dokument från perioden 1375-1400 samt efter 1420 finns således inga tryckta utgåvor av originaldokumenten att tillgå.

Sammanställningen av de skriftliga dokumenten har således gjorts med dessa tillgängliga ingångar i materialet. En kritisk utvärdering av dessa sökmöjligheter, liksom en egen läsning av originaldokumenten, ligger utanför ramen för detta arbete.

För en grundlig diskussion av de olika källornas tillkomsthistoria kan hänvisas till Schücks avhandling. Några källkritiska kommentarer ska dock göras.

Schück visar att det skriftliga materialet kring Linköpingskyrkan har bevarats till eftervärlden på flera olika sätt, främst genom originaldokument men även genom avskrifter som gjorts i domkyrkans eget kansli. Det rör sig främst om det s.k. pergamentsregistret eller "det gamla registret" (A9 i Riksarkivet), upplagt under Nils Hermanssons tid vid 1300-talets slut och som omfattar avskrifter av privilegier, åtkomsthandlingar och inventarieförteckningar. Nya uppgifter har införts kontinuerligt i registret, bl.a. ett antal inventarieförteckningar under 1400-talets första hälft. Under Hans Brasks tid som domprost och biskop 1504-1527 har flera viktiga register tillkommit med olika innehåll, bland annat det s.k. pappersregistret (Kh 54 i Linköpings stadsbibliotek).[18]

Registren har tillkommit under specifika perioder i kyrkans historia, då behovet av avskrifter av originaldokument och en uppordning av kyrkans urkunder och åtkomstuppgifter för godsinnehavet har varit viktiga. En stor del av dokumenten som finns bevarade för Linköpings del finns således i dessa register, vilket får konsekvenser för synen på det skriftliga materialet som källa till kunskap om staden Linköping. Å ena sidan kan vi genom avskrifterna i registren anta att ett förhållandevis stort antal dokument på detta sätt räddats till eftervärlden. Å andra sidan finns det en slagsida åt de dokument som speglar kyrkans ekonomi. De dokument som behandlar frågor kring den borgerliga delen av staden skulle således kunna vara underrepresenterade, eftersom det är osäkert hur stor andel som bevarats till eftervärlden.

Detta kan få allvarliga konsekvenser för bedömningen av förhållandet mellan kyrkan och staden, eftersom vi kan anta att kyrkans ekonomi och aktivitet är överrepresenterad i källmaterialet. Ett allmänt omdöme i äldre litteratur är att staden i hög grad dominerades av kyrkan, en bild som således skulle kunna vara åtminstone delvis betingad av källäget. Någon kritisk granskning av detta har inte tidigare gjorts och det ligger utanför ramen för detta arbete.

Ytterligare en anmärkning ska göras kring det skriftliga källmaterialets representativitet, som avser tillgången till skriftligt källmaterial i stort och frågan kring

---

15 *Diplomatarium Suecanum bd I-X* fram till år 1374, samt *Svenskt diplomatarium bd I-III* avseende perioden 1400-1420. Källhänvisningar görs i fortsättningen till DS samt diplomets nummer, resp. SD och diplomets nummer, utan angivande av band.

16 *Svenska Riks-archivets Pergamentsbref I-III,* samt Tunberg, S. *Svenska medeltidsregester 1434-1441.* Stockholm 1941.

17 Nygren 1941, codex A9 i Riksarkivet samt codex Kh 54 i Stifts- och landsbiblioteket i Linköping.

18 Schück 1959, s 1 ff. En källkritisk utvärdering av det skriftliga materialet finns även i Schücks förarbeten för respektive prebende.

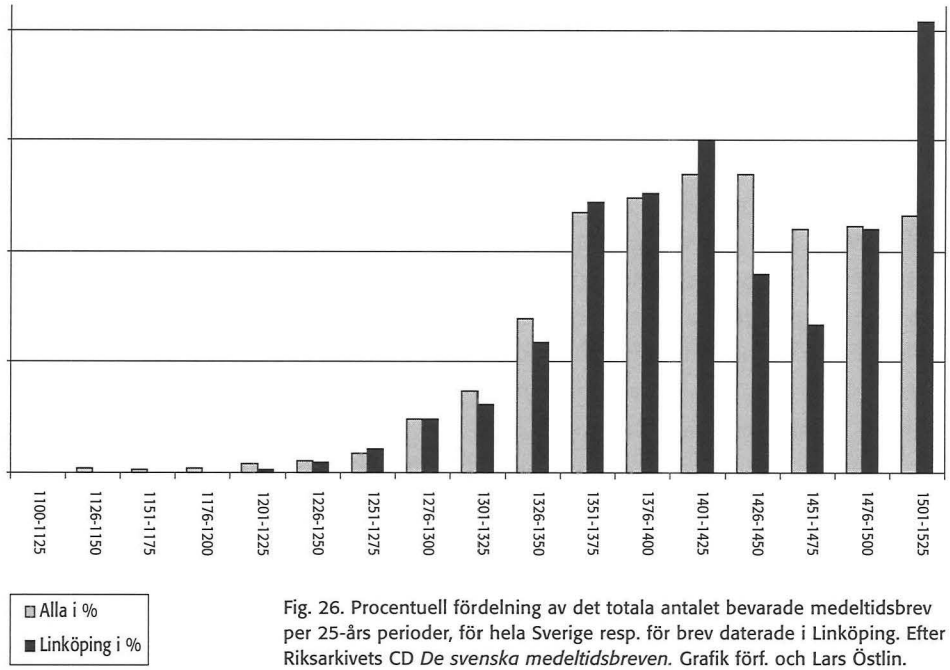

Fig. 26. Procentuell fördelning av det totala antalet bevarade medeltidsbrev per 25-års perioder, för hela Sverige resp. för brev daterade i Linköping. Efter Riksarkivets CD *De svenska medeltidsbreven.* Grafik förf. och Lars Östlin.

introduktionen av en skriftkultur i Sverige under medeltiden. I fortsättningen kommer det att framgå att de skriftliga dokumenten till stor del pekar mot sekelskiftet 1300 som en period då ett större antal skriftliga dokument finns från Linköping. En viktig fråga blir då om detta speglar faktiska förhållanden eller om det beror på att skriftliga dokument började användas i större utsträckning just under denna tid.

I fig. 26 har gjorts en enkel sammanställning av antalet diplom från det medeltida Sverige respektive diplom daterade i Linköping under perioden 1100–1525. Antalet belägg har angivits per 25-års period samt i procentuell fördelning av hela materialet. Materialet är hämtat från Riksarkivets CD *De svenska medeltidsbreven i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek*. Av detta framgår tydligt att bevarade dokument är synnerligen ovanliga under 1100-talet för att öka under 1200-talet. Ökningen är i det närmaste exponentiell, med en fördubbling för varje 25-års period fram till och med 1300-talets tredje fjärdedel. Därefter sker en minskad ökningstakt för att under 1300-talets slut till 1400-talets första hälft inta ett jämviktsläge, dock med en mindre tillbakagång mellan 1450-1525.

En jämförelse med dokument daterade i Linköping visar på en stor överensstämmelse med riksgenomsnittet. Det äldsta belägget finns dock från 1200-talets första fjärdedel och det är först under 1200-talets andra fjärdedel som Linköping kommer ifatt riksgenomsnittet. Hur detta ska tolkas är en öppen fråga, men p.g.a. det mycket låga antalet dokument i hela riket skulle det kunna tolkas som ett ut-

slag av slumpen. För resterande perioder ligger Linköping nära procentandelarna för hela landet. Under några perioder har Linköping en högre andel, nämligen perioden 1350-1425 och framför allt den första 25-års perioden av 1500-talet. Hur detta ska tolkas är oklart och ett fördjupat studium av verkligheten bakom dessa abstrakta siffror skulle vara en givande forskningsuppgift.

Denna enkla sammanställning skulle kunna spegla bevarandesituationen för skriftligt källmaterial i det medeltida Sverige och i Linköping. En mer närliggande tolkning är dock att det snarare speglar en generell utveckling av skriftkulturen under perioden och bildandet av ett arkivväsen. Bruket av skrift för att bekräfta och stadfästa juridiska och ekonomiska förhållanden har haft en mycket begränsad användning under äldre medeltid, men ökade snabbt under framför allt 1200- och 1300-talen för att under 1300-talets slut stabiliseras på en jämn nivå.[19]

Under 1990-talet har en forskning initierats kring skrift- och språkkultur under svensk medeltid, där övergången från en övervägande muntlig kultur till en allmäneuropeisk skriftkultur särskilt studerats. I en nyligen utkommen artikel diskuterar flera ledande svenska språkvetare hur skriftspråket gradvis vann inflytande och hur detta nya medium påverkade samhället. Det framgår att man ser 1200- och 1300-talen som en avgörande period, särskilt för bruket av skrift i juridiska och ekonomiska sammanhang. Dessutom har skriftkulturen gradvis spridits till allt fler grupper och fått en viktig funktion inom allt fler sektorer av samhället. Motsvarande tendenser har framkommit i liknande undersökningar i England och Danmark, där introduktionen av en skriftkultur skedde under framför allt 1100-talet.[20]

Introduktionen av ett allmänt bruk av skriftspråket uppvisar på detta sätt ett innovationsförlopp som mycket väl kan jämföras med monetariseringen och andra likartade fenomen. Dessa har alla ett samband med framväxten av en starkare centralmakt och ett inflytande från en allmäneuropeisk kulturtradition under 1200- och 1300-talen. De äldsta beläggen på en rad funktioner och företeelser i staden Linköping uppträder således samtidigt som en skriftkultur introduceras i det medeltida samhället. Av denna anledning är det nödvändigt att viktiga händelser, som exempelvis uppgifterna om olika aspekter av stadens framväxt vid sekelskiftet 1300, ställs i relation till andra oberoende källmaterial.

---

19 Schück 1976 utgör en genomgång av det kungliga arkivväsendets framväxt, med slutsatser av stor betydelse för dessa frågor.

20 Söderberg et al. 2000, Clanchy 1993, Carelli 2001 s. 253 ff., se även Ong 1999 ang. övergången från muntlig till skriftlig kultur.

Datering av arkeologiskt källmaterial

Möjligheten att datera olika företeelser i Linköping är begränsade. Bevaringsförhållandena för trä är överlag dåliga i de torra och sandiga kulturlagren och få bevarade byggnader erbjuder möjligheten att använda dendrokronologi för en tidsbestämning. Istället kommer dateringarna att till stor del bygga på fyndmaterial, främst keramik och mynt.[21] Bristerna i detta är uppenbara. Dels ger de äldre arkeologiska materialen genom sin metodik begränsade möjligheter, dels utgör fynddateringar alltid tämligen grova dateringsredskap. Periodiseringen måste således bedömas utifrån sina förutsättningar.

För mellansvenska förhållanden har Broberg & Hasselmos fyndstudie inom projektet Medeltidsstaden från 1981 haft stor betydelse. Definitionerna av olika godstyper i denna studie har använts för bestämning av det keramiska materialet från Linköping under 1980- och 90-talen och även för detta arbete. Fyndstudien behandlar flera grävningsmaterial, bl.a. i Söderköping och bygger dels på en då vedertagen datering av de olika godstyperna, dels presenteras dateringar som ett resultat av analysen i sig. I fig. 27 finns en sammanställning av ramdateringar av de vanligaste godstyper som förekommer i Mellansverige under medeltiden. År inom parentes betyder att typen finns från denna tid men att den först senare blir vanligt förekommande.[22] Det äldre svartgodset behandlades ingående i fyndstudien, men eftersom de olika typerna av Östersjökeramik inte har någon större relevans för frågeställningarna för detta arbete tas de inte vidare upp här.

Godstyp	Datering
A– Äldre svartgods	1000–1100-talen – ca 1250
BI– Yngre svartgods	Ca 1200 – 1350 (ca 1400)
BII:1– Äldre rödgods	(Ca 1200) 1250 – 1350
CI– Nästan-stengods	(1200-talets mitt) 1300 – 1350
CII– Stengods	1300-talets början –
BII:4– Yngre rödgods	(1300-talets mitt) ca 1400 –

Fig. 27. Keramiska godstyper, generella dateringar i Mellansverige, efter Broberg & Hasselmo 1981.

21 Undantag den dendorkronlogiska dateringen av S:t Larskyrkan, se bil. 4. Under de senaste åren har det blivit allt vanligare att utgå från 14C-dateringar vid dateringar av arkeologiska undersökningar i Linköping. Dateringarnas felmarginaler, liksom provernas representativitet och relation till övrigt fyndmaterial måste enligt min mening diskuteras på ett helt annat sätt än som hittills varit fallet.

22 Broberg & Hasselmo 1981 s. 28 ff., se även Feldt & Tagesson 1997 s. 60 ff. för definitioner och diskussion kring tillämpning.

Det finns en uppenbar fara i att använda sig okritiskt av dessa ramdateringar. Dels kan de enskilda keramiktyperna förekomma i både tidigare och senare sammanhang, beroende på undersökningsmetodik och omlagring av kulturlager. Dels har keramiken en lokal datering som inte nödvändigtvis stämmer med dessa generella dateringar. I arbetet med Linköping kan ett okritiskt förhållningssätt till den allmänna keramikkronologin vara problematisk, eftersom staden har inlandskaraktär med ett begränsat keramikmaterial. Broberg och Hasselmo har även antagit att kuststäderna har fungerat som innovationsområden för nya kulturformer medan inlandsstäderna har en haft en viss tidsmässig eftersläpning.[23] Ett sätt att komma runt dessa källkritiska aspekter är dels att arbeta med en lokal keramikkronologi, dels att arbeta med seriation av keramik, dvs. beräkna godstypernas procentuella fördelning inom varje fas eller bebyggelseskikt.

För att utarbeta en lokal östgötsk keramikkronologi har ett antal undersökningar valts ut från olika delar av landskapet. Söderköping representeras av fyra undersökningar, tre av dessa är stickgrävda från 1970-talet medan en är stratigrafiskt undersökt på 1990-talet. Sandenundersökningen i Vadstena från 1995–96 är stratigrafiskt undersökt, liksom kv. Dalkarlen, Norrköping 1998.

De tre äldre undersökningarna från Söderköping har presenterats i Broberg & Hasselmo 1981. Trots att samtliga undersökningsmaterial är undersökta i artificiella grävningsstick gynnas undersökningen i kv. Hertigen i Söderköping av det faktum att den bestod av nästan heltäckande bebyggelseskikt i form av träkonstruktioner. Materialet har delats in i 11 skikt som representerar en period från 1100-talet och fram till 1300-talets mitt. Kv. von Platen 3 i Söderköping har undersökts med motsvarande metod med en fördelning inom 6 bebyggelseskikt inom en period omfattande 1200- och 1300-talen. Kv. Norrtull slutligen omfattade endast tre skikt som tolkades omfatta endast en bebyggelsefas, där en myntdatering pekar mot en datering till 1300-talets andra hälft.[24] Dateringarna bygger på de allmänna ramdateringar som angavs inledningsvis. När dendrodateringar i framtiden presenteras för dessa undersökningar kommer ett förfinat dateringsinstrument att erhållas. Materialet från kv. Köpmannen i Söderköping 1992 kommer från en stratigrafisk undersökning med mycket väl dendrodaterade faser och omfattar främst perioden 1150–1370.[25]

Undersökningen i stadsdelen Sanden i Vadstena 1995–96 utgör ett mycket viktigt material som främst omfattar senmedeltiden och med en slutdatering till år 1543,

---

23 Broberg & Hasselmo 1981 s. 146 f., obs. dock att författarna ser dessa tendenser som mycket preliminära.

24 Broberg & Hasselmo 1981, s. 37 ff.

25 Lindeblad & Menander 2000.

då bebyggelsen avhystes och slottets vallar började byggas. Från undersökningen finns ett representativt keramiskt material för perioden 1400-talets andra hälft till 1543.[26] Kv. Dalkarlen i Norrköping från 1998 utgör slutligen ett mycket väldaterat material med tre faser från perioden 1620–1655.[27]

Samtliga material har sammanställts på ett enhetligt sätt i form av en seriation. Denna har utformats så att godstypernas relativa frekvens i respektive fas eller skikt har beräknats (se fig. 29). Beräkningen har i vissa fall förenklats. Alla varianter av typen äldre svartgods har sammanräknats som A-typ, likaså har alla yngre svartgodsskärvor sammanräknats som BI-typ. Dessutom har enstaka skärvor av vitbrännande lera (BII:2) sammanslagits med BII:1. Även olika typer av "nästan-stengods" har sammanförts till grupp CI.

Seriationen visar i sin enkelhet på ett enhetligt mönster, där det tycks som om de olika godstyperna är i bruk under olika perioder. Godstyperna överlappar visserligen varandra men deras relativa fördelning bildar dock ett karaktäristiskt mönster som gäller för såväl undersökningar inom staden som mellan städerna. I fortsättningen kommer olika brytpunkter att diskuteras och med detta menas den tidpunkt då dominansen av en godstyp ersätts med dominansen av en annan (fig. 29).

1100-talet representeras framför allt av kv. Hertigen, där A-godset dominerar totalt fram till 1200-talets mitt. Vid denna tid avlöses det av äldre rödgods, vilket

Brytpunkt	Kv. Hertigen	Kv. Köpmannen	Sanden/Dalkarlen	Kv.Brevduvan
A --> BII:1	1200-t. mitt	1200-talets första hälft	–	–
BII:1 --> CI	Ca 1300	1270–90	–	Före 1300?
CI --> CII	1300-t. mitt	1330–50	–	Före 1350?
CII --> BII:4	Ca 1400	1350–70	Före 1400-talets mitt	1380-talet
BII:4 vitlerdekor	–	1500-talets andra hälft	1600-talets början	–

Fig. 28. Sammanställning av brytpunkter för de dominerande keramiska godstyperna i några utvalda arkeologiska undersökningar från Östergötland.

26 Hedvall et al. 2000.

27 Hållans et al. 1999.

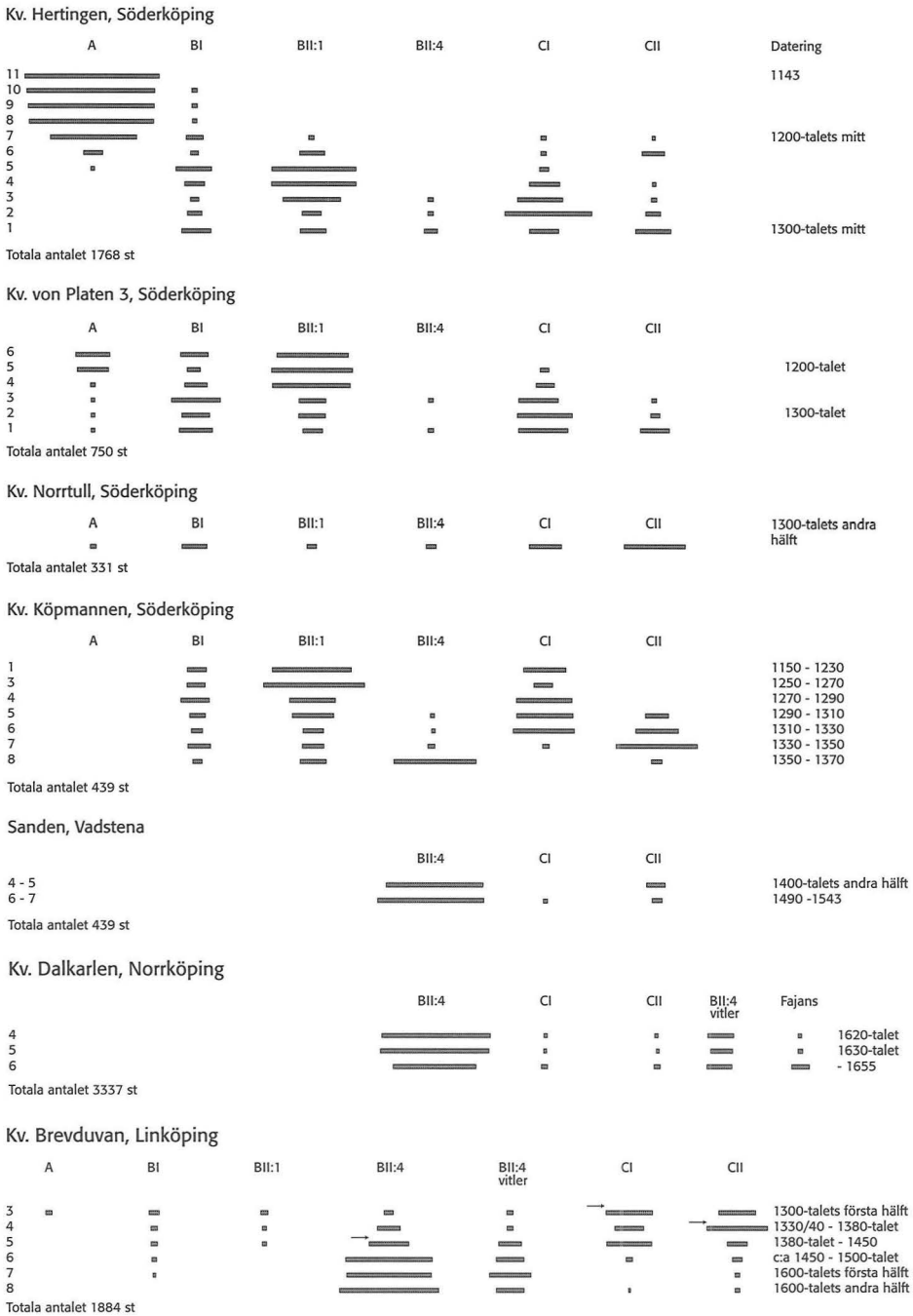

Fig. 29. Sammanställning av seriation av keramikmaterial från Östergötland. De horisontella staplarna avser procentuell fördelning per tidsfas. Pilarna avser brytpunkter mellan mest frekventa godstyper. Efter Broberg & Hasselmo 1981, Lindeblad & Menander 2000, Hedvall et al. 2000, Hållans et al. 1999, Feldt & Tagesson 1997.

dock finns representerat från ca 1200. Resultaten från kv. Köpmannen tyder dock på att brytpunkten mellan A och BII:1 ska skjutas bakåt till 1200-talets första hälft. Det äldre rödgodset finns representerat även under hela 1300-talet men är dominant främst under perioden 1200-talets andra hälft. Därefter dominerar nästan-stengodset CI. Tidigare har denna brytpunkt angetts inträffa ca 1300, men i kv. Köpmannen har brytpunkten mellan BII:1 och CI kunnat dateras till perioden 1270–90.

Nästan-stengodset CI finns representerat från 1200-talets mitt, men dominerar enligt äldre dateringar under 1300-talets första hälft. Enligt materialet från kv. Köpmannen dominerar nästan-stengodset från 1270–90 och fram till 1330–50 för att därefter ersättas av stengodset CII som mest frekventa typ. I kv. Köpmannen verkar det ersättas helt av CII, men enligt resultaten från kv. von Platen och kv. Hertigen är det möjligt att det uppträder parallellt under en viss tid.

Stengodset CII uppträder redan i början av 1300-talet men kommer att dominera först under 1300-talets andra hälft. I kv. Norrtull har ett skede myntdaterats till 1300-talets andra hälft, där CII dominerar och med CI som näst största godstyp. I kv. Köpmannen kan brytpunkten mellan CI och CII närmare dateras till 1330–50 och i detta material tycks nästan-stengodset vid denna tid ha blivit helt utkonkurrerat av stengodset.

Det yngre rödgodset utgör ett stort och sammansatt material. I följande genomgång har en uppdelning gjorts endast mellan klar- och grönglaserad respektive vitlerdekorerad rödgodskeramik. BII:4 uppträder i Söderköping redan under 1300-talets första hälft, men kommer enligt resultaten från kv. Köpmannen att avlösa CII som dominerande godstyp under perioden 1350–70. Även i detta fall tycks det yngre rödgodset mycket snabbt ha utkonkurrerat stengodset. I kv. Norrtull dominerar dock fortfarande CII under 1300-talets andra hälft, medan BII:4 endast är sporadiskt förekommande. I materialet från Sanden i Vadstena dominerar yngre rödgods totalt i perioden 1400-talets mitt till 1543, medan andelen stengods är låg. I kv. Dalkarlen dominerar yngre rödgods, medan den vitlersdekorerade keramiken är näst vanligast.

Genomgången visar på möjligheten av att använda en keramisk seriation för datering. För Linköpings del är det hittills endast keramiken från kv. Brevduvan som analyserats med samma metod som redovisats ovan. I bil.2 görs en analys av ett antal keramikmaterial från Linköping med hjälp av seriation. I endast några fall kan resultaten jämföras med andra dateringsmöjligheter, exempelvis dendrokronologi och myntdatering.

Sammanfattningsvis pekar undersökningarna från Linköping på en keramikkronologi som har stora likheter med den allmänna kronologi som presenterats ovan men med vissa skillnader. Anmärkningsvärt är att tidig- och högmedeltida godstyper såsom äldre svartgods, yngre svartgods och äldre rödgods endast är sporadiskt förekommande i staden. Först i och med förekomsten av nästan-stengodset CI blir

keramiken vanligare. CI dominerar under 1300-talets första hälft, men lever kvar även under 1400-talet. Stengods CII (främst av icke-glaserade typer, exempelvis från Siegburg) dominerar under 1300-talets andra hälft men förekommer även parallellt med nästan-stengods och yngre rödgods under 1400-talet. Under 1500- och 1600-talen förekommer stengods av andra typer, såsom Raeren och Westerwald.

Yngre rödgods förekommer från 1400-talet parallellt med nästan-stengods och stengods. Från 1500-talet och framåt kommer det att dominera totalt. Sannolikt under 1500-talets andra hälft börjar vitlerdekorerad rödgodskeramik förekomma, för att bli allt vanligare under 1600-talet. Fajans uppträder sannolikt först under 1600-talet, medan porslin tycks förekomma främst från 1700-talet. För de sistnämnda typerna finns dock mycket litet material.

Brytpunkten mellan CI och CII har för kv. Brevduvan tidigare satts till 1300-talets mitt, men skulle teoretiskt ha kunnat inträffa före seklets mitt, med hänvisning till framför allt kv. Köpmannen i Söderköping. Det finns en antagen men inte explicit uttryckt tanke om en viss eftersläpning i kronologin mellan hamnstaden Söderköping och Linköping. För motsvarande brytpunkt mellan CII och BII:4 finns en antydan till en sådan eftersläpning, 1350–70-talen i Söderköping resp. 1380-talet i kv. Brevduvan. Det kan dock vara anledning att se kritiskt på tendenser till en alltför stor differens mellan Söderköping och Linköping, vilket kommer att diskuteras i samband med dateringen av de enskilda arkeologiska undersökningarna och de mer generella bebyggelseförändringarna.[28]

KAPITEL 4.2 STADENS OFFENTLIGA RUM – GATOR, GRÄNDER OCH TORG

Det offentliga rummet i Linköping kommer att studeras med utgångspunkt från kartmaterial, arkeologiska undersökningar och skriftliga källor.[29] Utgångspunkt för analysen utgör kartorna från 1651 och regleringskartan och tomtkartan från 1696 (fig. 23-24). Den äldre kartan visar hur gatunätet såg ut före den nya raka Storgatans utläggande på 1650-talet och hur man planerade för de nya gatorna och bron öster om S:t Lars. 1646 hade den nya bron, Stora Stångebro börjat byggas och man gjorde förberedelser för Storgatans framdragande. Av tomtkartan från 1696 framgår den nya Storgatan och Stora Stångebro i färdigt skick och kartan redovisar även tomtgränser och tomtägare. Den samtida regleringskartan redovisar endast gator och gränder samt de planerade nya rätvinkliga gatorna.[30]

---

28 Bil. 6 resp. kap. 4.6 och 5.1. Jmf. kartor över dagens stadsplan fig. 183-184.

29 Bil.17.

30 Lindberg 1975b s. 84 ff., Kjellberg 1919, Lindell 1939-41.

Fig. 30. Gatunätet enligt 1696 års karta. Skala 1:6000. Karta förf. och Lars Östlin.

Med utgångspunkt från kartorna och från litteraturen kring Linköping kan vi formulera en hypotes om en skillnad mellan (huvud)gator och mindre gränder. Gatorna har sin fortsättning i landsvägarna utanför staden och är därmed delar av större, och sannolikt äldre, strukturer. Av 1600-talskartorna framgår gatornas fortsättning i landsvägarna, något som även bekräftas av tullstugornas placering. Dessa var en följd av att lanttullen infördes i Linköping på 1620-talet och stadens staket tillkom.[31]

Genom kartanalysen får vi en bild av ett primärt system av gator, som sedermera har kompletterats genom tillägg av vissa gator och gränder (fig. 30). Till dessa primära gatusträckningar kan föras Gamla Stångsgatan och västra Storgatan, vilka sannolikt utgjort landsvägen från Gamla Stångebro till staden och som

31 Lindberg 1975b s. 92 ff., se även Bengtsson 1998, jmf kartorna fig. 13, 14.

32 Se bil.4, 20.

fortsatt vidare västerut. Gatan utgjorde en del av huvudleden genom Östergötland från Söderköping till Skänninge och vidare mot Småland.

Till de primära gatorna hör även Ågatan och Hunnebergsgatan i stadens norra del, med fortsättning mot nordväst och Vreta kloster. Ågatans sträckning norr om S:t Larskyrkan finns omtalad på 1400-talet och det är möjligt att den redan tidigt utgjorde en förbindelse mellan stadsområdet och ån. Till detta ska dock föras diskussionen kring S:t Larskyrkans äldsta kyrkogård och förhållandena i området under tidigmedeltid. Sannolikt har kyrkogården sträckt sig fram till nuvarande Ågatan och hypotetiskt har domprostens gård legat norr därom.[32]

Mölnogatan har fungerat som vägen mot kvarnbyn Tannefors sydöst om staden. Den har sin fortsättning i Sandgatan, som på 1600-talskartorna fortsätter fram till Västertull, där den förenas med Storgatan. Sandgatan korsas av Tjuvagatan som går vidare mot söder och utgör landsvägen mot söder. Söder om Mölnogatan/Sandgatan fanns ytterligare en gata, senare kallad Hospitalsgatan. Möjligen är det denna gata som omtalas i samband med franciskankonventet 1338. Den har förbindelse med Sandgatan och Mölnogatan och tycks ha tillkommit som ett komplement till det ursprungliga gatunätet.

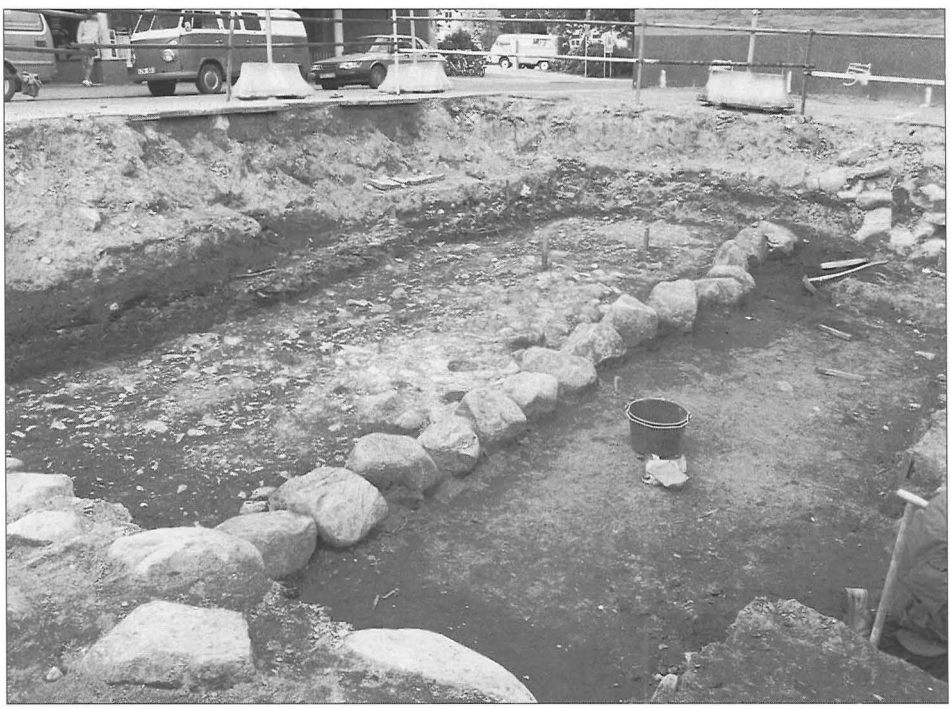

Fig. 31. Gamla Stångsgatan i kv. Brevduvan, daterad till 1200-talet. Gatan var i sin äldsta fas belagd med kalkstensflis och armerad med ris, samt kantad med stora stenar. Foto Östergötlands Länsmuseum.

Ett antal arkeologiska undersökningar har berört gator och gränder, dels i form av ytmässigt större undersökningsområden, dels i form av mindre profiluppmätningar. I kv. Brevduvan, kv. Apoteket, kv. Däckeln och kv. Dahlian har gator undersökts i större omfattning.[33] Gamla Stångsgatan har i kv. Brevduvan haft en tämligen imponerande konstruktion med stora kantstenar och dräneringsdike, armering av ris och kalkstensbeläggning. Den äldsta gatunivån kan dateras till 1200-talet, under en period då det inte fanns någon motsvarande bebyggelse i området (fig. 31).

Motsvarande exempel finns möjligen även i Hunnebergsgatan, där tidigt dokumenterade risläggningar med möjlig medeltida datering finns i ett område som inte började bebyggas förrän efter medeltiden. Samma förhållande finns i kv. Däckeln, där den äldsta gatubeläggningen daterats till en period före den äldsta bebyggelsen från 1400-talet. Detta antyder att det primära gatunätet lagts ut före den egentliga bebyggelsen. De äldsta gatorna har i de flesta fall haft en likartad beläggning med kalkstensflis och armering av risläggning. Denna beläggning har ytterligare kunnat iakttas i ett antal profiluppmätningar i staden, i flera fall belägna ovan den sterila marken. Dessa indikationer stöder hypotesen om att de viktigaste landsvägarna fått en gatubeläggning i ett tidigt skede. Än så länge har endast gatan i kv. Brevduvan kunnat dateras, men sannolikt har stora delar av det primära gatunätet lagts ut vid samma tid, före den egentligen stadsbebyggelsens etablering. Vid undersökningar i Linköpings ytterområden har under senare tid flera äldre stenlagda vägar hittats, bl.a. vid Mörtlösa bytomt, liksom vid ytterligare platser i Östergötland, vilket tydligt visar att stenlagda vägar inte var någon ovanlighet under medeltiden.[34]

Byggnadsmaterialet i form av kalkstensflis kan tolkas som en restprodukt från ett omfattande stenhuggeriarbete. En enkel beräkning av volymen flis med utgångspunkt från undersökningen i kvarteret Brevduvan med ett lager flis om i genomsnitt 2 cm och en vägbredd om 6 meter ger en volym om cirka 20 kubikmeter flis för sträckan från kv. Brevduvan till torget. Om det stämmer att stora delar av landsvägarna/gatorna i stadsrummet fått samma beläggning, skulle det för området innebära en volym om ca 100 kubikmeter kalkstensflis. Även om volymen vore västentligt mindre skulle det innebära att man haft tillgång till mycket stora volymer stenhuggeriavfall. Visserligen bör det ha funnits tillgång till kalkstensflis redan i samband med att S:t Larskyrkan och domkyrkan uppfördes under 1100-talet, men det ligger ändå nära till hands att anta att tillkomsten av gatubeläggningar i stor skala varit möjliga först i samband med de stora byggnadsarbetena vid domkyrkan och biskopsgården under 1200-talet.

---

33 Bil.17. Moderna kvarters- och gatunamn, se bokens pärm, arkeologiskt undersökta gator och gränder se fig. 129.

34 Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 28 ff., Lindgren-Hertz 1996, Elfstrand 1996, Zetterlund 1999, Kaliff & Runeby 1992.

Torget har i äldre historieskrivning tolkats som utlagt redan på 1200-talet. Storgatans äldsta sträckning hade dock ett något annorlunda läge väster om torget än vad som framgår av de äldsta kartorna. I samband med arkeologiska undersökningar har en äldsta sträckning av Storgatan dokumenterats med en mer ÖNÖ-VSV orientering, belägen i kvarteret norr om gamla Storgatan, som den framträder på 1600-talskartorna. Utmed gatans norra sida hittades rester av en enkel bebyggelse som skulle kunna tolkas som torgbodar. Tillsammans med skriftliga uppgifter från 1300-talet tyder dessa på att det funnits en äldre marknadsgata som föregångare till det kvadratiska torget. En reglering och rätning av gatan i öst-västlig riktning kan dateras till 1400-talet, vilket därmed även indirekt skulle kunna datera utläggandet av det kvadratiska torget.

Hypotesen om tidiga marknadsgator i de medeltida städerna har framförts framför allt av konsthistoriker på grundval av stadsplaneanalyser, men stöds även av bl.a. Östgötalagens formulering om *strætisköp*. Adolf Schück har tolkat detta och andra liknande belägg i de tidiga lagarna som ett bevis för att marknadsgator är en äldre form för marknadsplats än det kvadratiska torget, vilket vanligen tolkas som en senare platsbildning efter nordtyskt mönster. Det kvadratiska torget i Linköping skulle om denna tolkning är riktig snarast ha lagts ut under 1400-talet.[35]

Ytterligare exempel finns som pekar på en omreglering och förändring av gatunätet i Linköping vid 1300-talets slut eller 1400-talets början. Vid undersökningen på torget 1980 hittades rester efter en väg som tycktes fortsätta från torget och mot sydväst. Sannolikt är detta rester av en äldre förbindelse mellan Gamla Stångsgatan och Mölnogatan, som försvunnit i samband med bebyggelsens etablering i den s.k. Holmen, torgets södra del. I samband med detta kan hypotetiskt kvarteret mellan gamla Storgatan och Mölnogatan ha fått sin nuvarande form.

Gränder kan definieras som en mindre gatusträckning, något som även framgår av landskapslagarna. De har utgjort en mindre permanent struktur i bebyggelsemönstret och är starkt förknippade med själva bebyggelsen som en passage ut mot huvudgatorna. Gränderna kan dels vara samtida med bebyggelsen, ett tydligt exempel på detta finns i kv. Brevduvan, men i flera fall har de tillkommit sekundärt i samband med en bebyggelsereglering. Ett tydligt exempel på det senare finns i kv. Basfiolen, där en ny gränd lades ut över den äldre bebyggelsen vid 1400-talets början, men som sedan gick ur bruk och lades igen före 1600-talets mitt.[36]

---

35 Schück 1926 s. 166, Östgötalagens köpmålabalk VIII, Holmbäck & Wessén 1933 s. 167, Collin & Schlyter 1830 s. 161. Se även Hall 1978/1980 ang. marknadsgator och torgbildningar, s. 83 ff., 86 ff., resp. 110 ff.

36 Liknande förhållande finns i Lund, skillnad mellan gata och stræte, namn som är permanenta resp. kontextuella, dvs ändras med ägare och bebyggelse. Brytningen i den medeltida gatunamnstraditionen sker först på 1600-talet. Andrén 1984 s. 11, pers. komm.

Underhållet för gatorna har åvilat den enskilde tomtägaren, ett fenomen som uppmärksammats arkeologiskt i flera städer, t.ex. Uppsala, Lund, Vadstena och Trondheim.[37] Några konkreta arkeologiska belägg för detta saknas i Linköping, men så sent som i samband med 1850 års stadsplanereglering i Linköping har anläggandet och underhållet av gator och torg blivit en angelägenhet för staden.[38]

Tillkomsten av gatubeläggningar i stadsrummet, särskilt i den speciella version som kunnat dokumenteras i kv. Brevduvan, är säkerligen ett uttryck för ambitionen hos en styrande elit. Det är sannolikt att detta gjorts före den första mer permanenta bebyggelsen, något som hittills endast kunnat konstateras i mer perifera områden i staden men det är sannolikt att det gäller även för de mer centrala delarna. Kalkstensflis som vanligt byggnadsmaterial i anläggandet av gatorna tyder på en koppling till de stora stenkyrkobyggnaderna. En liknande tidig gata med ett manifest utförande, 4 m bred och gruslagd med stora kantstenar, hittades på 1960-talet i kv. Rådhuset i Uppsala och tolkas på motsvarande sätt vara en huvudgata under ett tidigt skede av Östra Aros.[39]

En intressant parallell är förändringen av gatunätet under 1600-talet, framför allt genomförandet av den nya Storgatan och den nya Stångebro vid 1600-talets mitt. Det framgår klart att det skedde med initiativ från landshövdingen och att det genomdrevs delvis mot stadsbefolkningens vilja. År 1639 har den nyinrättade landshövdingen strängeligen tillsagt borgarna att stenlägga sina gator, 1643 kom ett särskilt beslut att Lilla Stångsgatan (dvs Ågatan) skulle stenläggas, liksom beslut på 1650-talet om stenläggning av Storgatan och torget.[40] Endast ett fåtal arkeologiska under-

Fig. 32. Gamla Stångsgatan har fått en ny kullerstensläggning under 1600-talet, sannolikt på landshövdingens direkta uppmaning. Kullerstensläggning bildar på detta vis en tydlig illustration av stormaktstidens satsning på kommunikationer, nya vägar, skjutshållning och förbättrad postgång. Foto Östergötlands Länsmuseum.

sökningar av gatunätet vid denna tid har gjorts. Den nya stenläggningen av Gamla Stångsgatan i kv. Brevduvan har tidigare daterats till 1600-talets början, men en datering till 1640-talet framstår dock som mer trolig (fig. 32). Likaså har gatan i kv. Dahlian fått ny stenläggning, men dateringen av denna är oklar. Exemplen visar med all tydlighet att arbetet med att göra nya gator under 1600-talet, ett arbete som dessutom ålåg de enskilda tomtägarna, var resultatet av ett resolut beslut från överheten. Med stor sannolikhet fungerade det på samma sätt under medeltiden.

Sammanfattningsvis tyder samtliga källmaterial på att gatunätet i Linköping dels går tillbaka på ett antal landsvägar som passerat området kring nuvarande Stora torget, dels att ett antal av dessa landsvägar har fått beläggning av kalkstensflis med armering och kantstenar. I ett fall har detta kunnat dateras till 1200-talet, i ytterligare några fall förefaller det sannolikt att detta permanentande har genomförts före den egentliga stadsbebyggelsens tillkomst. Kompletterande gatusträckningar och mindre gränder har däremot tillkommit i samband med stadsbebyggelsens framväxt. Det monumentala utförandet av Gamla Stångsgatan som dokumenterades vid undersökningarna i kv. Brevduvan har tolkats som en manifest anläggning beslutat av en överordnad makt, något som framstår som logiskt i jämförelse med hur gatureglerings och beläggningsarbeten under 1600-talet framtvingades.

KAPITEL 4.3 STADENS INSTITUTIONER

I följande kapitel ska stadens offentliga institutioner översiktligt behandlas.[41] Det rör sig dels om mer uttalat kyrkliga inrättningar såsom de båda kyrkorna, ett kapell och ett franciskankonvent. I samband med domkyrkan och biskopsgården ska utbyggnaden av domkapitlet och dess residensgårdar behandlas. Därefter följer några mer eller mindre kyrkligt anknutna kulturella och sociala inrättningar, samt avslutningsvis mer uttalat borgerliga institutioner såsom bl.a. rådhus, rådsinstitution och gillen.

---

37 Ehn & Gustafsson 1984 s. 80, Magnusson Staaf et al. 1995, Hedvall et al. 2000, Christophersen & Walaker Nordeide 1994 s. 73 ff.

38 Lindberg 1975b s. 118

39 Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 34 f., fig 33.

40 Lindberg 1975b s. 84 ff., 89 f.

41 För en mer detaljerad framställning, se bil.3.

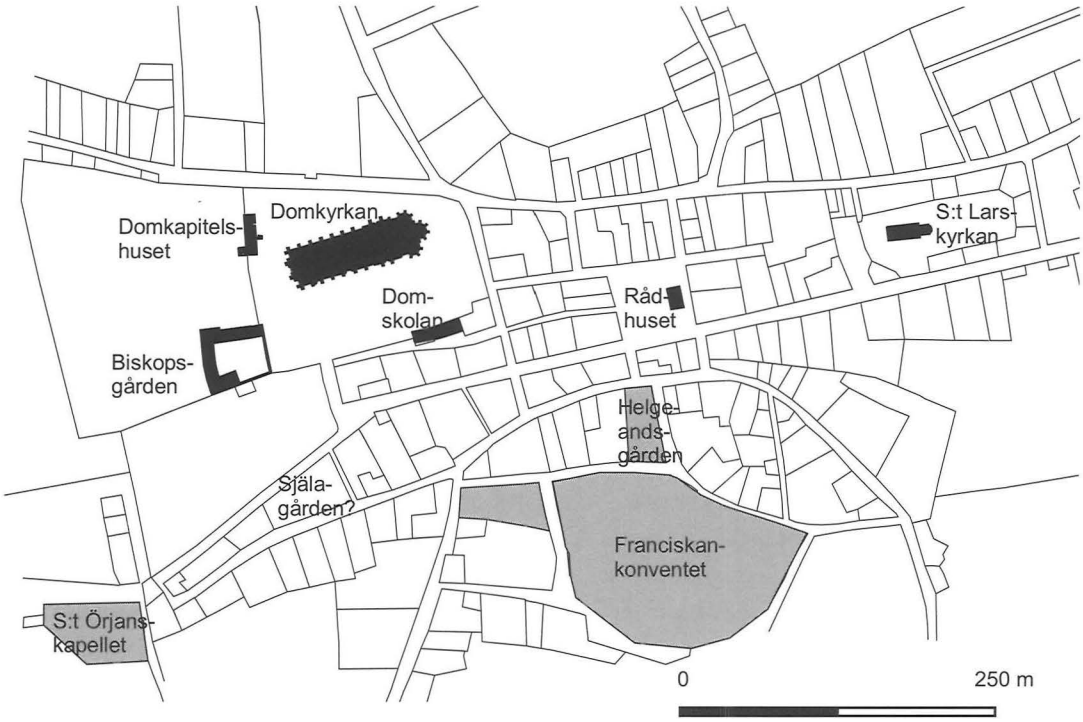

Fig. 33. Institutioner i det medeltida Linköping (utom domkapitlets gårdar). Skala 1:6000.
Karta förf. och Lars Östlin.

S:t Larskyrkan

S:t Larskyrkan har flera gånger tidigare uppmärksammats av forskningen, främst i samband med regelbundet återkommande renoveringar och golvundersökningar i kyrkan. Den nuvarande kyrkans kor och långhus tillkom 1801–1802, medan tornet är den enda bevarade delen från den medeltida kyrkan. 1906 gjordes en uppmätning av tornet, då dess ålderdomliga utförande uppmärksammades. Tjugo år senare undersöktes delar av koret och långhuset, på vars resultat Erik Lundberg kunde rekonstruera kyrkans äldsta planform och diskutera dess datering, inte minst i förhållande till hans samtidigt genomförda sammanställning av östgötska romanska landskyrkor (fig. 18).[42]

---

42 Ambrosiani 1907, Lundberg 1928, Lundberg & Cnattningius 1929-30.

43 Rapport Cnattingius 1958, Zachrisson 1958, Jansson 1958.

44 SR 177, Tagesson 1989.

45 Bil. 4.

1956–58 genomfördes en omfattande restaurering, då stora delar av den äldsta romanska kyrkans grundmurar grävdes fram och dokumenterades. Grundmurarna finns idag tillgängliga under det nuvarande kyrkgolvet. Vid undersökningen hittades även 28 träkistor av tidigmedeltida typ samt ett antal runristade gravhällar i vikingatidsstil.[43] Några spår av föregångaren till den romanska stenkyrkan kunde inte hittas, men arkeologen Sune Zachrisson framförde som en hypotes att denna legat inom stenkyrkans väggar, något som fördelningen av de tidiga gravarna tycktes peka på. En mindre forskningsundersökning 1988 genomfördes med syfte att lokalisera denna äldsta kyrka, men resultatet blev inte helt entydigt.[44]

S:t Larskyrkans byggnadshistoria presenteras mer utförligt i bilagan.[45] Rester av flera runristade gravmonument och tidiga träkistor under den nuvarande kyrkan samt på kyrkogården nordväst och sydväst om kyrkan pekar på en begravningsplats redan under 1000-talet. Dess utsträckning mot norr har varit föremål för diskussion, men sannolikt har den inte varit onormalt stor utan begränsats mot nuvarande Ågatan. Den äldsta träkyrkan ska sannolikhet sökas under den senare romanska stenkyrkan, även om förekomsten av ett äldsta trägolv inte med säkerhet kunde knytas till en föregångare vid undersökningarna 1956-58 eller 1988.

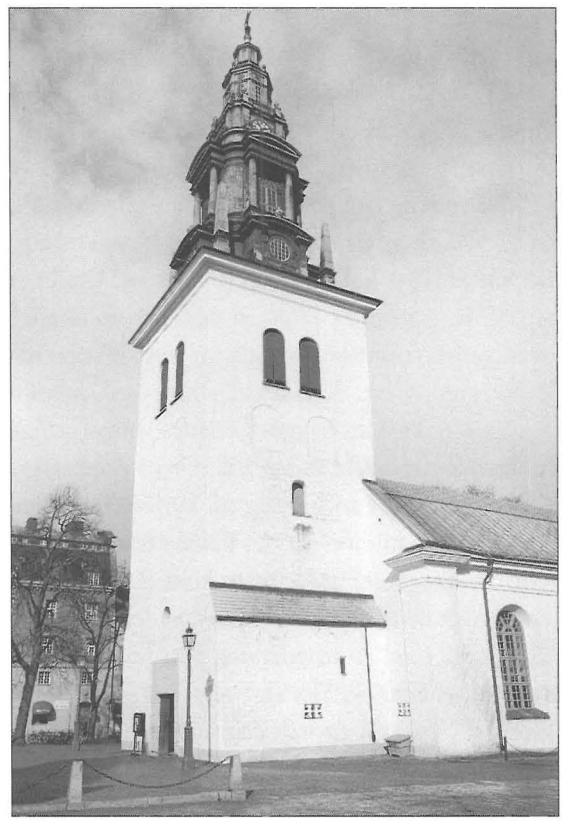

Fig. 34. S:t Larskyrkan med sitt medeltida torn. Ovan ingången syn rester av en manshög öppning., sannolikt utgång till en balkong eller dylikt.
Foto Lars Ekelund

Fig. 35. S:t Larskyrkan genomgick en omfattande renovering 1956-58, då den romanska kyrkan grävdes fram under den nuvarande kyrkans golv. Foto Östergötlands Länsmuseum.

Den romanska stenkyrkan med långhus, kor och absid har enligt Jan Eriksson sannolikt byggts under tidigt 1100-tal, med parallell till andra liknande dendrokronologiskt daterade kyrkor i Östergötland. Tornet har tillkommit ca 1177 enligt en dendrokronologisk datering, vilket stämmer med uppgiften om att biskop Kol (ca 1170–1196) ska ha invigt kyrkan, något som således ska tolkas som en återinvigning. Tornets utformning med en tunnvälvd andra våning och en märklig dörröppning mot väster, samt förekomsten av både en nord- och en sydportal, har tolkats som tecken på ett stormans- eller kungligt inflytande. Spår av en reparation ca 1330 kan påvisas genom en dendrodatering av virke i tornet och under samma tid har ett nytt kalkbruksgolv lagts in. Under senmedeltiden tillkom tegelvalv och tegelgolv, sannolikt efter en brand som skadat det gamla golvet. Vid samma tid utvidgades triumfbågen och ett nytt lekmannaaltare tillkom liksom sannolikt ett korskrank av trä. Senast vid samma tid sattes den gamla nordportalen igen.

S:t Larskyrkan byggdes således som stormanskyrka redan under 1000-talet och fungerade sannolikt redan tidigt som prosterikyrka för mellersta Östergötland. Någon bebyggelse i anslutning till kyrkan har ännu inte kunnat beläggas arkeologiskt, men det är sannolikt att det fanns åtminstone ett par gårdar norr och söder om kyrkan. Senare under medeltiden kom den att fungeras som församlingskyrka för både staden och den omgivande landsbygden. Tidigare uppgifter om en sockenreglering på 1200-talet med en uppdelning i en lands- och en domkyrkoförsamling har kraftigt avvisats av Schück. Det ska också påpekas att senmedeltida förändringar av kyrkan inskränkte sig till en valvslagning, på samma sätt som i flertalet landsförsamlingar. Den kom däremot inte att byggas om till stadskyrka i tegelgotik, vilket var fallet med motsvarande kyrkor i t.ex. Söderköping, Skänninge och Vadstena.

Domkyrkan

Domkyrkan är helgad åt S:t Petrus och S:t Paulus och dominerar genom sin storlek fortfarande mycket av stadens centrum (fig. 1). Den har under lång tid varit huvudmålet för konstvetenskapliga studier av det medeltida Linköping. Band 200–201 av Sveriges Kyrkor behandlar domkyrkan i en monografi, huvuddelen av texten som omfattar murverksbeskrivning, stenskulptur och byggnadshistoria har utarbetats av Marian Ullén. Viktiga bidrag har även lämnats av Sune Ljungstedt om gravstenar samt en arkitekturhistorisk framställning av Bengt Cnattingius. I den senares bidrag finns en fyllig forskningshistorik. I ett tredje band (Sveriges kyrkor 225) av Åke Nisbeth och Inger Estham behandlas domkyrkans inredning och inventarier.[46]

Redan under 1600- och 1700-talen kom forskare att intressera sig för Linköpings domkyrka och 1732 kom den första akademiska avhandlingen. Först Georg Brunius på 1840-talet gjorde en mer konsthistorisk analys, där huvuddragen i byggnadshistorien kunde urskiljas. Under 1900-talet har flera av landets ledande konsthistoriker arbetade med domkyrkan. Avgörande steg har tagits genom Axel L. Romdahls studier samt Sigurd Curmans och hans arkitekturstudenters noggranna uppmätning och fotografering av domkyrkan 1911–1916. Curman ledde även en arkeologisk undersökning av delar av golvet, då murar efter den äldsta romanska kyrkan kunde blottläggas. Som ett resultat av dessa arbeten kunde Romdahl med bidrag av Curman publicera den första större monografin lagom till domkyrkans 700-års jubileum 1932. Erik Lundberg recenserade monografin i Fornvännen och presenterade samtidigt några avvikande tolkningar av byggnadshistorien.[47]

1959–61 blev domkyrkan återigen föremål för en byggnadshistorisk undersökning under ledning av Bengt Cnattingius. Ytterligare delar av den romanska 1100-talskyrkan kunde dokumenteras, liksom delar av 1200-talets kor och 1300-talets planerade västtorn. Cnattingius kom att utveckla sina iakttagelser i flera skrifter, sammanfattade i 1987 års monografi.[48]

Under 1960-talet genomförde Sune Ljungstedt en stort upplagd dokumentation av domkyrkans stenhuggarmärken, presenterad i en uppsats 1967. Förekomsten av dessa hade redan uppmärksammats av Romdahl vid seklets början, men genom en systematisk dokumentation blev det möjligt att använda dessa i analysen av murverket. I Ulléns avsnitt Byggnadsbeskrivningen i Sveriges kyrkor analyseras detta material, vilket resulterar i en mycket detaljerad och fördjupad framställning av byggnadsarbetets förlopp. Nyligen har ett studium av stenhuggeritekniken och mur-

---

46 Cnattingius et al. 1987, Nisbeth & Estham 2001. Gravmonumenten från medeltiden finns först publicerade av Gardell 1945.

47 Romdahl 1932, Lundberg 1933, 1930.

48 Cnattingius 1963, 1970, 1977 samt 1987.

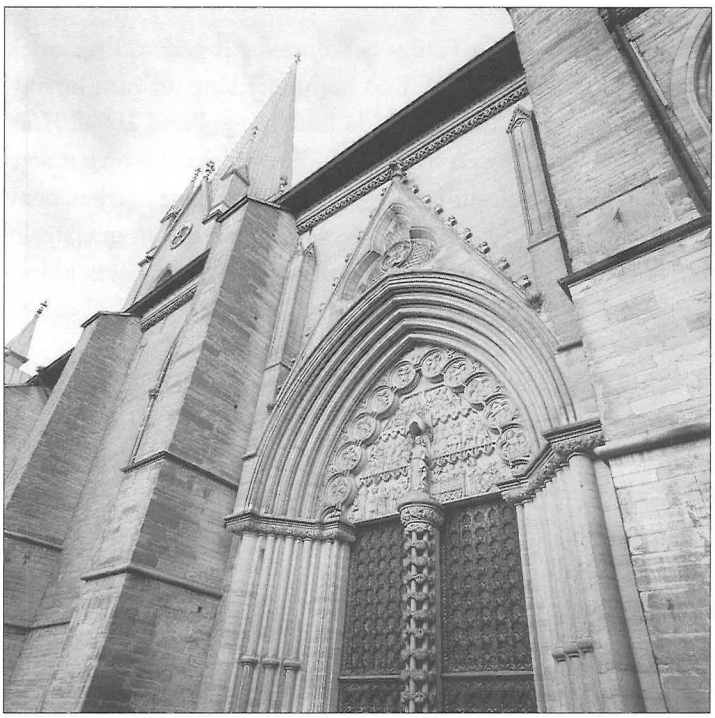

Fig. 36. Domkyrkans sydportal, tillkommen under 1300-talets första årtionden. Foto Lars Ekelund.

verkets behandling gjorts av Gunilla Gardelin som syftar till att fördjupa studiet av byggnadstekniken och därmed byggnadsorganisationen.[49]

En äldre föregångare i romansk stil finns delvis bevarad under det nuvarande golvet och har dokumenterats vid flera tillfällen. Kyrkan bestod av ett kort treskeppigt långhus och med tvärskepp och kor som avslutades av absider i öster (fig. 110). Västverket utgjordes av ett kraftigt torn i förband med långhuset, med ett större kvadratiskt mittrum och mindre sidorum i norr och söder. Byggnaden har rekonstruerats som en basilika med högre mittskepp och lägre sidoskepp. Dateringen har skiftat något, men Cnattingius menar att kyrkan bör ha tillkommit ungefär samtidigt med det äldsta omnämnandet, dvs ca 1100 enligt nuvarande datering av Florenslistan. Kyrkan har tidigare knutits till biskop Gisle (före 1139–1160-talet), en av de få gestalter från 1100-talet som framträder någorlunda klart och som hade täta kontakter med Lund.

Ett fynd av en gravhäll med latinsk inskription men i övrigt i runstensstil, gjordes vid undersökningar i domkyrkan 1910. Sigurd Curman menar att den varit en gavelhäll från ett gravmonument i vikingatidsstil, rest över en förnämlig kristen person och tolkar den som en indikation på att det funnits en kristen begravningsplats före den romanska stenkyrkans tid (fig. 58).[50] Trots omfattande undersökningar under golvet i den nuvarande domkyrkan är detta fragment dock det enda som hittills hittats, vilket är anmärkningsvärt med tanke på den stora mängd av dylika fragment som brukar hittas.[51]

Tolkningen att fragmentet skulle påvisa en äldre domkyrka på platsen måste betraktas som högst osäker. Samtidigt är det mycket ovanligt med en latinsk inskription i dessa sammanhang, vilket i sig skulle kunna peka mot att graven uppförts över en speciell person, möjligen en missionsbiskop, och i en miljö med tillgång till unika språkkunskaper under 1000-talet. Man har tidigare framhållit att rimkrönikan om Linköpings biskopar nämner två tidiga namn, Herbert och Rikard, vilka skulle ha varit biskopar före biskop Gisle vid sekelskiftet 1100.[52]

En ombyggnation i gotisk stil har sannolikt påbörjats senast 1232, enligt det äldsta skriftliga omnämnandet. Byggnadsarbetet har därefter pågått under hela medeltiden med vissa avbrott. Sammanfattningsvis har Ullén kunnat teckna en mycket detaljerad bild av domkyrkobyggets förlopp, där kombinationen av murverksanalys och stenhuggarmärken samt ett antal skriftliga belägg medger att de olika byggnadsfasernas intensitet kan beskrivas på decenniet när. Schück och Ullén antar att domkyrkan byggdes ut parallellt med och beroende av domkapitlet. Den traditionella tolkningen av domkyrkans byggnadshistoria är integrerad med en tolkning av enskilda historiska belägg av domkyrkans ekonomi, biskoparnas initiativkraft och domkapitlets utveckling. Byggnadstekniken i form av huggningsteknik och murbehandling har haft stor betydelse för dateringen av andra stenbyggnader i Linköping och i Östergötland under medeltiden. I fig. 37 görs en sammanställning av byggnadsperioderna efter Ulléns framställning och tolkning av byggnadsarbetets intensitet.

Period 1 omfattar tvärhuset och koret, vilket har antagits ha stått klart vid kung Valdemars kröning 1251. Under period 2 fortsatte byggnadsarbetet med långhuset. Under en period vid 1200-talets slut och 1300-talets början låg byggnadsarbetet helt nere, för att återupptas igen med långhusets färdigställande under 1300-talets första hälft, period 3. Först i början av 1400-talet har arbetet inletts med en ombyggnad av högkoret och de östra kapellen, ett arbete som pågick i två olika perioder under 1400-talet, period 4-5.[53]

---

49 Ljungstedt 1987; Ullén i Cnattingius 1987, s. 84 ff. Jmf även byggnadshistorien s. 242. Gardelin 1997 a och b och 2001.

50 Kraft 1975 s. 116 ff., Curman i Romdahl 1932 s. 11 ff. Cnattingius 1963 s. 17, Cnattingius 1987 s. 306 ff. En äldre benämning, Eskilstuna-kista, har man på senare tid sökt ersätta med en bättre. *Gravmonument i vikingatidsstil* har nyligen myntats av Helmer Gustavsson, se Hedvall & Gustavsson 2001, s. 151. Ang. gravstenen se bil. 3.

51 Jämför t.ex. undersökningarna vid S:t Larskyrkan bil. 4.

52 Kraft 1975 s. 120, Norman 1940, Schück 1959 s. 30 ff.

53 I bil. 5 görs en sammanfattning av byggnadshistorien på grundval av framställningen i Sveriges kyrkor.

Period	Tid	Del	Teknik	Intensitet
1A	1230-tal	Tvärhus och kor, pelare B9-C9,	Inga märken, bredmejsel. nord- och sydmur.	
1B	1240-tal	Tvärhus och kor, pelare B8-C8,	Inga märken, tandad mejsel. valv 20, 22, 23, norra fönstren.	
2A	1250–70-t	Långhuset, S muren, N murens nedre del.	Inga märken, tandad mejsel..	Långsam utbyggnad.
2B	1280-tal	Långhuset, N murens övre del, pelare BC-6-5, valv, anslutn. t. tvärhuset	Märken typ A, tandad mejsel.	Snabb utbyggnad.
3A	1308–1310-t.	Långhusets förlängning, sakristia, tvärhusportal.	Märken typ A, tandad mejsel.	Snabb utbyggnad.
3B	1318–1320/30-t.	Långhusets förlängning, långhus-portalen, blindarkadernas skulpturer.	Märken typ A, tandad mejsel.	Snabb utbyggnad.
3C	1330-t. –1360?	Långhusets förlängning.	Märken typ A, tandad mejsel.	Långsam utbyggnad.
4	1408–1420	Östkoret.	Märken typ B, fintandad mejsel, polering.	Snabb utbyggnad.
5	1487–1500	Östkoret.	Märken typ C, bredmejsel, lågerhuggning.	Snabb utbyggnad.

Fig. 37. Översikt över domkyrkans byggnadsetapper, efter Marian Ullén i Cnattingius et al. 1987.

Domkapitel och residensgårdar

Domkapitlet i Linköping har utförligt behandlats av Herman Schück i hans avhandling *Ecclesia Lincopensis*. I följande kapitel ska ges en bakgrund till domkapitlen under medeltiden, som en utgångspunkt för diskussionen kring relationen mellan kyrkan och staden. Flera forskare har kraftigt understrukit den parallella utbyggnaden av domkapitlet och den gotiska domkyrkan, men någon jämförande analys mellan domkapitlet och staden har hittills inte gjorts. Framställningen omfattar domkapitlets framväxt, kronologi och funktion i Linköping, med särskild tonvikt på det residerande kapitlets tillkomst. Slutligen görs ett försök att lokalisera de olika institutionerna i stadsrummet, något som är avgörande för att kunna jämföra institutionernas kronologi och funktion med bilden av den fysiska bebyggelsens framväxt i staden.

Herman Schücks avhandling kan betecknas som en hörnsten i forskningen kring medeltidskyrkans organisation och funktion. Den omfattar närmare 600 sidor text,

men den som ger sig tid att tränga in i verket upptäcker snart att textmassan endast är toppen av ett isberg. En grundlig genomgång och sammanställning av tillgängligt källmaterial finns i hans excerptsamling, som är att betrakta som en kasuistik över kyrkans olika institutioner och därmed en ovärderlig ingång till det spridda och svårtillgängliga skriftliga källmaterial över Linköpingskyrkan.[54]

Syftet med avhandlingen var att "kartlägga kyrkans organisation, yttre och inre villkor, brytningarna inom den och attityden gentemot utomstående: statsmakten och aristokratin, landen och socknarna, klostren och hospitalen".[55] Verket sönderfaller i flera delar: källmaterialet, biskoparna, stiftets organisation, biskopsbordet, domkapitlet samt medeltidskyrkans undergång, dvs. reformationstiden. Schücks framställning gör det möjligt att ställa olika sidor av kyrkan mot varandra. På så sätt kan biskoparnas personliga egenskaper och andliga och politiska verksamhet jämföras med biskopsbordets ekonomiska utveckling, eller domkapitlets framväxt i relation till förändringar i samhället. Ett av flera teman hos Schück är konflikten mellan biskop och domkapitel, mellan världsliga och andliga stormän, mellan kyrkan och det världsliga samhället. Det finns således stora möjligheter att ställa dessa utvecklingstendenser inom och utom kyrkan i relation till den fysiska bilden av staden Linköping såsom den framträder i det arkeologiska källmaterialet.[56]

Den medeltida kyrkan sönderfaller i flera sinsemellan olika delar, med olika funktion och tillkomsthistoria. Utbyggnaden av de olika delarna har en ekonomisk och social bakgrund i det medeltida samhället, förhållanden som ständigt förändrades under historiens lopp. Domkapitlen är inte någon primär företeelse i den medeltida kyrkan i Sverige. Medan etableringen av domkyrkan, stiftet med sockenkyrkorna samt biskopen och biskopsbordet hör till den tidiga medeltiden, skulle det dröja fram till 1200-talet innan domkapitlen etablerades.

Domkapitlets viktigaste funktion var att fungera som valkorporation vid biskops-val och som biskopens råd i stiftsstyrelsen, förvaltare av domkyrkan, upprätthållare av dess gudstjänster och prästutbildning. Medan domkapitlen på kontinenten, liksom i Danmark och Norge under 1000- och 1100-talen, i ett tidigt skede utvecklades till regulära kommuniteter vid domkyrkan (dvs med kapitelmedlemmar som levde gemensamt enligt en ordensregel), kom de svenska kapitlen under 1200-talet att organiseras som sekulära kapitel. Möjligen har regulära kapitel funnits i Uppsala och Skara i början av 1200-talet. När kapitlen utvecklades och senare tog

54 En maskinskriven kopia finns deponerad i Svenskt diplomatariums bibliotek, Riksarkivet, vilken välvilligt ställts till mitt förfogande.

55 Schück 1959 s. VII.

56 För en sammanfattning av biskoparna och biskopsbordets framväxt i Linköping enligt Schück se bil. 6.

form under 1200-talet var de dock samtliga sekulära. Linköpings kapitel från 1232 är det äldsta, vid de övriga katedralerna etablerades kapitel mellan 1240- och 80-talen.[57] De sekulära domkapitlen har tillkommit samtidigt som en starkare centralmakt växte fram. Rosén har särskilt betonat den starka kopplingen mellan folkungaättens maktpolitiska ambitioner och grundandet av domkapitlen i Linköping och Uppsala under 1230- och 40-talen.[58]

Domkapitlets medlemmar kallades vanligen *kapitularer* och utgjordes av de högre *prelaterna*, vanligtvis domprosten, ärkedjäknen, dekanen och kantorn, samt de lägre *kanikerna*. Ekonomiskt byggde kapitlen på *prebenden*, dvs. stiftelser med gods och jord som ekonomisk grund.[59] Kapitlen grundlade genom att dels låta det redan existerande prostämbetet ingå som den viktigaste prelaturen, dels att genom donationer inrätta prebenden som underhåll för kaniker. För att stödja prebendena kunde även diverse andra inkomster från sockenkyrkor och delar av tiondet läggas till. Även sockenkyrkor kunde inkorporeras med prebendena, så att dess inkomster fördes till kaniken, vilken i sin tur anställde en vikarie för att sköta gudstjänster och själavård i kyrkan.

Med tiden utvecklades liturgin vid domkyrkan genom att en rad prebenden och altarstiftelser inrättades av privatpersoner. I några fall kunde dessa dras in i kapitlet som *kanonikat*, medan det stora flertalet utgjorde mindre familjestiftelser för års- och själamässor och för försörjning av en lägre prästtjänst, *prebendat*. En tredje kategori har utgjorts av korprästerna eller vikarierna (*perpetua vicaria*), som var kanikens eller prelatens ersättare vid gudstjänsterna i koret. En medveten strävan hos kapitlet har varit att försöka stärka prebendena och att omvandla de mindre stiftelserna till kanonikat. Periodvis har medlemmarna i kapitlet sett tjänsten som en ren försörjning medan kortjänsten sköttes av vikarier och prebendater. För att kapitlet skulle fungera på avsett sätt framstod det med tiden som allt viktigare att såväl kaniker och prelater som vikarier fanns på plats vid domkyrkan, att de blev residerande.[60]

Utvecklingen av domkapitlet i Linköping var således beroende av såväl inre behov som yttre möjligheter. Sammanfattningsvis pekar Schück i sin breda framställning

---

57 Pernler 1999 s. 23 f., obs. att de ursprungligen regulära kapitlen i Norge och Danmark, liksom i andra delar av Europa, i vissa fall förändrades och ombildades senare till sekulära kapitel.

58 Rosén 1940.

59 Ursprungligen avsåg begreppet prebende den dagliga portion av livsmedel som biskopen tilldelade kanikerna vid de regulära domkapitlen, senare kom prebende att beteckna den förmögenhet som hörde till varje enskild tjänst (dvs kanik, vikarie eller prebendat) och vars avkastning utgjorde den ordinarie inkomsten för innehavaren av resp. tjänst. Inger 1957/78.

60 Pernler 1999 s. 23 f., Schück 1959 s. 399 ff., Dahlbäck 1977 s. 32 ff., Pirinen 1957/78.

61 Se bil.6 och fig. 115-116 för en sammanställning av de enskilda kanonikaten och prebendena, deras tillkomsttid och stiftare.

på flera drag i utvecklingen av domkapitlet som har direkt betydelse för denna studie.[61] Väljer vi att se till prebendenas tillkomsttid kan följande periodindelning göras.

Period I - 1230-talet – 1251. Biskop Bengt (1220–37) och Lars (1237–58). Det äldsta kapitlet, en prelatur och 7 kanonikat, sannolikt grundat av biskoparna och medlemmar ur folkungaätten.

Period II - ca 1250-talet – 1283. Biskop Henrik (1258–84). Den stora expansionen, totalt tre prelaturer och 14 kanonikat. Stiftare ur kungafamiljen och stormannafamiljer, stora grunddonationer med annexkyrkor och senare biskopstionden.

Period III - ca 1310–1348. Biskop Karl Båt (1307–38). Ständiga *vicarior* och mindre prebenden, stiftare ur lokala frälset och borgare, mindre grund donationer.

Period IV - 1348–1400. Inga prebenden. Biskop Nils Markusson (1352–72) vidtar steg och åtgärder för ett mer självständigt och residerande kapitel. Inrättande av kantorstjänsten som den fjärde prelaturen 1370 samt dess vikarie succentorn.

Period V - 1400–1410. Nya prebenden och kapell i östkoret. Biskop Knut Bosson 1391–1436). Förekomst av både residerande och icke-residerande ka niker.

Period VI - 1465–1527. Biskop Henrik Tidemansson (1465–1500), domprost och biskop Hans Brask (1501–1527), domkyrkans östkor fullbordas, ett fåtal nya prebenden, borgerligt präglat kapitel.

Domkapitlet byggdes upp med donationer, men dessa donationer och stiftare varierade betydligt mellan de olika perioderna. Under 1200-talet lades grunden till kapitlet genom biskoparnas, kungarnas och stormännens gåvor. Flera av biskoparna var medlemmar av folkungaätten och under perioden fanns en nära koppling mellan kyrkan och landets ledande kretsar. Kapitlet bestod av präster som i många fall hämtades ur Östergötlands och häradet Kinds aristokrati. Kyrkans ekonomi byggde uteslutande på jordägande. Kanikerna bodde på sina lantgods och till många prebenden hörde även en sockenkyrka.

Under 1300-talets första hälft skedde en märkbar förändring mot alltfler lågfrälse och borgerliga donatorer. Samtidigt blev stiftelserna mindre och endast ett fåtal kunde göras till kanonikat. De övriga var vicarior för att ersätta kanikernas och prelaternas kortjänst eller utpräglade familjestiftelser. 1300-talet har beskrivits som en svaghetsperiod, där domkapitlet var beroende av antingen lantkanikerna som sällan vistades i stiftsstaden eller präster som endast såg sitt prebende som en ekonomisk inkomstkälla.

Domkapitlet har uppenbarligen drabbats av krisen vid 1300-talets mitt. Under perioden 1348 till 1400 instiftades inga nya prebenden. Undantaget gäller Bo Jonssons inrättande av cantorian 1370, som utgör den fjärde prelaturen. Under 1300-talets andra hälft skedde däremot en utveckling mot ett residerande kapitel, med kaniker och prebendater bosatta i Linköping. Schück menar att domkapitlet vid sekelskiftet 1400 bestod av ungefär hälften residerande och hälften icke-residerande präster och beskriver det som starkt och självständigt. Under senmedeltiden tolkar Schück att domkapitlet alltmer blev lågfrälsets och borgerskapets angelägenhet. Det finns många direkta kopplingar mellan domkapitlet och staden.

För att avgöra domkapitlets relation till staden kan man även studera de enskilda prebendenas historia. I bil. 6 analyseras deras tomt- och gårdsinnehav i staden, där det tydligt framgår skillnader mellan de enskilda prebendena, likaså mellan de olika perioder då prebendena instiftades. För stiftelserna från period I och II finns en fördröjning mellan instiftandet och de första uppgifterna om tomt- och gårdsinnehav i staden under 1300-talet. Det rör sig i de flesta fall sannolikt om donerade tomter och gårdar som hyrdes ut. Däremot har prebenden och vicarior som inrättades under 1300-talets första hälft, period III, i högre grad uppgifter om donerade tomter och gårdar i Linköping redan från början. Slutligen har prebenden under 1400-talet, period IV och V, påfallande sällan uppgifter om tomt- och gårdsinnehav i staden. I den mån detta förekommer är det främst kopplat till residensgården.

I de flesta fall då prebendenas tomter och gårdar i Linköping omtalas kan vi förmoda att det rör sig om enheter i prebendets ägo som hyrts ut. Direkta omnämnanden av residensgårdar, dvs gårdar där prästen bodde med sitt hushåll, kommer först efter 1300-talets mitt. Det finns en del problem med att påvisa prebendenas residensgårdar. Begreppet *curia* kan avse en gård som hyrts ut likaväl som en residensgård. De kan påvisas genom direkta omnämnanden (*curia prebendale* eller med residensgårdens namn) eller genom direkta uppgifter om residerande kaniker eller prebendater. I fig. 115 finns en sammanställning över de enskilda residensgårdarnas äldsta omnämnande. Det visar sig vid genomgången att de prebenden som saknar uppgifter om residerande präster oftast även saknar uppgifter om residensgårdar. Denna grupp av prebenden som inte tycks ha fått residensgård under 1300- och 1400-talen tillhör i samtliga fall de som Schück har betecknat som mindre och ekonomiskt sämre lottade.

Schück har antagit att de flesta prebenden som innehade residensgårdar i staden på 1400-talet även hade det på 1200-talet.[62] Detta påstående är inte underbyggt och står i skarp kontrast till hans egen framställning, där framför allt 1300-

62 Schück 1959 s. 411

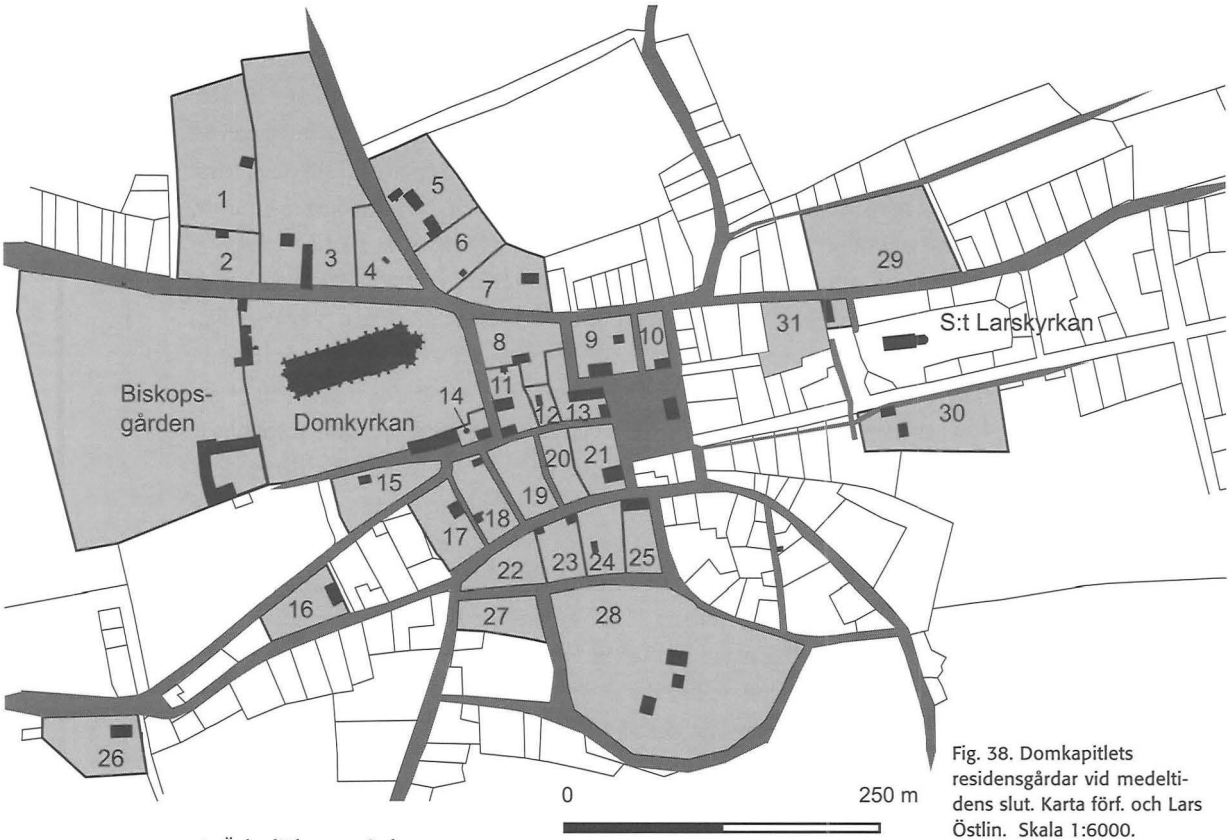

Fig. 38. Domkapitlets residensgårdar vid medeltidens slut. Karta förf. och Lars Östlin. Skala 1:6000.

1. Ärkedjäknens gård.
2. S:t Nicolaus gård.
3. Cantorian, den tidigare Bredgården.
4. S:ta Annas gård eller sakristangården?
5. Omnium Sanctorums (Alla helgons) gård.
6. S:t Michaels gård?
7. S:ta Katarinas gård.
8. Helga Lekamens gård?
9–10. S:t Crucis maioris?
11–12. Okänt prebende.
13. Annunciationis gård?
14-15. Okänt prebende.
16. Själagården?
17. S:t Andreas gård.
18-21. Okänt prebende.
22. S:ta Birgittas gård.
23. S:t Bartolomeus gård.
24. S:t Eriks gård.
25. Helgeandsgården.
26. S:t Örjans kapell.
27. Själagården (enligt Schück)?
28. Franciskankonventet.
29. Domprostgården?
30. S:t Erasmus gård, tidigare Stangabergsgården.
31. S:t Hieronymus och S:ta Barbaras gård?

talets senare hälft framstår som den period då avgörande steg togs mot ett residerande kapitel. Flera identifieringar av residensgårdar och dess datering bygger dessutom på felaktiga premisser. Omnämnanden under 1300-talets första hälft av domprostens, ärkedjäknens och S:t Nicolaus-kanonikatets gårdar vid torget ska snarare tolkas

som uthyrda tomter och gårdar. Tomter nära torget har säkerligen ansetts som ekonomiskt värdefulla. Till exempel omtalas att Margaretaprebendets tomt hyrdes ut år 1348 till borgaren Nils smed och på samma sätt omtalas flera borgare på domprostens tomt vid torget. Entydiga belägg på residensgårdar förekommer först under 1300-talets andra hälft och under 1400-talet. De äldsta exemplen är sakristanens gård 1351 och ärkedjäknens gård 1353, men det är först under 1370- och 80-talen som de börjar bli allt vanligare. I flera fall kan vi mer i detalj följa hur inrättandet av en residensgård gått till, antingen som ett resultat av att prebendaten skänkte sin egen gård i staden till sitt prebende, genom att domkapitlet inrättade ett residens eller genom en donation i samband med att prebendet inrättades.

I bil. 6 görs ett försök att lokalisera residensgårdarna i staden, dels genom att ta fasta på samtida skriftliga lägesbeskrivningar, vilka dock sällan är tillräckliga för en precis lokalisering. Dels har uppgifter använts om läge och ägare som finns i samband med domkapitlets upplösning på 1540-talet då gårdarna förlänades och fick nya ägare. I elva fall har residensgården kunnat bestämmas med tämligen stor sannolikhet, i sju fall kan det ungefärliga läget sannolikt bestämmas medan det i tre fall är osäkert var gården ska placeras (se fig. 38). Spridningsbilden av residensgårdarnas läge och kronologi visar tydligt att merparten har lokaliserats till området mellan domkyrkan och torget, endast ett fåtal sena prebenden har fått gårdar i närheten av S:t Larskyrkan. Uppbyggnaden av en domkyrkostad har i huvudsak skett under loppet av ett par generationer och vittnar om en mycket medveten satsning och en klar bild av vad man ville åstadkomma. Man kan dock fråga sig hur detta gått till, vilka möjligheter man hade att bygga upp ett sammanhängande gårdsinnehav i en speciell del av staden.

Sammanfattningsvis har det visat sig möjligt att ytterligare precisera den bild som Schück givit av det residerande kapitlets framväxt genom att studera de enskilda prebendenas tillkomst och uppgifter om tomt- och gårdsinnehav samt residensgårdar. Från att under 1200-talet ha haft sin ekonomiska tyngdpunkt på landsbygden i Östergötland och delar av Småland kom innehavet av tomter och gårdar i staden att bli viktigare under 1300-talets första hälft. De äldsta exemplen på residensgårdar är, förutom domprostens förmodade gamla gård vid S:t Lars, sakristangården från 1351 och ärkedjäknegården från senast 1353. Under 1300-talets andra hälft och 1400-talets början har ett stort antal prebenden fått residensgårdar. Bilden av residensgårdarnas läge i staden under senmedeltiden ger både en rumslig, topografisk spridning och en tidsmässig spridning, då framväxten av respektive prebende och gård kan rekonstrueras. De kända residensgårdarna har samtliga en mycket tydlig lokalisering i området kring domkyrkan och ner mot torgets västra sida.

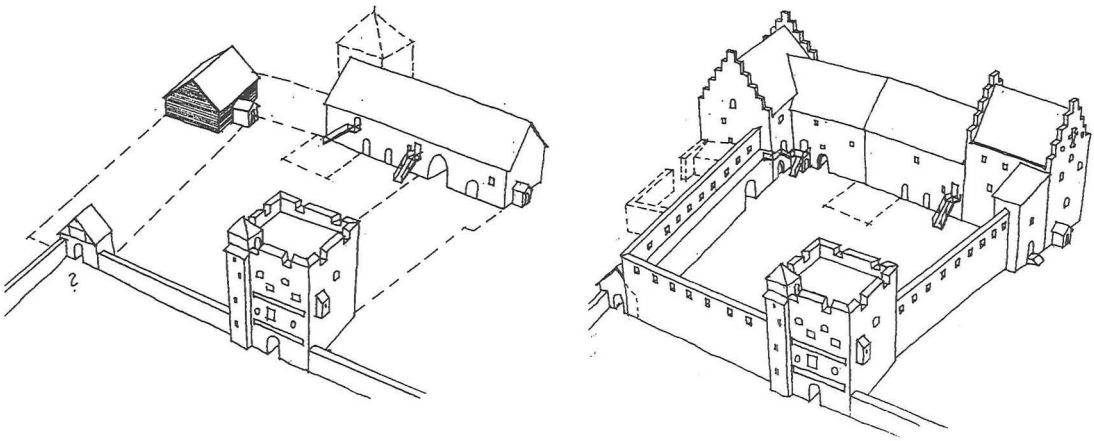

Fig. 39-40. Linköpings slott, den medeltida biskopsborgen. Tolkningsförslag Eva Modén efter den byggnadsarkeologiska undersökningen på 1990-talet. Fas 3, 1200-talets slut (till vänster) fas 5, 1400-talets slut. Teckning Per Rydberg. Efter Modén 2003.

Biskopsgården

Linköpings biskopsgård, nuvarande Linköpings slott, är belägen sydväst om domkyrkan. Gården är tidigast nämnd som *mansionem in Lincopia* i biskop Alexander III:s skyddsbrev för Linköpingsbiskopens egendomar år 1178. Gården har fungerat som biskopens residens i Linköping fram till reformationen, då den övertogs av kronan och sedermera ombyggdes till ett trelängat renässansslott.

I samband med renoveringen i början av 1930-talet gjorde Bengt Cnattingius en murverksdokumentation av delar av slottet, vilken låg till grund för en artikel där han översiktligt presenterade slottets byggnadshistoria. Först under 1970-talet kom ytterligare iakttagelser och murverksdokumentationer att göras av Sune Ljungstedt. 1975 gjordes en undersökning i slottets nordvästra del, varvid två äldre källare uppmärksammades.[63] Under perioden 1994–96 genomförde Östergötlands Länsmuseum i samband med en ny fasadrenovering en omfattande murverksdokumentation under ledning av Ann-Charlott Feldt och Eva Modén. Även under senare år har ett antal mindre undersökningar genomförts inom ramen för ett större forskningsprojekt kring slottets byggnadshistoria. Någon slutrapport över dessa undersökningar föreligger ännu inte, utan den följande framställningen bygger på

63 Rapporter till Byggnadsstyrelsen 1931 och 1932, SR 148, Cnattingius 1936; rapporter av S. Ljungstedt 1975, 1976 och 1981, SR 151, 152, 153.

en kortare artikel samt muntliga uppgifter. Från 1993 finns även en seminarieuppsats av Eva Modén som behandlar frågan kring biskopsgårdens tidigmedeltida läge.[64] En redogörelse för biskopsgårdens byggnadshistoria görs i bilagan.[65]

Även om biskopsgården är känd sedan 1178 är det dock sannolikt att den existerat tidigare. Cnattingius ville datera den äldsta bevarade delen av slottet till 1200-talets början, medan Modén nyligen velat datera den till 1100-talet, till biskop Gisles tid (ca 1139 – 1160-talet). En datering av de äldsta delarna till denna period saknar dock hållbara argument och detaljer i det äldsta murverket antyder snarast en äldsta datering till tidigast 1240-talet. I väntan på undersökningarnas slutrapport och en utförlig diskussion kring de äldsta dateringarna kan snarare Cnattingius framförda tolkning fortfarande äga giltighet.

Till en äldsta fas kan det västra stenhuset föras, en salsbyggnad, vilket redan Cnattingius visade. Till samma tid vill Modén knyta den nordvästra källaren samt möjligen även en osäkert belagd tornbyggnad väster om detta. En källare i sydväst har tillkommit något senare i fas 2. I fas 3 skedde en viktig förändring genom tillkomsten av tegelbyggnader, dels ytterligare en källare i nordväst och en förlängning av västra huset mot norr samt ett bostadstorn i nordost (fig. 41). Cnattingius daterar detta skede till 1300-talets första hälft, medan Modén vill knyta byggna-

Fig. 41. Slottet, den medeltida biskopsborgen, från öster. Det nordöstra tornet i tegel har sannolikt byggts under biskop Bengts tid, vid 1200-talets slut. Foto Lars Ekelund.

tionen till 1200-talets slut, närmare bestämt biskop Bengts tid (1286–1291), en tolkning som passar väl med andra tegelbyggnader i Linköping och dess närhet.

Fas 4 omfattar en tillbyggnad av det nordvästra tegelhuset samt förändringar av tegeltornet i nordost. Dessa tillbyggnader vill Modén knyta till biskop Knut Bosson, 1300-talets slut och 1400-talets första fjärdedel. Denna fas bildar en parallell till påbörjandet av domkyrkans stora sengotiska kor. Fas 5 slutligen omfattar de kanske största förändringarna då gården fick en ringmur och därtill en större byggnad i sydväst, som rymde såväl bostads-, förråds- och salsfunktioner (fig. 40). Denna byggnadsperiod kan knytas till Henrik Tidemanssons tid (1465–1500), vilket stöds av en dendrodatering i det sydvästra huset till 1472–73. Denna fas bildar således en parallell till ett flertal andra byggen i staden, framförallt färdigställandet av domkyrkans östkor.

Biskopsborgen övertogs av Gustav Vasa 1527 efter beslut på Västerås riksdag och Hans Brasks landsflykt. Under 1500-talet skedde stora ombyggnadsarbeten, dels under Gustav Vasas tid, men det var framför allt under Johan III:s tid på 1570–90-talen som slottet kom att byggas om till den mer enhetliga trelängade byggnad som är bevarad till idag.[66]

Den nya relativa kronologin av byggnadsförloppet leder till en rad följdfrågor. Valet av byggnadsmaterial har varit tämligen ensartat under respektive period med kalksten under fas 1–2, tegel och spetsbågiga öppningar under fas 3, nya inslag som valvslagning, trappstegsgavlar och blinderingar i tegel men även visst gråstensmurverk under fas 4 samt övervägande gråstensmurverk med detaljer som fönster- och dörromfattningar i tegel under fas 5. Denna skillnad i materialval har viss betydelse för dateringen av övriga murade byggnader i Linköping.[67]

Gunilla Gardelin har diskuterat valet av byggnadsmaterial och påpekar att medan detta ändrades över tiden i den stora biskopsborgen, fortsatte man samtidigt vid domkyrkan med kalksten som byggnadsmaterial. Om materialvalet har en betydelse för de signaler som byggherren sänder till sin omgivning är det anmärkningsvärt att två stora parallella byggnadsprojekt med sannolikt samma beställare har fått helt olika materialdräkt.

Övergången till tegel vid 1200-talets slut ska möjligen ses som resultat av att det uppfattades som ett exklusivt och modernt material vid denna tid. Övergången

---

64 Modén msk, Modén 1993. Se även Lovén 1996 för en preliminär redogörelse för slottets byggnadshistoria, vilken dock är delvis föråldrad. Ett tack till Eva Modén som välvilligt låtit mig ta del av det pågående arbetet med slottsundersökningen.

65 Bil.7, fig.119.

66 Cnattingius 1936, Modén msk.

67 Se kap. 4.4, bil.18

till gråstensmurverk skedde gradvis, med början under 1300-talets slut och vidare fullt genomfört under 1400-talet, en period med stort inslag av stenhusbyggande i Linköping. Det kan konstateras att de olika byggnadsföretagen med gråsten sannolikt representerar olika hantverkare och byggnadshyttor. Förutom en hytta vid biskopsgården fanns det även minst en grupp hantverkare som var sysselsatta med stenhusbyggnation i staden.[68]

Stenhusens funktion kommer ytterligare att diskuteras i fortsättningen, men i detta sammanhang kan anföras vad tidigare forskare framfört om funktionen av de olika byggnadsdelarna i slottet. Cnattingius och Modén anser att det västra stenhuset fungerade som salsbyggnad alltsedan äldsta tid, medan förvaringsutrymmen funnits i såväl den nordvästra som sydvästra källaren. Modén antyder att en bostadsfunktion kan ha funnits i den osäkra tornbyggnaden. Samtliga dessa tre funktioner utvidgades i fas 3, med ytterligare en källare, salsbyggnad i nordväst med påkostat tegelgolv, samt det nordöstra tornet, där en privet i tredje våningen och en öppen spis i fjärde våningen tyder på en bostadsfunktion.[69]

Det är oklart vilka nya funktioner som kom till under fas 4 i samband med att det nordvästra tegelhuset påbyggdes. Desto viktigare framstår fas 5, med en total förnyelse genom tillkomsten av en ny byggnad i sydväst. Redan Cnattingius tolkade att denna byggnadsetapp omfattade såväl sals- som bostadsfunktion och såg det snarast som en dubblering av funktionerna. Samtidigt har gården fått en befäst utformning, men hur denna ska tolkas är en öppen fråga. Lovén ser Linköpings biskopsgård som en medelstark befästning, vilken redan genom tillkomsten av det krenelerade nordöstra tornet i fas 3 framstår som befäst. Modén antar att ringmuren kan ha tillkommit efter oroligheterna 1464 i samband med kung Kristian I:s våldgästning, vilket hon menar kan ha bidragit "till insikten om att biskopsgården var lättintaglig".[70] I den fortsatta analysen kommer dock även slottets befästning i sociala termer att diskuteras vidare.

---

69 Cnattingius 1936 och Modén msk.

70 Lovén 1996 s. 245 f., Cnattingius 1936 s. 31 ff., Modén msk. 1464 års händelser finns relaterade i Vadstena klosters minnesbok, någon belägring nämns dock inte.

71 Se bil. 8-16.

72 Tagesson 2000.

Fig. 42. Interiör från gården vid Torggatan vid sekelskiftet, den medeltida helgeandsgården, Före bebyggelsens rivning 1907 fanns fortfarande några sannolikt medeltida byggnader kvar, bl.a. portvalvet i bildens mitt samt en stenbyggnad i vänstra kanten, som kan ha ingått i den medeltida Helgeandsgården. Foto Didrik von Essen.

Övriga kyrkliga och borgerliga institutioner

Bland övriga institutioner kan nämnas franciskankonventet, helgeandshuset, ett S:t Örjanskapell, själagården, domskolan, domkapitelshuset, rådhuset och rådsinstitutionen samt gillen. Forskningen kring dessa institutioner har tidigare inte varit speciellt intensiv (fig. 33).[71]

Franciskankonventet har tidigare behandlats av flera författare, men lokaliseringen har länge varit ett mysterium. Man har varit tämligen ense om att konventet grundades 1287 och att gåvan i biskop Bengts testamente utgjorde en av grunderna för konventet. I en artikel har jag visat att det tidigare antagna läget norr om domkyrkan bygger på en förväxling under biskop Rhyzelius tid på 1700-talet och att läget för konventet snarast kan sökas i stadens södra del, vid det nuvarande Hospitalstorget, på platsen för det eftermedeltida hospitalet. Endast ett fåtal arkeologiska undersökningar har berört området, främst en dokumentation av några konventsbyggnader i tegel, dels begravningsplatsen och dels ett område med sannolik trädgårdsodling i norra delen. Konventets område kan rekonstrueras tämligen väl, begränsat av kända gator på alla sidor.[72] Samtidigt med konventet inrättades en domskola under 1200-talets andra hälft, belägen söder om domkyrkan i en ännu bevarad byggnad som senare inrymde gymnasium och domkyrkans församlingshem (fig. 43).[73]

Helgeandshuset är tidigast nämnt på 1340-talet och dess läge har utretts av lektor Karl Beckman. Det motsvarade en tomt mellan franciskankonventet och torget, men eventuella medeltida byggnadslämningar försvann i samband med nybyggnation vid 1900-talets början (fig. 42).[74] Ett S:t Örjans kapell är känt först genom biskop Hans Brasks förteckning över kapell vid 1500-talets början. Det var beläget strax utanför stadsbebyggelsen, vid det senare Västertull. Rester av begravningsplatsen har påträffats vid flera tillfällen, men kapellets exakta läge och datering är okänd. I litteraturen från 1900-talet har det rått delade meningar om läget för S:t Örjanskapellet, liksom för Själagården, ytterligare en senmedeltida social inrättning. Den senare har hört ihop med det år 1410 inrättade själakapellet i domkyrkan och enligt Schück sannolikt legat i närheten av franciskankonventet.[75]

Ett domkapitelshus har varit beläget nordväst om domkyrkan, ihopbyggd med bogårdsmuren. Skriftliga uppgifter om domkapitelshuset saknas, men en större byggnad som hittades 1988 har identifierats som domkapitlets byggnad, daterad till 1480- och 90-talen genom förekomsten av två olika stenhuggarmärken. Byggnaden har sannolikt fungerat som domkapitlets sammanträdeslokal och har paralleller i liknande byggnader i de flesta andra stiftsstäder i det medeltida Sverige. Själva kyrkogårdsmuren spelar en viktig roll i utformningen av domkyrkoområdet, men har hittills inte kunnat dateras på ett mer säkert sätt. En nyligen genomförd undersökning tyder dock på att den är sekundär och har föregåtts av ett brett dike som utgjort kyrkogårdens begränsning under äldre tid.[76]

Stadens rådhus var beläget på torgets östra sida och dokumenterades vid en undersökning 1980. Någon närmare datering kunde dock inte göras men sannolikt har rådhuset tillkommit någon gång vid 1400-talets slut, vilket understryks av de äldsta skriftliga omnämnandena från 1490-talet. Ett antal belägg visar dock tydligt att Linköping redan från sekelskiftet 1300 fungerade som stad ur administrativt och rättsligt hänseende. Såväl sigill, fjärdingsindelning, råd, rådmän, borgmästare, fogde etc. finns väl belagda under 1300-talets första hälft.[77]

Andra företeelser som tyder på en urban identitet finns i uppgifter om fem gillen i staden, flera omnämnda redan vid sekelskiftet 1300. Ytterst litet är dock känt om dessa gillen förutom namnet. Samma gäller för badstugorna, där en bybadstuga omtalas redan 1418 belägen vid ån. Ytterligare en badstuga har undersökts i kv. Ambrosia nära domkyrkan, daterad till 1300-talets andra hälft, men utan några skriftliga uppgifter om ägare. Utanför stadsbebyggelsen låg stadens jordar, vilka dels omtalas i skriftliga uppgifter från medeltiden, dels finns upptecknade på en karta från 1639. Stadsområdet var tydligt begränsat av rågångar, en juridisk gräns som avsåg stadslagens giltighet. Inom detta område mellan stadsbebyggelsen och stadsgränsen fanns olika typer av platsbundna aktiviteter, där ett tegelbruk, skyttevallen och avrättningsplatsen,liksom bybadstugan, kan nämnas.[78]

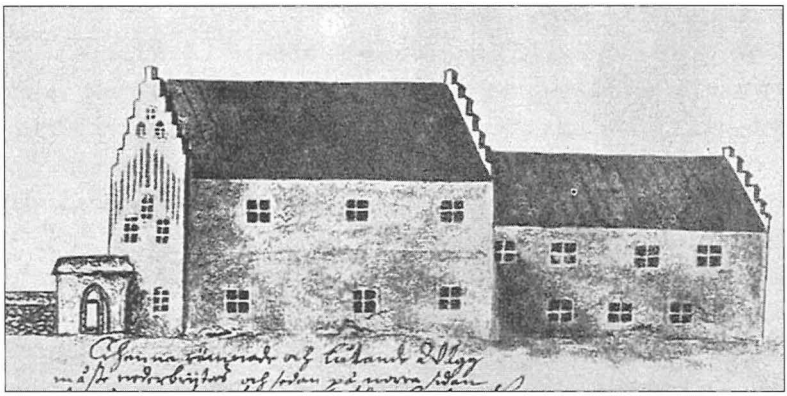

Fig 43. Den medeltida domskolan enligt en teckning från år 1700. Den högra byggnaden är den ursprungliga, medan den vänstra delen sannolikt byggdes under senmedeltiden. Gavlarna var försedda med blinderingar.

Sammanfattningsvis utgör dessa olika typer av institutioner och inrättningar delar av stadens rumsliga och sociala struktur. De olika institutionerna har främst daterats och identifierats utifrån skriftligt källmaterial, medan de fysiska byggnadernas datering och utseende ska behandlas vidare nedan. Dateringsmässigt är de spridda över tiden. De stora kyrkorna har tillkommit redan under tidig medeltid. Under 1200-talet har stora arbeten genomförts på både domkyrkan och biskopsgården samtidigt som domkapitlet inrättades och började byggas ut. Domskolan och franciskan-konventet har daterats till 1200-talets andra hälft, medan uppgifterna om stadens rådsinstitution kommer vid sekelskiftet 1300. Flera av gillena men även helgeandshuset tycks vara knutna till 1300-talets första hälft, medan övriga institutioner har tillkommit under 1400-talet. Den rumsliga lokaliseringen av dessa institutioner är koncentrerad till olika delar av staden, med de centrala kyrkliga institutionerna kring domkyrkan, franciskankonventet och helgeandshuset i stadens södra del, rådhuset vid torget samt de senmedeltida inrättningarna mer perifert i stadens utkanter.

---

73 Cnattingius 1953.

74 Beckman 1922.

75 Bil. 11-13.

76 Tagesson 1995, bil. 8.

77 Bil.14, se även Zachrisson 1961 för en allmän orientering.

78 Bil. 16.

KAPITEL 4.4 MURADE BYGGNADER

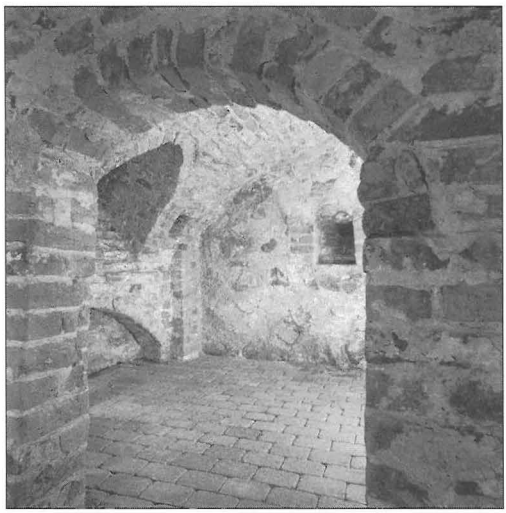
I motsats till de offentliga rum som behandlats tidigare kommer i de följande kapitlen olika aspekter av det privata rummet att diskuteras, närmast de murade husen. Stenhusen och de murade källarna är en aspekt av flera inom den privata gården, men behandlas här separat av främst två skäl, dels p.g.a. källmaterialets karaktär, dels för att bilda utgångspunkt för en diskussion kring bebyggelsens och gårdarnas sociala betydelse.

Arbetet med de murade byggnaderna bygger i detta kapitel på ett studium av primärmaterial, dvs. de fysiska byggnaderna och/eller dokumentations- och annat källmaterial, till skillnad från de stora byggnadsverken, de två kyrkorna och biskopsborgen, där analysen främst byggde på litteraturstudier.[79] I detta kapitel kommer en del jämförelser mellan dessa större byggnadsverk och det stora antalet mindre stenhus att göras, men en fördjupad diskussion kommer att föras först senare.

Ett stort antal stenhus med förmodad medeltida datering kan identifieras i Linköping, antingen påträffade vid arkeologiska undersökningar, dokumenterade vid inventeringar eller kända från skriftligt källmaterial. Under stadsarkeologins första tid, fram till 1950-talet, utgjorde stenhusen, tillsammans med brunnarna, ett fysiskt mycket konkret objekt som oftast kom att uppmärksammas i samband med schaktningsarbeten. En stor del av den antikvariska verksamheten fram till 1960-talet syftade till att försöka bevara dessa byggnadsverk, vilket tyvärr inte alltid lyckades. En viss form av dokumentation gjordes dock och vi känner därför läget och utseendet på ett femtiotal stenbyggnader i Linköping. Detta gör att den samlade kunskapsbilden av stenhusen är bättre och mer varierad än för t.ex. trähusen.

Byggnaderna har i bilagan analyserats som enskilda objekt avseende typ och planlösning, storlek, teknik och datering samt funktion och läge.[80] Först senare kommer de att behandlas som en del av gården och staden. Tanken är att stenbyggnaderna kan vara en av flera faktorer som påverkats av den speciella sociala och ekonomiska miljön i staden och att förändringar på olika nivåer kan skönjas i stenhusmaterialet. Vidare kan vi förvänta att själva stenhusbyggandet i sig har kvaliteter som kan vara lämpliga att diskutera utifrån sociala, symboliska och mentala aspekter, något som kommer att utvecklas vidare längre fram.

Analysen bygger på det byggnadsarkeologiska registret, BR, som omfattar en sammanställning av bevarade och/eller arkeologiskt kända samt dokumentariskt belagda stenbyggnader med sannolik datering till medeltiden och tidig modern tid (se fig. 141). Sammanställningen har gjorts som en fortsättning av Sune Ljungstedts inventering av stenhus i Linköping, ett förarbete till hans framställning i Linköpings stads historia.[81] Inventeringen har kompletterats genom att föra till stenbyggnader från det arkeologiska registret. En annan viktig källa har varit byggnadsinventeringen från 1970-talets början, vilken till stora delar genomfördes av Ljungstedt.

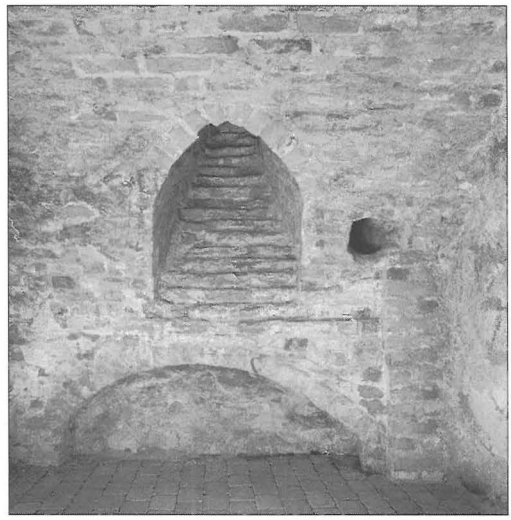

Fig. 44-45. Källare från 1400-talet under nuvarande stiftskansliets byggnad, under medeltiden huvudbyggnad i S:t Nicolaiprebendets residensgård norr om domkyrkan. Foto Lars Ekelund.

Denna har haft stor betydelse för arbetet med Linköpings medeltid, då den även omfattar bebyggelse som rivits efter 1970-talets början. Slutligen finns uppgifter om stenhus hämtade från tomtkartan från 1696 samt från andra skriftliga källor, byggnader som i vissa fall inte bevarats eller hittats vid schaktningsarbeten.

Inventeringen har gjorts i tabellform (fig. 141) där stenbyggnadernas typ, storlek, plan, teknik etc. antecknats. Till detta kommer även planer i skala 1:250 som underlättar jämförelse mellan byggnaderna (fig. 142). Dessa bygger till största delen på original från arkeologiska undersökningar eller uppmätningar, medan några har uppmätts i samband med inventeringen.

De medeltida stenhusen i Linköping behandlades redan 1922 av lektor Karl Beckman i en artikel i Fornminnesföreningens årsskrift.[82] Redan hans presentation av åtta medeltida stenhus samt ungefär lika många stenkällare gav en bild av materialets betydelse. Intresset för dessa stenbyggnader har funnits även senare. Dokumentationen av stenhus var som nämnts ovan ett viktigt inslag i Linköpingsarkeologin tidigare under 1900-talet, samtidigt som stor möda lades ner på att dokumentera och un-

79 Kap 4.3.

80 Bil. 18.

81 Ljungstedt 1975 samt Ljungstedt msk. Tack till fil. kand. Sune Ljungstedt som låtit mig ta del av hans stenhusinventering.

82 Beckman 1922.

dersöka de stora monumentala byggnaderna, domkyrkan, slottet och S:t Larskyrkan. Ljungstedt presenterade i stadsmonografin stenhusen i förhållande till de stora institu-tionerna samt deras läge på några större gårdsanläggningar. Någon diskussion kring förhållandet mellan de stora byggnadsverken och de mindre stenhusen, eller deras sammanhang och funktion på gårdarna och i staden, har dock inte förts i någon större utsträckning.

Under senare tid har ett fåtal stenbyggnader undersökts, flera av dessa nyupptäckta, med en mer systematisk dokumentation, främst rådhuset 1980, domkapitelshuset 1988–91 och den stora undersökningen av slottet 1994–96.[83] Detaljkunskapen kring de enskilda objekten har ökat genom en förfinad undersökningsmetodik, men en analys av byggnadernas funktion och ställning i det medeltida Linköping saknas.

Först har stenhusen studerats utifrån byggnadstyp och planlösning. Förutom kyrkorna är det dock svårt att tydligt urskilja olika byggnadstyper. En typ av *halvkällare* kan urskiljas med enkla, ibland kallmurade murar, som knappast har burit vare sig valv eller överbyggnad. Skillnaden mellan *källare* och *stenhus* består i huruvida byggnaden ligger under dåtida markplan eller inte.[84] Flera av källarna ingår i eller har ingått i stenhus. Det finns inte någon tydlig skillnad i utformningen mellan källare utan överbyggnad och källare med överbyggnad. Åtskilliga källare som idag saknar äldre överbyggnad har enligt skriftliga belägg tidigare haft ytterligare en eller två våningar. En uppdelning av det inventerade materialet mellan typerna källare och stenhus tycks därför vara mindre relevant. Av genomgången framgår det att en stort antal källare ursprungligen kan ha haft överbyggnad, även om det inte alltid går att säkert belägga.

Med hänsyn till planlösningen kan tre huvudtyper utskiljas, enrummiga byggnader med eller utan utvändig trappa, tvårummiga samt flerrummiga byggnader. Till de tvårummiga byggnaderna kan föras även enrummiga källare med invändig trappa, där trappan eller passagen bildar ett andra rum. De flesta tvårummiga byggnader med invändig trappa har även flera likheter med denna grupp, eftersom trappan tycks ha en tendens att inskränka det andra rummets storlek. Plantypen har vissa likheter med de under senare tider kända enkelstugans plan, med ett större rum, dagligstuga, och ett mindre rum, kammare.[85]

Endast ett fåtal byggnader har tre eller flera rum. I två fall kan en planlösning med två rum på ömse sidor om en förstuga iakttas, som kan liknas vid den under senare tid kända parstugans plan.[86] I de andra fallen är det snarast fråga om bygg-

---

83 Eriksson 1987, Tagesson 1991, 1995b, Modén msk.

84 Definition enligt Söderberg 1957-82 och SAOB, se dock alternativ definition hos Söderström 2002 s. 226 ff., där begreppet källare definieras utifrån funktionella kriterier och omfattar även stenbyggnader ovan mark men med antagen funktion som förråd och lagerlokal, se vidare kap. 5.2, s. 211.

nadskomplex där ett eller flera rum fogats till en tvårumsplan. I domskolan har parstugeplanen dubblerats och i domkapitelshuset har en parstugeplan kombinerats med en variant av enkelstugans plan samt två smårum i södra delen. Byggnadskomplexet består totalt sett av tre delar med separata ingångar från öster, trots att det sannolikt har byggts vid ett tillfälle. Även stenhuslängan norr om domkyrkan består av en tvårumsplan i söder och en enrumsplan i norr, förbundna med varandra genom ett portvalv i mitten.[87] Som jämförelse kan nämnas biskopsborgen i Strängnäs, den s.k. Roggeborgen nordöst om domkyrkan, vilket i första och andra

Fig 46. Stenhuset vid Rhyzeliusgården, den medeltida huvudbyggnaden på Omnium Sanctorum-kanonikatets residensgård. Foto från renoveringen på 1960-talet. Foto Östergötlands länsmuseum.

Fig. 47. Stenhuset på Rhyzeliusgården. Privet på andra våningen. Foto Östergötlands länsmuseum.

85 Lundberg 1945 s. 611.

86 Domskolan BR 3 och domkapitelhuset BR 10.

87 Kv Aposteln, BR 6.

våningen har en parstugeplan, men i bottenvåningen består av fem rum fördelade på två enheter.[88] Variationen inom beståndet av murade byggnader i Linköping är stort, men variationen verkar följa vissa mönster. Källare och stenhus har byggts med ett, två eller flera rum. Någon standardplan finns knappast, men ett sorts modultänkande verkar ha funnits vid utformningen av husens proportioner.[89]

Stenhusens yta har beräknats genom att multiplicera utvändig längd och bredd. Storleksmässigt kan stenbyggnaderna indelas i tre tämligen tydliga grupper. Storleken är delvis beroende av antalet rum, men varierar särskilt vad det gäller den vanliga tvårumsplanen. De minsta stenhusen verkar dock vara minst 50–60 m^2 stora, källare mindre än detta är sannolikt s.k. källarstugor, med eventuell övervåning i trä. Tre byggnader skiljer framför allt ut sig genom sin storlek mellan 276–352 m^2 yta. Till dessa ska även föras den västra längan på biskopsgården, som i fullt utbyggt skick omfattar ca 420 m^2.

Ofta framhålls med rätta svårigheterna att datera stenhus av det slag som finns i Linköping. Den bild som framträder är trots allt den att stenhusbebyggelsen kan tidsmässigt skiktas i några kronologiska grupper. Dateringarna bygger på i enstaka fall stenhuggarmärken, arkeologiska fynd såsom keramik och mynt, skriftliga belägg, huggningsteknik, stilistisk datering samt indirekt datering.[90] Förutom de båda kyrkorna som tillkom i början av 1100-talet finns ett fåtal byggnader huvudsakligen i tegel eller kalksten som verkar ha byggts på 1200- och 1300-talen. Det totalt sett dominerande fältstensmurverket har uteslutande dateras till perioden efter 1300-talets andra hälft. Det bör betonas att i materialet av 17 daterade byggnader finns inga tegel- eller kalkstensbyggnader som tillkommit senare än 1300-talet och inga fältstensbyggnader som tillkommit före 1300-talets mitt. Denna allmänna bild överensstämmer även med biskopsgården, där ett utpräglat fältstensmurverk med valvslagning av rum och källare samt utvändiga trappstegsgavlar förekommer från 1300-talets slut och framåt. En slutsats blir att det stora antalet fältstensbyggnader till största delen har tillkommit under 1300-talets andra hälft och fram till 1500-talet. Tidsgränsen framåt i tiden är svårare att fastställa och åtminstone tre källare har med stor sannolikhet tillkommit efter nya Storgatans framdragande på 1650-talet.

Stenhusens läge i staden och på gårdarna har analyserats, där det framträder en bild av en tydlig koncentration till området mellan domkyrkan och torget (fig. 38). Endast vid S:t Larskyrkan finns ytterligare stenhus belagda. Av genomgången framgår att det sannolikt har funnits minst ett stenhus per gård i området kring domkyrkan. Tidigare har stadens och kyrkans institutioner liksom domkapitlets residensgårdar diskuterats och en lokalisering av dessa visar i samtliga fall en koncentration till samma utbredningsområde. Endast några sent tillkomna prebenden har fått residensgårdar i trakten av S:t Larskyrkan. Bilden är entydig så till vida att det inte existerar några kända stenhus eller kända residensgårdar utanför dessa områden.[91]

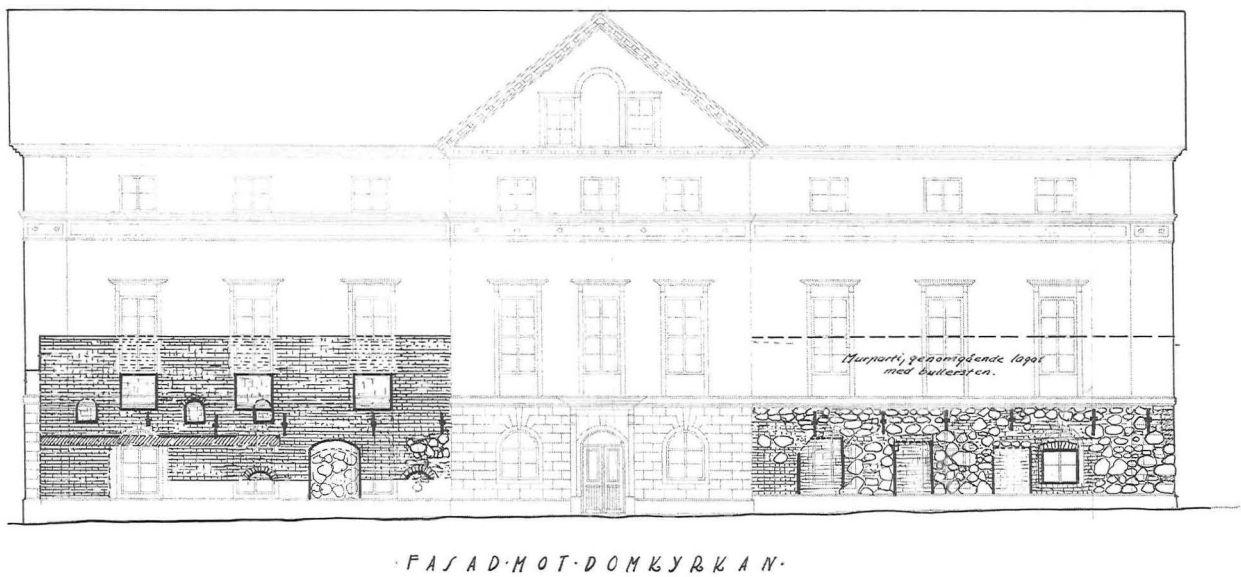

Fig. 48. Domkyrkans församlingshem, den medeltida domskolan (BR 3). Ett exempel på en äldre generations murverksdokumentation, direkt på en fasadritning. Norra fasaden samt uppmätning av bottenvåningens plan. Efter Bengt Cnattningius 1954. Östergötlands länsmuseums arkiv.

Byggnaderna kan således betraktas som huvudbyggnad på respektive gård, i vissa fall kompletterade med ytterligare mindre byggnader i sten. Det finns en tydlig tendens till att stenhusen har ett indraget läge från gatan, framför allt i området kring domkyrkan. I tomterna närmare torget och utmed Mölnogatan finns fler exempel på stenhus med ett gatunära läge. Det är oklart hur detta ska tolkas, det finns för närvarande inga tecken på att det skulle röra sig om kronologiska skillnader. Möjligen har läget vid torget varit attraktivt ur merkantila aspekter eller har man eftersträvat ett framskjutet och exponerat läge.

Husens funktion diskuteras vidare i bil.18, men sammanfattningsvis har självfallet källarna fungerat som kall förvaringsplats för värdefulla varor, exempelvis

88 Lundberg 1945 s. 615.

89 Se bil.18.

90 Se fig. 139.

91 Se bil. 6 och fig. 39.

matvaror och dryck. I ett fall har rester av trälavar och ölhanar in situ hittats i en källare i kv. Ambrosia som tyder på att öltunnar förvarades i där.[92] Övervåningarnas funktion är däremot inte lika självklar. Det finns inga exempel på säkert belagda eldstäder, däremot i enstaka fall priveter som antyder att det är fråga om en bostad.[93] Jämförelse kan göras med biskopshuset i Vadstena från 1400-talet som haft en varmluftsugn, en hypocaust. Från biskop Brasks dagar finns en beskrivning av rumsindelningen på biskopsgården. Biskopen sov i en kammare med eldstad, som man har velat förlägga till det på 1470-talet nybyggda sydvästra huset på slottet. Utanför denna fanns en mindre förkammare där "dörresvennen" höll till.[94] Några spår av liknande uppvärmningsanordningar har dock inte hittats bland övriga stenhus i Linköping.

Efter reformationen har bruket och behovet av stenhus förändrats. Vi har några konkreta exempel på att byggnader knutna till domkapitlet har blivit överloppsbyggnader och rivits tämligen omgående, det tydligaste exemplet är domkapitelhuset (BR 10). Stenhusen på de gamla residensgårdarnas vidare öden är dock ofullständigt kända. Stenhuset på allhelgonaprebendets gård i kv. Absalon (BR 9) bär dock spår av reparation under 1500-talet, som kan sättas samman med att det upplåts till biskopsbostad på 1540-talet för att efter 1592 bli domprostgård.[95] Sannolikt har de flesta stenhusen fortsatt att fungera som huvudbyggnad på respektive gård, men tämligen snart setts som föråldrade och omoderna.

På 1696 års karta har ett antal gårdar angivits som öde stenhustomter, något som möjligen ska ses som ett utslag av stadens situation under krigsåren vid 1600-talets slut. Att flera av stenhusen var i bruk vid samma tid framgår dock av förhållandena efter branden 1700 och vid den efterföljande stadsplaneregleringen, då två stenhus som stod i vägen för den blivande Platensgatan beordrades att rivas (BR 53 i kv. Ambrosia och BR 37 i kv. Epåletten). I det förra fallet skedde detta, men i det andra vägrade gårdsägaren. Tillkomsten av ett antal källare utmed den nya Storgatan, som bör dateras till tiden efter 1650-talet, tyder på ett behov och bruk av stenkällare även efter reformationen, men det finns inga exempel på att man byggt nya stenhus efter reformationen.

---

92 BR 13, Lindahl 1967.

93 Rhyzeliusgården BR 9 och biskopsgården.

94 Handskrift Kh 54 f. 295 i LSB, Cnattingius 1935–36 s. 37, Hildebrand 1879–81 s. 32 ff., Arnell 1903 s. 95 f., bil. s. 30.

95 Analys av bruksprover i stenhuset i kv. Absalon, visar på reparation av fönsteromfattning i ovanvåningens södra rum, opubl. rapport Modén & Tagesson aug. 2000.

96 Se kap. 4.1. Analysen av tomterna redovisas utifrån moderna kvarter i bil.20.

KAPITEL 4.5 GÅRDAR OCH TOMTER

Gårdar och tomter utgör stadens privata rum. Tomterna och gårdarnas etablering, deras inbördes förhållande, deras yttre och inre struktur samt förändringen över tid tillhör några av de viktigaste källorna i detta arbete för förståelsen av stadens funktion och förändring. Bakgrunden till följande kapitel är tanken att tomterna speglar de enskilda ägarna och förhållandet mellan dessa och att förändringen av tomtstrukturen utgör en viktig källa till förståelse av förändrade förhållanden mellan stadens aktörer. Tomternas storlek, gränsernas utformning, läget i staden, bebyggelsens inre struktur utgör inte bara en passiv spegling av sociala, ekonomiska och kulturella förhållanden i staden utan är även synbara resultat av medvetna, ideologiskt betingade handlingar med syfte att påverka och manifestera sociala förhållanden mellan dess ägare.

Syftet med kapitlet är således att söka rekonstruera och datera tomtstrukturens och bebyggelsens etablering, omfattning och successiva förändring. Analysen av bebyggelsen bygger dels på de dateringsinstrument, dels det fasbegrepp som tidigare diskuterats.[96] Genom en retrospektiv metod är det möjligt att i vissa fall föra de från 1696 års karta kända tomterna tillbaka till medeltiden med hjälp av ett antal arkeologiska undersökningar. Några exempel ska anföras.

De båda kvarteren Elektriciteten och södra delen av Apoteket är en produkt av den nya Storgatans framdragande vid 1600-talets mitt (fig. 24). På tomtkartan 1696 var de båda kvarteren uppdelade på sju tomter. Hypotetiskt skulle man kunna anta att tomtfigurerna före Storgatans framdragande utgjorts av tre rektangulära tomter mellan gamla Storgatan och Mölnogatan. En lång profildokumentation i Storgatan gjordes 1962 och en analys av kulturlagren visar på ett tydligt lagerskilje vid 37 m som överensstämmer väl med gränsen mellan tomterna 23/30 och 24/29 (fig. 50). Skiljet kännetecknas av att ett stort antal lager börjar och slutar här, ett fenomen som kan iakttas alltifrån de allra äldsta kulturlagren. Detta visar tydligt att en tomtgräns funnits här från tomternas äldsta tid.[97]

Tomterna på ömse sidor om den nya Storgatan har en jämnstor bredd, medan tomterna 21 och 22 sannolikt utgör en äldre uppdelad tomt. Tomt 22 överensstämmer väl med en byggnad, BR 26, som är direkt orienterad utmed den nya Storgatan. Byggnaden revs i början av 1970-talet men kan sannolikt dateras till tiden efter Storgatans anläggande. Indirekt har säkerligen även uppdelningen på tomten i nr 21 och 22 skett under 1600-talets andra hälft. Den norra delen av kv. Apoteket, d.v.s. norr om gamla Storgatan, har tidigare anförts som exempel på hur en äldre gatusträckning kunnat analyseras fram. Dateringen av gatans omläggning

97 SR 107, rapport av Gunnar Lindqvist 1962.

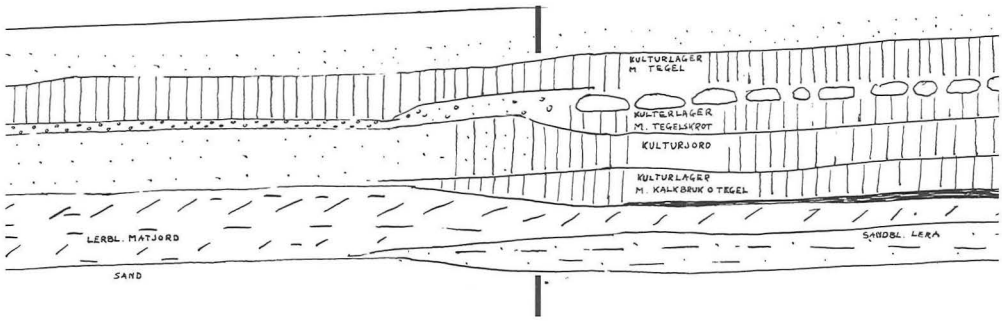

Fig. 49. Profildokumentation genom Storgatan 1962. Ett tydligt lagerskilje visar på förekomsten av en ursprunglig tomtgräns. Ritning av Gunnar Lindqvist i Östergötlands länsmuseums arkiv.

till en sträckning som överensstämmer med 1600-talskartorna har kunnat dateras arkeologiskt till 1400-talets början. Indirekt får vi en äldsta möjliga datering på de stenhus och därmed även tomtfigurer som finns i denna del av kvarteret.

Ett annat exempel är hämtat från kv. Basfiolen, där en gränd dokumenterades vid undersökningen 1987 (fig. 150, 155b). Gränden överensstämmer väl med gränsen mellan tomterna 322 och 323-324 och visar hur en ursprungligen större gård har delats upp i minst två mindre gårdar. I kvarteret finns tre stenhus markerade. BR 41 finns omtalat i skriftligt källmaterial. Tomt 324 kallas "Mattis glasförares stora stenhusgård" år 1696 och på en senare karta har ett stenhus markerats i gatuhörnet. BR 53 är ett stenhus som omtalas på 1600-talet och som delvis finns kvar under en sentida byggnad i nuvarande kv. Ambrosia. Detta undersöktes under sommaren 2000, där åtminstone den östra delen av byggnaden sannolikt kan dateras till senmedeltid. BR 40 är en källare som påträffades 1975, det betecknas år 1700 som en nybyggning, vilket tyder på en datering till 1600-talet. Hypotetiskt skulle de andra två stenhusen kunna hänföras till senmedeltiden, i analogi med flertalet liknande daterade byggnader i Linköping. En försiktig hypotes skulle kunna vara att en uppdelningen på minst två tomter har skett samtidigt som de börjat bebyggas med stenhus.

Sammanfattningsvis framgår det av analysen i bil. 20 att de rekonstruerade tomterna skiljer sig åt i storlek. De stora tomterna kring domkyrkan tycks vara en kvarleva från medeltiden. Under 1600-talet har däremot ny bebyggelse tillkommit, t.ex. utmed Hunnebergsgatan och öster om S:t Larskyrkan, där tomtstrukturen består av betydligt mer jämnstora tomter, i många fall med långsmal form och med kortsidan ut mot gatan.

I flera fall har det framgått att tomterna i det medeltida stadsområdet ursprungligen varit större men delats upp på mindre enheter, vilket exemplet från kv. Basfiolen pekar på. Tomterna runt domkyrkan har däremot bibehållit en större storlek

Fig. 50. Torget med angränsande kvarter. Stenhus (svart), senmedeltida gatunätet (grått), medeltida tomter (numrerade efter 1696 års karta) och senmedeltida gatunät. Arkeologiska belägg på äldre sträckning av Gamla Storgatan (snedskrafferade) och rekonstruerade (streckade). Karta förf. och Lars Östlin.

och inte delats upp, sannolikt p.g.a. att de även efter reformationen ägdes av kyrkan. I några fall kan denna tomtdelning ha skett på 1600-talet, men i flera fall ser vi en tendens till uppdelning av större tomter på flera mindre även kring år 1400.

Vid S:t Larskyrkan har sannolikt redan under tidig medeltid funnits minst två stora gårdar. Söder om kyrkan låg under 1300- och 1400-talen den s.k. Stangabergsgården. Flera skriftliga belägg visar att fogden Nils i Stång bodde på denna gård. Norr om kyrkan låg på 1600-talet komministergården (tomt nr 225), vilken sannolikt kan gå tillbaka på prostens residensgård. Möjligen har det ännu på 1600-talet bevarade stenhuset, benämnt S:t Larskyrkans spannmålsbod, ingått i denna gård. Dessa båda gårdar, belägna norr och söder om kyrkan, har sannolikt haft tomter som motsvarat kyrkogårdens längd, något som särskilt framgår av den södra gårdens tomtfigur på 1600-talskartan.

Även vid domkyrkan kan ha funnits en bebyggelse, dels biskopsgården i sydväst, dels en gård nordost om domkyrkan. Den äldsta skriftliga uppgiften om en gård i Linköping är från år 1251, då kung Valdemar i samband med sin kröning instiftade ett prebende, Omnium Sanctorum, och samtidigt skänkte en gård i Linköping. Prebendets i senare tid kända residensgård kan identifieras med tomt 261. I granntomten 259 har framkommit rester av äldre bebyggelse. Det rör sig om ett

kulturlager med rester av stolphål och enstaka anläggningar. Undersökningen är i skrivande stund ej analyserad, men en preliminär bedömning tyder på en datering till 1100- eller 1200-talet.[98] Sannolikt har vi här att göra med det första påträffade exemplet på den preurbana bebyggelse, som sannolikt har funnits i anslutning till de båda tidigmedeltida kyrkorna.

Den i övrigt äldsta påträffade profana bebyggelsen har kunnat dateras till 1300-talet och spåras främst genom förekomsten av nästan-stengods och stengodskeramik. Det finns visserligen ett mindre antal keramikskärvor av äldre typer i flera av undersökningarna i stadsområdet, men de utgör en liten del av det samlade keramikmaterialet och förekommer i kontexter som förefaller vara omlagrade. Möjligen kan frånvaron av äldre material bero på bristande undersökning av bottenlagren vid de äldre undersökningarna.

De äldsta konkreta spåren av en bebyggelse består, förutom anläggningarna i kv. Absalon, av olika typer av diken och hägnader som kan tolkas som tomtbegränsningar och som en första ansats till att ta marken i anspråk. Materialet är än så länge tämligen litet. I kv. Brevduvan fanns diken från 1200-talet invid Stora Stångsgatan, ersatt av hägnader under 1300-talets första hälft. En fas med ett svårtolkat dike i kv. Basfiolen har myntdaterats till före 1320 medan ett tomtdike nedgrävt i steril mark fanns i Storgatan invid kv. Dahlian. Tydliga bevis för en ursprunglig tomtindelning finns som nämnt mellan kv. Elektriciteten och kv. Apoteket. Ytterligare ett dike av större dimensioner har undersökts i kv. Epåletten, vilket troligen utgjort begränsning för franciskankonventet. Till denna period kan även ett fåtal stenbyggnader knytas. Ett cellarium i kv. Eolus, kan genom byggnadstekniken dateras till perioden 1250–1350, en datering som även pekar på en motsvarande datering av tomten. Även ett antal tegelbyggnader, domskolan och två tegelbyggnader som hört till franciskankonventet samt delar av biskopsgården, skulle kunna dateras till samma tid.

Av bevarade skriftliga dokument som omtalar tomt och gård finns enstaka exempel på gårdar från 1200-talet. Det är dock från och med sekelskiftet 1300 som en strid ström av dokument tydligt visar på närvaron av tomter och gårdar i en större utsträckning (se fig. 173). I vissa fall kan vi även följa tillkomsten av bebyggelsen på en känd tomt under 1300-talets första årtionden. Sammantaget visar de fåtaliga arkeologiska exemplen och de skriftliga beläggen på att en utläggning av stadstomter som äldst kan dateras till 1300-talets början.[99]

De äldsta arkeologiska beläggen för stadsgårdarnas bebyggelse kan i några fall dateras till 1300-talets första hälft. I kv. Brevduvan finns enklare trähus i form av en svårtolkad stolpkonstruktion i söder och ett trähus i norr utan eldstad men med nedsänkt ränna som tolkats som gödselränna (fig. 52b). Makroprover i gränden och ett stort antal vidjeringar har lett till att bebyggelsen tolkats som gles och

lantlig. Denna bebyggelsefas daterades tidigare till seklets mitt och andra hälft, men skulle möjligen kunna dateras redan till 1330–40-talet i analogi med keramikkronologin i Söderköping. I kv. Basfiolen fanns bl.a. en träbyggnad med syllstensrad och jordgrävda stolpar som kan tolkas som en skiftesverksbyggnad av äldre typ. Sannolikt kan en andra bebyggelsefas i kv. Absalon med tätare struktur dateras till denna period.

Flera skriftliga uppgifter omtalar närvaron av bodar, det äldsta exemplet är från 1342. I flera fall omtalas att bodarna ligger vid torget och att de ofta var knutna till bodtomter. Sannolikt var det fråga om torgbodar som dokumenterades vid undersökningar i kv. Apoteket 1971 och Stora torget 1980, båda belägna utmed den norra sidan av gamla Storgatans äldsta sträckning. Den enkla byggnaden med stolpkonstruktion i kombination med syllstensrad utmed gamla Storgatan har myntdaterats till 1370- eller 80-talet.

Det är under denna äldsta period svårt att dra några slutsatser av tomtstrukturen. Exemplet från kv. Brevduvan tycks dock peka på att en inåtvänd struktur, med huvudbebyggelsen orienterad utmed gränder, varit etablerad redan då. Det långt indragna läget för cellariet utmed gränden i kv. Eolus pekar i samma riktning. Tillkomsten av gränder mellan de stora gatorna tycks vara intimt förknippad med bebyggelsens etablering.[100] I fallet med kv. Brevduvan tillkommer gränden samtidigt med den äldsta bebyggelsen, liksom fallet tycks vara i kv. Eolus. I kv. Ambrosia är de äldsta trähusen orienterade utmed en gränd eller passage. Gränder har även kunnat iakttas som primärt utlagda i kv. Apoteket – Elektriciteten, dvs. samtidiga med tomtindelningen och därmed den äldsta bebyggelsen.

Under 1300-talets andra hälft och under 1400-talet finns flera olika belägg på en expansion i stadsområdet. En stor del av tomterna i stadens västra del har fått stenhus.[101] Bebyggelsen kring S:t Larskyrkan, i kv. Dahlian och Däckeln har möjligen etablerats senare än i de mer centrala delarna. Detta kan tolkas som att bebyggelsen expanderat mot öster, dock med stora reservationer för att det finns mycket få undersökningar i detta område och kronologin på de undersökta tomterna är svagt underbyggd. S:t Larskyrkan omtalas under 1300-talets första hälft som "*ecclesia utiby*", en omtvistad formulering, som Schück tolkar som belägg för att kyrkan då låg utanför stadsområdet. [102]

---

98 Pers. komm. Ann-Charlott Feldt jan 2002.

99 Se bil. 20.

100 Bil. 17.

101 Bil. 18.

102 DS 1851, 2189, RA odat. papper omkr. 1350, se Schück 1959 s. 214 not 33. Se även ang. tidigare felaktig tolkning av en stads- och en landsförsamling, s. 288.

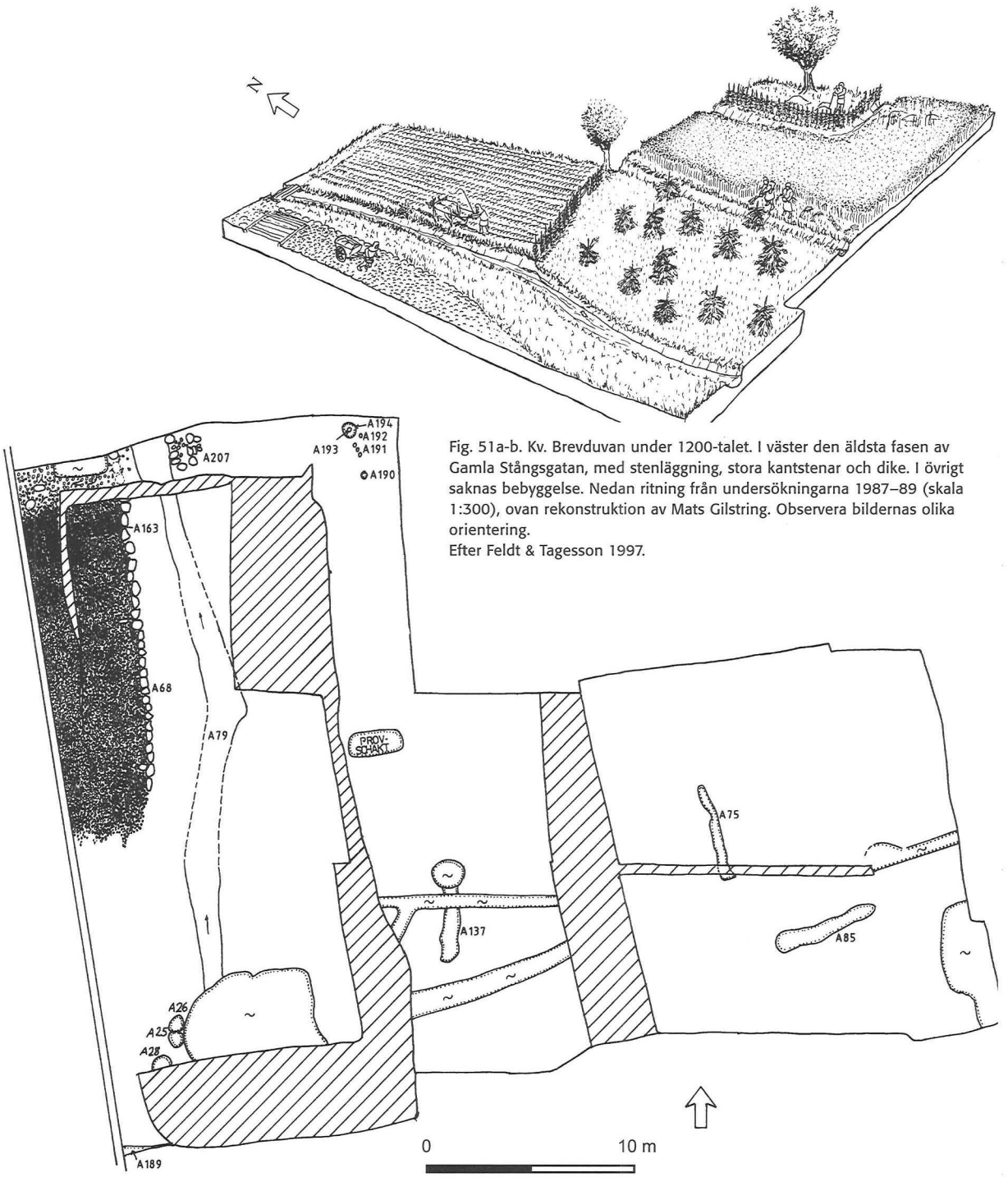

Fig. 51a-b. Kv. Brevduvan under 1200-talet. I väster den äldsta fasen av Gamla Stångsgatan, med stenläggning, stora kantstenar och dike. I övrigt saknas bebyggelse. Nedan ritning från undersökningarna 1987–89 (skala 1:300), ovan rekonstruktion av Mats Gilstring. Observera bildernas olika orientering.
Efter Feldt & Tagesson 1997.

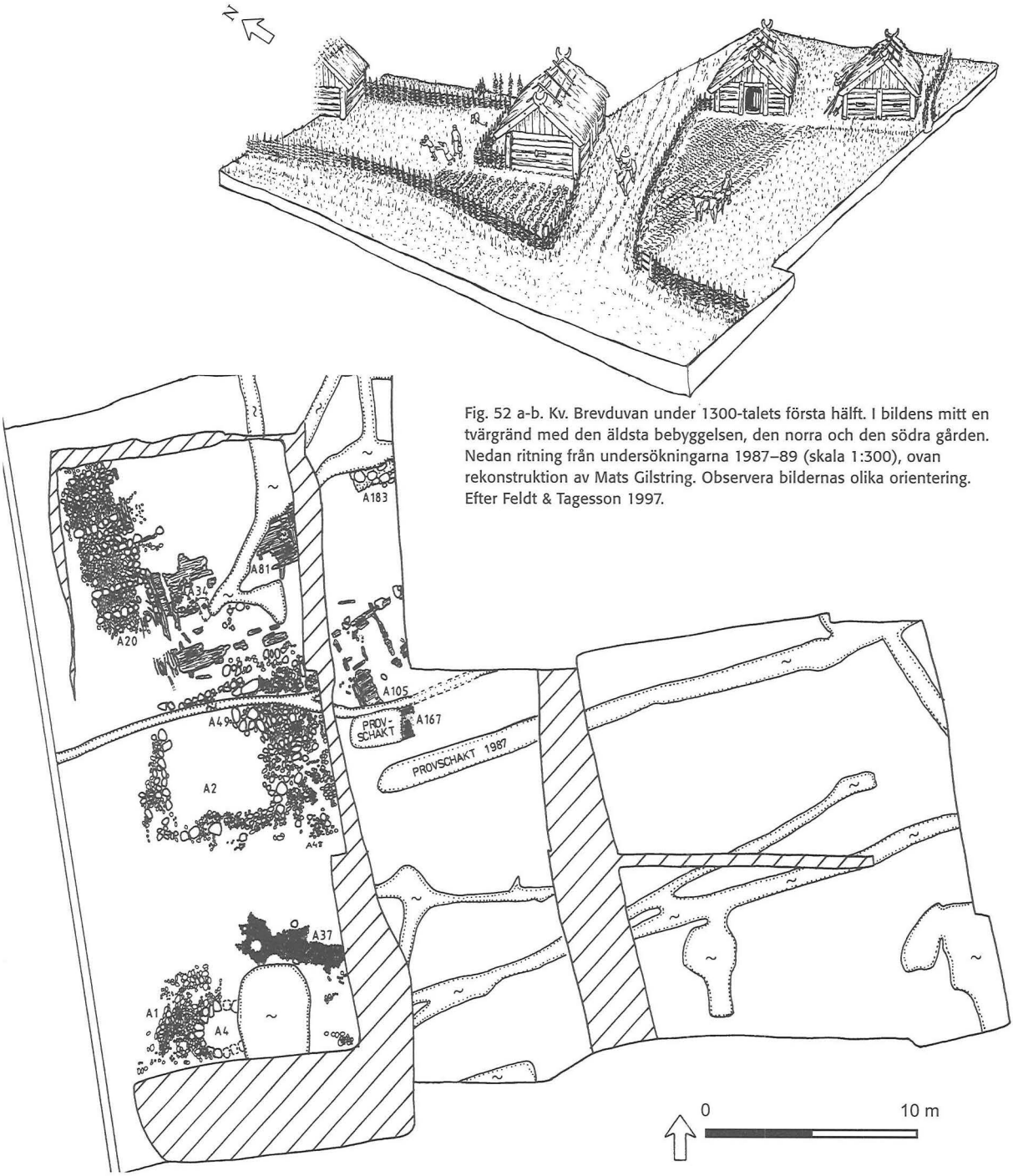

Fig. 52 a-b. Kv. Brevduvan under 1300-talets första hälft. I bildens mitt en tvärgränd med den äldsta bebyggelsen, den norra och den södra gården. Nedan ritning från undersökningarna 1987–89 (skala 1:300), ovan rekonstruktion av Mats Gilstring. Observera bildernas olika orientering. Efter Feldt & Tagesson 1997.

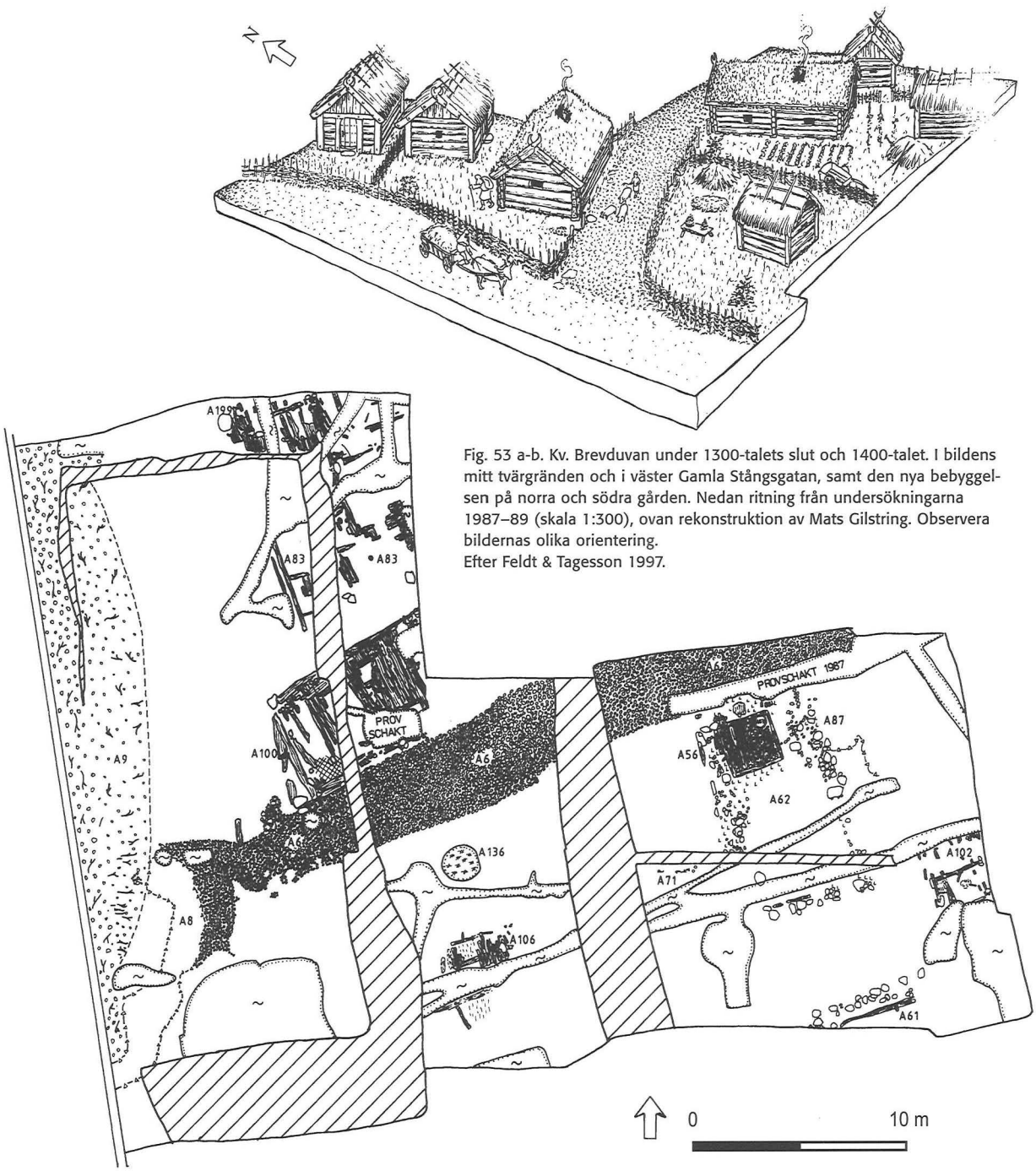

Fig. 53 a-b. Kv. Brevduvan under 1300-talets slut och 1400-talet. I bildens mitt tvärgränden och i väster Gamla Stångsgatan, samt den nya bebyggelsen på norra och södra gården. Nedan ritning från undersökningarna 1987–89 (skala 1:300), ovan rekonstruktion av Mats Gilstring. Observera bildernas olika orientering.
Efter Feldt & Tagesson 1997.

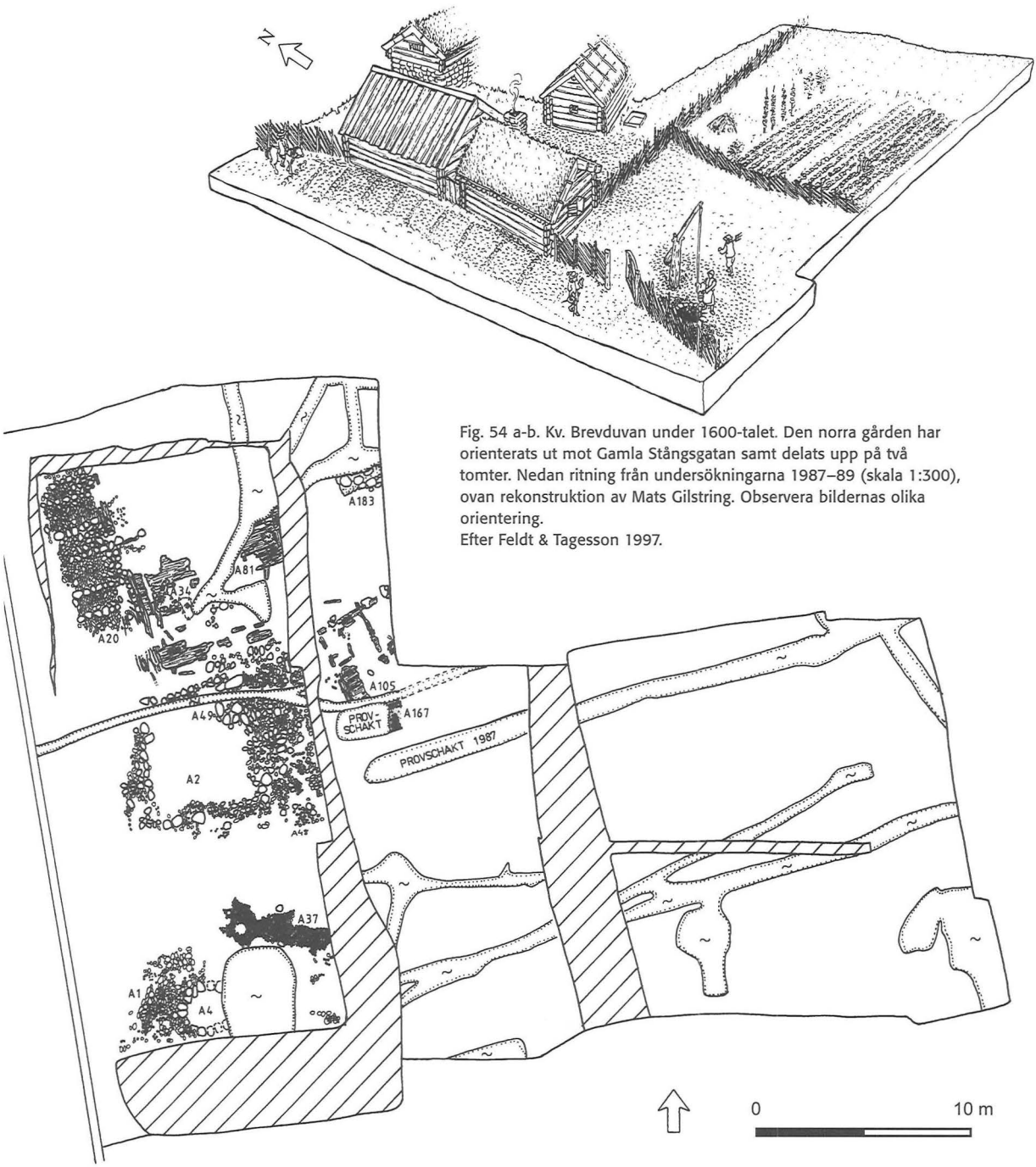

Fig. 54 a-b. Kv. Brevduvan under 1600-talet. Den norra gården har orienterats ut mot Gamla Stångsgatan samt delats upp på två tomter. Nedan ritning från undersökningarna 1987–89 (skala 1:300), ovan rekonstruktion av Mats Gilstring. Observera bildernas olika orientering.
Efter Feldt & Tagesson 1997.

Sannolikt har området kring S:t Lars vuxit samman med stadsområdet först under 1300-talets andra hälft eller 1400-talet. Ett frågetecken kan ställas inför de bebyggelselämningar som 1998 dokumenterades vid Bastuplan, och som sannolikt ska dateras till 1200-talets slut eller 1300-talet. Rapportförfattarna har tolkat det som rester efter en gårdsbebyggelse, en tolkning som i så fall skulle visa att bebyggelsen i dessa delar etablerades redan under stadsbebyggelsens äldsta tid. En alternativ tolkning är att det rör sig om en bebyggelse orienterad efter och knuten till det närliggande franciskankonventet.[103]

Bebyggelsens karaktär har förändrats under 1300-talets andra hälft. Gårdarna fick en mer permanent karaktär, en tätare struktur med flera byggnader, sannolikt med differentierad funktion. I kv. Basfiolen ersattes den tidigare glesa bebyggelsen med en tätare, uppdelad på två tomter genom en gränd. I tomt 323–324 hittades två hus vägg i vägg med en kullerstensläggning utanför, i tomt 322 låg ett sannolikt bostadshus utmed gränden och innanför detta ytterligare ett hus. Ett gemensamt drag för dessa tomter är även ett förändrat byggnadsskick. Ett hus med kombinationen av syllstensrad och jordgrävda stolpar finns visserligen fortfarande i tomt 322, men huset ut mot gränden har fått en kraftigare syll tätad med lera.

I kv. Brevduvan låg bostadshusen utmed gränden och enklare ekonomibyggnader innanför dessa (fig. 53). Huset i den södra gården var försedd med en träkällare och stensyllen hade lagts på ett stabiliserande lerlager. Från båda undersöknings-områdena finns även exempel på större stenfundament i flera av byggnaderna, vilka tolkas som ugns- eller spisfundament.

I kv. Ambrosia kan dels en enklare trähusbebyggelse dateras till 1300-talets andra hälft eller slut, belägen utmed en stenlagd gränd eller passage samt en gårdsyta innanför en av byggnaderna. I tomt 28 byggdes en badstuga som kunnat myntdateras till samma tid, belägen längst in på tomten, nästan vägg i vägg med källaren på tomt 316. I kv. Apoteket skedde en upprätning av gamla Storgatan och i samband med detta kan möjligen även de stenhus ha tillkommit som var orienterade utmed gatan.

På Holmen på torgets södra del har den äldsta bebyggelsen kunnat dateras till 1400-talet. Den omfattade såväl en hägnad som rester av en kraftigare stensyll, som tolkats som rester av ett välbyggt hus söder om schaktet. I kv. Eolus kan en expansion iakttas i tomt 33 i form av det stora stenhuset som utgör den hittills äldsta byggnaden på tomten. I tomt 32 tillkom en träbyggnad utmed gränden och ytterligare spår av stenläggningar och byggnadsrester längre österut.

---

103 Se även bil. 20.

104 Se bil. 19.

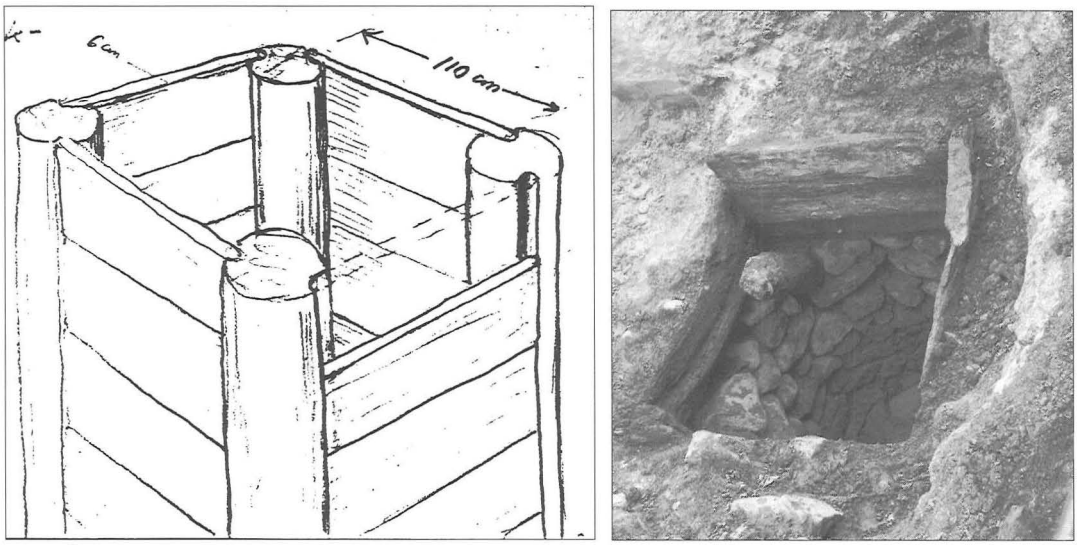

Fig. 55a-b. Två medeltida timrade brunnar. Till vänster från kv. Baggen, till höger från kv. Drotten. Foto Östergötlands länsmuseums arkiv.

Bebyggelsen inom kv. Aposteln och Absalon verkar ha expanderat under 1400-talet, främst iakttagbart i tillkomsten av stenhus och källare på tomterna. Inom tomt 266 i kv. Aposteln fanns minst en träbyggnad som säkert kan dateras till 1400-talet, därtill flera ekonomibyggnader i norra delen av tomt 263, t.ex. en träbyggnad med ugn samt ytterligare en mindre ugnsanläggning.

I kv. Absalon har troligen tillkommit en rad byggnader, där förhållandena dock är svåra att utreda p.g.a. den bristfälliga undersökningen från 1960-talet. Förutom det stora stenhuset har sannolikt även tillkommit ett mindre stenhus i söder samt träbyggnader i öster och möjligen i sydöst. Mellan dessa fanns en gårdsyta i form av en stenläggning. På gårdens yttre delar fanns i väster en halvkällare och latringropar, i öster enklare ekonomibyggnader.

Även i de mer perifert belägna kvarteren Dahlian och Däckeln finns tecken på en bebyggelseexpansion som kan dateras till 1400-talet. Tendenserna är än så länge tydligast i kv. Däckeln utmed den medeltida Mölnogatan, medan bebyggelsen i kv. Dahlian är ofullständigt känd och dåligt daterad. Förändringarna av området kring S:t Lars kyrkogård, med den nyupptagna tomten 193, kan sannolikt dateras till denna period.

Ett viktigt källmaterial i studiet av bebyggelsens och gårdarnas utveckling är brunnarna.[104] En stor del av dessa kan sannolikt föras till 1400-talet, vilket tillsammans med bebyggelsens tätare struktur och byggnadsteknikens förändring visar på olika led i den förändrade strukturen under 1400-talet (fig. 55).

Ytterligare ett annat sätt att påvisa en bebyggelsemässig expansion kan vara att studera den materiella kulturen, vilken har tydligt förändrats. Främst kan en ökning av keramiken och förändring av dess sammansättning iakttas. Yngre rödgodskeramik dominerar totalt sett över andra godstyper, samtidigt som det keramiska materialet, liksom annat fyndmaterial, ökar i kvantitet. Brytpunkten när den yngre rödgods-keramiken dominerar över stengods som vanligaste godstyp har tidigare daterats till sekelskiftet 1400, men nyare dendrodateringar i Söderköping tyder på perioden 1350–70.

Fyndmaterialet visar på en tydlig differentiering av hushållens karaktär. Det yngre rödgodset kan framför allt tolkas som kökskärl och i andra hand som bordskärl, vilket pekar på en förändring i hushållets sammansättning. Det yngre rödgodsmaterialet som kan knytas till 1400-talet och 1500-talets början är mycket stort och dominerar totalt i kv. Ambrosia, Apoteket och Däckeln. I kv. Brevduvan tyder bilden på att det keramiska materialet ökar under såväl 1400-talets första hälft som under dess andra hälft. Samtidigt pekar de övriga fyndmaterialet i kv. Brevduvan tydligt på en ökning av glaskärl, träkärl och knivar under perioden, vilket ytterligare förstärker bilden av mer differentierade hushåll.[105]

Den bebyggelsestruktur som etablerades och växte fram vid denna tid fortlevde sannolikt under en längre tid. I kv. Brevduvan har konstaterats att bebyggelsen från 1300-talets slut har ersatts någon gång under 1400- eller 1500-talen med ytterligare en bebyggelsefas, dock med samma struktur. I vissa fall kan det vara svårt att avgöra om det rör sig om nya hus eller nya golv i de gamla husen. Vissa iakttagelser tyder på ytterligare tillbyggnader under ett sent skede av perioden, möjligen kring sekelskiftet 1500. I tomt 261 i kv. Absalon gjordes en tillbyggnad av det stora stenhuset och samma förhållande gäller för stenhuset i tomt 316 i kv. Ambrosia. På samma tomt tillkom även ett trähus söder om stenhuset. I tomt 28 i kv. Apoteket skedde en ombyggnad av badstugan, vars källare fylldes igen och därmed fick byggnaden en ny funktion. Under 1500-talet byggdes även en träbyggnad med syllstensrad och stenfundament utmed Storgatan. Möjligen har den stenlagda gårdsytan norr om trähuset utgjort förbindelse med den ombyggda badstugan längre norrut. Sannolikt har den även förbundit ett eller flera stenhus på samma tomt.

Under 1500-talets andra hälft inträffade en tillbakagång, som dock är svår att karaktärisera och datera. I kv. Brevduvan och framför allt kv. Basfiolen har man velat se en tidsmässig lucka i bebyggelsebilden, som har varit svår att tidsfästa men som i kv. Basfiolen tolkats som en period av ödeläggelse under 1500-talets andra hälft. I kv. Ambrosia skedde en tillbakagång i bebyggelsen, men när denna inträffat

105 Feldt & Tagesson 1997 s. 68 ff., 86 ff.

är dock svårare att fastställa. De båda stenhusen tycks dock stå kvar fram till sekelskiftet 1600. Under 1600-talet verkar bebyggelsen ha haft en mindre omfattning, för att senare under 1600-talet helt ha legat öde. 1696 omtalas tomt 316, 318 och 319 som trädgård respektive ladugård.

Även tomt 266 i kv. Aposteln och tomt 258 i kv. Absalon omtalas som öde stenhusgård år 1696. Stagnationen och ödeläggelsen har kunnat beläggas även i andra stenhus, t.ex. domkapitelhuset vid domkyrkan. Förhållandena i kv. Apoteket är svårtolkade, där myntfynden från 1500-talets andra hälft snarare pekar mot en kontinuerlig aktivitet.

Under 1600-talet finns återigen tecken på en ny expansion. Den nya bebyggelsen återfinns i kv. Brevduvan inom i stort samma tomter som tidigare men strukturen har ändrats, gränden i kvarteret har lagts igen och de nya byggnaderna har orienterats utmed Gamla Stångsgatan. Sannolikt har den gamla södra gården vid denna tid delats upp på en bebyggd tomt 237 orienterad utmed Gamla Stångsgatan och en ladugård 229 orienterad mot Ågatan. Samma tendens finns även i kv. Apoteket, där en tät bebyggelse i form av mindre hus med verkstadskaraktär, möjligen bodar, etablerades utmed gatan på 1630- och 40-talen. Bebyggelsen har sannolikt levt kvar även efter den nya Storgatans tillkomst. Det är viktigt att konstatera att bebyggelsemönstret med orientering ut mot de stora gatorna kan beläggas fullt ut under 1600-talet, men att vissa tendenser tilll en nyorientering finns i kv. Apoteket och i kv. Brevduvan redan under 1500-talet.

I kv. Basfiolen har den gamla bebyggelsen ersatts av en välbyggd kullerstensläggning, dock utan spår av bebyggelse. I kv. Ambrosia har en glesare bebyggelse kunnat iakttas. Den bebyggelse som dokumenterats i den yngsta fasen har levt vidare och skulle snarast kunna knytas i sin helhet till 1600-talet. I de tre tomterna på Holmen i torgets södra del har en tät och "gyttrig" trähusbebyggelse kunnat dokumenteras och som tolkats som hantverksbyggnader. Enligt kartan 1696 fanns ett antal bodar ut mot torget.

Dessa dokumenterade strukturella förändringar av bebyggelsen under 1600-talets början kan jämföras med de nya områden som blev bebyggda under 1600-talet. Det gäller främst området kring den nya bron, men även i ytterområdena utmed landsvägarna, exempelvis utmed Hunnebergsgatan, Gamla Stångsgatan och möjligen även Sandgatans västra del. Dels har dessa områden tomter med enhetlig tomtbredd mot gatan, dels framgår det från kv. Brevduvan att den inre strukturen förändrats, från en medeltida inåtvänd struktur till en mot gatan vänd bebyggelsestruktur.

Sammanfattningsvis har genomgången och analysen av bebyggelsebilden i det medeltida Linköping visat på en viss aktivitet under 1100- och 1200-talen, först knuten till vissa hypotetiskt antagna och i enstaka fall arkeologiskt påvisade gårdar vid domkyrkan och S:t Larskyrkan, dels i form av en beläggning av landsvägarna och

upprättandet av ett gatunät. Under 1300-talets början finns de första bebyggelsespåren, först som ett ianspråkstagande i form av diken och hägnader och något senare under 1300- talets första hälft i form av en bebyggelse. Från 1300-talets slut och sekelskiftet 1400 finns en tydlig expansion i bebyggelsens utbredning i staden, i en tätare bebyggelsestruktur på de redan tidigare etablerade gårdarna, i tillkomsten av nya gränder i anslutning till gårdarna, i form av ny byggnadsteknik med kraftigare konstruktioner och spisfundament, med en differentiering i byggnadernas funktion och med en stor spridning av brunnar. Till denna period kan även en stor del av stenhusbyggandet knytas.

Denna nya bebyggelsestruktur har fortlevt fram till 1500-talet, då den ersattes av tillbakagång och delvis ödeläggelse. Denna process har tolkats i termer av dålig ekonomi efter reformationen och de stora bränderna i staden 1546 och 1567. En ny expansion kan iakttas i några få fall i det arkeologiska materialet i form av nyorientering av bebyggelsen ut mot de stora gatorna under 1600-talet, men även i tillkomsten av helt nya områden, framför allt i området kring och öster om S:t Larskyrkan. I kv. Apoteket och möjligen även i kv. Brevduvan kan denna nya bebyggelse dateras till 1630- och 40-talen.

KAPITEL 4.6 STADENS KRONOLOGI

Hittills har olika aspekter av staden presenterats i form av olika källmaterial, i det avslutande delkapitlet ska problemen kring en periodisering diskuteras. Tidigare framhölls det att periodiseringen kan ses som ett sätt att våldföra sig på ett historiskt kontinuerligt skeende, men att det samtidigt är ett ofrånkomligt analytiskt instrument för att kunna jämföra och konkretisera olika aspekter av tidsflödet.[106] Det har varit en målsättning att redovisa de kronologiska ramverk som ställts upp för respektive källmaterial. Där framställningen framför allt vilar på referat av tidigare forskning har den ursprungliga periodindelningen behållits. För andra aspekter, framför allt det arkeologiska källmaterialet, har egna periodiseringar gjorts med målsättningen att utgå från källmaterialet i sig, utan att påverkas av ett övergripande kronologiskt ramverk.

Av genomgången framgår tydligt att de aspekter av staden som tydligast kopplats till ett skriftligt källmaterial kan ges en hög upplösning och detaljerad kronologi. De aspekter som grundas på ett arkeologiskt källmaterial har däremot en betydligt sämre precisering. Framför allt ger domkyrkans kronologi ett detaljerat och högst sannolikt kronologiskt förlopp, där kopplingen till det historiska källmaterialet verkar övertygande. Hypotesen att domkyrkans byggnadsförlopp ska

106 Kap 4.1.

tolkas som ett utslag av domkyrkans kult och därmed möjlighet till jämförelse med domkapitlets och prebendenas utbyggnad verkar rimlig. Biskopsborgens kronologiska ramverk tycks visserligen mindre väl underbyggd vad det gäller den absoluta dateringen, men har kunnat preciseras betydligt genom den senaste undersökningen, där den relativa kronologin kunnat understödjas av viktiga dendrokronologiska dateringar. En viss samstämmighet mellan domkyrkans och domkapitlets kronologi med biskopsborgen kan antas.

Det arkeologiska materialet, omfattande främst bebyggelseutvecklingen och de murade husen överensstämmer tämligen väl med varandra. Framför allt kan en utbyggnad av de fältstensmurade byggnaderna jämställas med den iakttagna tillväxten och regleringen av bebyggelsen under 1300-talet slut. Till samma skede kan även föras förekomsten av de timrade brunnarna samt sannolikt även regleringen av Storgatan och torgets utläggande. Vid sekelskiftet 1400 förekommer förnyade aktiviteter inom domkyrkan, domkapitlet och biskopsborgen.

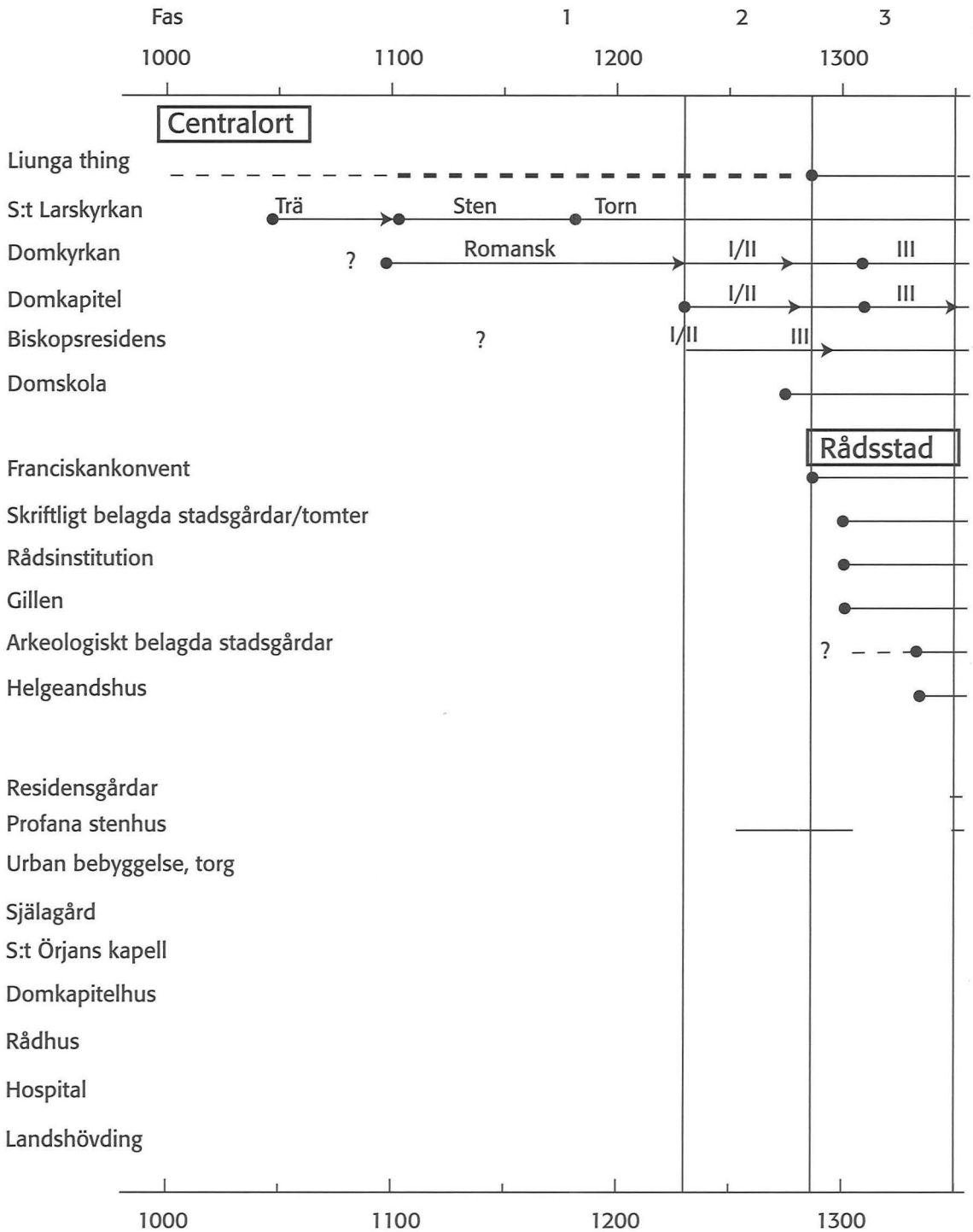
De äldsta bebyggelsespåren från 1300-talets första hälft ska jämföras med de skriftliga uppgifterna om tomter och gårdar från tidigast sekelskiftet 1300. Parallellt med detta uppkom i tur och ordning franciskankonvetet, uppgifterna om rådsinstitution samt borgerliga sociala inrättningar. De entydiga beläggen på en urban utveckling kring sekelskiftet 1300 motsvaras dock intressant nog av en lakun i domkyrkans och domkapitlets utveckling, liksom även en lakun i biskopsgårdens utbyggnad, enligt Modéns föreslagna kronologi.

De första mer konkreta lämningarna efter stadsbebyggelse från 1300-talets första hälft uppträder i en period som kännetecknas av kraftig utbyggnad av domkyrkan och domkapitlet. På samma sätt finns en tydlig överensstämmelse mellan den bebyggelsemässiga utveckling på stadsgårdarna och tillkomsten av det residerande kapitlet som tar sin början under 1370–80-talen.

Slutligen finns en viss samstämmighet mellan de avslutade byggnadsetapperna vid domkyrkan, biskopsborgen, de sista prebendena vid domkapitlet och reformationens genombrott. Det gamla domkapitlets upplösning på 1540-talet och de påföljande stadsbränderna 1546 och 1567 kan sammanställas med en iakttagen bebyggelseförändring som dock varit svår att precisera arkeologiskt.

En förnyelse av bebyggelsen har iakttagits på tomterna i kv. Ambrosia, Basfiolen, Apoteket och framför allt Brevduvan under 1600-talets första hälft, vilket sannolikt kan preciseras till den historiskt kända utvecklingen under 1630- och 1640-talet, då nya stadsdelar togs i bruk, dels öster om S:t Larskyrkan invid den nya bron och i anslutning till de andra utfartsvägarna.

En periodindelning kan således göras med brytpunkter kring 1200-talets början, 1200-talets slut, 1300-talets mitt, 1300-talets slut, 1400-talets andra hälft, 1500-talets mitt och 1630/40-talet (se fig. 56).

Fas
1
2
3
1000
1100
1200
1300
Centralort
Liunga thing
S:t Larskyrkan
Trä
Sten
Torn
Domkyrkan
?
Romansk
I/II
III
Domkapitel
I/II
III
Biskopsresidens
?
I/II
III
Domskola
Rådsstad
Franciskankonvent
Skriftligt belagda stadsgårdar/tomter
Rådsinstitution
Gillen
Arkeologiskt belagda stadsgårdar
?
Helgeandshus
Residensgårdar
Profana stenhus
Urban bebyggelse, torg
Själagård
S:t Örjans kapell
Domkapitelhus
Rådhus
Hospital
Landshövding
1000
1100
1200
1300

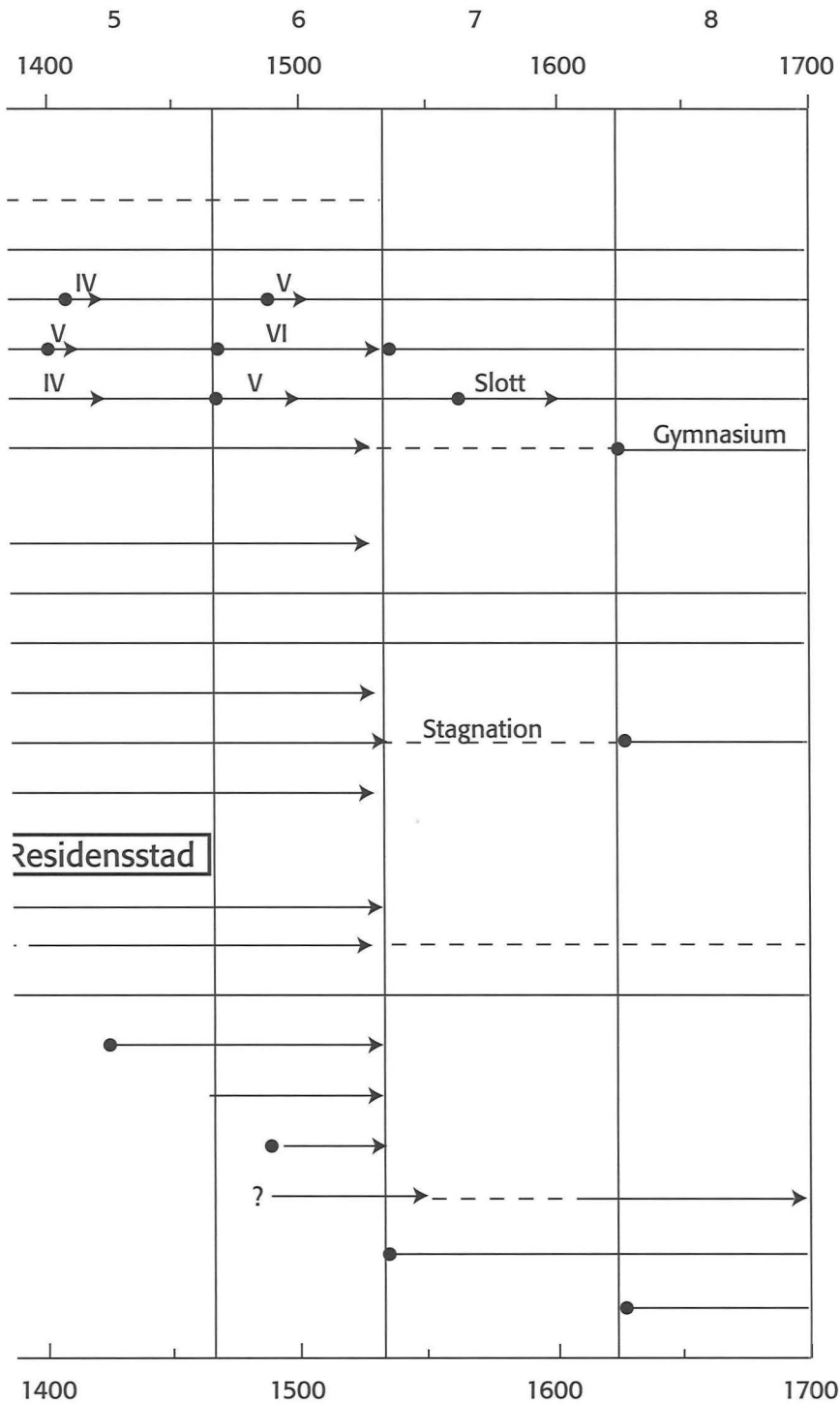

Fig. 56. Linköping 1000–1700, en kronologisk översikt. Underlag förf., formgivning Lars Östlin.

Linköping – mellan tid och rum

5

Tidigare kapitel har behandlat den medeltida staden Linköping ur olika aspekter och utifrån olika källmaterial. Det har varit en målsättning att låta dessa få stå på egna ben och de har därför analyserats och diskuterats utifrån sina egna förutsättningar. Först i detta kapitel ska resultaten från delundersökningarna ställas mot varandra, för att kunna besvara de frågor som ställdes inledningsvis.

Analysen genomförs i två steg. Först kommer kronologiska aspekter att behandlas, med betoning på själva händelseförloppet och där relationen mellan aktörerna i stadssamhället diskuteras i termer av kausala sammanhang. I kap. 5.2 ligger fokus på rummet, med en diskussion kring hur relationerna mellan stadens aktörer har uttryckts i stadens olika rum och materiella kultur.

KAPITEL 5:1 LINKÖPING OCH TIDEN

Fas 1. 1000 – 1100-talet. Centralorten *Liunga kaupinga*

Redan inledningsvis gjordes en kort resumé av tidigare diskussioner kring framväxten av centralorter i Östergötland. Fornlämningsbilden och fynd från arkeologiska undersökningar har tolkats som att Linköpingsområdet bildade ett centralområde redan under bronsåldern, något som blir än tydligare under järnåldern. Avsaknaden av fornlämningar i det senare stadsområdet tyder samtidigt på att staden uppkom i en brytzon mellan förhistorisk bygd och ett medeltida kolonisationsområde.[1]

Ett stort antal arkeologiska undersökningar har genomförts i det nuvarande Linköpings ytterområden. Framför allt har forskningen pekat ut området kring Stångebro, övergången över Stångån, som en viktig plats med flera spektakulära fynd, bl.a. en skeppssättning från 800-talet, flera runstenar och viktiga gravfynd. Tidigare forskare har varit ense om att tillmäta platsen en central betydelse under förhistorisk och tidig-historisk tid. Med nuvarande kunskapsläge verkar det dock som om aktiviteterna blev avsevärt färre på den östra sidan under övergången till historisk tid.

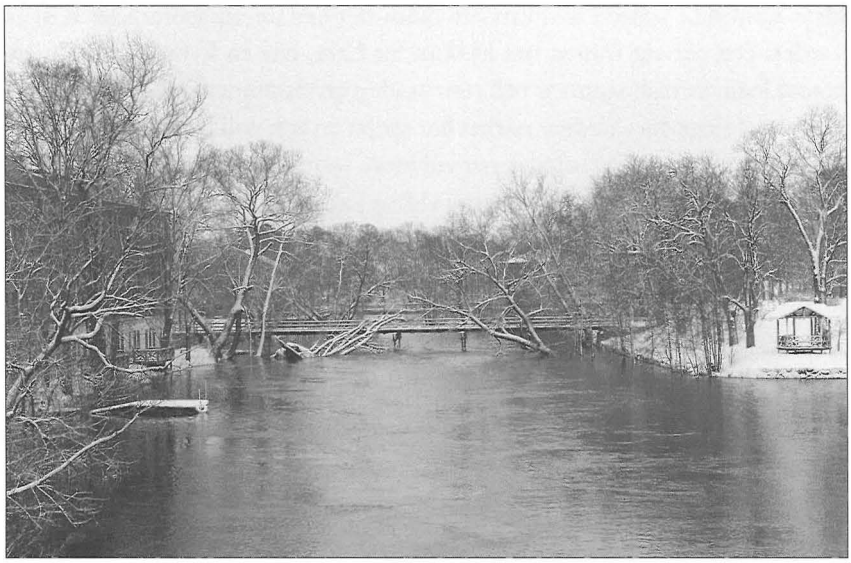

Fig. 57. Nutidens Stångebro, platsen för den gamla övergången över Stångån, förbindelsen mellan östra och västra Östergötland. Foto Lars Ekelund.

Kungsgården Stång omtalas första gången 1328 men man har allmänt antagit att den går tillbaka till tidig medeltid. Bengt Elfstrand har nyligen föreslagit en datering till senast 800-talet.[2] Platsen för gården har ännu inte kunnat lokaliseras men flera uppgifter tyder på att den var belägen vid Gamla Stångebro, nordost om den senare staden. Klarlagt är däremot att det i området under 1500-talets början fanns dels en enhet Stora Stång med fem landbor i norra delen och ensamgården Lilla Stång längre söderut.[3]

Området väster om ån har diskuterats av flera forskare. Det råder i stort sett enighet om att namnet *Liunga kaupinga* syftar på marknadsplatsen i eller vid *Liunga*, som i sin tur avser en ort vid eller på en ljunghed. Namnet Liunga kaupinga finns såväl på biskopsorten som tingsplatsen belagt från sekelskiftet 1100 och framåt. Liunga tolkas vidare ha ett intimt samband med den näringsfattiga marken på rullstensåsen, vid vars östra ände staden Linköping grundades. En sådan tolkning tycks stödja Jan Erikssons uppfattning om att platsen för *Liunga thing*, liksom marknadsplats och vägmöte, ska sökas på platsen för den senare staden. Bengt Elfstrand har samtidigt hävdat att skeppssättningen utmärker tingsplatsen under förhistorisk tid.[4]

---

1 Kap. 3.

2 Elfstrand 1988 s. 53.

3 Se kap. 3.

4 Eriksson 1987, Elfstrand 1998.

De äldsta konkreta spåren av aktivitet inom det senare stadsområdet härrör från 1000-talet. Det rör sig främst om kyrkan S:t Lars, där en kyrkogård kunnat dokumenteras i form av träkistgravar och runristade gravmonument med datering till 1000-talet. Runristningarna i stadens närhet har spelat en stor roll i diskussionen. Vid Stångebro har två runstenar stått, möjligen invid bron, som kan dateras till 1010–1040 resp. 1040–1070 (fig. 16). De två runstenarna vid S:t Larskyrkan kan dateras till 990–1020 och den tredje runstenen nära domkyrkan till 1010–1040 (fig. 103–105).

Vi kan visserligen inte med säkerhet veta att runstenarna verkligen stått vid de platser där de i modern tid hittades eller dokumenterades, men det finns anledning att anta att de inte skulle ha flyttats alltför långt. Väljer vi denna tolkning finner vi att stenarna i Linköping kan dels knytas till miljön kring S:t Lars och dels till miljön kring Stångebro. Runstenen nära domkyrkan skulle möjligen kunna knytas dels till landsvägen från Stångebro och vidare mot Valla och Skänninge, dels till den plats där senare domkyrkan och biskopsgården kom att förläggas. Knytningen av runstenarna i Linköpingstrakten till viktiga vägar i landskapet har redan påpekats av Jansson. Sedda i detta sammanhang antyder möjligen de tre stenarna från stadsområdet närvaron av en bebyggelse av speciellt slag inom det område där staden senare uppkommer.

Entydiga belägg på en bebyggelse från förhistorisk tid inom det senare stadsområdet saknas i stort sett. Det är oklart hur detta ska tolkas. I ett fall vid undersökningen i kv. Brevduvan kunde årderspår dokumenteras, vilket visar på odling i området under 400-talet efter Kristus. Några ytterligare bebyggelsespår har inte framkommit trots enstaka lösfynd och anläggningar i samband med arkeologiska undersökningar. Jan Eriksson har hävdat att de lösfynd som hittats i stadsområdet skulle kunna tyda på en verksamhet under framför allt stenålder och bronsålder och som kan ha lett till ett överutnyttjande av den magra sandjorden och uppkomsten av den ljunghed som antyds av namnet.[5]

Vid arkeologiska undersökningar har under senare år hittats spår av en tidigmedeltida aktivitet. Det rör sig om ett bebyggelseskikt i kv. Absalon, undersökt 1998, med rester av två stolphål och en grop med slagg, som genom keramikmaterialet och C14-dateringar preliminärt daterats till 1100- eller 1200-talen. Ett likartat äldre fyndmaterial har hittades vid undersökningen vid Bastuplan samma år, beläget i stadens sydöstra utkant. Ytterligare några skärvor äldre keramik hittades i kv. Brevduvan, men i fallet med dessa båda undersökningar finns inte någon direkt koppling till bebyggelselämningar på platsen.[6]

---

5 Eriksson 1987. Nyligen har en härd dokumenterats i kv. Absalon (SR 321) med datering till bronsåldern, Feldt msk.

6 Bil. 20.

7 Se bil. 6 och 20.

Indirekt skulle dock en bebyggelse vid S:t Larskyrkan kunna beläggas. Söder om kyrkogården låg under senare tid en gård som på 1400-talet kallades Stangabergsgården. Namnet antyder en samhörighet med den lokale stormannen Staffan Stangenberg, son till byfogden Nils i Stång. Av dokument framgår att även Nils i Stång bör ha bott på denna gård. Samtidigt har byfogden hittills tolkats vara knuten till kungsgården Stång vid Stångebro.

Ytterligare en gård kan beläggas norr om S:t Larskyrkan. Flera tomter tillhörde kyrkan enligt 1696 års karta och en hypotes skulle kunna vara att den medeltida prostens gård legat på platsen för den senare kända komministergården och sannolikt utgjort en större gård norr om S:t Larskyrkan. Några arkeologiska lämningar efter dessa gårdar vid S:t Larskyrkan har dock ännu inte påträffats (fig. 72).[7]

Flera drag i S:t Larskyrkan har tolkats som spår av ett stormanna- eller kungligt inflytande; de många runristade gravhällarna, det på 1170-talet tillkomna tornet och närvaron av en nord- och sydportal. Med hänvisning till andra östgötska paralleller kan man anta att dessa portaler är riktade mot gårdarna norr och söder om kyrkan. Få arkeologiska undersökningar har genomförts på platsen för dessa gårdar och ingenting har hittills framkommit som antyder en äldre datering. Runstenarna skulle dock kunna antyda en bebyggelsenärvaro redan vid sekelskiftet 1000.

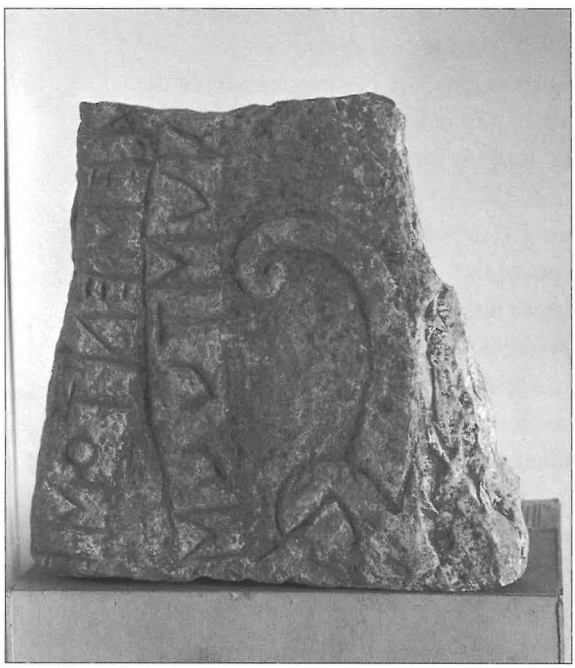

Fig. 58. Gravhällen med latinsk inskription, funnen i domkyrkan.

Fig. 59. Runristad gravhäll, funnen i S:t Larskyrkan. Foto Östergötlands länsmuseum.

Hypotetiskt skulle man kunna tänka sig en äldre bebyggelse i området kring S:t Lars vars närvaro antyds av de båda runstenarna och där senare en kyrka uppfördes vid 1000-talets mitt. Eftersom det hittills saknas entydiga belägg för en förhistorisk närvaro i det senare stadsområdet bör det vara fråga om en nykolonisation vid sekelskiftet 1000, från den östra till den västra sidan Stångån. Kopplingen mellan Nils i Stång och Stangabergsgården söder om kyrkan skulle möjligen kunna antyda en koppling mellan bebyggelsen vid S:t Lars och gården Stång vid Stångebro. Hypotetiskt skulle Stangabergsgården och senare kyrkan kunna utgöra en utbrytning från Stång till S:t Lars – Liunga och en nyetablering på platsen vid 1000-talets början.

För en datering av domkyrkan har uppgiften om Linköping som biskopssäte i Florenslistan ca 1104 spelat en avgörande roll. En tidigare antagen föregångare till domkyrkan i form av en träkyrka har diskuterats. Några entydiga bevis förutom en gravhäll med latinsk inskrift har inte framkommit vid de omfattande undersökningarna (fig. 58). Spåren av träkyrkor är, som fallet med S:t Lars tydligt visar, synnerligen svåra att fastställa. Samtidigt är det ett faktum att medan ett mycket stort antal hällar och fragment har hittats vid undersökningarna i S:t Larskyrkan, har endast ett fragment av en tidig gravhäll hittats i domkyrkan, trots flera omfattande undersökningar, vilket knappast tyder på någon större tidigmedeltida kyrkogård. Å andra sidan tyder den latinska inskriptionen på närvaron i området av personer med latinsk skolning, någonting mycket ovanligt vid denna tid.

I samband med en diskussion kring Florenslistan har Tore Nyberg framhållit att stiftets etablering bör ha skett någon gång mellan 1070 och 1104, varför gravhällen skulle kunna tolkas som en tidig biskopsgrav. Det får ännu anses vara en öppen fråga kring den exakta tidpunkten för stiftets etablering och den romanska domkyrkans tillkomst. Det verkar dock mindre sannolikt att vi har att göra med en äldre domkyrka och kyrkogård på platsen för den nuvarande, men vi ska samtidigt inte utesluta närvaron av en eller flera missionsbiskopar under 1000-talets andra hälft.

Biskopsgården sydväst om domkyrkan är tidigast omtalad i ett påvligt skyddsbrev för Linköpingsbiskopens gods år 1178. Ingenting hindrar dock att biskopsgården etablerades redan dessförinnan. Tidigare har redogjorts för Cnattingius och Modéns helt olika dateringar av de ännu intakta äldsta delarna av slottet. Enligt undertecknad har dock hittills ingenting framkommit som stödjer en datering till 1100-talet. Närvaron av stenar med tandad mejsel i de äldsta murpartierna samt en allmän bild av stenhusbyggande i det medeltida Sverige, talar snarare för Cnattingius hypotes om att biskopsborgens utbyggnad skedde parallellt med domkyrkan och domkapitlet. Biskopsgårdens äldsta historia återstår således att utreda.

Cnattingius och Schück har antagit att biskopens gods tillkom under tidig medeltid genom gåvor från stormän och kungen. Även Kraft har pekat på att biskopsgården kan ha föregåtts av en stormansgård. Möjligen skulle närvaron av runstenen söder om

området kunna visa på en äldre bebyggelse på platsen. Viktigt är dock att understryka att några konkreta spår av en sådan tidig bebyggelse på grusåsen ännu inte framkommit.

Sammanfattningsvis pekar de fåtaliga källorna på att det under 1000-talet skedde en äldsta etablering i området väster om ån, på grusåsen och i dess östsluttning. Det viktigaste konkreta elementet är S:t Larskyrkan med sin begravningsplats som åtminstone kan föras tillbaka till 1000-talets mitt. I området finns uppgifter om två runstenar med datering till 1000-talets början samt möjligen närvaron av två tidiga gårdar, vars läge direkt norr och söder om kyrkogården antyder ett intimt samband med kyrkan. Vid 1100-talets början byggdes S:t Lars romanska stenkyrka och samtidigt (eller något tidigare) tillkom den romanska domkyrkan i ett markant läge uppe på grusåsen. Till samma tid önskar Eriksson även förlägga tings- och marknadsplatsen vid vägmötet, i området mellan kyrkorna.

Förhållandet mellan den östra och västra sidan om Stångån är komplicerat, men det kan framhållas att spåren av aktivitet på den östra sidan tycks avta efter 1000-talet, medan spåren av aktivitet på västra sidan blir konkreta först under 1000-talet. Det nu tillgängliga källmaterialet kan tolkas som en tyngdpunktsförskjutning under perioden, från Stångåns östra sida till dess västra sida vid medeltidens början.

Under 1000- och 1100-talen finns således tecken på en centralort i Linköpingsområdet, med administrativa funktioner, framför allt kopplade till kyrkan, men med en större gård eller godskomplex som antyder närvaron av en världslig makt. Problematiken kring de tidigmedeltida centralorterna och deras förhållande till de senare städerna har diskuterats ivrigt under senare tid och ska behandlas mer ingående längre fram. Redan nu kan det konstateras att Linköping har mycket tydliga centralortskriterier, men det återstår att i större utsträckning identifiera och analysera den preurbana bebyggelsens karaktär.

Fas 2. Ca 1230 – 1287. Kyrkans konsolidering

Perioden definieras av de första byggnadsetapperna av den gotiska domkyrkan, av inrättandet av det äldsta domkapitlet samt den av Cnattingius antagna äldsta byggnadsperioden på biskopsgården. Sannolikt kan de äldsta beläggningarna av landsvägarna knytas till denna period. Ett dokument från 1251 omtalar en gård i Linköping, men de arkeologiska spåren av en bebyggelse är fortfarande mycket sporadiska.

Domkyrkans ombyggnation påbörjades under 1230-talet, då det nystartade byggnadsföretaget nämns i en påvebulla 1232. Såväl domkyrkan som det nyinrättade domkapitlet har knutits till biskop Bengt Magnusson (1220–1236), vilket gör att perioden kan ha påbörjats redan på 1220-talet. Domkyrkans utbyggnad har delats in i två etapper, period 1 ca 1230–1251 och period 2 ca 1251–1296. Till första perioden kan föras det nya tvärskeppet och koret, vilket bör ha stått färdigt till kung Valdemars kröning i domkyrkan år 1251 (fig. 60, 111).

Samtidigt grundades det äldsta domkapitlet. Den 1:a prelaturen, domprosten i S:t Lars, samt 1–5:e kanonikaten har tillkommit under 1230–40-talen, medan det 6:e kanonikatet grundades genom biskop Lars (1236–1258) testamente på 1240-talet. Det är till denna expansiva utbyggnadsperiod av kyrkan som Cnattingius velat förlägga den äldsta byggnadsetappen i biskopsgården (fig. 117). Biskopsgården i Linköping nämns inte i biskop Lars stiftelsebrev för det sjätte kanonikatet, där biskopen i övrigt omtalar hur han utbyggt och bekostat stenkällare på ett flertal biskopsgårdar. Detta tolkar Cnattingius som att den stora salsbyggnaden tillkommit före biskop Lars tid, sannolikt under biskop Bengt Magnussons tid.

Domkyrkans byggnadsperiod 2 omfattar långhusets travé 3-7 och tolkas följa direkt på period 1. Perioden infaller under den expansive biskop Henriks tid (1258–1283). Byggnadsförloppet har kunnat följas genom dokument som omtalar byggnationen och dess ekonomiska grund. Ett tillstånd att uppbära halva kyrkotiondet 1280 har förlängts även 1288, men sannolikt upphört senast 1296. Byggnadsprocessen har delats in i två faser, där fas 2a omfattar 1250–70-talen med en långsammare takt, medan fas 2b omfattar en snabbare utbyggnad under 1280-talet, som tolkas bero på bättre ekonomiska förutsättningar tack vare viktigt bidrag från kyrkotiondet.

Domkapitlets andra utbyggnadsperiod infaller under tiden 1251–1283, då det framför allt under biskop Henriks episkopat skedde en kraftig utbyggnad, något som Schück karaktäriserat som *Den stora expansionen*. Kanonikaten nr 7–14 inrättades samt ytterligare två prelaturer. Som stiftare stod under hela 1200-talet främst biskopen, medlemmar ur kungafamiljen och det lokala frälset. Den ekonomiska grunden bestod av stora godsdonationer med annexkyrkor och senare biskopstionden från diverse kyrkor. Kanikerna har bott på sina gods, sannolikt bestående av en huvudgård, ibland men inte alltid i närheten av Linköping och ofta knuten till en kyrka.

Parallellt med denna andra utbyggnadsetapp av domkapitlet tillkom ytterligare en viktig institution vid domkyrkan, nämligen domskolan som omnämns under 1260-talet. Från 1270-talet finns viktiga stadgor angående de nya prästernas tjänst i koret, som har tolkats som en reglering av prästutbildningen.

Perioden karaktäriseras således i sin helhet av tre stora parallella händelseförlopp, utbyggnaden av domkyrkan och inrättandet av domkapitlet. Dessa båda företag har delats in i två perioder, som i stort sammanfaller med biskoparna Bengt och Lars respektive Henrik. Sannolikt kan även uppförandet av biskopsgårdens första etapp dateras till denna period. Två av biskoparna under 1200-talets första hälft, Karl (1216–ca 1220) och Bengt Magnusson, var bröder till tidens starke man, Birger jarl. Under denna period inträffade flera viktiga politiska händelser i Linköping, framför allt Johan Sverkerssons kröning 1219 och Valdemars kröning 1251. Linköping intog en viktig roll i Östergötland, ett centralt landskap i utvecklingen mot ett riksenande under 1200-talet.

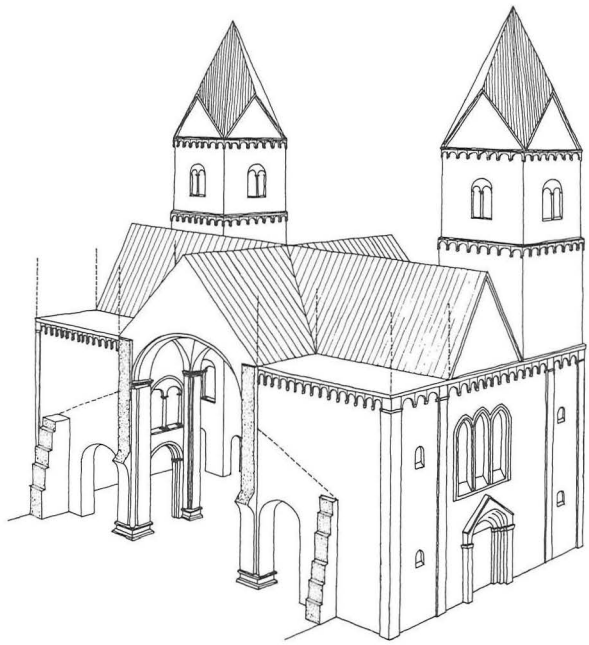

Fig. 60. Domkyrkan tvärskepp enligt rekonstruktion i Sveriges kyrkor. Omgestaltningen av domkyrkan i gotisk stil var tidens stora ekonomiska och ideologiska storver. Tväskseppet har sannolikt stått klart till Valdemars kröning 1251.

År 1251, vid inrättandet av det 7:e kanonikatet i samband med Valdemars kröning, omtalas en gård i Linköping för första gången. Kanonikatet *Omnium Sanctorum* har senare haft sin residensgård nordost om domkyrkan i kv. Absalon, men det är oklart om det är denna gård som avses i stiftelsebrevet. Enstaka skärvor av äldre rödgods och svartgods i kv. Aposteln norr om domkyrkan, liksom de nyligen dokumenterade bebyggelselämningarna i kv. Absalon skulle möjligen kunna antyda en aktivitet under 1200-talet och närvaron av en bebyggelse i området kring domkyrkan.

Samtidigt har flera av landsvägarna, den senare stadens huvudgator, fått en beläggning med ris och kalkstensflis. Exempel på detta finns främst från Gamla Stångsgatan med en datering till 1200-talet, men även från andra platser i det blivande stadsområdet. I flera fall har det klart kunnat konstateras att den äldsta gatunivån är äldre än den omgivande bebyggelsen, vilket kan tala för att flera vägbyggnadsföretag tillkommit parallellt med kyrkans stora utbyggnad under 1200-talet.

Stora insatser i domkyrkoområdet utmärker således 1200-talet i Linköping, en period som har betecknats som kyrkans konsolideringsfas i det medeltida Sverige. I Östergötland byggde man kyrkor i sten i de centrala bygderna redan tidigare under 1100-talet. Under 1200-talet har de svenska stiften funnit sin organisatoriska form och istället har man kunnat styra om resurserna i form av kyrkotiondet till biskopsorten för att bekosta de stora domkyrkobyggena. Det nyinrättade domkapitlet kan ses som ett led i kyrkans allmänna strävan mot självständighet och oberoende i Europa, men har i Sverige varit nära knutet till den allt starkare centralmakten och

framför allt folkungaätten. Domkapitlet i Linköping, liksom kyrkan i sin helhet, var en angelägenhet för kungamakten och aristokratin, som gjorde stora donationer i form av gods till kyrkan, till båda parters nytta. De nya prebendenas ekonomiska grund fanns däremot på landsbygden, där kanikerna ofta var knutna till sockenkyrkor och residerade på prebendets huvudgård. Någon mer permanent närvaro vid domkyrkan var det inte fråga om.

1200-talet är en period då ett stort antal centralorter fick en tätare struktur, tydligare ekonomisk funktion och så småningom egen jurisdiktion. Närliggande exempel på denna utveckling finns i Skänninge och Söderköping. Några tecken på något liknande saknas däremot helt i Linköping. Det märkliga fenomen att landsvägarna, den senare stadens huvudgator, försågs med beläggning under denna tid kan antingen tolkas som en urban satsning som kom av sig eller en kyrklig satsning för att förbättra kommunikationerna till biskopens civitas, under en period av kraftfull kyrklig utbyggnad.

Fas 3. 1287 – ca 1350. Stadens födelse

Perioden definieras framför allt av domkyrkans och domkapitlets tredje utbyggnadsperiod under 1300-talets första hälft. Parallellt med detta finns de första tydliga urbaniseringskriterierna och uppgifterna om tomt och gård vid sekelskiftet 1300, samtidigt med de äldsta spåren av bebyggelse under 1300-talets första hälft. Redan under 1280-talet skedde viktiga förändringar som pekar framåt mot denna utveckling, främst franciskankonvetets tillkomst 1287. Till biskop Bengt Birgerssons episkopat har även knutits biskopsgårdens tredje etapp samt avslutandet av domkyrkans byggnadsperiod 2b, varför fasen tar sin början redan på 1280-talet.

Till biskop Bengt Birgerssons tid (1286–1291) kan flera viktiga händelser knytas, som gör det motiverat att låta fas 3 ta sin början redan under hans tid. Biskop Bengt var son till Birger jarl och bror till kung Magnus Ladulås, förutom biskop i Linköping även hertig av Finland. Till Bengt Birgerssons tid kan sannolikt flera viktiga byggnadsföretag knytas. Biskopen efterlämnade stora skulder vid sin död, som övertogs av hans efterträdare och Linköpingskyrkan och som tolkats bero på hans vidlyftiga verksamhet. En lakun i domkyrkans och domkapitlets utbyggnad under tiden mellan 1290-talet och fram till ca 1310 har dels tolkats som ett resultat av detta, dels som ett resultat av en kyrkofientlig politik under kung Birger Magnussons

8 Bil. 5, fig. 38.

9 Bil. 6.

10 Bil. 14, 11 och 16.

förmyndartid under marsken Torgils Knutssons ledning. Från och med denna tid kom förhållandet att ändras mellan kyrkan och den världsliga makten. En tid av ömsesidigt beroende mellan kyrka och kungamakt och stora godsdonationer till kyrkan var förbi. Under 1300- och 1400-talen har istället kyrkan, aristokratin och kungamakten utgjort jämnstarka parter som tävlade om makt och inflytande.

Biskopsgårdens tredje byggnadsetapp omfattade framför allt det femvåniga bostadstornet i nordost och en källare med övervåning i tegel, något som Modén velat föra till biskop Bengts tid. Under hans episkopat grundades också ett franciskankonvent år 1287. Från detta år finns dels ett testamente till konventet från en privatperson, dels biskopens testamente, där han donerar pengar och en komplett altarutrustning, vilket tolkats som en grunddonation till konventet. Tillkomsten av ett franciskankonvent i Linköping vid denna tid har diskuterats tidigare, där framför allt dess förhållandevis sena tillkomst har ansetts peka på en sen urbanisering för Linköpings del. Konventet kom till som ett av fem franciskankonvent under kung Magnus Ladulås regeringstid (1275–90), en period då kungamakten särskilt gynnande denna orden.

Efter en tjugoårsperiod av stillestånd skedde en parallell utbyggnad av domkyrkan och domkapitlet under 1300-talets första hälft. Under period 3 gjordes en förlängning av långhuset med två travéer, en ombyggnation av södra tvärskeppsportalen och samtidigt tillkom sakristian och den stora långhusportalen. Ullén har delat in perioden i tre faser, som har sin motsvarighet i politiska händelser under biskop Karl Båts tid (1307–1338) och hans komplicerade relation till kungamakten.[8]

Antalet prebenden i domkyrkan har under samma period byggts ut kraftigt, framför allt koncentrerade till Karl Båts tid. De flesta nya stiftelser har tillkommit före 1335, dvs utbyggnaden följer domkyrkans, med en avmattning under 1330-talet. Efter 1348 har inga nya prebenden tillkommit fram till seklets slut, med ett undantag.

Karaktären av domkyrkans nya prebenden är västentligt annorlunda än under 1200-talet. Endast ett fåtal prebenden blev kanonikat, vilket betyder att domkapitlet i sig inte utvidgades numerärt i någon större utsträckning. De flesta utgjordes av mindre, ekonomiskt svagare stiftelser för att inrätta gravkapell och själamässor i domkyrkan. Fortfarande kom stiftarna från kungafamiljen och högadeln, men det förekommer även ett allt större inslag av borgarliga stiftare. Under 1300-talet utvecklades en rad förhållanden som, enligt Schück, motverkade domkapitlets inflytande, såsom lösare band mellan prebendena och moderkyrkorna samtidigt som ett stort antal kaniker och prebendater hämtades bland inflytelserika präster runt om i stiftet.[9]

Från sekelskiftet 1300 finns ett flertal dokument som pekar på att staden växte fram som en juridisk och administrativ enhet; sigill år 1300, rådmän 1303, byfogde 1303, fjärdingsmän 1308, stadslag 1347 och borgmästare 1354. Även andra borgerliga institutioner som ett helgeandshus, känt från 1340-talet samt flera gillen, kända från 1300-talets början, kan föras till denna period.[10]

Fig. 61. Linköpings stads sigill från 31 maj 1360. Foto Riksarkivet.

I det allt större skriftliga källmaterialet efter sekelskiftet 1300 nämns ett stort antal Linköpingsborgare vid namn, främst som fastar (vittnen vid köpehandlingar). En sammanställning av personer med yrkestitel i Linköping visar intressant nog på ett tämligen litet antal hantverkare under den första delen av 1300-talet; Olof skinnare 1305, Knut skomakare 1307, Henekin sadelmästare 1309, Udde smed 1313, Håkan bagare 1317 och Håkan bagare 1319. De båda bagarna kan sannolikt ha varit knutna till domkyrkan, på samma sätt som det i samband med biskop Nils Hermanssons kanonisationsprocess omtalas t.ex. en Jakob Baker, fordom bagare hos biskopen.[11] Det är dock först från och med 1330- och 40-talen som det finns fler uppgifter som tyder på ett bredare urval av hantverkare i Linköping.

Vid 1300-talets början förekommer ett antal bebyggelselämningar, i första hand tomtmarkeringar, som hägnader och diken, exempelvis i kv. Brevduvan, östra tomten i kv. Basfiolen, kv. Dahlian och kv. Epåletten. I kv. Apoteket – Elektriciteten har en ursprunglig tomtindelning dokumenterats, som avtecknar sig i form av lagerskiljen i lagerföljden, dock utan att den äldsta aktiviteten kunnat tidsfästas (fig. 49). I kv. Eolus kan en kalkstenskällare dateras till denna period, tack vare att portalen har spår av behuggning med tandad mejsel. Den lilla källaren, närmast en källarstuga utan murad övervåning, var belägen på en tomt invid en gränd, som sannolikt är från samma tid. Även bebyggelselämningarna vid Bastuplan invid franciskankonventet kan dateras till 1200-talets slut eller 1300-talets första hälft, liksom sannolikt även en ny bebyggelsefas i kv. Absalon vid domkyrkan, även om denna undersökning endast är preliminärt analyserad.[12]

De äldsta bebyggelselämningarna i form av hus, bodar och bebyggelseanknutna gränder och liknande har daterats till en något senare del av 1300-talets första hälft, vilket kunnat konstateras i den norra tomten i kv. Brevduvan och de båda tomterna i kv. Basfiolen. Möjligen skulle även de äldsta bebyggelselämningarna i kv. Ambrosia och kv. Däckeln kunna dateras till denna period.

Bebyggelsens karaktär under denna period är enkel med en gles tomtstruktur. Trähusen har, i de enstaka fall sådana kunnat undersökas, haft en konstruktion med antingen jordgrävda stolpar (södra gården i kv. Brevduvan), klenare syllstensrader eller en kombination av syllstensrader och jordgrävda stolpar (exempelvis kv. Basfiolen). De senare har tolkats som en äldre variant av skiftesverksteknik.

Inga nya gatubeläggningar har kunnat föras till denna period. Däremot har nya gränder dokumenterats i kv. Brevduvan och kv. Eolus under 1300-talets första hälft, vilket skulle kunna tolkas som att gränderna etablerades parallellt med att bebyggelsen växte fram, ett fenomen som är tydligt under 1400-talet.

Den materiella kulturen har för kv. Brevduvans del visat på en tydlig ökning i fyndmaterialet, vilket tolkats som ett utslag av bebyggelsens etablering. Fynden speglar i sin helhet närvaron av fungerande hushåll, med bostads- och hantverksfunktion.

En byggnad i kv. Apoteket, med stolpkonstruktion, klenare syllstensrad och ett tunt lergolv beläget utmed västra Storgatan har antagligen utgjort en torgbod. Ett mynt från 1370–80-talet invid denna byggnad antyder att den möjligen har tillkommit först under nästa period.[13] Även liknande fragmentariska och odaterade lämningar i nuvarande torget i samband med 1980 års undersökning skulle kunna vara rester efter en sådan torgbod. Torgbodarna finns omnämnda tidigast 1342 och har varit koncentrerade till torget, de flesta uppenbarligen på dess norra sida. Dessa har säkerligen varit viktiga i samband med stadens framväxt från marknadsplats till permanent handelsort, vilket framgår att bodarna ofta förekommer i testamenten och gåvobrev, ofta till prebenden vid domkyrkan. Dessa belägg är intressant nog samtida med att ett ökat antal hantverkare och hantverk finns företrädda i Linköping under 1330- och 40-talen.

Torgets äldsta utformning är dåligt känd, men som framgår av nästa bebyggelsefas har det nuvarande fyrkantiga utseendet sannolikt tillkommit senare, möjligen genom en reglering under 1400-talet. I kv. Apoteket har istället en äldre sträckning av västra Storgatan kunnat dokumenteras, där den grusbelagda gatans bredd kan tyda på att torget föregåtts av en bredare marknadsgata. Ytterligare en stenlagd

---

11 Kraft 1975 s. 232 ff.

12 Bil. 20.

13 SR 14, F130.

gatusträckning i sydväst-nordostlig riktning har dokumenterats på torget, som skulle kunna vara en förbindelse mellan vägmötet vid torget och Mölnogatan, en förbindelse som senare försvunnit eller ändrats (fig. 50).

Skriftliga belägg på tomter och gårdar i staden finns från sekelskiftet 1300 och framåt. Från 1310-talet finns även uppgifter om en nybyggd gård vid torget. Dessa belägg på tomter och gårdar förekommer således intressant nog samtidigt som framväxten av rådsstadens administrativa och juridiska funktioner. Det är oklart hur detta ska tolkas i förhållande till de mycket klena rester av bebyggelse som hittills framkommit vid arkeologiska undersökningar. Antingen har de äldsta påträffade bebyggelseresterna fått en alltför sen datering eller beror förhållandet på att den bebyggelse som omtalas i dokumenten inte kunnat lokaliseras vid undersökningarna. En tredje möjlighet är att de skriftliga beläggen syftar på juridiska tomter som först senare fått ett mer påtagligt bebyggelseinnehåll.

Från denna period finns för första gången ett något större arkeologiskt källmaterial som belyser den materiella kulturen. Av allt att döma skedde en förändring i exempelvis en ökad mängd importkeramik, där nästan-stengods (CI) i form av kannor, dryckeskärl och andra bordskärl utgör den dominerande typen under 1300-talets första decennier, senare vid 1330/40-talen avlöst av importerat stengods (CII). Förändringen har främst kunnat noteras i kv. Brevduvan, där fyndmaterialet hittades i något som tolkades dels som odlingsmark, dels i en senare fas knuten till den äldsta bebyggelsen. Förekomsten av detta rikare och mer sammansatta fyndmaterial kan tolkas dels spegla ett mer intensivt jordbruk med gödsling i stadens utkant, dels en etablering av gårdar i ett mer centralt läge i staden. Den materiella kulturen, med bl.a. spår av hantverk och hushållskärl, skulle således kunna visa på framväxten av hushåll i stadens centrum, som ännu inte kunnat lokaliseras vid några arkeologiska undersökningar.[14]

Det är värt att lägga märke till att dessa skriftliga och arkeologiska belägg på den äldsta staden uppträder koncentrerat efter sekelskiftet 1300 och kan tolkas som ett snabbt genomslag av ortens nya funktioner, samtidigt som det är anmärkningsvärt att franciskankonvetet anlades ett årtionde före dessa belägg. I tidigare diskussion kring tiggarbrödrakonventens funktion i de svenska medeltida städerna, framför allt i projektet Medeltidsstaden, har konventen setts som lokaliserade till orter med större befolkning och tätare bebyggelse. Tiggarkonventen har i dessa sammanhang setts som en av de viktigaste urbaniseringskriterierna. Denna generella tolkning skulle kunna ifrågasättas, då exemplet Linköping tydligt visar att konventets etablering föregick såväl rådsstaden som tätortens framväxt. Snarare skulle konventets grundande 1287 kunna tolkas som en direkt stadsgrundande åtgärd från biskopen och hans bror kung Magnus Ladulås. Lejonet i stadens sigill har tolkats vara förknippat med folkungalejonet, möjligen tillkommet genom biskop Bengts initiativ, vilket

skulle ytterligare understryka att Linköpings snabba utveckling som administrativ stad efter sekelskiftet 1300 skedde med initiativ från medlemmar av kungafamiljen.[15]

Sammanfattningsvis kan vi göra jämförelse mellan den detaljerade bilden av domkyrkans och domkapitlets utbyggnad och med utvecklingen av staden. Kyrkans utveckling har tolkats utifrån skriftligt källmaterial och en lakun under 1290–1300-talets början och en utbyggnad under 1310–20-talen tycks överensstämma väl med det politiska skeendet under perioden. Stadens utveckling kan följas tämligen väl, med tillkomsten av franciskankonventet 1287, rådsstaden och tomternas etablering under tiden kring år 1300, som visar att staden växte fram samtidigt som utbyggnaden av domkyrkan och domkapitlet låg nere.

Det bör uppmärksammas att de till synes entydiga skriftliga beläggen på såväl rådsinstitutionen som tomter och gårdar, hantverkare mm. uppträder under en period som sammanfaller med ett kraftigt genombrott för skriftkulturen i Sverige, ett viktigt källkritiskt problem som tidigare berörts. Bedömningen görs dock att de skriftliga och arkeologiska beläggen ger en så samlad och distinkt bild av en urbanisering av såväl rättsligt – administrativ, funktionell och så småningom även topografisk karaktär att de knappast kan ses som ett fenomen som enbart förklaras av källäget. Stadens funktion och utseende skulle komma att skilja sig väsentligt från den äldre centralorten, något som ska diskuteras vidare senare. Omvänt tolkas skriftkulturens utveckling i stort under denna period snarast som ett fenomen som förekommer parallellt och intimt förknippat med t.ex. monetarisering, urbanisering och statsmaktens konsolidering.[16]

Fas 4. Ca 1350–1370-talen.
Krisår i Stora dödens och inbördeskrigets skugga.

Perioden har definierats framför allt genom att ingen utbyggnad av domkyrkan, domkapitlet och biskopsgården verkar ha genomförts. Sannolikt gäller detta även stadsbebyggelsen. Kyrkan och troligen även staden drabbades av inbördeskrig och ekonomiskt av agrarkrisen och digerdöden. Däremot skedde en viktig inre utveckling inom det befintliga domkapitlet mot ett residerande kapitel.

Avslutningen av domkyrkans byggnadsperiod 3 har daterats till ca 1360, vilket beror på uppgifter i en avlatsbulla år 1403 där det framgår att kyrkans privilegier kränkts under mer än 40 års tid. Något entydigt bevis på att byggnadsaktiviteten pågått under 1350-talet, efter digerdöden, finns dock inte. Efter instiftandet av några

---

14 Tagesson 1997 s. 68 ff. i Feldt & Tagesson 1997.

15 Se bil. 10 och 14.

16 Se kap. 4.1.

prebenden på 1340-talet, den sista var S:t Bartolomeus prebende som tillkom år 1348, skedde ingen utbyggnad av kulten i domkyrkan förrän vid sekelskiftet 1400, med ett enda undantag.

Tiden omkring 1350 och årtiondena därefter har i all historieskrivning präglats av agrarkrisen och digerdöden och den politiska krisen under upproren mot Magnus Eriksson respektive Albrekt av Mecklenburgs regeringstid. Flera exempel finns i skriftligt material på att Östergötland drabbades av krisen vid 1300-talets mitt,[17] men det återstår att fastställa vilka direkta verkningar som blev följden. Den långa lakunen i domkyrkans och biskopsgårdens byggande, liksom avsaknaden av nya prebenden under 1300-talets andra hälft tyder på att kyrkans ekonomi drabbades hårt.

Det finns tecken som tyder på att en avmattning i domkyrkobygget redan inträffade på 1330–40-talen. Detta har tolkats dels som resultat av ett ras i kyrkans sydöstra hörn, dels som en förändring av byggnadsplanerna beroende på förändringar i stilideal. Möjligheten av en försämrad ekonomi har antytts, men motsäges av det faktum att inkomsterna från kyrkotiondet permanentades 1337. En allmän nedgång i kyrkans ekonomi under 1330–40-talen skulle visserligen ligga i linje med diskussionen om en agrarkris före digerdöden.[18] Andra förklaringar som framförts är de politiska svårigheterna för kyrkan efter biskop Karl Båts död 1338. Kyrkans historia under 1300-talets första hälft har betecknats som en svaghetsperiod med en stark politisering av inte minst biskopsbordet.[19]

Trots detta har perioden medfört viktiga steg mot ett starkare domkapitel. Schück har pekat på att flera enskilda beslut under framför allt biskop Nils Markussons tid (1352–1364) utgjorde viktiga steg mot ett residerande domkapitel, bl.a. en stadga om kortjänsten som gynnade de residerande kanikerna i Linköping. År 1364 anslogs vidare en tredjedel av fattigtiondet till residerande kaniker, något som innebar en viktig ekonomisk förutsättning för det residerande kapitlets tillkomst. Även cantorians instiftande 1370, den fjärde prelaturen, var ett viktigt steg, liksom att kantorns vikarie, succentorn knöts till prebendet *Omnium Sanctorum* vid samma tid.[20]

Tidigare har en bebyggelsefas i flera av kvarteren i Linköping daterats till 1350-talet, vilket byggde på en datering av genomslaget för stengods (CII) som dominerande godstyp.[21] En möjlig datering av detta till 1330–40-talen ger istället

---

17 Harrison 2000 s. 394 ff.

18 Myrdal 1999 s. 118 ff.

19 Schück 1959 s. 71 ff., 82 ff.

20 Schück 11959 s. 253, 437 ff.

21 Tagesson i Feldt & Tagesson 1997 s. 74 ff.

en bild av att stadsbebyggelsens första period infaller före händelserna på 1350–70-talen. Hur dessa händelser påverkat utbyggnaden av stadsbebyggelsen kan för närvarande inte avgöras genom det arkeologiska källmaterialet. Istället finns tydliga tecken på nya ansatser som just kan dateras till 1380-talet.

Sammanfattningsvis innebär perioden en märklig blandning av ekonomisk och politisk kris parallellt med nya ansatser. Utbyggnaden av domkapitlet låg nere under perioden 1348 – 1370-talet, samma förhållande har antagits gälla för domkyrkan. En omdatering av de äldsta bebyggelsefaserna i kv. Brevduvan och Basfiolen gör det sannolikt att även stadsbebyggelsen lidit ett avbräck i samband med agrarkris, pest och inbördeskrig.

Fas 5. 1380-talet – 1465. Urban utveckling och residensgårdar

Perioden har definierats utifrån förändringar som dokumenterats i bebyggelsestrukturen och byggnadstekniken, en förändring som i kv. Brevduvan dendrokronologiskt daterats till 1380-talet. En period av förtätning och bebyggelsetillväxt, även med en utbredning i nya områden framför allt i de östra delarna av staden, har en motsvarighet i tillkomsten av ett stort antal stenhus på gårdarna, koncentrerade till stadens västra delar. Parallellt pågick en om- och tillbyggnad av biskopsborgen, vars början har dendrokronologiskt daterats till efter 1380-talet. Efter sekelskiftet 1400 påbörjades en stort upplagd ombyggnad av domkyrkans östkor och ett antal nya prebenden instiftades. Periodens avslutning är mindre tydlig och fas 6 kan motiveras främst med tanke på de nya ansatser som kännetecknar biskop Henrik Tidemanssons tid (1465–1500).

Domkyrkan fick under 1400-talet ett nytt stort sengotiskt kor som tillkom i två etapper, den första under ledning av mäster Gierlach från Köln. Domkyrkans period 4 omfattar tiden ca 1408–1420. Dateringen bygger på tillkomsten av flera kapellstiftelser, Marie Visitacio 1408 samt Själakapellet och Helga Lekamens kapell 1410.

Redan 1401 tillkom S:ta Birgittas prebende, vilket inledde en period av flera nya prebendestiftelser vid domkyrkan. Dessa grundades dels av biskopen, dels av några kaniker vid kapitlet. Stiftelserna blev mycket populära och drog till sig en stor ström av donationer och testamenten, vilket understödde domkyrkans utbyggnad. De nya prebendena och östkoret sammanfaller med biskop Knut Bossons långa episkopat (1391–1436). Byggnadsarbetet vid domkyrkan har dock avstannat och koret lämnades halvfärdigt, vilket tolkats bero på ett åsknedslag 1416, politisk oro och ekonomiska problem kring 1420.

I biskopsgården har en fjärde byggnadsetapp omfattat ombyggnaden av det västra stenhuset med en tredje våning samt det nordvästra tegelhusets tredje våning. I en senare del av fas 4 har en förändring av det nordöstra bostadstornet genomförts, där dendrodateringar av golvbjälkar pekar på 1400-talets första hälft.

Etableringen av det residerande domkapitlet, med ett antal prebendegårdar kring domkyrkan, har framför allt ägt rum under 1300-talets andra hälft. De yttre förutsättningarna grundlades redan under Nils Markussons tid under 1350- och 60-talen, medan den konkreta uppbyggnaden av residensgårdarna uppenbarligen skedde under Nils Hermanssons tid 1370–90-talen. Schück har beskrivit domkapitlet vid sekelskiftet 1400 som starkt och självständigt, med en grupp av residerande kaniker med självständig ställning gentemot biskopen. Etableringen av residensgårdar i staden har enligt Schück varit huvudsakligen avslutad vid sekelskiftet 1400. För ett antal prebenden känner vi inte den exakta tillkomsten av residensgården, där istället den äldsta dokumentariska uppgiften härrör från de inventarieförteckningar som upprättades först under framför allt 1440-talet.

Vägen mot ett residerande kapitel kan dock ytterligare preciseras. Tidigare har det framgått att flera prebenden kan följas individuellt och tidpunkten i flera fall kan bestämmas när kaniken eller prebendaten blev residerande och/eller när residensgården etablerades.[22] På detta sätt har antagits att en residensgård finns omtalad för sakristanen 1351, ärkedjäknen 1353, S:t Andreas 1367 eller senast 1380-talet, cantorian 1370, succentorn (Omnium Sanctorum) efter 1370, Annunciationis 1371, S:t Bartolomeus 1380 och S:t Erik 1388.

Av de nya prebenden som tillkom under perioden har S:ta Birgitta försetts med residensgård tämligen omgående. Marie Visitacio har efter hand sammanslagits med kanonikatet S:ta Katarina som dess stiftare kaniken Jöns Svartepräst innehade, vilkens residensgård omtalas 1405. Till själakapellet har redan 1425 en själagård knutits, en social inrättning som funnits i många svenska städer, vilken vanligen fungerade som residens för själakorets präster och som sjukhus och för bespisning av fattiga och sjuka. Helga Lekamens kapell kan först vid 1400-talets slut beläggas ha hört till en residensgård.

Under perioden 1300-talets slut och under 1400-talet har sannolikt en stor andel av de kända stenhusen i Linköping tillkommit. Ett antal har kunnat dateras genom mynt- och keramikfynd och dateringarna stöds av överensstämmelsen i byggnadsmaterialet mellan stenhusen i staden och på biskopsgården. Utbredningen av stenhusen i stadens västra del överensstämmer i stort med residensgårdarnas utbredning och i många fall kan en precisering till tomt och residensgård göras.[23] Tolkningen är således att utvecklingen av stenhus i Linköping har ett direkt samband med etableringen av residensgårdar, dvs det residerande kapitlets uppkomst.

Vid 1300-talets slut skedde en märkbar förändring av bebyggelsen. De befintliga gårdarna förtätades och i vissa fall finns tecken på en reglering i form av uppdelning på mindre tomter. Det finns även tecken på en utvidgning av stadsområdet, framför allt mot S:t Lars, med exempel på utläggningar nya tomter, exempelvis i kyrkogårdens sydvästra hörn.

Fig. 62. Den stora stenhuslängan norr om domkyrkan, den nuvarande biskopsgården, har länge ansetts vara franciskankonventets östra länga. Den har dock ingenting med franciskanerna att göra. Istället har den byggts i flera omgångar, äldst i samband med att Bredgården efter 1370 kom att ingå i det nyetablerade kantorns residensgård. Foto Lars Ekelund.

Byggnadsskicket förändrades under perioden, då fler byggnader än tidigare visat sig vara försedda med kallmurade spisfundament, vilka visar på husens funktion som bostäder eller verkstäder. Syllarna utgörs i denna period i större utsträckning av kraftigare stensyllar, i flera fall tätade med lera. Till perioden kan även knytas en rad med timrade brunnar, där byggnadstekniken i allmänhet daterar dem till perioden, medan ett par brunnar har daterats till 1400-talets början. Detta kan tolkas som att ett antal nya gårdar alternativt gårdar med ny och förstärkt hushållskaraktär etablerades.[24]

Den materiella kulturen har tydligt förändrats under perioden, något som visar sig i den totala ökningen av keramik och i materialets sammansättning. Yngre rödgods dominerar totalt över andra godstyper, något som bör antyda att det är fråga om en inhemsk tillverkning. Materialet tyder även på en tydlig differentiering

22 Kap. 4.3 och bil. 6.

23 Bil. 6, diskuteras vidare i kap. 5.2.

24 Bil. 20.

av hushållens karaktär, eftersom den nya keramiken i större utsträckning kan tolkas som kökskärl. Detta kan i sin tur jämföras med andra källmaterial som pekar på en utveckling av gårdarna mot väl fungerande hushåll. En jämförelse mellan olika osteologiska material från Linköping har däremot visat på att grundläggande strukturer i form av djurhållning på gårdarna och konsumtionsmönster har bibehållits.[25]

Flera huvudgator har fått en ny beläggning under denna tid, liksom ett antal nya gränder har tillkommit, sannolikt i anslutning till en bebyggelsereglering. Den västra Storgatan i kv. Apoteket reglerades och fick en rakt öst-västlig sträckning. Detta innebar även att den tidigare antagna marknadsgatan och vägmötet sannolikt ersattes av en utläggning av det nuvarande kvadratiska torget någon gång under 1400-talet. Den äldre gatusträckningen över torget i SV-NO riktning, antagligen en förbindelse med Mölnogatan, har sannolikt gått ur bruk under denna period samtidigt som bebyggelsen i Holmen och det nuvarande kv. Elektriciteten kom till. En antydan om detta finns i ett ägobyte 1440 mellan kronan och domprosten som ägde tomten i Holmen, varvid en gränd skapades för att möjliggöra tillträde till Mölnogatan.

Under perioden skedde vissa förändringar i S:t Larskyrkan, bl.a. valvslagning och ett tegelgolv som har daterats till 1400-talet. Förändringarna i kyrkan har många motsvarigheter i östgötska landskyrkorna vid samma tid. Det ska dock understrykas att S:t Larskyrkan *inte* ombyggdes i tegelgotisk stil, på samma sätt som kyrkorna S:t Per i Vadstena, Vårfrukyrkan i Skänninge och S:t Lars i Söderköping, förändringar som är intimt förknippade med stadsbebyggelsens framväxt i respektive städer.

Möjligen kan förändringarna i och vid kyrkan antyda ändrade relationer mellan staden och området kring S:t Lars, eftersom kungsgården Stång år 1381 bortbyttes till biskopen. Hypotetiskt kan biskopens övertagande av Stång och därmed den kungliga kontrollen avspeglas i det faktum att stadsbebyggelsen tycks ha expanderat i riktning mot S:t Larsområdet och att kyrkogården blev mindre.

Sammantaget har samtliga källmaterial mycket att säga om utvecklingen i Linköping under 1300-talets slut och 1400-talets första hälft. Den förhållandevis detaljerade kronologin i såväl det skriftliga som det arkeologiska källmaterialet tillåter oss att studera den parallella utvecklingen av stadens olika delar. Förändringen i stadsmiljön som omfattar reglering, förtätning och utvidgning av bebyggelsen, liksom ny byggnadsteknik, tydligare hushållskaraktär på gårdarna och stenhusbyggnation i stadens västra del, uppträder parallellt med en successiv utveckling mot ett residerande domkapitel. En tolkning ligger nära till hands att det är etableringen av förmögna kaniker med sina hushåll i staden som ger incitamentet till denna utveckling. Den konstaterade förändringen i bebyggelsen kan iakttas dels i den västra stadsdelen med sin koncentration av residensgårdar, men även i stadens

25 Kap. 4.5, Tagesson i Feldt & Tagesson 1997, Tagesson & Wigh 1994.

Fig. 63. Den gamla Storgatan finns fortfarande bevarad i kv. Abboten. Invid den medeltida domskolans fasad går det att föreställa sig den gamla landsvägen genom staden.
Foto Lars Ekelund.

östra del. Uppenbarligen har hela stadssamhället varit indragen i en utveckling mot en mer urban prägel.

Fas 6. 1465 – 1540. Kontinuitet och polarisering

1400-talet kan ur många aspekter betraktas som en enhetlig period fram till reformationen med tanke på kontinuiteten i bebyggelsestrukturen. Ytterligare en fas har dock definierats utifrån de förändringar som skedde i domkyrkan, domkapitlet och biskopsgården under biskop Henrik Tidemanssons tid. Det finns samtidigt vissa tecken på en polarisering mellan domkyrkostaden och den borgerliga staden, vilket visar sig i att respektive stadsdel får två viktiga prestigebyggnader, rådhus och domkapitelhus.

Byggnadsarbetena på domkyrkans östkor återupptogs först efter mer än 60 års uppehåll. År 1487 tecknades kontrakt med hantverkare och byggmästare från Köln, vilka efter en intensiv period (det påpekas i biskopskrönikan att man även arbetade vintertid!) kunde färdigställa koret vid sekelskiftet 1500. Initiativet och till viss del

finansieringen har kommit genom biskop Henrik Tidemansson (1465–1500). Domkyrkans tak har slutligen med stora ansträngningar färdigställts under efterträdaren biskop Hans Brasks tid (1501/1513–1527).

Parallellt med detta skedde en utvidgning av antalet prebenden och kapell i domkyrkan under perioden 1480–1527. Av dessa har Nykoren stiftats av biskop Henrik, S:t Erasmus av Ingrid Karlsdotter i Broby, S:t Hieronymus och S:ta Barbara instiftades 1508 av biskop Hans Brask samt slutligen på 1520-talet Jungfru Marie rosenkrans prebende. Två av dessa sena prebenden har fått residensgårdar i stadens östra del, nära S:t Larskyrkan, den sistnämnda sannolikt i stadens sydvästra del.

Under biskop Henrik Tidemanssons tid har initiativ tagits till viktiga byggnadsprojekt i stiftet, bland annat på biskopsgårdarna i Bro, Normlösa, Munkeboda och Vadstena, liksom på biskopsgården i Linköping. I sydvästra delen av biskopsgården byggdes en ny större trevåningsbyggnad, samtidigt som det västra huset förlängdes och gården försågs med en ringmur i söder, öster och norr. På detta sätt kom gården att tillslutas på alla sidor och fick en borgliknande och försvarsliknande karaktär (fig. 40). Man har tolkat att ombyggnationen påbörjades omedelbart efter oroligheterna år 1464, då gården våldgästades av kung Kristian I i samband med biskop Kettil Karlsson Vasas (1459–1464) uppror mot kungen. En dendrodatering i det sydvästra huset till 1472–73 bekräftar en sådan tolkning.

Samtidigt med detta tillkom en ny byggnad utmed kyrkogårdsmuren strax väster om domkyrkan. Denna stora byggnad har med hjälp av stenhuggarmärken kunnat dateras till 1480–90-talen och tolkas som domkapitelhuset. Jämfört med övriga stiftsstäder i det medeltida Sverige är tillkomsten ovanligt sen, men blir begriplig i sitt sammanhang, med en stark utveckling i domkyrkoområdet just vid 1400-talets slut.

Domskolan har efter en tillbyggnad under senmedeltiden blivit i det närmaste dubbelt så stor som tidigare, men det är oklart mer exakt under vilken period detta skedde. Ytterligare en byggnad med kyrklig anknytning som troligen tillkommit någon gång under medeltidens slut är S:t Örjans kapellet, beläget omedelbart väster om stadsområdet. Dateringen är oklar och endast dess kyrkogård har lokaliserats, men med ledning av dateringen av andra S:t Örjanskapell i det medeltida Sverige kan det försiktigtvis hänföras till denna period.

Bebyggelsen på gårdarna i staden uppvisar en tydlig kontinuitet från föregående period. I kv. Brevduvan kunde en andra bebyggelsefas konstateras med ungefärlig datering till 1400-talets andra hälft och fram till 1500-talets första hälft. De båda gårdarna har fått nya byggnader och även gränden och Gamla Stångsgatan har fått nya beläggningar, men samtliga förändringar skedde inom en given struktur. Även i den materiella kulturen tycks det finnas en kontinuitet från föregående period, där tendensen till en ökning av det keramiska materialet förstärks, medan fönsterglas och enstaka kakelfynd tyder på en ökad differentiering av bostadskulturen.[26]

Rådhuset har sannolikt tillkommit under denna tid, de arkeologiska dateringarna är oklara, men rådhuset omnämns däremot uttryckligen första gången 1496. Dess placering mitt på det kvadratiska torgets östra sida och mitt för den västra Storgatans mynning i torget vittnar om en mycket medveten placering, men med stor sannolikhet är gatans och torgets reglering äldre än själva rådhuset.

Sammanfattningsvis omfattar perioden en fortsatt kontinuerlig bebyggelsestruktur, som antyder ett symbiotiskt förhållande mellan framför allt kyrkans residensgårdar och stadens övriga bebyggelse. För kyrkans del skedde flera satsningar under perioden på prestigebyggnader av speciell karaktär. Samtidigt med domkapitelhuset byggdes även rådhusbyggnaden som en synlig och tydlig symbol för stadens självständighet i ett centralt läge på torget. Domkyrkans kor färdigställdes i rask takt, parallellt med att biskopens eget residens byggdes om till en borg med nya bostads- och representationsfunktioner och gården omslöts med en ringmur.

Fas 7. 1540 – 1630/40-talen. Reformation och upplösning

Perioden definieras av reformationens genomförande 1527 och den snabba upplösningen av det gamla domkapitlet efter 1540. Det fortsatta 1500-talet präglas av bränder, krig och en lakun i bebyggelsen. På slottet skedde däremot stora ombyggnadsarbeten under 1570–90-talen. Först under 1600-talets första hälft finns tecken på en förnyad bebyggelse med delvis ny struktur.

Reformationens genomförande har oftast fokuserats kring Västerås riksdag och biskop Hans Brasks landsflykt 1527. Gustav Vasa har i samband med dessa händelser övertagit biskopsborgen i Linköping. En annan och sannolikt mer genomgripande händelse för Linköping var superintendenten Georg Normans besök 1540 och den därefter snabbt genomförda indragningen av domkapitlets prebenden. En helt ny kyrklig administration tillkom under 1540-talet, med ett nytt väsentligt mindre och funktionellt annorlunda utformat domkapitel. De gamla residensgårdarna gick olika öden till mötes, i enstaka fall som bostad åt de nya kapitelledamöterna, oftare förlänade till stormän i kretsen kring Gustav Vasa. Domkapitelhuset vid kyrkogårdsmuren har däremot rivits. Den drastiska minskningen av kyrkans prästtjänster har med all sannolikhet drabbat stadens hantverkare och övriga som var beroende av kyrkan för sin utkomst.

Franciskankonventet har sannolikt avvecklats redan kring 1527 och i dess ställe har ett kronohospital inrättats, med väsentligen samma ekonomiska grund och sannolikt delvis i samma lokaler. 1546 drabbades Linköping av en brand, då bl.a. rådhuset förstördes, i ersättning fick borgarna överta helgeandskapellet. 1567 brändes och

---

26 Feldt & Tagesson 1997 s . 68 ff., 86 ff.

skövlades staden vid Daniel Rantzaus härjningar under det nordiska sjuårskriget, då bland annat domkyrkan skadades. Det bör poängteras att detta är det första allvarliga krigstillstånd som drabbat staden och dess innevånare sedan oroligheterna under 1350- och 60-talen.

För perioden finns en besvärande lakun i bebyggelsebilden, vars karaktär och omfattning är svår att fastställa. För kv. Brevduvan och kv. Basfiolen har en partiell ödeläggelse diskuterats. Skillnaden mellan senmedeltidens bebyggelsehorisonter och den nya omorienterade bebyggelsen under 1600-talet är tydlig, men omfattningen och längden av en eventuell ödeläggelse i skiljet mellan dessa faser har varit svår att fastställa.

Stora ombyggnationer genomfördes på slottet, dels under Gustav Vasas tid, men framför allt under Johan III, under perioden 1570-talet till 1590-talet, vilka avslutades under Karl IX:s tid i början av 1600-talet.

Fas 8. 1630/40-talen – 1700. Nyorientering

Perioden definieras av bebyggelsens nyorientering och stadsområdets utvidgning under 1600-talets första hälft och slutar med den stora stadsbranden år 1700. Den nya bebyggelsestrukturen omfattar dels en ny orientering på gårdarna, dels i tillkomsten av nya stadsdelar.

En bebyggelsemässig förändring kan spåras under 1600-talets första hälft. I kv. Brevduvan kunde två bebyggelsefaser från 1600-talet dokumenteras som omfattade en ny bebyggelse på de gamla gårdarna men med en helt ny struktur. Den gamla gränden har lagts igen och istället har gårdarna och husen orienterats utmed den stora gatan, Gamla Stångsgatan. Både denna och *S Larenzagatan* i kv. Dahlian har fått nya kullerstensbeläggningar. I kv. Apoteket fanns en liknande tät bebyggelse utmed västra Storgatan i form av mindre byggnader eller bodar som kan myntdateras till 1630- och 40-talen. I kv. Ambrosia har stenbyggnaderna sannolikt rivits och den gamla trähusbebyggelsen ersatts med andra enklare trähus. Ett antal stensatta brunnar finns registrerade med utbredning över hela stadsområdet, där vissa har kunnat klart dateras till denna period.[27]

---

27 Bil. 19, 20.

28 Feldt & Tagesson 1997 s. 68 ff.

29 Lindberg 1975a s. 44 f., 51 ff.

30 Lindberg 1975b s. 142.

31 Lindberg 1975a s. 149 ff., 1975b s. 84 ff.

Av det skriftliga källmaterialet framgår att nya områden tagits i bruk, utmed Hunnebergsgatan västerut och Ågatan österut mot Stångån. Vid 1650-talet har en ny rak dragning av Storgatan genomförts fram till en ny bro, öster om S:t Larskyrkan. Av de äldsta kartorna framgår att en omfattande bebyggelse planerades och började bebyggas vid 1600-talets mitt längs den nya Storgatans sträckning mellan S:t Larskyrkan och den nya bron. Av tomtkartan framgår att dessa områden fick en enhetlig bebyggelsestruktur med smala tomter utmed gatorna och enhetlig längd in i kvarteret. Den nya tomtstrukturen har sannolikt haft samma utåtvända struktur som kunnat dokumenteras i kv. Brevduvan med en orientering av bostadshuset utmed huvudgatan, en förändring som således kan spåras under 1600-talets första hälft.

Mycket litet är känt om innehållet i dessa förändringar. Av det arkeologiska materialet från kv. Brevduvan kan iakttas en förändring i den materiella kulturen, med en närmast total dominans för det glaserade och vitlerdekorerade rödgodset. Fyndmaterialets sammansättning med dessa skärvor samt kritpipor, fönsterglas och påfallande många kopparmynt ger en generell bild av 1600-talets materiella kultur som har åtskilliga paralleller i andra städer.[28]

Utvecklingen ligger helt i linje med den medvetna stadspolitik som fördes under stormaktstiden. Stapelstadssystemets genomförande 1614 kan ha missgynnat en inlandsstad som Linköping, däremot bör staden ha gynnats i viss mån av den ökade järn- och spannmålsexporten i Östergötland under 1610- och 20-talen.[29] Det är dock sannolikt framför allt de stora administrativa nyordningarna under 1600-talets första hälft som påverkade Linköping. Under 1620-talet införs Lilla tullen och tullstaketet kring staden tillkom. 1627 inrättas gymnasiet, vilket redan 1640 hade 800 elever som behövde husrum, en mycket stor grupp i förhållande till stadens invånare som bör ha legat kring 1000 personer vid sekelskiftet 1600.[30]

1635 inrättades landshövdingeämbetet som statsmaktens permanenta och mer organiserade lokala företrädare. En intensiv period av statlig styrning och reglering inleddes, som bl.a. fick till följd att stadens självstyre successivt minskade. Vissa regleringar av stadsplanen genomfördes, framför allt den nya Storgatans framdragande, tillkomsten av nya Stångebro och beslut om stenläggning av gator och torg. Det sista kan vi se som ett led i ett generellt arbete för att förbättra vägväsendet, parallellt med inrättandet av postverket på 1620-talet och gästgiveri- och skjutsväsendets organisering på 1640-talet.[31]

De hittills enstaka arkeologiska nedslagen i Linköping kan dock sättas samman med denna nya roll för staden. Gatureglering och nya beläggningar var ett led i statsmaktens allmänna och mycket medvetna satsning på de svenska städerna enligt tidens renässansinspirerade stadsplaneideal. Sannolikt kan Linköping ha fått en ny näringsmässig grund som centrum för den civila förvaltningen i Östergötland,

men någon större industriell betydelse kom dock aldrig Linköping att få, till skillnad från det närbelägna Norrköping. Trots detta har staden fått en viss befolkningsökning och ökade i betydelse under 1600-talet på både Söderköping och Vadstenas bekostnad. Någon stadsplanereglering i stil med renässansens rutnätsplaner i en rad andra städer genomfördes dock aldrig. Det var i stort sett en stad med ett till det yttre väsentligt medeltida arv men med ett innehåll som klart påverkats av stormaktstiden som ödelades i den stora stadsbranden 1700, en avgörande händelse som definitivt satte punkt för medeltiden i Linköping.

Sammanfattning

I detta kapitel har redogjorts för Linköpings utveckling från tidigmedeltida centralort, över en formell stad med svag urban karaktär, till en residensstad med mer tydlig urban prägel i form av en kronologisk berättelse. Relationen mellan olika fenomen och sociala grupper har diskuterats i termer av tid. Flera viktiga delfrågor kan besvaras. Den kyrkliga centralorten Linköping i form av ett biskopssäte, domprostsäte och mötesplats i centrala Östergötland etablerades sannolikt redan vid sekelskiftet 1000 och växte fram under tidig medeltid. En tydlig tyngdpunktsförskjutning från en central plats vid Stångån med förhistoriska rötter till ett randläge vid ett medeltida kolonisationsområde tyder på en mycket medveten satsning från en lokal eller regional makt. Den nya kristna religionen har manifesterats på den västra sidan Stångån, först genom en kyrka och kyrkogård vid S:t Lars, något senare genom domkyrkan. Utbyggnaden av domkyrkoområdet tog ny fart under 1200-talet, understödd av den framväxande centrala kungamakten liksom den lokalt förankrade aristokratin i en period av en kungamaktens konsolidering och det enade riket, men utan någon samtida urban utveckling.

Först under 1200-talets slut, under Magnus Ladulås regeringstid, har Linköping fått stadsrättigheter och en urban avgränsning i form av ett franciskankonvent, rådsinstitution och en rad andra borgerliga inrättningar. Märkligt nog har denna utveckling skett under en tillfällig nedgångsperiod för kyrkan, vilket liksom den tidigare utvecklingen tydligt visar att utvecklingen av kyrkan och staden inte är några parallella fenomen.

Först i samband med det residerande kapitlets tillkomst finns det en parallell utveckling av stadsbebyggelsen och kyrkan, som antyder att även den borgerliga staden påverkades av närvaron av de förmögna residensgårdarna.

KAPITEL 5.2 LINKÖPING OCH RUMMET

Redan i kap. 2 diskuterades möjligheterna att använda rummet som ett analysinstrument för att urskilja och studera sociala relationer i det medeltida samhället. Grunden för detta ligger i medvetenheten om att rummet är meningsbärande, att det är skapat av människor för människor. Detta innebär för det första att de rumsliga strukturerna är uttryck för mänskliga tankar, föreställningar, världsbilder, relationer till andra människor och maktförhållanden mellan sociala grupper. Genom att analysera rummet kan vi förhoppningsvis bättre förstå dessa relationer.

För det andra har de rumsliga strukturerna påverkat de människor som vistades i rummet, genom de värderingar och maktförhållanden som dessa ger uttryck för. Detta antagande är inte okontroversiellt och det kan diskuteras i vilken utsträckning som människor låter sig påverkas av sin miljö och de maktrelationer som ligger inbyggda i rummet. För det tredje ska rummet ses som en mötesplats för människor och sociala grupper, där rummet inte endast representerar relationerna dem emellan utan ligger inbäddade i rummet. Rummet speglar inte samhället, det är samhället. Denna ståndpunkt sammanfattar de två första, men betonar att rummet är en aktiv arena, såväl strukturerad som strukturerarande, enligt Giddens definition.

I detta kapitel ska rummet diskuteras med utgångspunkt från det medeltida Linköping. Ett första problem är dock att definiera rum för analysen. Det är viktigt att understryka än en gång att de rum som definieras är abstrakta konstruktioner, med enda syfte att utgöra praktiska verktyg för analysen. Presentationen går från det stora till det lilla, men eftersom den fysiska avgränsningen för studien i sin helhet har gjorts vid den medeltida stadsbebyggelsen kommer diskussionen kring de olika rumsligheterna att halta. Problematiken kring stadens omland kan endast antydas.

Landskapet

Det stora rummet är svårast att definiera. Den medeltida staden var inte bara en del i ett omland, den närmaste landsbygden runt staden, utan även beroende av politiska och socio-ekonomiska strukturer på nationell och internationell nivå. Men även det närmaste omlandet är svårt att definiera. En vanlig betydelse av detta begrepp är det område kring staden som på olika sätt var involverade i stadens försörjning. Med detta menas vanligtvis det landsbygdsområde som försörjde staden med jordbruksprodukter och varifrån människor reste för att avyttra sina produkter på marknadsdagarna.

Det är viktigt att understryka att själva begreppet *omland* signalerar att forskaren ser på rummet ur ett stadsperspektiv, d.v.s. betraktaren befinner sig i staden och blickar ut mot landet. Staden utgör centrum medan landsbygden ses som periferi. Det är staden som försörjs av landsbygden. Staden är aktiv och omlandet passivt. Ett alternativt synsätt skulle kunna vara att se staden utifrån ett landskapsperspektiv, där

Fig. 64. Utsikt mot Linköping från Stångebro. Genom att bygga de båda kyrkorna på den västra sidan Stångån har man medvetet skapat en ny plats under tidig medeltid med starka ideologiska uttryck. I bakgrunden av stadsrummet syns fortfarande den trädridå som vittnar om den gamla allmänningsmarken, ett medeltida kolonisationsområde. I höjdskillnaden mellan kyrkornas placering på grusåsens sluttning finns utryck för en värdering av kyrkornas rumsliga betydelse. Mellan kyrkorna bildades ett konceptuellt rum, där den högmedeltida staden grundades på 1280-talet. Foto Lars Ekelund.

staden liksom andra platser utgör noder i ett nätverk. Staden blir med detta synsätt en bland många *platser*, där varje plats oavsett funktion och betydelse utgör ett naturligt och universellt mänskligt sätt att skapa orientering i omvärlden.

Ett sådant omvänt perspektiv skulle kunna ge en annan bild av förhållandet mellan land och stad. Landskapet skulle kunna ses som en social konstruktion med olika avsikter och betydelser under olika perioder. En central fråga blir då att diskutera platsernas funktioner över tiden och dess styrka och värde i ett rumsligt perspektiv. Det är viktigt att fastställa hur den enskilda platsen och landskapet, dvs noderna och nätverket, samverkar och förändras som ett led i en kontinuerlig historisk process. En sådan viktig analys ligger dock utanför ramen för detta arbete och endast några infallsvinklar på temat landskapsrummet kan antydas.[32]

För Linköpings del har det hävdats att stadens *bakland* var litet, vilket har varit en förklaring till varför staden i sig förblev liten.[33] Det är dock oklart hur ett sådant omland har definierats. Med all sannolikhet laborerar vi med olika skalnivåer beroende på stadens funktion under olika tidsperioder. S:t Persmässomarknaden har sannolikt dragit till sig människor från mycket stora områden, medan den lokala marknaden säkert haft ett betydligt mindre upptagningsområde. S:t Persmässomarknaden kan antas vara en följd av dels Liunga ting, landstinget för östgöta lagsaga, som omfattade Östergötland som de norra och östra delarna av Småland, dels av domkyrkan, som i sin tur var central helgedom för hela stiftet. Den viktigaste marknadsdagen sammanföll i tid med prästmötet då prästerna från hela det stora stiftet samlades i stiftsmetropolen.

Prostämbetet knutet till S:t Larskyrkan har haft en central funktion för mellersta delen av Östergötland. Detta kan jämföras med de tre förhistoriska centralområden som kan urskiljas genom fördelningen av de förhistoriska fornlämningarna. Intressant nog har de tre högmedeltida städerna i Östergötland uppkommit i vardera centralområdet; Skänninge i det västra, Linköping i det mellersta och Söderköping i det östra området. Denna fördelning stämmer väl överens med fördelningen av städer i andra centrala landskap, t.ex. i Mälardalen, där städerna har ett inbördes avstånd om ca 3 mil, vilket kan tolkas som att utvecklingen varit styrd från centralt håll.[34] Avståndet mellan städerna visar indirekt även på omlandets storlek, vilket sannolikt betyder att man inom de centrala områdena kunde nå en köpstad inom en dagsresa.

Ur dessa aspekter har Linköping fungerat som centralort för ett i centrala Östergötland stort område, som en särskild *plats* i ett stort landskapsrum. Under förhistorisk tid utgjordes detta landskapsrum av Roxenbygden och Stångådalen, medan vissa centrala funktioner under tidig medeltid utvidgades till att omfatta Östgöta lagsaga samt Linköpings stift. Betydelsen av detta kan dock diskuteras. Av den kronologiska berättelsen framgår att det inte finns något samband mellan dessa centrala funktioner och utvecklingen av Linköping som tätort. Däremot har platsen Linköping haft mycket stor betydelse, tack vare de centrala kyrkliga institutionerna. Det är ur detta perspektiv som vi ska förstå att Linköping omtalas som *civitas* redan i början av 1100-talet.

---

32 En betoning av betydelsen av omlandsstudier finns bl.a. hos Hyenstrand 1980. Möjligheten att studera staden i ett tidsgeografiskt perspektiv ska framhållas, se ex Bladh 1995, men har hittills inte prövats i svensk medeltidsforskning.

33 Enligt Kraft 1975 s. 160 omfattade det endast häraderna vid Stångån och bygderna närmast Roxen. Detta överensstämmer tämligen väl med det tidigare omtalade mellersta centralområdet, vilket väl knappast kan betecknas som litet. Jmf. Lindberg 1975a s. 69, där omlandet anses omfatta även stora delar av skogstrakterna i norr och söder.

34 Andersson 1999.

Linköpings betydelse och funktion som kyrklig och kunglig administrativ centralort i ett omgivande landskap med olika ramar kan endast fångas antydningsvis. Vi kan förmoda att orten Linköping haft en central betydelse, vilket exempelvis det viktiga kyrkomötet 1153 pekar på, likaså kungakröningarna i domkyrkan 1219 och 1251. Det återstår dock att mer i detalj konkretisera vilka uttryck denna centralitet har tagit sig i stadsrummet.

Under hela medeltiden, sannolikt med en intensifiering från och med 1200-talet, har tionden och avrad från gårdar influtit till domkyrkan. När domkapitlet inrättades med början på 1230-talet har detta bestått av ett antal prebenden, där varje stiftelse bestod av en viss mängd gods och gårdar. Under 1200-talet och 1300-talets första hälft har prebendenas ideologiska centrum funnits vid domkyrkan, men i de flesta fall har dess ekonomiska centrum funnits vid godsets huvudgård, där säkert också kaniken eller prebendaten har varit bosatt.

Som ett exempel kan nämnas prebendet *Omnium Sanctorum*, som instiftades år 1251 av kung Valdemar i samband med hans kröning. Prebendet fick som sin ekonomiska grund dels en gård i Linköping, dels gårdarna Sätuna i Kaga sn. och Egeby i Västerlösa sn. samt senare även patronatet över Västerlösa kyrka. Den medeltida kyrkan i Västerlösa revs på 1700-talet, men uppgifter tyder på att den blivit tillbyggd under 1200-talets andra hälft och försedd med korsarmar. Alldeles söder om kyrkogården finns fortfarande idag ett stenhus, som genom behuggningstekniken kan dateras till 1200-talets andra hälft eller 1300-talets första hälft. Det har senare kallats tiondebod, men storleken överensstämmer väl med de stenhus som finns i Linköping och skulle kunna tolkas som kyrkoherdens residens. Både ombyggnationen av kyrkan och tillkomsten av stenhuset överensstämmer i tid med upprättandet av prebendet Omnium Sanctorum och hypotetiskt kan vi anta att detta tillkommit som ett led i att kyrkoherden blev kanik vid domkyrkan. Kaniken vid prebendet Omnium Sanctorum har sannolikt flyttat in till Linköping vid 1300-talet slut, där det på dess residensgård i nuvarande kv. Absalon finns ett liknande stenhus från denna tid.[35]

På samma sätt skulle det vara möjligt att undersöka förhållandet mellan stiftsstaden och stiftet genom att studera biskopsgårdarna. Även detta ligger utanför ramarna för detta arbete, men ett exempel ska ges. Biskopsgården Bro i Vreta klosters socken undersöktes i samband med ett forskningsprojekt under åren 1990–1996. Gården ägdes under tidig medeltid av Stenkilska ätten och delar av Bro donerades till klostret redan i början av 1100-talet. Omkring år 1270 har gården övergått till biskopen och från perioden fram till 1300-talets mitt har en rad stenbyggnader kunnat konstateras på gården; ett cellarium (stenkällare), en barfred (bostadstorn) och en liten tegelbyggnad (möjligen ett kapell?). Under senmedeltiden har en rad förändringar kunnat konstateras på gården. Det centrala gårdsområdet tycks ha vidgats och kringgärdats av ett system med vall och vallgrav. Från samma tid

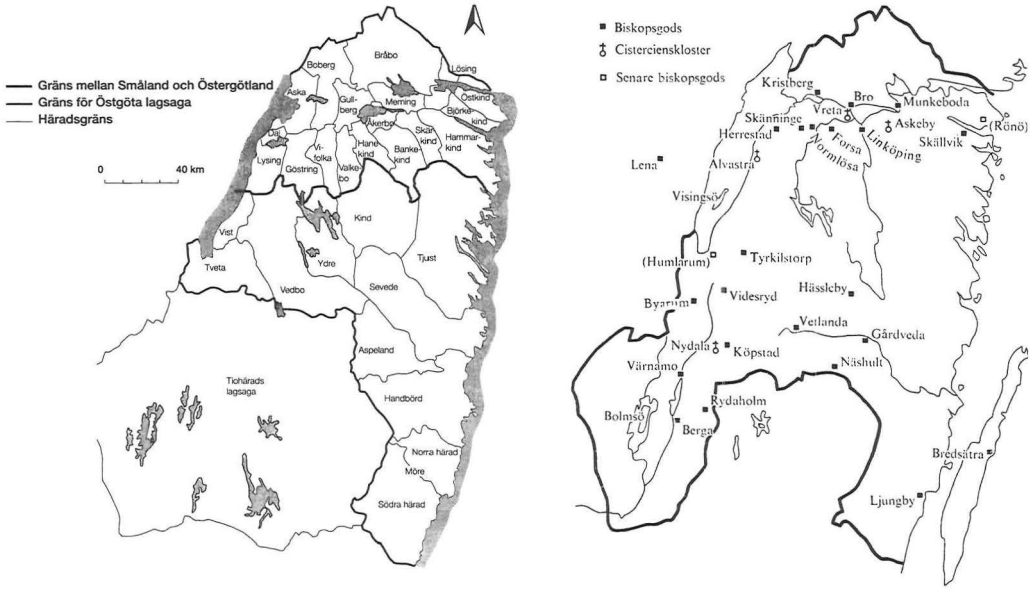

Fig. 65-66. Linköpings centralitet i ett större landskap uttryckt på två sätt. Liunga things centrala roll i Ösgöta Lagsaga, efter Ericsson 2001, samt domkyrkans roll för Linköpings stift, med karta över biskopsgårdarna, efter Schück 1959.

finns även ytterligare byggnader, en källare i tegel och en större byggnad med murad grund.[36]

Biskopsgårdarna fungerade under tidig och högmedeltid som biskopens viktiga stödjepunkter i det vidsträckta stiftet. Under senmedeltiden har biskopsbordets ekonomi förändrats genom att de flesta gårdarna blev landbogårdar, medan några gårdar, däribland Bro, fungerade som residens och uppbördscentraler för biskopens övriga gods. Utvecklingen från en utspridd godsstruktur till en mer centraliserad kan tydligt avläsas i den konstaterade bebyggelseutvecklingen i Bro. Detta har i sin tur haft konsekvenser för Linköping som centralort i denna förändrade ekonomiska struktur.

Om perspektivet minskas till det senare stadsområdet med närmaste omgivande område, har det tidigare konstaterats att det kan ha skett en koncentration till området vid Stångåns nedre del någon gång under järnåldern. Relationen mellan denna ort och andra centrala orter i Östergötlands mellersta centralområde under järnåldern ligger utanför ramen för detta arbete. Vid övergången till tidig medeltid finns dock

35 Schück 1959 s. 404, det är dock oklart när patronatet överförts till kyrkan, Schück antar att det skett tillsammans med gården Egeby, men det framgår ej av donationsbrevet DS 388. Ang kyrkan och stenhuset se Cnattingius 1970c. Se s. 290.

36 Tagesson 1997a och 2001a.

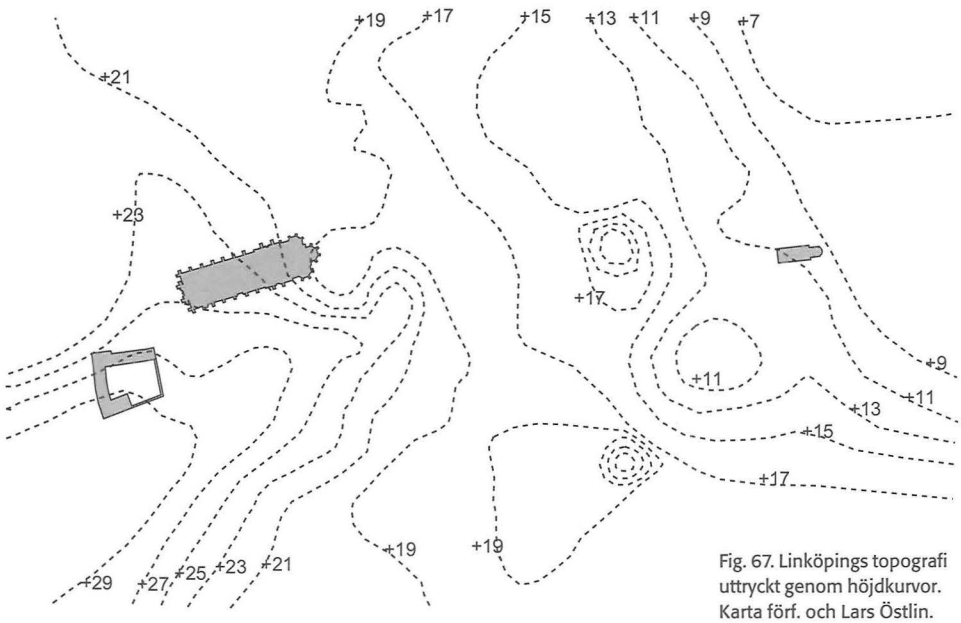

Fig. 67. Linköpings topografi uttryckt genom höjdkurvor. Karta förf. och Lars Östlin.

en tyngdpunkt i Linköpingsområdet vid det kommunikativa läget vid Stångebro med dess skeppssättning och förmodade tingsplats och kungsgård.

De tidigaste spåren av bebyggelse i området väster om ån är S:t Larskyrkan med kyrkogård och sannolikt minst två tidiga gårdar norr och söder om kyrkan. På grusåsen i ett markant läge har domkyrkan förlagts senast 1100. Närvaro av runstenar i området antyder att det kan ha funnits bebyggelse såväl invid S:t Larskyrkan som vid domkyrkan. Den senare kan ha varit biskopsgårdens föregångare.

Av hittills genomförda arkeologiska undersökningar finns ingenting som tyder på en permanent bosättning i området väster om Stångån före sekelskiftet 1000. Lösfynd från sten- och bronsålder, en härd från bronsålder och årderspår från järnåldern ger än så länge endast antydningar om en närvaro av mer tillfällig karaktär i området. Stadsområdet har med största sannolikhet utgjort den östra delen, brytzonen, av ett vidsträckt skogsområde, mitt i det mellersta centralområdets förhistoriska landskap.

Sett i ljuset av detta bildar etableringen i området, först iakttagbart i form av två runstenar från 1000-talets början, därefter kyrkogården och träkyrkan S:t Lars vid 1000-talets mitt och senare domkyrkan senast sekelskiftet 1100, en medveten etablering under tidig medeltid. Runstenarnas placering kan även antyda närvaro av en landsväg, förbindelse mellan östra och västra Östergötland, som löpt genom skogsområdet.[37] Det är möjligt att denna vägsträckning går tillbaka till förhistorisk tid, men det skulle även kunna tänkas att den är en funktion av att centralorten Liunga etablerades på den västra åsidan. Att området senare omtalas som kungstre-

ding och att det fanns en häradsallmänning här tyder på att området varit obebyggt fram till medeltidens början. Det är möjligt att kungamakten redan tidigt hävdade sin rätt till en del av detta område. Från 1200- och 1300-talen finns uppgifter om ett kungligt markinnehav i stadsområdet, i form av överlåtelsehandlingar av tomtmark till privatpersoner och till prebenden. Sannolikt har även de centrala institutionerna i staden, franciskankonventet och helgeandshuset, lagts på mark som disponerats av kungamakten, troligen gäller samma sak domkyrkan och biskopsgården. Sammantaget kan dessa olika exempel tolkas som spår av ett tämligen stort kungligt markinnehav, alternativt tillgång till mark, i det senare stadsområdet.

S:t Larskyrkan har redan tidigare ansetts vara utformad som en stormans- eller kungsgårdskyrka. Genom indicier som diskuterats ovan skulle man vilja föreslå att en del av komplexet Stång flyttats över Stångån redan under tidig medeltid. Dessa äldsta manifestationer väster om ån befinner sig i ett område nära Stångån som tidigare förbryllat äldre forskare p.g.a. de dåliga markförhållandena. Man har därför antagit möjligheten av en äldre bebyggelse eller by i området, som skulle ha utgjort anledningen till att kyrkan byggdes på en sådan olämplig plats.

Men om vi istället ser S:t Larskyrkan som ett monument för att hävda överhöghet över området väster om Stångån får dess placering en logisk förklaring. I detta perspektiv har kyrkan placerats på en utomordentligt väl vald plats, direkt synlig från Stångån och det gamla bebyggelseområdet vid Stångebro. S:t Larskyrkans läge vid foten av området väster om ån har utgjort ett första led i kungamaktens anspråk på det nya området.

Någon gång sannolikt under 1000-talets sista fjärdedel och senast år 1104 bör en domkyrkobyggnad ha tillkommit på ett markant topografiskt läge uppe på grusåsens östra kant, ovan dess sluttning ner mot ån. Läget är synnerligen väl valt. Det har tidigare uppmärksammats att domkyrkan inte ligger på den absolut högsta punkten i området. Istället ligger den i ett läge där åsen börjar slutta mot öster, vilket tyder på att man valt platsen för att ge domkyrkan största möjliga exponering mot öster, för att kunna avläsas från långt håll. Den markanta höjdskillnaden mellan S:t Larskyrkan och domkyrkan (ca 15 m) har länge förbryllat forskare. Istället skulle vi kunna tolka kyrkornas placering i förhållande till varandra som ett medvetet val och utnyttjande av den naturliga topografin. Domkyrkans höjdläge förstärks i jämförelse med S:t Larskyrkans läge nere vid ån. Särskilt från Stångån och från Stångebro har dessa skillnader kunnat avläsas, där det nya området inramats i vertikalled av de båda kyrkorna (fig. 64, 67).

---

37 Vägen har identifierats med den s.k. Eriksgatan, men detta begrepp avser egentligen den juridiska termen av kungens resa genom Sverige som bekräftelse på ett kungaval, se Hasselberg 1957/82.

I horisontalplanet har de båda kyrkorna fungerat som en inramning av ett rum, som kom att bli det senare stadsområdet och som i sin tur kom att äga giltighet ända fram till 1600-talet. Området begränsades av kyrkorna i öster och väster. Från Stångebro och framför allt i höjdsträckningen öster om Stångebro, på byn Kallerstads ägor utmed den gamla landsvägen,[38] inramar kyrkorna visuellt även ett område i nord-sydlig riktning.

Denna rumsbildning mellan kyrkorna har inte haft något permanent fysiskt innehåll under tidig medeltid, åtminstone inte efter vad vi vet idag. Området ligger i grusåsens östsluttning, men sannolikt har det funnits en naturlig platå vid det nuvarande torget. Jan Eriksson har tolkat att detta skulle vara platsen för vägmöte, marknad och ting. Det är oklart när dessa funktioner tidigast lokaliserats till detta rum, men det ligger nära till hands att se att de har fått sin rumsliga förankring i detta område i samband med att kyrkorna tillkommit, dvs tidigast omkring 1100.

Landsvägarna från Stångebro och västerut har fortsatt upp mot domkyrkan. Vid platsen för det senare torget har flera olika vägar mötts (fig. 72). Vägen mot väster har delat sig på denna plats och vägarna mot Vreta kloster resp. mot Valla och Skänninge passerade direkt norr och söder om kyrkogården. Detta är knappast en tillfällighet, men om vägarnas placering är beroende av domkyrkans läge eller tvärtom är oklart.

Vägen mot Vreta, dvs den senare Ågatan/Hunnebergsgatan skulle kunna vara sekundär. Äldre forskare, inspirerade av biskop Rhyzelius, har antagit att landsvägen västerut haft en sträckning norr om staden. En väg från Stångebro mot Vreta kan i ett äldre skede mycket väl ha haft just en sådan nordligare sträckning utan att ha passerat vägmötet i det senare stadsområdet. Ågatan/Hunnebergsgatan skulle i så fall ha tillkommit som en sekundär förbindelse från vägmötet och mot Vreta först i samband med att kyrkorna etablerades.

Detta är dock än så länge hypotetiska antaganden. Det verkar dock klart att domkyrkan med dess kyrkogård och de båda vägarna västerut har anlagts i samklang med varandra. Vägen från Stångebro och österut har således tydligt fortsatt uppför grusåsens sluttning och omramat domkyrkan, med stor visuell effekt.

Sammantaget är det högst sannolikt att det skett en tyngdpunktsförskjutning i det mellersta centralområdet i övergången järnålder – tidig medeltid, först till Stångebro, senare till området väster om Stångån. Detta område var sannolikt allmänningsmark, med äldre spår av endast ett extensivt nyttjande. De mycket markanta anläggningar som tillkom under 1000- och 1100-talen kan alla tolkas i en kontext som antyder närvaron av en överordnad makt.

De båda kyrkorna kan tolkas som monument som anlagts för att markera överhöghet över allmänningsområdet. Deras placering i rummet, vertikalt och horisontalt, visar på en medveten strävan att utnyttja den naturliga topografin. Genom kyrkornas olika datering finns en viss kronologisk skillnad, som skulle kunna tolkas som en

utveckling av uttrycksmedlen. S:t Larskyrkan är framför allt ett monument som markerar centrala funktioner i Östergötlands mellersta centralområde, medan den minst ett halvt sekel yngre domkyrkan utgör ett monument över centrala funktioner för hela det stora stiftet. Dessa värdeskillnader framgår i allt väsentligt i byggnadernas storlek men framför allt i deras lägen i vertikalplanet. S:t Larskyrkan har en exponering ut mot Stångån och det gamla bebyggelseläget vid Stångebro, medan domkyrkans läge har en dominans över ett område på en helt annan skalnivå.

Fenomenet att skapa nya platser har tidigare behandlats av flera forskare. I en nyligen utkommen avhandling diskuterar Martin Hansson etableringen av huvudgårdar i nya lägen i Småland under medeltiden. En av hans utgångspunkter är det ofta framförda exemplet med den utflyttade huvudgården i Bjäresjö socken i Skåne. Vid undersökningar på 1980-talet kunde en huvudgård invid kyrkan i byn dokumenteras från 1000- och 1100-talen, vilken under 1300-talets mitt flyttade ut i ett avskilt läge i socknen, det nuvarande Bjärsjöholm. Detta har setts som ett typexempel på en högmedeltida tendens till att bryta ut huvudgården ur sitt gamla bebyggelsecentrum.

Samma tendenser kan Hansson belägga i Småland, där flera exempel på huvudgårdar som etableras i nya lägen studeras ingående. En tydlig tendens är att dessa nya platser valts med hänsyn till sitt avskilda läge, gärna nära vatten, på uddar etc. Dessa nya lägen har i äldre forskning tolkats som försvarsstrategiska platser, men Hansson visar att gårdarna i sitt nya läge har utrustats med flera attribut, såsom murade byggnader, torn, glasfönster etc. men sällan eller aldrig med direkt fortifikatorisk betydelse. Hansson tolkar detta som en social befästning, där just rummet fungerar som ett viktigt uttrycksmedel.[39]

I mer överförd bemärkelse kan fenomenet med de utflyttade huvudgårdarna ses som ett sätt att genom en ny plats markera status. I Linköpings fall har knappast avskildheten i sig varit eftertraktad, snarare har en ny central funktion skapats men på en ny plats. Samtidigt är det en slående parallell att huvudgården eller dess motsvarande funktion under tidig medeltid brutits ut ur en gammal bebyggelseenhet för att etableras i ett närliggande, men kvalitativt nytt läge. Paralleller till detta fenomen kan sökas i flera andra sammanhang. Sigtuna har nygrundats som en kungamaktens stödjepunkt i Mälarområdet i ett jungfruligt område vid 900-talets slut. Det har hävdats att den nya staden anlagts på Fornsigtunas, den gamla kungsgårdens utmark, antingen som en medveten markering av den nya religionen eller möjligen som den nya kungamaktens direkta provokation mot den gamla hedniska eliten.[40]

---

38 Cnattingius 1944.

39 Andersson & Anglert 1989 s. 97 ff., Hansson 2001 s. 40 ff., 153 ff., 242 f.

40 Tesch, Damell och Selinge i Tesch 1989 s. 131, 28 ff., 103, Tesch 1990 s. 28, 30f.

På samma sätt har det hävdats att Lund nygrundades som ett led i en ny administrativ struktur, möjligen i ett motsatsförhållande till den närliggande och förhistoriska centrala platsen Uppåkra.[41]

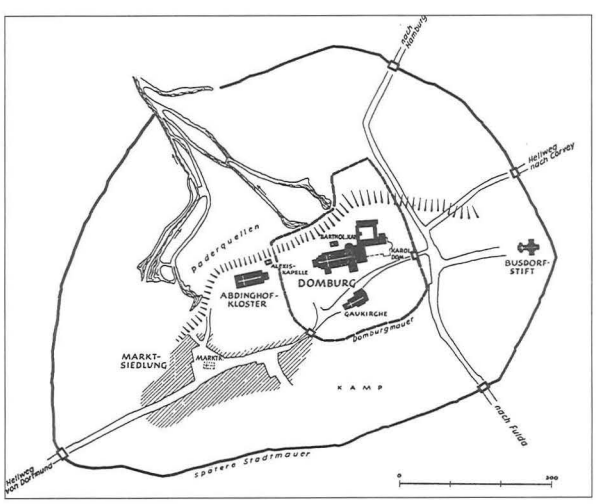
Staden

I förra avsnittet visade det sig att redan vid tillkomsten av kyrkorna väster om Stångån skapades en rumsbildning på platsen där vägarna möttes och dit sannolikt marknad och tingsplats förlades. Vid sidan av en sannolik preurban bebyggelse vid de båda kyrkorna saknar detta rum i övrigt spår av fysisk utformning från 1000- och 1100-talen. Intressant nog är det dock detta rum som sedermera kom att fungera som stadsrum ända fram till 1600-talets början.

Det sakrala rummet

Fenomenet med att ett stadsområde definieras och inramas av kyrkor har diskuterats tidigare i äldre svensk forskning, men inte uppmärksammats under senare tid. Däremot är det ett ofta diksuterat fenomen i den tidiga medeltidens städer på kontinenten. Efter upplösningen av antikens stadsväsende har många städer fått en mycket gles

Fig. 68-69. Kontinentala exempel på det sakrala stadslandskapet. Paderborn t.v. med biskop Meinwercus kyrkokors.
Till höger Köln under 1000-talet, där den gamla stadskärnan var omgiven av ett antal kyrkliga institutioner. Observera de olika skalorna.
Efter Junghanns 1959 och Hall 1978.

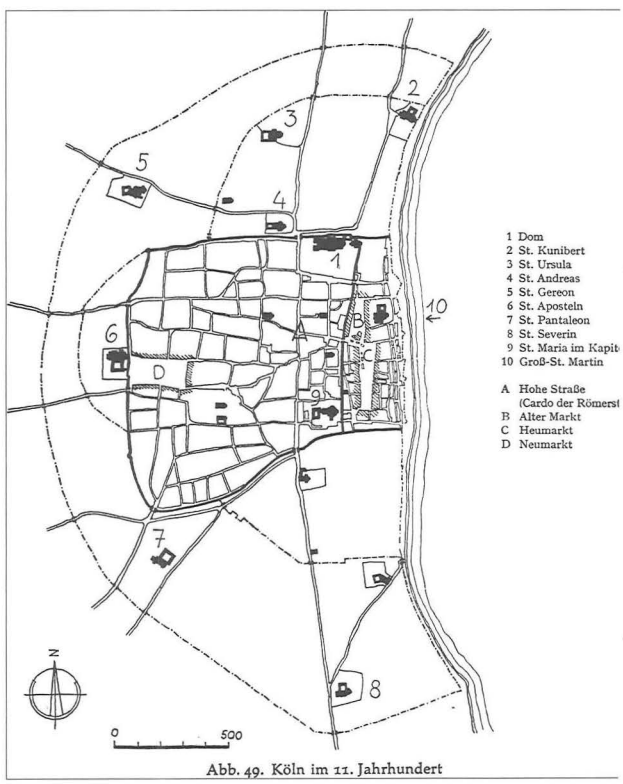
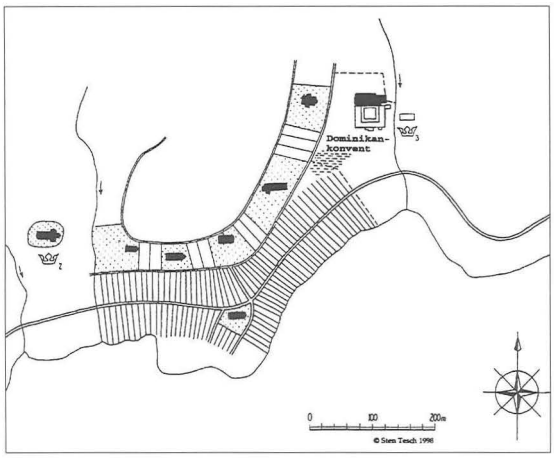

Abb. 49. Köln im 11. Jahrhundert

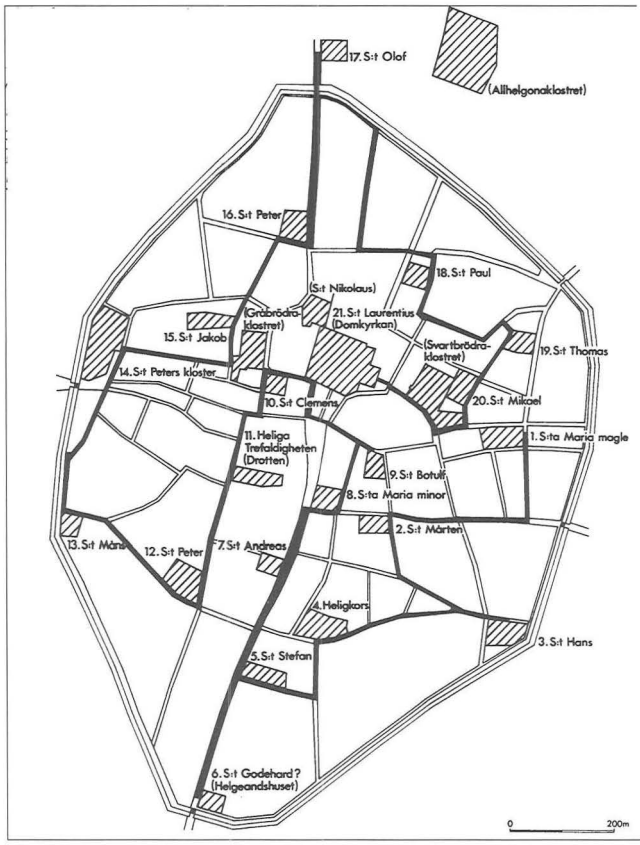

Fig. 70. Sigtuna under 1200-talet, stadsområdet begränsat mot norr av en rad kyrkor, med dominakankonventet i nordost.
Efter Tesch 2001.
Fig. 71. Lunds stadsplan, med markering av sannolik processionsväg under senmedeltiden. Markeringen bygger på ordningsföljden av sockenkyrkorna i tre olika källor från 1580-talet.
Efter Andrén 1998b.
Båda figurerna exempel på tolkningar av sakrala stadslandskap i skandinavisk tappning.

bebyggelsestruktur, ofta flerkärnig med tätare koncentration kring kyrkor och kloster med obebyggd mark däremellan. I flera fall har det uppstått en kyrklig topografi som den franske forskaren Hubert benämnt "*la ville sainte*" och de tysk forskarna Kurt Junghanns och Erich Herzog förknippat med stadsformer under ottonsk tid. I vissa fall är det sannolikt en funktion av en speciell bebyggelseform, där de stora kyrkliga institutionerna förmått dra till sig bebyggelse i ett annars agrart präglat stadslandskap.

Det viktigaste elementet i de tidigmedeltida biskopsstäderna (civitas) var givetvis själva domkyrkan, på kontinenten sedan äldsta tid ofta utformad som en kärnanläggning, placerad på en topografiskt framhävd plats. Kring själva domkyrkan kunde finnas ytterligare mindre kyrkor, kloster, baptisterier, biskopspalats och från

41 Andrén 1980 s. 82 f.

800-talet även kapitelbyggnader för de i kommuniteter boende kanikerna. Dessa inramades ofta av en fysisk begränsning eller befästning (domborg) och dominerade helt genom sitt monumentala läge och rika arkitektur. Den fysiska utformningen och avskildheten från omgivningen hade även en juridisk och rättslig motsvarighet, eftersom området lydde under kanonisk rätt.[42]

Herzog har påvisat att flera tyska städer under 900-talet – 1000-talets början blev omslutna av en krans av kyrkor och kloster (fig. 68-69). I åtminstone tre fall finns direkta hänvisningar till att man uppfattat dessa urbana rum som kringgärdade och skyddade av kyrkorna och därmed av Kristus. Som exempel kan nämnas det nya byggnadskomplex i korsform med domkyrkan i korsets mitt, som biskopen Meinwercus initierade vid 1000-talets början i den tyska staden Paderborn (fig. 68). Som inspiration för detta och liknande företag fungerade sannolikt de samtida föreställningarna om Jerusalems korsformiga stadsplan.[43]

Det finns inga direkta belägg för att liknande tankegångar skulle ha funnits i Sverige vid samma tid. Gerhard Eimer har exempelvis tolkat Skänninge i termer av en påbörjad kyrkokrans, men denna tolkning har inte vunnit något gensvar. Hall varnar dessutom för att försöka driva tolkningarna för långt.[44] I Danmark har Herzogs och andras tankegångar tagits upp av bl.a. Tore Nyberg, som påpekar att ett antal kyrkor och kloster i biskopsstäder som Roskilde, Lund och Viborg är placerade i ytterområdena och tycks inrama stadsbebyggelsen. Även Erik Cinthio har bland annat i sina studier av patrocinienamnen (kyrkornas skyddshelgon), pekat på att helgonnamnen fungerat som kungliga symboliska maktmanifestationer.[45]

Även Anders Andrén har påpekat möjligheten av att de tidigmedeltida städerna med många kyrkor kan ha uppfattats som sakrala landskap. Efter att Lund blev ärkesäte har de många nya kyrkorna i staden givits helgonnamn som återspeglat den kristna världens geografi. Ytterligare uppgifter från Lund visar att det även kan ha funnits en bestämd processionsväg som band samman stadens många kyrkor (fig. 71). Liknande tankegångar har nyligen presenterats även för Sigtunas del av Gunnar Redelius och Sten Tesch, som påpekar att stadsområdet i norr inramades av ett flertal kyrkor. Dessa har inte bara begränsat stadsrummet utan kyrkorna kan även ha utformats som stationer förbundna av ceremoniella processionsvägar, där såväl Gud som Konungen hyllades i folkligt-liturgiska skådespel (fig. 70).[46]

Det finns dock flera invändningar mot alltför vidlyftiga symboliska tolkningar av kyrkotopografin. Nyberg menar att den bild av kyrkornas placering som framträder lika gärna skulle kunna vara resultatet av en strävan efter att institutionerna placerades med ett visst avstånd från varandra för att inte konkurrera om mark. De storslagna planerna i exempelvis Paderborn kräver mycket stora resurser och är uteslutet för skandinaviska förhållanden. Andrén har understrukit att det stora kyrkoantalet i t.ex. Lund i sig måste förklaras utifrån städernas ekonomi och orga-

nisation, medan biskopen snarare har inskrivit en kosmologisk innebörd i staden, genom att använda sin exklusiva rätt till fördelning av reliker och helgonnamn till kyrkorna. Det finns således en viktig principiell skillnad mellan att rummet utformas utifrån en sakral idealbild och att en sakral tolkning tillskrivs rummet.[47]

Att vi skulle kunna finna spår av en medvetet utlagd stadsplan, en "helig topografi" i form av kyrkokransar eller kyrkokors i nordiska medeltida städer har alltså inte fått stå oemotsagt. Men tanken att det funnits uppfattningar om rummets sakrala och symboliska dimensioner kan trots allt aktualiseras i samband med en rumslig analys. För Linköpings del tyder mycket på att kyrkorna fått en medveten placering i topografin och att deras placering, såväl i vertikalled som i horisontalled, bör ha varit meningsfull och meningsbärande. De kom därmed att (indirekt?) definiera en rumsbildning med avgörande betydelse för det senare stadsrummets framväxt (fig. 72).

Det konceptuella stadsrummet

Vi vet ingenting säkert om ägoförhållandena i området, men det är sannolikt att kungamakten från tidig medeltid ägde, eller ville hävda kontroll över, hela eller delar av stadsområdet. När staden sedan etablerades, sannolikt genom ett direkt ingripande från kungen och hans bror biskopen, grundades ett franciskankonventet som första åtgärd. Dess placering ser inte ut att kunna förklaras utifrån bebyggelsemässiga förhållanden, utan har troligen tillkommit för att definiera och tillsluta det konceptuella stadsrummet mot söder, en begränsning som skulle äga bestånd i över 600 år (fig. 73).

Tiggarkonventens roll för de högmedeltida städerna betonades kraftigt inom Medeltidsstadsprojektet. I flera städer utgör konventen det äldsta urbaniseringskriteriet. Man har allmänt sett franciskan- och dominikankonventen som en mätare på ortens urbanitet, ekonomiska betydelse och befolkningstäthet. Ett konvent har tillkommit på en ort först när den uppnått en viss befolkningsstorlek.[48]

---

42 Hall 1978/1980 s. 62 ff., särsk. s. 66, Hubert 1959, Braunfels 1988 s. 15, 32, Herzog 1964 s. 227 ff.

43 Hubert 1959 s. 544 not 33, Junghanns 1959 s. 68, Herzog 1964 241 ff., särsk. s. 250, Hall 1978/1980 s. 62 ff., särsk. 73 ff., Andrén 1998a.

44 Eimer 1967 s. 289. Jmf en funktionalistisk tolkning i Andersson & Redin 1980 s. 46. Hall 1978/1980 s. 77 f., not 72 och 74.

45 Jansen, Nyberg & Riis 1977 s. 44 ff., Cinthio 1968, 1969.

46 Andrén 1985 s. 35 ff., 41, 1998a. och b., Tesch 2000.

47 se ex. Wienberg 2001 som varnat för alltför vidlyftiga tolkningar, se även Jansen, Nyberg & Riis 1977 s. 45, Andrén 1998a s. 161, 1998b s.122.

48 Andersson 1977 s. 120, 1990 s. 72 ff., Andersson & Redin 1980 s. 55, däremot mindre uttalat för danska förhållanden, se Jensen, Nyborg & Riis 1977 s. 50.

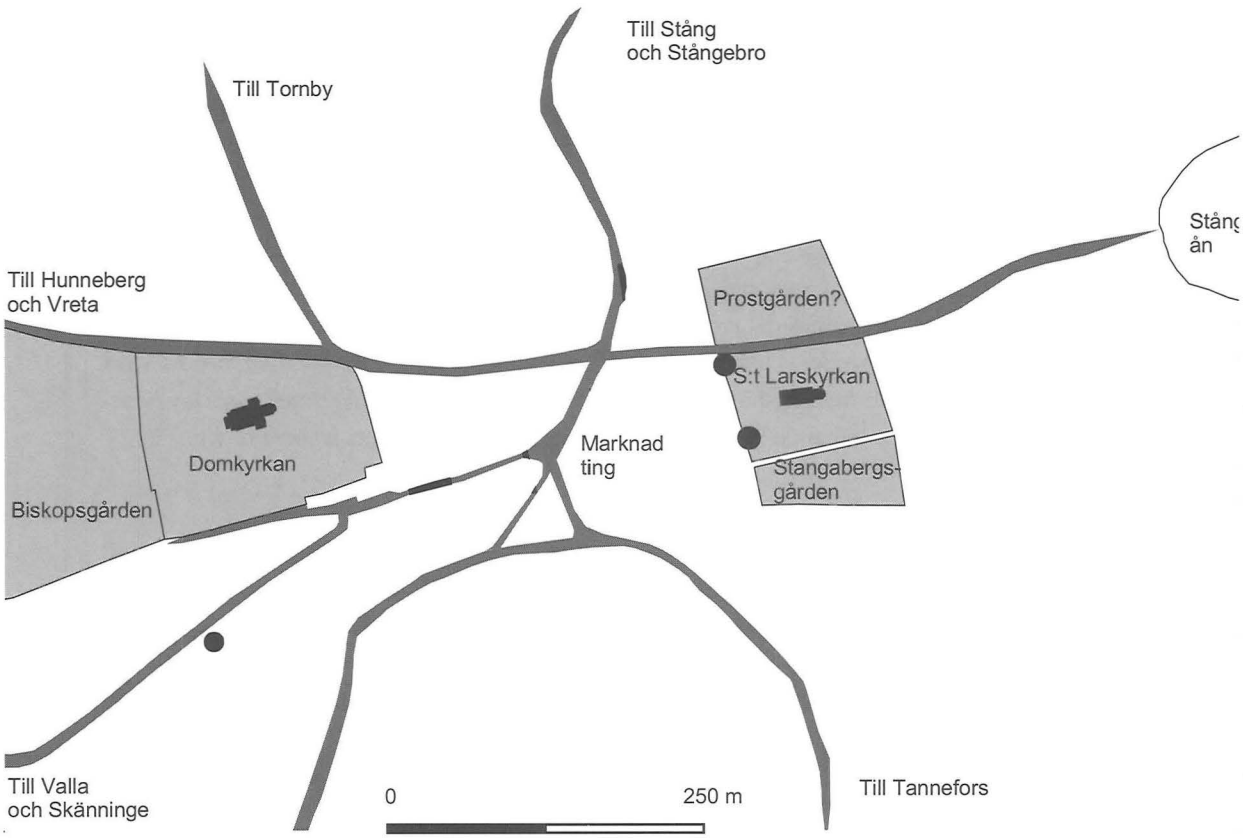

Fig. 72. Det konceptuella stadsrummet. Kartan visar ett rekonstruktionsförslag för Linköping under tidig medeltid med några gårdar kring de båda kyrkorna samt vägmötet med plats för ting och marknad. Punkter utmärker läge för runstenar. Skala 1:6000. Karta förf. och Lars Östlin.

De flesta konventen har ett läge i utkanten av staden, vilket tolkats som att konventen dels placerats där eftersom mer centrala tomter redan var upptagna, dels för att man medvetet valde att leva bland de mindre välbeställda människor som man värnade om och vände sig till. Ofta påvisas ett läge vid en vältrafikerad gata eller landsväg, vilket förklaras som att man ville kunna nå så många som möjligt för social omvårdnad och för allmoseinsamling.[49]

Dessa faktorer har sannolikt överbetonats. För tiggarbrödernas försörjning har säkerligen inte själva ortens befolkningsunderlag spelat någon större roll. Viktigare har det istället varit att orten hade ett centralt läge i det större område där

49 Rasmussen 1992 s. 8, Rasmussen msk. kap. IX.3.
50 Rasmussen msk. kap. VIII.3.3., pers. komm. prof. Tore S. Nyberg, Odense.

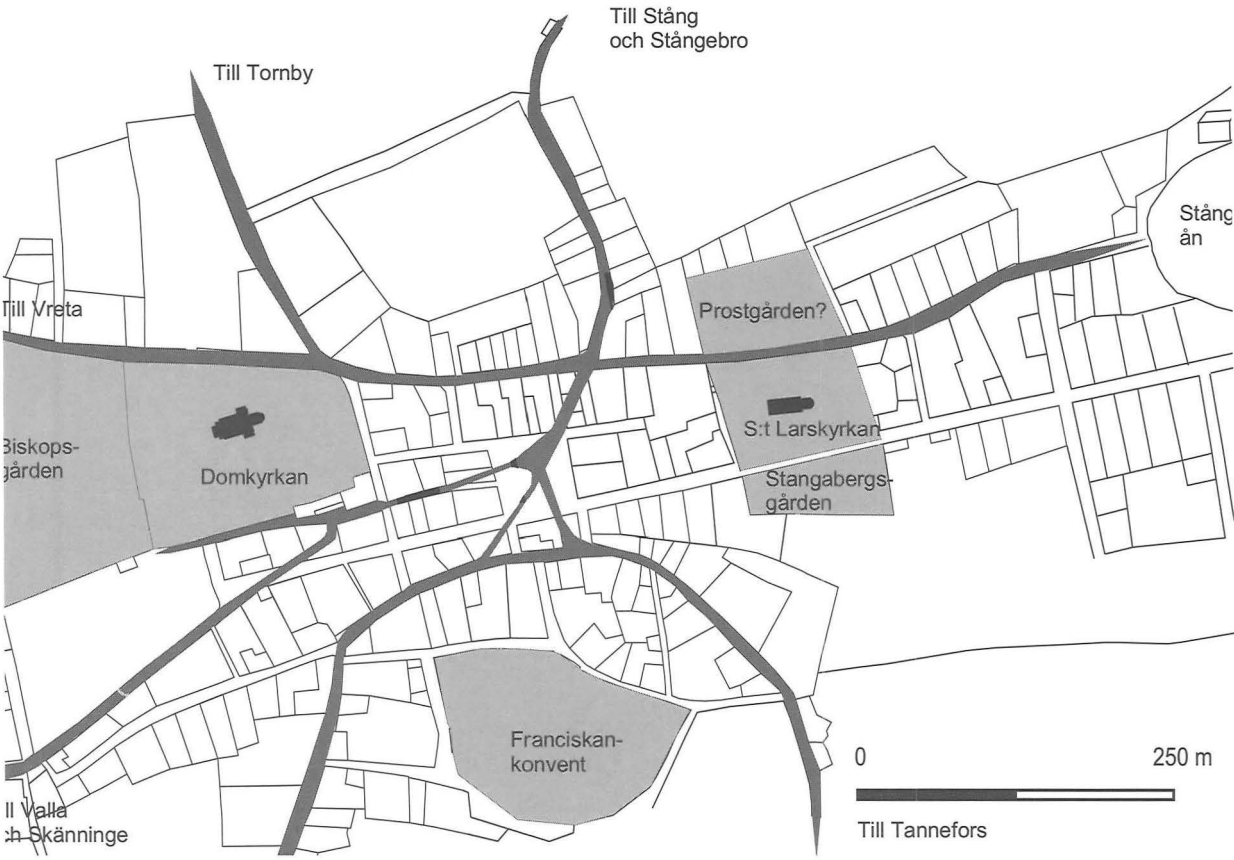

Fig. 73. Linköping under högmedeltiden. Det tidigmedeltida gatunätet (jmf. fig. 72) med franciskankonventets läge i söder, mot bakgrund av 1696 års karta. Konventets betydelse för att begränsa och definiera stadsrummet framträder tydligt. Först kring sekelskiftet 1900 skulle stadsbebyggelsen komma att spränga gränsen mot söder. Karta förf. och Lars Östlin.

bröderna *terminerade*, d.v.s. under fasta terminer reste runt för att predika och samla in pengar.[50] Grundandet av Linköpings franciskankonvent kan tolkas som en medveten strävan från biskop Bengt och hans bror kung Magnus Ladulås att initiera en utveckling av ortens stadsfunktioner. Etableringen kan således ses som ett aktivt medel för att befrämja en stadsutveckling, snarare än som en passiv mätare på graden av urbanisering.

Tiggarbrödernas stränga fattigdomsideal medförde att bröderna i allmänhet inte själva ägde sina byggnader i formell mening. De har tillhört grundarna (patronus) eller betraktades som en kommunal angelägenhet, även om ordnarna själva under senare delen av medeltiden ville hävda att konventen hörde till kyrkan, oavsett de civila egendomsförhållandena. Tiggarbrödernas förhållande till adeln, till deras stiftare och patronater, har i någon mån diskuterats tidigare, men deras roll i själva

urbaniseringsprocessen, i framväxten av en urban egenart, har för svenska förhållanden knappast studerats mer ingående.[51]

På kontinenten har dessa frågor dock behandlats i större utsträckning. Bland de många städer som nyanlades i det tyska kolonisationsområdet öster om Elbe kan nämnas Kiel, som fick sina stadsrättigheter 1242 av greve Adolf IV von Schauenburg och hans son. Efter en seger hade han lovat att själv bli franciskanbroder, ett löfte han infriade genom att ingå i konventet i Hamburg. I samband med grundläggningen försågs Kiel redan från början med typiska attribut för en tysk *Gründungsstadt*, nämligen torg och torgkyrka, borg, samt ett franciskankonvent invid stadsbefästningen.[52] Exemplen Kiel och Linköping visar tydligt att konventen haft en aktiv roll i samband med stadsgrundandet och att läget i stadens utkant var medvetet valt.

Under 1200-talet har betydande investeringar gjorts i området kring Linköpings domkyrkan. Från 1230-talet och framåt skedde en omgestaltning av domkyrkan i gotisk stil och sannolikt samtidigt en utbyggnad av biskopsgården, som först försågs med cellarium och salsbyggnad, senare under 1200-talets slut och 1300-talets första hälft med en stor tornbyggnad. Under 1200-talets andra hälft eller senare har en byggnad för domskolan tillkommit på kyrkogårdens södra sida. Utbyggnaden har medfört en helt ny betoning på domkyrkoområdet, med ett nytt arkitektoniskt formspråk och i en helt ny skala.

På kontinenten föddes den högmedeltida staden under perioden 900-talet till 1100-talet i spänningsfältet mellan en kärnanläggning (en borg eller en domkyrkoborg) och en köpmansbosättning. Utvecklingen av de europeiska städerna under 1000- och 1100-talen medförde att de tidigare flerkärniga "öppna" städerna gradvis blev alltmer "slutna", dvs fullbebyggda. Därmed minskade de äldre kyrkornas monumentalitet. De nya gotiska katedralerna med sin betoning på vertikalitet har medfört att de återigen kom att totalt dominera stadsbilden.[53]

Det är i detta sammanhang intressant att se att samtidigt som den nya domkyrkan i Linköping byggdes i en helt annan skala än tidigare, finns tydliga belägg för att domkyrkoområdet fick en tydligare utformning. Även kyrkogårdens begränsning har sannolikt förändrats vid denna tid. En undersökning år 2000 visade att domkyrkan under äldsta tid omgärdats av ett större begränsningsdike. Först senare, sannolikt under 1200- eller 1300-talet, har kyrkogårdsområdet fått en mer manifest avgränsning genom en kraftig mur. De viktigaste institutionella byggnaderna kring domkyrkan – biskopsgården, domskolan och senare domkapitelshuset – har alla byggts ihop med denna mur, i likhet med förhållandet i åtskilliga andra domkyrkostäder i Sverige. På detta sätt har kyrkans centrala byggnader fysiskt och mentalt fått en inramning som ökat den visuella tyngden och enheten kring domkyrkan. Om de hypotetiska dateringarna skulle visa sig stämma utgör detta steg ytterligare en manifestation av området under en period med en massiv byggnadsverk-

samhet och en kraftfull institutionella utbyggnad, parallellt med grundandet av franciskankonventet.

Även området kring S:t Larskyrkan kan sannolikt ha haft en liknande utveckling, med tillkomsten av västtorn redan vid 1100-talets slut och minst två större gårdar norr och söder om kyrkan. Några spår efter en kyrkogårdsbegränsning har dock ännu inte kunnat identifieras. Det konceptuella stadsrummet har således under perioden 1100-talets slut fram till 1200-talets slut ytterligare accentuerats genom en byggnation vid de tre stora kyrkliga institutionerna, i stort sett före själva stadsbebyggelsens framväxt.

Sannolikt har det funnits någon form av bebyggelse i stadsrummet före den egentliga stadsbebyggelsen, men vår kunskap om denna är än så länge begränsad. I mellansvensk forskning har en preurban bebyggelse uppmärksammats under senare tid och man har diskuterat bebyggelsens funktion och datering.[54] En viktig frågeställning skulle kunna vara att diskutera hur den preurbana bebyggelsen förhåller sig fysiskt till de institutioner som är själva upphovet till ortens centralitet. I kontinental forskning har man framhållit de tidigmedeltida städernas mycket glesa och flerkärniga struktur. I orter som främst konstituerades av de administrativa, särskilt kyrkliga funktionerna har bebyggelsen koncentrerats i klungor kring dessa, medan rummet mellan dem oftast var obebyggt.[55] Ett liknande mönster skulle hypotetiskt kunna gälla även för de svenska preurbana orterna, även om forskningen knappast ännu nått så långt.

För Linköpings del tycks det som om vi indirekt skulle kunna påvisa förekomsten av en bebyggelsekoncentration till området kring de båda kyrkorna, med ett hypotetiskt antal gårdar vid varje institution. Dessa kan tolkas som gårdar som hörde till biskopen, prästerna och andra funktionärer vid de stora kyrkorna. En viktig fråga i detta sammanhang är givetvis om denna bebyggelse på något avgörande sätt skiljer sig från motsvarande bebyggelse vid andra centrala platser, som inte senare blev städer. Anders Andrén har påpekat att någon principiell skillnad inte fanns mellan gårdarna i 1000-talets Lund, i den förtätade landsbygden, och de som låg vid sockenkyrkor på landsbygden.[56] Detta har knappast diskuterats i tillräcklig utsträckning i ett mellansvenskt forskningsperspektiv.

---

51 Rasmussen msk kap. VIII 3.1.A resp. 3.4. Brooke 1977 s. 463 ff. och där anf. litt., Reisnert 1989.

52 Walther 1992.

53 Hall 1978(0 s. 79 ff., Braunfels 1988 s. 35.

54 Hasselmo 1987.

55 Hall 1978/1980 s. 62 ff.

56 Andrén 1985a.

Före den egentliga stadsbebyggelsens etablering vid sekelskiftet 1300 har flera av landsvägarna, de senare huvudgatorna, fått sin första beläggning i form av kalkstensflis och gles stenläggning på en armering av ris, som kan dateras till 1200-talet, före den äldsta stadsbebyggelsens etablering, en betydande investering genom sin omsorgsfulla konstruktion. Anläggandet av gatubeläggningar i stadsrummet under 1200-talet framstår i ljuset av detta som ett imponerande byggnadsverk, sannolikt parallellt med utbyggnaden av domkyrkan under 1200-talet.[57]

Vägbyggande har varit ett viktigt led för en aspirerande centralmakt, under en tid då makt och kontroll i stor utsträckning byggde på fysisk närvaro och kungamakten ständigt var på resande fot.[58] Funktionen hos en centralort av Linköpings typ har förutsatt att människor kunde transportera sig till och från marknader, ting och prästmöten. Satsningen på ett förbättrat vägnät, att bygga bro och väg, har i alla tider varit en berömvärd handling, tydligt uttryckt på runstenar liksom i biskopskrönikans lovtal över Henrik Tidemansson; "*Han lat stenläggia brogher monga/ Kring om Lincopung breda oc langa*".[59]

Liknande manifesta gatuanläggningar har dokumenterats bl.a. i Lund, där Stora Södergatan utgjort en monumental anläggning som ledde uppför en lång sluttning mot torget och domkyrkan, belägen i ett höjdläge i gatans fond. Undersökningar har visat på att torget och gatan försetts med en stenläggning under 1100-talet, senare ersatt av en timmerkonstruktion. Stora Södergatan i Lund har diskuterats som ett medvetet byggnadsverk av den centrala auktoriteten, kyrkan och kungamakten, som ett sätt att styra och strukturera människors rörelsemönster och utnyttja topografins potential för att uttrycka maktrelationer i rummet. En analys av den sociala topografin i Trondheim har liknat ärkebiskopsgården vid domkyrkan som en "feodal nyckelinstitution" med en "kommandoliknande topografisk position" för att övervaka rörelse och aktivitet i staden.[60]

Den omsorgsfulla utformningen av Gamla Stångsgatan får betydelse när vi ser den som ett sätt att strukturera människors tillträde till det konceptuella stadsrummet i Linköping. Gatan leder besökare från Stångebro upp mot marknadsplatsen, det blivande torget. Från denna riktning har franciskankonventets placering kunnat fungera som en visuell avgränsning av stadsrummet mot söder, mellan de båda kyrkorna, i ett skede då flera aktiva ansatser till ett stadsgrundande kom till.

Stadsrummets form, innehåll och avgränsning

Först i samband med rådsstadens etablering och de äldsta historiska beläggen på tomter och gårdar i stadsrummet från ca 1300 uppträder de äldsta arkeologiskt dokumenterade beläggen på en urban bebyggelse. Av skriftliga dokument framgår att tomter och gårdar etablerades och bebyggdes i stadens centrum, dvs vid torget, men i övrigt är bilden av bebyggelsens karaktär och första tid mycket oklar. De

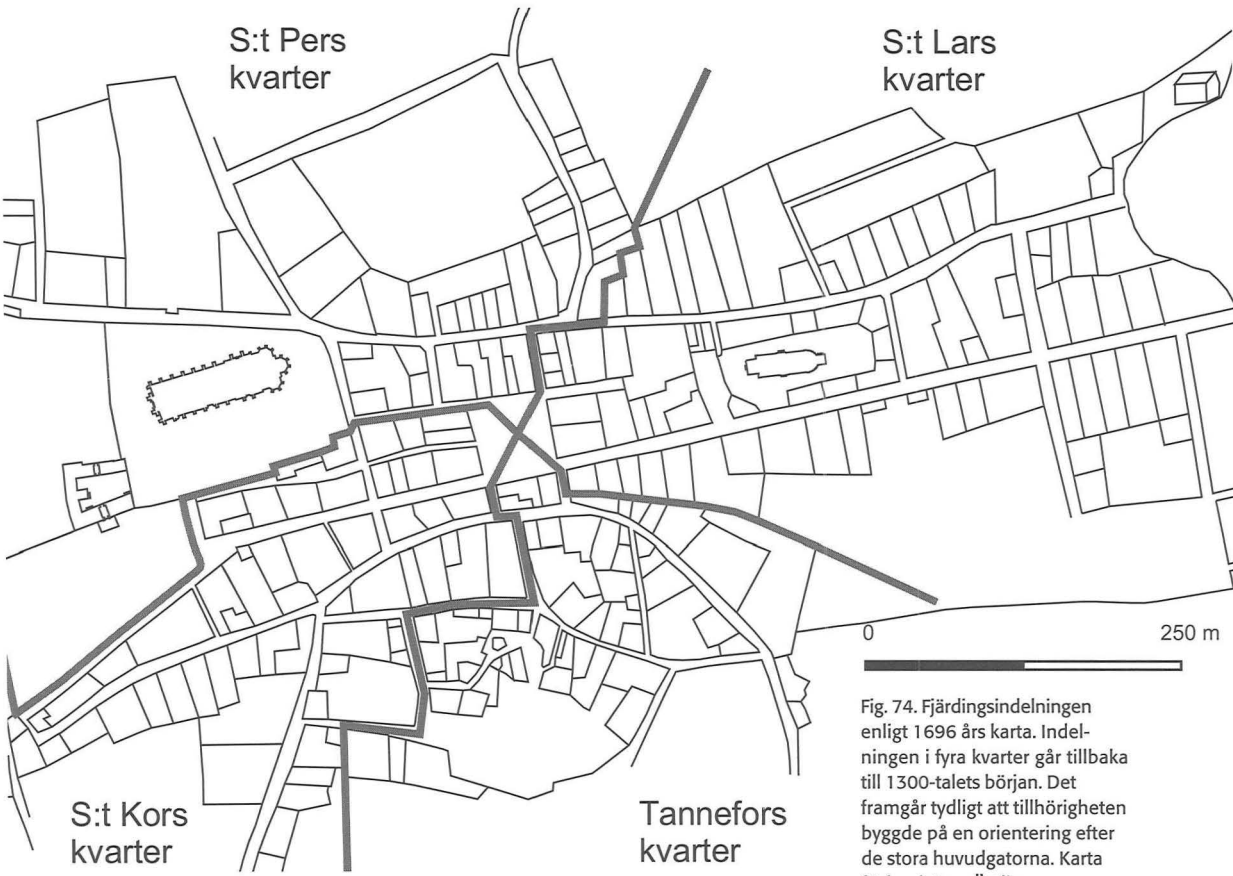

Fig. 74. Fjärdingsindelningen enligt 1696 års karta. Indelningen i fyra kvarter går tillbaka till 1300-talets början. Det framgår tydligt att tillhörigheten byggde på en orientering efter de stora huvudgatorna. Karta förf. och Lars Östlin.

fåtaliga arkeologiska beläggen gör det troligt att bebyggelsen var gles och extensiv under stor del av 1300-talet. Huvudgatorna, landsvägarna, har utgjort en viktig stomme i stadsrummet, tomterna och gårdarna tycks ha varit stora medan bebyggelsen varit vänd inåt, med husen orienterade utmed mindre gränder. Förutom de enstaka större institutionsbyggnaderna har bebyggelsen bestått av enklare trähus och enstaka cellarier, källarstugor.

Det finns fortfarande stora luckor i vår kunskap om stadsrummets karaktär under 1300-talet. En successiv utbredning av bebyggelseområdet skedde under 1400-

57 Se kap. 4.2.

58 Carelli 2001 s. 222 f. och där anf. litt.

59 Klemming 1881–82 s. 504.

60 Magnusson Staaf et al. 1995, Larsson & Saunders 1996 s. 13 ff.

talet, framför allt märkbart i området mellan torget och S:t Larskyrkan, vilket kan tolkas som att det bebyggda området var mer koncentrerat till området mellan domkyrkan och torget under 1300-talet. En intressant detalj i stadsrummets organisation är den fjärdingsindelning som finns belagd i skriftliga dokument. Redan 1308 omtalas fjärdingsmännen, vilket indikerar att fjärdingsindelningen har tillkommit redan i samband med rådsinstitutionens etablering och då tomter och gårdar började etableras och fysiskt definieras. Fjärdingsindelningens princip, där tomterna indelades efter tillhörighet till närmaste huvudgata, understryker dessutom att de gamla landsvägarna betraktades som de viktigaste organisatoriska principen i stadens rumsliga organisation (fig. 74).[61]

Den juridiska definitionen av staden omfattade både stadsbebyggelsen och stadens jordar. Dessa bestod av dels ett par avhysta och inkorporerade byar norr om staden, Ballahäll, Patastad och Hunneberg, sannolikt med rötter i förhistorisk tid och belägna åtminstone delvis inom det förhistoriska bebyggelseområdet. Däremot finns det inga tecken som tyder på äldre byar söder om staden, utan detta kan ha tillkommit genom nykolonisation under medeltiden. Under äldre tid var den juridiska stadsgränsen sannolikt markerad genom rågångar (fig. 19).[62]

Skillnaden mellan flera olika tydliga tecken på urbanisering vid sekelskiftet 1300 och en synnerligen klen fysisk bild av stadsbebyggelsen under hela 1300-talet aktualiserar frågan om förhållandet mellan stadens form och innehåll. Av framställningen i kap. 4 har det framgått att stadens juridiska och administrativa ramverk etablerades parallellt med att uppgifterna om tomter och gårdar blev allt vanligare. Dessutom finns en rad uppgifter om stadsinvånare, borgare, under hela 1300-talet. Det finns således flera tecken på att en konceptuell avgränsning skett av stadsområdet redan vid grundläggningsskedet. Den fysiska avgränsningen har däremot varit synnerligen klen, med endast rågångar, d.v.s. gränsmarkeringar och där skillnaden i bebyggelsen på stadens gårdar och i de omgivande byarna sannolikt var liten.[63]

De sporadiska lämningarna efter en fysisk bebyggelse som kunnat dokumenteras vid arkeologiska undersökningar kan givetvis ha sin förklaring i ett bristande källmaterial. Framför allt kommer sannolikt framtida arkeologiska undersökningar att bättre precisera bebyggelsens utformning och framväxt under 1300-talet. Den markanta bebyggelsemässiga skillnaden mellan perioden före respektive efter 1380-talet är dock alltför pregnant för att kunna skyllas på några arkeologiska felkällor.

Frågor kring form och innehåll har tidigare diskuterats i svensk stadsarkeologi. Hans Andersson har i flera artiklar diskuterat de markanta skillnaderna mellan urbaniseringsförloppet och stadslandskapet i östra och västra Sverige. Skillnaderna i stabilitet, kronologi, storlek och institutionell utbyggnad tolkar han som uttryck för centralmaktens starka respektive svaga inflytande. Flera av de västgötska städerna (t.ex. Skövde, Falköping, Hjo m.fl.) har klara urbaniseringskriterier under

senmedeltiden, men saknar i stor utsträckning en arkeologiskt påvisbar bebyggelse. Detta kan visserligen till viss del tolkas som svårigheter i att hitta och metodiskt undersöka senmedeltida bebyggelselämningar. Men det är även möjligt att städerna fungerat som juridiska och administrativa enheter, där det framför allt var juridiskt och stadsrättsligt viktigt att äga tomter vid torget, men där man knappast har bott under längre perioder. [64]

Om en sådan parallell kan dras till Linköping under 1300-talets första hälft, skulle vi här se exempel på en stad som fungerar som en ort med rådsstyrelse, en juridisk stadsgräns och administrativ fjärdingsindelning, liksom juridiskt definierade tomter. En tydlig urban utveckling, d.v.s. en ort med tätortskaraktär med tydliga kvalitativa och kvantitativa skillnader gentemot landsbygden, ägde rum först under 1300-talets slut. En ort kan vara stad utan att ha tätortskaraktär samtidigt som en tätare och stadsliknande bebyggelses etablering inte följer av att orten får stadsrättigheter.

Framväxten av gatunätet har till viss del kunnat rekonstrueras och byggde i stort enligt flera forskare på ett redan befintligt vägnät, dock med vissa kompletteringar som kan ha tillkommit i samband med stadsgrundandet. Senare finns exempel på justeringar och regleringar i gatunätet, exempelvis omläggningen av den äldsta Storgatan och torgets utläggning under 1400-talet. Tolkningen att det äldsta torget syftar på själva vägmötet och den breda Storgatan ligger nära en äldre forskningstradition där man diskuterat förekomsten av breda marknadsgator (i England kallade *high street*) utmed naturligt framvuxna huvudvägar. Thomas Hall har påpekat att denna marknadsgata kan få olika utformning beroende på lokala förhållanden. Om marknaden uppstått i ett vägskäl har marknadsplatsen fått ett triangulärt utseende, om den har uppstått där flera vägar möttes kan den få ett oregelbundet kvadratiskt utseende. Även i några av de stora städerna på kontinenten, exempelvis Köln, har det långsmala torget kommit att behållas. Det kvadratiska torget tolkar Hall som en senare konstruktion som uppstod när handelsverksamheten fått behov av ett större område men vissa stora städer, exempelvis Köln, kom att behålla sin långa och breda marknadsgata (fig. 69 B och C).[65] Exakt hur den äldsta torg- eller marknadsplatsen har sett ut i Linköping går för närvarande inte att säga, även om närvaron av en marknadsgata kan påvisas. Möjligen har det uppstått en mer oregelbunden platsbildning där flera vägar möttes.

---

61 Se bil.14, Andrén 1984 s. 53 ff., Andrén 1998 s. 155, 159.

62 Bil. 15.

63 Jmf Carelli 2001 s. 125 ff. ang. stadens konceptuella och fysiska avgränsning.

64 Andersson 1982.

65 Conzen 1960, Hall 1978/1980 s. 83 ff., Schück 1926 s. 166.

Det kan diskuteras hur man ska tolka marknadsgatans läge i sluttningen nedanför domkyrkan, ett läge som symboliskt skulle kunna tolkas som att marknaden låg under kyrkans beskydd. Liknande, men mer monumentalt utformade marknadsgator som leder upp mot en domborg finns i Tyskland, där Hall särskilt nämner Augsburg, Speyer och Würzburg (fig. 77), men konstaterar samtidigt att man inte kan förutsätta att det skulle röra sig om en planerad utformning.[66]

Tolkningen av stadsplanen får vidare konsekvenser för vår bild av processen kring stadsrummets framväxt. En äldre tradition har diskuterat detta i termer av stads*planer*. En mer rumsanalytisk diskussion tar snarare fasta på olika funktionella och konceptuella föreställningar om rummet, som i sin tur leder till en stor individuell variation i utformningen. Istället för en anläggning och utstakning av ett torg på 1200-talet enligt fastlagd plan kan en alternativ tolkning formuleras. Viktigaste elementen är att ett konceptuellt rum formats redan vid sekelskiftet 1100, senare ytterligare accentuerat under 1200-talet genom en fysisk betoning av de kyrkliga institutionerna.

Till detta konceptuella rum har flera olika funktioner knutits, framför allt vägmöte, marknad och ting, främst centrerad till platån mellan kyrkorna. Rumsligt kan de första spåren av bebyggelse och uppgifter om tomter knytas till området kring huvudvägen, vilken hypotetiskt kan tolkas ha fått formen av en marknadsgata. I ett av de äldsta dokumenten som behandlar ett kungligt upplåtande av en tomt vid torget anges särskilt som villkor att gatan inte fick byggas för. Vi kan tolka detta som marknadsgata i ett läge nedanför och dominerat av domkyrkoområdet, med tydliga paralleller i Lund och tyska städer (ex. fig. 77).

Hur och varför marknadsgatan växte fram på denna punkt är omöjligt att svara på. Thomas Hall har betonat den funktionella och organiskt framvuxna aspekten i kontinentala exempel. Samtidigt har vi för Linköpings del betonat ett tydligt initiativ från en överordnad makt i samband med etableringen av den nya platsen i det nya området. Antingen har dragningen till platsbildningen mellan de båda kyrkorna och framför allt kopplingen mellan marknad och prästmöte varit tillräckligt stark, eller har det behövts en maktfaktor för att bryta upp från ett hypotetiskt äldre och sedan gammalt traditionellt marknadsläge vid Stångebro.

Ett genombrott för en mer urban bebyggelse kom under 1300-talets slut. Förändringarna i stadsrummet var många och genomgripande; förtätning, reglering, ny byggnadsteknik, nya hustyper etc. Parallellt med detta skedde även en viss förändring av domkyrkan, där påbörjandet av det stora sengotiska östkoret kan ses som en ytterligare accentuering av domkyrkans dominans just exponerad ut mot stadsrummet.

I samband med de arkeologiska undersökningarna i kv. Apoteket har en reglering av tomten och därmed Storgatan kunnat föras till 1400-talet. Detta har medfört att marknadsgatan fått en sträckning i rakt öst-västlig riktning, istället för den mer

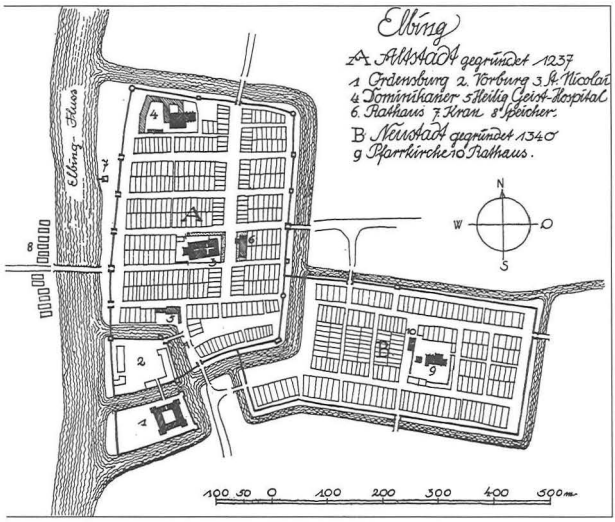

Fig. 75. Exempel på nygrundade städer under högmedeltiden. Den nordtyska staden Elbing; A- gamla staden grundad 1237, 1-ordensborg, 3- stadskyrka, 4- dominikankonvent, 5- helgeandshospital, 6- rådhus, B- ny stadsdel från 1340. Efter Griep 1976.

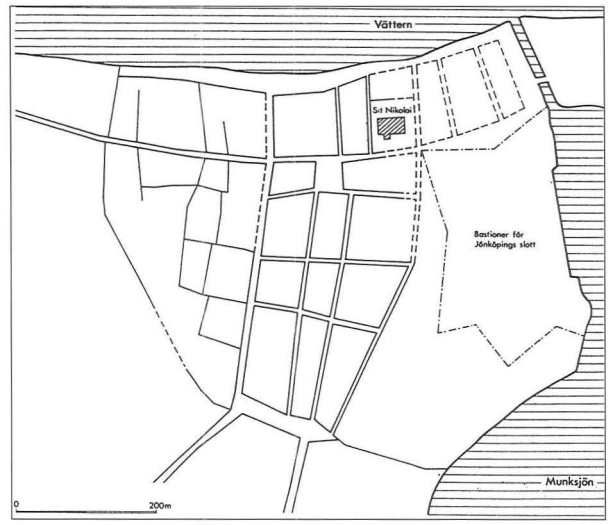

Fig. 76. Jönköping, grundad på 1280-talet, i norr stadskyrka och torg, franciskankonventet på platsen för det vasatida slottet. Efter Andrén 1998a.

organiskt framvuxna äldre gatans sträckning. Under sannolikt samma tid har även området i det nuvarande torgets södra del, den s.k. Holmen, blivit bebyggt och en äldre vägsträckning med förbindelse mellan torget och Mölnogatan blivit förbyggd. Denna opraktiska utveckling har dock lösts genom ett ägobyte i området år 1430, då en tvärgata mellan torget och Mölnogatan togs upp.

Sannolikt kan dessa indicier tolkas som att det är i samband med de omfattande regleringarna av tomter och gator i stadsrummet som det kvadratiska torget kom till. Kraft tolkade detta som den inledande åtgärden när stadsbebyggelsen växte fram vid 1200-talets mitt, vilket dock visat sig vara felaktigt. Dessa planerade platsbildningar har traditionellt setts som influenser från nordtyskt område, där framför allt modellen från Lübeck omkring år 1225 med fyrkantigt torg, rådhus och kyrka setts som normerande. Parallellt med utvecklingen av stadsväsendet i Sverige under 1200-talet har det pågått en omfattande tysk kolonisation på slaviskt område i nuvarande norra Polen och Baltikum, med syfte att utgöra ett nätverk av mindre städer för att kontrollera området och den lokala handeln. I dessa städer har man

66 Hall 1978/1980 s. 95 ff.

velat skönja ett regelbundet drag, en i förväg uppgjord stadsplan med alltmer rätvinkliga kvarter och raka, genomgående gator (fig. 75).[67]

Även för nya svenska städer under 1200-talets andra hälft och senare, exempelvis Stockholm och Örebro vid 1200-talets mitt och Jönköping 1284 har tyskt inflytande diskuterats (fig. 76). Vissa element med kvadratiska torg och torgkyrkor, så småningom även rådhus vid torget, har framhållits som inlånade drag. I östgötastaden Skänninge har man även velat se en förändring från en hypotetisk marknadsgata eller marknadsplats till ett utläggande av ett kvadratiskt torg med en tegelgotisk kyrka (nämnd år 1300), senare kompletterad med ett rådhus, allt enligt hanseatiskt mönster (fig. 8).[68]

Dessa nya influenser har således kommit till Sverige vid samma tid som Linköping grundades. Trots detta har det kvadratiska torget i Linköping sannolikt inte tillkommit förrän drygt hundra år senare. Denna sena tidpunkt visar på att utvecklingen mycket bestäms av de lokala förhållandena. En jämförelse mellan exempelvis Jönköping och Linköping visar att dessa båda nygrundade städer med likartad historia fått olika fysisk utformning genom deras olika förhistoria.

Det tyska inflytandet för svensk stadsplanering har diskuterats flitigt men har tonats ner under senare tid medan de funktionella och topografiska förhållandena istället har lyfts fram.[69] Även om influenserna utifrån inte ska överdrivas och de lokala förutsättningarna betonas, måste vi samtidigt vara medvetna om att staden som idé och som redskap för en kontroll av en merkantil verksamhet, liksom kunskapen om vissa stadsplaneelement i de nygrundade tyska städerna, inte har varit obekanta i samtidens Sverige.

Residensstaden

Parallellt med den urbana bebyggelseexpansionen etablerades ett stort antal residensgårdar försedda med stenhus. Förändringarnas betydelse för stadsrummets karaktär kan inte nog betonas. Under loppet av kanske ett par generationer etablerades dessa stora, glest bebyggda gårdar med sina långt indragna stenhus i området kring domkyrkan och torget. Genom identifieringen av residensgårdarnas tomter och deras individuella biografi kan skeendet i flera fall följas i detalj.

De tidigaste uppgifterna om residensgårdar i staden är ärkedjäknens gård och sakristangården från 1300-talets mitt. Åtminstone ärkedjäknens gård kan säkert fastställas till området norr om domkyrkan. Under 1300-talets andra hälft har ytter-

---

67 Hall 1978/1980 s. 110 ff., 122 ff.

68 Andersson & Redin 1980 s. 55, Kjellberg 1923, Kjellberg & Lundberg 1970 s. 51. I Hasselmo 1983 s.50 ff. framförs en liknande tolkning, men där marknadsplatsen istället sannolikt legat vid bron över ån. Hasselmo 1983 s. 39 ang. kyrkan, s. 16 ang. rådhuset.

69 Andersson & Redin 1980.

ligare residensgårdar tillkommit norr och nordost om domkyrkan, men även i området söder om Mölnogatan. Strax efter sekelskiftet 1400 har de flesta residensgårdarna redan varit etablerade i området runt domkyrkan och väster om torget. Det är oklart hur stor andel av tomterna i detta område som upptagits av residensgårdar, men utifrån de kända gårdarna och/eller kända stenhusen är det sannolikt att dessa utgjort en klar majoritet av bebyggelsen.

Fördelningen av lokaliserade residensgårdar och stenhus visar en tydligt segregerad bebyggelsebild. Det verkar sannolikt att stadsrummet under loppet av 1300-talets andra hälft blivit uppdelat på en västlig del dominerad av residensgårdar och en östlig del med en mer utpräglat profan bebyggelse. Öster om torget finns få belägg på residensgårdar. Det rör sig dels om det sannolika läget för domprostgården norr om S:t Larskyrkan, dels om ett mindre antal residensgårdar som tillkommit sent, såsom S:t Erasmus prebende söder om kyrkogården instiftat 1480 och S:t Hieronymus och S:ta Barbara prebende väster om S:t Larskyrkan som tillkom först 1508. Dessutom kan den ofullständigt kända Jungfru Maria rosenkrans prebendes gård ha legat vid Sandgatan, sannolikt i stadens sydvästra utkant.

Den östra stadsdelens karaktär är mindre väl känd, eftersom praktiskt taget inga genom skriftligt källmaterial identifierade gårdar eller tomter har kunnat knytas till detta område och antalet arkeologiska undersökningar är litet. Samtidigt kan den väl dokumenterade bebyggelsemässiga förändringen i de två gårdarna i kv. Brevduvan i stadens nordöstra del sannolikt vara representativ för utvecklingen i staden i stort. En möjlig tendens till utvidgning av stadsområdet i denna del har diskuterats tidigare.

En allmän bebyggelseexpansion tycks alltså ha ägt rum från 1380-talet och framåt, parallellt med att residensgårdarna inrättades. Denna har dels medfört förändringar av bebyggelsen på gårdarna, dels i en expansion i stadens yttre delar samt en tydlig social differentiering av stadsrummet. Hur denna differentiering och segregering gått till är svårt att säga. Det är oklart om denna segregering fanns inbyggd i stadsrummet redan tidigare. Exempel på att flera av de senare residensgårdarna innehades av privata ägare tidigare under 1300-talet tyder dock på att detta inte var fallet.

En unik inblick i tillkomsten av en residensgård får vi i tillblivelsen av S:t Eriks gård vid Mölnogatan. Tomten tillhörde tidigare byggmästaren Tidekin vid domkyrkan, men skänktes 1388 av biskop och domkapitel till innehavaren av prebendet. Även S:t Andreas, S:t Bartolomeus och Crucis majoris residensgårdar verkar ha haft en profan förhistoria. Ett vanligt förhållande är även att de enskilda kanikerna och prebendaterna skänkte sin egen gård till sitt prebende. Flera gånger anges att de själva hade förvärvat eller byggt upp gården. Prebendenas eget tomtinnehav i staden har under äldre tid, före 1300-talets mitt, haft en utpräglat ekonomisk funktion, dvs tomterna och gårdarna har fungerat som inkomstkälla i likhet med andra landbogårdar.

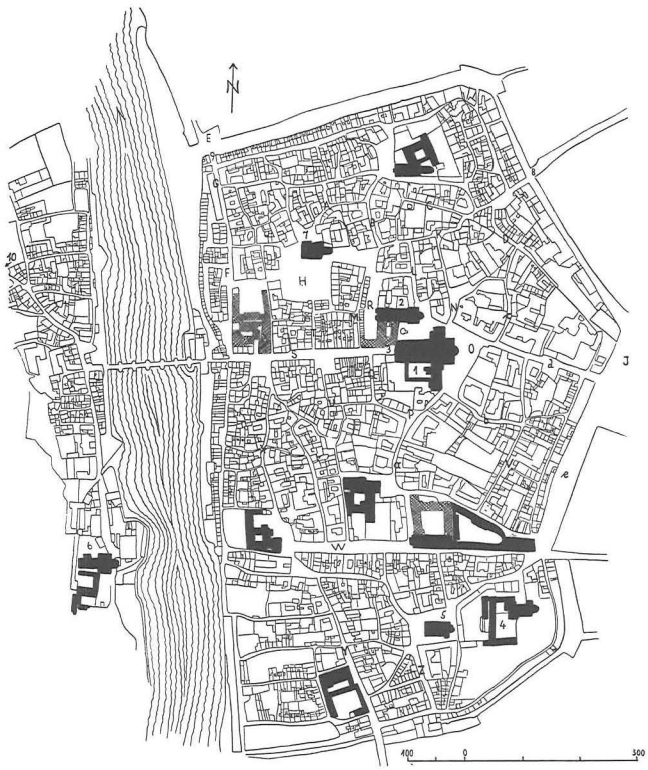

Fig. 77 Würzburg, med marknadsgatan (S) som går från floden upp till katedralen (1) är ett fint exempel på en monumentalt utformad marknadsgata. Öster om katedralen avtecknar sig tydligt de stora f.d. residensgårdarna som tilhörde domkapitlet. Efter Herzog 1964.

Framväxten av en speciell stadsdel med residensgårdar kring domkyrkan i Linköping kan således tecknas tämligen entydigt. Bilden av en fysiskt och symboliskt påtaglig domkyrkostad har hittills inte uppmärksammats i någon större utsträckning för det medeltida Sverige, med undantag för Uppsala.[70] Utanför Sverige är detta dock ett välkänt fenomen.

Erich Herzog har för tyskt område beskrivit en liknande utveckling, där domherrarna under tidig medeltid framför allt levde i regulära kommuniteter (*Stift*) invid domkyrkorna, vilka successivt upplöstes under 1000-talet. Domherrarna fick istället egna gårdar (*Kurien*) inom domkyrkoområdet, residensgårdar som legat samlade i områden kring domkyrkorna och inom domkyrkoområdets begränsningar och i vissa fall vända bort från den borgerliga staden. I äldre stadsplaner framgår

70 Kap. 6.

71 Herzog 1964 s. 230 ff., se även Naumburg Abb. 11, Würzburg Abb. 28, Bamberg Abb. 32 och Augsburg Abb. 34. Ytterst få Kurien verkar vara bevarade eller undersökta i Tyskland, en residensgård i Naumburg nämns särskilt, s. 233, jmf. även avbildning av domkyrkostaden i Merseburg från 1600-talets mitt, Tafel 5.

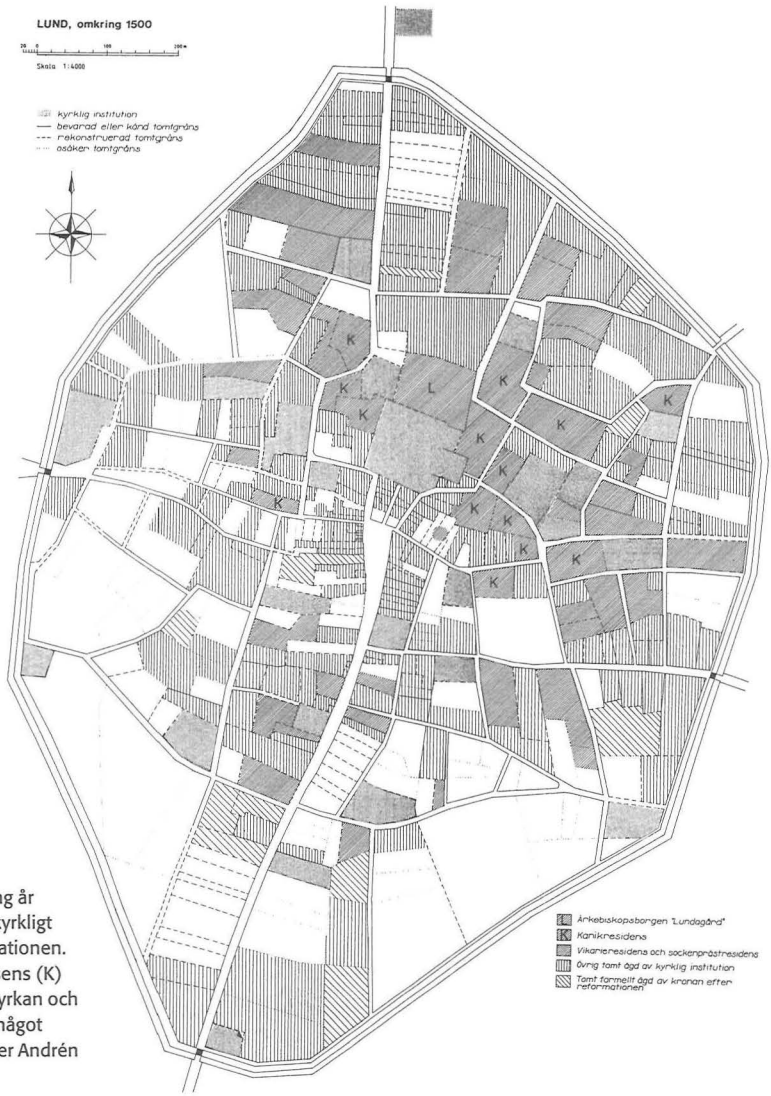

Fig 78. Lund omkring år 1500. Kartan visar kyrkligt ägande före reformationen. Märk kanikresidensens (K) läge norr om domkyrkan och vikarieresidensens något större spridning. Efter Andrén 1984.

tydligt skillnaden mellan domkyrkostadens stora gårdar och den borgerliga stadens betydligt mindre tomter (fig. 77).[71]

Anders Andrén har i sin analys av ägande- och tomtstruktur i Lund visat på kyrkans totala dominans vad det gäller tomtägande. Kyrkan ägde vid reformationen 80 % av stadens totala antal tomter, främst fördelade på de olika socknarna och domkapitlet. Han understryker att bilden av en "domkyrkostad" under senmedeltiden "markerar slutpunkten i en mycket lång process av egendomsöverföringar". Genomgången av tomternas ägarförhållanden medger att olika koncentrationer i staden kan iakttas. De 14 kanikresidensen kan främst lokaliseras till ett område

närmast norr om domkyrkan, medan merparten av de 36 vikarieresidensen har kunnat lokaliseras till ett något större område, dock med koncentration till stadens nordöstra delar.

Andrén anser att principen om närhet till domkyrkan varit viktigast vid etableringen och skillnaden i lokalisering mellan kanik- respektive vikarieresidensen ser han som kronologiskt betingad. Kanikresidensen har tillkommit först efter 1100-talets slut (då det tidigare regulära kapitlet upplöstes och ersattes av ett sekulärt kapitel) och under 1200-talet, medan vikarieresidens omtalas först 1283 och främst är en företeelse från 1300- och 1400-talen. För de enskilda vikarieresidensen i Lund är det i hög grad möjligt att precisera etableringen, men för de äldre kanikresidensen tycks inte det skriftliga källmaterialet tillåta detta. Det är således inte möjligt att i detalj följa framväxten av det sammanhängande området med residensgårdar norr om domkyrkan. Andrén menar att det dels anger "läget för de gårdar som ursprungligen tillhörde och beboddes av domkapitelmedlemmar, dels de av domkapitlets egendomar som medvetet upplåts som residens".

Totalt kan det ha funnits 67 residens, fördelade på sockenpräster, kaniker och vikarier. Ett antal av dessa har haft tegelhus, men fördelningen och dateringen av tegelhusen visar klart att dessa dels oftast är äldre än residensens tillkomst, dels att det inte finns någon direkt överensstämmelse mellan tegelhus och kyrkliga residens. I många fall kan det beläggas att gården med befintligt stenhus donerades till domkyrkan men i vissa fall, exempelvis det ännu bevarade Krognoshuset, har tegelhuset och gården fortsatt vara i familjens privata ägo. Tegelhusen speglar således främst närvaron av en stadsaristokrati i staden under 1200- och 1300-talet, med en jämn spridning som antyder att det fanns ett fåtal huvudgårdar per socken. Först senare har stenhusen förknippats med domkapitlets residensgårdar.[72]

I Linköping är residensgårdarna till allra största delen koncentrerade i en hästskoformation kring domkyrkan. Topografiskt har de ett läge på grusåsens östra kant och i dess östsluttning ner mot torgplatån. De ligger vidare orienterade utmed de landsvägar som i förra avsnittet utpekades som konceptuellt viktiga för framhävandet av domkyrkan, norr och söder om kyrkogården. Den visuella effekten av detta kan inte nog betonas. De stora och glest bebyggda gårdarna med sina höga stenhus har utgjort en inramning av domkyrkan, visuellt exponerade i sluttningen österut mot Stångån.

Det framstår som tydligt att residensgårdarna etablerades för att ytterligare framhäva de tendenser i stadsrummet som diskuterats för tidigare perioder. Utformningen har stora likheter med t.ex. Lund och domkyrkostäderna i Tyskland, förhål-

72 Andrén 1984 s. 42 ff.

landen som säkerligen var väl kända i Sverige och medförde att denna rumsliga struktur ansågs vara ett naturligt sätt att organisera domkapitlets residensgårdar.

Framväxten av en domkyrkostad i Lund har flera paralleller med utvecklingen i Linköping, med flera exempel på att residensgårdarna kom till genom att kanikerna och prebendaterna testamenterade sina egna gårdar till sitt prebende, dels inrättades av domkapitlet med domkyrkans egna gods (dvs fabricagods). Det är dock oklart hur vi ska förklara att det var möjligt att etablera denna domkyrkostad under en så begränsad tidsrymd. Slutresultatet av etableringen av residensgårdarna i Linköping tyder snarare på en mycket medveten strategi än enbart en allmän strävan mot närhet till domkyrkan.

En skillnad mellan Linköping och Lund är att Linköping bör ha varit en mycket glest bebyggd stad med otydlig urban karaktär före 1300-talets andra hälft. Jämförelsen mellan skriftliga och arkeologiska belägg för tomter och gårdar visar att även om det fanns ett stort antal juridiskt definierade tomter i staden bör de ha varit mindre väl bebyggda. I ett fall kan vi följa etableringen av en viktig residensgård norr om kyrkan, cantorian (fig. 38:3). År 1351 har riddaren Rörik Bonde vid två tillfällen köpt delar av Bredgården av två personer, Lars i Ljusfall och Magnus Fröstensson. Två år senare satte han gården i pant. År 1367 och 1370 blev det sedan möjligt för Bo Jonsson Grip att köpa gården för att inrätta kantorns residensgård. Vi kan inte utesluta att de täta ägobytena och högfrälse personers uppköp av fastigheter har sin grund i jordräntans fall under krisåren på 1350- och 1360-talen. På samma sätt kan krisen ha inneburit att den på 1330- och 40-talen påbörjade bebyggelseutvecklingen avstannade och att en koncentrerad etablering av residens i domkyrkans närhet därmed underlättades.

Denna markanta segregering av stadsrummet under 1300-talets andra hälft med ett tydligt genomslag kring sekelskiftet 1400 har ytterligare kommit att förstärkas under 1400-talets andra hälft. Under Henrik Tidemanssons tid har biskopsgården byggts om med en ny stor byggnadskropp och samtidigt har borggården slutits med en ringmur. Denna har tidigare diskuterats i termer av försvarsanläggning och Modén har velat knyta byggandet som en följd av konflikterna år 1464. En alternativ tanke är att det rör sig om en "social befästning", tillkommen i en tid av ytterligare tendenser till segregering mellan kyrkan och staden.

Något senare har domkapitlet fått en egen byggnad vid kyrkogårdsmuren, i ett läge invid domkyrkans stora västentré, som ytterligare framhäver domkapitlets roll i staden. Sannolikt vid samma tid har den borgerliga staden manifesterats i ett rådhus med en placering mitt på torget (fig. 33). Rådhuset har byggts rakt öster om Storgatans mynning, på det under 1400-talet reglerade torget. Rådhuset har således fått en placering i fonden av torget och i blickfånget då man rörde sig från den kyrkliga sfären mot den borgerliga staden. Den exakta tidpunkten för rådhusets

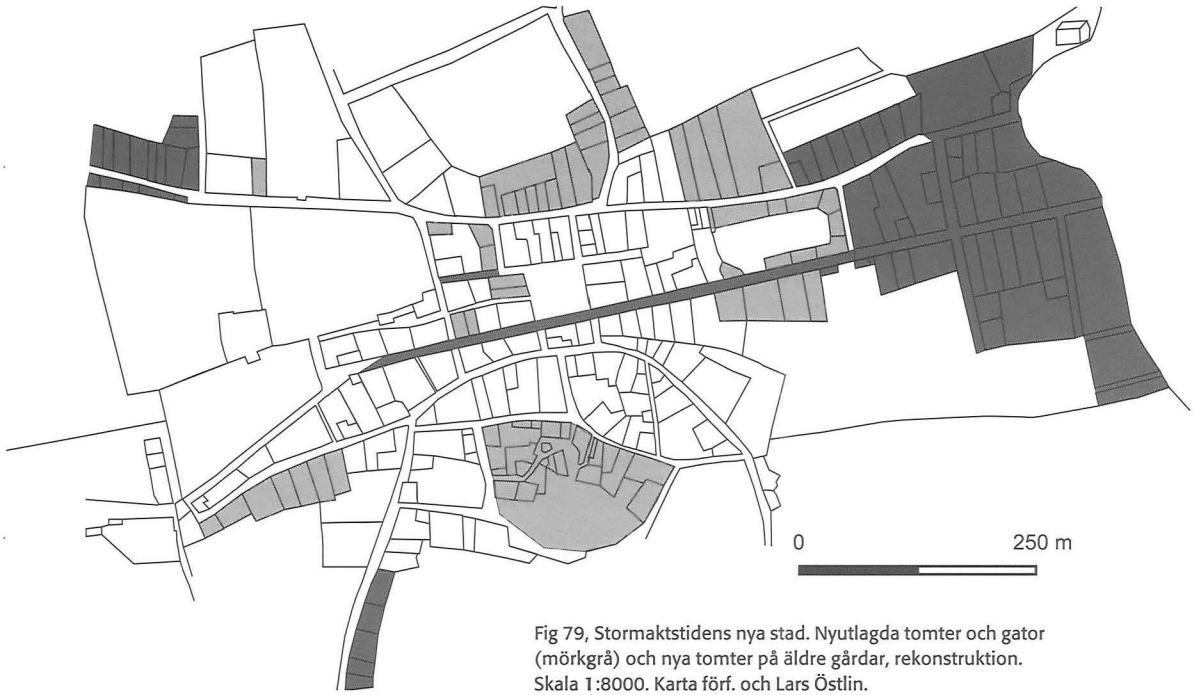

Fig 79, Stormaktstidens nya stad. Nyutlagda tomter och gator (mörkgrå) och nya tomter på äldre gårdar, rekonstruktion. Skala 1:8000. Karta förf. och Lars Östlin.

tillkomst är tyvärr inte fastlagd, men med ledning av det äldsta omnämnandet av rådhuset år 1496 finns det stor sannolikhet att rådhuset byggdes i det närmaste samtidigt som domkapitelshuset, ett sammanträffande som ser ut som en tanke.

Landshövdingens stad

Reformationen innebar slutet för senmedeltidens Linköping. Upplösningen har framför allt ägt rum på 1540-talet, då kopplingen mellan residensgårdarna och prebendena upphörde och gårdarna i stor utsträckning donerades till kungens handgångna män. Vi känner däremot mycket dåligt till hur stadsrummet förändrades genom dessa förändringar och det arkeologiska materialet har varit svårtolkat. Först i samband med stadens nya roll som säte för landshövdingen och för stormaktstidens alltigenom välorganiserade och starka inflytande på det lokala självstyret finns helt nya tendenser. Genomförandet av Storgatan, den nya bron och så småningom en helt ny stadsdel mellan S:t Larskyrkan och nya Stångebro är visserligen en ganska beskedlig förändring i jämförelse med åtskilliga andra städer under stormaktstiden som helt kom att regleras. Samtidigt är förändringen mätt i ett lokalt Linköpingsperspektiv

73 Kugelberg 1973-75

den mest betydande förändringen sedan skapandet av residensstaden. Genom att jämföra det historiska och kartografiska källmaterialet med de än så länge enstaka arkeologiska undersökningarna kan vi dock fastställa att förändringen både bestod i en yttre omgestaltning och utvidgning av stadsplanen, liksom en inre förändring av gårdsstrukturen enligt renässansens ideal och en stor förändring av den materiella kulturen i form av bordskärl, fönsterglas, kakelugnar etc.

Gården

Enligt en definition i kap. 4.5 definieras begreppet *tomt* som ett ägorättsligt stycke mark, ett juridiskt definierat rum, medan *gård* utgör ett socialt rum, som inkluderar den fysiska bebyggelsen och spåren av människors liv och verk. I de fall där en tomtutläggning föregår bebyggelsen skulle vi kunna tala om ett *konceptuellt gårdsrum*, eftersom själva handlingen att utstaka ett stycke mark i sig omfattar tomten som juridisk och ägorättslig storhet men samtidigt innehåller en föreställning om gården som idé. Den bebyggda gården är oftast ett hem och en arbetsplats, en privat sfär – och således laddad med minnen och föreställningar om det egna privata livet. Gården bildar således det viktigaste rummet för den enskilda människan.

För utomstående, besökare eller förbipasserande, blir gården ofta en symbol för de som bor på gården. Ett talande bevis för detta är det vanliga bruket att benämna gården efter dess ägare. På Linköpings äldsta tomtkarta från 1696 är samtliga gårdar betecknade med löpande nummer från 1-324. Detta är med största sannolikhet endast ett tekniskt hjälpmedel och inte fråga om några beteckningar på gårdarna i sig. Det viktigaste var vems gården var, den boende (ägaren eller brukaren) var den som gav gården dess identitet.

Så sent som på 1940-talet, när Linköpingsforskaren Arvid Kugelberg skrev sitt stora verk om Linköpingsgårdarna, har han benämnt gårdarna efter de namn de bar, t.ex. Martin Ängqvists gård.[73] Idag är det dock inte helt lätt att orientera sig i Kugelbergs bok, eftersom dessa namn inte längre utgör ett levande kulturarv i Linköping. Samtidigt fungerar Kugelbergs framställning av de historiska gårdarna i Linköping på ett sätt bättre, då det speglar ett gårdsbegrepp som endast med svårighet låter sig beskrivas på annat sätt. Tomtbeteckningar har under tidens gång bytts och gårdens exakta motsvarighet i ett stycke jord är inte identiskt genom århundradena. Många av gårdarna i staden har däremot fortlevt som idé och begrepp alltsedan begynnelsen, samtidigt som den exakta formen kan ha ändrats.

En intressant parallell till detta kan vi finna i benämningen av domkapitlets prebenden. Vid sidan av de officiella patrocinienamnen var det vanligt att benämna prebendena efter deras huvudgård, ex. Flisby prebendet (Vårfru), Ullevi (S:t Martin), Kvinneby (S:ta Maria Magdalena), Utala (Annunciationis), Grinneby (S:t Erik), Fivelstad (S:t Sigfrid), Broby (S:t Nicolai), Skedevi (cantorian) med flera. Gårdsnamnen före-

kommer allmänt i de båda registren under 1300- och 1400-talen men även i andra sammanhang. Exemplet visar att även en abstrakt institution som ett prebende har identifierats med en konkret gård, något som avslöjar hur prebendena benämndes och uppfattades av såväl prebendeinnehavare som den som upprättade registren.

I dagens stadsrum är det snarast affärer, restauranger och biografer som utgör vårt gemensamma referenssystem. Vi säger att han eller hon bor *bakom Åhléns*, jobbar *vid Gula huset* och vi stämmer träff *vid Filmstaden*. De officiella tomtnumren eller gatuadresserna är det få personer som känner till. Förändringen av detta orienteringssystem i stadslandskapet säger givetvis mycket om stadens ändrade funktion under det senaste århundradet.

Den historiska stadsgården har således utgjort ett levande och kontinuerligt begrepp med ett innehåll med stark laddning, som dock kunnat förändras till sin form. När biskopen och domkapitlet år 1388 inrättade en residensgård åt prebendaten i S:t Eriks prebende skänkte de en gård och tomtplats vid Mölnogatan. Denna gård hade tidigare innehafts av byggmästaren Tideke, men bevarade handlingar visar att delar av gården, d.v.s. tomt med hus, kunnat uthyras eller säljas för att vid ett senare tillfälle återgå till den ursprungliga gården. Det ska medges att det är svårt att få en i alla detaljer klar bild av vad de olika handlingarna kring köp och innehav av tomter och gårdar egentligen speglar. Det verkar dock stå klart att begreppen tomt och gård fungerat i ett dynamiskt och föränderligt sammanhang, där delar av gårdar kunnat avskiljas och försäljas eller hyras ut, för att senare återigen gå tillbaka till en ursprunglig ägare.

Det är möjligt att även tolka funktionen av gränder i detta sammanhang. Gränder har ovan antytts vara mindre permanenta än de stora huvudgatorna, de kunde tas upp och läggas igen, alltid intimt kopplade till bebyggelsen på gårdarna. Indirekt kan gränderna spegla gårdarnas funktion, d.v.s behovet av gränder är kopplat till gårdarnas funktion som boendemiljö och som livsrum.

För Linköpings del har ovan framförts exempel på tidigt anlagda strukturer med lång permanens. Över huvud taget består de arkeologiskt påvisade bebyggelsespåren från 1300-talets första hälft till största delen av diken och rännor som kan tolkas som ägogränser. Detta ger en illustration av ett tidigt skede där markeringen av tomtens juridiska gräns var det viktigaste. Att vi saknar arkeologiskt påträffad bebyggelse från denna period skulle möjligen kunna bero på bristfälliga undersökningar. Ett alternativ är att det istället visar på en period då det var tomtens ägorättsliga gränser som var viktigast, medan vi saknar de uttryck som vi förknippar med en funktionell gård. Först senare under 1300-talets första hälft och framför allt efter 1370–80-talen har funktionella gårdar etablerats. Med andra ord skulle den i det arkeologiska källmaterialet tydligt iakttagna bebyggelseförändringen kunna diskuteras i termer av *konceptuella* och *funktionella* stadsgårdar.

Uppgifter i det skriftliga källmaterialet om tomt- och gårdsinnehav i Linköping under 1300-talets första hälft kan tolkas som att dessa haft stor ekonomisk betydelse. Prebendena har i allt större utsträckning ägt tomter och bodar i staden, som sannolikt uteslutande hyrdes ut till hantverkare. En mycket stor förändring inträffade i detta avseende då residensgårdarna etablerades successivt under 1300-talets andra hälft och fram till 1400-talets början. Det är först efter 1300-talets mitt som vi ser tydliga tecken på att kanikerna och prebendaterna inte bara ser stadsgårdarna som ekonomiskt betydelsefulla enheter utan även använder gårdarna som residens, dvs som bostad och socialt rum.

Det är även under denna tid som stadsbebyggelsen i sin helhet omformades på ett genomgripande sätt – bebyggelsens expansion i stadsrummet och förtätningen på gårdarna, gränders etablering och gårdars uppdelning på fler enheter, ökning av andelen hus med eldstad och genombrottet för de grundlagda spisarna, byggnadsteknikens förändring från stolpburna konstruktioner till kraftigare syllstensrader samt de timrade brunnarna. Allt detta är fenomen som tycks uppträda i hela stadsrummet under perioden från 1300-talets slut till 1400-talets början. Detta verkar ske samtidigt som residensgårdarna etablerades. På ett plan är det troligt att stadsbebyggelsen i sin helhet fått både en kvalitativ och kvantitativ utveckling tack vare det residerande domkapitlets tillkomst, med en ökad andel rika kyrkliga personer och en allokering av prebendenas ekonomiska överskott till staden.

På ett annat plan betecknar utvecklingen kring sekelskiftet 1400 stadsgårdarnas födelse. De tydligt belagda fysiska förändringarna i stadsrummet vid denna tid kan knappast tolkas på annat sätt än att gårdarnas innehåll och funktion förändrades, från konceptuella till funktionella gårdar. Genom residensgårdarnas etablering har det funnits incitament till en ökad närvaro i staden även för andra grupper. Genom närvaron av de förmögna residensgårdarnas hushåll har möjligheten till utkomst skett för hantverkare och tjänstefolk. Förutsättningar har således skapats för en lokal arbetsmarknad.

Inåtvända och utåtvända gårdar

Stadsgårdarnas inre struktur är svårare att fastställa pga. avsaknaden av relevant arkeologiskt källmaterial. Vissa ledtrådar finns dock som kan diskuteras. Ett av de viktigaste strukturella fenomenen är stadsgårdarnas inåtvändhet. De två gårdarna som undersöktes i kv. Brevduvan var båda ytmässigt stora, med bostadshus orienterade utmed en gränd och med ekonomibyggnader längre in på tomterna. Däremot fanns inga hus utmed den stora gatan/landsvägen. Tendenser till denna orientering fanns redan i tomternas äldsta skede och strukturen kom att bestå fram till ett radikalt brott under 1600-talets första hälft, då husen kom att orienteras ut mot den stora gatan (fig. 51-54). Samma struktur kunde iakttas i kv. Basfiolen, särskilt i det skede

som kan dateras till sekelskiftet 1400, då det tillkom en ny gränd och ett bostadshus orienterat utmed denna (fig. 150, 155b).

I kv. Apoteket är det oklart hur tomtstrukturen ska tolkas, redan under 1300-talets andra hälft fanns en byggnad utmed Storgatan, som dock tolkats som en torgbod. Sannolikt har bebyggelsen varit indragen på tomten, avläsbar i form av en badstuga, medan ett nytt hus utmed gatan tillkommit först på 1500-talet. Under 1600-talet däremot fanns en rad med byggnader utmed gatan. Även i kv. Däckeln tycks bebyggelsen ha varit indragen från gatan. I kv. Ambrosia fanns ett stenhus centralt beläget på tomten, medan det utmed Ågatan låg flera mindre träbyggnader under senmedeltiden.

En tomtstruktur med indragen bebyggelse från gatan kan i större skala påvisas i stenhusens placering i förhållande till huvudgatorna. Exempel på tomter där stenhusen har ett indraget läge på tomten finns i kv. Aposteln, Absalon, Ambrosia, Basfilen, Eolus och Elden. Samtliga dessa gårdar har tolkats som residensgårdar. I fallet med gårdarna norr om domkyrkan är tendensen med stenhus långt från huvudgatan mycket tydlig. Vår kunskap om övriga byggnader på dessa gårdar är än så länge mycket fragmentarisk, även om det har hittats flera mindre byggnader, eldstäder och ugnar, på norra delen av kantorsgården.

Även i kv. Eolus har de två bevarade stenhusen ett läge som är långt indraget från Storgatan, medan båda är orienterade utmed den smala gränden. Karaktäristiskt nog är båda stenhusens ingångar vända från gränden mot den inre gården. För S:t Andreasprebendets gård (nuvarande Stenhusgården) kan den speciella utformningen av huset ge vissa ledtrådar kring gårdsstrukturen. Ingången till gården och huset har skett genom en inmurad passage i husets södra del (fig. 83–85). Denna är visserligen betingad av de stora höjdskillnaderna i topografin, men måste samtidigt ha inneburit att övrig passage in på gården varit tillsluten genom staket eller dylikt. Besökare till gården har alltså letts från Storgatan till gränden och därifrån in genom portvalvet och in på gården eller in i huset.

Allhelgonaprebendets gård i kv. Absalon ger ytterligare exempel på en gård med inåtvänd struktur (fig. 80). Det stora stenhuset är långt indraget och placerat ungefär på tomtens mitt. Husets ingång är vänd inåt gården, medan priveten, alltså husets baksida, är vänd mot gatan. Sannolikt har den centrala gården varit kullerstensatt och runt denna inre gård har ytterligare minst två trähus och ytterligare ett stenhus varit orienterade. Enklare byggnader har varit placerade utanför denna centrala del, en halvkällare i väster och en mindre träbyggnad i öster. Enligt uppgifter från 1600-talet har gårdens ekonomibyggnader varit placerade väster och öster om denna centrala gård, dvs utmed gatan respektive mot gränsen mot öster.

---

74 BR 53 i kv. Ambrosia

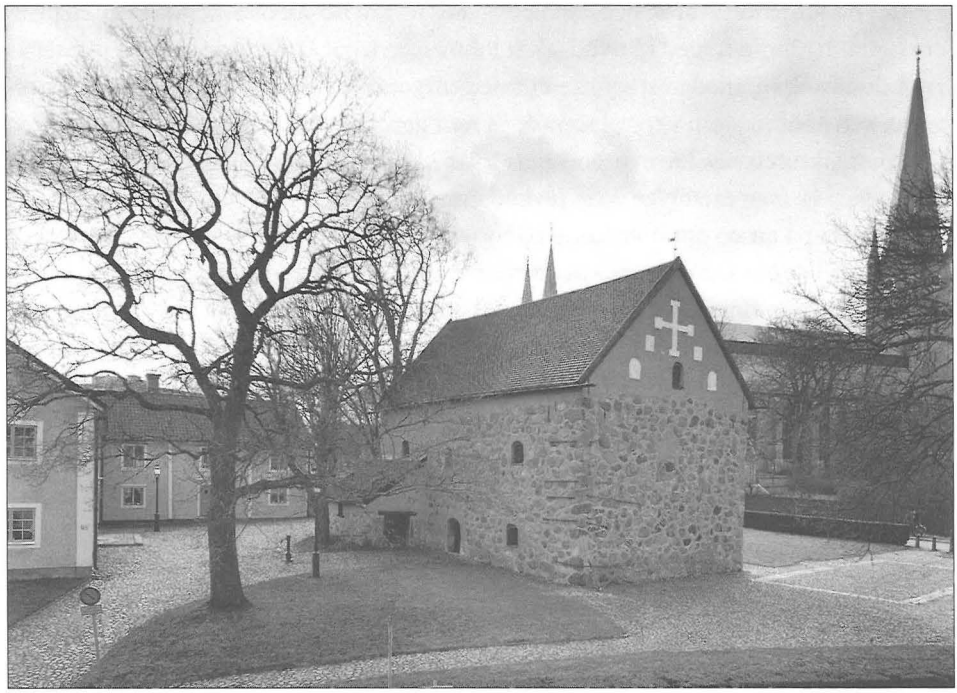

Fig. 80. I Omnium sanctorums residensgård, den s.k. Rhyzeliusgården, går det fortfarande att få en bild av den inåtvända gårdsstruktur som tycks ha varit vanlig bland residensgårdarna vid domkyrkan. Stenhuset vänder framsidan inåt mot en kullerstenslagd gård. På platsen för de båda 1700-talshusen har tidigare funnits gårdsbyggnader under medeltiden. Foto Lars Ekelund.

Ytterligare exempel på denna struktur tycks finnas i en gård i kv. Elden, med ett stenhus orienterat utmed en smal gränd, indraget från Storgatan och med ingång från gården. Även i kv. Basfiolen finns en källare belägen mitt inne på gården (vilken dock sannolikt är eftermedeltida), liksom ett exempel från kv. Epåletten. Slutligen ska påpekas att även franciskankonventet tycks ha en tydligt inåtvänd orientering, med spår av odling och kyrkogård i den norra delen utmed gatan.

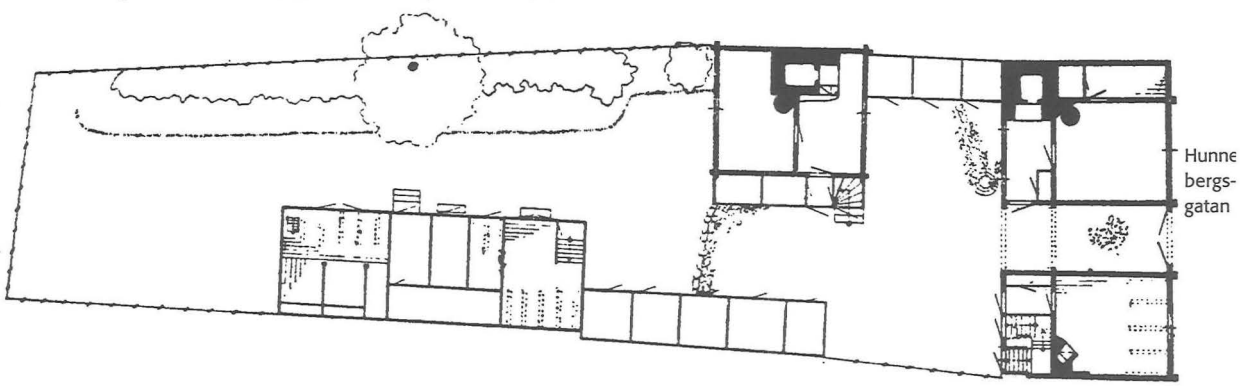
Ett antal exempel på motsatsen finns dock. I kv. Basfiolen, kv. Ambrosia, kv. Apoteket och i kv. Epåletten finns en orientering utmed torget och Mölnogatan, likaså finns hus i kv. Abboten och ett i kv. Apoteket som är orienterade utmed gamla Storgatan. Frågan om detta har en funktionell, kronologisk eller socioekonomisk förklaring går för närvarande inte att svara på. En viktig aspekt av stenhusen vid gatorna och torget är ingångens orientering. Endast i ett fall kan vi avgöra att ingången är vänd mot gården, trots att byggnaden är belägen invid torget och en gata.[74] Det skulle således kunna vara fråga om en mellanvariant, där den inåtvända bebyggelsestrukturen bibehållits med framsidan vänd inåt, medan byggnaden i sig fått ett markant och framskjutet läge mot gaturummet.

En huvudtendens är således att bebyggelsen i huvudsak orienterats efter en princip om inåtvändhet, med i huvudsak stenhus som legat långt indragna på tomterna runt domkyrkan, medan stenhusen utmed torget och i vissa fall utmed gamla Storgatan och Mölnogatan varit placerade ut mot gaturummet. En tydlig omorientering i gårdsstrukturen har kunnat beläggas först i kv. Brevduvan vid 1600-talets första hälft (fig. 54), men exemplen på gatuvända stenhus kring torget och några gator skulle kunna tyda på att en omorientering påbörjats tidigare. Inga av dessa gatuorienterade byggnader har kunnat undersökas närmare varför dateringen är oklar.

I Linköping finns än idag tre bevarade gårdar från 1700-talet vid Hunnebergsgatan som ofta anförts som exempel på en äldre gårdstyp med långsmala tomter, med timrad loftbod utefter gatan och bostadshus inne på gården (fig. 81). Tomterna i denna stadsdel tillhör de rektangulära, långsmala tomter som började etableras under 1600-talet. Den till idag bevarade ålderdomliga bebyggelsen härstammar dock enligt historiskt källmaterial från 1700-talets slut, med bostadshus både utmed gatan och inne på gården samt en uthuslänga utmed tomtgränsen. En dokumentation av gatuhuset till Hunnebergsgatan 7 har dock visat att den byggdes ut successivt. Äldst är en källarbod mot gatan med trolig datering till 1600-talets senare del vilken under 1700-talet inreddes till bostad. Senare tillkom en andra källarbod mot gatan, som under tidigt 1800-tal sammanbyggdes till det nuvarande gatuhuset med portlider in till gården. Gårdarnas "medeltida" struktur består alltså främst av den inåtvända strukturen, som levde kvar delvis på 1700-talet i utkanten av staden, medan de långsmala tomterna främst blev vanliga på 1600-talet i Linköping.[75]

Den danske forskaren Hans Henrik Engqvist har i en artikel lagt fram en modell för två olika medeltida stadsgårdar (fig. 82). Den ena typen består av långsmala tomter med gavelvända höga (bostads)hus utmed gatan med exempel häm-

Fig. 81 Hunnebergsgatan 7, uppmätning på 1920-talet. Den långsmala tomten har sanolikt tillkommit först på 1600-talet. Den inåtvända strukturen med bod mot gatan har först på 1700-talet fått en utåtvänd struktur genom att bostaden sköts fram mot gatan. Östergötlands länsmuseums arkiv.

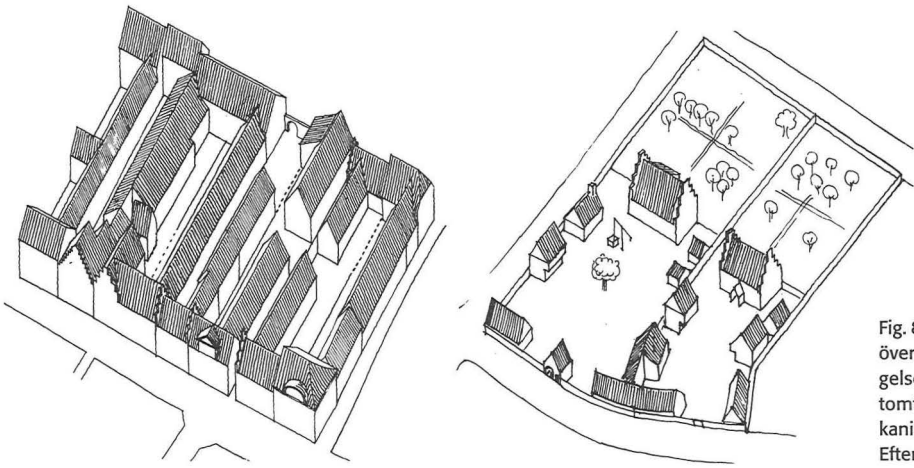

Fig. 82. Två idealmodeller över medeltida stadsbebyggelse, smala gavelvända tomter i Helsingör, resp. kanikresidens i København. Efter Engqvist 1876.

tade från Strandgade i Helsingør. Den andra har stora tomter omgärdade av murar och inhägnader, med murade bostadshus i ett indraget läge, medan låga ekonomibyggnader är vända ut mot gatan och bakom bostadshusen fanns stora trädgårdar. Exempel på denna typ är hämtad från kanikgårdarna vid Vår Frue kirke i København.[76] Modellerna innebär givetvis en förenkling men framför allt en renodling och karaktärisering av olika tendenser i de medeltida stadsgårdarna. I stora drag överensstämmer den andra modellen med den bild som vi fått av residensgårdarna i Linköping.

Den första modellen utgör ett sent och extremt exempel på stadsgårdar med smala och rektangulära tomter. I flera städer har de arkeologiska undersökningarna visat att denna tomtstruktur går tillbaka till grundläggningstiden, exempelvis Sigtuna och Trondheim och på andra sidan Östersjön städer som Lübeck, men förekommer även i mindre städer som Halmstad. I andra sammanhang har de smala tomterna vuxit fram successivt, från stora breda tomter till smalare, exempelvis i Lund med flera städer. Som förklaring till detta mönster anges ofta ekonomiska faktorer, dels grundarens motiv för skatteinkomster, dels ägarens motiv för närhet till gaturummet och en ökad efterfrågan på attraktiv tomtmark. Bredden kan variera från 6–8 meter i de tättbebyggda städerna och upp till 10-15 meter i t.ex. en stad som Halmstad.[77]

---

75 Lundberg 1940 s. 624 f., Hunnebergsgatan 5, 7 och 9, uppmätning i Östergötlands Länsmuseums arkiv, samt Kugelberg 1973-75 s. 19 och kortfattad redogörelse för dokumentationen av Hunnebergsgatan 7 av Anders Lindahl.

76 Engqvist 1976

77 Tesch 1990, Christophersen & Nordeide 1994 s. 113 ff., Griep 1976, Augustsson 1992b, Hædersdal 1987 s. 19, Carelli 2001 s. 106 ff. Även för Ribe antar Bencard 1979 s. 43 en liknande kronologisk skillnad mellan stora äldre tomter och sen- och eftermedeltida smala tomter.

Även den andra modellen med stor kvadratisk tomt och indraget stenhus är ett extremfall i andra änden av skalan. Det är svårt att från tillgänglig litteratur bilda sig en uppfattning om hur vanlig denna gårdstyp varit och om den varit knuten till speciella miljöer. Skillnaderna mellan de båda idealtyperna är såväl kvantitativa som kvalitativa, d.v.s. dels en skillnad i tomtens bredd och totala storlek, dels skillnad i en inåtvänd eller utåtvänd orientering, som framgår av bostadens placering.

Under äldre perioder har dock skillnaden mellan typerna främst bestått i tomtens bredd mot gatan, medan den inåtvända strukturen med bostadsbebyggelsen längst in och enklare ekonomibyggnader mot gatan tycks ha varit ett generellt drag. I vissa miljöer utvecklades gatuhusen till höga gavelvända hus, men vanligen är de höga stenbodarna eller packhusen ut mot gatan en relativt sen företeelse. I exempelvis Lübeck och Visby byggdes stenhusen i allmänhet först under 1200-talet, i Stockholm sannolikt senare. Först under senmedeltiden eller renässansen har bostadsfunktionen flyttats ut mot gatan.[78]

Majoriteten av medeltidens städer i Sverige genomgick aldrig en utveckling mot en utpräglad stenstad, men mönstret med smala, rektangulära tomter visar sig dock vara mycket vanligt. Bebyggelsestrukturen med bostaden långt indragen på gården och med bodar (salubodar), verkstäder eller andra ekonomibyggnader utmed huvudgatan återfinns exempelvis i så skilda städer som det tidigmedeltida Sigtuna, i det högmedeltida Söderköping och senmedeltidens Halmstad och Vadstena. Även under nyare tid var denna gårdsmodell vanlig.[79]

Ragnar Blomqvist har kallat denna gruppering av byggnaderna för den svenska stadstomtens normaltyp, med loftbod med inkörsport mot gatan, bostad och källarstuga längre in på gården och bakom detta stall, lada och fähus. Detta är sannolikt en efterbildning av en gårdsstruktur från landsbygden som direkt överförts till staden.[80] Samma struktur kan vi se i Linköping i gårdarna vid Hunnebergsgatan, med långsmala tomter och sannolikt en inåtvänd struktur, där bostaden först senare flyttade ut i gatuhuset.

Den speciella form av stora residensgårdar med indraget stenhus förknippas ofta med aristokratiska eller andliga miljöer i städerna. Ebbe Hædersdal har samlat en rad exempel på denna typ av stenhus hämtade från København, Roskilde, Ribe, Kalundborg, Odense, Viborg och Malmö och han håller det för troligt att det finns

78 Engqvist 1976 s. 186, Griep 1976, Svahnström 1976, Westholm 1998, Nordberg 1935, Lars Bengtsson i Hasselmo 1981, Dahlbäck 1987 s. 107.

79 Tesch 1990, 1987 s. 291 ff., Augustsson 1992b, Hedvall red. 2000.

80 Blomqvist 1971, Hædersdal

ett samband mellan landsbygdsbebyggelsen och de stora stenhusgårdarna. Dessa kan i många fall knytas till andliga miljöer, men han håller öppet ifall det existerar en bestämd typ av kanikresidens eller ej.[81]

Mogens Bencard har för Ribes del påtalat närvaron av stora tomter med stenhus i ett på tomten indraget läge, men understryker samtidigt att denna gårdstyp kan beläggas för såväl präster som borgare med en utbredning i stora delar av stadskärnan. Flera exempel visar hur ursprungligen borgerligt ägda stenhusgårdar skänktes till domkyrkan under 1400-talet för att bli kanikresidens. Vid medeltidens slut har detta resulterat i dels en socialt blandad bebyggelse i staden och på de enskilda gårdarna, dels ett mönster där ägarna, såväl borgare som andliga, har utnyttjat tomternas ekonomiska potential för att investera i uthyrningsegendomar ut mot gatan och stora residens inne på gården.[82]

I Lund och Malmö framgår det att dessa gårdar ursprungligen fungerade som *søgningsgårdar*, dvs urbana huvudgårdar för aristokratin att användas vid besök i staden. Först senare har dessa gårdar kunnat övergå i kyrkans ägo, ett mönster som är belagt i såväl Lund som Roskilde. För Malmös del har flera av dessa urbana huvudgårdar under 1300-talet en tydligt inåtvänd tomtstruktur, med stenhuset långt bak på tomten. I Lund tillhör detta däremot ovanligheten, istället har flertalet tegelhus från 1200- och 1300-talen varit tydligt exponerade ut mot gatan eller i ett gatuhörn, men med ingången vänd inåt mot gården.[83]

En strukturell och kvalitativ förändring av bebyggelsemönstret uppträder först när gårdens bostadsfunktion flyttades fram till gatan. I Malmö har detta kunnat dateras till 1400-talet och Joakim Thomasson har i en idérik artikel hävdat att detta har att göra med borgerskapets framväxt och önskan att manifestera sin nya roll. Ett äldre mönster med stenhus i tillbakadraget läge under 1300- och 1400-talen speglar en aristokratisk närvaro med huvudgårdar, medan borgerskapets framväxt tydligast uttrycks i gatuhus i korsvirkesteknik eller senare enligt renässansens ideal i stenhus. Thomasson pekar på att bostaden görs mer publik genom att vända sig mot gatan, men samtidigt minskade tillgängligheten genom att öka byggnadens djup och tillföra ett antal barriärer i form av dörrar och flera rum.[84]

Bostadshusens etablering utmed gatan i Linköping har främst kunnat dateras till 1600-talets början, en datering som även överensstämmer väl med situationen i t.ex.

---

81 Hædersdal 1987 s. 17-18.

82 Bencard 1979.

83 Hædersdal 1987, Andrén 1984 s. 42 ff., 1987, Reisnert 1992.

84 Thomasson 1997.

Fig. 83. Stenhusgården är en av ett fåtal bevarade huvudbyggnader från residensgårdarna kring domkyrkan i Linköping. Tvåvåningshuset med källare tillhörde S:t Andreaskanonikatets residensgård och har kunnat dateras till 1420–30-talet. Foto Lars Ekelund.

Halmstad. Med en tolkning i enlighet med Thomassons skulle detta representera ett genomslag av en borgerlig urban livsstil först efter nedgången under 1500-talet och de gamla residensgårdarnas upplösning.

Den speciella form av stenhusgårdar som finns representerade i området kring domkyrkan i Linköping har således åtskilliga paralleller i framför allt kyrkliga miljöer i andra stiftsstäder, men kan i sin helhet föras tillbaka till en aristokratisk stadsgårdstyp. Dessa etablerades som adelns besöksgårdar i staden och Thomasson har påpekat att de i tid överensstämmer med agrarkrisen, ett förändrat feodalt mönster där närvaron i staden har betingats av en ökad betydelse av stadens marknad. Dateringen av gårdarnas etablering i Linköping kan fastställas till 1300-talets andra hälft, medan stenhusen tillkommit sannolikt under en längre period fram genom 1400-talet, överens-stämmer förvånansvärt väl med etableringen av søgningsgårdar i t.ex. Malmö eller kanikresidensen i København, Ribe och Lund.

Ovan har tidigare påpekats likheterna i utformningen av residensgårdarna i Linköping och i domkapitelstäderna på kontinenten. Ytterst få av domherrarnas gårdar (Kurien) finns bevarade i Tyskland, men genom skriftligt källmaterial kan vi

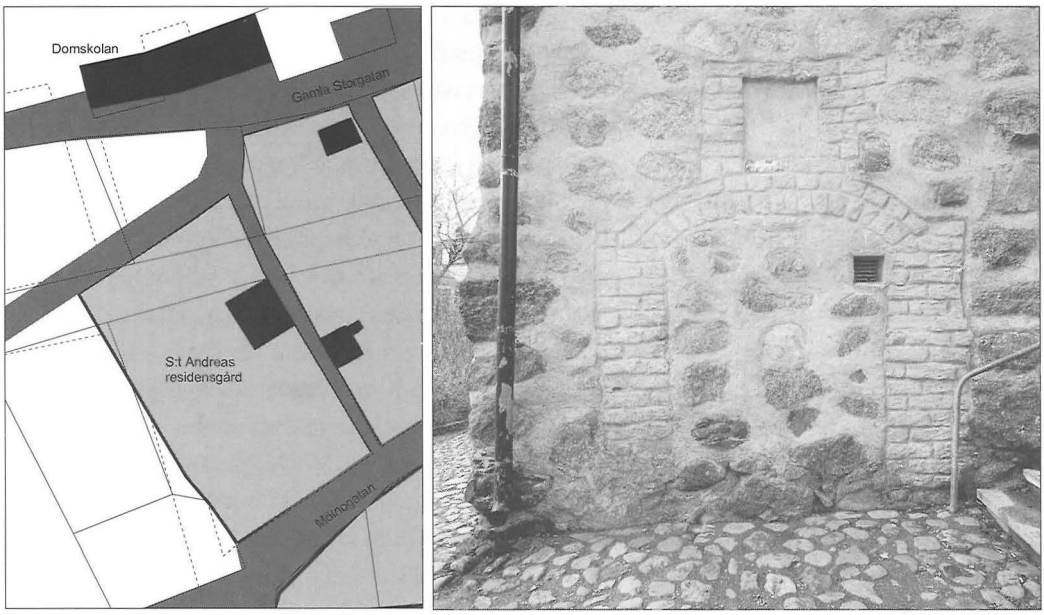

Fig. 84-85. Rekonstruktion av S:t Andreas residensgård (nuv. Stenhusgården) under medeltiden. Det stora stenhuset låg indraget på tomten, orienterat ut mot en liten gränd. Ingången gick genom ett portvalv i stenhuset, vilket visar att gården bör ha varit tillstluten med plank eller dylikt. Karta förf. och Lars Östlin, foto Lars Ekelund.

få en bild av ytmässigt stora gårdar med ett indraget bebyggelseläge, i de flesta fall försedda med träbyggnader och bostadstorn (*Kurientürme*) i sten (fig. 77). Varje gård har haft sitt eget kapell eller åtminstone altare, och gårdarna har uppkallats efter prebendets patrocinienamn, d.v.s. i allt väsenligt samma mönster som det vi sett för Linköpings del.[85]

Stenhuset

Slutligen ska en diskussion föras kring de enskilda byggnaderna i staden. Detta arbete har hittills främst fokuserat kring stenhusen i Linköping, eftersom undersökta trähus utgör ett alltför begränsat källmaterial. Rent allmänt har det framgått att trähusens tekniska utformning förändrades vid sekelskiftet 1400 och att närvaron av bostadshus, ofta med spisfundament, blivit vanligare i det arkeologiska materialet. Däremot har ingen skillnad i antalet rum och husens storlek kunnat påvisas mellan 1300- och 1400-talen.

Stenhusens etablering under senmedeltiden har utgjort en stor och viktig föränd-

85 Herzog 1964 s. 230 ff.

ring i Linköping. Från att under äldre period ha varit förbehållet kyrkorna och enstaka institutionsbyggnader har sten som byggnadsmaterial blivit vanligare efter 1300-talets slut och analysen har kunnat visa på att närmare ett femtiotal stenhus har byggts under perioden. Dessa byggnader finns lokaliserade nästan uteslutande i området mellan domkyrkan och torget och har i flera fall direkt kunnat knytas till identifierade residensgårdar. Stenhusen tolkas med få undantag som knutna till den kyrkliga sfären, en utveckling med nära paralleller till det residerande kapitlets tillkomst.

De profana stenhusen har medfört flera kvalitativa och kvantitativa skillnader i husbyggnadstekniken. Det rör sig om ett nytt byggnadsmaterial, en större storlek i form av större boendeyta, i flera fall två rum eller flera, samt flera våningar. Stenhus och stenhusarkitektur har länge haft en central position i medeltidens profana konsthistoria, samtidigt som fenomenet med stenhus i städer endast med några få undantag har diskuterats. Förutom de utpräglade stenstäderna, Stockholm och Visby, har stenhus i svenska medeltidsstäder inte uppmärksammats i någon större utsträckning. I projektet Medeltidsstaden framhölls stenhusen som ett viktigt källmaterial, samtidigt som man betonade svårigheterna med att datera och tolka funktionen, liksom problemet med att stenhusen nästan aldrig undersöks i sitt sammanhang. Visserligen nämner Redin byggnader med anknytning till miljön kring domkyrkorna i Uppsala, Strängnäs och Västerås, men i övrigt får stenhusen representera en allmänt senmedeltida och borgerligt präglad utveckling.[86]

Erik Lundberg har i flera sammanhang behandlat profan stenarkitektur i det medeltida Sverige. I både hans avhandling *Herremannens bostad* samt i översiktsverket *Byggnadskonsten i Sverige* tecknas en bild av stenhusens generella utveckling. Lundberg ser stenbyggnadstekniken genomgående som ett aristokratiskt drag, förbehållet samhällets övre skikt och ett tecken på dess ekonomiska möjligheter.[87]

Under övergången järnålder till tidig medeltid skedde en utveckling från ett fåtal flerfunktionella hus till flera enfunktionella enrummiga hus. Under medeltidens senare del skedde så återigen en utveckling mot flerrummiga hus. Tvårumsplanen introducerades samtidigt som aristokratin började bygga hus i sten, ett kontinentalt byggnadsskick som infördes under 1200- och 1300-talen. Genom att bygga i sten kunde husen få fler våningar.

I högreståndsmiljöer fanns behov av olika funktioner; bostad, sal och förråd.

---

86 Andersson & Redin 1980 s. 32 ff., om Stockholm se Lars Bengtsson i Hasselmo 1981.

87 Lundberg 1935, 1940, 1948.

88 Lundberg 1935, 1940 s. 603 ff., Lovén 1996, Eriksson 1977, Augustsson 1992 a och b., 1996.

89 Andersson & Redin 1980 s. 32 ff., Ersgård 1986 s. 94.

90 Augustsson 1996 s. 154.

Källare samt övervåningar utan uppvärmningsanordning kan i många fall tolkas som en kombination av förråd och sal. Utformningen av byggnaderna är vanligtvis enkel, särskilt i jämförelse med det europeiska sammanhang som Lundberg ofta refererar till. Under medeltiden infördes dock successivt en allt rikare utsmyckning i form av valv, trappstegsgavlar och blinderingar. När stenhus med valv, flera rum och flera våningar förekommer i andra sammanhang än direkt aristokratiska miljöer ser Lundberg det som en form av kulturspridning av aristokratiska ideal till andra grupper. Ett liknande perspektiv finns även hos senare forskare, exempelvis hos Christian Lovén, Torkel Eriksson och Jan-Erik Augustsson, där bilden av stenhusbyggnationen som ett främst hög- och senmedeltida fenomen bekräftas genom den senaste tidens forskning.[88]

I denna tolkningstradition betonas det stilistiska draget och en kulturell diffussionism, där stenmaterial, flerrums- och flervåningsplanerna utgör ett socialt uttrycksmedel efter kontinentala förebilder som efter hand övertas av bredare grupper. I detta sammanhang kan stenhusen i Linköping förklaras som ett led i ett allmänt övertagande av aristokratiska förebilder i en av kyrkan dominerad miljö, som residens åt domkapitlets medlemmar. Dessa representerade genom sin släkt och familj många gånger högadeln, men under 1300-talet var representationen av personer från lågadel och borgarklass även vanlig, vilket skulle kunna tolkas som ett exempel på hur bredare grupper i samhället tillägnade sig ett byggnadsskick som tidigare varit förbehållet aristokratiska grupper.

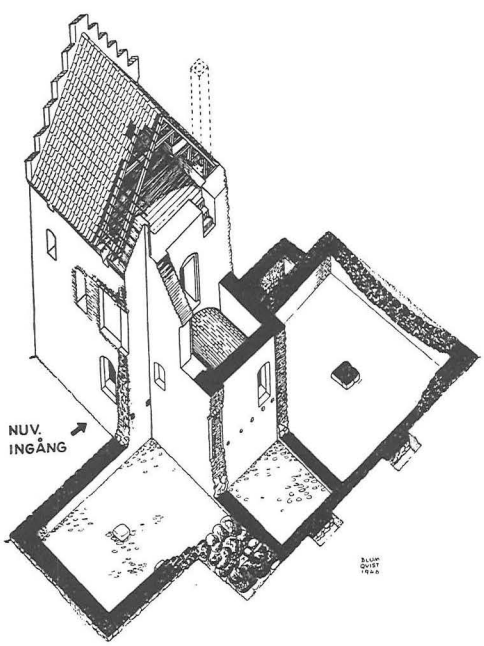
Genomslaget av stenhusbyggande kan även tolkas i ekonomiska och funktionella termer. I projektet Medeltidsstaden antyds att stenhusen kan tolkas mot bakgrund av ekonomiska förutsättningar.[89] Augustsson menar att förändringen av hustyper och byggnadsteknik inte ska ses som en social förändring utan snarare som utslag av ekonomi och funktion. Som stöd för detta pekar han på att de sociala förändringarna under tidig medeltid inte motsvarades av förändringar av bostaden, medan förändringarna i bostaden under renässansen inte hade motsvarigheter i några sociala förändringar.[90]

En sådan tolkning skulle för Linköpings del kunna fokusera på frågor kring de enskilda prebendenas ekonomiska koncentration till stiftsstaden och dess marknad, på stenhusens funktion som lagerlokaler för prebendenas tionde och avrad och stadens ekonomiska uppsving under senmedeltiden.

Det finns flera exempel på utpräglat funktionella och ekonomiska förklaringar på närvaron av stenhus i de svenska städerna. I en nyligen utkommen stadsmonografi över Vadstena beskriver Göran Söderström en stor del av stadens medeltida stenhus som "stenkällarbodar". I begreppet ligger till synes en värdering av funktionen som eld- och stöldsäker lagerlokal och förråd som något primärt. Ett stort antal av dessa ligger också på gårdarna utmed den kommersiellt viktiga Storgatan, i indraget läge

innanför det rum med salubodar som ägdes och uthyrdes av birgittinklostret. Bottenvåningarnas funktion bekräftas genom det faktum att de i några fall är försedda med upplag för ölfat. Det framgår också att dessa källare låg ovan mark, att flera hade övervåningar som fungerade som "nattstugor" eller mer ordinära bostäder och dagligrum. Flera av byggnaderna var dock påkostade tegelbyggnader med trappgavlar och blinderingar. Men även i andra områden utanför Vadstenas kommersiella centrum fanns stenhus, som tillhörde såväl aristokratin, biskopen och präster vid domkyrkan.[91] Det är oklart om det finns några fysiska skillnader mellan dessa olika typer av stenhus i Vadstena, mellan residens och stenkällarbodar, eller om tolkningen av funktionen är avhängig av stenhusens läge i stadsrummet.

Dessa funktionella förklaringar rymmer säkerligen en del av sanningen, inte minst visar den på de ekonomiska förutsättningarna och materiella behoven, men de räcker inte för att förklara förekomsten av stenhusen i biskopsstaden Linköping. Betydligt vanligare bland dagens forskare är det att tolka stenhusen som ett socialt uttrycksmedel. Ovan har refererats till främst dansk och skånsk forskning som betonar stenhusets exklusiva karaktär och tolkar dem som aristokratiska stadsgårdar eller som kyrkliga residens. I städer som Malmö, Roskilde, Ribe, Kalundborg, Odense och andra medeltida städer räknas stenhusen i 10- eller 20-tal, medan det för Lunds del har identifierats ett drygt 30-tal. Dateringsmässigt går enstaka stenhus tillbaka

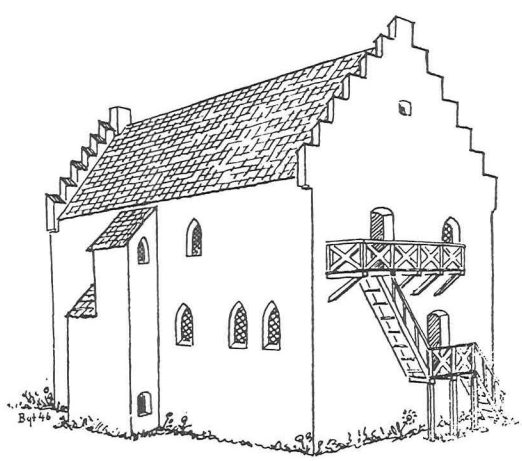

Fig. 86. Dekanhuset i Lund, numera på Kulturen. Till vänster den bevarade byggnadsdelen med arkeologiskt undersökta delar, till höger rekonstruktion av byggnaden. Efter Blomqvist 1947.

till 1200-talet men det stora flertalet tillhör 1300- och 1400-talen. Även storleksmässigt finns stora likheter mellan dessa byggnader i det medeltida Danmark och stenhusen i Linköping.[92]

I Tyskland har trähusen börjat ersättas av stenhus framför allt under 1200-talet. Som en socialt utpräglad byggnadstyp tolkas tornhuset, på tyska ofta *Kemenate* eller *Bergfried* (barfred). Tornhusens bakgrund har sökts i furstliga bostadstorn, *donjoner*, med rötter långt tillbaka i tiden, men kom istället att få utpräglat representativa funktioner. Att dessa byggts av, och uppfattats som symboler för, aristokratin framgår klart av en Bremenkrönika, som förklarar att stenhusen började byggas omkring 1200 dels för brandfaran, dels "*...auch dass die reichen Leute, die gewalttätigen Hochmut trieben, sicher darin schlafen möchten*".[93]

Bostadstornet eller barfreden har utgjort en exklusiv byggnadstyp i det medeltida Sverige, med ett 20-tal kända exempel från biskoparnas, kungamaktens och frälsets huvudgårdar under perioden 1200- och 1300-talen. Lundberg har tolkat dessa barfreder som huvudbyggnad på gårdarna, ofta med tvårumsplanens typ, och med två eller tre våningar ovan källaren.[94] I Linköping har en sådan barfred eller bostadstorn kunnat beläggas i biskopsgården till 1200-talets slut och vid ungefär samma tid har en barfred byggts på biskopsgården Bro i Vreta klosters socken.

De kvadratiska eller rektangulära stenbyggnaderna i Linköping har i vissa fall haft en höjd om en eller två våningar ovan källaren och på så sätt fått en karaktär med vissa drag lånade från de mer utpräglade barfrederna. Denna hustyp kan ses som ett karaktäristiskt stildrag från 1300- och 1400-talen och av exklusiv karaktär. I Lund finns denna byggnadstyp fortfarande bevarad i familjen Krognos huvudbyggnad vid nuvarande Mårtenstorget från 1300-talets första hälft, medan det s.k. dekanresidenset, nu flyttat till Kulturen, tillkom på 1200-talet och fick sin karaktäristiska tornbyggnad på 1400-talet (fig. 86). I Malmö har det ännu bevarade "Kalendehuset" från 1300-talet visserligen en rektangulär planform men med en utpräglad tornkaraktär, vilket framhävts genom dess läge i ett gathörn.[95]

De flervåniga stenhusen i städerna har jämförts med bostadstorn, men vi kan även dra paralleller till en annan senmedeltida aristokratisk byggnadstyp, nämligen det fasta huset. Denna speciella borgtyp brukar vanligen dateras till 1400-talet, som ett uttryck för det kombinerade representativa huset och försvarsborgen. Dess tunga

---

91 Söderström 2000 s. 219 ff., 226

92 Andrén 1987, Hædersdal 1987, Reisnert 1992

93 Griep 1976, Meckseper 1982 s. 125 ff.

94 Lundberg 1940 s. 609 ff., Lovén 1996 s. 34, 216, 268 f., 349 f.

95 Blomqvist 1947, Andrén 1987, Reisnert 1992

murytor och små fönster, rektangulära plan och strävan mot höjden har uppenbara likheter med de betydligt mindre stenhusen i städerna. Sandblad har exempelvis jämfört Glimmingehus i Skåne med byggnader i Malmö, medan likheterna med Glimmingehus och biskopsgårdens sydvästra länga i Linköping tidigare uppmärksammats.[96] Även om de direkta förbindelserna mellan Linköping och Glimmingehus genom Adam van Düren är mindre trolig, har säkerligen biskopsgården påverkats av det fasta huset som idé. Sannolikt har biskopsgårdens ombyggnation på 1470-talet haft stor betydelse för tillkomsten av flera av de stora höga stenhusen med trappgavlar och blinderingar, som exempelvis det bevarade stenhuset i kv. Absalon.

Stenhusen har således utformats för att efterlikna aristokratiska förebilder. Det är ett medvetet visuellt språkbruk, som direkt signalerar samhörighet med en social grupp. Samtidigt kan vi tolka samtliga element i stenhusbyggandet i Linköping som avvikande och med en medveten differentiering gentemot den övriga arkitekturen; sten istället för trä, flera våningar istället för envåningshus, flerrummiga hus istället för enrummiga. Stenmaterialet utstrålar beständighet och permanens. Höjden innebär både en visuell effekt exteriört och en möjlighet till ytterligare differentiering interiört. De två- eller trevåniga husen har höjt sig markant ovan den i övrigt låga trähusbebyggelsen. I ett indraget läge på gården, med ingången vänd inåt och baksidan mot gatan, men samtidigt med en höjd som brutit med den övriga bebyggelsen, har byggnaderna både signalerat avskildhet och dominans.

Tvårumsplanen, som kunnat beläggas i flera fall i Linköping, har varit en viktig statusmarkör. Genom detta har byggnadens differentiering ökat och med flera våningar kunde denna differentiering ytterligare kunnat utvecklas. Ett hus med flera rum utgör ett betydelsefullt avsteg från en gammal tradition där behovet av flera rum löses genom att man additativt tillfogade flera hus enligt principen ett hus – en funktion. Enrumshuset bygger på ett organiskt och kollektivistiskt tänkesätt, medan flerrumshuset istället tolkas som ett mer akademiskt och skolat sätt att bygga. Genom flera rum har möjligheten till funktionell uppdelning skapats inom samma byggnad.[97]

Genom flera rum och flera våningar ökade djupet i byggnaden och därmed möjligheten till social differentiering enligt Hillier & Hansons berömda modell för

96 Sandblad 1949, Cnattingius 1936 s. 33-36.

97 Thomasson 1997, Deetz 1992 s. 125 ff.

98 tillträdesanalyser, se Hillier & Hanson 1984, Thomasson 1997.

99 Lundberg 1940 s. 610 ff.

100 Codex 54 s. 295 (Linköpings stadsbibliotek), Arnell 1904 s. 95, texten tryck i bilaga s. 30, Cnattingius 1935-36 s. 37.

spatiala analyser. I de stora och höga packhusen i Stockholm och Visby utnyttjades detta framför allt för att skapa nya lagerutrymmen, men samtidigt skedde en uppdelning mellan bostad och arbetsplats, dvs bodutrymme för försäljning och hantverkslokal. Under renässansen utnyttjades dessa möjligheter för att integrera många olika funktioner i byggnaden men samtidigt ökade separeringen mellan herrar och tjänstefolk, vilket Thomasson har demonstrerat för Malmös del. De större möjligheterna till en social differentiering blev ett viktigt uttrycksmedel som en manifestation för det nya borgerskapet.[98]

Den speciella tvårumsplan som flera av residensgårdarna i Linköping har fått, utgörs av ett större och ett mindre rum. Denna planform kan tolkas som en motsvarighet till det kontinentala bostadsskick som infördes i herremannens bostad under 1200- och 1300-talen. Endast ett fåtal större byggnader har kunnat konstateras i Linköping. Det gäller främst institutionsbyggnader som skola och domkapitelhus, där tvårumsplanen kombinerats med en parstugeplan eller en dubblerad parstugeplan. Enligt Lundberg har rummen i tvårumsplanen motsvarat dagligstuga och kammare/sovrum (dvs en enkelstugeplan). De flervåniga byggnaderna har ofta en ekonomifunktion i bottenvåningen, första våningen motsvaras av dagligstuga och bostad samt en större sal i andra våningen.

Efter hand har dagligstugans funktioner alltmer flyttats över på sovrummet, som vid medeltidens slut ska ha övertagit rollen av familjens egentliga bostad. Det större rummet tolkas i detta sammanhang som en gäststuga eller festlokal. På så sätt tolkar Lundberg en typologisk övergång från enkelstugeplanen till parstuguplanen, från dagligstuga – kammare/sovrum till sal – dagligstuga/kammare, en övergång som successivt introducerades under 1400-talet.[99]

Hur stenhusen i Linköping verkligen har fungerat är däremot svårare att fastställa. Kombinationen bostad/dagligstuga och salsfunktion kan inte bevisas, eftersom vi har mycket dåliga kunskaper om inredning och spår efter byggnadernas användning. I enstaka fall, som i biskopsgården och i allhelgonaprebendets residensgård finns bevarade öppningar till priveter, vilket kan tyda på en bostadsfunktion (fig. 47). Biskopsgårdens sydvästra byggnad från 1400-talets andra hälft har dock haft en tvårumsplan där funktionen kan fastställas genom en beskrivning från biskop Brasks tid vid 1500-talets början. Biskopen sov i en kammare med eldstad, som hölls i ordning av kammarsvennen (*camerarius*) och försåg biskopen med rena kläder, bäddning och städning. Utanför detta rum fanns en mindre kammare som stod under uppsyn av dörrsvennen. Enligt Cnattingius tolkning har denna bostadsdel legat på första våningen medan bottenvåningen utgjorde ekonomiavdelning som innehöll en ännu bevarad bakugn, och övervåningen inrymde biskopens matsal.[100]

En intressant parallell till residensgårdarna i Linköping finns i biskopens egen gård i Vadstena. Biskopsgården är känd redan på 1390-talet och bestod av en stor

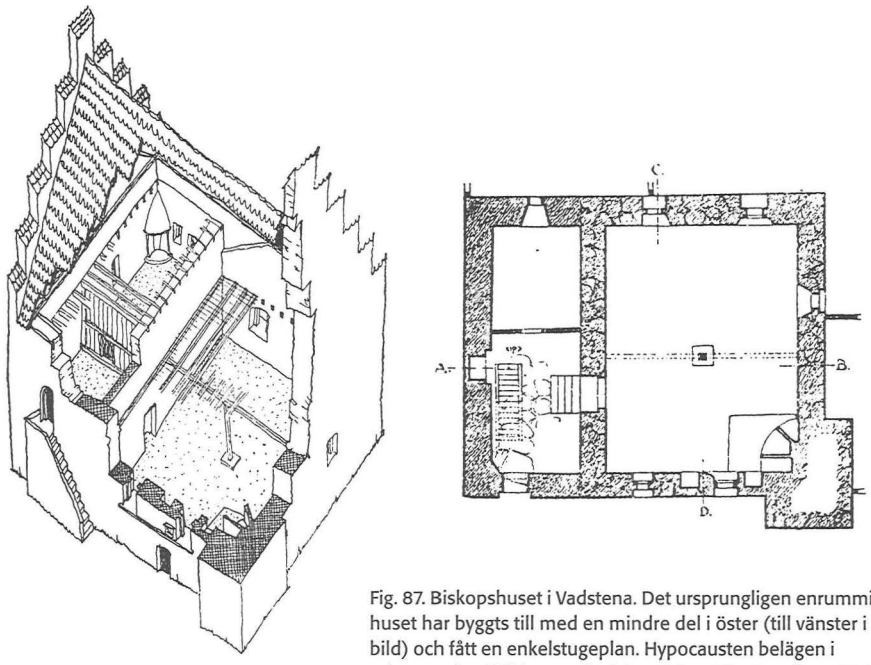

Fig. 87. Biskopshuset i Vadstena. Det ursprungligen enrummiga huset har byggts till med en mindre del i öster (till vänster i bild) och fått en enkelstugeplan. Hypocausten belägen i utbyggnaden i bildens nedre högra hörn. Efter Lundberg 1940.

tomt söder om stadskyrkan, begränsad av ett dike. Det ännu bevarade stenhuset har ett tydligt indraget läge på tomten. En äldre källare i kalksten, möjligen urpsrungligen med övervåning i trä, har 1473 ersatts med de ännu bevarade två våningarna i gråsten av biskop Henrik Tidemansson. Bottenvåningens enda stora rum har en bevarad hypocaust, som eldades utifrån i en utbyggnad i det nordvästra hörnet och var invändigt försedd med stigarhål i ett uppbyggt fundament. Iwar Andersson har i flera artiklar presenterat dessa senmedeltida varmluftsugnar. En lista över då kända hypocauster visar att de varit tämligen väl spridda i klostren under senmedeltiden, men synnerligen ovanliga i profana miljöer. Det är således möjligt men ännu obevisat att någon av stenhusen i Linköping skulle ha haft en sådan uppvärmningsmöjlighet.[101]

Eftersom flera av stenhusen i Linköping har tvårumsplan, i vissa fall även i kombination med flera våningar, ligger det nära till hands att ansluta till Lundbergs hypotes om en kombinerad dagligstuga och kammare med sal på andra våningen.

---

101 Lundberg 1940 s. 621 f., Söderström 2000 s. 236, Andersson 1950, 1961.

102 Anund msk.

103 Grenville 1997 s. 89 ff., Thompson 1995.

I vissa fall kan även mönstret från biskopsborgen, med ekonomifunktion i bottenvåningen, bostad i första och sal i andra våningen ha kombinerats i samma byggnad. Huruvida stenhusen sedan verkligen använts som bostad för ett normalt vardagsliv och hur i så fall uppvärmningen har lösts är tills vidare omöjligt att avgöra. En annan möjlighet är att stenhusen framför allt haft representativa funktioner, som festlokal och för säker förvaring, medan det dagliga livet utspelade sig i mer bekväma trähus.

Man kan fråga sig om stenhuset bara är en petrifiering av trähusen, om de rymmer samma funktioner som trähusen eller om stenhusens uppträdande tyder på något kvalitativt nytt i arkitekturen? I äldre litteratur framstår stenhusbyggandet i städerna som efterbildningar av aristokratiska byggnader på landet, ett uttryck för aristokratins närvaro i staden. Det är däremot oklart om vi kan tala om en urban arkitektur eller ännu hellre en kyrkligt urban arkitektur. I exemplet med domkapitlets residens i Lund visade det sig att det i stor utsträckning var stadsaristokratins stenhusgårdar som övertogs av kyrkan.

I fallet med Linköping tycks stenhusen i det närmaste uteslutande ha tillkommit i samband med det residerande kapitlet. Möjligen skulle vi kunna påstå att det typiska kanikresidenset enligt Engqvists modell utgör ett medvetet konservativt drag, en arkaisering av ett äldre aristokratiskt stilideal med stora tomter och långt indragna stenhus på gårdarna. Liknande tankegångar om en medvetet kvardröjande konservativ kyrklig mentalitet har nyligen presenterats för Uppsalas del.[102]

I England finns en livaktig forskning kring hallbyggnaden, gårdens salsbyggnad och centrum i det medeltida hushållets liv. Detta gemensamma rum användes för fester, en socialt prestigeladdad scen där den gemensamma måltiden stod i centrum. Brittiska forskare har studerat hallens och hushållens utveckling och velat se det som en illustration på samtida centrifugala och centripetala krafter i senmedeltidens samhälle. Samtidigt som byggnadskroppar och därmed även hushållets medlemmar koncentrerades fysiskt byggde man in fysiska och mentala skillnader i arkitekturen för ökad separering.

Det finns en etablerad syn på stenhusens alltmer utvecklade planlösningar under senmedeltiden som ett led i en strävan mot ökad avskildhet och privatisering. De engelska exemplen kan dock delvis tolkas tvärtom. Hallbyggnaderna med sin starka betoning på den gemensamma festen som ett viktigt socialt medium och med husfadern i centrum ökade snarare i betydelse under senmedeltiden. De sociala skillnaderna kunde uttryckas på ett alltmer raffinerat sätt inom hallbyggnaden genom möblering och hierarkisk bordsplacering. Familjens privata bostad flyttade däremot in i en mindre och flerfunktionell dagligstuga, kombinerat sovrum och vardagsrum.[103]

Man skulle kunna se de svenska medeltida stenhusen i allmänhet och de kyrkliga residensen i synnerhet i ljuset av detta. Flerrummigheten har möjliggjort en större social differentiering. Erik Lundbergs tolkning om en typologisk utveckling

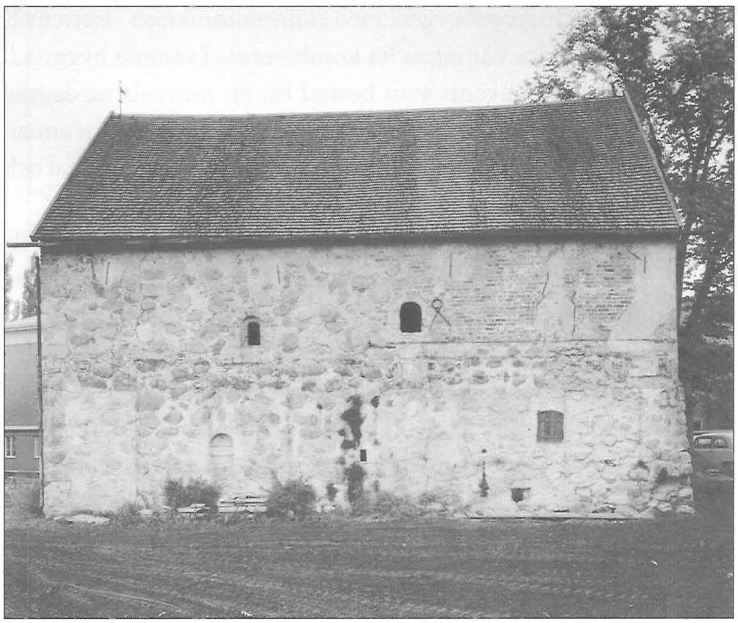

Fig. 88. Stenhuset som social arena? Den västra fasaden av stenhuset i Allhelgonaprebendets residensgård under renoveringsarbeten på1960-talet. En tydlig murskarv skvallrar om byggnadshistorien, en utveckling från ett envånigt stenhus (till höger i bild) till en stor tvåvånig byggnad vid sekelskiftet 1500. Ombyggnaden bör ha sin grund i nya ekonomiska förutsättningar, men framför allt i nya sociala behov under senmedeltiden. Foro Östergötlands länsmusuem.

och en möjlig differentiering i funktionen bostad och festlokal i stenhusen med tvårumsplan. I biskopsgården skulle de olika byggnadskropparna kunna tolkas som en differentiering av bostads- och salsfunktionerna. Den nya byggnaden i sydväst från 1470-talet kan ses som en utveckling av funktionerna, således ett tydligt exempel på centripetala och centrifugala krafter inom ett och samma byggnadskomplex.

För att försöka förstå stenhusens funktion och sociala betydelse skulle vi behöva väsentligt bättre kunskaper och insikter om det medeltida hushållet än vi har idag. Vi måste inse att husen faktiskt är byggda av människor för människor, ett faktum som ofta försvinner i diskussionen kring olika planlösningar och måttuppgifter. Vi kan anta att hushållet på prebendegårdarna sett annorlunda ut än på vanliga gårdar, med en ogift husfader men med sannolikt ett större gårdshushåll jämfört med agrara eller borgerliga gårdar. Genom att vara huvudgård i ett godskomplex av viss storlek har de ekonomiska möjligheterna till en rikare social differentiering funnits, men vilka sociala behov som funnits eller vilka uttrycksmedel som eftersträvats känner vi inte närmare. Hypotetiskt, och i analogi med de brittiska exemplen, skulle man kunna föreslå att den nya arkitekturen dels speglar en förändring av hushållets storlek och sammansättning, som ställde ökade krav på differentiering och åtskillnad mellan herre och husfolk, dels speglar uttryck för ett förändrat socialt liv, där de olika stenhusgårdarna samverkade med varandra i den mycket speciella domkyrkostaden.

6 Biskopsstäder i det medeltida Sverige

Hittills har förhållandet mellan kyrklig och urban identitet, främst diskuterats med exempel från Linköping. Det är dags att vidga synfältet och ställa resultaten i Linköping i relation till de övriga stiftsstäderna i det medeltida Sverige.

Linköping under tidig medeltid har tidigare beskrivits som en gammal kyrklig administrativ centralort, en biskopens civitas, med starka symbolbyggnader bevarade men med få konkreta spår av bebyggelse. På 1280-talet har denna ort upphöjts till stad, med stor sannolikhet på kungens och hans bror biskopens initiativ, och snart därefter förekommer uppgifter om såväl stadens institutioner som de första spåren av en stadsbebyggelse. En bebyggelseexpansion äger rum först vid 1300-talets senare del, som en följd av en mycket konsekvent utbyggnad av en domkyrkostad, dvs det residerande kapitlets uppkomst.

Resultaten ger en sammansatt bild av kyrkans förhållande till staden, där det tycks som om kyrkan endast indirekt bidrar till stadsutvecklingen. Kyrkans olika institutioner har en mycket markant fysisk framtoning i det blivande stadsrummet, men inte förrän under 1300-talets andra hälft verkar det finnas någon direkt parallellitet mellan kyrkans utbyggnad och stadens. Först med närvaron av ett stort antal residensgårdar finns tecken som tyder på en allmän bebyggelseutveckling, samtidigt som det sker en tydlig social polarisering i stadsrummet mellan de kyrkliga och de borgerliga stadsdelarna.

Det har antytts att denna utveckling, från centralort till stadsgrundande och vidare utveckling av en tydligt avläsbar social topografi i stiftsstäderna, har tydliga paralleller i ett nordeuropeiskt perspektiv. Frågan är dock om det finns mer närliggande paralleller. Hur ser utvecklingen ut i de andra medeltida svenska stiftsstäderna? Finns det skillnader mellan städerna? Vilka slutsatser kan vi dra om kyrkans betydelse för staden?

I detta kapitel kommer de sex medeltida svenska stiftsstäderna Skara, Strängnäs, Uppsala, Västerås, Växjö och Åbo att studeras med utgångspunkt i tillgänglig litteratur, utifrån följande utgångspunkter:

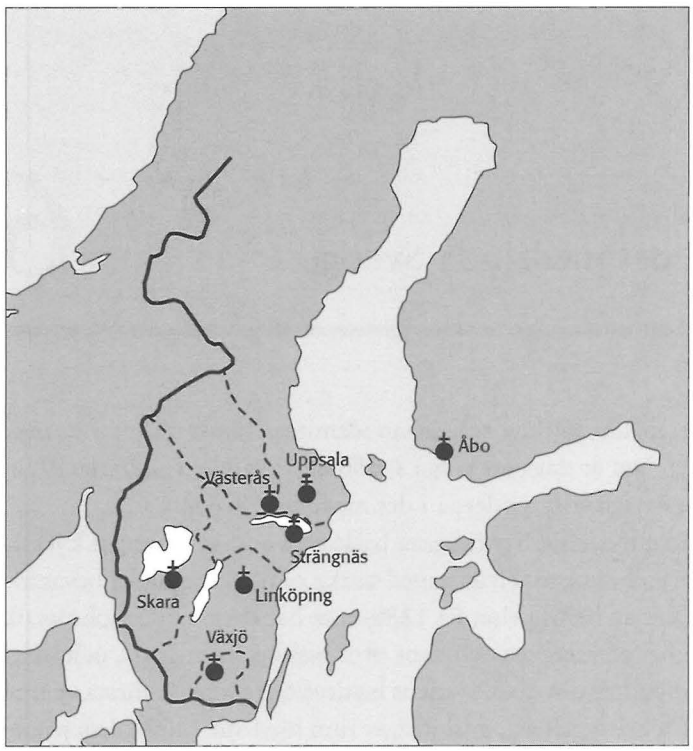

Fig. 89. Biskopsorterna och stiften i det medeltida Sverige. Karta efter Pernler 1999. Renritning Lars Östlin.

- Vilket källmaterial finns i form av stenhus, arkeologiska undersökningar och skriftligt källmaterial?
- Är det möjligt att rekonstruera kyrkans institutioner i staden, den sociala topografin?
- Hur har tidigare forskning behandlat förhållandet mellan kyrkan och staden?

Det finns skillnader och likheter i situationen för källmaterialet mellan städerna. Samtliga städer utom Linköping finns presenterade i en Medeltidsstadsrapport,[1] samtliga är behandlade i stadsmonografier.[2] Uppsala stad har dessutom behandlats i serien *Det medeltida Sverige*, samt i en publikation, *Från Östra Aros till Uppsala*, som ansluter till en mer modern diskussion kring urbaniseringsfrågor, med bidrag från både arkeologer och historiker.[3]

Stadsmonografierna är synnerligen textrika, med anspråk på att täcka stora delar av stadens skriftliga källmaterialet för perioden. De har tillkommit under ett

1 Sigsjö 1980, Järpe 1979, Redin 1976, Gustafsson & Redin 1977, Åhman 1983, Pihlman & Kostet 1986.

2 Skara 1985, Jägerstad 1959, Sundquist 1953, Ljung 1954, Kumlien 1971, Larsson 1991, Gardberg 1973, Kuujo 1985.

3 Det medeltida Sverige, bd 1:2. 1984, Cnattingius & Nevéus 1986.

drygt halvsekel, där monografin för Linköping är den äldsta (1946), Uppsala och Strängnäs från 1950-talet, Västerås från 1970-talet, Skara och Åbo från 1980-talet, medan Växjö är yngst från 1991. Vissa skillnader finns givetvis mellan dessa volymer som spänner över nästan ett halvt sekel, men ett gemensamt drag är en betoning på en ahistorisk och kontinuerlig utveckling och i stort en avsaknad av problematisering kring de frågor som är centrala för denna studie. Inslaget av arkeologisk forskning är med några undantag endast av komplementär och illustrativ art.

Den arkeologiska situationen är mycket olika, med ett rikt material från främst Uppsala och Skara, ett tämligen rikt material från Åbo och Linköping medan materialet från Strängnäs, Västerås och Växjö är, för de nu aktuella frågorna, närmast obefintligt. Från Uppsala finns numera ett stort antal rapporter och artiklar tillgängliga, medan det för Västerås del finns få rapporter men däremot en populär presentation av en större undersökning. Från Skara finns en del rapporter, medan det senaste decenniets stora arkeologiska undersökningar i Åbo ännu inte är rapporterade. Rapporter och andra skrifter som behandlar Åbo är skrivna på finska, oftast dock med sammanfattning på svenska eller engelska.

Av övrig litteratur med relevans för framställningen kan nämnas att det finns monografier över domkyrkan i Strängnäs i serien Sveriges kyrkor samt litteratur kring de övriga domkyrkorna. För frågor kring kyrkans utveckling kan först och främst nämnas Göran Dahlbäcks avhandling *Uppsala domkyrkas godsinnehav* och Kauko Pirinens avhandling om Åbo domkapitel under senmedeltiden.[4] I övrigt finns framställningar i de enskilda stadsmonografierna, där betoningen framför allt ligger på de enskilda biskoparna samt i viss mån institutionernas och domkapitlets framväxt. Framför allt monografin och Medeltidsstadsrapporten över Åbo gör mer uttömmande försök till lokalisering av prebendegårdarna, vilket förefaller kunna ge möjlighet till vidare rumslig analys.[5]

Preurbana biskopsorter

Samtliga städer ligger i en rik förhistorisk bygd, även om spåren av förhistorisk bebyggelse direkt i eller intill stadsområdet ofta är mindre påtagliga. Stadens läge kan i flera fall betecknas som gränszon mellan bygd och kolonisationsområde, något som är särskilt tydligt i Linköping, Skara, Strängnäs och möjligen Västerås. I flera fall ligger staden på gränsen mellan olika härader/hundare såsom i Linköping, Uppsala, Västerås och Växjö. För Linköpings del har ett hypotetiskt förlopp tecknats där den senare staden uppstod på en plats som medvetet valdes ut som en ny plats i

4 Dahlbäck 1977, Pirinen 1956.

5 En kort sammanställning av utvecklingen i respektive stad finns i bilagan, kap. 9.

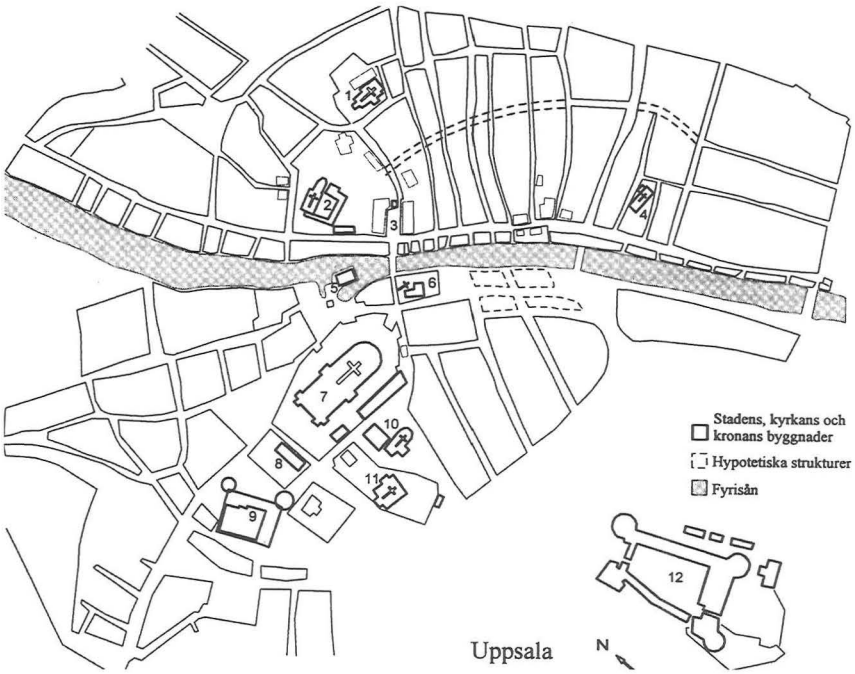

Fig. 90. Uppsala. 1- S:t Perskyrkan, 2- franciskankonventet, 3- torget, 4- Vårfrukyrkan (kungsgården i dess närhet), 5- kvarn, 6- Helgeandshuset, 7- domkyrkan, 8- biskopsgården (?), 9- den senare biskopsgården, 10- S:t Eriks kapell, 11- Heliga Trefaldighetskyrkan. Domkapitelshuset markerat mellan nr. 7 och 10.

Efter Anund et al 2000.

gränsområdet till en häradsallmänning. Som parallell till detta kan möjligen Skara, Strängnäs och kanske Västerås anföras.

Alla städer har en förhistoria som tidigmedeltida centralorter, betydelsefulla ur kommunikativ synpunkt, både för vatten- och landvägar, ofta med närvaro eller närhet till tingsplats och marknadsplatser. Det kyrkliga inslaget var starkt redan före domkyrkans etablering, med säte för prostkyrkor i Linköping och Uppsala/ Östra Aros. Antalet tidigmedeltida kyrkor i orterna förutom domkyrkorna varierar dock, från tre kyrkor i Uppsala och Skara, två i Västerås, en i Linköping, medan i Växjö, Strängnäs och Åbo domkyrkan var den enda församlingskyrkan.

Man har ansett att närvaron och betydelsen av en överordnad makt i vardande har spelat en stor roll för de administrativa centralorternas framväxt. Kungsgårdar i eller i närheten av staden fanns i Uppsala, Linköping och sannolikt även Strängnäs. Samtliga är belagda först senare, men det finns ett generellt drag att vilja dra deras etablering långt tillbaka i tiden. I Åbo etablerades en av rikets starkaste kungliga borgar i samband med att biskopssätet flyttades till nuvarande plats. För Skara har

man antagit kunglig donation till biskopen, medan en kunglig borg byggdes i Västerås först senare.

I Strängnäs, Uppsala/Östra Aros, Västerås och Skara har en preurban bebyggelse identifierats och diskuterats. Skara är i detta sammanhang viktigast och har beskrivits som en centralort med mycket tidig men gles och flerkärnig bebyggelse. I Västerås, Strängnäs och helt nyligen även i Linköping har preurbana bebyggelselämningar identifierats. För Åbo och Växjö har man antagit att orten varit betydelsefull redan före kyrkans etablering, men arkeologiska belägg för detta saknas ännu. Det ska understrykas att trots stor uppmärksamhet på städernas preurbana skede har det i mindre utsträckning diskuterats hur man ska uppfatta dessa bebyggelselämningar och fynd av hantverk och i vad mån de skiljer sig från den samtida agrara bebyggelsen.

Kyrkan har uppfattats som ett led i den utbyggnad och förtätning av institutioner och funktioner som en framväxande centralmakt initierade vid denna tid. För Växjö och Åbo har man menat att biskopssätena kan ha kommit till som ett led i en strävan att få kontroll över Värend respektive Finland, men även för de andra orterna har en administrativ kontroll över respektive områden och landskap anförts som förklaring.

Biskopssätets etablerades före 1070 i Skara, före 1104 i Linköping, Västerås och Strängnäs och på 1160-talet i Växjö. I Åbo skedde en flyttning av domkyrkan på 1280-talet till nuvarande plats och i Uppsala skedde en flyttning från Gamla Uppsala till Östra Aros under 1270-talet. I samtliga fall har man tolkat utvecklingen så att domkyrkan och biskopssätet etablerades på eller flyttades till en redan tidigare betydelsefull centralort.

Urban utveckling

Under 1200-talet inrättades domkapitel vid de flesta domkyrkor, sannolikt äldst i Skara med ett regulärt kapitel, det äldsta sekulära i Linköping på 1230-talet, följt av de sekulära domkapitlen i Uppsala 1247 samt i de övriga städerna under 1250–80-talen. Detta kan tolkas som att kyrkan i Sverige fått en liknande utveckling som på kontinenten, en strävan mot kyrklig frigörelse, *libertas ecclesiae*, vilket var en av huvudfrågorna vid kyrkomötet i Skänninge 1248.

Samtidigt ska förbindelsen till den världsliga makten understrykas. I Linköping har t.ex. domkapitlet instiftats av och under biskop Bengts tid, bror till Birger jarl, medan jarlen själv ansetts vara drivande vid etableringen av domkapitlet i Uppsala. Den s.k. folkungaätten har således en stark och gammal tradition av nära förbindelse med kyrkan, som kan direkt kopplas till deras kamp om makten och etableringen av en mer fast statsbildning i Sverige vid 1200-talets mitt. Denna förbindelse med kyrkan skulle fortsätta och utvecklas även under Birger jarls söners

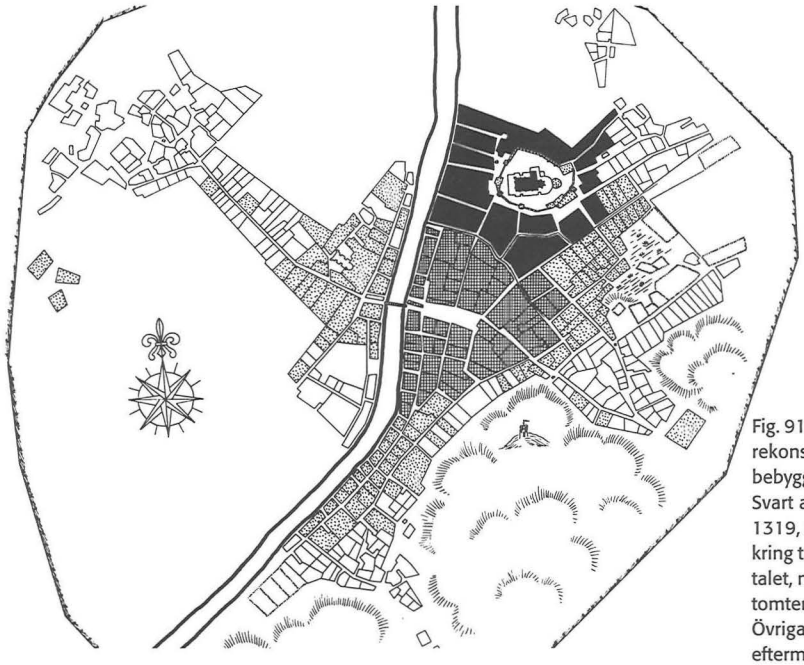

Fig. 91. Åbo. Gardbergs rekonstruktion av bebyggelseutvecklingen. Svart avser tomter före 1319, rutskrafferade tomter kring torget under 1300-talet, medan prickade tomter senmedeltida. Övriga omarkerade tomter eftermedeltida. Efter Gardberg 1969.

tid, under kung Valdemar (1250–1275) och framför allt Magnus Ladulås (1275–1290).[6]

Flera forskare har betonat domkapitlens stora betydelse för de blivande städerna. Ferm nämner att kyrkan och domkapitlet var drivande i frågan om flyttningen till Aros, då man ville söka sig till en ort med mer centrala funktioner och där man kunde nå fler människor. För Växjös del anser Larsson att kyrkan tryckt på för att orten skulle få stadsrättigheter 1342. En liknande bild finns för Åbos del.[7]

Utvecklingen av de preurbana centralorterna till mer urbant präglade städer skedde framför allt under 1200-talet. Dels fick flertalet orter en formell status som stad i juridisk och administrativ mening under 1200-talets senare del, dels finns det i flera städer ett mer eller mindre tydligt skede med en urban utveckling under 1200-talets första hälft. Tydliga uppgifter om en fungerande rådsinstitution enligt tyskt mönster finns i städerna från 1280-talet och fram till 1300-talets början. Skara tycks vara äldst, tätt följt av de andra, medan Växjö fick sina privilegier först 1342.

---

6 Pernler 1999 s. 22 f., Rosén 1940.

7 Ferm 1986a s. 45 f., Larsson 1991 s. 37, Gardberg 1973.

8 Hiekkanen msk. c.

9 Hiekkanen msk. a.

Indikationerna på en urban utveckling under 1200-talets första hälft, före rådsinstitutionens etablering, har diskuterats för flera orter. I Uppsala finns uppgifter om tätare bebyggelse, liksom skriftliga uppgifter om tomter, gator och en fiskal avgränsning. I Skara visar ett rikt arkeologiskt källmaterial på framväxten av en stadsmässig tätort. I Västerås antyder ett mindre antal undersökningar en bebyggelsemässig expansion under 1200-talet. Detsamma gäller sannolikt även för Strängnäs, även om det arkeologiska källmaterialet är mindre tydligt.

För Åbo, Linköping och Växjö finns ännu inga arkeologiska belägg för en urban utveckling före rådsstadens etablering. Istället pekar det mesta på att städerna tillkommit genom ett planmässigt grundande. I Linköping där kronologin är säkrare framgår det tydligt att rådsstaden och den äldsta urbana bebyggelsen tillkommer vid samma tid. För Åbos del har en ny hypotes framförts som i mycket överensstämmer med bilden från Linköping. Båda dessa städer har tillkommit vid samma tidpunkt under 1280-talet och på initiativ av samma personer, kungen Magnus Ladulås och kanske framför allt hans bror Bengt, biskop i Linköping och hertig av Finland. I Åbo har rådsstaden och den äldsta stadsbebyggelsen kunnat dateras till samma tid som då domkyrkan flyttade och borgen började byggas.[8] Detta hände intressant nog parallellt med att domkyrkan i Uppsala flyttades till sitt nya läge. Ytterligare paralleller till nya och planlagda städer under 1200-talets andra hälft finns t.ex. i Stockholm, Örebro och Jönköping. Även Växjö skulle kunna i detta sammanhang tolkas som en medveten stadsbildning och nygrundning ett halvsekel senare.

I diskussionen kring de högmedeltida städernas utveckling har framför allt tiggarkonventen spelat en stor roll, då man ansett att dessa urbant präglade ordnar sökte sig, alternativt placerades i, städer eller tätorter med ett visst mått av befolkningskoncentration. I Sverige har detta betytt att man sett förekomsten av ett konvent som ett viktigt tätortskriterium.

I stora drag överensstämmer således konventens tillkomst med den bild vi för närvarande har av det urbana förloppet. I städer med tidig urban utveckling har ett konvent etablerats redan före 1200-talets mitt. Det mycket sent etablerade konventet i Växjö stämmer å andra sidan väl med övriga belägg på en markant urban utveckling vid samma tid. För Åbo är situationen oklar. Ett relativt tidigt konvent har lett till spekulationer om en tidig 1200-talsutveckling redan före domkyrkans överflyttning, medan en ny hypotes menar att konventet etablerats vid domkyrkan i Korois och sedan flyttade i samband med stadens grundande.[9] Slutligen har Linköping sannolikt fått sitt konvent som ett led i själva stadsgrundandet, ett förhållande som har vissa likheter med Åbo och andra städer som tillkom under 1200-talets andra hälft.

Kyrkans förhållande till staden har diskuterats i flera sammanhang. I de flesta fall har författarna betonat kyrkans stora betydelse i urbaniseringsprocessen. Man har ansett att de kyrkliga institutionerna och byggnationen av domkyrkorna drog

Ort	Franciskaner	Dominikaner
Skara	1239	1242
Västerås		1244
Östra Aros (Uppsala)	1247	
Åbo		1249
Strängnäs		1268
Linköping	1287	
Växjö	1485	

Fig. 92. Tiggarkonvent i de medeltida svenska stiftsstäderna

människor till orten och att inte minst byggnadshyttornas behov ledde till en lokal efterfrågan av förnödenheter. Det är dock mycket viktigt att utreda kronologin för att kunna studera variationerna mer i detalj.

I Uppsala har man betonat en markant expansion i staden samband med att domkyrkan flyttades på 1270-talet, något som avspeglas i såväl en kraftig institutionell utbyggnad och en bebyggelsemässig utveckling som iakttagits i det arkeologiska källmaterialet. Även i Åbo tycks det finnas en samvariation mellan domkyrkans flyttning på 1280-talet och en urban utveckling. I Skara, Strängnäs och Västerås har man menat att framväxten av den preurbana bebyggelsen kan ha skett på grund av eller åtminstone parallellt med att biskopssätet etablerades. Även för Linköpings del kan det ligga nära till hands att tolka de hittills enstaka beläggen på en preurban aktivitet som delar av en bebyggelse nära knuten till de kyrkliga institutionerna.

Man har även pekat på en samvariation mellan de kyrkliga institutionernas utveckling och den borgerliga stadens framväxt under 1200-talet, något som är tydligt för Uppsalas och Åbos del, men även antydningsvis i de övriga städerna. I Växjö finns tydliga tecken på en liknande utveckling av den urbana funktionen under 1300-talets första hälft, även om någon bebyggelse inte har kunnat beläggas under denna period.

Å andra sidan har analysen av Linköping snarast pekat på att den urbana utvecklingen *inte* direkt kan parallelliseras med kyrkans utveckling. Snarare tvärtom visar sig den starka utbyggnaden av domkyrkan, domkapitlet och biskopsgården under 1200-talet ske utan en motsvarande urban utveckling. De avgörande händelserna under 1200-talets slut och 1300-talets början, då rådsstaden och den äldsta påvisade stadsbebyggelsen uppträder, ägde rum under en tydligt avläsbar lakun i kyrkans utveckling.

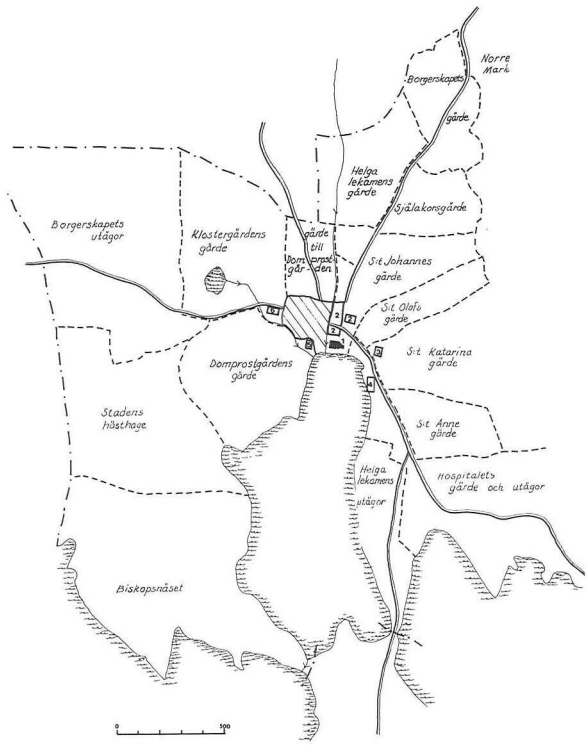

Fig. 93. Växjö med omgivningar under senmedeltiden, efter Larsson 1991. Stadsbebyggelsen skrafferad. 1- domkyrkan, 2- S:ta Anna, S:t Johannes, Helga Lekamens m.fl. prebendegårdar, 3- S:ta Katarina prebendegård, 4- hospitalsgården, 5- domprostgården, 6- franciskankonventet.

Det är viktigt att i detta sammanhang peka på det faktum att utvecklingen i Östra Aros påbörjades redan före domkyrkans flyttning och att det var denna utveckling som anses vara en viktig bidragande orsak till att flyttningen genomfördes. Domkyrkan och domkapitlet ville komma till en mer expansiv urban ort. Förhållandena i Växjö pekar å andra sidan på en viss utveckling inom kyrkan parallellt med att orten fick formella stadsrättigheter, men att detta inte ledde till en urban bebyggelseutveckling.

Det ska understrykas att den urbana utvecklingen i samtliga städer följer allmänna tendenser i den urbana utvecklingen i Sverige, med vissa kronologiska skillnader som snarare kan tolkas i termer av centrala och mindre centrala områden. Ferm har tolkat domkyrkans närvaro som avgörande för Uppsalas utveckling vid sekelskiftet 1300. Ersgård å andra sidan framhåller istället att denna utveckling inföll under en omvälvande period med kungamaktens utbyggnad och den ökade kontrollen över städerna, en urbaniseringsprocess som omfattade Mellansverige och de centrala Götalandskapen. [10]

10 Ferm 1986b., Ersgård 1996.

Senmedeltidens kris och residensstadens framväxt

Den senmedeltida agrarkrisen och Digerdödens betydelse för städerna har diskuterats förvånansvärt lite. En förklaring kan ligga i svårigheten att spåra och datera en stagnation i det arkeologiska källmaterialet. I många fall har dock en tydlig nedgång kunnat avläsas i de stora byggnadsföretagen (domkyrkorna) och i historiskt källmaterial. Ett viktigt källkritiskt problem är dock att en förmodad nedgång kring 1350 är ett mycket starkt postulat i de flesta sammanhang, vilket har lett till att denna tidpunkt tillåtits styra dateringen och därmed skapat ett cirkelresonemang. För Linköpings del finns visserligen en antagen (men svårdaterad) nedgång vid sekelmitten, men den är framför allt avläsbar i domkyrkans byggnation samt i det skriftliga källmaterialet, till exempel som en tydlig lakun i tillkomsten av prebenden mellan 1348 och 1370.

För Uppsalas del kan en liknande nedgång spåras i domkyrkans utbyggnad, medan bilden av den arkeologiskt undersökta bebyggelsen är mindre tydlig. Det finns tendenser till en nedgång i stadens ytterområden, men däremot inte i de mer centralt belägna kvarteren. I Skara har bebyggelsen antagits fortsätta kontinuerligt fram till ca 1400, för att därefter i det närmaste försvinna helt. Anmärkningsvärt nog har inte denna arkeologiskt kända bild av stadens stagnation under senmedeltiden alls kommenterats eller problematiserats i den moderna stadsmonografin, istället framhävs en kontinuitet med senmedeltiden. För Strängnäs, Åbo, Västerås och Växjö är bilden oklar.

Synen på hur städerna drabbades av katastroferna kring 1350 är således svårfångad och måste ställas i relation till den efterkommande perioden. Linköping har en klart förändrad bebyggelsesituation under 1370- och 80-talen, som tolkas vara en följd av uppbyggnaden av ett residerande kapitel. Detta är första gången i Linköpings historia som kyrkans utveckling haft direkt betydelse för stadens utveckling.

I de andra städerna finns motsvarande tendenser, dock inte lika tydliga. Strängnäs och Växjö har genomgått en utveckling mot en autonom biskopsstad under 1400-talet, ett antal residensgårdar kring domkyrkan tycks kunna påvisas men bilden av den profana staden är otydlig. Västerås fick en ekonomiskt och administrativt starkare ställning under 1400-talet genom slottets ökade betydelse och stadens roll som utförselhamn för bergslagsprodukter. Även Västeråskyrkan fick en stabil ekonomi med institutionell tillväxt och sannolikt ett antal residensgårdar. Det saknas dock ett arkeologiskt material som skulle kunna bekräfta denna bild.

I Åbo har staden expanderat, både till nya områden men även med en tätare bebyggelse inom redan etablerade tomter. Ett antal residensgårdar har sannolikt

---

10 Dahlbäck 1986, Anund msk.

tillkommit framför allt under 1400-talets första del. Samtidigt verkar den profana staden växa genom ett antal källare och stenhus kring torget och sydväst därom. I litteraturen hänvisas till goda handelskonjunkturer under perioden 1420–1450. Bilden av en samtidig och ömsesidig utveckling mellan stad och kyrka förstärks.

För samtliga dessa städer kan etableringen av det residerande domkapitlet ha haft avgörande betydelse. I litteraturen har detta fenomen knappast alls uppmärksammats. I flera fall har liknande feltolkning gjorts som för Linköpings del, d.v.s. att uppgifter om prebendenas innehav av tomter och gårdar har okritiskt antagits vara bevis för en tidig närvaro redan under 1200- och 1300-talen. Skara slutligen utgör en parallell, där ett residerande domkapitel av allt att döma inte kom att utvecklas under senmedeltiden, samtidigt som det finns tydliga tecken på en tillbakagång i den profana bebyggelsen.

Det finns dock en viktig invändning mot att alltför starkt betona kyrkans och det residerande domkapitlets betydelse för städerna under senmedeltiden. I Uppsala visar sig bilden betydligt mer komplicerad. Det residerande kapitlet har åtminstone delvis etablerats redan vid kyrkans flyttning, dvs vid 1200-talets slut. Det har framhållits att en senmedeltida expansion kunnat beläggas samtidigt som det finns klara belägg för ny bebyggelsestruktur bland residensgårdarna kring domkyrkan. Stenhusen har blivit vanliga först efter 1400 och vid samma tid har en kvalitativ förändring av bebyggelsestrukturen inom olika delar av stadsområdet kunnat iakttas.

Ersgård är den ende författaren som inte betonar kyrkans roll, han ser snarare kyrkan som en av flera institutioner och funktioner som centralmakten koncentrerar till vissa orter. Även i fråga om den senmedeltida expansionen ser han att det är centralmaktens behov av kontroll över produktion och distribution och att städerna under denna tid även får en viktig ekonomisk funktion, inte som under högmedeltiden främst politisk och administrativ roll. Han ser vidare stenhusen som mätare på en senmedeltida expansiv ekonomi och ett överskott som tillgodogörs av vissa grupper och som leder till en social differentiering.

I kontrast till detta har Göran Dahlbäck i sin studie av Uppsalafabrican vid 1400-talets slut visat att kyrkans affärer inte gynnade Uppsalaborgarna i någon högre grad. Samtidigt betonar han kyrkans indirekta betydelse för stadens ekonomi. Anund har i en analys av handelns betydelse pekat på att Uppsala möjligen haft en viss betydelse för den lokala handeln under 1100- och 1200-talen, men snabbt överflyglats av Stockholm från och med 1200-talets andra hälft och därefter knappast kan betraktas som en handelsstad. De iakttagbara förändringarna i Uppsala, dels under högmedeltiden i samband med kyrkans flyttning, dels under senmedeltiden då det sannolikt växer fram en ny kyrklig struktur i form av ett residerande kapitel, kan således inte förklaras i enkla orsakssammanhang.[10]

Vad det gäller möjligheten att diskutera begrepp som social topografi kan det sägas att det finns tankar om en profan resp. kyrklig stadsdel i flera av städerna. Bilden som framträder av Linköping tyder på en total dominans för residensgårdar kring domkyrkan i form av stenhus och stora tomter. Mot 1400-talets slut och 1500-talets början har flera residensgårdar även etablerats i den östra stadsdelen kring S:t Larskyrkan. I Uppsala har man länge pekat på en kyrklig stad på västra sidan Fyrisån, som dominerades av kyrkans gårdar. Bilden är dock inte helt entydig. Ferm betonar att ett borgerligt ägande fanns även på den västra sidan, medan kyrkan ägde fastigheter och bodar på den östra sidan. Han konstaterar dock samtidigt att kyrkans män föredrog att bo på den västra sidan.

Tendensen under senmedeltiden tycks vara en allt större polarisering, där kyrkan kom att dominera allt mer av den västra sidan. Det kyrkliga inflytandet på den östra sidan tycks ha ökat, men framför allt bestått av uthyrda bodar och fastigheter, där stenhus överlät till rika borgare mot medeltidens slut.[11] I det arkeologiska materialet framträder dels en bebyggelseexpansion i stadsområdet, dels vissa förändringar på stadsgårdarna. Till detta ska även nämnas vissa indikationer på strukturella förändringar i stadsrummet, exempelvis uppgiften om tillkomsten av ett nytt torg 1383, en uppgift som kan vara en tydlig parallell till de påvisade förändringarna i Linköping.

Även i Västerås, Växjö, Strängnäs och Åbo framträder uppdelningen i en kyrklig stad och en mer borgerligt betonad stad mer eller mindre tydligt. Flera prebendegårdar har lokaliserats men en systematisk genomgång och källdiskussion saknas. För Åbos del finns den hittills mest utförliga rekonstruktionen av kyrkans gårdar kring domkyrkan. Samma förhållande gäller sannolikt även i Växjö, Västerås och Strängnäs, men här är kunskapsläget om stenhus och residensgårdar sämre. Skara tycks sakna detta mönster, varken stenhus eller residensgårdar har uppmärksammat.

Även förekomsten av stenhus kan ses i detta sammanhang. I Uppsala har profana stenhus först börjat byggas under 1400-talet. Samma förhållande gäller i Strängnäs och Linköping. Stenhusen ses av författarna som utslag och tecken på förmögenhet men åsikterna går isär vad de egentligen representerar. Ersgård ser stenhusen i Uppsala som en allmän mätare på urban förmögenhet, medan Ferm kopplar flertalet stenhus till den kyrkliga sfären. Medeltidsstadsrapporterna förtecknar kvarstående stenhus och undersökta stenhus och källare, men vid jämförelse med stadsmonografierna framgår klart att antalet kända och bevarade stenhus är större än vad som anges i rapporterna. Någon systematisk analys av förhållandet mellan residensgårdar och stenhus, som gjorts i Linköping och Lund, saknas i de övriga svenska städerna.

---

11 Ferm 1986b.

Vad som saknas för samtliga städer är en grundligare analys av bakgrunden till en sociala topografi och uppdelning mellan en kyrklig och en borgerlig stad. De dateringar som anförs är mycket vaga och trots att många av byggnaderna och de enskilda prebendena har daterats till senmedeltiden finns ingen generell diskussion kring detta fenomen. En tydlig bild av det residerande kapitlets framväxt har funnits hos historiker, främst Schück och Dahlbäck, men detta har hittills inte satts i samband med stadens utveckling. Enda undantaget är Uppsala, där en närvaro av residensgårdar har diskuterats, men där Ersgård istället menat att den sociala differentieringen i staden ska sökas i framväxten av en kapitalistisk handelsekonomi under senmedeltiden.

Något som skulle kunna kallas för en urban frigörelse verkar ske under senmedeltiden. Spåren är tydligast i Uppsala med en differentiering av den sociala topografin, ökad skillnad mellan kyrkliga och profana gårdar, parallellt med en kvalitativt ny bebyggelseexpansion. Motsvarigheten finns i Linköping. En utbyggnad av urbana institutioner som skulle kunna påvisa denna urbana frigörelse –rådhus, gillen, kapell, badstuga, själagård – kan spåras i alla dessa städer med undantag för Skara.

Sammanfattning

Samtliga stiftstäder är belägna centralt i gamla bygder. Domkyrkorna och biskopens civitas har i de flesta fall etablerats på en centralort som sedermera utvecklades till stad. Samspelet mellan kyrkan och staden skiljer sig dock åt, från en förmodad samtidighet i Skara, till en mer eller mindre kraftig fördröjning mellan kyrkan och en urban utveckling i Linköping, Växjö, Västerås (?), Strängnäs (?). Undantagen är Uppsala, där domkyrkan flyttades på 1270-talet till en mer urbant utvecklad ort, och Åbo, där domkyrkan flyttade till en bättre lämpad plats i samband med att staden anlades på 1280-talet.

Den urbana expansionen i Uppsala under 1200-talets slut har ofta tolkats som en funktion av att kyrkan flyttades dit. Utvecklingen mot en stad med rådsinstitution och andra urbana inrättningar skedde dock tämligen parallellt i samtliga städer vid 1200-talets slut, trots tidigare skillnader i förhållandet mellan kyrkan och staden. 1200-talets slut var en period av merkantil utveckling, samtidigt som en allt starkare centralmakt försökte skaffa sig kontroll över denna.

Kyrkan har exempelvis flyttat till Aros för att man önskade finnas på en mer livskraftig tätort, sannolikt understödd av kungamakten som önskade stärka kontrollen och öka utbytet i form av skatter. Koncentrationen av en livlig byggnadsverksamhet och närvaro av förmögna prästgårdar har säkerligen bidragit till, men knappast ensamt orsakat, utvecklingen av staden. En fördröjning i en sent framvuxen stad som Linköping med en mycket tidig kyrklig utveckling pekar således snarare på att urbaniseringen har sin grund i andra förhållanden under högmedeltiden än på relationen till kyrkan.

Flyttningen av domkyrkorna i Uppsala och Åbo, liksom stadsgrundandena i Åbo, Linköping och Växjö förekommer parallellt med rådsinstitutionens införande och en allmän urban expansion. Av detta kan vi dra slutsatsen att istället för att passivt ha bidragit till en urban utveckling genom sin närvaro på orterna, kan vi snarare se att kyrkan och staden fungerade som en del av en aktiv politik i samband med den starka kungamaktens framväxt under 1200-talets andra hälft.

Under senmedeltiden finns större likheter städerna emellan och i deras förhållande till kyrkan. En parallell utveckling verkar ha skett i staden och kyrkan som kan avläsas i utbyggnaden av institutionerna. Samtliga städer fick en utveckling av särskilda borgerligt betonade institutioner, något som snarast är ett generellt mönster i de svenska städernas senmedeltida utveckling. Den arkeologiska situationen är mycket ojämn. I Uppsala, Linköping och Åbo har bebyggelsen expanderat parallellt med den institutionella utbyggnaden. Undantaget i detta sammanhang är Skara, där såväl arkeologiska undersökningar som bristen på utbyggnaden av profana och borgerliga institutioner tyder på en tillbakagång.

Utvecklingen efter krisen vid 1300-talets mitt har omfattat en koncentration av fjärrhandeln till framför allt Stockholm och det är tveksamt i vad mån biskopsstäderna har kunnat tillgodogöra sig denna utveckling. I Åbo kan etableringen av stenhus och källare i den borgerliga delen tyda på att staden har fått en central roll i varuutbytet med Hansan, sannolikt ett undantag bland de svenska biskopsstäderna.

Det allmänna omdömet att kyrkan och dess institutioner "betyder allt" för staden tål att diskuteras. Uppenbarligen finns det en period av varierande längd i glappet mellan en expansiv kyrklig byggnation och en administrativ urban utbyggnad och högmedeltida bebyggelseexpansion. Likaså finns det ett liknande glapp mellan en senmedeltida kyrklig expansion och tecken på urban frigörelse. Slutligen är det intressant att se att i en stagnerande stad som Skara har trots allt kyrkan haft vissa ekonomiska möjligheter, bl. a. i form av stora byggnadsprojekt på de närbelägna biskopsgårdarna.

I Strängnäs har uppenbarligen kyrkan haft stor betydelse för stadens näringsliv, eftersom staden gick kraftigt tillbaka efter reformationen. I Skara verkar dock staden ha gått tillbaka redan efter 1400, trots att det finns tecken på en viss fortsatt ekonomi inom kyrkan. Vidare är Dahlbäcks undersökning av Uppsalafabricans räkenskaper viktig, där framgår det att kyrkan hade liten direkt betydelse för stadens handel, men troligen stor indirekt betydelse. I litteraturen finns en tydlig vacklan i synen på städernas ekonomi, de beskrivs ibland som fattiga, ibland som rika, ibland som utsugna av kyrkan, ibland som parasiterande på kyrkan.

För flertalet gäller sannolikt att den starka institutionella prägeln inte direkt har varit betydelsefull för stadens merkantila utveckling. Däremot kan den indirekta betydelsen ha varit stor, såsom förhållandena i Linköping visat. Etableringen av ett residerande kapitel, med en koncentration av ett antal konsumtionsstarka hushåll i

de små städerna skulle sannolikt kunna åtminstone delvis förklara den senmedeltida utvecklingen på samma sätt som föreslagits för Linköping.

Äldre tolkningar av den urbana utvecklingen i städerna har fokuserat på tämligen enkla ekonomiska förhållanden mellan kyrkan och staden. Ett alternativt betraktelsesätt skulle kunna vara att se variationen inom och mellan biskopsstäderna som ett spel mellan olika intressegrupper; centralmakten, kyrkan (biskopen och domkapitlet) och borgarna. Skillnaderna mellan städerna och perioderna skulle kunna ses som resultat av samspelet mellan dessa aktörer. Olika utslag av materiell kultur (exempelvis stenhusbyggnation), liksom bebyggelsemässiga differentieringen – topografiskt i staden och på gårdarna – skulle teoretiskt kunna tolkas som mentala skillnader och olika grupptillhörighet eller strävan till ökad social differentiering.

De olika gruppernas inbördes styrkeförhållande har varierat över tiden och mellan städerna. Kyrkan hade en dominerande ställning som länsherre i Växjö och Strängnäs, i andra städer som t.ex. Västerås finns tydligare exempel på strävan mot en borgerlig självständighet. Dessa komplicerade förhållanden kan dock endast belysas genom en grundlig analys, vilket Linköpingsanalysen visat, vilket dock endast kan ske genom att studera och försöka bestämma de olika intressegruppernas avtryck i källmaterialet.

Sannolikt är frågan om kyrkans och stadens förhållande och ömsesidiga påverkan fel ställd. Det är en förenkling att tro att någon enskild faktor – handel, kungamakt, kyrka – ensamt skulle kunna förklara de iakttagna förändringarna. På samma sätt är det felaktigt att betrakta kyrkan som en slags tredje part. Kyrkan bestod under medeltiden av många olika institutioner. Kyrkan som organisation användes av olika samhällsgrupper för olika syften och tillskrevs olika innebörd under olika perioder. Förhållandet mellan kyrkan och staden består i själva verket av en successivt föränderlig relation mellan dessa olika samhällsgrupper och aktörer.

Det är en hypotetisk tanke att problemkomplexet kring förhållandet mellan kyrkan och staden kan ses som förhållandet mellan olika sociala grupper. Detta bör kunna ytterligare problematiseras och ifrågasättas. Indikationer på motsatsförhållanden mellan kyrkan och staden finns visserligen, men även klara bevis för samarbete och avhängighet.

Kyrkan, staden och det medeltida samhället

7

Det avslutande kapitlet ska försöka summera analysen så här långt och försöka svara på de frågor som ställdes inledningsvis. Hur kan vi studera de sociala relationerna i det medeltida samhället, hur ska dessa tolkas i sin specifika historiska kontext och hur har dessa materialiserats genom materiell kultur och rumslig struktur? Resultaten från analysen av Linköping ska ses i relief mot de andra stiftsstäderna i Sverige och i ljuset av övergripande samhällsförändringar. Städerna måste ställas i relation till generella företeelser som framför allt äger rum utanför städerna, som kan ha såväl ekonomiska som socio-politiska faktorer. Med ett sådant perspektiv kan städerna förstås som noder i ett nätverk, som en av många centralplatser i ett större landskap. Därefter är det dags att återvända till staden, för att se hur dessa relationer materialiseras i rummet och den materiella kulturen.

Framställningen har indelats i fyra perioder, som representerar fyra bilder av staden Linköping, i fyra olika historiska kontexter. Dessa fyra bilder representerar fyra olika former av relationer mellan aktörer och fyra olika former av rumsliga uttryck. I bakgrunden finns övertygelsen om att den sociala strukturen inte endast avspeglas, utan aktivt skapas, manifesteras och omformas genom daglig interaktion i rummet och genom den materiella kulturen.

Biskopens civitas ca 1000-1287

Vid Stångån växte föregångaren till Linköping fram som en förhistorisk central plats, ett viktigt kommunikativt läge i en gammal bygd, med tingsplats, bro över Stångån, runstenar och huvudgården Stång. Orten Liunga kaupinga har däremot aktivt skapats vid övergången till historisk tid genom en överflyttning till en ny plats och ett hävdande av ett nytt område. På den nya platsen har framför allt den nya religionen manifesterats, genom S:t Larskyrkan som har drag av huvudgårdskyrka och som fungerat som prosterikyrka, d.v.s. central helgedom för det mellersta Östergötland. Något senare har domkyrkan tillkommit, den centrala helgedomen för ett av det dåtida Sveriges främsta stift.

Till den nya platsen överflyttades, alternativt skapades, vissa funktioner – marknad, ting, vägmöte. Under 1200-talet har uttrycken för ortens centralitet ytterligare markerats genom att en ny gotisk domkyrka började byggas, ett domkapitel inrättades och biskopsgården försågs med större stenbyggnader. Samtidigt skedde en markering i det blivande stadsrummet, genom att landsvägarna kring kyrkorna fick ett manifest utseende.

Den kyrkliga centralorten Linköping har många samtida paralleller. Utvecklingen ska ses mot bakgrund av en våg av centralortsbildningar i Sverige, där det i de flesta fall kan anas en bakomliggande strävan efter kontroll och ideologiska stödjepunkter från stormansgrupper eller en kungamakt i vardande. En av dessa var Östra Aros i Uppland, en ort med flera kyrkor, bl.a. en prosterikyrka samt en kungsgård och med en viss tätortsbebyggelse under 1100-talet. Ett liknande mönster kan anas för Västerås och Strängnäs. Endast ett fåtal av dessa centralorter kan dock betraktas som städer, biskopsorten Skara utgör ett undantag. Arkeologiska undersökningar har här visat på förekomsten av ett urbant samhälle, en stad, som växte fram parallellt med domkyrkans etablering.

Centralorternas framväxt har under lång tid setts som ett led i kungamaktens etablering under tidig medeltid. Tidigare generationer såg den merkantila utvecklingen som den bakomliggande motorn och centralorterna diskuterades främst i termer av handelsplatser. Adolf Schück betonade dock redan på 1920-talet kungamaktens aktiva medverkan. Enligt hans teori har det varit viktigt att någon övergripande makt kunde garantera säkerhet och beskydd av handelsplatserna. Samma kungamakt hade behov av administrativa centra för att bygga upp sin maktbas, ett synsätt som vidareutvecklats och kommit att alltmer dominera diskussionen under senare år.

Bakgrunden till centralorternas framväxt ska givetvis sökas i samhällets omvandling under tidig medeltid, i framväxten av ett feodalt samhälle. Feodalism är ett centralt begrepp i all diskussion om medeltiden, men kan ges olika betydelser med olika innebörd och räckvidd. I detta sammanhang kommer begreppet att användas i dels en social definition, som markerar att de sociala beroendeförhållandena mellan människor och grupper framför allt präglades av personliga relationer och inte främst ekonomiska band, och dels i en politisk definition, dvs som en beskrivning av statens och kungamaktens decentralisering till enskilda privatpersoner.[1]

1 Definitioner sammanfattade i Klackenberg 1986. Övriga definitioner, den juridiska som avser de specifika vasallförhållandena inom det kontinentala länsväsendet samt den marxistiska definitionen som utgår från en teori om historisk lagbundenhet och där feodalismen betecknar ett specifikt utvecklingsstadium mellan slavekonomi och kapitalism, lämnas här åtsidan.

Man kan lägga olika betoningar på den tidigmedeltida samhällsomvandlingen. Janken Myrdal betonar försörjningsbasens utveckling, där utvecklingen av redskapsteknologi, odlingssystem (nyodling, trädessystem) och sociala system (mindre hushåll, privata äganderätten och godsstrukturen) samverkade till nya relationer mellan människor.[2] I kontrast till detta pekar Tomas Lindkvist och Kurt Ågren istället, i enlighet med en klassisk marxistisk tolkning, på att det var de förändrade produktionsförhållandena som ledde till en produktionsökning. Samhällsomvandlingen omfattade främst en kamp om samhällets produktion och överskott och framväxten av ett nytt och effektivare exploateringssystem, landbosystemet, som ersatte den gamla slavekonomin.[3]

Kampen om överskottet kunde ta sig olika uttryck. Tomas Lindkvist har karaktäriserat skillnaden mellan ett förhistoriskt och ett medeltida exploateringssystem som skillnaden mellan en extern och en intern tillägnelse. Under en förstatlig epok har hövdingarna och de lokala kungarnas möjligheter till exploatering främst skett genom krigståg och plundring. Makten över människor berodde på personliga egenskaper och på möjligheten av att löna tjänster med externt tillägnade medel i en gåvoekonomi. Under tidig medeltid har detta successivt förändrats mot en intern tillägnelse, där en kungamakt i vardande i allt större utsträckning måste grunda sin maktställning på en intern tillägnelse i form av makt över jord, jordägande, eller möjlighet att beskatta andra jordägare.[4]

Östergötland under tidig medeltid är en god illustration på detta. Flera av de politiskt inflytelserika grupperingarna och släktena under tidig medeltid har haft sin ekonomiska bas i form av gods och jord i landskapets centrala delar. Ett exempel är den Stenkilska ätten, vars koncentrerade godsinnehav i Vreta klosters socken har kunnat rekonstrueras, liksom Sverkerska ättens godsinnehav i Kaga och i Alvastra. I takt med att makten över människorna gick via makten över jorden, har landskapets avgränsning, territorialisering, i form av gränser för ägande och för administration blivit allt viktigare.[5]

Anders Andrén har i sin analys av städerna och den kyrklig organisationen i Danmark diskuterat utvecklingen utifrån begreppet överhöghetsrätt. Han uppfattar det feodala samhället som ”ett klassamhälle där herremännen genom sitt herra-

---

2 Myrdal 1999 s. 13 ff.

3 Lindkvist & Ågren 1985 s. 13 ff.

4 Lindkvist 1988.

5 Linderholm 1986, Holmström & Tollin 1990, Ahnlund 1945, Tagesson 1997, Andrén 1985b, Lindkvist & Ågren 1985 s. 27 ff., Myrdal 1999 s. 98 ff.

6 Andrén 1985a s. 66 ff., som i sin tur bygger på bl.a. Duby 1981 och Lindkvist 1979.

7 Nilsson 1988 s. 134 ff., , Lindkvist & Ågren 1985 s. 60 ff.

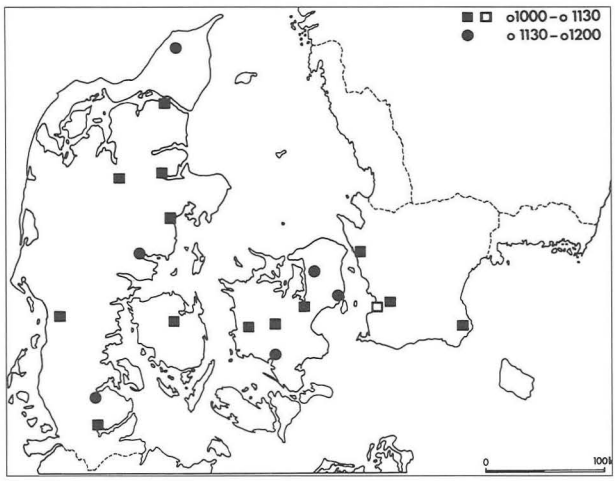

Fig. 94. Det tidigmedeltida stadslandskapet i Danmark, efter Andrén 1985.

välde (*'dominium'*) har tillägnat sig en stor del av böndernas produktion." Herravälde, dvs makten över människor, förekom i olika sammanhang – inom hushållet, i förhållandet mellan jordägare och brukare, och i samband med överhögheten, kungens makt över sina undersåtar. Framväxten av kungamakten skedde genom hävdandet av överhöghetsrätten, vilken formellt var knuten till kungen, och som tog sig uttryck i skatter och andra avgifter men som kunde förlänas till enskilda eller institutioner. Samhällets utveckling, där städerna är en del, spårar Andrén som resultat av förskjutningar mellan de olika formerna för herravälde.[6]

I etableringen av ett regalt herravälde har kopplingen till kyrkan och den nya religionen varit av avgörande betydelse. Religionsskiftet har tolkats på det organisatoriska planet som främst en angelägenhet för stormän och för den gryende kungamakten. Kristendomens betoning av individen, kyrkans syn på den privata äganderätten och en hierarkisk världsåskådning gav en ideologisk motivering till en feodal samhällsstruktur. Överallt i Europas utkanter samverkade vid denna tid den kristna ideologin med en hierarkisk samhällsstruktur och ledde till födelsen av flera nya kungariken, förutom de skandinaviska kungarikena även på flera håll i Östeuropa.[7]

Kyrkan och den kristna ideologin etablerades i Sverige främst genom att stormän byggde kyrkor och jord skänktes till prästgårdar, till domkyrkor, biskopar och kloster. Detta har tolkats som en utvidgning och samtidigt en delegering av överhöghetsrätten. I Östergötland blir denna tolkning tydlig då vi ser att stormansätterna med kungaambitioner byggde kyrkor och instiftade kloster; Stenkilska ätten i Vreta, Sverkerska ätten i Kaga och Alvastra och slutligen folkungaätten i Bjälbo och senare Vadstena. För uppbyggnaden av kungamakten under tidig medeltid har kyrko- och klosterbyggandet haft en tydligt symbolisk funktion, för att markera status och för att stärka ett ideologiskt inflytande, men också för att legitimera sina maktanspråk.

Mot denna bakgrund får utvecklingen i Linköping en ny betydelse. Byggandet av S:t Larskyrkan innehåller alla dessa moment; den nya religionen, den symboliska statusmarkeringen genom det nya byggnadsmaterialet, en spektakulär byggnad på en helt ny plats, hävdandet av överhöghet över allmänningsmarken. Något senare har denna funktion utvidgats ytterligare genom att ett biskopssäte instiftades som central plats i ett mycket stort stift. Det ligger således nära till hands att tolka orten Liunga kaupinga som en tidigmedeltida centralort, som en av de viktigaste administrativa noderna i ett allt större nätverk för kontroll och inflytande.

Liunga kaupinga utgör ett tydligt exempel på den nära kopplingen mellan kyrkan och den världsliga makten och hur dessa samverkade till en centralisering av makten och så småningom en statsbildning. Förutom namnen på några tidiga biskopar, Herbert och Rikard, är det biskop Gisle (senast 1139 –1160-talet) som först framträder som en historiskt väl belagd biskop. Gisle har i nära samarbete med kung Sverker främjat cisterciensernas äldsta etablering i stiftet, i Alvastra och Nydala 1143.

Till biskopssätet förlades ett viktigt kyrkomöte 1153, i närvaro av påvens sändebud Nicolaus av Albano (Breakspeare), ett möte som syftade till att knyta den unga kyrkoprovinsen närmare påvestolen. Förutom frågor om bl.a. den påvliga beskattningen har man ansett att mötet syftade till att upprätta ett svenskt ärkebiskopsdöme med säte i Linköping. Något senare kom dock det nya ärkebiskopsdömet placeras i Uppsala år 1164. Anledningen till att Linköpingsmötet inte nådde det önskade resultatet i form av ett ärkesäte i Linköping har tolkats som att den politiska situationen fortfarande var alltför instabil.

Även senare under 1100-talet har det av allt att döma funnits ett nära samarbete mellan biskop Kol (1170–1195), enligt biskopskrönikan en stor kyrkobyggare och krigare (!), och kung Knut Eriksson och hans östgötske jarl Birger Brosa.[8] Kyrkan som ett ideologiskt stöd för kungamakten kom att betonas ytterligare genom kungakröningarna under 1200-talet. Föreställningen om en kungamakt sanktionerad av kyrkan och av Gud får en mycket påtaglig form genom kröningen av Johan Sverkersson 1219 och Valdemar 1251 i Linköpings domkyrka.[9]

Den nära kopplingen framgår även genom att flera av biskoparna hämtades ur en av tidens mäktigaste släkter, folkungarna, med tydlig förankring i Östergötland. Karl (1216–1220) och Bengt (1220–1236) var bröder till tidens starke man, Birger jarl, och hans son, Bengt, uppfostrades tidigt i Linköpingskyrkan och blev senare biskop.[10]

---

8 Schück 1959 s. 47 ff., Nilsson 1998 s. 95.

9 Nilsson 1998 s. 134 ff., Pernler 1999 s. 40 ff.

10 Schück 1959 s. 54 ff.

11 Pernler 1999 s. 16 ff.

Utvecklingen under 1200-talet mot ett allt närmare förhållande mellan kyrkan och den världsliga makten kan tydligt avläsas i en kraftig satsning inom domkyrkoområdet. Den nya gotiska katedralen, de många nya altarna, det nya domkapitlet, domskolan samt sannolikt en ombyggnad av biskopsgården i sten och en tillslutning av domkyrkoområdet med en mur, har alla fungerat som en ideologisk manifestation med en för alla tydlig symbolik.

Samtidigt som detta kan ses som en förstärkning av relationerna mellan kyrkan och kungamakten, ett symbiotiskt förhållande som varade hela 1200-talet ut, har domkapitlen tillkommit i ett europeiskt sammanhang som präglades av schismen mellan den världsliga och andliga makten. Genom investiturstriden mellan påven och kejsaren under 1100-talet och kyrkans krav på frihet (*libertas ecclesiae*) från lekmännens inflytande efter fjärde laterankonciliet 1215 har domkapitlen tillkommit som ett försvar för kyrkans makt över biskopstillsättningarna och ett utvecklande av liturgin vid domkyrkan. I Sverige har denna utveckling kommit att förknippas med kyrkomötet i Skänninge 1248, där kyrkans självständighet hävdades genom biskopens inflytande över de enskilda kyrkorna och prästerna på lekmännens (patronus) bekostnad, för en egen kyrklig administration i form av sockenbildning och beskattning genom tionde.[11]

Den rumsliga utformningen av dessa funktioner är intressant nog fortfarande tydligt avläsbara i dagens moderna stadslandskap. Manifestationen i form av de båda kyrkorna styr fortfarande efter närmare 1000 år vår orientering i stadsrummet. Tidigare har vi sett hur kyrkorna placerades i rummet på ett sätt som kan tolkas som dels olika manifestationer i olika skalnivåer, dels att de givit upphov till en speciell rumsbildning med betydelse för stadsrummet under lång tid framåt. I ett europeiskt sammanhang är givetvis detta knappast någonting uppseendeväckande. På kontinenten fanns en tradition av domborgar och kärnanläggningar med helt andra uttrycksmedel, någonting som man i det samtida Sverige bör ha haft en klar uppfattning om.

Mot bakgrund av detta bör vi kunna se kyrkorna som uttryck för en liknande tankegång i Linköping, omsatt i lokala utgångspunkter och ekonomiska möjligheter. Orten Liunga kaupinga kan på detta sätt ses som en symbolisk bild av en överhöghetsrätt, där kungamakten markerar sitt inflytande genom att upplåta plats åt kyrkan. Centralorten uppstår som en koncentration av olika manifestationer och funktioner på en speciell plats, en koncentration av världslig och kyrklig makt som understödjer och bekräftar varandra.

Denna typ av centralort har under en längre tid diskuterats i svensk forskning, men fortfarande kvarstår frågan hur dessa orter ska uppfattas. I flera fall, till exempel de övriga biskopsstäderna i Sverige, har arkeologiska undersökningar visat på närvaron av bebyggelse och verksamhet i form av handel och hantverk. Mycket lite intresse har dock ägnats åt huvudfrågan, dvs vari centraliteten bestod och hur denna uttrycktes. På vad sätt skiljer sig de materiella lämningarna, bebyggelsen och de

olika aktiviteterna åt i förhållande till det omgivande landskapet? Vari består skillnaden mellan centralorter och icke-centralorter?

Endast mindre lämningar efter en preurban bebyggelse har ännu påträffats i Linköping och det är viktigt att diskutera vad den egentligen representerar. Hypotetiskt skulle man kunna tänka sig en flerkärnig struktur, som speglar en bebyggelse koncentrerad till de starka kyrkliga institutionerna. Det kan röra sig om gårdar som hörde ihop med världsliga och kyrkliga tjänare, något som hypotetiskt har diskuterats för Linköpings del. Detta till trots skulle man kunna hävda att själva centraliteten inte består i närvaron av denna bebyggelse. Ortens centralitet består snarare i rummet som mötesplats, den mötesplats som materialiseras genom de årliga prästmötena, marknaderna, kommunikationsledernas sammanstrålning och kanske framför allt mötet i mässans firande och de olika kyrkohögtiderna. Paradoxalt nog skulle man kunna hävda att kraften i kyrkobyggnadernas symbolik och materialitet snarast har förstärkts av att människor inte besökte domkyrkan och biskopssätet så ofta.

Centralorten Liunga kaupingas betydelse har sannolikt skapats genom kungamaktens och kyrkans etablering på platsen, men platsen har knappast någon funktion i rent ekonomiska termer, d.v.s. i relationen mellan jordägare och brukare. Istället ligger ortens betydelse på ett ideologiskt plan, som en plats där den feodala maktstrukturen ges en både symbolisk form och samtidigt en mycket konkret materiell utformning, tydligt avläsbar genom kyrkorna och deras inramning, liksom i det rum som formats genom kyrkorna och topografin.

Centralortens existens som en betydelsefull nod i ett feodalt nätverk har betingats av dess funktion som mötesplats. Bakom dessa möten ligger en social struktur som manifesteras och blir till genom den sociala interaktionen. Det är både frågan om ett konstruerat möte mellan härskaren och hans underlydande, men samtidigt också ett möte mellan åtminstone i teorin fria bönder. I sin avhandling *Marknad och möte* har Nils Staf visat på marknadens och tingsplatsens betydelse som mötesplats mellan styrande och folkmenigheten under äldre tid. Det är fråga om, förutom rena merkantila och juridiska funktioner även viktiga politiska funktioner, såsom underhandling, opinionsbildning och kungörelser, före riksdagens mer definitiva genombrott.[12]

Detta kan tolkas som uttryck för feodala relationer, där förhållandet mellan styrande och styrda bygger på personliga band och där relationer uttrycks och utövas på speciella mötesplatser. Makt kan enligt Stefan Larsson och Tom Saunders "betraktas som överhöghet över en hierarkisk ordning av kontrollerade och reglerade rum... maktrelationerna medierades genom rummets organisation".[13] Detta ska förstås som att de nya feodala relationerna har uttryckts i allt större utsträckning i rummet, på ett sätt som är tydligt i Linköping. Denna under medeltiden fortgående process, som vi kan förstå med begreppet territorialisering, innebär att överhögheten i allt större utsträckning kontrollerar och reglerar tillgången till och

rörelsen i rummet. Samtidigt utnyttjas rummet för att i symbolisk och ideologisk form materialisera de feodala relationerna.

I en maktrelation som den som utspelats i Liunga kaupinga finns både ett mått av tvång, ideologiskt och reellt, men även ett mått av frivillig underkastelse. De feodala relationerna har givits en ideologisk inramning där fördelarna i att acceptera och gå in i dessa relationer sannolikt har upplevts som större än nackdelarna. Tvånget i de feodala ägoförhållandena, jordägarnas exploatering av landborna finns där givetvis, men vistelsen i Liunga kaupinga och upplevelsen av den ideologiska överbyggnaden, konkretiserat genom mässans firande, har sannolikt skett genom övertalning och övertygelse, snarare än ett direkt tvång. De upprepade handlingarna, d.v.s. det faktum att åtminstone i teorin fria aktörer låter sig styras och vid givna tillfällen samlas på en och samma plats och med samma gemensamma mål innebär att de sociala strukturerna skapas, reproduceras men med tiden även omformas.

Rådsstaden ca 1287–1350

Såväl arkeologiska som skriftliga källor tyder på en urban utveckling i Linköping vid sekelskiftet 1300. Linköping ska ses som en planlagd stad som kom till genom beslut av kungamakten, Magnus Ladulås och hans bror biskop Bengt. Som ett första steg har ett franciskankonvent grundats 1287, som definierat och tillslutit stadsområdet mot söder. Något senare finns klara belägg för både en tätortsbildning, dvs en stadsbebyggelse och en fungerande administration, en rådsstad. Senare under 1300-talet förstärks denna bild med ytterligare borgerliga institutioner, såsom helgeandshus och gillen. En viss merkantil betydelse avspeglas i uppgifterna om salubodar vid torget från 1340-talet och samtidigt finns uppgifter som tyder på att allt fler hantverk fanns företrädda. Vi kan spåra ett nära förhållande mellan staden och kyrkan genom att borgare donerar stadstomter till domkapitlet och inrättar prebenden. Det arkeologiska källmaterialet visar på en förändrad materiell kultur och en urban livsstil som speglar tidens tätare handelskontakter med tyskt område.

Tillkomsten av staden Linköping skedde mot bakgrund av en mycket intensiv urbaniseringsvåg i det medeltida Sverige. Framför allt har ett antal tidigmedeltida centralorter fått en urban utveckling under 1100-talets slut och 1200-talets början. Bland de blivande biskopsstäderna märks framför allt Östra Aros, medan de tydligaste exemplen i Östergötland är Söderköping och Skänninge. Urbaniseringen under det tidiga 1200-talet har tidigare diskuterats i termer av ökad råvaruproduktion (bergsbruksprodukter, hudar och skinn, smör etc.) och behov av avsalu för dessa

12 Staf 1935.

13 Larsson & Saunders 1996 s. 6 ff.

produkter, liksom kungamaktens strävan till kontroll över detta varuutbyte. I en stad som Söderköping, med ett mycket gott arkeologiskt källäge, har det konstaterats att avgörande steg mot att etablera en urban bebyggelsestruktur togs vid sekelskiftet 1200 och som omfattade en reglering av tomter, kavelbrobelagda gator och torg och en tätare bebyggelsestruktur. Även här har man antagit kungamakten som främsta pådrivande faktor.[14]

Linköping tillhör en senare urbaniseringsvåg under 1200-talets andra hälft. Gemensamt för dessa senare städer är karaktären av nya skapelser, en grundläggning med svagare preurban karaktär eller i vissa fall helt utan direkta föregångare. Flera av dessa nya städer lades i anslutning till en kunglig borg, såsom i Stockholm, Örebro, Kalmar och Jönköping. Ytterligare möjliga samtida paralleller är Strängnäs, Arboga, Köping och Västervik (Gamleby). I dessa orters stadsplaner kan man i vissa fall ana ett inflytande från den stora våg av stadsgrundanden som samtidigt ägde rum inom tyskt område, med gemensamma element som torg och kyrka i stadens mitt och tiggarkonvent i dess utkant.

Linköping utgör en något annorlunda variant bland dessa sena 1200-talsstäder, genom att ha en förhistoria som en betydelsefull kyrklig centralort. Samtidigt är mönstret av planläggning gemensam med de övriga. Kraft har till och med spekulerat i möjligheten av att Linköping fått ett nu förkommet privilegiebrev under ungefär samma tid som det äldsta bevarade svenska från Jönköping från 1284.[15] Bland de andra biskopsstäderna finns intressanta paralleller i Åbo som tillkom samtidigt på 1280-talet som en planlagd stad och där det tidigare biskopssätet, liksom sannolikt även dominikankonventet, flyttades till en ny och lämpligare plats. I Uppsala genomfördes under 1270-talet den betydelsefulla flyttningen av domkyrkan från Gamla Uppsala till den redan tidigare etablerade staden Östra Aros. Växjö slutligen har en liknande utveckling, även om stadsprivilegierna tillkom först 50 år senare och karaktären av tätort var fortsatt svag.

Gemensamt för alla dessa nygrundade städer är att beläggen på rådsfunktionen är samtida, eller till och med föregår, beläggen på stadsbebyggelse, d.v.s. funktionen som tätort. Utvecklingen av stadsväsendet under 1200-talet har tolkats ha sin bakgrund i en merkantil expansion i Östersjöområdet och stadsgrundandet kan ses som kungamaktens strävan att få kontroll och ekonomiska fördelar av denna utveckling. Privilegieinstrumentet utgör samtidigt ett förbud mot landsköp och en centralisering av den merkantila verksamheten till ett antal kontrollerbara ekonomiska centra.

Det tyska inflytandet under detta skede har varit mycket omdiskuterat. Man har framför allt hävdat att urbaniseringen har en lång historia före det tyska inflytandet, liksom närvaron av en form av inhemskt självstyre (Bjärköarätt, stadsfogde, byamot) före rådsstadens införande efter tyskt mönster.[16] En närvaro av en tysk

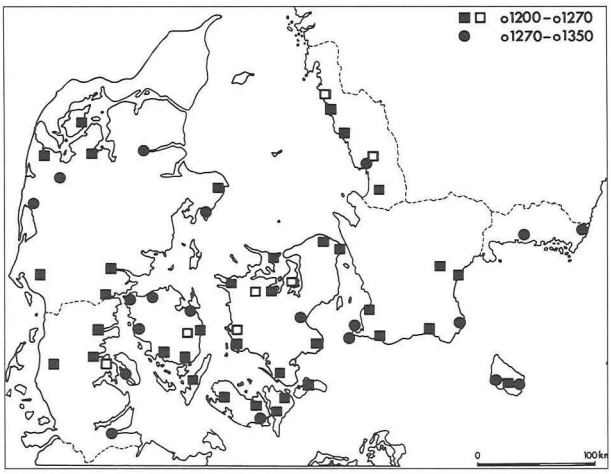

Fig. 95. Det högmedeltida danska stadslandskapet. En våg med stadsgrundanden ägde rum under period 1200-1350, med lokalisering framför allt till kusterna. Stadslandskapet blev under denna tid fullt utbyggt i de centrala delarna. Efter Andrén 1985.

befolkning framgår inte minst genom förekomst av tyska borgarnamn och på samma sätt bör man kunna diskutera ett visst inflytande från tyska stadsplaneidéer.

Andrén har menat att motsvarande utveckling i Danmark innebar en fortsatt utvidgning av överhöghetsrätten. En decentralisering men fortsatt kontroll har skett genom kungliga skatter och privilegier till städerna och genom tillkomsten av stadsrätterna. Under perioden 1200–1350 tillkom ett antal städer, främst utmed kusterna, vid borgar eller vid de alltmer betydelsefulla säsongsfiskelägena, som karaktäriserades av att de endast hade en stadskyrka och stadsförsamling. Det medeltida stadslandskapet blev fullt utbyggt i de centrala delarna av Danmark, en process som vi ser tydliga paralleller till i Sverige.[17]

Samtidigt finns klara kronologiska och politiska skillnader under perioden mellan Danmark och Sverige. I Danmark ersattes en under tidigare period mycket stark kungamakt med en svag statsmakt efter 1240. Samtidigt etablerades i Sverige en stark kungamakt under en familj, folkungarna. Under framför allt 1200-talets andra hälft togs avgörande steg i Sverige mot en samlad stat genom penningekonomins genomslag, införandet av stående skatter, kungliga borgar och fögderier, landskapslagarnas kodifiering under 1200-talets slut och rikslagarna kring 1350, samt ståndssamhället genom tillkomsten av det andliga och världsliga frälset. En ny samhälls-

14 Rosén 1961, Lönnroth 1959 s. 58 ff., Schück 1926 s. 262 ff, Andersson 1977, 1990 s. 47, 64, Tesch 1987.

15 Kraft 1975 s. 180.

16 Schück 1926 s. 208 ff., Lönnroth 1959, Andersson 1977 , 1990 s. 67.

17 Andrén 1985 s. 86 ff.

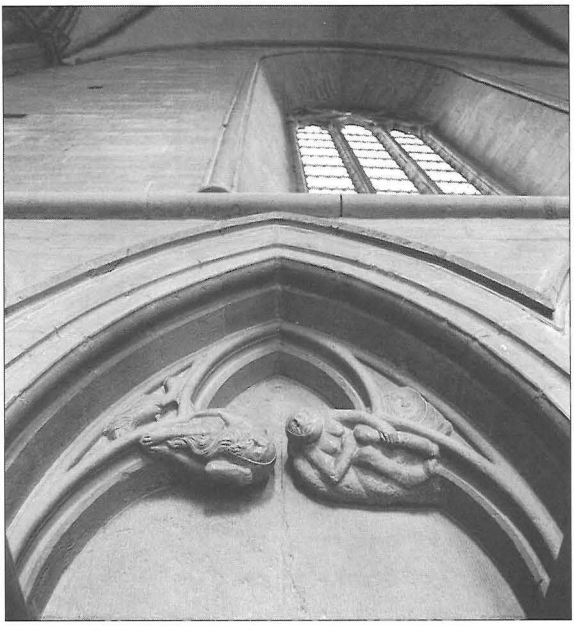
form med en centraliserad kungamakt och stat och ett klassamhälle etablerades vid sekelskiftet 1300.

Den nära kopplingen mellan kyrkan och kungamakten under 1200-talets andra hälft framgår klart i biskopsstäderna. Genom grundandet och nyanläggningen i Linköping och Åbo kan vi ana det nära samarbetet mellan kungen och hans bror biskopen/hertigen. Grundandet av en stad vid biskopssätet i Linköping, liksom flyttningen av domkyrkorna i Åbo och Uppsala till ett mer fördelaktigt läge vid samma tid visar på den betydelse man har tillmätt kombinationen kyrka och urbant centrum. Traditionen av att grunda städer vid äldre biskopssäten har sina direkta förebilder på kontinenten, med tydliga paralleller i Tyskland under 1000-talet. Överallt på kontinenten finns exempel på en feodal urbanisering ledd av en biskop eller en adelsman.

Tiggarkonventens roll i utvecklingen är intressant i detta sammanhang. Under Magnus Ladulås regeringstid har inte mindre än fem franciskankonvent grundats – Nyköping 1280, Jönköping 1283, Arboga 1285, Linköping 1287 samt S:ta Clara i Stockholm 1286.[18] Även exempel från Danmark visar tydligt hur konventen grundades och orden gynnades av kombinerat religiösa och maktpolitiska skäl.[19] Tolkningen av Linköpingskonventets tillkomst år 1287 som ett led i Magnus Ladulås centraliserings- och stadsgrundningspolitik framstår mot bakgrund av detta som övertygande.

För kyrkans del kan Magnus Ladulås tid (1275-1290) ses som höjdpunkten och slutet för ett intimt samarbete mellan staten och kyrkan. Den fortsatta politiska och sociala utvecklingen i Sverige fram till nationalstatens födelse och reformationen under 1500-talet kom att kännetecknas av en politisk och social kamp om det ekonomiska överskottet mellan de olika ledande samhällsgrupperna. Det politiska skeendet kan ses som en kamp mellan kungamakten och riksrådet, organ för aristokratin. Samtidigt förekom periodvis slitningar mellan de lokalt förankrade domkapitlen och biskopar hämtade ur rådsaristokratin med rikspolitiskt engagemang. 1300-talets första hälft har generellt setts som en svaghetsperiod för kyrkan, beroende på pantsättningar, ett starkt lekmannainflytande och ett provisionsväsende som tillät att kyrkans ämbeten användes som bas för politiskt aktiva aristokrater. Flera av Linköpingsbiskoparna under 1300-talet tillhörde själva rådsaristokratin och tog aktiv ställning i politiska konflikter, t.ex. Karl Båts konflikt med Birger Magnusson och Nils Markussons delaktighet i upproret mot Magnus Eriksson.

Linköpings grundande år 1287 förefaller således vara helt logiskt i sin historiska kontext, som ett led i en mycket medveten urban satsning från kungamaktens sida i en period av nära förbindelse mellan kungamakt och kyrka. Frågan är dock varför staden fick en så långsam utveckling? De första tydliga tecknen på rådsfunktionen och de äldsta tomterna finns först ett drygt decennium efter konventets grundande. De arkeologiska beläggen på en fungerande stadsbebyggelse är synnerligen klena under hela 1300-talets första hälft.

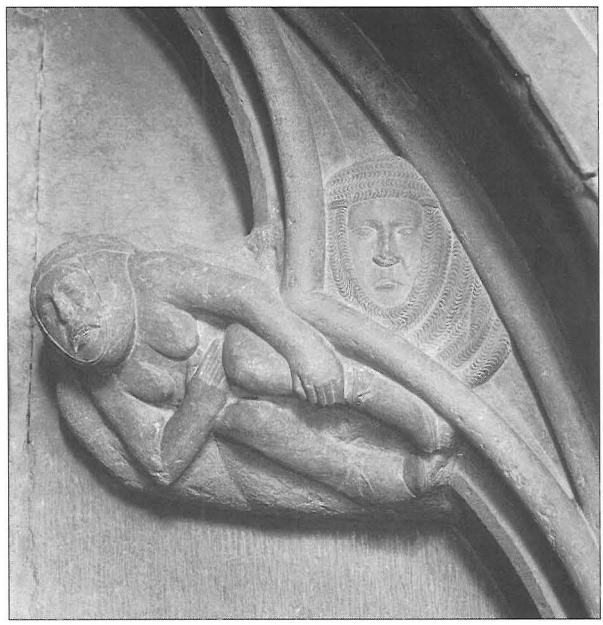

Fig. 96-97. Arkadskulpturerna i Linköpings domkyrka är en fascinerande bildvärld. Djupt symboliska eller grovt burleska (eller bådadera samtidigt?) visar de upp människor från 1330-talets verklighet. De har tillkommit under en intensiv utbyggnadsperiod av domkyrkan, samtidigt med att staden etablerades. Staden och kyrkan har närmat sig varandra, stadens borgare donerade till kyrkan, kyrkan ägde tomter i staden. Samtidigt var kyrkan till största fortfarande agrart baserad. Foto Lars Ekelund.

Det finns tydliga tecken på framväxten av en borgerlig klass och tillkomsten av borgerliga institutioner i staden särskilt under 1330- och 1340-talen. Bland donatorerna till domkapitlet märks ett successivt allt större inslag av borgare från staden. Men Linköping som knutpunkt i ett ekonomiskt nätverk har aldrig haft en stark ställning. Betydelsen som ideologisk centralort utan närvaro av en betydande stadsbebyggelse har uppenbarligen fungerat tillfredsställande under hela 1200-talet. Det är sannolikt riktigt att tolka kyrkan i sin helhet som fortsatt agrart baserad under 1300-talets första hälft, där det saknas både incitament och möjligheter till en urban närvaro i större utsträckning.

Frågan kring den frånvarande tätorten har diskuterats i många olika sammanhang, inte minst i förhållandet mellan östsvensk och västsvensk urbanisering.[20] Frågan är dock om inte problematiken snarare ska fokusera på det faktum att vissa central-

---

18 Gallén 1957/78.

19 Rasmussen msk. kap. IV.

20 Andersson 1982.

orter utvecklades till tätorter och städer medan andra inte gjorde det. Med ett omvänt, icke-evolutionistiskt perspektiv på stadens födelse, blir det än viktigare att förklara hur och varför staden alls kom till, istället för att svara på frågan varför en stad inte kommer till. Det faktum att den kyrkliga administrativa centralorten i ett av Sveriges rikaste och viktigaste stift inte kom att etableras som stad förrän under sent 1200-tal ställer frågan varför de tidigmedeltida centralorterna alls utvecklades till tätorter. Vi får inte förutsätta att en centralort måste ha tätortsbebyggelse, vilket uppenbarligen inte var en omöjlighet under medeltiden. Som ovan konstaterats är ortens centralitet, d.v.s. funktion, i sig inte beroende en permanent närvaro eller av en topografisk tätort.

Den juridiska och administrativa staden är ett uttryck för kungamaktens behov av kontroll över diverse merkantila aktiviteter. För borgarna har å andra sidan framför allt den juridiska närvaron varit viktigast, rätten att kallas borgare, inte en permanent närvaro i staden. De rent ekonomiska och näringsmässiga fördelarna av att bo vid en domkyrka, eller i övrigt invid stora kyrkliga institutioner, har sannolikt varit ringa, förutom för en viss grupp som direkt varit beroende av dessa för sin utkomst.

För Linköpings del framträder en tämligen entydig bild av ett negativt förhållande mellan kyrkans utveckling och urbaniseringen. Kyrkan har fungerat på platsen under närmare tre sekler före staden, vilket kan tolkas som att kyrkan i sig saknar behov av en urbanitet. När väl staden grundades skedde det på kungligt initiativ. Rådsstaden växte fram under en lakun i kyrkans utveckling, en 20-års period utan att några nya prebenden instiftades och utan någon byggnadsverksamhet vid kyrkorna.

Bilden av domkapitlen kan hjälpa oss att förstå centralortens funktion, genom den sammansatta centralitet som de enskilda prebendena ger uttryck för. Den enskilde kaniken utövade en central funktion på många plan, först och främst som kyrkoherde i en sockenkyrka, därtill som ekonomisk förvaltare i ett godskomplex samt som kanik eller prebendat vid domkapitlet. Han har således fungerat i ett åtminstone trefaldigt centralortsperspektiv och rört sig i ett fysiskt rum med många olika centra.

Var han bodde har sannolikt berott på olika faktorer, men det faktum att han ursprungligen inte bodde på plats i Linköping visar tydligt att centraliteten som kanik vid domkyrkan kunde utövas utan permanent fysisk närvaro. På samma sätt kan vi tolka den fysiska etableringen i Linköping under sent 1300-tal som ett resultat av historiskt betingade faktorer och överväganden.

Trots belägg för att den administrativa rådsstaden fick ett visst innehåll under 1300-talets första hälft, förblir huvudintrycket trots allt en tveksam urban utveckling. Vi kan anta att stadens karaktär fortfarande hade stora likheter med funktionen under den föregående perioden. Det betyder att stadens rum fortfarande främst fungerade som en mötesplats i ett ideologiskt och sakralt sammanhang, i andra hand som en plats för produktion och varuutbyte. Oavsett omfattningen av den urbana bebyggelsen framstår ändå den intensiva byggnationen och satsningen inom

domkyrkoområdet, i form av långhusets färdigställande med sin unika skulpturala utsmyckning, som den överlägset viktigaste investeringen under perioden. I kontrast till denna satsning framstår den klena stadsbebyggelsen än mer som tvekande och avvaktande.

Sammantaget måste vi teckna en negativ bild av rådsstaden Linköping under 1300-talets första hälft. Det var ett medvetet initiativ från statsmakten för att få igång en fungerande stad och en urban miljö, men som såg ut att bli ett misslyckande. Förhållandena under stadens äldsta tid kan jämföras med Växjö, där de äldsta formella stadsprivilegierna inte motsvaras av någon stadsbebyggelse. Staden har fått en tydlig form och en konceptuell avgränsning genom rådsinstitutionen, de juridiska tomterna och den juridiska stadsgränsen, men ännu saknades ett urbant innehåll.

Residensstaden ca 1350–1540

Vid 1300-talets mitt uppstod ett avbrott i domkapitlets och domkyrkans utbyggnad. Inga nya prebenden (med ett undantag) tillkom mellan åren 1348 och 1400 och domkyrkobygget låg nere under i stort sett samma period. Nedgången berodde sannolikt på agrarkrisen, digerdöden, bristande resurser och politisk instabilitet. I flera av de andra biskopsstäderna har man pekat på motsvarande förhållanden, även om orsakssammanhangen och kronologin i sina detaljer är oklara.

Samtidigt togs viktiga steg på vägen mot ett residerande kapitel i form av stenhusgårdar kring domkyrkan. Redan på 1350-talet vidtog biskopen Nils Markusson åtgärder för att främja utvecklingen. De äldsta beläggen på residerande gårdar finns från samma tid. Enstaka exempel visar att högfrälse personer köpte upp gårdar i staden under samma tid, vilket skulle kunna tolkas som att utvecklingen mot en markant rumslig koncentration av residensgårdarna möjliggjordes under agrarkrisens år och drastiskt sjunkande räntor. Det verkar dock främst vara under 1370- och 80-talen som utvecklingen tog fart och det ligger nära till hands att tolka den samtida urbana utvecklingen åtminstone delvis som ett resultat av det residerande kapitlets uppkomst.

Det bör poängteras att detta för Linköping så avgörande skede av urbaniseringsprocessen har hittills varit helt okänt, såväl residensgårdarnas rumsliga struktur, som stadens sociala topografi och stadsbebyggelsens förändring. Detta beror sannolikt på en tidigare påfallande ahistorisk och icke-problematiserande tolkning av stadens medeltida historia. Det är för närvarande oklart om de andra stiftsstäderna har haft en motsvarande utveckling, men genomgången i föregående kapitel tycks visa att liknande tendenser finns i åtminstone Åbo, Västerås och Strängnäs. I Uppsala har funnits förutsättningar för ett residerande kapitel redan vid 1200-talets slut, men en motsvarande utveckling mot en mer utpräglad domkyrkostadsdel med stenhusgårdar kan anas vid 1300-talets slut. Även i Växjö finns tydliga paralleller, vilka dock kan beläggas först senare under 1400-talets andra hälft och i en lite mindre skala. Skara

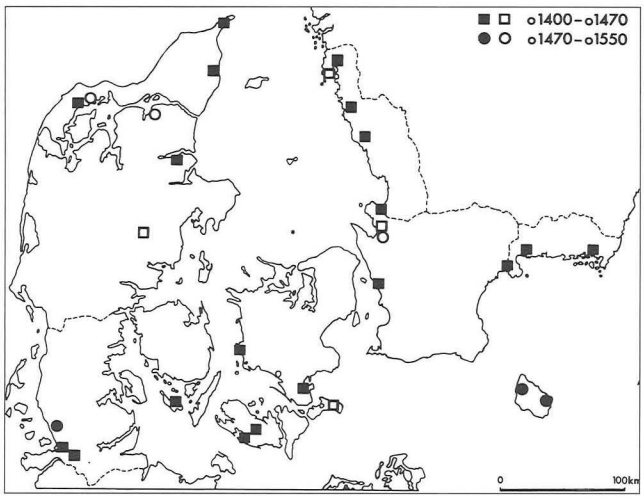

Fig. 98. Det senmedeltida danska stadslandskapet. Nygrundade städer under denna period har fungerat som ett komplement till det högmedeltida stadslandskapet i mer perifera delar av landet. Samtidigt har det skett en kraftig tillväxt och strukturell förändring i de äldre städerna. Efter Andrén 1985.

slutligen har uppenbarligen inte haft samma utveckling, troligen beroende på en fördjupad kris, alternativt en utveckling under senmedeltiden som inte ledde till att staden utvecklades som de andra biskopsstäderna.

Den senmedeltida stadsutvecklingen i Sverige har länge stått i skuggan av den intensiva debatten kring den högmedeltida urbaniseringen. Medeltidsstadsprojektet ägnade betydligt mindre intresse åt 1300- och 1400-talen och Andersson har betonat ett kontinuerligt drag från högmedeltiden. De nya städer som tillkom utgjorde främst en komplettering i stadslandskapets periferier och dessa nya städer kom inte att få någon större betydelse förutom på ett lokalt plan. Undantagen är framför allt Stockholm och i viss mån Nya Lödöse, dit den merkantila verksamheten alltmer koncentrerades. Birgitta Broberg framhåller det stora antalet nya städer under perioden 1350–1550 och menar att de kan ses som en speciell typ av städer, ofta utvecklade ur en äldre by, med endast en kyrka som tidigare fungerat som sockenkyrka och ytterst få exempel på religiösa institutioner.[21]

Den samtida inre utvecklingen i de redan etablerade städerna berörs däremot inte av vare sig Andersson eller Broberg. Först under senare tid har den arkeologiska verksamheten på allvar börjat undersöka och bearbeta städernas senmedeltida perioder.

---

21 Andersson 1977 s. 129 ff., 1990 s. 67, Broberg 1992.

22 Järpe 1984, Redin 1978, Ljung 1992, Hedvall et al. 2000, Söderström et al. 2001. För diskussion kring kulturlagerbildning och avfallshantering, se Larsson 2000, Tagesson 2000b.

23 Andrén 1985a s. 100 ff.

24 Lindkvist & Ågren 1985, Myrdal 1999 s. 111 ff.

Det som tidigare setts som svårtolkade och i vissa fall obefintliga kulturlager har snarare en förklaring i senmedeltidens nya attityder till avfallshantering och stadsgårdarnas rumsliga disposition, än en brist på urban utveckling. Tydliga tecken på en senmedeltida stadsutveckling finns från arkeologiska undersökningar i förutom Linköping bl.a. Nya Lödöse, Örebro, Uppsala och Åbo. Vadstena är ytterligare ett gott exempel på en stad som grundades år 1400 vid det mäktiga birgittinklostret och som kan konstateras ha haft en snabb och kraftig expansion under 1400-talet.[22]

Andrén har däremot behandlat den senmedeltida staden i Danmark i ett vidare sammanhang. Perioden efter krisen vid 1300-talets mitt har han karaktäriserat som främst en adelns kris, som ledde till det gamla storgodssystemets slutliga upplösning. Istället blev landborna en allt vanligare grupp, som efter befolkningsminskningen och en sänkning av jordräntan, avraden, fick en stärkt ställning.

En senmedeltida expansion avspeglas framför allt i en inre expansion i de redan etablerade städerna, medan de nytillkomna städerna kan ses som ett komplement i marginalområdena och en utvidgning av stadslandskapet i sin helhet. Utvecklingen ledde till en ny merkantil inriktning, som samtidigt medförde en ny rangordning, där utpräglade handelsstäder, som Malmö och Köpenhamn, kom att inta en ledande ställning. Detta har tolkats som en övergång till ett merkantilt herravälde.[23]

Bilden av en yttre utvidgning och en inre expansion av det senmedeltida danska stadslandskapet har sannolikt klara paralleller till svenska förhållanden, även om kunskapsläget än så länge är mer splittrat. Svenska forskare har pekat på att digerdöden och agrarkrisen destabiliserade samhället, varvid jordägarna och aristokratin till en början sökte upprätthålla den tidigare materiella nivån genom repressivt våld och periodvis en ren plundringsekonomi. Under en period under 1300-talets andra hälft har man försökt att kompensera minskade inkomster genom ökade skatteuttag. Detta ledde till en serie uppror med politisk turbulens under Magnus Eriksson sista tid och Albrekt av Mecklenburgs regering. I förlängningen ledde detta till en anpassning till nya relationer, till sänkt avrad och det gamla godssystemets upplösning. Förändringen gynnade landborna men även en resursstark högadel, som på ett enkelt sätt kunde bygga upp avsevärda godsdomäner, framför allt på lågadelns bekostnad.

Även städerna gynnades av denna utveckling. Deras självständighet ökde samtidigt som städernas karaktär förändrades, från att vara främst präglade av administration och konsumtion till att bli mer utpräglade produktionscentra. Myrdal har diskuterat den sociala omvandlingens konsekvenser, där bondeklassen blev en politisk maktfaktor. Under senmedeltiden finns tecken på en mer folklig kultur som tog sig uttryck i städernas gillen och i kyrkans alltmer utbredda helgonkult.[24]

Det är således i denna period av social, politisk och ekonomisk kris med åtföljande samhällsomvandling, följd av en expansion med ny inriktning och nya relationer, som

utvecklingen i biskopsstaden Linköping ska ses. Som en förklaring till den mycket speciella form av stadsbebyggelse och social manifestation som domkyrkostaden med sitt residerande kapitel utgör, kan man peka på flera möjliga förklaringar; ekonomiska, politiska, sociala och mentala/symboliska.

Monetariseringen, framväxten av en penningekonomi, var en avgörande förutsättning för upplösningen av det gamla storgodssystemet och därmed för Linköpings nya roll. De en gång så betydelsefulla biskopsgårdarna med jämn spridning över hela det stora stiftet fungerade ursprungligen som fasta anhalter vid biskopsvisitationerna, som stödjepunkter och uppbördscentraler. Under senmedeltiden kom de att ersattes av ett färre antal stora residens, medan resten av godsmassan delades upp på landbor som gav avrad i form av pengar eller varor som var lätta att avyttra. På samma sätt omvandlades de enskilda prebendenas godssystem. Den en gång så viktiga huvudgården, kanikens eller prebendatens residens, blev mindre betydelsefull som produktions- och konsumtionsenhet.

Kyrkans ekonomi, liksom statens, byggde under senmedeltiden allt mindre på det förut så viktiga direkta jordägandet. Istället möjliggjorde penningekonomin nya möjligheter till exploatering av jordbruksöverskottet genom andra former av skatter, för statens del extraskatter, medan möjligheten för kyrkan låg i tiondet. Under perioden har viktiga steg tagits för att centralisera delar av tiondet som tidigare stannade kvar ute i stiftet. Halva kyrkotiondet kom redan under 1200-talet att föras över till domkyrkobygget. Fattigtiondet som delvis lämnades till hospitalen och dominikankonventen och i vissa fall stannade kvar hos bönderna, utgjorde ytterligare en viktigt resurs. År 1364 överfördes delar av fattigtiondet till de residerande kanikerna vid domkyrkan och år 1410 kom ytterligare en tredjedel att dras in till Själakapellet i domkyrkan. Även biskoparnas strävan efter kontroll över kloster och hospital under medeltidens slut kan tolkas som ett led i en successiv koncentration av makt och resurser till stiftsstaden.[25]

Fattigtiondets stegvisa indragning kan ses som en form av feodal exploatering som i allt större utsträckning omfördelade resurser från socknarna och stiftet till stiftsstaden Linköping. Hur denna ekonomiska allokering har omsatts kan däremot diskuteras. Etableringen av de många förmögna hushållen i domkyrkans hägn bör ha inneburit att de enskilda prebendenas ekonomiska centrum förlades till staden, på samma sätt som det skedde en koncentration av biskopsbordets resurser till de centrala biskopsresidensen. Biskopsstaden Linköping kan ses som först och främst en konsumtionsenhet, där en del av jordbruksöverskottet omsattes i form av konsumtion och byggnation vid domkyrkan och på gårdarna.

De varor som inte direkt konsumerades i de enskilda hushållen bör istället ha avyttrats på marknaden, vilket sannolikt i de allra flesta fall har betytt Söderköping. De persedlar i vilket tiondet och avraden togs upp, såsom smör, boskap, honung, i viss

mån spannmål, har varit lätt avyttrade varor som väl lämpade sig för export. Söderköping var den viktigaste hamnstaden där handeln har dominerats av tyska köpmän, men det är t. ex. känt att biskop Brask hade ett eget skepp. Den direkta betydelsen för biskopsstadens näringsliv har sannolikt varit ringa, på samma sätt som Dahlbäck diskuterat för Uppsalafabrican. Försäljningen och en stor del av uppköpen har sannolikt gått förbi stadens köpmän. Hans Brask har dock i sina instruktioner till sin gårdsfogde påtalat att biskopsgårdens varor skulle upphandlas på de olika marknaderna i stiftet och nämner bland andra S:t Persmässomarknaden i Linköping.[26]

Sannolikt har kyrkan haft en större indirekt betydelse. De förmögna hushållen bör ha efterfrågat olika tjänster och i det skriftliga materialet förekommer uppgifter om personer anställda på residensgårdarna. Utöver tjänstefolk bör även vissa hantverkare ha varit efterfrågade. Ovan omtalades exempelvis en bagare i biskop Nils Hermanssons tjänst. Från 1340-talet finns belägg på ett större urval av olika slags hantverk, en ökning som sammanfaller väl med residensgårdarnas etablering.

Den avgörande utvecklingen av residensstaden skedde först efter det att kungamakten mer definitivt dragit sig tillbaka från Linköping, genom att överföra den gamla kungsgården Stång till biskopsbordet år 1381 och därmed överföra överhöghetsrätten till den lokala kyrkan.[27] På detta sätt kan man betrakta residensstaden under senmedeltiden som en form av utvidgning av det feodala herraväldet, som en form av exploatering och centralisering av ett överskott till Linköping med tydligt ideologiska förtecken.

Parallellt med den ekonomiska omstruktureringen har den politiska situationen efterfrågat och möjliggjort skapandet av residensstaden. Kyrkan kom att drabbas negativt av oroligheterna under Magnus Erikssons sista tid och fram till unionstiden under 1350–70-talen. Nils Markusson tog aktiv ställning mot kungen Magnus Eriksson och för hans söner, först hertig Erik, därefter den norske kungen Håkan Magnusson. Detta ledde till att biskopen tvingades i landsflykt 1364, men återvände inom kort och var en av de ledande i riksrådet som lät inkalla Albrekt av Mecklenburg. Bakgrunden till biskopens agerande ska sökas i kyrkans trängda läge under 1300-talet, där bl.a. Magnus Eriksson försökte vinna inflytande på kyrkans bekostnad.[28]

Perioden kännetecknas i sin helhet av kyrkans kamp för sin tidigare mycket gynnade ställning och för sina gamla privilegier. Som svar på den kyrkofientliga politiken genomfördes en rad viktiga kyrkokoncilier där kraven på kyrkans frihet återupprepa-

---

25 Schück 1959 s. 244 ff.

26 Schück 1959 s. 392, Dahlbäck 1986, Kraft 1975 s. 242 ff.

27 Schück 1959 s. 321.

28 Schück 1959 s. 78 ff., Pernler 1999 s. 92 ff.

des. Kyrkomötena ska ses mot bakgrund av den europeiska utvecklingen, där de stora koncilierna i Pisa, Konstanz och Basel vann inflytande över en politiserad påvemakt. Dessa faktorer bidrog till en nationalkyrklig rörelse som kom att starkt prägla hela 1400-talets svenska utveckling.[29]

Konflikten mellan kyrkan och den världsliga makten ledde periodvis till att prästgårdar och annan kyrkoegendom i Östergötland brändes och att kyrkans ekonomi störtdes. Som kulmen på oroligheterna kan vi se det uppseendeväckande mordet på biskopen Gotskalk Falkdal vid Linderås kyrka 1374. Efter denna händelse lyckades domkapitlet genomföra valet av Nils Hermansson, en biskop med stor integritet och lokal förankring, som kom att verka för kyrkans återupprättande. Till den positiva bilden hör säkerligen hans omvittnat goda personliga egenskaper och hans fromhet. Biskopen tillhörde kretsen kring Birgitta och var inspirerad av den birgittinska spiritualiteten. Han skrev ett officium till helgonets ära, *Rosa rorans bonitatem*, och fick 1384 möjlighet att inviga klostret i Vadstena.[30]

Den avgörande processen i etableringen av det residerande kapitlet har tagits under biskop Nils tid, ett faktum som tidigare inte har uppmärksammats av forskningen, men som i ljuset av den politiska utvecklingen är fullt logisk. Domkapitlet kom senare under 1300-talets slut och 1400-talets första hälft att aktivt understödja helgonkulten kring biskopen. Anders Fröjmark har nyligen studerat lanseringen av biskop Nils som helgon och konstaterat att kulten var mycket tydligt koncentrerad till Östergötland. Framför allt har domkyrkans kaniker haft ett stort inflytande i den kanonisationsprocess som långt senare ledde till att biskop Nils skrinlades år 1515. Det aktiva arbetet för kulten kring biskop Nils kom igång först efter 1400, medan höjdpunkten i kulten och därmed en större skara pilgrimer vid biskopens grav inföll under perioden 1406–1410, något som aktivt bidrog till möjligheterna att påbörja det stora östkorsbygget.[31]

Biskop Nils Hermansson har fått en ovanlig och påkostad gravsten som fortfarande finns bevarad (fig. 99). Den tillkom i samband med att det norra korkapellet byggdes och omtalas år 1414 som upphöjd, d.v.s. den har utgjort en gravtumba. Jan Svanberg har diskuterat dess stilistiska ställning och menar att den har efterliknat tidens mest luxuösa gravtumbor i brons, möjligen tillverkad av domkyrkans byggmästare Gierlach av Köln.[32]

---

29 Pernler 1999 s. 99, 107 ff.

30 Schück 1959 s. 82 ff., Pernler 1999 s. 98 ff.

31 Fröjmark 1992 s. 129 ff.

32 Svanberg 1967

33 Schück 1959 s. 521 ff., Gilchrist 1994

Fig. 99. Biskop Nils Hermanssons gravsten har tillkommit ett tjugotal år efter hans död. Den omtalas 1414 som upphöjd, vilket betyder att den utgjort en gravtumba. Placeringen i det nordöstra kapellet har varit medvetet vald. Gravstenen har tillsammans med katedralens östkor och den nya domkyrkostaden utgjort en påtaglig bild för den lokala kyrkan, domkapitlet, borgerskapet och lågadeln. Foto Lars Ekelund.

Residensstaden har med all säkerhet haft en viktig social betydelse för lågfrälset och borgerskapet. Enligt Schück har aristokratin främst haft intresse av de viktigare tjänsterna som ekonomiskt stöd och politisk språngbräda. Donationerna från aristokratin tenderade att minska under senmedeltiden samtidigt som de borgerliga och lågfrälse grupperna blev allt mer dominerande. För dessa kom kyrkan att innebära en möjlighet till bildning och anseende. Samma mönster går igen även i de tidigare aristokratiskt dominerade klostren i Vreta, Skänninge och Vadstena, en utveckling som även påvisats i de engelska kvinnliga kloster. [33]

Med en dominans för dessa lokalt förankrade grupper kom domkapitlet, liksom klostren, att representera kontinuitet och förvaltning av gamla ideal. Redan efter 1300 finns tydliga tecken på att Linköpingsborgare grundade mindre prebenden. Senare under senmedeltiden är det framför allt borgerskapet i de närbelägna städerna Skänninge och Söderköping som dominerar. Prästerskapet, kaniker och prebendater, hämtades framför allt från Östergötland och från stiftet. Vi skulle i ljuset av detta

kunna betrakta tillkomsten av det residerande kapitlet som ett gemensamt projekt för kyrkan, lågadeln och borgerliga kretsar, grupper som var hårt trängda under 1300-talets kris, men som skulle komma att spela en allt viktigare roll under senmedeltiden.

De sista hundra åren före reformationen har beskrivits som en period då jämnstarka samhällsmakter – kungamakten, aristokratin och kyrkan – kämpade om politiskt inflytande och ekonomiska fördelar med stöd av lägre samhällsklasser. Renässansens fursteideal kom även att påverka kyrkan och medförde en rad av politiskt mycket inflytelserika furstbiskopar. Kyrkans kamp för att bevara sina gamla rättigheter har medfört att biskoparna oftast ställde sig på unionskungarnas sida mot inhemska nationalistiskt präglade regenter, som mer aktivt försökte stärka sin ställning på kyrkans bekostnad. Perioden 1470–1500, dvs under Sten Sture den äldres tid, har präglats av stabilitet och tillväxt. I flera stift verkade parallellt flera mycket långlivade och kraftfulla biskopar; ärkebiskopen Jakob Ulfsson, Henrik Tidemansson i Linköping, Kort Rogge i Strängnäs, Brynolf Gerlaksson i Skara och Konrad Bitz i Åbo för att nämna några.[34]

Henrik Tidemansson (1465–1500) och Hans Brask (1513–1527) var själva framsprungna ur det lokalt förankrade domkapitlet, Henriks familj kom från Vånga och Söderköping, medan Hans Brasks fader var borgmästare i Linköping. Båda verkade aktivt på var sitt sätt för kyrkan, hävdade kyrkans rätt och befrämjade den genom prebendestiftande och byggnation. Man har vårdat arvet efter Nils Hermanssons tid och verkat efter ett ideal med en "stark, fosterländskt sinnad kyrka i ett av rådet styrt rike". Under Hans Brasks tid författades en biskopskrönika som ger ett tydligt uttryck för patriotism och en kritik av den världsliga makten. Det var även under Brasks tid som Nils Hermansson skrinlades 1515, en händelse av stort symbolvärde.[35]

Båda biskoparna satsade på rådsmakten som en garanti för kyrkans frihet och privilegier. Detta ledde till att de båda sökte stöd hos unionskungarna. Samtidigt har konflikten mellan de starka biskoparna och andra delar av kyrkan funnits i bakgrunden. Biskoparnas kamp för kyrkans gamla rättigheter och privilegier omfattade även kravet på delar av kyrko- och hospitalstiondet samt inflytandet över kloster och hospital, något som ledde till motstånd från lokala grupper runtom i stiftet. Vid flera tillfällen, 1497 och 1520, riktades angrepp mot biskopens gårdar.[36]

---

34 Schück 1959 s. 113 ff., Pernler 1999 s. 153 ff., 160 ff.

35 Citatet ur Schück 1959 s. 119 ff., 134 ff, Fröjmark 1992 s. 48, I rimkrönikan Cronica Swecie, sammanställd i Östergötland på 1520-talet omtalas biskop Henrik som helgon, Carlsson 1920–21, likaså i den rimmade Biskopskrönikan, se Klemming 1881-82 s. 504.

36 Schück 1959 s. 342 ff., 338, 256 ff., 127 ff.

37 Pernler 1999.

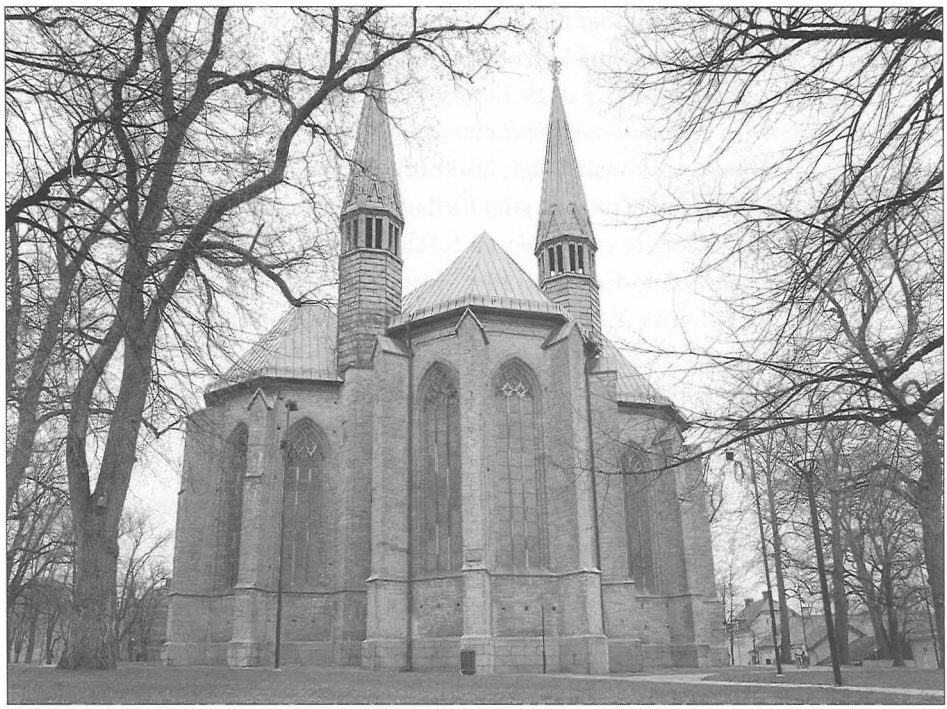

Fig. 100. Domkyrkans östkor, påbörjades redan ca 1410, men arbetet fick avbrytas efter ett kort tag. Under Henrik Tidemanssons tid har bygget återupptagits och slutförts. Östkoret med sina kapell och stora fönster är en av landets finaste exempel på den sena gotikens formspråk. Samtidigt är koret en kraftfull symbol för en stark men hotad kyrka. Foto Lars Ekelund.

I detta sammanhang kan vi förstå biskopsgårdens utbyggnad och befästning under Henrik Tidemanssons tid. Samtidigt kan tillkomsten av domkapitelshuset och rådhuset på 1480/90-talen ses som en kraftig markering av kyrkans och stadens strävan mot en starkare identitet.

Domkapitlet har under perioden dominerat Linköpingskyrkan och de båda biskoparna valdes ur den egna kretsen. Perioden Hans Brask har inneburit ett intensivt arbete på att stärka kyrkans ställning på alla fronter. I sin helhet har dock Linköpingskyrkan och då särskilt biskopen och domkapitlet stått för en konservativ linje som inte kunnat fånga upp tidens nya strömningar.

Bilden av senmedeltidens kyrka har varierat. Pernler har i sin nyligen utkomna kyrkohistoria karaktäriserat kyrkan under 1400-talet som " andligen vital och ekonomiskt stark". Han påpekar att vitaliseringen av kyrkolivet dels berodde på att välståndet för de grupper som gynnade kyrkan ökade, samtidigt som helgonkulten medförde konkretion i andaktslivet och den moraliska upprustningen gynnades genom de många sockengillena. Som exempel på framsteg på ett socialt plan nämns till-

komsten av ett socialt skyddsnät för prästerna, medan boktryckeri, orglar och mekaniska ur får stå som exempel på kulturella och teknologiska framsteg.[37]

Denna historieskrivning är dock tämligen ny. Tidigare generationers forskare har haft uppenbara problem med att förstå unionstidens kultur och sociala liv. Sengotiken har nedvärderats konstnärligt, bildframställningarnas konkretion och strävan efter vardaglighet har setts som ytlig förflackning, liksom den utbredda helgonkulten och de allt vanligare exemplen på folklig kultur. Henrik Schück framförde t.ex. åsikten att senmedeltidens litteratur "företer en skarp och märkbar tillbakagång" och att svenskarna inte längre var ett livskraftigt folk. Erik Lönnroth såg utvecklingen som en "fortgående barbarisering", som "trivialiseringens blomstring", han såg författare som Henrik Tidemansson och Peder Månsson som "kälkborgerliga" medan andra "snarare verkar vara behärskade av barbariska passioner".[38]

Residensstadens framväxt i Linköping ska i detta sammanhang ses som ett uttryck för ett specifikt kulturellt mönster. Formen med en koncentrerad bebyggelse av stora stenhusgårdar var vanlig på kontinenten, och stilistiskt skulle den kunna ses som ett lån från en aristokratisk miljö. De små tornliknande stenbyggnaderna och de stora trädgårdarna anspelar på små adelsborgar. Det är inte främst fråga om en passiv spegling av domkapitlets och kyrkans nya ekonomiska möjligheter, utan kan snarare tolkas som aktiva symboler i en aktuell konflikt. Introduktionen av sten som byggnadsmaterial i profana byggnader är en signal om status, permanens och tidlöshet. Byggnadernas flervånighet och flerrumsplan kan ses som delar av ett språk, en teknologi för ett socialt budskap.

Det har i flera studier av materiell kultur hävdats att ett aktivt bruk av symboler ökar och blir allt tydligare i perioder av konflikt.[39] Det är således inte förvånande att konstruktionen av det residerande kapitlet formerades under en period av yttre sociala och politiska konflikter och med svåra inre slitningar inom kyrkan. Uppbyggnaden kan ses som ett led i kyrkans andliga och ekonomiska upprustning under Nils Hermanssons tid. Under perioden närmast efter biskopens död kom detta formspråk att ytterligare utvecklas, än idag tydligt avläsbart genom biskopens gravsten och det stora sengotiska korbygget med nya kapellstiftelser under 1400-talets början.

Tillsammans med kransen av residensgårdar kring domkyrkan kan detta tolkas som delar av en materiell kultur som fungerat i en och samma kontext. Det aktiva hävdandet av kyrkans frihet från lekmannainflytande och för gamla privilegier har

---

38 Myrdal 1999 s. 163, för en äldre historieskrivning se t.ex. Huizinga 1986, Lönnroth 1959 s. 68 ff.

39 Exempelvis Hodder 1982, Wienberg 1993.

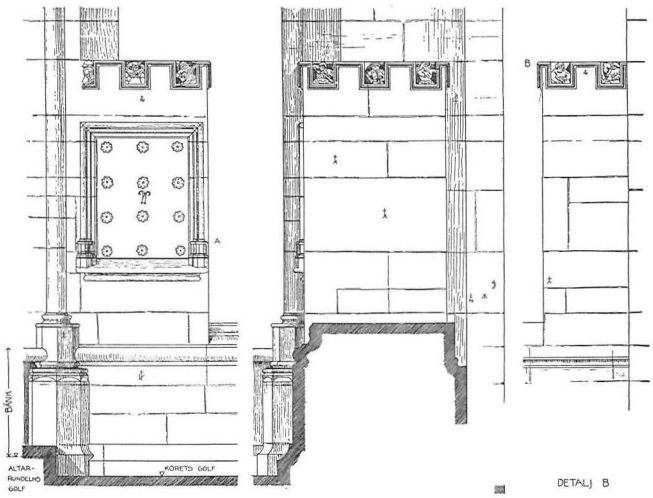
40 Bil. 11-16.

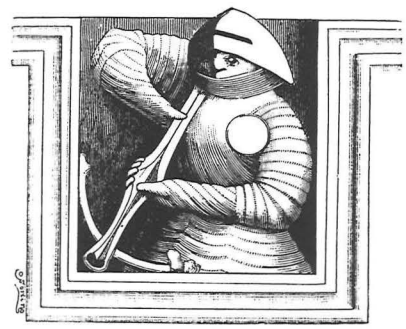
genom detta fått en stark symbolisk laddning med syfte att stärka den gemensamma identiteten inåt och avgränsa den utåt.

Under samma period har den borgerliga stadsbebyggelsen förändrats. Stadsplanens rumsliga nyorientering, med ett kvadratiskt torg och en upprätad huvudgata, liksom stadsgårdarnas tydligare struktur och ökade materiella standard, kan tolkas som inte bara nya ekonomiska möjligheter utan även en ökad mottaglighet för kontinentala impulser. Under senmedeltiden finns ytterligare borgerliga institutioner och inrättningar i staden som visar på en stärkt urban identitet. Badstugor, skyttevall, gillen, kvarnar liksom en alltmer differentierad religiös topografi (exempelvis S:t Örjans kapellet). Dessa är till stor del platsbundna och i flera fall är de belägna i den speciella zonen mellan stadsbebyggelsen och den juridiska stadsgränsen. Sannolikt har dessa inrättningar inneslutit stora grupper av borgarna och bjudit på aktiviteterna som i sig verkat stärkande för den urbana och gemensamma identiteten (såsom bastubad, papegojskytte och gillesdrickning). De kan därför ses som tydliga exponenter för en under senmedeltiden allt starkare urban identitet.[40]

Analysen visar klart på en tydlig uppdelning i bebyggelsestrukturen mellan en kyrklig och en borgerlig stad, med helt olika arkitektoniska och rumsliga uttrycksätt. Under senare delen av 1400-talet finns ytterligare tendenser till detta, genom den parallella tillkomsten av rådhus och domkapitelshus, samt biskopsgårdens ringmur. Under samma tid finns dels en tendens till kontinuitet i de borgerliga stadsgårdarna, dels tendenser till förstärkning av de särskiljande uttrycken på residensgårdarna. Dessa tendenser skulle kunna tolkas som tecken på en polarisering inom stadssamhället, en dualistisk bild av en stad med två olika stadsdelar. Motsatsförhållandet skulle kunna summeras i såväl materiella som kulturella termer:

Domkyrkostaden	**Borgerliga staden**
Sten	Trä
Flervånighet	Envånighet
Flerrummighet	Enrummighet
Inåtvänd	Utåtvänd
Domkapitelhus	Rådhus
Manligt	Manligt och kvinnligt
Vuxna	Vuxna och barn
Präster	Lekmän
Teoretisk skolning	Praktiskt verksamhet
Kult	Handel och hantverk
Konsumtion	Produktion
Feodal exploatering	Merkantil exploatering

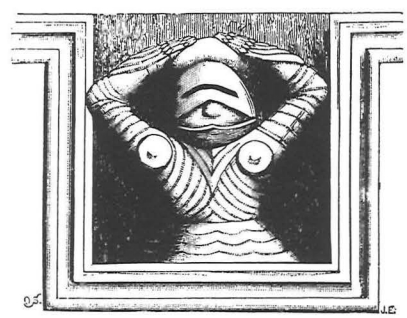

Fig. 101. Sakramentsskåp vid högaltaret i domkyrkan, ca 1500. Skåpet för förvaring av det invigda brödet är utformat som en borg med krenelering och försvarande soldater, en symbol för den stridande och kämpande kyrkan, "Ecclesia militans", men samtidigt ett uttryck för den lokala kyrkans identitet i en period av ifrågasättande och kampen för kyrkans gamla privilegier. Efter Hildebrand 1879-1903.

Modellen för det residerande kapitlet har sannolikt varit ett allmänkyrkligt ideal, väl etablerat på kontinenten redan under 1100- och 1200-talen. När det etablerades i Linköping skedde det mot bakgrund av en tydlig social förändring av både domkapitlets sammansättning och dess gynnare. Vi kan se domkapitlet som en exponent för att lågadliga och borgerliga grupper började göra sig gällande i samhället.

Tidigare har det antytts att etableringen av residensgårdarna skedde i en period av politisk konflikt mellan kyrkan och staten, men i lika hög grad kan det ses som ett led i en konflikt mellan aristokratiska biskopar och ett domkapitel dominerat av borgare och det lokala lågfrälset. Går det således att uppfatta residensgårdarnas etablering som en symbolisk manifestation för kyrkans frihet och som ett led i en social konflikt *inom* kyrkan? Om detta är riktigt följer automatiskt frågan om hur uppdelningen i en borgerlig stadsdel och en kyrklig stadsdel ska tolkas. Är det fråga om en polarisering mellan kyrka och stad, eller är det tvärtom uttryck för ett symbiotiskt förhållande?

Det är naturligtvis omöjligt att säkert svara på dessa frågor. Väljer vi att betrakta residensstaden som ett led i en feodal exploatering, med koncentration av ett produktions-

Fig. 102. Olaus Magnus beskrivning av papegojskytte kan gå tillbaka på minnesbilder från hans barndom i Linköping. Papegojvallen är känd sedan 1300-talets slut och har sannolikt fungerat som en övningsplats för armbortsskytte. Samtidigt har det varit övningar som stärkt den urbana identiteten och deltagarnas känsla av samhörighet.

överskott till en ideologisk konsumtionsort är det lätt att tolka den symboliska utformningen av residensgårdarna som ett aggressivt ideologiskt vapen riktat mot lekmännen och den världsliga politiska makten. De svåra problem som uppstod i biskopsstäderna när en allt större del av stadstomterna överfördes till kyrkan och därmed undandrog sig de kommunala angelägenheterna har berörts i flera av biskopsstäderna.

Samtidigt har forskare påpekat betydelsen av de rika institutionernas närvaro i staden och de strukturella problem som uppstod då dessa försvann vid reformationen, särskilt påtalat för Strängnäs, men säkert lika framträdande i Linköping. Linköpingsborgarnas beredvillighet att investera i domkyrkans kult framgår tydligt under 1300-talet, liksom intresset för den möjlighet kyrkan erbjöd i form av skolgång, bildning och karriär. Gillena är en speciell form av sammanslutningar, intressegemenskaper som förenar världsliga intressen i en religiös inramning, och som samtidigt pekar på hur kyrkans och borgarnas intressen var oupplösligt förenade med varandra. Den parallella utvecklingen för hela staden som närvaron av de rika residensgårdarna medförde ska kanske tolkas som ett symbiotiskt förhållande mellan staden och kyrkan i det senmedeltida Linköping, där båda parter drog nytta av och var beroende av varandra.

En slutgiltig och entydig bild av senmedeltidens samhälle går knappast att nå. Kvar står istället en mångtydig bild av ett samhälle med konflikter och dragkamp mellan olika grupper. Genom den politiska historien vet vi att allianser kunde byg-

gas upp mellan olika grupper men lika snabbt kunde man byta sida och alliera sig med sina forna ovänner. Under 1300-talets andra hälft och 1400-talets början är det möjligt att tolka den materiella kulturen i biskopsstaden som ett uttryck för en stark och enig kyrka mot en världslig makt. I denna residensstad utgjorde den borgerliga befolkningen en integrerad del, dels genom en integrerad ekonomi, där hantverkare och tjänstefolk gynnades av de rika hushållen och kyrkans allokering av överskott till stiftsstaden, dels genom att borgarna såg kyrkan som ett medel i kampen för en egen självständig identitet.

Mot 1400-talets slut kan de polariserande tendenserna i den materiella kulturen tolkas som uttryck för ökade spänningar mellan den kyrkliga och borgerliga staden. Detta kan ses som ett uttryck för en allt självständigare kyrka och mer inflytelserik biskopsmakt, samtidigt som de borgerliga grupperna i allt större utsträckning bör ha influerats av helt nya strömningar i samhället som förebådade reformationen. Det har sagts att kyrkans ekonomi, inflytande och organisation stod på topp strax före reformationen. Detta innebar dock en höjdpunkt på en aristokratisk och konservativ miljö, som inte hade någon möjlighet att anpassa sig till nya förhållanden, genom reformationstidens mentala omvandling av samhället och nationalstatens födelse på det politiska planet. Endast på detta sätt kan vi förstå den snabba nedmonteringen av domkyrkostaden Linköping.

Mot en ny regional identitet 1540 – 1700

Utvecklingen under reformationstiden har grundligt analyserats av Herman Schück. Dragkampen mellan Hans Brask och Gustav Vasa är en fascinerande läsning, av hur ett till synes starkt och väl fungerande samhällssystem gick sitt öde till mötes. Sannolikt är det riktigt att se en stiftsstad som Linköping som en sista bastion av ett äldre samhällssystem, som en aristokratisk och konservativ miljö, utan förmåga att anpassa sig till den nya tiden.

Under 1520-talet har den nya nationalstaten successivt inskränkt kyrkans ekonomiska underlag. Dess politiska inflytande knäcktes slutgiltigt genom Västerås riksdag 1527 och strax därefter gick Hans Brask i landsflykt, förgrundsgestalten för den gamla ordningen. Biskopsbordets gods liksom biskopsborgen indrogs snabbt till kronan. Kapitlet minskades successivt från tidigare fyra prelater och 18 kaniker till totalt endast sex residerande ledamöter (domprost, ärkedjäkne och fyra kaniker, däribland kantorn). Några icke residerande ledamöter fick inte förekomma. Övriga prebenden drogs in och användes för olika ändamål, vissa för underhåll av domkapitlets personal, andra delades ut till avlöning av kungliga tjänstemän. Den gamla tidens män ersattes vartefter med evangeliskt övertygade kapitelmedlemmar.

Införandet av den nya evangeliska kyrkoordningen gick dock betydligt långsammare. Först vid kyrkomötet 1540 i Örebro tog kungen klar ställning för refor-

mationen i kult och lära. Under kyrkoministern (superintendenten) Georg Norman genomfördes den nya ordningen i snabb takt, kyrksilver drogs in till kronan och de gamla prebendena upplöstes. Under åren 1543–1544 upprättades jordeböcker över Linköpingsprebendenas godsinnehav. Därefter har dess gods dragits in till kronan och flertalet av stadsgårdarna har skänkts till aristokrater och andra kungatrogna män. Inom domkapitlet skedde ett i det närmaste totalt personskifte vid 1500-talets mitt.

Reformationens betydelse för den gamla biskopsstaden Linköping har tidigare behandlats. Den gamla residensstadens gårdar har övergått i världsligt ägande, i vissa fall har stenhusen rivits, tydligast i fallet med domkapitelhuset. Flera av residensgårdarnas stenhus fanns dock kvar under 1600- och 1700-talen och sannolikt har de fortsatt fungera som gårdarnas stora och representativa stenhus.

Staden drabbades även hårt av bränderna 1546 och 1567 och det arkeologiska materialet har tolkats som en stagnation eller till och med tillbakagång. Intressant nog skedde detta parallellt med de mycket stora satsningarna på slottets ombyggnation under 1500-talets andra hälft. Staden har således fått en helt ny funktion som den nya kungamaktens fäste. Denna manifestation av nationalstaten har dock inte inneburit något genomslag för staden, vare sig i stadsrummet eller i de enskilda gårdarnas materiella kultur. Som parallell till detta skulle man kunna se förhållandena i Linköping på 1200-talet, där den stora satsningen domkyrkan, biskopsgården och gatunätet inte verkar ha fått någon parallell i en urban utveckling.

En ny satsning på statsmaktens närvaro finns från och med 1630-talet i Linköping, då staden blev säte för det då införda landshövdingeämbetet. Tidigare hade visserligen ståthållaren fungerat som statens representant i Östergötland, men landshövdingen kom att få fast säte i Linköping och större befogenheter, vilket ledde till en allt större inblandning och statlig styrning i stadens och länets angelägenheter. Detta skedde parallellt med en rad förändringar i samma riktning, där gymnasiets inrättande 1627 sannolikt var det mest betydande.

Denna utveckling gav upphov till en utvidgning av stadsområdet, en inre strukturförändring på gårdarna och anläggandet av en ny rätlinjig huvudgata med ny bro över Stångån. Vi kan således tolka de förändringar som iakttagits i Linköping vid denna tid som ett utslag av den nya statsmaktens mycket medvetna satsning på det svenska stadsväsendet genom dess lokale representant, landshövdingen. Detta bör i sin tur tolkas som att förändringarna i Linköping vid 1600-talets mitt inte främst är ett passivt utslag av stadens förbättrade ekonomi, större befolkning eller inlånade renässansideal utan en medveten och målmedveten satsning från statsmaktens sida, som fick återverkningar på stadens yttre gestaltning. Samtidigt kan exemplen på förändringen av de gamla gårdarnas inre struktur, liksom förändringen av bostadskulturen och den materiella kulturen (så långt vi nu känner den) tolkas som att åtminstone vissa delar av stadssamhället påverkades av den nya tidens ideal.

Samtidens stora stadsplaneprojekt enligt renässansens ideal genomfördes dock endast i mindre skala i Linköping. Det var således en till det yttre ålderdomlig stadsplan med medeltida gatunät men med nya moderna stadsdelar och gårdsstrukturer som totalt ödelades i samband med den stora stadsbranden 1700.

Slutord

Skildringen av medeltidens Linköping, dess framväxt och upplösning har upptagit en mycket stor del av denna bok. Valet av källmaterial och berättelsestruktur har jag däremot gjort med syfte att studera hur de sociala relationerna mellan människor och grupper av människor materialiseras i den fysiska verkligheten. För att belysa detta har jag valt att studera materiell kultur och rumslig struktur, två av de viktigaste begreppen inom ämnet arkeologi.

Studien av det medeltida Linköping har inneburit ett omfattande arbete med att analysera olika typer av källmaterial - arkeologiskt, historiskt och kartografiskt - som resulterat i olika delstudier. Framför allt har de olika aspekterna av staden analyserats med syfte att upprätta en gemensam kronologi för den medeltida staden (kap. 4). Först i en andra analysnivå har dessa enskilda studier förts samman.

Linköping har sin speciella karaktär genom att vara en extremt ideologiskt präglad plats, vars karaktär av biskopssäte har dominerat under alla perioder. Linköping har trots detta haft mycket skiftande funktion och utseende under olika historiska perioder, från administrativ och kyrklig centralort under tidig medeltid, över den nygrundade rådstaden 1287 och till en stad präglad av det residerande domkapitlet. De stora olikheterna kan förklaras som att olika aktörer använt staden för sina olika syften och därmed har staden fått olika fysisk och konceptuell gestalt. Genom att i detalj studera de olika källmaterialen och jämföra dem med varandra har det varit möjligt att i stor utsträckning bestämma förhållandet mellan de olika aktörerna (kap. 5.1).

I analysen har det klart framgått att de olika rummen och den materiella kulturen har skiftat utseende, funktion och betydelse under stadens olika historiska perioder. Rummet och den materiella kulturen kan betraktas som olika medier, där den sociala strukturen manifesteras och materialiseras. I analysen av staden Linköping har ett antal olika sociala rum kunnat urskiljas; det stora landskapsrummet, stadsrummet, gården och det enskilda huset. Det är i dessa rum som relationen mellan människor och grupper av människor i ett historiskt perspektiv kan studeras (kap. 5.2).

En jämförande studie av de andra biskopsstäderna i det medeltida Sverige visade klart att förhållandet kyrkan och staden inte är entydigt. Istället för enkla funktionella och socio-ekonomiska samband mellan kyrkans närvaro och stadens utveckling kan vi betrakta både kyrkan och staden som två av flera led i statsmaktens centralisering

under högmedeltiden. Under senmedeltiden är det framför allt förhållandet mellan domkapitlet och borgerliga grupper som står i centrum. Vid reformationen förlorar kyrkan sin roll som självständig aktör och istället blir Linköping en stad som styrs av den nya statens förlängda arm, landshövdingen. Trots det skiftande kunskapsläget kan vi förvänta att flertalet av de övriga svenska biskopsstäderna haft en liknande utveckling som Linköping, med en utveckling av domkapitlets aristokratiskt konservativa kultur parallellt med en allt tydligare borgerlig identitet (kap. 6).

En tydlig tendens i Linköpings medeltida historia är att de olika sociala grupperna tillmätt staden en med tiden allt större betydelse som mötesplats för den sociala interaktionen. Parallellt med detta har den materiella kulturen utvecklats och blivit allt tydligare (kap. 7). Under tidig medeltid och högmedeltid kan vi framför allt se staden och kyrkan som den framväxande kungamaktens projekt. Genom Linköpings etablering i en gränszon i landskapet har man skapat en ny plats för den nya religionen. Senare under 1200-talet har kyrkans symbolvärde avsevärt förhöjts genom nya stora byggprojekt. Högmedeltiden präglades av ett fortsatt ömsesidigt förhållande mellan kungen och kyrkan, där både stadsgrundandet och stödet för den urbana franciskanorden utgör ett viktigt moment i befästandet av en stark kungamakt. Under senmedeltiden ser vi hur staden och kyrkan blev ett gemensamt projekt för borgerliga och lågfrälse grupper och ett lokalt förankrat domkapitel. Som svar på den djupa krisen vid 1300-talets mitt har det residerande kapitlet etablerats och därmed fått betydelse för såväl den borgerliga staden som domkyrkostaden.

Senare under 1400-talet finns tecken på en polarisering mellan kyrkan och staden. Domkapitelhuset och rådhuset utgör två viktiga symbolbyggnader i vardera stadsdelen som verkar ha tillkommit samtidigt. Vid samma tid byggs biskopsgården om till en befästning och samtidigt finns allt fler exempel på en borgerlig och urban kultur. Gillen, badstugor och skyttefester är sociala institutioner som i hög grad bidragit till att skapa en gemensam urban identitet.

Denna struktur har till stor del slagits sönder vid reformationen. Omstruktureringen har inte bara lett till domkapitlets nya organisation. Ett stort antal borgerliga institutioner liksom enskilda kyrkliga inrättningar har försvunnit och ersatts av ett ensidigt statligt initiativ, först manifesterat i form av det stora slottsbygget, senare och för den inre strukturen mer genomgripande genom landshövdingsämbetets allt fastare grepp om stadens självstyre. Genom denna har stadens inre och yttre gestalt kommit att förändras och påverkas av tidens renässansideal, som således i hög grad var ämnad att spegla den nya statsmaktens inflytande.

Med hänvisning till den sociala strukturens dubbla funktion, som både medium för och resultatet av social praktik, kan vi förstå staden som en av många centrala platser där interaktionen mellan individer och grupper äger rum, reproduceras och med tiden omformas. Jag har försökt se staden under de olika perioderna

som en mötesplats; mellan den framväxande kungamakten och lokalbefolkningen, mellan kungamakten och kyrkan, mellan borgare och domkapitelsmedlemmar, mellan aristokratiska biskopar och borgmästare, mellan landshövdingar och stadens magistrat. På så sätt blir studiet av staden och dess olika uttryck betydelsefullt för att förstå hur ett samhälle fungerar och förändras.

•

Så står vi då återigen framför biskop Henrik och hans lovtal över de brandsäkra stenhusen. Vår tolkning av stenhusen har ofta gått ut på att de är ett uttryck för stilideal och praktisk nytta, möjliggjord av ekonomiskt överflöd och vilja att uttrycka status. Alla dessa skäl kan vara förklarande och behöver inte utesluta varandra. Utöver detta har i denna bok gjorts försök att tillföra ytterligare en aspekt, att stenhusen i Linköping var ett led i att skapa en alldeles särskild identitet under 1300-talets andra hälft, nämligen det residerande domkapitlet i Linköping. I denna kontext har stenhusen haft betydelse för att konstruera en speciell social struktur, domkapitlets kaniker boende tätt intill varandra som en bild av den starka och enade kyrkan.

Kanikernas gårdar runt domkyrkan med sina höga stenhus och stora trädgårdar har bidragit till att prägla människor och deras beteende, deras dagliga liv och rörelsemönster i staden. Samtidigt har det ständigt föränderliga mänskliga livet och förhållandet mellan människorna i staden småningom förändrats, vilket lett till att residensgårdarna upplösts och stenhusen fick nya funktioner eller revs. Det är den tolkning som har framförts här.

Så har vi förstås biskop Henriks egna ord som ytterligare en tolkning – stenhuset som en bild för det goda livet...

Bilagor

1-21

I följande kapitel kommer en rad delundersökningar att presenteras, vilka bildar empiriskt underlag för framställningen i de övriga kapitlen.

BILAGA 1. ARKEOLOGISKT KÄLLMATERIAL

Det arkeologiska källmaterialet från Linköping har tidigare diskuterats ur källkritisk aspekt (kap. 4.1). I det följande ska göras en mer ingående beskrivning av principerna för insamlingen och bearbetningen av källmaterialet. De arkeologiska undersökningarna finns sammanställda i två register, det stadsarkeologiska registret (SR) och det byggnadsarkeologiska registret (BR). Birgitta Broberg utarbetade dessa register redan 1980-83 i samband med förarbetet till en rapport i projektet Medeltidsstaden som av olika skäl aldrig kom till trycket. Dessa register har senare kompletterats av undertecknad. Utgångspunkten för Medeltidsstadsprojektet var att göra en enkel men heltäckande genomgång och sammanställning av materialen i de svenska städerna för att underlätta en jämförelse mellan städerna. Uppläggningen i de nu aktuella registren är något förändrad gentemot Medeltidsstadsprojektet.

Det **stadsarkeologiska registret (SR)** omfattar uppgifter om 336 arkeologiska undersökningar, där varje enskild undersökning (vanligtvis detsamma som ett ärende) har fått ett eget nummer. Materialet omfattar perioden 1853 till och med 1999. Lokaliseringen och därmed benämningen på varje enskild undersökning sker genom kvarter eller gata, beroende på var undersökningsytan är belägen. Rapportens författare anges, liksom diarienummer och fyndnummer. Under rubriken rapport anges om det finns någon rapport, i så fall av vem och när den skrivits. Begreppet "rapport" har tillämpats generöst och även tämligen kortfattade alster benämns som rapporter, förutsatt att de innehåller någon form av verbal beskrivning om var, när och hur undersökningen ägt rum, samt helst någon form av bearbetning eller tolkning av resultaten. Finns det endast obearbetat fältmaterial i form av ritningar har detta angivits.

Materialet är mycket heterogent och undersökningarna i registret har därför typindelats för att underlätta en utvärdering. Benämningar av olika typer av undersökningar har varierat genom åren. Den nu rådande administrativa indelningen i utredning, för- respektive slutundersökning har visserligen fått ett brett genomslag, men är främst tillkommet för att underlätta vid handläggning av arkeologiska tillståndsärenden men är mindre lämpade för att beskriva hundra års verksamhet i de medeltida städerna.

Typindelningen har i materialet dels utgått från undersökningens omfattning, dels källmaterialets karaktär och status. En undersökning av större omfattning med plan och profil-

dokumentation har kallats klass I. Mindre undersökningar med huvudsaklig dokumentation i profil, typ "schaktkontroll", har kallats klass II, medan aktiviteter av typen "antikvarisk kontroll" utan att kulturlager berörts eller dokumenterats har kallats klass III. Därtill har hänsyn tagits till om undersökningarna har bearbetats eller rapporterats, där a) står för rapport och b) står för ej rapporterad undersökning. Klass II c står för en "arkeologisk observation", vilket betyder att kulturlager berörts men huvudsakligen inte blivit dokumenterat mer än genom foto, tidningsartikel, brev etc.

Nedan följer undersökningsklasserna definierade:

Ia Arkeologisk undersökning, omfattar viss yta, med dokumentationsmaterial omfattande plan och profil, rapport med verbal beskrivning och tolkning.

Ib Arkeologisk undersökning, som ovan men utan rapport.

IIa Mindre arkeologisk undersökning ("schaktkontroll"), dokumentationsmaterial främst omfattande profilritning, rapport som ovan.

IIb Mindre arkeologisk undersökning som ovan, endast dokumentationsmaterial (ritningar) och ej rapport.

IIc Arkeologisk observation, kulturlager berördes men huvudsakligen ej dokumenterat, foto, tidningsklipp, brev.

III Antikvarisk kontroll, kulturlager berördes ej.

De drygt 300 arkeologiska undersökningarna är naturligtvis av mycket skiftande omfattning och kvalitet. Vad som dock utmärker materialet är att det till stor del är rapporterat eller finns tillgängligt i form av dokumentationsmaterial, främst på Östergötlands Länsmuseum samt på ATA i Stockholm. Inventeringen har gjorts systematiskt på dessa båda institutioner och materialet kan nog sägas till allra största delen spegla den arkeologiska och antikvariska verksamheten.

Till projekt Medeltidsstadens register hörde en blankett med beskrivning av dokumentationsmaterialet samt en sammanfattning av undersökningen. För Linköpings del finns SR 1-154 beskrivna på detta sätt, vilket dock inte har fortsatt i samband med föreliggande komplettering. Beskrivningen på dessa blanketter byggde på en läsning av varje enskild undersökning och var tänkt som ett hjälpmedel vid framtida forskning och ärendehantering. Det måste dock anses vara mycket viktigt att det är den enskilda grävningsrapporten som är huvudkällan, antingen det är fråga om forskning eller planering för kommande undersökningar. Varje arkeologisk rapport innehåller tolkningar av en ursprunglig verklighet i fält, medan varje sammanfattning och bearbetning utgör ett nytt tolkningsled. Vid en bedömning av en äldre arkeologisk undersökning är det viktigt att gå tillbaka till ursprungsdokumentationen eller rapporten för att kunna göra en tolkning utifrån det aktuella kunskapsläget.

Det stadsarkeologiska registret finns redovisat i en GIS-databas (programvara ArcView). I samband med digitaliseringen av registret visade det sig vara nödvändigt med en mer distinkt numrering av de arkeologiska undersökningarna än som vanligtvis är fallet med redovisningen i projekt Medeltidsstadens rapporter. I registret för Linköping har varje arkeologisk undersökning, oftast varje ärende, fått ett eget nummer, medan de olika schakten inom varje undersökning givits ett undernummer betecknat med en bokstav.

I GIS-databasen har schaktens läge redovisats på en modern stadsplan. Det stadsarkeologiska registret har gjorts i registerprogrammet MS Access, vilket kopplats till GIS-databasen. Utöver denna redovisning har GIS-databasen använts för att markera olika arkeologiska objekt, såsom hus, murar, gravar, vägar etc. Databasen har spelat stor roll vid den rumsliga analysen. Till data-

basen har även förts en digitaliserad och rektifierad version av 1696 års tomtkarta.

Det är viktigt att poängtera hur inprickningen av undersökningarna har gjorts. Inventeringen har fram till år 1998 gjorts analogt, med inprickningar av schakten på papperskartor i skala 1:400. Dessa har under 1998 digitaliserats. Från och med 1999 digitaliseras schakten direkt. Inprickningarna på papperskartan resp. det digitala registret blir givetvis aldrig bättre än underlaget, dvs rapporten eller fältritningarna. Kvaliteten på dokumentationsmaterialet är högst skiftande och fram till 1980-talet är inmätningar efter lokalt koordinatsystem regel. Dessa utgår oftast från befintliga hus el. dyl. och för inprickning av äldre grävningar har det varit värdefullt att ha tillgång till ett äldre kartmaterial i byggnadsinventeringen från 1970-talets början. Denna inventering av Sune Ljungstedt bygger på äldre stadsplan med mycket av den äldre bebyggelsen bevarad.

Från 1980-talet blev det vanligare att de större undersökningarna mättes in efter Linköpings lokala koordinatnät. Flertalet undersökningar har dock inte mätts in på detta sätt och så sent som vid slutet av 1990-talet förekommer fortfarande inmätningar utifrån hushörn och t.o.m. trottoarkantstenar o. dyl. Exempel på att dylika inmätningar kan slå fel på flera meter finns t. ex. vid S:t Persgatan (SR 183). Mot slutet av 1990-talet började digitala inmätningar förekomma. *Det bör således kraftigt understrykas att inmätningsmetodik bör kontrolleras innan registrets och GIS-databasens uppgifter används för t. ex. handläggning av nya undersökningsärenden!*

Det stadsarkeologiska registret planeras att senare spridas i en enklare stencilerad version, men redovisas inte närmare i denna bok.

Det **byggnadsarkeologiska registret BR** redovisar de murade byggnaderna i Linköping med förmodad medeltida datering. Registret omfattar bevarade byggnader, arkeologiskt undersökta byggnader samt byggnader kända genom skriftligt material och kartmaterial. Inventeringen har gjorts i form av en blankett per byggnad och finns sammanfattad i en tabell (fig. 141). I de fall byggnaderna blivit arkeologiskt undersökta har de även fått ett SR-nummer. Det byggnads-arkeologiska registret finns även redovisat i GIS-databasen.

BILAGA 2. DATERING AV KERAMIKMATERIAL FRÅN LINKÖPING

I kap. 4.1 diskuterades möjligheten till att upprätta en lokal keramikkronologi för Östergötlands del, baserad på ett antal arkeologiska undersökningar i Söderköping, Norrköping, Linköping och Vadstena. Genom seriation gjordes försök att fastställa brytpunkterna för respektive mest frekventa godstyp. Detta är en möjlighet att diskutera datering av enskilda grävningars bebyggelsefaser i Linköping, trots ett mindre välundersökt arkeologiskt källmaterial.

Hittills har endast keramikmaterialet från **kv. Brevduvan** analyserats på detta sätt.[1] Sammanfattningsvis visar denna på att nästan-stengodset CI dominerade under fas 3 och avlöses av stengodset CII i fas 4. Fas 5 uppvisar en bild som avviker från Söderköpingsmaterialen, där stengodset går tillbaka och yngre rödgods utgör största grupp medan nästan-stengodset återigen blir näst största grupp. Från och med fas 6 dominerar dock klar- och grönglaserad yngre rödgods totalt, följt av vitlerdekorerad yngre rödgods.

Om vi studerar keramikkronologin närmare visar det sig dock att det finns ett stort "brus", dvs. en inblandning av yngre keramiktyper i äldre lager. Exempelvis finns skärvor av vitlerdekorerad yngre rödgodskeramik redan i lager från fas 3 och framåt. Förklaringen till detta ska

1 Feldt & Tagesson 1997 s. 60 ff.

sannolikt sökas i undersökningsmetodiken, där den glesa bebyggelsestrukturen med stora öppna ytor, sannolikt brukad för trädgårdsodling och annat, medfört en i vissa områden stor omlagring utan att man tagit aktivt ställningstagande angående kulturlagrens funktion och tillkomstsätt. En utväg ur detta dilemma kan trots allt vara att studera keramikförekomsten genom denna form av seriation. Genom att behandla fördelningen mellan godstyperna procentuellt finns möjligheten att bortse från även ett förhållandevis stort "brus".

Dateringen av faserna i kv. Brevduvan behandlades utförligt i publikationen 1997, men skulle kunna diskuteras ytterligare. Hittills har det funnits en outtalad och obekräftad hypotes om en fördröjning i keramikimporten till Linköping jämfört med Söderköping. Brytpunkten mellan CII och BII:4 infaller i kv. Köpmannen ca 1350–70 medan samma brytpunkt har dendrodaterats till 1380-talet i kv. Brevduvan. Det är oklart om en liknande fördröjning har ägt rum mellan Söderköping och Linköping även för andra faser.

Under fas 1–2 är keramikmaterialet mycket litet, men antyder dock att dessa faser ligger i en period före nästan-stengodsets dominans, dvs 1200-talet. Fas 3 daterades genom dominansen av CI till 1300-talets första hälft, medan fas 4 genom dominansen av CII daterades till 1300-talets andra hälft. Alternativt skulle fas 4, dvs den äldsta bebyggelsefasen, möjligen kunna dateras till tiden före sekelskiftet, vilket kommer att diskuteras längre fram. Fas 5 har daterats genom en dendrodaterad träkällare till 1384/85, vilket fick till följd att fas 5 tolkades börja vid 1300-talets slut. Fas 7–8 har myntdaterats till 1600-talet.

Ytterligare några keramikmaterial från Linköping har studerats med samma metod och ska kort kommenteras här. **Kv. Basfiolen** som undersöktes 1987 erbjuder ett litet men stratigrafiskt väl undersökt material. Fördelningen mellan godstyperna har jämförts med resultaten från kv. Brevduvan, även om materialet endast omfattar 90 skärvor och därför bör betraktas med viss reservation. Fas 1 domineras totalt av CII med ett inslag av yngre rödgods, medan CI saknas helt, vilket lett till att fasen daterats till 1300-talets andra hälft. Fas 2 domineras fortfarande av CII men med stort inslag av BII:4. Tillsammans med dateringen av ett skomaterial från en brunn från denna fas har en datering till 1400-talet föreslagits. I fas 4 dominerar BII:4 med vitlerdekorerat rödgods som näst största grupp, vilket tillsammans med fynd av kritpipor har givit en datering till 1600-talet. Fas 5 domineras av BII:4 och fajans och har daterats till perioden efter branden 1700. I likhet med resonemanget kring kv. Brevduvan ovan är det möjligt att dateringen av början på fas 1 ska skjutas bakåt till strax före 1300-talets mitt, medan fas 2 börjar redan under 1300-talets andra hälft.[2]

Undersökningen från kv. Basfiolen ska jämföras med den närbelägna undersökningen i samma kvarter 1979. Den har daterats genom mynt till perioden 1300–1500-talen, medan keramikmaterialet är mindre användbart eftersom man tillämpat stickgrävningsmetoden. En sammanställning i det rapportmanus som föreligger ger en oklar bild av godstypernas fördelning. Det kan dock vara intressant i sammanhanget att se på keramikmaterialet i sin helhet. Andelen CI är något större och visar med förekomsten av 6 st. BI- och 3 st. BII:1-skärvor på en något äldre miljö, vilket även myntfynd med datering till som äldst 1320-talet pekar på. Dateringen av den äldsta fasen till 1300-talets första hälft motsäges inte av keramikmaterialet.[3]

I trakten av **Stora torget** finns några äldre undersökningar med keramiskt material som kan studeras på samma sätt. 1961 gjordes en mindre undersökning i torgets södra del som tidigare var bebyggd, den s.k. Holmen. Materialet från

grävningen omfattar endast 76 skärvor men tack vare en tydlig lagerbild har materialet undersökts i tämligen tillförlitliga bebyggelseskikt. I fas 1 dominerar CII men med närvaro av såväl BI, CI och BII:4. Fasen har i rapporten daterats till 1200-talet p.g.a. av förekomsten av svartgods, men dominansen av stengods tyder på att en datering till som äldst 1300-talets första hälft är mer trolig. Fas 2 har en jämn fördelning mellan BII:4, CI och CII, tidigare har en datering till 1400-talet föreslagits, vilket verkar sannolikt. Närvaron av en stor andel vitlerdekorerat rödgods härrör från endast en fyndpost. Fas 3 har daterats till efterreformatorisk tid, vilket verkar troligt genom den höga andelen BII:4 och vitlerdekorerat rödgods och avsaknaden av stengods.[4]

Kv. Apoteket undersöktes 1971 genom en metod där bebyggelsen och anläggningarna redovisades på fem schaktplaner och där fynden har samlats i rutor och angivits efter nivå. En fasindelning gjordes 1993 av undertecknad, där varje bebyggelseskikt, redovisat på separat ritning, har fått motsvara en fas. Genom att jämföra ruta och nivå med ritningarna har fynden med viss osäkerhet kunnat knytas till bebyggelseskikt och har på så sätt fasindelats. Fyndmaterialet är registrerat i sin helhet men endast delvis bevarat och man har sparat endast ett fåtal skärvor per ruta och nivå. En uppdelning mellan yngre rödgods och vitlerdekorerat rödgods är således omöjlig. En redovisning av keramikmaterialet i en seriation visar på ett stort "brus" som säkert har sin grund i brister i undersökningsmetodiken. Ett förhållandevis stort myntmaterial, där varje enskilt mynt mätts in med större precision, kan dock användas vid en datering av faserna.

Yngre rödgodskeramik dominerar totalt i alla faser. I fas 1 och 2, som endast omfattar 16 skärvor, finns dock ett inslag av stengods, samt närvaro av nästan-stengods och yngre svartgods. Ett mynt från 1370–80 samt inslaget av äldre skärvor tyder på en datering till 1300-talet. I fas 3 saknas stengods men det finns istället ett större inslag av nästan-stengods. Två mynt från 1400-talets första hälft daterar fasen till 1400-talet. I fas 4 dominerar yngre rödgods totalt, medan stengods och fajans endast står för en liten del. Fyra mynt pekar på en datering till 1500-talet och möjligen en bit in i 1600-talet. Fas 5 kan dateras till 1600-talet genom myntfynd, där skiftet mellan faserna kan närmare bestämmas till 1630–40-talen. I denna fas dominerar yngre rödgods med mellan 70–86%, samtidigt som fajans står för den näst största godstypen.[5]

Kv. Ambrosia undersöktes 1966 vid en större arkeologiska undersökning. Det keramiska materialet består av ca 1100 skärvor. Det var dock främst anläggningar som undersöktes och dessa kan grovt delas in i två faser, dels en senmedeltida, med två stenhus och ytterligare trähus, samt ett mindre undersökt skede som förmodligen hör till efterreformatorisk tid. Flera anläggningar är daterade genom ett stort myntmaterial. En sammanställning av hela keramikmaterialet visar att andelen rödgods dominerar totalt med en mindre andel vitlerdekorerad keramik samt ett mycket litet antal övriga godstyper. Andelen äldre skärvor är mycket få, vilket kan bero på bristande undersökning av de äldsta lagren. Det stödjer dock en allmän datering av den dokumenterade bebyggelsen till främst senmedeltiden och med en mindre aktivitet under 1500–1600-talen.

Ett försök har gjorts att studera keramikfördelningen per anläggning. För stenhusens del representeras sannolikt det allra största mate-

2 Tagesson 1996.

3 SR 279, rapportutkast av Kenneth Svensson.

4 SR 100, otryckt rapport Lindqvist 1961.

5 SR 14, otryckt rapport Kindvall 1971.

rialet av fyllnadsmaterial, som speglar tiden för byggnadernas destruktion. I fyllningen till den äldre badstugan A10 och i golvnivån till det nya huset A9 har ett stort myntmaterial tillvaratagits, som daterar förändringen till 1400-talets andra hälft. Sannolikt är godsfördelningen i fyllningen i A10 representativ för 1400-talets mitt eller andra hälft med tämligen jämn fördelning mellan yngre rödgods, nästan-stengods och stengods. Först i den nya byggnaden A9 finns ett keramiskt material där yngre rödgods dominerar, med mycket liten andel stengods som kan dateras till huvudsakligen 1500-talet.[6]

Från de senaste årens undersökningar har större keramikmaterial framför allt framkommit vid från undersökningarna kv. Absalon och vid Bastuplan 1998. Undersökningen i kv. Absalon är i skrivande stund inte rapporterad eller bearbetad, men preliminärt kan ett antal skärvor äldre svartgods peka på en bebyggelsefas från 1100- eller 1200-talet. Även vid Bastuplan har äldre skärvor framkommit som tyder på närvaro av aktivitet under tidig medeltid i området, men de kan enligt de presenterade fyndomständigheterna i rapporten svårligen sammanställas med bebyggelselämningarna på platsen. Keramikmaterialet som har knutits till de äldsta anläggningarna domineras däremot av stengodskeramik som snarast antyder en datering till 1200–1300-talen (vidare bil.20).

BILAGA 3. RUNSTENAR OCH RUNRISTADE GRAVHÄLLAR I LINKÖPING

Runstenarna och de runristade gravhällarna i Linköpingstrakten har tidigare utförligt presenterats av Sven B.F. Jansson 1950, 1958 och 1975 och Sune Ljungstedt 1975. Fem av dessa är av särskilt intresse då de har funnits inom eller i närheten av det medeltida stadsområdet.

Runstenarna har daterats av Jansson tämligen allmänt till 1000-talets första hälft. På grundval av den stilistiska analys av runstenarnas ornamentik som utarbetats av Ann-Sofie Gräslund har Per Stille nyligen föreslagit en mer preciserad datering, vilken återges i det följande.[7]

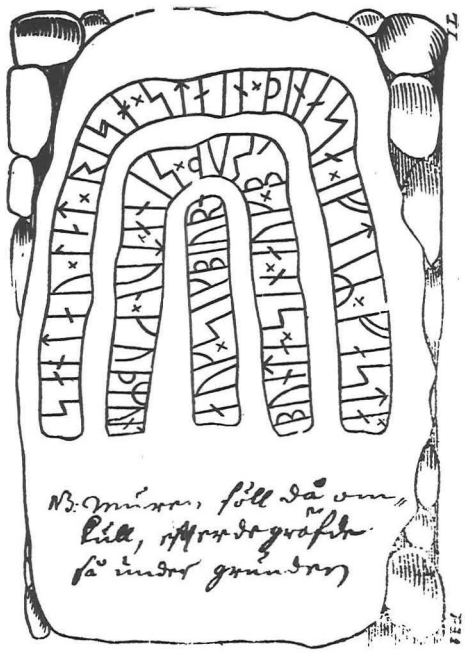

Fig. 103. Runsten under 1600-talet inmurad i S:t Lars tiondebod. Träsnitt av Hadorph och Leitz, efter Jansson 1975.

Den s.k. **Nykvarnsstenen Ög 112** (fig. 16), påträffades 1874 i samband med markarbeten för en fabriksbyggnad vid Nykvarn, dvs strax norr och öster om den gamla broövergången vid Gamla Stångebro. Den finns numera rest på en gravhög ett stycke därifrån, den enda bevarade av tidigare minst fem kända högar. Stenen är försedd med ornamentik och inskriften "*Värun lät resa denna sten efter Bove, sin son, och efter Äsgärd, sin dotter. Gud hjälpe deras själ*". Ristningen kan dateras till 1040–1070.[8]

I närheten av denna påträffades 1950 den s.k. **Kallerstadsstenen**, numera uppställd i Museiparken. Liksom Nykvarnsstenen har även denna en fyndplats som antyder att den stått invid den gamla vägen eller möjligen blivit flyt-

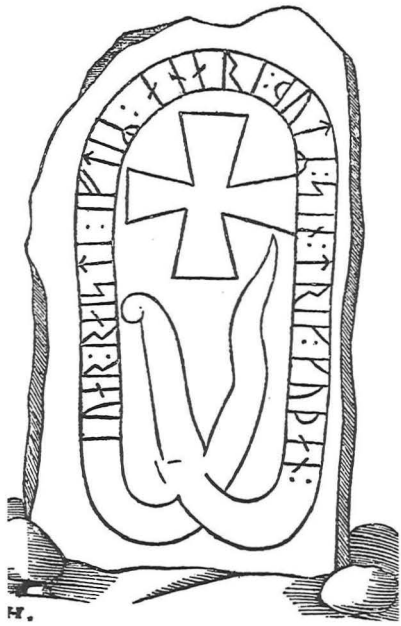

Fig. 104. Runsten på 1600-talet rest på Skolmästaregården söder om domkyrkan, Ög. 130. Träsnitt av Hadorph och Leitz, efter Jansson 1975.

tad från ett läge vid Gamla Stångebro. Inskriften lyder: "..*–björn och Åsbjörn de reste denna sten efter Vigfast, sin fader. Han blev död i England, Helgas son.*" Ristningen dateras till 1010–1040.[9]

Tre stenar är kända från det senare stadsområdet. En runsten fanns inmurad i **S:t Lars tiondebod Ög 128** (fig. 103), i nordvästra delen av kyrkogården, omtalad som spannmålsbod på 1600-talet. Den är numera rest i Valla folkhögskolas trädgård. Stenen har en enkel oornerad ristning och inskriften lyder: "*Sandö lät resa denna sten efter Faste, sin make, och efter sina två bröder Gudmund och Sigbjörn.*" Ristningen kan dateras till 990–1020.

En andra runsten, numera förkommen, angavs under 1600-talet stå rest på **Skolmästaregården Ög 130 (fig. 104)**, i stadens västra del. Stenen var försedd med kors och inskriften lydde enligt Hadorphs läsning: "*Joar reste efter..., en god dräng.*" Ristningen dateras till 1010–1040.

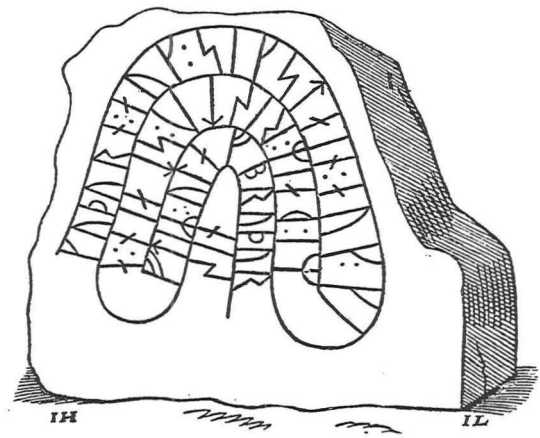

Fig. 105. Runsten på 1600-talet rest på "Modis gård", dvs tomt 193, vid S:t Larskyrkan, Ög. 193. Träsnitt av Hadorph och Leitz, efter Jansson 1975.

Den tredje runstenen som också är förkommen angavs på 1600-talet stå rest "**på Modis gård" Ög 129** (fig. 105). Denna plats kunde inte Jansson lokalisera, men överensstämmer säkerligen med tomt 193 enligt 1696 års karta, en gård som då tillhörde "*Modi Nilssons arvingar*". Tomtens tillkomsthistoria har kunnat rekonstrueras genom en förnyad analys av de arkeologiska undersökningarna i kv. Dahlian och i Storgatan 1960 (bil. 20). Den var från början en del av kyrkogården kring S:t Lars, men har lagts ut i samband med att kyrkogården minskades, sannolikt under 1300–1400-talen. Stenen har liksom Ög 128 en enkel oornerad ristning, inskriften lydde enligt Hadorph: "Gudtorn och Sigsten och Gere de reste stenen efter Olav, sin broder." Ristningen kan dateras till 990–1020.

---

6 SR 12 Lindahl 1967.

7 Gräslund 1991, 1992, Stille 1999 s. 80 f., pers. komm. januari 2001 fil.dr. Per Stille, Lund.

8 Jansson 1975 s. 45 ff.

9 Jansson 1950 s. 341, 1975 s. 65 ff.

Förutom dessa runstenar hittades vid restaureringen av S:t Larskyrkan fyra hällar till **gravmonument i vikingatidsstil.** Den första stenen hittades i sekundärt läge omedelbart norr om den äldsta kyrkans altargrund, ovan det äldsta trägolvet och i ett yngre kalkbrukslager. Hällen hade spår av ursprunglig polykromering som senare målades upp på nytt. Den finns idag placerad i kyrkans vapenhus. Inskriften lyder: "*Gera lät göra detta minnesmärke över Tord, sin man, och Sigrid, ungmön, över sin fader. Gud hjälpe hans själ*" (fig. 59).

Den andra stenen hittades som urbottning under äldsta kyrkans västgavel och hade brutits sönder. Den är numera uppställd i den s.k. kryptan under kyrkans golv. Inskriften lyder: "*Hägvald lade denna sten efter Öde, sin gode son*". Förutom dessa två välbevarade stenar hittades ytterligare delar av två lockhällar, som dock inte har kunnat tydas. De runristade gravhällarna kan enligt Stille dateras till 1040–1070.[10]

Vid undersökningarna i domkyrkan 1910 hittades ytterligare en gravhäll, dock med latinsk inskription men i övrigt i runstensstil (fig. 58). Den var inmurad i den romanska kyrkans ena kormur, ornerad på båda sidor, försedd med kors och målad i olika färger. Den bevarade texten; "... *MEMENTO ME ... NUM TUUM* ..." återgår sannolikt på Lukas 23:42 (Herre kom ihåg mig, då du kommer i ditt rike). Sigurd Curman som har behandlat fyndet menar att den varit en gavelhäll från ett gravmonument i vikingatidsstil, rest över en förnämlig kristen person, och tolkar den som en indikation på att det funnits en kristen begravningsplats före den romanska stenkyrkans tid.[11]

Jansson skrev 1975 att ingen av runstenarna i stadsområdet har "befunnit sig på sin ursprungliga plats, när vi först lär känna dem".[12] Detta gäller förvisso för den inmurade stenen i boden, men de två andra stenarna i staden beskrivs på 1600-talet som om de stod resta på respektive tomt. Detta innebär givetvis inte att de nödvändigtvis stått resta på ursprunglig plats, särskilt stenen på Skolmästaregården skulle kanske kunna antas ha ditflyttats som ett utslag av en stormaktstida vurm för forntiden. Sett i ett större perspektiv är stenarnas placering anmärkningsvärd. Två av stenarna är knutna till den speciella miljön kring S:t Larskyrkan med sina dokumenterade runristade gravhällar. Den tredje stenen har ett läge som anknyter dels till den viktiga landsvägen genom landskapet mot Skänningebygden, d.v.s. längs samma vägsträckning som de två andra runstenarna vid Stångebro, dels till området kring domkyrkan (fig. 72).

Bland de runstenar i Linköpingstrakten som Jansson behandlade 1975 kan visserligen endast ett fåtal antas ha stått på sina ursprungliga platser. Samtidigt påpekar Jansson att området kring Linköping är synnerligen rikt på runstenar, med Slaka, S:t Lars och Kärna socknar som de runstensrikaste. Flera har haft en placering i anslutning till viktiga landsvägar, medan andra idag återfinns i sekundärt läge i kyrkorna. Sedda i detta sammanhang antyder möjligen de tre stenarna från stadsområdet närvaron av en bebyggelse av speciellt slag inom det område där staden senare uppkommer.

10 Jansson 1958 s. 252, 1975 s. 83 f. Ljungstedt 1975 s. 111. En äldre benämning, *Eskilstuna-kista*, har man på senare tid sökt ersätta med en bättre. *Gravmonument i vikingatidsstil* har nyligen myntats av Helmer Gustavsson, se Hedvall & Gustavsson 2001, s. 151.

11 Kraft 1975 s. 116 ff., Curman 1932 s. 11 ff. Ett fynd av en ornerad kalksten framkom i samband med undersökningarna i kv. Absalon 1998 SR 321 och har tolkats som en del av ytterligare gravmonument i vikingatidsstil (se Feldt msk.), men detta fragment är helt planslipat och sannolikt istället rester efter en yngre gravsten.

12 Jansson 1975.

BILAGA 4. S:T LARSKYRKAN

S:t Larskyrkan har översiktligt presenterats i kap. 4.3 med forskningshistorik och en sammanfattning av kunskapsläget. Nedan följer en mer utförlig beskrivning av äldre undersökningar och tolkningar. Kyrkan är idag till sina äldsta delar från 1100-talet, med långhus, kor och absid framgrävd och tillgänglig under nuvarande kyrkans golv, medan det ännu bevarade tornet är tillkommet senare under 1100-talet. Kyrkans långhus och kor tillkom vid en ombyggnation vid 1800-talets början (fig. 18, 35, 106-108).

De äldsta gravarna vid S:t Larskyrkan består av dels träkistor av ålderdomlig typ, dels runristade gravmonument. De 28 helt eller delvis bevarade träkistorna vid S:t Lars hittades dels under och i anslutning till tornet och i kyrkans västra del, men även ett fåtal i kyrkans östra del. Flera kistor har förstörts i samband med att stenkyrkan uppfördes vilket visar att de tillhör ett äldre skede. Ekkistorna är lätt trapetsoida och av en konstruktion med bottenplankan intappad en bit upp i gavelstycket, så att kistorna står på fötter. Denna konstruktion har iakttagits i andra sammanhang och kistorna dateras vanligen till tidig medeltid, oftast missionsskedet. Kistornas konstruktion återfinns senare fram till medeltidens slut i form av kyrkkistor och allmogekistor (fig. 106).[13]

Vid samma undersökning hittades rester av minst 10 stenkistgravar, i form av runristade gravhällar, samtliga i sekundärt läge. Flera av stenarna har använts som urbottning i samband med uppförandet av stenkyrkans murar. Zachrisson har tolkat träkist- och stenkist-gravarna som samtida och framhåller att kyrkogården således haft såväl enklare som mer påkostade gravformer.[14]

Förutom dessa gravar i och invid kyrkan har ytterligare tidigmedeltida gravar hittats i korsningen S:t Larsgatan och Storgatan vid schaktningar 1960. Det rör sig om fem gravar där kista II och III var så välbevarad att det framgick att konstruktionen var densamma som i S:t Larskyrkan, med bottenplankan intappad i gaveln. Skelettet i kista III har haft armställning utmed sidan eller över bäckenet, dvs Redins typ A eller B.[15]

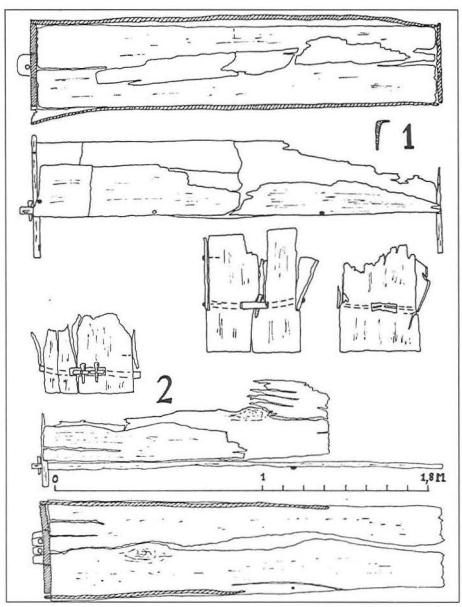

Fig. 106. Träkistor från missionstiden, efter Zachrisson 1958.

13 Zachrisson 1958 med diskussion kring datering; liknande träkistgravar med intappad botten även invid Skara domkyrka, daterade till 1000–1100-talen, Sigsjö 1986 s. 213.

14 Zachrisson 1958, Jansson 1958 s. 252 ff. och 1975, Cnattingius 1963. Se ovan bil.3.

15 SR 105 och 106. Rapport av Lindqvist 1960 och kompletterad av Lindahl 1960. För armställningar se Redin 1976. Hittills enda undersökning av armställningar från ett östgötskt material från Vreta kloster gjordes 1988, då Redins armställningstyper visade sig ha relevans även i ett östgötskt material, se Tagesson 1990. Den relativa kronologin verkar således stämma, med typ A äldst och typ D yngst.

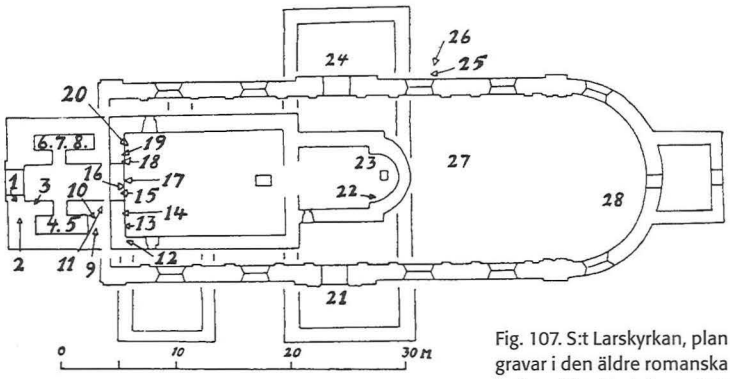

Fig. 107. S:t Larskyrkan, plan över tidig medeltida gravar i den äldre romanska och den nuvarande kyrkan. Efter Zachrisson 1958.

Även norr om kyrkan har hittats gravar. 1945 undersöktes två schakt nära Ågatan, där bl.a. en starkt förmultnad kista hittades. Enligt rapporten har bottenplankan vilat på en grovt tillyxad avsats på gavelstycket, ca 1 dm. ovan bottenkanten, vilket även framgår av en teckning. Den döde hade armarna lagda utmed sidorna, vilket tyder på en gravställning av A-typ, som skulle kunna tyda på en tidigmedeltida grav.[16]

Ytterligare en träkistgrav hittades 1929 inte mindre än 30 meter norr om S:t Larskyrkan, i kv. Badhuset. Graven är endast dokumenterad genom foto och verkar dessutom skadad, och det är inte möjligt att konstatera om det rör sig om en kista av samma ålderdomliga typ som de ovan omtalade. Armställningen tyder snarast på D-typ, dvs en form som uppträder under senmedeltid och efterreformatorisk tid. Sannolikt har denna grav ingenting med kyrkogården vid S:t Lars att göra. En liknande grav utanför kyrkogård hittades även vid undersökningarna i kv. Brevduvan 1987.[17]

Kyrkogårdens utsträckning kommer att diskuteras vidare i bil.20, framför allt med utgångspunkt i undersökningarna i Storgatan och kv. Dahlian 1960. Av dessa undersökningar framgår det klart att en äldsta tidigmedeltida kyrkogård sträckte sig så långt åt söder och väster om kyrkan, men att den senare under hög- eller senmedeltid blev mindre. Två mindre undersökningar i området söder om kyrkan och i nuvarande Storgatan har inte påvisat några gravar alls.[18] Det finns en spridd uppfattning att den tidigmedeltida kyrkogården vid S:t Lars skulle ha varit mycket stor, vilket sannolikt går tillbaka på den enda graven i kv. Badhuset. Med största sannolikhet har kyrkogården inte sträckt sig längre än till Ågatan norr om kyrkan, dvs den har omfattat ett lika stort område norr som söder om kyrkan.[19]

Den romanska stenkyrkan byggdes av kalksten på 1100-talet och bestod av ett långhus med kvadratiskt kor och absid (fig. 107). I ett dokument från 1241 omtalas att biskop Kol (ca 1170–1196) ska ha invigt kyrkan, varför flera äldre forskare ansett att den romanska kyrkan kan dateras till 1100-talets slut.[20] Tornet har tillbyggts kort tid efter långhuset, möjligen vid 1100-talets slut. Under 1400-talet tillkom valv, medan koret utvidgades på 1700-talet. Åren 1801–02 revs hela den romanska kyrkan utom tornet och det nuvarande långhuset byggdes.[21]

Redan Zachrisson höll det för troligt att en äldsta träkyrka legat inom den romanska stenkyrkans väggar. I kyrkans långhus fanns ett parti som saknade gravar av den äldsta typen. Dessutom framhåller han att ett antal kistor under stenkyrkans västgavel låg med sina huvudändar

Fig. 108. S:t Larstornets andra våning. Den manshöga öppningen mot väster har tolkats som utgång till en balkong eller dylikt. Foto Lars Ekelund.

längs en rak nord-sydllig linje, vilket skulle kunna tyda på att de var orienterade efter den äldsta kyrkans västra gavel, medan gravarna under tornet låg mera oregelbundet.[22]

Stratigrafin inne i kyrkan visade vid 1956–58 års undersökning på ett äldsta trägolv ovan orörd lerbotten som förekom i hela långhuset. Ovan detta hittades ett golv i form av ett kalkbrukslager och ovan detta rester av ett medeltida golv eller kulturlager med tilltrampad lerjord. De yngsta golvnivåerna utgjordes av dels ett senmedeltida tegelgolv som tolkades vara samtida med valvens pilastrar, dels ett golv från 1736 bestående av träplankor och kalkstensplattor.[23]

År 1988 gjordes en forskningsundersökning i kyrkan för att studera stratigrafin och att testa en hypotes om att det äldsta trägolvet tillhört en äldre träkyrka, den romanska kyrkans föregångare. Ett mindre schakt i långhusets norra del visade på förekomsten av ett tunt trägolv med rester av plankor i öst-västlig riktning. En meter söder om den romanska kyrkans norra långhusmur hittades en stenrad, 0,4 m bred och

16 SR 217, rapport samt teckning av träkista av Nils Olsson i ÖLMs arkiv.

17 SR 23, foto av Bengt Cnattingius 1929. Ang graven i kv. Brevduvan se Feldt & Tagesson 1997 s. 132. I samband med pesten år 1711 finns en uppgift om att Nils Nilsson Gråsten begravdes "i sin äng på Kareby ägor uti en asplund", trots att de flesta begravdes på en pestkyrkogård vid den s.k. Kampen vid Hunneberg, Kugelberg 1973-75 s. 245.

I skrivande stund, februari 2002 har ytterligare en dubbelgrav utom kyrkogård hittats i området norr om den medeltida staden, men datering är ännu oklar. Pers. komm. Ann-Charlott Feldt.

18 SR 190 och 328.

19 Se ex. Cnattingius 1963 s. 3, Ljungstedt 1975 s. 110. Platsens betydelse framgår även av att två runstenar sannolikt varit placerade i området, se kap. 5.2. Ang. bebyggelsen söder om kyrkan, se bil. 20, kv. Dykaren.

20 DS 305; Lundberg & Cnattingius 1929–30 s. 50, Cnattingius 1963 s. 6

21 Lundberg & Cnattingius 1929–30, Cnattingius 1963

22 Zachrisson 1958 s. 187

23 SR 88, rapport Ljungstedt 1958 i ÖLMs arkiv.

framgrävd till ca 1 m längd, till vilken trägolvet tycktes ansluta.

Ytterligare spår av denna stenrad och trägolv framkom i ett schakt invid den norra långhusportalen. Under stenraden hittades dock en nedgrävning med kalkstensflis och kalkbruk. I ett tredje schakt kunde trägolvet iakttas sträcka sig nästan ända fram till tornet i väster, dvs längre än vad som framgår av 1956–58 års rapport.

I rapporten från 1988 års undersökning har trägolvet och stenraden tolkats som rester av ett äldsta golvlager samt syllstensrad, men det faktum att en nedgrävning under syllstenarna innehöll kalkstensflis och kalkbruk samt att jorden under trägolvet innehöll kalkbrukskorn ledde till en vacklan i tolkningen ifall trägolvet kunde knytas till en träkyrka eller den äldsta stenkyrkan.[24]

Två mynt som hittades i anslutning till kalkbruksgolvet har efter rapporteringen bestämts till 1300-talet, vilket skulle kunna tyda på att kalkbruksgolvet har tillkommit senare och trägolvet därmed mycket väl skulle kunna vara stenkyrkans äldsta golv.[25] Även om det är en högst sannolik hypotes att den äldsta träkyrkan har legat på platsen för den senare romanska stenkyrkan saknas det således idag avgörande bevis.

Stenkyrkans långhus var försett med såväl nord- som sydportal. Eriksson har påpekat att nordportalen tycks vara endast litet använd och har troligen murats igen redan under medeltiden. Han har tolkat nordportalen som kungens eller prostens egen ingång, med paralleller till Flistads och Bjälbo kyrkor, där en nord- resp. västportal varit patronus egen ingång i direkt anslutning till huvudgården.[26] Förekomsten av en nordportal i S:t Larskyrkan bör kunna diskuteras i relation till ett medeltida stenhus i kyrkogårdens nordvästra del, år 1696 benämnd som kyrkans *Spannemåhlsbod*, samt kyrkans komministergård norr om Ågatan, vilken före 1592 sannolikt var del av prostens gård.[27]

Det ännu bevarade tornet är 11,5 x 10 m stort och består av fyra våningar. Bottenvåningen omfattar ett större avlångt rum med tunnvalv, omgivet av två mindre tunnvälvda rum. En trappa leder upp till andra våningen, som omfattar ett större rum med tunnvälvd sidokammare i norr. Tredje och fjärde våningen omfattar vardera ett rum, den översta en klockvåning med två ljudöppningar i vardera riktningen.

I den andra våningens västra vägg finns rester av en vid öppning, 1,4 m br och 1,9 m hög, med tre trappsteg som leder upp från golvet (fig. 108). Denna öppning har Eriksson tolkat som en utgång till en balkong, där kungen eller prosten kunnat tillkännage officiella uttalanden till folket, med närmaste parallell i tornet i Husaby, Västergötland. Även i den romanska kyrkans västgavel finns rester av en liknande öppning, men betydligt mindre, ca 0,6 m bred och 1,2 m hög. Strax väster om tornet har påträffats vid en schaktkontroll spår av ett större lager kalkflis, som skulle kunna tolkas som en tidig platsbildning framför tornet.[28] Eriksson har tolkat S:t Larskyrkan som en kungsgårdskyrka, med koppling till kungsgården Stång.

Jan Eriksson har hävdat att kyrkan bör ges en datering till 1100-talets början, med hänvisning till att kyrkan tidigt nämns som prosterikyrka och att den saknar välhuggen skråkantsockel. Sannolikt är hänvisningen till biskop Kols tid fråga om en återinvigning, möjligen efter en brand.[29] Dessa antagen fick sin bekräftelse vid en dendrokronologisk undersökning 1993, då tre prov från timmer i tornets bottenvåning och i södra murtrappan kunde dateras till ca 1177. Ytterligare två prover från samma våning har daterats till ca 1330 och tolkas som spår av reparation efter en brand. Denna datering tycks stämma väl med dateringen av kalkbruksgolvet i kyrkan, som sannolikt kan ha tillkommit vid samma tillfälle.[30]

BILAGA 5. DOMKYRKAN

Domkyrkans byggnadshistoria har jämte forskningshistorik översiktligt presenterats i kap. 4.3. I fortsättningen följer en något fylligare beskrivning av domkyrkan och dess byggnadshistoria, som uteslutande bygger på den senast föreslagna versionen av Ullén. Särskilt Ulléns förslag till beskrivning av byggnadsförloppet och tolkningen av byggnadsorganisationen kommer att uppmärksammas. Sammanfattningen nedan följer en fasindelning som helt bygger på Sveriges kyrkors framställning, men med tillagda underperioder som dock helt ansluter till texten i monografin (fig. 37).

Den romanska kyrkan

Den romanska föregångaren har undersökts och dokumenterats vid flera tillfällen. Den bestod av ett kort treskeppigt långhus med tvärskepp och kor som avslutades av tre absider (fig. 110). Västverket utgjordes av ett kraftigt torn i förband med långhuset, mittenrummet större än de båda flankerande rummen i norr och söder. Curman och Romdahl har rekonstruerat byggnaden som en basilika med högre mittskepp och lägre sidoskepp. Dateringen har skiftat, Curman ville knyta byggnaden till biskop Gisle (före 1139–1160-talet). En domkyrka bör dock ha funnits redan ca 1100, enligt den nya dateringen av Florenslistan, se kap. 3.

Den gotiska kyrkan

Period 1. Ca 1230–1250

Den äldsta delen av den gotiska byggnaden omfattar det ännu bevarade tvärskeppet, travé 7-9, som anslöt till den äldre kyrkans tvärskepp och långhus. (fig. 111) Till detta hörde ett för Skandinavien unikt utformat kor med omgång och med ett kapell i öster, numera bevarat endast under golvet. Detaljer i murverket visar att tvärskeppets norra och södra armar utformats som kapelliknande utrymmen, vilka bildat underlag för små torn, två i öster och sannolikt även två i väster (fig. 60).

Genom en påvebulla från år 1232 med vädjan till stiftets präster om frikostigt och kraftigt bistånd till det kyrkobygge som biskop Bengt Magnusson påbörjat framgår det att byggnadsarbetet sannolikt påbörjats en tid dessförinnan. Biskop Bengt (1220–1236) var bror till tidens starke politiker, Birger jarl. Samtidigt har ett domkapitel inrättats, vilket har byggts ut parallellt med domkyrkobygget. Ytterligare en påvebulla 1245 samt efterträdaren biskop Lars (1236–1258) stiftelsebrev från 1240-talet vittnar om det pågående bygget. År 1251 har Birger jarls son Valdemar krönts till kung i domkyrkan, ett faktum som lett till att samtliga forskare antagit att tvärskeppet och koret varit klart vid detta tillfälle.[31]

Inom byggnadsperiod 1 har två olika faser kunnat urskiljas. Fas 1A omfattar korets och tvärhusets planlösning, som man tolkat stod under tyskt inflytande, troligen med byggmästare och murare från Gotland. Inom period 1 förekommer inga stenhuggarmärken, kvaderstenshuggning har gjorts med otandad mejsel, dels med vertikal eller diagonal riktning, dels

---

24 SR 177, rapport av Tagesson 1989 i ÖLM:s arkiv.

25 Mynt F1 ca 1363-70, sållningsfynd funnet ovan golvet eller i fyllning ovan golvet, mynt F4 ca 1300-1325 rensningsfynd funnet i golvet. Myntbestämning av KMK 1994 efter rapportens slutförande, ÖLMs arkiv.

26 Eriksson 1987 s. 18.

27 Bil.6, 20 samt diskussion kap. 5.

28 SR 217, se bil.17.

29 Eriksson 1987 s. 16 ff.

30 Dendrokronologisk analys av Thomas Bartholin, Kvartärgeologiska avdelningen vid Lunds universitet, provnummer 14804–14809, analysresultat i ATA.

31 Ullén i Cnattingius et al. 1987 s. 242 ff., Cnattinigus 1987 s. 312 ff.

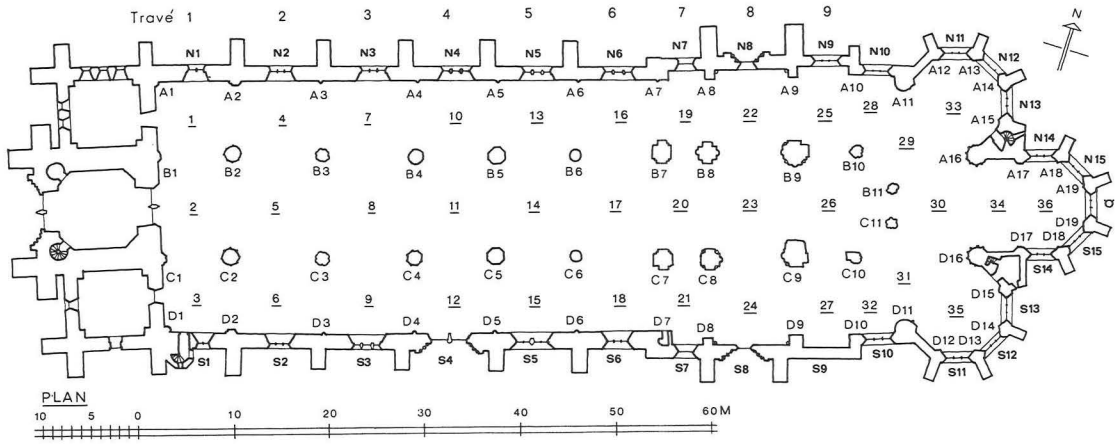

Fig. 109. Domkyrkan, numrering av pelare, valv och väggar. Efter Sveriges kyrkor.

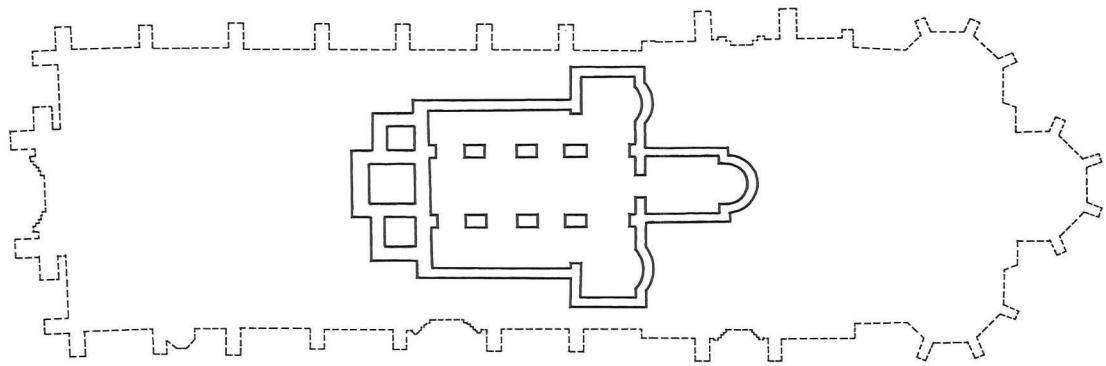

Fig. 110. Den romanska domkyrkan, ca 1100–1230. Efter Sveriges kyrkor.

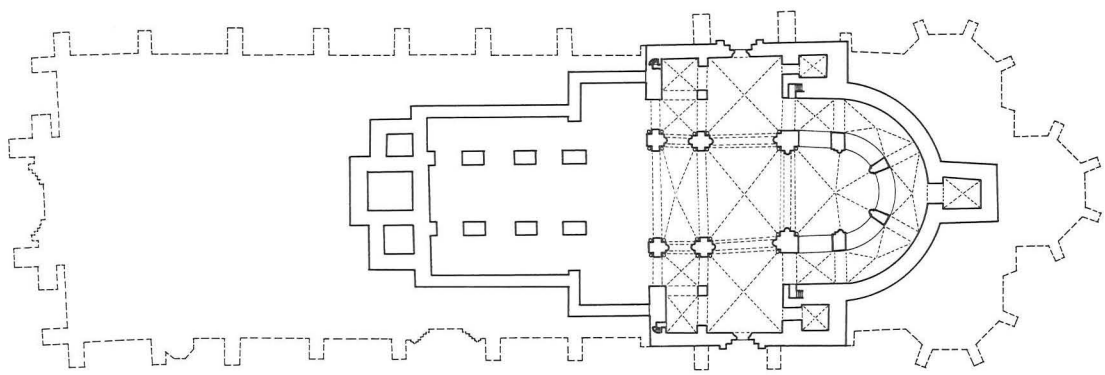

Fig. 111. Domkyrkans byggnadsperiod 1, ca 1230–1250. Efter Sveriges kyrkor.

mejselhuggning med kantslag och mittparti i olika huggriktningar. Fasen omfattar tvärskeppets norra och södra murar samt pelarna B9-C9. Dessa delar har sannolikt tillkommit under 1230-talet.

Fas 1B omfattar trefönstergruppen i norra muren, pelarna B8-C8 samt valven 20, 22 och 23. Denna byggnadsfas skiljer sig från föregående genom att stenen bearbetats med en tandad mejsel samtidigt som en engelsk stilpåverkan kunnat urskiljas i fönstrens former och en karaktäristisk ornamental utsmyckning i form av s.k. diamantsnitt. Denna fas har ansetts tillhöra periodens slutskede, dvs 1240-talet, och har tolkats som att delar av byggnadshyttan bytts ut. Uppträdandet av den tandade mejseln som huvudsakligt stenhuggeriverktyg är betydelsefullt, eftersom det är det äldsta exemplet i Sverige. Behuggning med tandad mejsel finns på åtskilliga andra platser, framför allt i Linköpings stift, där det som äldst dateras till 1240-talet, med utgångspunkt från domkyrkans kronologi.[32]

Period 2, ca 1250–1296.

Den andra byggnadsperioden omfattar långhusets travé 3–7, och anses ha påbörjats direkt efter period 1 (fig. 112). Långhusmurarna har byggts fram till den konstaterade västmuren vid A3-D3, med de runda och åttkantiga pelarna B6-C6 och B5-C5 samt valven 13-18. En minnestavla i domkyrkan omtalar att kyrkan utvidgades 1260 med 40 alnar mot väster. Ett påvligt tillstånd från 1261 visar att bygget var igång vid denna tid. År 1280 fick domkyrkan rätt att uppbära halva kyrkotiondet till byggnadsarbetet under åtta år, en rättighet som förlängdes 1288, men sannolikt upphörde år 1296. Denna expansiva period sammanfaller med den kraftfulle biskop Henriks tid (1258–1283), då även domkapitlet utbyggdes med ett antal nya kanonikat.[33]

Biskop Bengt Birgersson (1286–1291), bror till kung Magnus Ladulås, efterlämnade stora skulder vid sin död som efterträdaren och domkapitlet tvingades betala. Efter hans död inträffade en nedgångsperiod som kan avläsas som en lakun i såväl domkapitlets som domkyrkans utbyggnad. Perioden sammanfaller även med Tyrgils Knutssons antiklerikala politik. Slutåret för långhusets utbyggnad i period 2 har satts till årtalet 1296 men byggnationen kan ha avstannat tidigare.

Även den andra byggnadsperioden kan delas in i två faser. Den tandade mejseln användes genomgående i hela perioden. Under fas 2A, daterad till 1250–1270-talen, har utbyggnaden skett långsamt, vilket tolkats som ett tecken på bristande ekonomi. Fasen omfattar den norra långhusmurens norra del med dess rundbågiga och djupa blindarkader och den södra långshusmuren med dess grundare blindarkader. Detta har tolkats som att domkyrkan först planerats som en basilika, men därefter ändrats till den nuvarande hallkyrkoplanen (dvs till de nuvarande jämnhöga sido- och mittskeppen).

Fas 2B urskiljs som en period med ökad byggnadsintensitet som avspeglas i bruket av stenhuggarmärken i fönstren på södra sidan och norra murens övre del. Särskilt intensiv aktivitet kan spåras i samband med att långhuset sammanbyggdes med tvärhuset och travé 7 omgestaltades. Ulléns analys bygger på antagandet att bruket av stenhuggarmärken speglar införandet av en mer avancerad byggnadsorganisation, med behov av märkning av stenen för utbetalning av ackordslöner. Antalet märken ger enligt denna tolkning ett mått på antalet verksamma stenhuggare i byggnadslaget och dess frekvens samtidigt ett mått på byggnationens intensitet. Särskilt stor intensitet avspeglas i det stora antal

32 Ullén i Cnattingius 1987 s. 85, 94 samt Cnattingius 1987 s. 248; Gardelin 1997a s. 779, 1997b s. 162.

33 Schück 1959 s. 240 f.

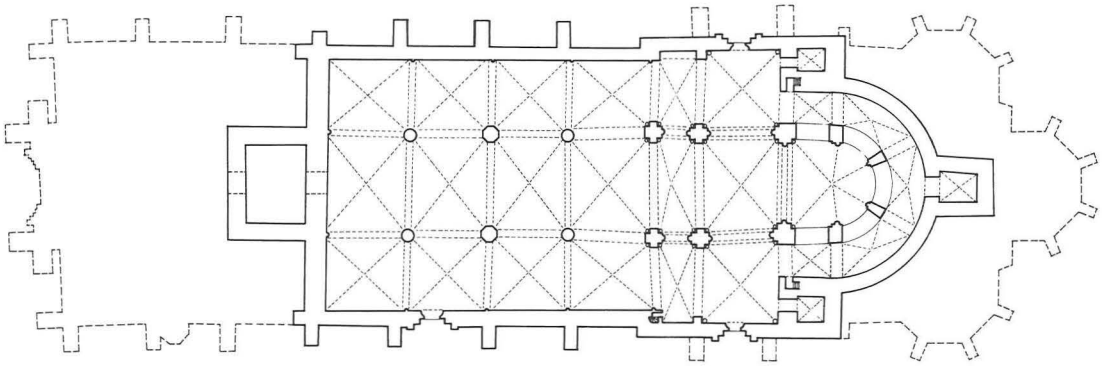

Fig. 112. Domkyrkans byggnadsperiod 2, ca 1250–1296, efter Sveriges kyrkor.

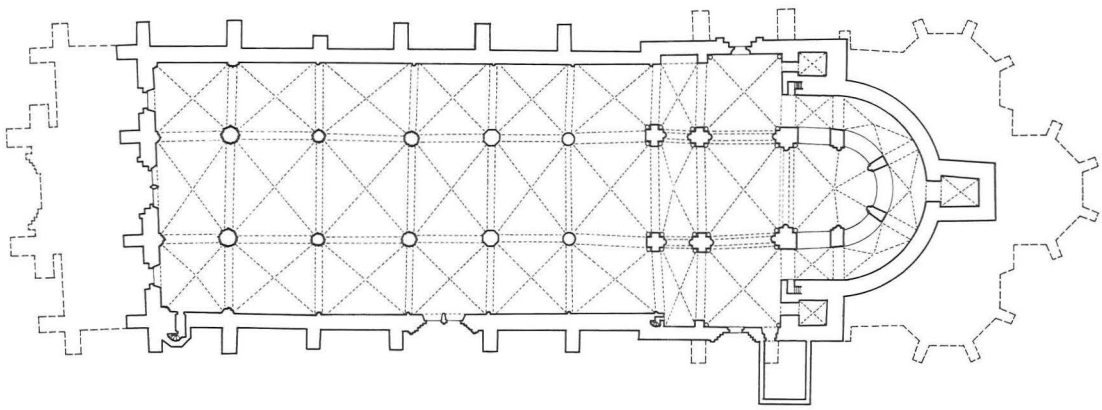

Fig. 113. Domkyrkans byggnadsperiod 3, ca 1308–1360, efter Sveriges kyrkor.

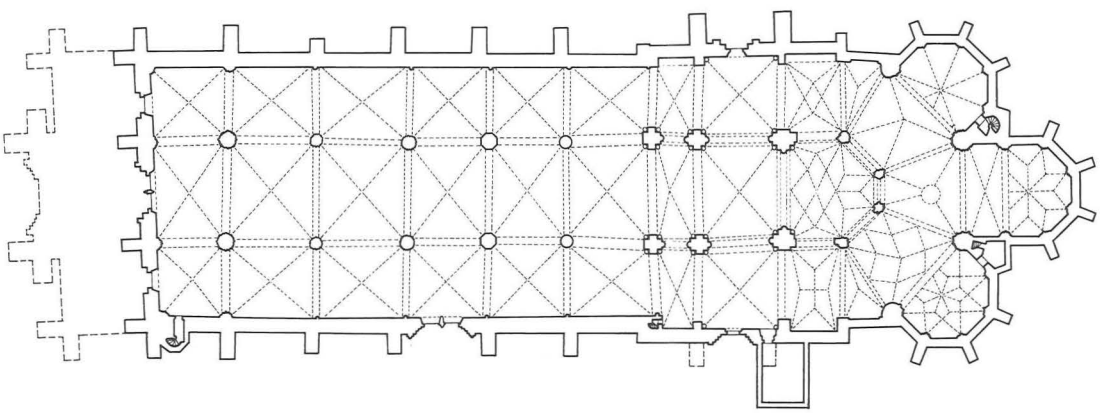

Fig. 114. Domkyrkans byggnadsperiod 4-5, 1408–1420 resp. 1487–1500.

märken i partiet där det nya långhuset anslöt till det gamla tvärskeppet i travé 6. Eftersom flera stenhuggarmärken är utformade som runor har byggnadshyttan antagits ha ett visst inslag av nordbor, sannolikt hantverkare från Gotland. Denna byggnadsfas med högt arbetstempo har Ullén velat föra till 1280-talet, då ekonomin bör ha varit starkare än tidigare.[34]

Period 3 ca 1308–1360.

Efter en period av stillestånd återupptogs byggnadsarbetet igen i början av 1300-talet (fig. 113). År 1306 fick domkyrkan tillstånd att bryta sten i Vreta kloster och 1308 utfärdade hertigarna Erik och Valdemar ett skyddsbrev för domkyrkan, där kyrkan skulle åtnjuta samma privilegier som tidigare under 1200-talet. Perioden inföll under biskop Karl Båt (1307–1338), vilken anses ha bidragit till att bygget återupptogs. Genom riksdelningen 1310–1318 mellan kung Birger Magnusson och hertigarna komplicerades förhållandet mellan kungamakten och biskopen, vilken stod på hertigarnas sida. Först efter kung Birgers död 1318 kunde biskopen efter en tid återkomma till Linköping. År 1321 utverkade han att en del av tiondet skulle anslås till domkyrkobygget, samma rättighet som domkyrkan haft under biskop Henriks tid. Denna rättighet permanentades 1337.[35]

Den tredje byggnadsfasen omfattar en förlängning av långhuset med två travéer mot väster. Ullén urskiljer två faser, som tolkas sammanfalla med de politiska och ekonomiska förhållandena i stiftet under biskop Karl Båt. Fas 3A ca 1306–1310-talet omfattar först byggandet av en sakristia på långshusets sydsida. Sakristians tillkomst ska ses mot bakgrunden av minskat utrymme i tvärhuset genom att travé 7 inlemmades i långhuset. Domkyrkans egen byggnadskassa, *fabrican*, nämns första gången 1282 och dess förvaltare sakristanen omtalas först ca 1300. Ca 1310 ombyggdes även den södra tvärhusportalen och södra långhus-portalens nedre del. Stenhuggarmärkena visar på en kontinuitet från period 2–3, där flera hantverkare uppträder i båda perioderna. Pelare B4-C4 har ett stort antal märken som vittnar om god ekonomi och stor byggnadsintensitet.

Fas 3B tolkas omfatta tiden efter biskop Karls återkomst 1318 och 1321 års ekonomiska tillskott. Stenhuggarmärkena på pelare B3-C3 vittnar om stor intensitet och en god ekonomi. Den stora sydportalen med dess rika skulpturutsmyckning tillkommer under 1320-talet (fig. 37), liksom de rikt utsmyckade blindarkaderna i långhusets travé 1-2 (fig. 96-97) samt valven 4-6. Förberedelser gjordes för att avsluta långhuset med ett västverk med torn. År 1328 utsågs en nämnd som skulle avgöra när bygget var färdigt och tionden inte längre behövde tas i anspråk. Ullén tolkar det så att man på 1320-talet uppenbart såg en möjlighet att avsluta bygget inom överskådlig tid.

Under fas 3C har dock något oförutsett inträffat, vilket gjort att avslutningen av byggnationen drog ut på tiden och byggnadsplanerna ändrades. Ullén menar att det faktum att man på 1320-talet så totalt missbedömt möjligheten att avsluta bygget måste tolkas som att det inträffat en katastrof. Möjligen har besvärliga grundförhållanden lett till ett ras i västpartiet. En skevhet i kyrkoplanen i det sydvästra hörnet kan tolkas som ett tecken på detta. Planerna på torn i västra delen har övergivits, möjligen som ett svar på en stilistisk förändring vid denna tid eller som tecken på en försämrad ekonomi. År 1337 har inkomsterna från tiondet permanentats och två bullor om avlat år 1349 visar att bygget ännu inte avslutats. Antalet stenhuggar-

34 Ullén i Cnattingius 1987 s. 250 ff, Cnattingius 1987 s. 323 ff.

35 Schück 1959 s. 241.

märken i slutskedet med västvägg och välvning i travé 2 visar att arbetet gått långsamt med endast ett fåtal stenhuggare verksamma.

Byggnationens slutförande har av flera forskare satts till 1360-talet, vilket bygger på en uppgift i en avlatsbulla från 1403, där domkapitlet omtalar att kyrkans privilegier kränkts under mer än 40 års tid. Perioden under 1300-talets andra hälft har i Linköpingskyrkan utpekats som en period av ekonomisk nedgång, politisk instabilitet och även plundring av kyrkans gårdar. Färdigställandet av långhuset till åren kring 1360 skulle betyda att krisen kring seklets mitt med agrarkris och digerdöd inte skulle ha medfört något definitivt avbräck. Detta diskuteras vidare i kapitel 5.1.[36]

Under 1400-talet kom domkyrkan att få sitt stora sengotiska östkor med tre kapell, vilka byggdes i två perioder. **Period 4 ca 1408-1420** omfattar östra kapellets murar samt norra och södra kapellets murar i nivå med fönsterbänkarna (fig. 114). Under denna period förekommer stenhuggarmärken av typ B och stenarnas ytor har behandlats med en fintandad mejsel med avslutande polering. Arbetet har utförts av inkallade stenhuggare från Köln, under ledning av Gierlach från Köln, vilken själv dokumenterat sin närvaro genom en minnesplatta. Över 2000 märkta stenar och 54 olika stenhuggare vittnar om en stor intensitet i byggnadsarbetet. År 1408 och 1410 finns uppgifter om tillkomsten av tre kapell i detta kor, stiftelser som understötts genom många donationer. Perioden inföll under biskop Knut Bosson Natt och Dag (1391–1436), vilken själv instiftade ett av kapellen. Efter ett blixtnedslag år 1416 och försämrade ekonomiska möjligheter samt politisk oro har det halvfärdiga bygget avstannat kring år 1420.

Under **period 5 1487-1500**, har östkoret byggts färdigt, valven slagits och det nya högkoret med altare och sakramentshus färdigställts (fig. 4, 100, 101). Denna period inföll under biskop Henrik Tidemanssons tid (1465–1500), vilken själv bekostade arbetet till viss del. Perioden kännetecknas av en intensiv byggnation med hantverkare och byggmästare från Köln och norra Tyskland, vilket framgår av ett kontrakt daterat 1 december 1487. Den välkände Adam van Düren har medverkat vid bygget, enligt Cnattingius som ledare för arbetet. Ullén har dock visat att hans identifierade stenhuggarmärke uppträder först under periodens slutskede. 64 olika stenhuggarmärken av typ C har dokumenterats. Ytbehandlingen under perioden består av en karaktäristisk s k lågerhuggning med bredmejsel, som ger stenen en glest räfflad yta som skiljer sig tydligt mot period 4. Vid biskop Henriks död var arbetet i stort sett avslutat, men ekonomin samtidigt uttömd. Taktäckningen har till stor del bekostats av efterföljaren Hans Brask under 1500-talets början.[37]

---

36 Ullén i Cnattingius 1987 s. 253 ff., Cnattingius 1987 s. 335 ff., Schück 1959 s. 82 ff., 449.

37 Ullén i Cnattingius 1987 s. 128, 256 ff., Cnattingius 1987 s. 347 ff.

38 DS 272, 269.

39 Schück s. 399 ff.

BILAGA 6. DOMKAPITEL OCH RESIDENSGÅRDAR

Domkapitlens allmänna historia och funktion i medeltidens samhälle har tidigare berörts i kap. 4.3. Nedan följer en framställning av domkapitlets utveckling i Linköping som bygger på Schücks avhandling från 1959. Därefter följer en presentation av de enskilda prebendena, med syfte att diskutera deras utveckling mot ett residerande kapitel, samt att lokalisera residensgårdarna i staden.

Domkapitlet i Linköping

Det äldsta kapitlet har grundlagts omkring år 1232. Från detta år finns flera påvliga brev som belyser domkyrkans byggnation och domkapitlets framväxt. Påven uppmanar i det ena brevet prästerskapet i Linköpings stift att understödja det pågående domkyrkobygget, medan det av det andra framgår att ett kapitel inrättats.[38] Kapitlet har ursprungligen sannolikt bestått av en prelat och fem kaniker och bekostats av biskop Bengt Magnusson (1220–1236) eller av honom närstående personer. Ett sjätte kanonikat tillkom under efterträdaren Lars tid på 1240-talet och ett sjunde i samband med kung Valdemars kröning i domkyrkan 1251. Biskop Bengt och hans företrädare biskop Karl tillhörde den ledande kretsen i riket, båda var bröder till Birger jarl. Grunden till kapitlet skapades sannolikt genom privatgods, vissa biskopsinkomster och kapellstiftelser i domkyrkan. Biskopen och kapitlet stod varandra nära och sannolikt har kanikerna rekryterats från biskopens kaplaner.[39]

Ett kapitel i egentlig mening tillkom dock först under biskop Henriks tid (1258–1283), en period som Schück karaktäriserar som *Den stora expansionen*. Mot slutet av Henriks episkopat hade kapitlet utökats till 3 prelaturer och 12 kanonikat samtidigt som domkyrkans utbyggnad avancerat. Domkyrkans egen förmögenhet lösgjordes och en *fabrica*, domkyrkans byggnadskassa, bildades vid sekelskiftet 1300. Denna fungerade som en juridisk person som i praktiken sköttes av domkapitlet, ursprungligen en av ärkedjäknens uppgifter, medan det praktiska arbetet senare under 1300-talet handhades av sysslomannen. Flera viktiga stadgor tillkom 1272 som reglerade kapitlets funktion och gränsdragning gentemot biskopen. En stadga reglerade prästutbildningen och de äldsta vittnesmålen om en katedralskola finns från denna tid.

Betecknande för 1200-talet i sin helhet är en nära koppling mellan kyrkan och landets ledande kretsar. Kung Valdemar instiftade tre av kanonikaten, hans bror kung Magnus Ladulås ett, medan deras syster Kristina och hennes man Sigge Guttormsson i Hogstad samt lagmannen i Östergötland Bengt Magnusson instiftade vardera ett. Mot slutet av denna period tillkom även två kanonikat som stiftades av prostar.

Linköpings domkapitel var det tidigaste sekulära i landet och det som snabbast blev utbyggt. Schück ser dock en inbyggd svaghet, framför allt i förhållande till Uppsala, att alla altarstiftelser utnyttjades till att bli kanonikat, vilket medförde att flera av dessa blev små med dålig ekonomi. Till kanonikaten lades regelmässigt sockenkyrkor och biskoparna har anslagit sitt tionde från särskilda socknar som understöd till prebendena. Först under kommande period skulle dock vikarior instiftas, dvs. prebenden för en lägre grupp av präster som ersatte kanikernas kortjänstgöring.

Under denna första tid har domkapitlet, liksom kyrkan i sin helhet, varit en angelägenhet för kungamakten och den lokala aristokratin. Fram till och med Magnus Ladulås tid har kyrkans utbyggnad gått hand i hand med kungamaktens allt fastare etablering och den svenska statens framväxt. En analys av Linköpingskapitlet vid 1200-talets slut visar att det bestod av lärda män med utrikesstudier bakom sig, där

flertalet kom från centrala Öster-götlands och Kinds härads aristokrati. Endast ett fåtal har haft högaristokratisk eller borgerlig bakgrund. De flesta var bosatta på sina arve-gods och var i besittning av sockenkyrkorna i hemtrakten, på tämligen nära avstånd från domkyrkan. Detta var ett skede då kyrkan var den lokala aristokratins angelägenhet och dess ekonomi främst var grundat på jordägande.[40]

Efter Magnus Ladulås och hans bror biskop Bengts död år 1290 inträffade ett avbrott i kyrkans expansion. Inga nya kanonikat eller donationer förekom under en period kring sekelskiftet 1300. 1300-talets första hälft såg återigen en period med ett intensivt stiftande av nya prebenden. Det rörde sig dock främst om stiftelser av annat slag än tidigare.

Endast några få nya kanonikat bildades och man har i stort fått nöja sig med kapitlets storlek. Istället tillkom vicarior, för att ersätta kanikerna och prelaternas kortjänst och på så sätt stärka domkapitlet. Förutom detta instiftades ett stort antal mindre prebenden för att åstadkomma gravkapell i domkyrkan och underhålla präst för själamässor för stiftaren och dennes familj.

Som stiftare under denna period uppträdde en rad olika kategorier, allt från hertigarna Erik och Valdemar, biskop Karl Båt som instiftade tre prebenden, riddare, lagmän men även borgare. Fortfarande dominerade aristokratin, men det är intressant att notera det alltmer ökande antalet donationer från såväl det lokala frälset som från Linköpingsborgare. Flera fall av familjeprebenden kan konstateras, där nya generationer inom samma familj eller släkt fortsatt att donera men samtidigt behålla kontrollen över presentationsrätten till prästtjänsten.

Samtliga dessa stiftelser tillkom före seklets mitt, de flesta före 1335, vilket Schück ser som en parallell till domkyrkobyggets fortsättning under biskop Karl Båt (1307–38). Krisen efter hans död påverkade både domkyrkobygget och kapitlets utveckling.[41]

1300-talet karaktäriseras enligt Schück i sin helhet av flera olika tendenser. Förhållandet mellan kapitlet och de annekterade sockenkyrkorna utvecklades med tiden så att kontakten minskade och sockenkyrkorna strävade efter allt större självständighet. Under senare tid kom istället dessa kyrkor att betala en fast avgift till kaniken men i övrigt fungerade dessa som vanliga sockenkyrkor. Istället kunde präster i icke annekterade kyrkor göras till kaniker vid kapitlet, det gällde dels socknarna närmast Linköping, dels de mest betydande kyrkorna i stiftet.

Under 1300-talet förefaller kapitlet enligt Schück i stor utsträckning ha varit baserat på inflytelserika, förmögna och lärda landsortspräster, med nackdelen att dessa endast kortare perioder aktivt kunde delta i kapitlet och i domkyrkans kult. Kyrkans historia under 1300-talets första hälft har betecknats som en svaghetsperiod med en stark politisering där flera av biskoparna fungerade som kungamaktens redskap. Det förekom perioder av slitningar mellan biskoparna och domkapitlen, där de förra strävade efter ett rikspolitiskt inflytande medan domkapitlet stod för den lokala förankringen.[42]

Det låg i kyrkans intresse att verka för ett residerande kapitel, med livskraftiga och ekonomiskt bärkraftiga kanonikat, som kunde försörja kaniken på plats och därtill underhålla vikarie i annexkyrkan och korpräst i domkyrkan. Schück menar att förutsättningarna för ett residerande kapitel skapades under Nils Markussons biskopstid (1352–72). Två kungabrev från 1353 med stöd för kyrkan pekar i denna riktning. Samma år utfärdade han ett brev där ärkedjäknens kvarlåtenskap preciserades genom att ett inventarium upprättades för att det inte skulle förskingras av den avlidne ärkedjäknens arvingar. Samtidigt utfärdade biskopen en

stadga om kortjänsten, där icke residerande kaniker skulle betala kostnaden för en korvikarie till de residerande kanikerna.[43]

År 1364 anslogs en tredjedel av fattigtiondet till de kaniker som fullgjorde sin residensplikt med hänvisning till prebendenas utarmning, sannolikt en åtgärd av stor betydelse för att möjliggöra ett residerande kapitel. Några år senare, 1370, inrättades den fjärde prelaten, kantorn, genom att en äldre prebenda utökades av Bo Jonsson Grip. Kantorns vikarie, *succentorn*, knöts till kanonikatet *Omnium Sanctorum* vid samma tid. Sedermera har såväl kanonikat som prebenden kunnat bli residerande, de residerande prebendaterna knöts till kapitlet som tjänstemän.[44]

Utbyggnaden av domkapitlet och sannolikt även domkyrkan låg nere under 1300-talets andra hälft, vilket avspeglas i det faktum att inga nya stiftelser tillkom under perioden 1348–ca 1400, med undantag av Bo Jonssons nystiftelse av *cantorian* 1370. Anledningen till detta kan säkerligen sökas i 1300-talets agrarkris och digerdöden, något som diskuteras i kapitel 5.1. Samtidigt har 1350–70-talen varit en orolig tid i samband med upproren mot Magnus Eriksson och under Albrekt av Mecklenburgs regering, då kyrkans gods plundrades och tionde beslagtogs.

Valet av Nils Hermansson till ny biskop efter den mördade Gotskalk Falkdal 1374 blev däremot en triumf för kyrkan, eftersom det var det första fria biskopsvalet på länge. Nils Hermanssons tid (1374–91) präglades i fortsättningen av lugn och organisatorisk tillväxt, en tid som senare under medeltiden skulle framstå som idealbilden av en stark kyrka med stark lokal förankring.[45]

Organisatoriskt medförde 1400-talet inga större förändringar, däremot tillkom nya kapellstiftelser och korutbyggnad på domkyrkan under två perioder. Under Knut Bosson Natt och Dag (1391-1436), framför allt under perioden 1400–1410, tillkom flera prebenden, ett instiftad av honom själv, de andra av kaniker och prebendater vid domkapitlet. Dessa är i de flesta fall direkt kopplade till kapell i det nya östkoret. Korbygget hann dock inte avslutas, utan färdigställdes först under Henrik Tidemanssons tid (1465–1500).

År 1403 finns i en svarsskrift till en påvebulla från kapitlet i Linköping en beskrivning på de missförhållanden som rått i stiftet under de föregående fyrtio åren, då dess privilegier kränkts, godsen plundrats och inkomsterna knappt räckt till det nödvändigaste. Kapitlet har kring sekelskiftet 1400 karaktäriserats som starkt efter en period av inre konsolidering, med en grupp av residerande kaniker och med en självständig ställning gentemot biskopen. Kapitlets medlemmar hämtades liksom vid sekelskiftet 1300 från Östergötlands och Kinds frälse, men östgötastädernas borgare började under 1300-talets lopp göra sig allt mer gällande. År 1410 togs sista steget i en process för att stärka domkapitlets ekonomi och samtidigt koncentrera resurser till stiftsstaden genom att den sista delen av fattigtiondet anslogs till det nya själakapellet.[46]

Under senmedeltidens slut tillkom de sista prebendena, bekostade av biskop Henrik och biskop Hans Brask (1513–27). Inga av dessa senmedeltida prebenden ledde dock till kanonikat, istället kom kapellstiftelserna i vissa fall att ingå i äldre kanonikat.[47]

---

40 Schück 1959 s. 405 ff, 531.

41 aa. s. 420 ff.

42 aa. s. 71 ff., 426

43 aa. s. 438 ff., DS 4923, 4957.

44 aa. s. 253, 437 ff., 461.

45 aa. s. 82 ff., 89 ff., 311 ff.

46 aa. s. 255, 441 ff., 449 ff.

47 aa. s. 449 ff.

Det senmedeltida kapitlet har karaktäriserats som i högre grad residerande än tidigare. Exempel på icke-residerande lantkaniker som lämnade sin kyrka för att bli residerande tyder på bättre ekonomi för prebendena. Den viktigaste gemensamma inkomstkällan var fortfarande kaniketiondet. Dessutom var det praxis att kaniker och prebendater upprättade sina testamenten till förmån för domkapitlet, ofta till det prebende de själva innehade.

Skillnaderna mellan prebendena var stora, ett förhållande som grundlades redan vid donationstillfället. De olika prebendenas möjlighet att behålla sin popularitet och dra till sig ytterligare donationer efter grunddonationen var i de flesta fall små. Oftast var en ny institution intressant som föremål för donation under en begränsad period och i flera fall kan vissa prebendens karaktär av familjestiftelse ha gjort att man hellre skapade ett nytt prebende än donerade till ett äldre.

Kapitlet vid 1500-talets början har karaktäriserats som en samling utvalda män i kretsen kring domkapitlets starke man domprosten Hans Brask. Dels bestod de av residerande kaniker med utlandsstudier, dels präster med framstående ställning i stiftet som knöts till kapitlet men till de svagare prebendena. Borgarsönerna från Östergötland dominerade över frälset, samtidigt som den kyrkliga hierarkin förlorat sambandet med den politiskt ledande adeln. För de nya grupperna, lågfrälset och borgarna, utgjorde istället kyrkan en möjlighet till lärdom och anseende. Domkapitlet fungerade som en sammanhållande faktor, som stod för kontinuitet och lokal förankring.[48]

Prebenden och residensgårdar

Efter denna allmänna beskrivning av domkapitlets utveckling ska de enskilda kanonikaten och prebendena behandlas med syfte att studera vilka prebenden som kan ha utvecklats till residerande och vilka källor som finns kring möjligheten att påvisa residensgårdar i staden. Det källmaterial som utnyttjats är Svenskt Diplomatarium, dels regesterna (CD:n *De svenska medeltidsbreven i Svenskt Diplomatariums huvudkartotek*), dels det tryckta diplomatariet, Ernst Nygrens regest över Linköpings domkyrkas pergamentsregister (codex A9 i Riksarkivet)[49] samt Herman Schücks underlag och excerpter till Ecclesia Lincopensis i Riksarkivet.

Skriftliga uppgifter har sammanställts för varje kanonikat och prebende. I tabell XX har en sammanställning gjorts av uppgifter kring deras tomter, gårdar och residens. Uppgifter om tomt och gård i Linköping avser äldsta skriftliga belägg, men tidiga uppgifter om en gård i staden behöver inte vara fråga om en residensgård utan kan vara en uthyrd gård, ett innehav av jord bland många andra. Uppgifter om residens kan vara svåra att skilja från övrigt jordinnehav, men i vissa fall framgår det uttryckligen att den utgjort bostad för kaniken, dvs gården omtalas direkt eller indirekt som residensgård. Det i tabellen angivna årtalet syftar således på det äldsta belägget för en residensgård i staden.

Från 1400-talet finns inventarieförteckningar till nästan samtliga kanonikat och prebenden i Linköpings domkyrkas pergamentsregister, en del tillkomna efter ett beslut 1441 men även åtskilliga äldre. Av dessa förteckningar framgår det om respektive stiftelse hade residensgård eller ej. Förekomsten av och tidpunkten för tillkomsten av en residensgård beror sannolikt på det enskilda stiftelsernas ekonomi men säkert även det personliga engagemanget hos prästerna. Schück har beskrivit stiftelserna och dess innehavare i sin excerptsamling så att det går att få en uppfattning om vilka kanonikat och prebenden som haft residerande präst under vilka perioder. Schück har vidare gjort en samlad beskrivning av 1294, 1406 och 1508 års kapitel där det framgår vilka kaniker och prebendater som

var residerande.[50] Dessa uppgifter måste tas med i en samlad bedömning av när residensgårdarna kan ha etablerats.

Relationen mellan stiftelserna bestämdes av deras rikedom och anseende. Det fanns ett system med gradvis förflyttning från de fattigare till de rikare prebendena. De bästa prebendena var förenade med residensplikt medan det var de minsta och medelstora prebendena som oftast bytte ägare. Genom att studera enskilda kanikers förflyttningar har Schück rangordnat prebendena, med giltighet för 1400-talet. Med ledning av detta kan en klassificering av kanonikaten under denna period göras.[51]

Grupp A prelaturerna: domprosten, ärkedjäknen, dekanen, kantorn.
Grupp B Petrus Martyren.
Grupp C Katarina, Nicolaus, Omnium sanctorum.
Grupp D Andreas, Annunciationis, Laurentius, Michael.
Grupp E Egidius, Maria Magdalena, Margareta, Vårfru, Martin, Olaus (Byating) och Resurrectionis.

Uppgifter om prebendenas godsinnehav finns även i de jordeböcker som upprättades 1543 och 1544 på Gustav Vasas uppdrag inför prebendenas upplösning och indragning. I dessa förteckningar anges dock aldrig residensgården. I materialet från 1500-talet och senare finns uppgifter om de gamla residensgårdarna som kan vara till ledning vid identifieringen av senare kända gårdar och tomter i staden. I Gustav Vasas registratur finns uppgifter i samband med förläningar av prebendena efter 1527 samt uppgifter om bortskänkta gårdar efter 1543 som tidigare hört till prebenden.[52] Några av dessa uppgifter kan användas för att identifiera residensgårdarnas läge i staden, vilka relateras i framställningen till 1696 års karta och tomtnumrering.

Period I. 1230-talet–1251

Preposituren (domprosten i S:t Lars), tillhörde ursprungskapitlet, med inkomster bland annat från S:t Lars och Landeryds socknar. År 1305 skänkte kung Birger en tomt till domprosten Vimund. 1388 upplät domprost Tord åt borgaren Hans grytomakare "den tomt som Hans Nagel sitter i den delen som bagarhuset ståndar å, sunnan vid torget vid Mölnogatan, å vilken tomt han husen själv äger". 1430 skedde ett tomtbyte mellan domprosten och kronan, då en tvärgata upptogs öster om domprostens tomt, med beskrivningen "*super area et fundo prepositi lincopensis prope Mölegatw*".[53] Detta har tolkats som att tomten legat i den s.k. Holmen söder om torget och sannolikt är det samma tomt som omtalas i alla tre källorna.

Såväl Kraft som Schück menar att detta skulle vara domprostens residensgård, men av flera skäl är detta mindre troligt. Dels omtalas den uttryckligen som tomt i samtliga brev, dels är den 1388 uthyrd till flera borgare och därtill för liten för en residensgård. Med största sannolikhet är det snarare en tomt som domprosten fått av kungen vid torget och som hyrts ut till borgare. Uthyrda tomter har vidare medtagits i jordeböckerna från 1500-talet, men inga uppgifter finns om en residensgård. I ett gåvobrev 1544 skänkte Gustav Vasa en gård som hört till S:t Nicolaus prebende norr om domkyrkan, vil-

48 Schück 1959 s. 453 ff.

49 Nygren 1941

50 Schück 1959 s. 414, 441, 467

51 Schück 1959 s. 461

52 Konung Gustaf I:s registratur. 1861–1916. Förkortas GIR.

53 Schück 1959 s. 403; DS 1483.; SRP 2372; RPB 18/5 1430 (Riksarkivet)

ken sades ligga öster om domprostgården.[54] Domprostgården skulle i så fall vid reformationen ha varit belägen i tomterna 267–270 (enligt 1696 års karta).

Dessa tomter har dock en helt annan karaktär än de stora tomterna runt domkyrkan och en arkeologisk förundersökning 1974 gav inga spår efter någon medeltida bebyggelse. Domprostens residensgård förekommer annars inte alls i källmaterialet.

En möjlig förklaring är istället att domprosten sedan lång tid tillbaka bott på en prästgård i närheten av S:t Larskyrkan. På 1696 års karta betecknas tomt 225 norr om S:t Larskyrkan som komministergården. Bruket att tillsätta biträden till kyrkoherdarna uppkom efter reformationen, vilka först kallades *capellaner* och motsvarar vad man senare kallar pastorsadjunkter. När dessa tjänster utvecklades till komministertjänster fick dessa en mer stadigvarande funktion och egen bostad, ofta kyrkans klockarejord. Den förste komministern i S:t Lars Nicolaus Hemmingi nämns 1593.[55] Detta är således ett år efter det att Johan III upplät det han kallade "den gamla biskopsgården", dvs. nuvarande Rhyzeliusgården i kv. Absalon, till domprostgård.[56]

Alldeles intill komministergården, på andra sidan Ågatan och i den gamla kyrkogårdens nordvästra hörn låg på 1696 års karta de två små tomterna, nr 233 S:t Lars kyrkas *Spannemåhlsbod*, med byggnaden markerad, samt 234 Johan Andersson Ring karls arvingar. Öster om dessa finns en markering för den norra ingången till kyrkogården. I spannmålsboden fanns på 1600-talet en runsten inmurad. Läget norr om kyrkan med komministergård och gammalt stenhus skulle kunna tolkas som rudiment av den gamla prästgården, dvs. domprostens gård före 1592.

Schück argumenterar kraftfullt mot uppgiften i Linköpings stads historia att det skulle ha skett en sockendelning under 1200-talet mellan S:t Lars och domkyrkan. Domprosten fungerade som kyrkoherde i såväl staden som landsförsamlingen. Domprosteriet upprätthölls som sinekur (ämbete utan tjänstgöringsplikt)under stor del av 1300-talet, men under domprost Tord och hans efterträdare Lars Ödesson 1378–1417 skedde en restaurering och konsolidering.[57]

Archidiakonatet **(ärkedjäknen)**, tillhörde det ursprungliga kapitlet med inkomster bl.a. från Rystads och Östra Hargs gårdar och kyrkor. Redan 1353 finns en inventarieförteckning upprättad efter ärkedjäknen Magnus död, likaså ett inventarium från år 1430, i vilken residensgårdens existens framgår.[58] I en inventarieförteckning över Nicolaiprebendet framgår att ärkedjäknegården legat bredvid denna, vilket gjort att Schück och Kraft menat att residensgården legat vid torget. Detta är dock en feltolkning, se nedan. I ett gåvobrev 1544 framgår klart att S:t Nicolai prebendegård legat söder om ärkedjäknegården, vilket motsvarar tomt 266 norr om domkyrkan.[59]

I Schücks beskrivning av ärkedjäknarna framträder Magnus vid 1300-talet mitt som energisk och drivande, vilket skulle kunna tolkas som att residensgården tillkommit under hans tid.

Vårfrukanonikatet, tillhörde det ursprungliga kapitlet, instiftat av Helena, dotter till Guttorm jarl samt hertigen Knut i Reval, hennes son med den danske kungen Valdemar Sejr. Dess främsta inkomster kom från Flisby gård och kyrka i Norra Vedbo härad samt gods i Maspelösa nära Linköping. Redan 1315 fick prebendet en viktig donation av en släkting till stiftarna, som bland annat omfattande en gård i Linköping. År 1350 fick prebendet vid ett jordbyte byggnader vid "Olof i Tifts gård". Var dessa varit belägna är oklart. I inventariet 1429 omnämns endast åkrar.[60]

Vid 1300-talets början omtalas innehavaren som *Ingo de Flydhisby*, vilket tyder på att han varit bosatt i Flisby. Kaniken Nils Jonsson, kyrkoherde i Klockrike, innehade både Vårfru-

och Skedeviprebendet vid 1300-talets mitt. Därefter kom prebendet att få minskad betydelse och inga residerande kaniker nämns av Schück för år 1406 eller 1508.

S:t Martins kanonikat, tillhörde det ursprungliga kapitlet, instiftat av en enskild okänd person, med främsta inkomst i Mjölby och Örtomta gårdar och kyrkor, samt Ullevi i Järstads socken. Ett inventarium 1398 upptar endast jord.[61] En kanik vid sekelskiftet 1300 omtalas som *Kanuti de vllawi*, vilket tyder på att han varit bosatt på Ullevi. Inte heller senare nämns några residerande kaniker. Prebendet karaktäriseras av Schück som en under 1400-talet "omisskännlig passagetjänst".

1541 fick dåvarande skolmästaren Peder Karlsson, Petrus Caroli, överta prebendets inkomster.[62] I biskop Rhyzelius beskrivning över biskopsgården 1745 anges att när Petrus Caroli utsågs till biskop 1583 föredrog han att bo kvar på sin gård som tidigare hört till S:t Martins prebende. Denna uppgift saknar dock stöd i källmaterialet. Petrus Caroli erhöll 1544 även en gård som hört till Michael prebende, varvid det anmärktes att han även fick behålla "åker och äng under Martini prebende, som vi förut förlänat honom",[63] vilket antyder att någon residensgård ej hört dit.

S:ta Maria Magdalena kanonikat, tillhörde det ursprungliga kapitlet, instiftat av biskop Bengt, med främst inkomst från Kvinneby i Skeppsås socken. Ett inventarium 1369–70 omfattar endast jord, *bona*, medan ett tillägg från ca 1550 även upptar en tomt i Linköping på vilken Helga Lekamens gård var uppförd, "vid Kanikegatan öster om domkyrkan",[64] se nedan.

Inga residerande kaniker nämns under 1300- och 1400-talen, men vid 1500-talets början nämns Augustinus (Östen) Gjordsson som residerande. År 1543 förlänades prebendet till Gudmund skrivare, denne fick även gården Ryd år 1550 som hört till samma prebende. Då Schück skriver att prebendegården låg mellan domkyrkan och torget avses sannolikt Helga Lekamens gård.[65]

S:t Nicolaus kanonikat, tillhörde det ursprungliga kapitlet, instiftat av biskop Bengt, med främsta inkomst från Harg och Sätuna gårdar utanför Linköping. År 1319 skänkte änkan Kristina en gård i Linköping till prebendet, vilken omtalas som en nybyggd gård (*curia novo constructam*) på torgets västra sida. Denna gård kan ytterligare preciseras som den tomt vid torget som kung Birger 1313 skänkte till väpnaren Peter Andersson, belägen mellan Trotte av Rogslösas arvingars gård och smeden Ubbos gård och som denne samma år upplät till Kristina.[66] Med största sannolikhet är det fråga om samma tomt, som mellan åren 1313 och 1319 blivit bebyggd.

Enligt ett inventarium från 1456–66 anges att gården ligger intill ärkedjäknens gård, vilket av Schück och Kraft har tolkats som att både Nicolaus prebendegård och ärkedjäknegården ska lokaliseras till området kring torget. 1520 omtalas ytterligare en tomt som hörde till

54 GIR 16 s. 430.

55 Westerlund & Setterdahl 1919 s. 4, 18, 59.

56 Se nedan under prebendet Omnium sanctorum och s. 377.

57 Kraft 1975 s. 161 f., Schücks excerpter.

58 Schück 1959 s. 403; DS 4923, A9 f. 98 r, Nygren 1941 s. 229.

59 GIR 16 s. 430.

60 Schück 1959 s. 403; DS 1995; DS 4574; A9 f. 133 r–v.

61 Schück 1959 s. 403; *Bona predialia*, A9 f. 154 v.

62 GIR 13 s. 327.

63 GIR 16 s. 506.

64 Schück 1959 s. 403; A9 f. 153 v.

65 GIR 17 s. 1, 21, 192; Schück 1959 s. 463.

66 Schück 1959 s. 404; DS 2192; DS 1931; DS 1944.

prebendet norr om *bastwogatwn*, sannolikt norr om Ågatan vid S:t Larskyrkan.[67] Även jordeboken 1543 upptar en uthyrd tomt i staden. 1544 skänkte Gustav Vasa en gård med stenhus till sin släkting Axel Eriksson Bielke, som tillhört S:t Nicolaus prebende och som låg "öster om domprostgården och söder om ärke-djäknegården". Axel Erikssons gård är känd under senare tid och kan säkert identifierats med tomt 264–265 norr om domkyrkan.[68]

De äldsta kända kanikerna tycks ha varit lantkaniker, först Rangvald Anundsson som var kanik under 30 år i början av 1400-talet nämns enligt Schück som residerande. Likaså var kaniken Jöns Rangvaldsson residerande vid 1500-talets början. Sannolikt kan den redan 1319 omtalade gården väster om torget tolkas som en uthyrd gård, medan residensgården norr om domkyrkan uppkommit före inventariet 1456–66, sannolikt i början av 1400-talet.

S:t Laurentius kanonikat, instiftades av biskop Lars på 1240-talet, med främsta inkomst från Hässelstad, Vistad och Nederlösa gårdar i Östergötland. Ett inventarium 1442 nämner en residensgård i staden, dessutom antecknades ett inventarium i prebendets mässbok av kaniken Peter Svensson 1454–56. Kaniken Erik Månsson skrev lösöresinventarium i pergamentsregistret 1509 och Hans Spegelberg införde lösöresinventarium 1526.[69] Efter Hans Spegelbergs flykt tillsammans med Hans Brask 1527 indrogs kanonikatet och gården till kronan och förlänades under en följd av år till fogdeskrivaren.

Flera av innehavarna, bl.a. Verner Nilsson vid 1500-talets början, omtalas som residerande, men inga residerande är kända före uppgiften om residensgården vid 1400-talets mitt. Läget är inte heller känt.

***Omnium Sanctorum* (allhelgona) kanonikat,** instiftades av kung Valdemar i samband med hans kröning i domkyrkan 1251 och till dess främsta inkomster hörde Eggeby (Egeby) gård i Västerlösa sn och Sätuna i Kaga sn norr om Linköping, samt en gård (*curia*) i Linköping.[70] Detta är det äldsta belägget på en donation till ett prebende som omfattar en gård i Linköping och därtill det äldsta belägget för en gård i Linköping över huvudtaget.

Efter 1370 knöts detta kanonikat till *succentorns* ämbete, dvs. kantorns vikarie, som ledde gudstjänsterna i domkyrkan. Inrättandet av cantorian och succentorns ämbete anses av Schück vara ett viktigt led i skapandet av ett residerande kapitel. År 1389 gjordes ett jordabyte mellan kantorn och succentorn, varvid den senare fick en tomt mellan sin egen tomt och Johannes Kolassons gård. En residensgård omtalas första gången i ett lösöresinventarium 1441, "*in curia omnium sanctorum*".[71] Prebendet stod i rang näst efter prelaturerna. Residensgården har sannolikt tillkommit efter det att succentorns ämbete knutits till prebendet, möjligen efter 1389.

Kaniken Olof Pålsson nämns av Schück som residerande 1421, liksom Hans Brask och Henrik Nilsson 1497–1501 resp. 1501–1519.[72] 1543 anslogs prebendet till den tillträdande ordinarius (av kungen utsedde biskopen) Clas Canuti. 1558 blev han på egen begäran kyrkoherde i Söderköping och efterträddes av Erik Falk som biskop, mot "att han med M. Erik väl själv kunde på båda sidor förlika sig med den gård, de uti Linköping haft haver".[73]

År 1573 erhöll biskop Martinus Gestricus tillstånd av Johan III att "återupprätta biskopsgården som Erik Falk och mäster Claes besittit haver". Samma gård upplåts 1592 till domprostgård av Johan III och i donationsbrevet betecknas den som "den gamla biskopsgården", vilken då stått öde en tid. Omnium sanctorums residensgård kan således med stor sannolikhet identifieras med den s.k. Rhyzeliusgården i kv. Absalon, tomt 261 enligt 1696 års karta, vilken var domprostgård från 1592 till 1800-talets början.[74]

Period II ca 1250–1283

S:t Michaels kanonikat, instiftat 1272 av kung Valdemar under biskop Henriks episkopat, och till dess främsta inkomster hörde Allguvi gård i Kaga sn och Kaga kyrka, senare även Östra Husby gård och kyrka. Ett inventarium från före 1422 omnämner residensgården i Linköping. Kanonikatet var sinekur under en lång period på 1300-talet, men kaniken Peter Hartlevsson anses av Schück sannolikt ha varit residerande 1405–11. Även senare under 1400-talet förekommer icke residerande kaniker.[75] Residensgården kan sannolikt ha tillkommit under en period i början av 1400-talet.

1544 fick skolmästaren Petrus Caroli en gård i Linköping som tidigare legat under Michaels prebende, men fick samtidigt behålla åker och äng under Martins prebende som han redan fått. Redan 1550 fick skolmästaren Per Follinger en kronotomt mellan "S Karins tompt och domkyrkiogården och tilförende under S Michels prebende ther sammestedz legatt hafver".[76] S:ta Karins tomt är sannolikt densamma som Katarina kanonikatets gård i kv. Absalon och Baggen, se nedan, och därmed skulle S:t Michaelis prebendegård möjligen kunna utgöra tomt 260 i kv. Absalon.

S:t Egidius kanonikat, instiftades 1272 av biskop Henrik med kung Valdemars stöd och med främsta inkomst i helgonskatterna från vissa småländska folkland till S:t Egidius, Tomas av Canterbury och kung Knut. Ett inventarium från 1422 omtalar en kanikgård i Linköping med tre tomter. Flera kaniker under 1300- och 1400-talen har varit prostar på Öland och Gotland, och någon residerande kanik nämns ej av Schück. I jordeboken 1543 innehades prebendet av Söderköpings pastor, Erik Falk, men när han utnämndes till ordinarius 1558 drogs den in till kronan. "Om den före 1543 innehafts av företrädaren i Söderköping Clas Canuti, som ju då blev ordinarius, eller varit ett resestipendium för Erik Falk är omöjligt att veta".[77] Läget för residensgården är inte känt.

Dekanatet, den **tredje prelaturen,** instiftades 1275 av kung Magnus Ladulås, med främsta inkomst från alla kungagods i Tjust och Västervik samt Västerviks kyrka, senare även patronatet över Kalmar kyrka. Kungen behöll sin presentationsrätt och dekanen kom ofta att fungera som kungens kansler. Från 1300-talet och senare fungerade den som sinekur för kungens klerker och inga residerande dekaner nämns.[78]

Endast 1338 nämns en tomt tillhörig dekanatet, då en borgare testamenterade till fabrican sina byggnader på dekanens tomt (*area*). Inget inventarium finns i pergamentsregistret och 1543 års jordebok upptar inte dekanens gods. I en senare jordebok omtalas "Ty det var aldrig någon tid här besuttet... Här äro några åkrar som ligga därtill och vet ingen rätteliga spannlanden. Desslikes är där ock sätesgård till i Linköping." Enligt Schück får ägoförhållandena för dekanatet anses som oklara.[79]

---

67 A9 f. 138 v; Kh 53 f. 55v (LStB).

68 GIR 16 s. 430; Kugelberg 1973–75 s. 36 ff.

69 Schück 1959 s. 404; A9 f. 147 r–v; A9 f. 148r.

70 Schück 1959 s. 404, DS 388.

71 13890227; A9 f. 125r.

72 Schück 1959 s. 444, 468.

73 Schück 1959 s. 582 not 30; GIR 28 s. 411.

74 Lindberg 1975b s. 80, not 4 och 5; Kugelberg 1973–75 s. 56 ff.

75 Schück 1959 s. 405; A9 f. 129v. Schück 1959 s. 434 samt förarbeten.

76 GIR 16 s. 506; GIR 21 s. 18.

77 Schück 1959 s. 406; A9 f. 144 v; Schücks förarbeten.

78 Schück 1959 s. 406.

79 DS 3346; Schücks förarbeten.

Byating (S:t Olaus) kanonikat, instiftades 1282–83 av Kristina, syster till kung Valdemar och Magnus och hennes man Sigge Guttormsson i Ljuna, Hogstads sn, med främsta inkomst från Normlösa och Hogstad gårdar, den förra lades dock senare till biskopsbordet. Prebendet omtalas som *De Byating* och *Prebende prope byating* i pergamentsregistret, vilket sannolikt syftar på dess närhet till byatinget, den folkliga benämningen på torget. Någon residensgård är däremot inte känd, vare sig i dess inventarium från 1400-talets mitt eller i samband med förläningar efter reformationen. Inte heller omnämns några residerande kaniker.[80]

Petrus Martyrens kanonikat, instiftades av lagmannen i Östergötland Bengt Magnusson 1275, med främsta inkomst i gården och kyrkan Östra Skrukeby med flera gods. Kanonikatet tillhörde de allra rikaste och förnämsta, näst efter prelaturerna. I inventariet 1442 omtalas en residensgård (*curia*).

Johannes Hildebrandi är den förste som från och med 1406 nämns som residerande av Schück, men även senare finns flera residerande kaniker på detta prebende. Tore Månsson blev kapitlets notarie 1524 och nämns som innehavare fortfarande i jordeboken 1543. Den dras strax därefter in till kronan men ingenting är känt om residensgårdens läge.[81]

S:ta Katarina kanonikat, instiftades på 1250–60-talen av Linköpingsprosten Ingemund i början av Henriks biskopstid, med främsta inkomst i gods i Normlösa socken. Gården i Linköping omnämns första gången 1405 då innehavaren Jöns Svartepräst utfärdade ett brev härifrån. Kaniken Jöns Svartepräst instiftade ett altare i östkoret, *Capella Visitacionis Mariae*, som blev mycket populärt, se nedan. Detta prebende kom efter ett tag att föras över till Katarina kanonikatet.[82]

I jordeboken 1543 omtalas en gård vid Stångebrogatan, en tomt vid klostret och en vid Tanneforsgatan samt tio åkrar och sju ängar kring staden. Inventariet från 1400-talets mitt omfattar förutom detta även "den gamla kanikegården med en liten gård samt en liten gård för kapellets kaplan samt i Vadstena en liten gård".[83] Kaplansgården torde vara den som hundra år senare lokaliserades till Stångebrogatan.

Vid 1600-talets mitt ägdes tomt 258 (1696 års karta) av landssekreterare Olof Stig, efter vilken Stigslyckan och Stigsgatan norr om gården är uppkallade. Enligt 1696 års karta ägdes gården 258 vid denna tid av hans son och betecknas "Stigens Nills Steenhuus tompt öde och till åker". I sin Linköpingsbeskrivning 1740 omtalar biskop Rhyzelius ett medeltida "*Capella visitationis*", av vars stenhus rester fanns kvar av och som i senare tid kallats "Stigens stenhus och norrut liggande åkerlycka hetat tilförne Visitiationslyckan".[84]

Tack vare dessa uppgifter kan således Katarinakanonikatet och det därmed sammanförda prebendet *Mariae Visitacio* med stor sannolikhet knytas till den senare tomten 258. Uppgifterna från inventarierna tyder dock på att prebendet även kunnat omfatta tomter längre österut invid Gamla Stångsgatan.

Innehavare av kanonikatet under 1200- och 1300-talen var i flera fall lantkaniker, exempelvis prosten Håkan i Njudung 1288–95 och Joar i Vi på 1370-talet. Under 1300-talets första hälft har prebendet reducerats, då gods fördes över av okänd anledning till S:t Nicolaus prebende. Enligt Schück har dock kanonikatet genom kaniken Jöns Svarteprästs initiativkraft blivit ett av de förnämsta. Han var kyrkoherde i Vårdnäs söder om Linköping, där hans gravsten finns bevarad, men avgick för att bli residerande kanik 1395 fram till sin död 1426. Han hade även goda kontakter med Vårdnäs kyrkas patroner på Bro(kind), Bo Jonsson Grips ättlingar.[85]

Tolkningen av Katarina prebende är således tämligen entydig, där inga tecken på residens-

gård eller residerande kaniker finns före Jöns Svartepräst, medan det under hans tid upplevde en ny storhetstid och det äldsta belägget på en residensgård finns.

Holmstens kanonikat, instiftades av Ölandsprosten Holmsten före 1271, med främsta inkomst i dennes gård Kastlösa på södra Öland. Redan under dess förste innehavare, kaniken Torsten, Holmstens brorson, förskingrades dess gods till stiftarens arvingar och hade i början av 1300-talet upphört att existera.[86]

Period III. Ca 1310–1348

***Annunciationis* (Utala) kanonikat,** vars ursprungliga prebende instiftades av Johan Ingesson och hans hustru Helena Ormsdotter 1295 som domprostens ständiga vikarie med främsta inkomst från godsen Utala och Frösvik i Oppeby sn. 1311 ombildades den till kanonikat av domprosten Vimund. I samband med detta skänkte Vimund bland annat tre gårdar (*tres curias*) i Linköping, en som han köpt av Nicholai Knælinghs arvingar, och ytterligare en som han bytt till sig av Bengt Mayoson och som anges ligga söder om den första. I ett brev från 1305 har kung Birger skänkt en tomt till domprost Vimund, 23 x 18 alnar stor, mellan Magnus krämares gård och Konrad krokhands gård. Schück tolkar uppgifterna i de båda breven så att tomten år 1305 motsvarar den tredje ej specificerade gården i 1311 års brev.[87]

I kaniken Sune i Hallingebergs testamente 1371 uppräknas inventarier i hans gård i Linköping. I ett gods- och lösöresinventarium från 1451 omtalas "*curie prebendali*" belägen "*prope byathing*". Schück tolkar det så att residensgården legat vid torget 1451 och var samma gård som omnämns i 1305 och 1311 års brev ovan.[88]

Endast få uppgifter om innehavare finns från den äldsta tiden. Sune var visserligen kyrkoherde i Hallingeberg i nuvarande Kalmar län, död 1378, men omnämns som en energisk prebendeförvaltare. Även hans efterträdare Johannes Bonde, död 1414 var residerande liksom flera andra kaniker under 1400-talet. Den siste kaniken Clas i Häradshammar stod biskop Brask nära och flydde med honom 1527, varvid gården och prebendet genast drogs in.[89]

Tomten 25-26 vid torget ägdes vid 1500-talets slut av Peder Mattsson, fogde över Kinda och Ydre härader, adlad Stiernfelt 1629. Han ägde även Ryd väster om Linköping samt köpte gården Utala i Oppeby socken år 1629. Hans dotter Anna kom sedermera att bygga det nya altarkoret i Oppeby kyrka.[90] Det går inte att leda i bevis att Peder Mattssons innehav av både Utala gård och gården vid torget i Linköping skulle kunna föras tillbaka på Annunciationis prebende. I de flesta fall har residensgården i staden och prebendets gods dragits in och gått skilda vägar efter reformationen. Omständigheterna just i detta fall gör att ett dylikt sammanhang inte kan uteslutas och att prebendets residensgård således skulle kunna vara identiskt med Peder Mattssons gård, tomt 25-26.

---

80 Schück 1959 s. 407; A9 f. 141v; Schücks förarbeten. Ang namnet byathing se bil. 14.

81 Schück 1959 s. 407; A9 f. 112 r; Schücks förarbeten.

82 Schück 1959 s. 407; SD 479-480.

83 A9 f. 134 r – 135 v.

84 Kugelberg 1973–75 s. 67; Rhyzelius 1968 s. 24.

85 Schücks förarbeten. Läffler 1905 s. 45, Gardell 1945 nr 379 och s. 347, 1946 s. 206.

86 Schück 1959 s. 407 f.

87 DS 1777; DS 1483; Schücks förarbeten.

88 DS X 97; A9 f. 122 v; Schücks förarbeten.

89 Schück 1959 s. 539 f.

90 Kugelberg 1973–75 s. 109; Lindquist 1959, Ridderstad 1918 s. 679.

Kanonikatet har redan i början av 1300-talet haft gårdar i staden, varav en kan ha fungerat som residensgård, tidigast belagd 1371. Läget för prebendegården anges 1451 vara vid torget.

Hundabergs prebende, instiftades 1319 av domprosten Björn och kaniken Olof för en ständig vikarie i domkyrkan, med inkomst bland annat från kaniken Olofs arvegods i byn Hundaberg strax norr om Linköping. Från 1300-talets mitt innehade sysslomannen i regel detta prebende. 1436 omnämns gården i Hundaberg i samband med en tvist med Vadstena kloster, liksom ett inventarium från 1400-talet och ett brev 1498 omtalar residensgården i Hundaberg. Sysslomannen har enligt Schück varit residerande vid ett flertal tillfällen, bl.a. i början av 1400-talet, medan vid sekelskiftet 1500 en rad lantpräster innehaft tjänsten. Läget för den sedermera avhysta byn Hundaberg är känt, men inte residensgårdens exakta läge.[91]

S:ta Margareta prebende, instiftades av domprosten Harald Stolpe på 1330-talet, enligt Schück som ersättare för Annunciationis prebende som domprostens ständiga vikarie. År 1334 testamenterade borgaren Lars Häggebroder sin gård med hus och tomt i Linköping till prebendet. 1348 förbjöd biskop Peter smeden Nils att lämna avrad "för den prebendegård han bor på" till Peter Rumpa.

Uppgiften är av intresse då det framgår att prebendegården var uthyrd till en borgare. Kaniken vid detta tillfälle var Peter kyrkoherde i Lofta socken i Tjust. Under 1340-talet kom prebendet att utplånas och dess gods överföras till Anneprebendet, se nedan.[92]

***Resurrectionis* (Ålems) kanonikat**, instiftades av hertigarna Erik och Valdemar i deras testamente 1318, med viktigaste inkomst från Ålems by och socken i Möre. Någon residensgård är inte känd varken i godsinventariet från 1459 eller senare. Under 1300- och 1400-talen har de kända innehavarna vanligtvis varit lantkaniker, innehaft ämbeten i andra stiftsstäder eller haft uppdrag utomlands.[93]

S:t Eriks (Grinneby) prebende, instiftades av biskop Karl Båt vid 1300-talets början, med inkomst i godset Grinneby på Vikbolandet. År 1388 skänkte biskop Nils Hermansson och domkapitlet till prebendet en gård och tomt till boställe åt prebendaten, där tidigare byggmästaren vid domkyrkan Tideke bott.

Redan 1359 finns ett dokument, där två borgare sålde en tomt med hus till Tideke, vilken angavs vara 58 1/4 alnar lång och 14–16 alnar bred. Formuleringen "*aream seu fundum quendam iuxta curiam immediate situatam cum domibus superedificatis*" har i diplomatariet föreslagits avse en bebyggd tomt invid rådhuset, men sannolikt är detta istället ett sätt att definiera en tomt på eller invid en större gård.[94]

År 1390 finns ytterligare ett dokument som stödjer detta, då byggmästare Tydhekinus sålde alla byggnaderna på västra hälften av tomten tillhörande S:t Eriks prebende och bytte själva tomten mot en annan.[95] Schück tolkar det så att kyrkan redan från början ägt gården men upplåtit en tomt åt Tideke för att senare återta denna i samband med att den blev residensgård. Mot detta kan invändas att tomten 1359 såldes till Tideke av två borgare.

Sannolikt speglar denna transaktion det förhållandet att delar (tomter) av stadsgårdarna kunde säljas eller hyras ut, för att senare gå tillbaka till gården. Uppgiften från 1388 är samtidigt en av de viktigaste som belyser när och hur prebendenas residensgårdar kom till.

1426 finns en uppgift om en tomt under S:t Eriks prebende. I ett inventarium vid 1400-talets mitt är infört förvärvet av residensgården ca 1390. Under 1300-talet innehades prebendet av lantpräster. Residensgården kom till under Nicolaus Gudmundi's innehav. Vid 1400-talets

början innehades prebendet av kyrkoherden Dag Askolfsson som dock ej varit residerande.[96]

1543 innehades gården av Matts Nilsson Organista, men godsen drogs in 1544. Detta år omtalas en gård som tillhört S:t Bartolomei prebende, se nedan, och som beskrivs ligga "östan om herr Matts orgellekares gård".[97] År 1550 finns en uppgift att Måns Johansson (Natt och Dag) fick byta till sig "en tomt som herr Matts orgelekare tillförne på bodde med ett gammalt nederfallet stenhus.... Och haver legat till S:ti Erici prebende".[98] Av sammanhanget framgår att gården bör ha legat vid den medeltida Mölnogatan (nuv. Tanneforsgatan), sannolikt motsvarande tomt 94-95.

S:t Sigfrids (Fivelstad) prebende, instiftades av biskop Karl Båt vid 1300-talets början, med främsta inkomst från Fivelstad gård och kyrka. Vid 1400-talets mitt omtalas i ett inventarium en *curia presbitabilis* i Linköping och samtidigt uppräknas inventarier som skänkts dit av Magnus i Törnevalla som syndabot. Prebendet har förlänats till biskop Johannes Magni i samband med hans avgång 1543 och enligt uppgift har han bott i gården fram till sin död 1550. Därefter indrogs prebendet till kronan och gården förlänades till Svante Sture.[99] Det är inte känt var residensgården var belägen.

Skedevi prebende, senare **4:e prelaturen, *Cantorian*,** instiftades ursprungligen av lagmannen Knut Jonsson och hans hustru Katarina Bengtsdotter på Aspenäs 1345. År 1350 testamenterade Ketillög Petersdotter och sonen Nils Jonsson sin gård i Linköping till prebendet och på 1350-talet har innehavaren kaniken Nils Jonsson skänkt till prebendet den gård han köpt i Linköping. 1370 instiftade Knut Jonssons dotterdotter Ingeborg Bosdotter och hennes son Bo Jonsson Grip den fjärde prelaturen, kantorstjänsten vid domkapitlet, genom att förena Skedeviprebendet med Bredgården i Linköping samt gods i Sörby socken.[100]

Bredgården är tidigast känd 1351 samt i en rad med köpehandlingar, där det framgår att Bo Jonsson successivt förvärvat gården. Den synes vid 1300-talets mitt varit uppdelad på flera ägare. I ett intyg 1414 framgår att Bredgården var belägen norr om domkyrkan, varför den med största sannolikt kan identifieras med tomt 163. Cantorian förlänades till skolmästaren Nils Caroli år 1550. Gården har på okänd väg upplåtits som biskopsgård, tidigast belagd under Petrus Benedicti Oelandus tid 1589–1606.[101]

S:t Bartolomeus (Vinnerstad) prebende, instiftades 1348 av riddaren Ulf Abjörnsson, Sparre av Tofta, med Vinnerstad gård som främsta inkomst. 1380 omtalas att prebendaten Sune Håkansson köpt en halv gård, belägen väster om mäster Tidekas gård (sedermera S:t Eriks residensgård). Något senare samma år köpte han dessutom en tomt av byfogden och borgmästaren som staden fått som böter. 1411 omtalas "*curiam prebende Bartholomei*" belägen väster om S:t Eriks prebende, således samma gård som

---

91 Schück 1959 s. 421; A9 f. 184 r–v, RA pergamentbrev 1489 0114; Schück 1959 s. 447, 472. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 48.

92 Schück 1959 s. 421; DS 3096; DS 4278; Schück 1959 s. 425.

93 Schück 1959 s. 421; A9 f. 127 r.

94 Schück 1959 s. 422.; A9 f. 165v; DS 6094.

95 RPB 2490.

96 14260402b; A9 f. 167 v; Schücks förarbeten.

97 GIR 16 s. 387.

98 pappersbrev i LSB 18/4 1550.

99 A9 f. 170 r–v; GIR 23 s. 379.

100 Schück 959 s. 423.

101 DS 4712, 4713, 4904, 7086, 7473, 8108, SD 1871; GIR 21 s. 358; Rhyzelius 1756/1944 s. 15.

inköpts 1380. Sune Trolle var residerande prebendat mellan åren 1370–1410.[102]

1544 erhöll Måns Johansson (Natt och Dag) en gård med stenhus "westan för herr Johan Turessons, östan för her Matts Orgellekares gård, som tilförene haffwer legat under S Bartholomej prebenda". Samma år fick han även en lycka invid sin "gårdt, som han liggiendis haffwer nijdre på Tanneforsze gate". 1550 utökade drottning Margareta hans förvärv genom att ge honom även Mats orgellekare gård, som tillhört S:t Eriksprebendet, se ovan.[103] Av detta sammanhang framgår att läget för gården kan sökas vid Tanneforsgatan, men i det första brevet finns flera felaktigheter, bl.a. har väderstrecken omkastats. Av andra belägg, från 1380 och 1411, framgår det att residensgården legat mellan S:ta Birgitta och S:t Eriks residensgårdar.

S:t Andreas kanonikat, instiftades ursprungligen av byfogden Ragnvald 1332 som ett borgerligt familjeprebende, men ombildades 1345 till kanonikat av riddaren Nils Abjörnsson, Sparre av Tofta. 1337 gav borgaren Lybekin en åker vid Sandgatan till borgaren Ragnvalds prebende. 1342 testamenterade innehavaren och kaniken Johan Kante till Andreas kapell tre torgbodar (*tres domos dictas torghbodhe*) invid Nicholai bykaramestares gård. 1367 gav kaniken Nicolaus Johannis den gård till domkyrkan som han uppbyggt i staden, där nu Katarina Anund Hemmingssons hustru bor. På 1380-talet har kaniken Peter Hemmingsson i sitt testamente skänkt sin gård i Linköping. Möjligen kan det röra sig om samma gård som omtalas 1367.[104]

Ett inventarium från 1400-talet omtalar fyra uthyrda tomter, tre belägna vid torget, säkerligen de som testamenterades 1345. Någon residensgård nämns ej, vilket kan bero på att ett blad i handskriften saknas. Jordeboken 1543 upptar endast två tomter vid Tjuvagatan samt 22 åkrar och två ängar kring staden. 1550 fick skolmästaren Petrus Follinger en tomt med stenhus, belägen mellan Sandgatan och domkyrkogården och som förut tillhört S:t Andreas prebende. Denna gård kan identifieras med tomt 33 enligt 1696 års karta, i nuvarande kv. Eolus.[105] Residensgården är säkerligen identisk med den ännu bevarade Stenhusgården och sannolikt med någon av de testamenterade gårdarna 1373 eller på 1380-talet. Om den skänkta åkern vid Sandgatan har legat i närheten av gården är oklart men inte omöjligt.

***Crucis minoris* (heliga korsets) prebende,** instiftades av frälsemannen Harald Stubbe i Sevede 1329. År 1333 testamenterade prebendaten Ragvald till sitt prebende en gård i Linköping som han köpt för 60 mark penningar. Något inventarium finns inte i pergamentsregistret, möjligen pga. en lucka i handskriften. Inte heller någon residensgård är känd, vilket skulle kunna bero på brist i källmaterialet.[106]

***Crucis majoris* prebende,** bestod av en sammansmältning av två borgerliga prebenden. Linköpingsborgaren Arnulf instiftade ett prebende som är känt från 1300-talets början. Arnulfs son Strängnäskaniken Halsten skänkte 1338 en tomt, vars läge angavs noggrant, "*...ab altera parte vie vici communis protensi ad cimiterium fratrum minorum*" och i marginalen med annan hand förtydligat "*Super quadam area capelle in vico fratrum minorum*", dvs. till vänster om gatan mot minoriterna. Dennes broder Olof Paas innehade då prebendet.[107]

Ett annat prebende tillkom genom testamente 1334 av borgaren Heneka Konradsson. År 1335 skänkte dennes syster och svåger Herman Öslare, borgaren i Skänninge, till prebendet andelar av en gård norr om torget i Linköping som de fått i arv efter Herman Konradsson. Detta visar sig vara en familjestiftelse, eftersom Herman, Heneka och Herman Öslares maka var syskon. Som innehavare nämns prebendaten Johan Hermansson, son till Herman Öslare.[108]

År 1345 sammanslogs dessa prebenden och kom senare att kallas Crucis majoris. 1347 sålde Ascer Göteson till prebendaten Ingevald Petersson sin andel i en gård i Linköping. Eftersom Ascer var gift med Johan Hermanssons syster Kristina skulle det kunna röra sig om samma gård norr om torget som uppenbarligen varit i familjens ägo. 1349 sålde borgaren Henekin Skomakare sin gård i Linköping till prebendaten Ingevald Petersson.[109]

Någon residensgård är ej känd och inventarium saknas i pergamentsregistret, vilket kan bero på blad som saknas i handskriften. Möjligen skulle en residensgård kunna sökas i någon av de ovan omtalade gårdarna, möjligen i någon av gårdarna norr om torget i nuvarande kv. Basfiolen.[110]

Period V. Ca 1400–1410

S:ta Anna prebende har en komplicerad tillkomsthistoria. Grunden bestod av en stiftelse kring sakristian och sakristantjänsten, båda omtalas första gången år 1300. Sakristanen var domkyrkans skattmästare, medan sysslomannen (yconomus) förvaltade domkyrkans gods, se Hundabergs prebende ovan. Sakristanen Nils fick 1351 köpa en gård i Linköping som borgaren Tideman Henekeson några år tidigare testamenterat till domkyrkan, en gård som Schück tolkar som den senare kända sakristangården.[111]

Det äldre S:ta Margaretaprebendet upplöstes vid 1300-talets mitt och delar av detta försvann in i S:ta Annaprebendet, inklusive dess tomter och gårdar som omtalas 1334 och 1348.[112] En tredje grund är delar av riddaren Nils Abjörnssons prebende, som tidigare hört till S:t Andreas kanonikat.

1411 fråntog biskop Knut Bosson prebendet en tomt vid Tjuvagatan och överförde det till hans eget Birgittaprebende. År 1409 sålde Jösse Svensson, tidigare borgare i Linköping, sina hus på sakristietomten till sakristanen Anders Jakobsson. 1436 omtalas sakristiegården, liksom i ett inventarium efter 1436 som *curie sakriste*. 1453 sålde sakristanen Peter den lilla gården vid sin fägårdsport till ärkedjäknen Jöns Eskilsson, vilken givit gården som lön till sin hushållerska Elin Svensdotter, med villkor att Jöns mor ska bo där om hon vill. Efter dessa tre personers död ska gården återgå till sakristiegården.[113]

Uppgifterna tyder på att en residensgård, benämnd sakristiegården, existerat senast 1436. Schück tolkar dock uppgifterna som att sakristiegården uppkom 1351. Varför denna i så fall omtalas som sakristietomten 1409 är oklart, möjligen att gården bebyggdes först efter detta år. Förutom denna gård har prebendet även ägt en gård omtalad 1334 och 1348 i samband med Margaretaprebendet.

Sysslomannen bodde under nyare tid i tomt 262 norr om domkyrkan, men det är oklart hur långt tillbaka i tiden detta kan föras. Sysslomannen (sakristanen) var dock en funktion i det nya domkapitlet som överlevde reformationen och det finns skäl att anta att den medeltida sakristiegården legat på samma plats som den

---

102 RPB 1493; RPB 1544; SD 1419; Schücks förarbeten.

103 GIR 16 s. 386; GIR 16 s. 426; LStB pappersbrev 18/4 1550; Schücks förarbeten.

104 Schück 1959 s. 424 f.; DS 3292; DS 3661; DS 7573; A9 f. 77 r–v.

105 A9 f. 151 v; GIR 21 s. 196; Kugelberg 1973–75 s. 251.

106 aa. s. 424; DS 2973; Schücks förarbeten.

107 aa. s. 424; DS 3342.

108 D109 DS 3962, 4129, 4508.

110 aa. s. 463.

111 aa. s. 427; DS 1305; DS 4754.

112 aa. s. 421, 425.

113 SD 1419; SD 1207; A9 f. 181 r; 1/9 1453, DS 3065; DS 3168.

senare sysslomansgården. Även uppgifterna från 1453 om samröret med den närbelägna ärkedjäknegården skulle kunna stödja en sådan tolkning.

S:ta Birgitta prebende, instiftades av biskop Knut Bosson tillsammans med sin bror riddaren Sten Bosson år 1401. År 1411 tilldelade biskopen prebendet en tomt (*fundum pro curia*) vid Tjuvagatan som tillhört S:ta Anne prebendet. Schück tolkar detta som en tomt för anläggande av en residensgård. Tomten har en ovanligt detaljerad lägesbeskrivning, "*ad occidentem prope curiam prebende Bartholomei situm inter ambas plateas, videlicet superiorem et Thiwfwagato in longum protensum*", dvs. väster om Bartholomei prebendegård, mellan två gator, sträckande sig fram mot Tjuvagatan.[114]

Tomten ska således ligga nära Tjuvagatan och kan med stor sannolikhet identifieras med tomt 89–90, som är belägen i korsningen mellan Mölnogatan, Tjuvagatan och den gata som i senare tid kallades Hospitalsgatan. Tack vare denna säkra identifiering går det även att lokalisera Bartholomei- och Eriksprebendena till kv. Epåletten, se ovan. Birgittaprebendets innehavare i början av 1400-talet var lantprästen Knut i Kvillinge. Residensgården har sannolikt etablerats tämligen snart efter att prebendet år 1411 tilldelats tomten vid Tjuvagatan.[115]

***Capella visitacionis Marie,* Visitationskapellet,** instiftades 1408 av kaniken Jöns Svartepräst och var beläget i domkyrkans nya östkor. Det fick en ström av gåvor under perioden fram till 1427, men lades snart under S:ta Katarina prebende, vilket Jöns Svartepräst innehade.[116]

1550 fick skolmästaren Per Follinger S:ta Katarina prebende och *Svartelyckian*, vilket sannolikt kan anspela på Jöns Svartepräst. Rhyzelius omtalar även Visitationskapellet och Visitationslyckan på 1700-talet, vilket identifierar den medeltida residensgården med tomt 258 i kv. Absalon.[117]

***Capella omnium fidelium animarum,* själakapellet,** instiftades 1410, möjligen av en enskild präst, och var beläget i domkyrkans nya östkor. Själakapellet hade från början egen sysslоman, men lades snart direkt under domkyrkan. Själagårdar har funnits i flera svenska städer och de fungerande som prebendegård, med bostad för dess sysslomannen m.fl. och där fattigbespisning ägde rum.[118]

År 1410 skänkte borgaren Lars Sunesson en tomt vid Tjuvagatan till domkyrkan. Den var belägen "mellan Asmund Smeds och Lucia Ulfsdotters gård västan till och sunnan och herr Lawrinza Andersson [Skytte] och hans moder Margitta Ulffsdotters fordhom ägodel östantill". Med all sannolikhet är detta samma tomt som figurerar i ett brev 1396, där Nils Bodvidsson och Lucia Ulvsdotter skänkte en tomtdel till borgaren Laurens Sunesson. Det framgår att öster om denna tomt låg "Skyttohus", dvs. Lars Andersson Skyttes gård.[119]

Tomten har sannolikt kommit att höra till själagården. I ett odaterat brev omtalas att sysslomannen i själagården Anund Markusson bortbyter till en borgare kapellets gård vid Sandgatan, skänkt av herr Lars [Andersson] Skytte och Margit Ulfsdotter, mot dennes gård vid Tjuvagatan. 1425 omtalas en kanikgård vid Tjuvagatan, som "kallades fordom keelogardhir", vilket möjligen kan syfta på samma gård.[120]

Slutligen skänkte Elin Svensdotter år 1512 till själakapellet sin gård som låg "twert ower fran sancte birgittes prebende gaard nedhen gatwna mz hws oc jordh" samt hälften av den jord hon äger vid "Sandgatan och korset". "Korset" syftar med stor sannolikhet på den vägkorsning där Tjuvagatan mötte Sandgatan och den gata som senare är känd som Hospitalsgatan.[121]

De olika breven har Schück tolkat som exempel på hur flera tomter fördes samman till det som skulle kunna vara själakapellets prebendegård, dvs. själagården. Läget kan preciseras till

området kring korsningen Tjuvagatan–Sandgatan, uppgiften om läget mitt emot S:ta Birgittaprebendets gård kan tolkas som någonstans i tomt 85–88. 1538 förlänades själagården till Oloff Bror, men denne avsattes 1543 och själagården tillföll kronan. Den övertogs tillsammans med det närbelägna franciskankonventet av hospitalet, som nämns första gången 1544.[122]

I en förteckning vid 1600-talets slut kallades skolmästaregården vid Storgatan för själagården och på kartan 1696 omtalas tomt 40 som "skolmästaregården eller den s. k själagården". På denna gård fanns ett större stenhus som kan tyda på närvaron av en residensgård. Antingen är Schücks uppgift riktig och i så fall har en förväxling skett med tiden, eller så är residensgården i kv. Elden identisk med själagården och de nämnda tomterna i kv. Elddonet i så fall endast i själakapellets ägo.[123]

Det är oklart när själagården i Linköping inrättades, men uppgifterna från 1410–25 tyder på att den tillkom tämligen snart efter det att Själakapellet inrättades. Kapellet har haft en egen syssloman fram till 1440, därefter har det skötts genom domkyrkans syssloman. 1523 omtalas denne som Mårten i själagården.[124]

***Capella Corporis Christi*, Helga lekamens kapell,** ursprungligen Petrus och Paulus, instiftades 1410 av kaniken Johannes Hildebrandi och hans mor, blev självständigt prebende. I ett inventarium för S:ta Maria Magdalena prebende omkring 1550 finns en uppgift om en tomt som tillhörde prebendet, på vilken Helga Lekamens prebendegård var uppförd. År 1495 finns en dom, där hustru Elsleff, borgerska i Linköping, dömdes att föra sina hus "oc auerkan" från den tomt hon olagligen bebyggt, en tomt som hörde till Maria Magdalena prebende, belägen öster om Helga Lekamens gård. 1548 gav Gustav Vasa en tomt till Kristina, Jöns skräddares änka, "på Kanikegatan öster om domkyrkan, som förr låg under Helga lekamens prebende".[125]

Av dessa uppgifter framgår att Helga Lekamens gård legat öster om domkyrkan, dvs. i kv. Ambrosia eller kv. Apoteket, möjligen kan det förknippas med den stora tomten 316 på 1696 års karta.

Period VI. 1465–1527

S:t Erasmus prebende, instiftades 1480 av Ingrid Karlsdotter i Broby genom att skänka Stangabergsgården i Linköping och en del andra gods. Läget framgår indirekt genom ett brev från år 1440, där en gård omtalas som låg söder om S:t Larskyrkan, mellan Stangabergsgården och Klockaregården.[126] Fru Ingrid var dotterdotters dotter till Staffan Stangenberg, namnet sannolikt bildat efter gårdsnamnet. Staffan var i sin tur son till byfogden Nils i Stång, känd genom ett stort antal brev mellan åren 1345–63, död 1370. År 1365 omtalas i ett brev en åker sydöst om S:t Lars kyrkogårdshörn,

114 Schück 1959 s. 449.; SD 1419.

115 Schücks förarbeten.

116 Schück 1959 s. 450.

117 GIR 21 s. 216; Rhyzelius 1968 s. 24. Se ovan S:ta Katarina prebende och bil. 20 kv. Absalon.

118 Schück 1959 s. 450 f., Granlund 1957-78, Dahlbäck 1987 s. 154, jmf bil. 13.

119 SD 1344; RPB 2834.

120 RA odat perg. 15121108; Perg. brev i Skoklostersamlingen.

121 Rääf I 1856 nr 144, s. 143. Kraft 1975 s. 203, Beckman 1921 s. 64. Om "korset" se bil. 17.

122 GIR 12 s. 61; Schücks förarbeten.

123 Kugelberg 1973–75 s. 196 f. se bil. 13.

124 Kh 53 f. 65r, LStB.

125 Schück 1959 s. 450; A9 f. 153v; RA perg 23/3 1495; RA B 15 f. 236v; Schücks förarbeten.

126 Schück 1959 s. 566 f.; Tunberg regest nr. 1135, ang. Stangabergsgården se ovan bil.20 kv. Dykaren.

mellan Nils i Stångs åkrar och en annan åker.[127] Av detta framgår att Stangabergsgården ägts av Nils i Stång och indirekt även dess läge söder om kyrkan.

Stangabergsgården är känd från handlingar på 1500-talet, då fru Gunilla Bese och hennes kusin fru Karin Eriksdotter Gyllenstierna återfick gården 1534. De var barnbarn till Ingrid Karlsdotters farbror Jon Gädda. I Gustav Vasas registratur står dock felaktigt att gården hört till S:t Sigfrids prebende.[128] Gården har i sin tur gått i arv till Gunilla Beses svärson Måns Johansson Natt och Dag. På 1600-talet kallades gården Västerbygården och ägdes av bröderna Gustaf och Carl Persson till Säby (Bjärka Säby) av släkten Natt och Dag, barnbarns barnbarn till Måns Johansson.[129]

Erasmus residensgård, den tidigare kända Stangabergsgården, kan således följas fram till 1600-talet och har sannolikt omfattat tomterna 158–161.

Nykoren eller Vårfrukoren, beläget i östkoret, instiftades av biskop Henrik Tidemansson för egna medel. Något stiftelsebrev är inte bevarat, men genom uppgifter om anniversarier 1487 och 1499 kan dess ungefärliga tillkomsttid anges. 1485 köpte biskopen en gård i staden som han gav till prebendet. 1529 fick Anders Simonsson, borgmästare i Stockholm alla gods som hörde till Nykoren, efter hans död tillföll de hans hustru Karin 1535.[130] Det är osäkert om den 1485 omtalade gården ska uppfattas som en residensgård. Någon innehavare av prebendet är inte känd utan domkyrkans korpräster tjänstgjorde i koret.

S:t Hieronymus och S:ta Barbara prebende, instiftades 1508 av dåvarande domprosten Hans Brask och var beläget i östkoret. År 1508 skänkte Hans Brask gård och tomt i Linköping, *"sitam in monte ad occidentem ab ecclesie Ste Laurentii"*.[131] I kvarteren mellan torget och S:t Larskyrkan finns än i dag en höjd med berg i dagen, ett område som på 1696 års karta upptas av en i omgivningen ovanligt stor tomt nr 200. Möjligen har residensgården legat på denna tomt.

Jungfru Marie rosenkrans prebende, omtalas första gången i förteckning över häradsjord från 1520-talet, då en "Rosarii lycka" tas upp. En gård vid Sandgatan som hört till detta prebende gavs 1537 till Sven Unge, hans änka fick 1543 bo kvar på tomten, vars läge beskrivs som "mitt för Sandgatan".[132]

•

Den korta sammanfattningen av Herman Schücks framställning av hur domkapitlet växte fram kan jämföras med analysen av prebendenas tomt- och gårdsinnehav och residensgårdar. De stora skillnaderna mellan prebendenas framväxt, stiftare, ekonomiska grund och prebendets typ i de olika perioder som kan urskiljas har även giltighet för tomt- och gårdsinnehav och för residensgårdarnas framväxt.

Hos stiftelser från period I och II finns en tidsmässig fördröjning mellan kanonikatens tillkomst på 1200-talet och de första uppgifterna om tomt- och gårdsinnehav, respektive residensgårdar. Enda undantaget är Omnium sanctorum, vars kanonikat redan i ursprungsdonationen tilldelades en gård i Linköping 1251. För de övriga kanonikaten gäller att de äldsta uppgifterna om tomt och gård inte finns förrän under 1300-talets lopp. För de äldsta kanonikaten från period I finns en tendens till tidiga tomtdonationer redan under 1300-talets början, till domprosten 1305, Vårfrukanonikatet 1315 och S:t Nicolaus 1319. Nicolais äldsta gård vid torget skänktes intressant nog från början av kungen som tomt till en privatperson, vilken några år senare i sin tur donerades som nybyggd gård till prebendet.

För kanonikaten från period II finns däremot inga äldre uppgifter från 1300-talet om tomter och gårdar, förutom uppgiften om

dekanatets tomt 1338. Det verkar således vara först i samband med etableringen av residensgårdarna som kanonikaten från denna period fått tillgång till fastigheter i staden.

Prebenden och vicarior som tillkommit under period III, 1300-talets första hälft, har i påfallande hög grad uppgifter om donerade tomter och gårdar. Annunciationis prebende har fått tre gårdar i Linköping av domprost Vimund i samband med att det ombildades till kanonikat år 1311. I åtminstone ett fall är det troligt att det avser en tomt som domprosten fått av kungen 1305 och som blivit bebyggd under mellanperioden. Margaretaprebendet har fått en gård med hus och tomt i Linköping endast kort tid efter att det instiftades, men år 1348 framgår det att prebendegården var uthyrd till smeden Nils. Även Skedeviprebendet har fått en testamenterad gård i Linköping kort tid efter det att prebendet instiftats.

S:t Crucis Majoris prebende har en komplicerad tillkomsthistoria, med två små prebenden instiftade av borgare i staden, vilka sammanslogs 1345. Prebendet har fått en tomt 1338, andelar av gård 1335 och 1347 samt en gård 1349. Även S:t Andreas kanonikat var ursprungligen ett borgerligt prebende som efter en kort tid fick tre torgbodar i testamente 1342 av innehavaren Johan Kante, tillika stiftarens son. Något senare 1367 har innehavaren kaniken skänkt den gård han själv byggt upp i staden till sitt prebende.

Prebendena under period V och VI visar upp ett annat mönster, där tomt- och gårdsinnehav i staden är mindre vanligt och främst kopplat till residensgården, i den mån en sådan förekom. 1411 har det nystiftade S:ta Birgitta prebendet fått en *fundum pro curia*, en gårdstomt, sannolikt med avsikt att inrättas som residensgård.

Residensgårdarna är komplicerade att påvisa, eftersom begreppet *curia* kan avse en gård som hyrs ut likaväl som en residensgård. I inventarierna från 1400-talets mitt framgår dock i vilken utsträckning som prebendena haft residensgårdar. Dessa benämns i vissa fall *curia prebendale* eller någon gång med namn, t.ex. *curie sakriste*. I enstaka fall kan residensgårdar även påvisas tidigare. Sakristiegården, senare S:ta Anna prebende, kan ha tillkommit redan i samband med att sakristanen fick köpa en gård 1351. Ärkedjäknens residensgård finns omtalad 1353 där det framgår av ett inventarium att gården fungerade som bostad åt såväl ärkedjäknen som kaplanen och tjänstefolket.

Andra exempel visar att flera prebenden har fått residensgårdar under 1300-talets andra hälft. För S:t Eriks prebende finns en uppgift från 1388, där det klart framgår att gården och tomtplatsen avses vara boställe åt prebendaten. År 1380 har prebendaten i S:t Bartholomeus prebende, den under lång tid residerande Sune Trolle, köpt en tomt invid S:t Eriks residensgård, som senare 1411 omtalas som *curiam prebende*. År 1405 utfärdade kaniken Jöns Svartepräst ett brev från sin gård i Linköping, vilket visar att S:ta Katarinas residensgård existerat senast vid denna tid.

Annunciationis kanonikat innehade gårdar vid torget redan 1311 som kan vara identiska med den under 1400-talet omnämnda residensgården. Det är dock först i samband med kaniken Sunes i Hallingeberg testamente 1371, då inventarierna i hans gård i Linköping uppräknades, som vi har uppgifter om att gården fungerade som residensgård.

---

127 DS 7218.

128 G Carlsson 1951 s. 7 ff.; GIR 9 s. 44.

129 Kugelberg 1973–75 s. 333, Elgenstierna 1925 s. 359, 1930 s. 390 ff.

130 Schück 1959 s. 454, 567; RA perg. 25/9 1485; GIR 6 s. 9, 10 s. 203; Schücks förarbeten.

131 Schück 1959 s. 454; RA perg. 24/6 1508.

132 GIR 11 s. 251, 15 s. 374, Carlsson 1947.

Indirekt kan en residensgård påvisas genom att Skedeviprebendet år 1370 ombildades till den fjärde prelaturen och samtidigt fick en stor gård norr om domkyrkan. Bredgården var alltsedan 1300-talets mitt splittrad på flera ägare men som under en följd av år medvetet köptes upp av Bo Jonsson Grip m.fl. personer, sannolikt för att kunna fungera som kantorns residensgård. Möjligen skulle residensgården för Omnium sanctorum på samma sätt ha tillkommit då prebendet knöts till succentorns ämbete vid samma tid. Likaså är uppgiften om kaniken Nicolaus Johannis testamente år 1371 av den gård han själv byggt upp i staden till sitt kanonikat S:t Andreas ett indirekt bevis för tillkomsten av den senare kända residensgården.

Uppgiften från 1348 om en uthyrd gård som hörde till S:ta Margaretaprebendet är intressant på flera sätt. Tolkningen är inte självklar, det skulle närmast kunna vara en gård som ägdes av prebendet och som hyrdes ut, men möjligheten finns även att delar av en bebodd residensgård har kunnat hyras ut. Det är således viktigt att konstatera när och i vilken grad de förmodade residensgårdarna motsvaras av residerande kaniker.

I redovisningen ovan av de äldsta beläggen för residensgårdar har även uppgifter om residerande kaniker tagits med. För exemplet med S:ta Margareta-prebendets gård 1348 framgår det att prebendaten vid denna tid var kyrkoherde i Ekeby, alltså en icke residerande lantpräst. För övriga prebenden framträder en mer eller mindre tydlig bild, där de positiva beläggen för residensgårdar i flera fall sammanfaller med uppgifter hos Schück om kända residerande kaniker eller prebendater. Det är således möjligt i flera fall att ange möjlig tillkomst för prebendets residensgård, även om de positiva beläggen finns först från 1400-talets mitt.

Omvänt gäller att de prebenden som saknar entydiga uppgifter om residerande präster även saknar uppgifter om residensgårdar. Dessa är även i de flesta fall prebenden som Schück anser tillhöra de mindre och ekonomiskt sämre lottade. Till denna grupp kan räknas Vårfru, Martin, Maria Magdalena, Resurrectionis och Byathings kanonikat. Dessa tillkom under 1200-talet och början av 1300-talet, flera har varit viktiga och åtråvärda under äldre tid, men p.g.a. otillräckliga ursprungsdonationer har de under senare delen fallit tillbaka. Dekanatet har tvärtom varit ett av de mest betydelsefulla, men då det under långa tider fungerade som en sinekur för kungens kansler är det tveksamt om det fått någon residensgård. Bland prebendena som tillkom under period V och VI finns flera som fick många små donationer, men där avsikten aldrig varit att skapa prebenden för residerande utan dessa har ingått i andra stiftelser, t.ex. Marie Visitacionis och Nykoren.

Av fig. 116 framgår att minst 21 prebenden haft residensgård under 1400- och 1500-talen. Till dessa kommer prosten i S:t Lars, där inga entydiga uppgifter finns om dennes residensgård i det samtida skriftliga källmaterialet, men där det ändå kan antas att en gammal prästgård legat norr om kyrkan. Ett frågetecken kan även sättas framför Byathing, vars namn antyder ett läge invid torget, men där inga uppgifter finns som skulle kunna tyda på en residensgård. Slutligen har Hundabergs prebende, sysslomannen räknats som residerande, men dennes gård låg i den närbelägna byn Hunneberg, norr om staden.

Residensgårdarnas läge i staden

Det verkar således som om prebendena under loppet av 1300-talets andra hälft och 1400-talets början i ökad utsträckning fått residerande kaniker och residensgårdar i staden. Frågan är givetvis om det går att fastställa var dessa gårdar legat. I översikten av domkapitlets prebenden har även gjorts en sammanfattning av vad som är känt om tomterna och gårdarnas samt

residensgårdarnas läge i staden. För flertalet tomter och gårdar som donerades under 1300-talets första hälft gäller att de kan lokaliseras till området kring torget, men i de flesta fall är en närmare lokalisering omöjlig att göra. Många gånger består lägesuppgifterna av typen "väster om torget" eller "öster om NN:s gård".

Residensgårdarna har försökt att lokaliseras med en annan metod, genom att sammanställa de läges- och personuppgifter som finns i samband med det medeltida kapitlets upplösning på 1540-talet, då de gamla gårdarna och tomterna kom att förlänas. I vissa fall kan en direkt koppling göras till kända ägare och tomter under 1500- och 1600-talen, i andra fall kan ett hypotetiskt läge antydas.

Några residensgårdar har lokaliserats av tidigare forskning med mer eller mindre trovärdigt resultat. Främsta exemplet är S:t Andreas residensgård som kan följas från det att prebendet förlänades till skolmästaren Petrus Follinger 1544 och vidare genom kända ägare för att identifieras med den bekanta Stenhusgården på Storgatan.[133]

Lokaliseringen av ärkedjäknegården och S:t Nicolaus residensgård har diskuterats tidigare och man har varit överens om att de båda låg intill varandra, enligt en uppgift från 1456–66, (*prope curiam archidyaconi*). Schück har kopplat detta till uppgiften från 1300-talets början om en gård som donerades till S:t Nicolaus kanonikat belägen väster om torget. Likaså tolkar han uppgifterna från 1388 och 1430 om domprostens innehav av tomt söder om torget som att dennes residensgård skulle ha legat där.[134] Som ovan diskuterats är detta mindre troligt. Ett gåvobrev från 1544 och senare uppgifter visar klart att S:t Nicolaus och ärkedjäknens residensgård legat norr om domkyrkan, motsvarande tomterna 264–265 och 266 och istället bör de andra omnämnda gårdarna vid torget ha varit uthyrda.[135]

På samma sätt måste det vara ett misstag att tolka 1388 års uppgifter, om hur domprost Tord upplät tomten söder om torget vid Mölnogatan till Hans grytomakare, som ett uttryck för att domprostens residensgård legat på denna plats. I bägge fallen har Schück sannolikt varit styrd av den uppfattning som Kraft framfört i Linköpings stads historia.[136] Tomterna kring torget har hyrts ut till hantverkare och på så sätt har innehav av torgbodar och tomter varit ekonomiskt viktiga för prebendena, men exempelvis tomterna söder om torget är för små för att kunna tolkas som residensgård. Domprostens tomtinnehav söder om torget rubriceras dessutom som tomt (*"area et fundo prepositi lincopensis"*) i samband med ett byte 1430.

I 1544 års brev omtalas att S:t Nicholaus prebendegård låg öster om domprostens, dvs. motsvarande tomt 267–270 på 1696 års karta, men en arkeologisk förundersökning på dessa tomter 1974 gav inga spår av medeltida bebyggelse. En möjlig förklaring är istället att domprosten sedan lång tid tillbaka innehaft en gård norr om S:t Larskyrkan. Komministergården tomt 225 samt kyrkans tiondebod i kyrkogårdens nordvästra hörn enligt 1696 års karta skulle kunna peka på existensen av en äldre gård. 1592 fick prosten tomt 261 i nuv. kv. Absalon (Omnium sanctorums residensgård) av Johan III och från samma tid omnämns den förste komministern i S:t Lars.

Läget för Cantorian har tidigare diskuterats av Ridderstad, som gjort kopplingen mellan

133 Kraft 1975 s. 223, Kugelberg 1973–75 s. 251 f.

134 Schücks förarbeten.

135 Kugelberg 1973–75 s. 36 ff., se även Ljungstedt 1975 s. 101.

136 Kraft 1975 s. 162, 205.

Bredgården och dess läge norr om domkyrkan enligt uppgiften från 1414. Eftersom stora delar av området norr om domkyrkan ansågs ha hyst franciskankonventet hade Ridderstad uppenbara problem med att lokalisera ärkedjäknegården och Bredgården i förhållande till cantorian. Franciskankonventets lokalisering till stadens södra delar har diskuterats tidigare.[137]

Istället tyder allt på att Bredgården motsvarar den ännu 1696 ovanligt stora och breda tomten 163. Således har denna vid domkyrkan centralt belägna gård varit i flera privatpersoners ägo under 1300-talets mitt för att senare bli residensgård för kantorn. Det är dock inte helt klarlagt hur den övergick till att bli biskopsgård efter reformationen. Rhyzelius omtalar visserligen att den blev biskopsgård redan under Erik Falks biskopstid 1558–69, men samtidigt framhåller han att de efterföljande biskoparna haft bostad på annat håll. Först i och med biskop Petrus Benedicti Oelandus (1589–1606) finns uppgifter om att gården började byggas om och inrättas som biskopsgård.[138] Den gamla cantorian förlänades 1551 till skolmästaren Nicholaus Caroli, men det är oklart vad som hänt med den därefter.

Rhyzelius skriver även att biskop Petrus Benedicti's företrädare, Petrus Caroli (1583–87), skulle ha bott i S:t Martins residensgård, som han fått redan 1541 under sin tid som skolmästare. Ovan har det framgått att de medeltida beläggen för att S:t Martins kanonikat haft en residensgård är obefintliga och någon residensgård nämns ej i samband med att Petrus Caroli fick prebendet i förläning. Sannolikt är uppgiften om en residensgård en missuppfattning av biskop Rhyzelius.[139]

Den lilla tomten bredvid biskopsgården på 1696 års karta tomt 262 är "*Kiörkans gård*", senare domkyrkosysslomannens gård. Sannolikt har det medeltida sysslomansämbetet (*yconomus*) gått upp i sakristanämbetet vid reformationen. Möjligen skulle tomten kunna gå tillbaka till medeltiden och således vara den gård som omtalas som S:ta Anna prebendets gård eller *curie sakriste*.

S:ta Katarina residensgård kan tämligen säkert identifieras med tomt 258 genom uppgifterna hos Rhyzelius om de gamla benämningarna Visitationskapellet och Visitationslyckan. Sannolikt har dess residensgård även omfattat flera tomter öster om tomt 258. Även prebendet *Omnium Sanctorums* residensgård har ovan argumenterats för att ligga i samma kvarter, dvs. vara identiskt med den senare s.k. Rhyzeliusgården. Det är en tolkning som bygger på att Nicholaus Canuti fick detta prebende när han tillträdde som biskop och att gården enligt uppgifter från 1573 och 1592 varit bebodd av honom och hans efterträdare Erik Falk.

S:t Erasmus prebende fick år 1480 en stor gård söder om S:t Larskyrkan, Stangabergsgården, där fogden Nils i Stång och hans son Staffan Stangenberg bodde dessförinnan. Uppgifter 1440 pekar entydigt på att Stangabergsgården låg söder om kyrkan och gården går att följa från Gustav Vasas tid och fram till 1600-talet, då den ägdes av släkten Natt och Dag. Residensgården kan således ha omfattat tomt 158–161.

Utöver dessa tämligen säkra lokaliseringar finns en grupp där det ungefärliga läget kan diskuteras. I stadens södra del kan tre prebendens residensgårdar anges i förhållande till varandra. I ett gåvobrev 1544 omtalas en tomt som hört till S:t Bartholomeus prebende, beläget invid en gård som legat under S:t Eriks prebende. I ett annat brev samma år omtalas att S:t Bartholomeus prebendegård låg på Tanneforsgatan, dvs. den medeltida Mölnogatan.

I ett gåvobrev 1411 har det då nyligen inrättade S:ta Birgitta prebende fått en tomt med en så noggrann lägesbeskrivning att den kan preciseras till tomterna 89–90, i korsningen mel-

lan Sandgatan, Tjuvagatan och den i senare tid kända Hospitalsgatan. Tomten sägs ligga väster om S:t Bartholomeus prebendegård, och därmed kan de tre prebendenas gårdar med stor sannolikhet lokaliseras till tomt 89–90, 91–92 samt 93–94.

S:t Michaels residensgård omtalas 1550, då skolmästaren Per Follinger förlänades en kronotomt mellan "S Karins tompt och domkyrkio gården och tilförende under S Michels prebende ther sammestedz legatt hafver". S:ta Karins tomt tolkas vara S:ta Katarina residensgård, ett prebende som samme Follinger får i förläning tre månader senare. Tolkningen av domkyrkogården är dock inte helt klar. Antingen ska den tolkas bokstavligen som kyrkogården och då borde S:t Michael ligga i kv. Ambrosia. En annan möjlighet skulle kunna vara att det syftar på den dåvarande biskopsgården och då skulle S:t Michael motsvaras av tomt 259–260.

I ett godsinventarium från ca 1550 för S:ta Maria Magdalena prebende upptas en tomt där Helga Lekamens prebendegård var uppförd, belägen vid "kanikegatan öster om domkyrkan". Uppgifterna från år 1495 om att Maria Magdalena tomt var belägen öster om Helga Lekamens gård skulle kunna innebära ett läge i nuvarande kv. Ambrosia eller i kv. Apoteket.

Till de ungefärligt lokaliserade prebendegårdarna kan även själagården räknas. Flera uppgifter om tomter som kan kopplas samman med Själakapellet pekar mot ett område mellan Tjuvagatan och franciskankonventet, möjligen tomterna 85–88. Domkapitlets sista prebende, S:t Hieronymus och S:ta Barbara, har i samband med instiftandet 1508 fått en gård och tomt i Linköping "*sitam in monte ad occidentem ab ecclesie Ste Laurentii*". I kvarteren mellan torget och S:t Larskyrkan finns än i dag en höjd med berg i dagen, ett område som på 1696 års karta upptas av en i området ovanligt stor tomt, nr 200. Möjligen har residensgården legat på denna.

S:t Crucis majoris fick redan från begynnelsen flera olika tomter och gårdar, däribland flera andelar av troligen samma gård norr om torget. Möjligen skulle detta kunna tyda på prebendet även senare haft en residensgård i det nuvarande kv. Basfiolen.

I samma område kan Annunciationis kanonikat ha legat. Enligt dess inventarium ska gården ha legat "*prope byathing*", dvs. invid torget. Sammanträffandet med prebendets huvudgård Utala och dess ägare under 1500-talets slut Peder Mattsson Stiernfeldt må vara en tillfällighet, men skulle möjligen kunna tolkas så att prebendegården omfattat tomt 25–26.

Av de prebenden som på mer eller mindre goda grunder antas ha haft residensgårdar återstår dels det viktiga prebendet Petrus Martyren, där ingenting är känt om dess läge. S:t Laurentius kanonikat hade residensgård, vars läge är okänt, medan S:t Egidius möjligen har haft en residensgård, men inte heller där finns några uppgifter om var det kan ha varit beläget. Likaså har Sigfridsprebendet haft en residensgård som är känd 1440 men som ej kunnat lokaliseras.

---

137 Ridderstad 1958 s. 29. Tagesson 2000b. Se kap. 4.3, bil.10 samt bil. 20 ang. Hospitalstorget och kv Elddonet.

138 Rhyzelius 1756/1945 s. 15

139 Rhyzelius 1756/1945 s. 14, jmf GIR 13 s. 327.

Kanonikat	Namn	Datering	Stiftare
1:a prelaturen	Prosten i S:t Lars	1230-40-t	Biskopen
1:a kan. – 2:a prelaturen	Ärkedjäknen	1230-40-t, 1272	Biskopen
2:a kanonikatet	Vårfruprebendan	1230-40-t	Helena och hertig Knut av Reval
3:e kanonikatet	S:t Martin	1230-40-t	Okänd enskild person
4:e kanonikatet	S:ta Maria Magdalena	1230-40-t	Biskopen
5:e kanonikatet	S:t Nicolaus	1230-40-t	Biskopen
6:e kanonikatet	S:t Laurentius	1246-47	B. Lars
7:e kanonikatet	Omnium Sanctorum	1251	K. Valdemar vid kröningen
8:e kanonikatet	S:t Michael	1272	K. Valdemar
9:e kanonikatet	S:t Egidius	1272?	B. Henrik och k. Valdemar
10:e kan. – 3:e prelaturen	Dekanatet	1275	K. Magnus
11:e kanonikatet	Byathing	1282-83	Kristina o. Sigge Guttormsson i Ljuna
12:e kanonikatet	Petrus Martyren	1275	Lm. Bengt Magnusson
13:e kanonikatet	S:ta Katarina	1250-60-t	Pr. Ingemund
14:e kanonikatet		F 1271	Ölandsprosten Holmsten
Vicaria - 15:e kanonikatet	Annunciationis	1295; 1311	Johan Ingesson ohh Helena Ormsdotter
Vicaria	Hundaberg	1319	Dp. Björn och ka. Olof
Vicaria till domprosten	Margareta		Dp. Harald Stolpe
Prebenda - 16:e kanonikatet	Resurrectionis	1318	Hertig Erik och Valdemar
Prebenda	S:t Erik		B. Karl Båt
Prebenda	S:t Sigfrid		B. Karl Båt
Prebenda- 4:e prelaturen	Skedevi- Cantorian	1345; 1370	Lm. Knut Jonsson; Bo Jonsson Grip
Prebenda	S:t Bartolomeus	1348	R. Ulf Abjörnsson (Sparre av Tofta)
Prebenda - 17:e kanonikatet	S:t Andreas	1312; 1345	Bf. Rangvald; r. Nils Abjörnsson
Prebenda	Crucis Minoris	1329	Harald Stubbe
Prebenda (urspr två preb)	Crucis Maioris	1338, 1334; 1345	Bg. Arnulf, bg. Heneka Konradsson
Prebenda	S:ta Anna		
Prebenda	S:ta Birgitta	1401	R. Sten och b. Knut Bosson
Prebenda	Vicitationis Mariae	1408	Ka. Jöns Svartepräst
Prebenda	Själakapellet	1410	Preb. Johannes Hildebrandi
Prebenda	Corporis Christi	1410	Ka. Johannes Hildebrandi
Prebenda	Vårfrukoren		B. Henrik Tidemansson
Prebenda	S:t Hieronymus och S:ta Barbara	1506	B. Hans Brask

Fig. 115. Översikt över prebenden vid Linköpings domkyrka, deras tillkomsttid, stiftare och främsta inkomst. Förkortningar; B.- biskop, bf.- byfogde, bg.- borgare, dp.- domprost, h.- hertig, k.- kung, ka.- kanik, lm.- lagman, preb.- prebendat, pr.- prost, r.- riddare.

Annexkyrkor	Inkomster, gods	Biskopstionde
S:t Lars, Landeryd	Prästinkomster från S:t Lars och Landeryds sn.	
Rystad och Ö. Harg	Rystads och Hargs gårdar, prostämb. i Skänninge	
Flisby	Maspelösa	Kisa, Tidersrum, Oppeby sn
Mjölby och Örtomta	Ullevi i Järstads sn	Kisa, Tidersrum, Oppeby sn
	Kvinneby i Skeppsås sn	Skeppsås kyrka
	Harg och Sätuna	Hägerstads kyrka
	Hässelstad, Vistad, Nederlösa	Slaka
Västerlösa	Eggeby, Sätuna	
Kaga, senare Ö. Husby	Allguvi, senare Husby	
	Helgonskatterna till S:t Egidius m.fl.	
Västervik, Kalmar	Kungagods i Tjust och Västervik	
	Normlösa och Hogstad gård	
Ö. Skrukeby	Ö. Skrukeby gård, Bjärka, Gädderstad, gods i Tjust	
	Normlösa	Hov
	Kastlösa gård	
	Utala, senare Frösvik mfl i Oppeby sn., gård i Link.	
	Säby, Hunneberg, mm	
	Ålems by och socken, gård i Ödeshög	
	Kilmare och Grinneby i Tjust mm	Ö Husby
	Fivelstad gård	Fivelstad
	Allguvi o. Sätuna i Kaga sn, Skedevi i Tjärstads sn	
	Vinnerstads gård	
	Div jord nära Link. jord i Häradshammars sn	
	Div. jord	
	Div. jord i Linköping	
	Div. jord	Skeda, Kärna
	Div. jrd	
	Biskopens egna pengar	

Kanonikat	Namn	Datering	Tomt/gård i L.	Residens i L.
1:a prelaturen	**Prosten i S:t Lars**	1230-40-t	1305, 1388, 1430	-
1:a kan. – 2:a prelaturen	**Ärkedjäknen**	1230-40-t, 1272	1353	**1353** *curia*
2:a kanonikatet	Vårfruprebendan	1230-40-t	1315 *curia* 1350 *edificia*	-
3:e kanonikatet	S:t Martin	1230-40-t	-	-
4:e kanonikatet	S:ta Maria Magdalena	1230-40-t	1495	?
5:e kanonikatet	**S:t Nicolaus**	1230-40-t	1319 *nybyggd gård*	**1456-66**
6:e kanonikatet	**S:t Laurentius**	1246-47	1442	**1442**
7:e kanonikatet	**Omnium Sanctorum**	1251	1251 *curia*, 1389 tomt	**1441**
8:e kanonikatet	**S:t Michael**	1272	1442	**1442**
9:e kanonikatet	**S:t Egidius**	1272?	1422	**1422**
10:e kan. – 3:e prelaturen	Dekanatet	1275	1338 *area*	-
11:e kanonikatet	Byathing	1282-83	-	?
12:e kanonikatet	**Petrus Martyren**	1275	1442	**1442**
13:e kanonikatet	**S:ta Katarina**	1250-60-t	1405	**1405**
14:e kanonikatet		F 1271	-	-
Vicaria - 15:e kanonikatet	**Annunciationis**	1295; 1311	1311 *curia,*	**1371** *curia*
Vicaria	**Hundaberg**	1319	-	-
Vicaria till dp	**S:ta Margareta**	-	1334 curia	**1348** *curia... prebend*
Prebenda - 16:e kanonikat	Resurrectionis	1318	-	-
Prebenda	**S:t Erik**	1310-t	1388	**1388**
Prebenda	**S:t Sigfrid**	1320-t	-	**1440**
Prebenda- 4:e prelaturen	**Skedevi- Cantorian**	1345; 1370	1350 *curia*, 1357 *curia*	**1370** *curia* Bredgård
Prebenda	**S:t Bartolomeus**	1348	**1380**	**1411** *curia prebende*
Prebenda - 17:e kanonikat	**S:t Andreas**	1332; 1345	(1337), 1367 *curia*	**1367/ 1380-talet**
Prebenda	Crucis Minoris	1329	1333 *curia*	?
Prebenda (urspr två preb)	**Crucis Maioris**	1338, 1334; 1345	1338 *area*, 1335 *curia*	1347, 1349
Prebenda	**S:ta Anna**		1351	**1351**
Prebenda	**S:ta Birgitta**	1401	1411	**1411** *fundum pro cur*
Prebenda	Visitacionis Marie	1408	se S:ta Katarina	-
Prebenda	**Själakapellet**	1410	1410	**1425**
Prebenda	**Helga Lekamen**	1410	1495	1495, 1550
Prebenda	**S:t Erasmus**	1480		**1480**
Prebenda	Vårfrukoren	1480-90-talen	-	-
Prebenda	**S:t Hieronymus**	1506	1508	**1508** *gård och tomt*

Fig. 116. Översikt över prebenden vid Linköpings domkyrka. Årtalen avser äldsta skriftliga belägg på tomt och gård i Linköping samt residensgård i staden. Inventarium 1400-talet avser uppgifter om residensgård, *curia* eller endast jord *bona* i inventarieförteckningar i codex A9 eller andra källor. Residerande (fet stil) avser uppgifter om

Inventarium 1400-talet	Residerande	Klass	Tomt på 15-1600-talet
-	1406 1508	A	Tomt 225, 233, 234 ?
1430 *curia*	1406, 1508	A	Tomt 266
1429 *agri*	-	(E)	-
1398 *predia*	-	E	-
1369-70 *bona*	-	E	Tomt 316 ?
1456-66 *bona, curia*	1406 1508	C	Tomt 264-265 (1544)
1442 *bona, inventarium*	-	D	??
1441 *curia*	1508	C	Tomt 261
1442 *Bona predialia, curia?*	Ej 1375-1405 Ej 1406	D	Gård omtalas 1544, Tomt (259-)260 (1551) ?
1422 *bona, curia?*	Ej 1406	E	??
-	Ej 1508	A	Sätesgård (1543) ??
Bona, inventarium	-	(E)	??
1442 *curia*	1406, 1508	B	??
Bona, inventarium	1406	C	Tomt 258(-259)
-	-	-	-
1451 *curia prebendale*	1406, ej 1508 1510	D	Tomt 25-26-319 (Peder Mattssons gård) ?
Inventarium	1406	-	Hunneberg norr om staden ?
-	Ej 1506, 1518	E	Se Anne preb
1459 *bona predialia*	1406 ?	E	-
-	Ej 1406	-	Tomt 94-95 ? (1550)
Bona, inventarium	-	-	??
- 1508	-	A	Tomt 163 (1414)
-	1406		Tomt 91-92 ? (1544)
Bona, fundo (lakun)		D	Tomt 33 (1550)
- (lakun)	-	-	-
?	- (lakun)	-	Tomt 320-324 ??
Efter 1436	1406	-	Tomt 262 ?
-	Ej 1406		Tomt 89-90 (1411)
-	-	-	(Se tomt 258)
-	-	-	Tomt 85-88 ?
1400-t mitt			Tomt 316 (1495) ?
-	-	-	Tomt 158-161
-	-	-	-
-	-	-	Väster om S:t Lars, tomt 200 (1508) ?

residerande kaniker eller prebendater omnämnda i Schück 1959 eller Schücks förarbeten. Klass avser Schücks rangordning av prebendena, se sid 461. Tomter 15-1600-talet avser belägg som styrker en identifiering av residensgårdarnas läge, angivet i tomtnummer enligt 1696 års karta.

BILAGA 7. BISKOPSGÅRDEN

Biskopsgården har översiktligt presenterats i kap. 4.3, medan en redogörelse för byggnaden och byggnadshistorien görs här nedan.

Slottet består idag av tre längor, vars yttre är ett resultat av omvandlingen under 1500-1600-talen av den gamla biskopsborgen till ett renässansslott. Redan Cnattingius undersökningar på 1930-talet visade dock att stora delar av slottet omfattar byggnadslämningar från olika perioder av medeltiden och nyare tid. På grundval av denna undersökning gjordes en byggnadsbeskrivning.

Fas 1 (fig. 117) omfattar det västra kalkstenshuset i två våningar, med kök och kammare i bottenvåningen och en större sal i ovanvåningen, samt den sydvästra källaren av kalksten (cellarium) med träöverbyggnad. Fasen daterades till 1200-talets början, främst av allmänt arkitekturhistoriska skäl. Att någon byggnation inte omnämns i biskop Lars stiftelsebrev från 1240-talet (i vilket uppräknas biskopens ansträngningar att förbättra flera andra biskopsgårdar i stiftet) såg Cnattingius som ett indicium på att byggnationen istället härrörde från hans företrädare Bengt Magnussons tid (1220–1236). Därmed ville Cnattingius se ett nära samband mellan den gotiska katedralens första byggnadstid och uppförandet av de äldsta stenbyggna-derna på biskopsgården.

Fas 2 omfattar ett bostadstorn i nordost av tegel. Cnattingius urskiljde tornet från övriga tegelbyggnader genom tegelformatet och det daterades med relativ kronologi till en period efter kalkstenshuset men före ringmuren. Han daterade denna byggnadsfas försiktigtvis till 1300-talet, möjligen till biskop Petrus Tyrgilli (1342–1351). Fas 3 omfattar uppförandet av en ringmur, som förband det nordöstra tornet med västra kalkstenshuset och vidare omslöt borg-

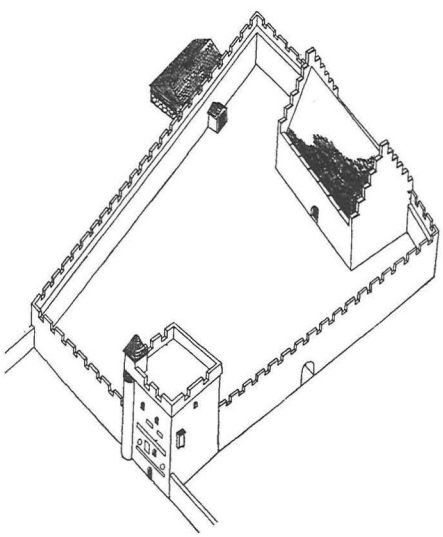

Fig. 117. Biskopsgården under 1200- och 1300-talen, enligt Cnattingius 1936.

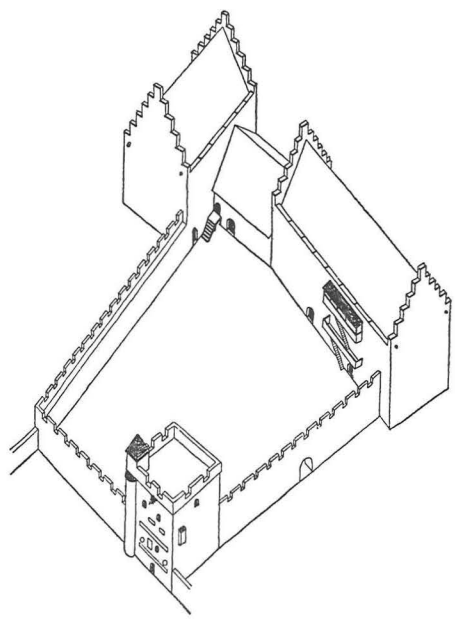

Fig. 118. Biskopsborgen under Henrik Tidemanssons tid, enligt Cnattingius 1936.

gården i söder och öster. Muren var av gråsten med öppningar i tegel av ett format som Cnattingius menade var yngre än tegelformatet i fas 2. Fasen daterades till 1300- eller 1400-talen.

Fas 4 omfattar ombyggnationen av den västra längan, som förlängdes och fick en tredje våning samt en ny byggnad i sydväst med två våningar ovan den äldre källaren (fig. 118). Denna ombyggnation hänför Cnattingius till tiden efter oroligheter år 1464, då Kristian I "våldgästade" biskopsgården och biskop Henrik Tidemanssons tid (1465–1500). Den sistnämnde omtalas i Linköpings biskopskrönika ha gjort ombyggnationer på slottet. Cnattingius lanserade teorin om att det sydvästra huset byggts av Adam van Düren och nämner även likheterna med Glimmingehus.[140]

De nya undersökningarna av slottet på 1990-talet har varit betydligt mer omfattande än den undersökningen på 1930-talet. Man har eftersträvat en total dokumentation av hela byggnadens murverk, omfattande närmare 5000 m² muryta. Metodiskt har man använt sig av en kontextuell undersökningsmetod, som en av de första större murverksundersökningarna i Sverige. Till detta kommer även att murbruk använts på ett för svenska förhållanden systematiskt och medvetet sätt. Närmare 2 500 bruksprover har tagits, kopplade till murkontexter och därmed möjliga att knyta till den relativa stratigrafi av murverket som den kontextuella metoden möjliggjort. Bruksproverna har indelats i ett antal brukstyper, urskiljda okulärt med hänsyn till färg, konsistens, förekomst av ballast, kalkens finfördelning mm.

Detta möjliggör en bestämning av varje enskild kontext i en relativ kronologi. Modén understryker i sin artikel att murbruket är det enda säkra originalmaterialet, medan sten, tegel och trä kan vara återanvänt. Brukets betydelse blir således avgörande i analys och datering av de enskilda kontexterna i denna undersökning. Ett delprojekt omfattande vidare analys av bruksproverna med tunnslipprover etc. pågår.

Modéns framställning av byggnadsförloppet i artikeln är förenklat, vilket tydligt påpekas. Grunden för den följande framställningen är förutom artikeln även en sammanställning av brukstyperna och dess koppling till byggnadsförloppet samt muntliga uppgifter (fig. 311).[141]

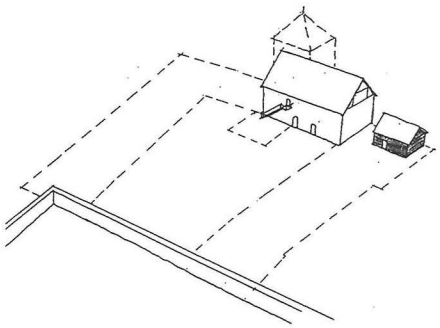
Fas 1 omfattar en brunn i kalksten, den nordvästra källaren, det västra kalkstenshuset i två våningar. Förutom dessa bevarade byggnader finns även uppgifter om en tornbyggnad. Uppgiften bygger på en hittills opublicerad uppmätning av Cnattingius av en 11 x 13 m stor tornbyggnad väster om västra stenhuset. Byggnadsmaterialet i denna fas består av kalksten i ojämna skift, ett fåtal med spår av tandad mejsel. Denna byggnadsfas dateras till 1100-talets första hälft, sannolikt biskop Gisles tid (före 1139–1160-talet). Fasen avslutas av en brand.

Fas 2 omfattar en reparation efter branden i västra stenhuset, tillkomsten av den nordvästra källarens välvda nedgång samt den sydvästra källarens norra och södra väggar. Fasen dateras till 1200-talets början.

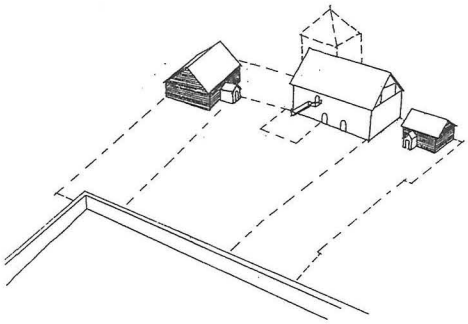
Fas 3 omfattar den nordöstra tornbyggnaden i fem våningar, den sydvästra källarens östra och södra väggar, ytterligare en källare i nordväst med en tegelbyggnad med salsvåning ovan denna samt möjligen en byggnad i sydost. Mellan det äldre västra huset och den nordvästra tegelbyggnaden byggdes en knappt 3 m bred gång, försedd med höga spetsbågiga portaler mot öster och väster, tolkad som en

140 Cnattingius 1936.

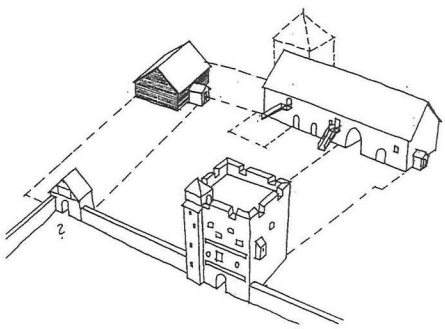
141 Modén msk, samt sammanställningen Brukens inbördes kronologi Linköpings slott, signerad Eva Modén 1999-01-28, kompletterad 2000-08-17. Ett tack till Eva Modén för muntliga upplysningar och diskussion kring slottsundersökningen.

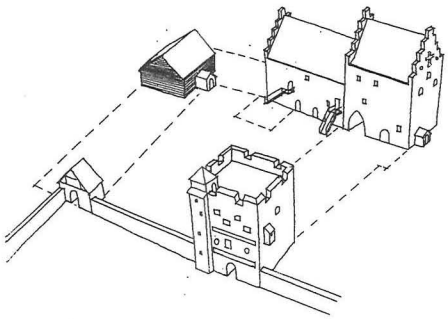
Fas 1. 1100-talets första hälft.

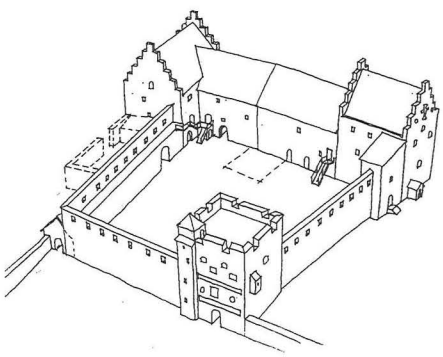
Fas 2. 1200-talets början.

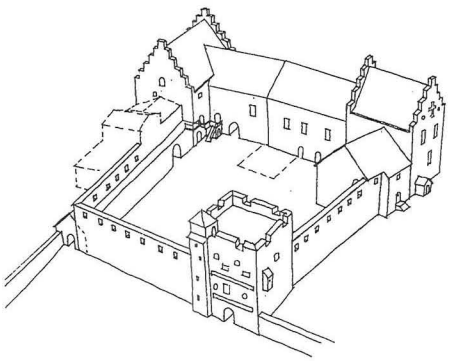
Fas 3. 1200-talets slut.

Fas 4. 1300-talets slut.

Fas 5. 1400-talets slut.

Fas 6. Gustav Vasas tid.

Fig. 119. Biskopsgården under medeltiden.
Teckningar Per Rydberg. Efter Modén msk.

passage mellan den inre gården och trädgården väster om gården. Gemensamt för dessa byggnader är att tegel förekommer för första gången som byggnadsmaterial.

Fasen har daterats till 1200-talets slut och Modén nämner biskop Bengt (1286–1291) som trolig byggherre. Ett golv med fiskbensmönstrat glaserat tegel i nordvästra husets sal har en parallell i en byggnad på biskopsgården Bro (nuvarande Kungsbro) myntdaterad till 1200-talets slut. I franciskankonventet i Linköping har hittats två byggnader i tegel, den ena daterad till 1300-talets första hälft. Fasen har avslutats av en brand.

Fas 4 omfattar reparationer efter branden, då det västra kalkstenshuset byggdes om. Det äldsta västra tornet revs varvid ett parti av kalkstenshusets västra fasad murades om och huset fick en tredje våning. Två rum i bottenvåningen försågs med valv. Det nordvästra tegelhuset fick likaledes en tredje våning och de båda källarna fick tegelvalv. Byggnaden försågs med trappstegsgavlar och blinderingar. En träbjälke i borgstugan i västra kalkstenshuset har dendrodaterats till 1380-talet, vilket bildar en mycket viktig utgångspunkt i uppbyggnaden av den absoluta kronologin.

Byggnadsfasen dateras således till tiden efter 1380-talet och Modén anser det sannolikt att den ska knytas till biskop Knut Bossons tid (1391–1436). År 1388 lär hans företrädare biskop Nils Hermansson ha blivit mordhotad av kung Albrekt av Mecklenburg och Modén håller det för troligt att branden i biskopsgården skulle kunna knytas till denna händelse. Som byggnadsmaterial har använts såväl kalksten och gråsten som tegel med ett något annorlunda format jämfört med fas 3.

I en senare del av fas 4 har en del förändringar i det nordöstra tornet tillkommit, med valv i bottenvåningen och ändrad våningsindelning. Tre golvbjälkar i tornets bottenvåning har dendrokronologiskt daterats till 1406, 1409 och 1432, vilket ger en datering av valvet. Samtidigt har borgstugan i det västra stenhuset fått sina fyra bevarade kryssvalv.

Fas 5 omfattar tillkomsten av ringmuren i gråsten med en tillslutning av borggården i norr och söder, medan den i öster sannolikt byggdes ovan den befintliga bogårdsmuren. Samtidigt förlängdes västra huset mot söder och det sydvästra stenhuset med två våningar och trappstegsgavlar byggdes. En betydelsefull upptäckt är att ringmuren och sydvästra stenhuset är murade i förband och således tillkomna samtidigt. Byggnadsmaterialet består av gråsten med detaljer i tegel.

Fasen dateras till biskop Henrik Tidemanssons tid (1465–1500) vilket betyder att ringmuren tillkommit efter oroligheterna 1464. En hörnstolpe i det sydvästra stenhuset har dendrokronologiskt daterats till vintern 1472–73.[142] Även Modén för vidare Cnattingius tankar från 1930-talet om likheten med Glimmingehus och att Adam van Düren kan ha varit verksam vid båda byggnadsarbetena. Detta stämmer dock inte med Marian Ulléns och Cnattingius senare iakttagelser att Adam van Dürens stenhuggarmärke uppträder först sent i domkyrkans byggnadsperiod 5. Med utgångspunkt i dendrodateringen till 1470-talet är det sydvästra stenhuset sannolikt äldre än Adam van Dürens närvaro i Linköping.[143]

Av Cnattingius och Modéns kortfattade artiklar framgår en del skillnader i synen på byggnadshistorien, medan en del likheter består. Framför allt framstår möjligheterna till framtida analys och noggranna detaljstudier som det nya dokumentationsmaterialet medger som mycket goda. Cnattingius äldre tolkning fram-

142 SR 247, dendrodatering av Thomas Bartholin 1987, prov 14134.

143 Cnattingius et al. 1987 s. 257, 352.

ställs i artikeln med rätta som föråldrad, även om 1930-talets undersökning även i fortsättningen bör framhållas som ett för sin tid framsynt pionjärarbete med begränsade medel.

De viktigaste rönen kring slottets byggnadshistoria är påvisandet av den nordvästra källaren som en ursprunglig byggnad i äldsta fas (vilken inte nämns av Cnattingius men påvisas av Ljungstedt 1975), den komplicerade byggnadsprocessen i slottets nordvästra del med en tegelbyggnad tillkommen i flera etapper samt ringmurens och det sydvästra stenhusets samtida datering. Genom dendrokronologisk undersökning har en fast tidsgräns för början av byggnadsfas 4 till ca 1388 kunnat påvisas.

En datering av den äldsta tegelbyggnaden, det nordöstra tornet, till biskop Bengts tid vid 1200-talets sista decennier är sannolik, särskilt med tanke på likheten mellan de glaserade fiskbensmönstrade golven i nordvästra huset i Linköping och ett tegelhus på biskopsresidenset Bro, myntdaterat till 1200-talets slut. Introduktionen av tegel som byggnadsmaterial i fas 3 kan dessutom jämföras med dateringen av övriga tegelbyggnader i Linköping, domskolans byggnad söder om domkyrkan och de två byggnaderna tillhörande franciskankonvetet.[144]

Man bör dock diskutera huruvida de omfattande byggnadsarbetena under fas 4 verkligen kan ha slutförts under biskop Bengts korta episkopat. 20-års perioden efter hans död kännetecknades av domkapitlets ekonomiska problem som arvtagare av hans skulder. Möjligen kan en del av fas 4 sträckas vidare in i 1300-talets första hälft.

Däremot förefaller den tidiga dateringen av slottets äldsta delar till 1100-talets första hälft som svagt underbyggd. Av artikeln framgår att Modén ser likheten i bruk, material och murningsteknik mellan de äldsta delarna av slottet och den äldsta kyrkogårdsmuren som avgörande för dateringen. Denna jämförelse förutsätter dock en datering av kyrkogårdsmuren till 1100-talet, vilken inte är klarlagd.[145]

Modén har anfört likheterna mellan det västra stenhusets murverk och S:t Larskyrkans torn, liksom en överensstämmelse med Erik Lundbergs hypoteser kring 1100-talets murningsteknik som ett indicium på en tidig datering. Ett besvärande faktum för en 1100-talsdatering är förekomsten av enstaka kalkstenar med spår av tandad mejsel i det västra husets murar samt i den nordvästra källarens västra innervägg. Användandet av den tandade mejseln kan i Östergötland först konstateras i domkyrkan på 1240-talet, följt av ytterligare ett antal byggnader i stiftet, som kan dateras till framför allt 1200-talets andra hälft och 1300-talet. Enligt Modén är dessa fåtaliga kalkstenar med tandad mejsel i slottet att betrakta som primära i murverket, vilket således snarast pekar på en datering till tidigast 1200-talets mitt.[146]

Enligt Modéns förslag till datering får vi en besvärande lakun under perioden 1100-talets mitt till 1200-talets slut, med endast mindre spår av byggnation vid 1200-talets början. Om man istället accepterar Cnattingius hypotes om att biskopsgården byggdes ut i sten parallellt med domkyrkan får vi ett jämnare byggnadsförlopp, där fas 1 och 2 dateras till 1200-talets mitt och andra hälft, medan fas 3 dateras till 1200-talets slut och 1300-talets första hälft. En nu skisserad datering av byggnadsförloppet torde bättre stämma med vår nuvarande kunskap om tillkomsten av palatsliknande byggnader i Skandinavien som en 1200-talsföreteelse.[147]

---

144 Se kap 4.4, domskolan BR 3 och konvetet BR 19 och 20.

145 Se bil. 8

146 Modén 1993 s. 15 ff., Lundberg 1929. Ang tandad mejsel se not 32 ovan. Modén muntlig uppgift

147 Lundberg 1945, Andersson 1972, Lovén 1996.

148 se vidare kap 6.

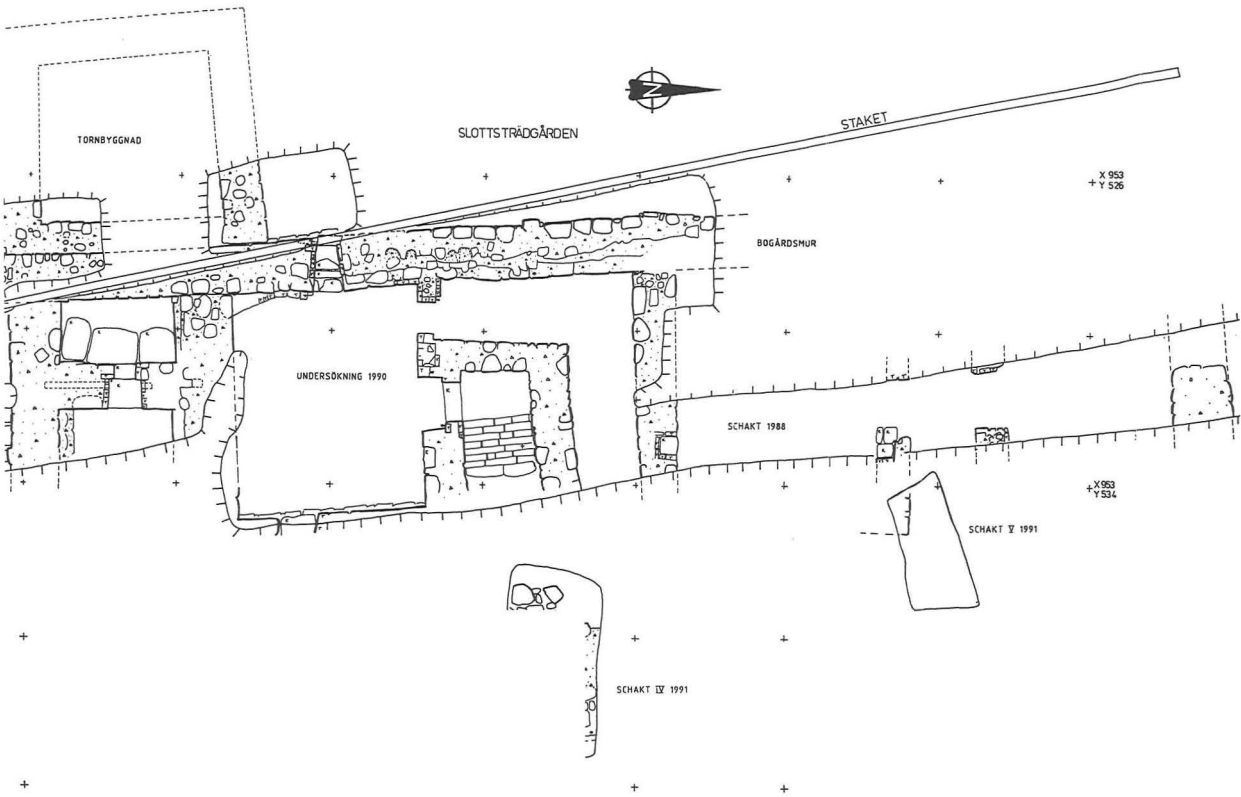

Fig. 120. Domkapitelshuset BR 10 påträffades av en slump 1988 i samband med schaktningar i S:t Persgatan och har kunnat dokumenteras till en mindre del under åren 1988-91. Väster om kyrkogårdsmuren undersöktes resterna efter en tornbyggnad, BR 54. Skala 1:200. Efter Tagesson 1991, 1995b.

BILAGA 8. DOMKAPITELHUS OCH DOMKYRKOGÅRDSMUR

Skriftliga uppgifter om ett domkapitelshus i Linköping saknas helt, men ett sådant bör ha funnits. Särskilda byggnader för domkapitlet, omtalade som kapitelhus o.dyl. är kända från flera andra svenska stiftsstäder. Kapitelhuset i Uppsala är väl belagt och byggdes på 1420–30-talen, i Åbo troligen 1421–50 och i Strängnäs 1443. Skara och Västerås har haft domkapitelhus, dock med oklar datering, medan Växjö synes ha saknat ett sådant.[148]

Domkapitlet i Linköping sammanträdde i domkyrkans sakristia från 1300-talets början och fram till 1400-talet. Antydan finns om att sakristian förstördes vid en brand 1489, eftersom domkyrkans syssloman Petrus i Ekebyborna inhämtade intyg om gods som sedan gammalt tillhört domkyrkan vid ett flertal häradsting från juni 1489 och under år 1490. De gamla åtkomsthandlingarna hade uppenbarligen förstörts vid branden. Domkyrkans sakristia renoverades under 1500-talet, vilket framgår av Brenners teckning, där den är försedd med ett gavelstycke i nederländsk-tysk renässansstil. Enligt Romdahl har den ombyggts under Johan III:s tid, eventuellt efter eldsvådan 1567. Under 1600-talet finns återigen uppgifter om att domkapitlet

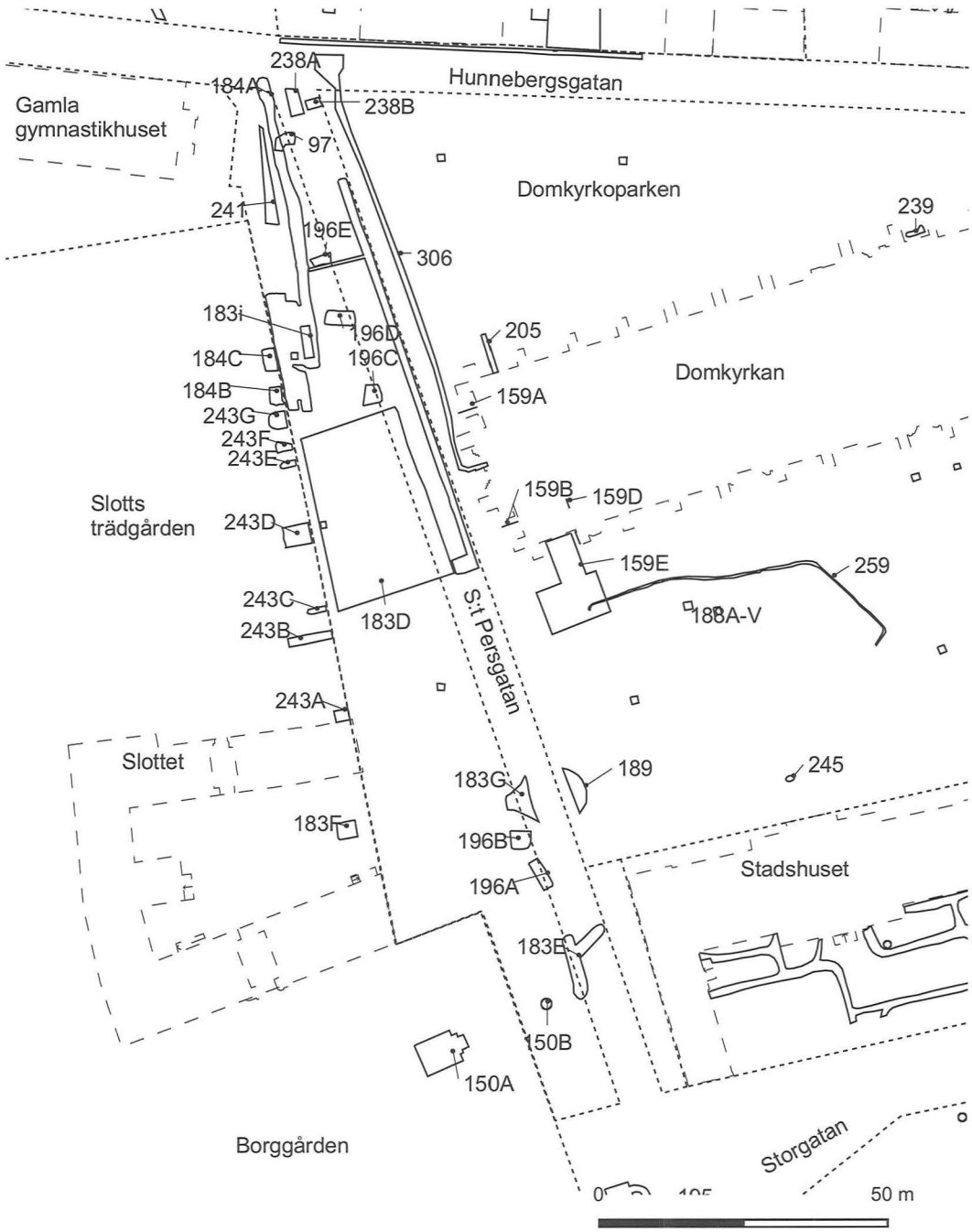

Fig. 121. Området kring slottet och domkyrkan. Arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

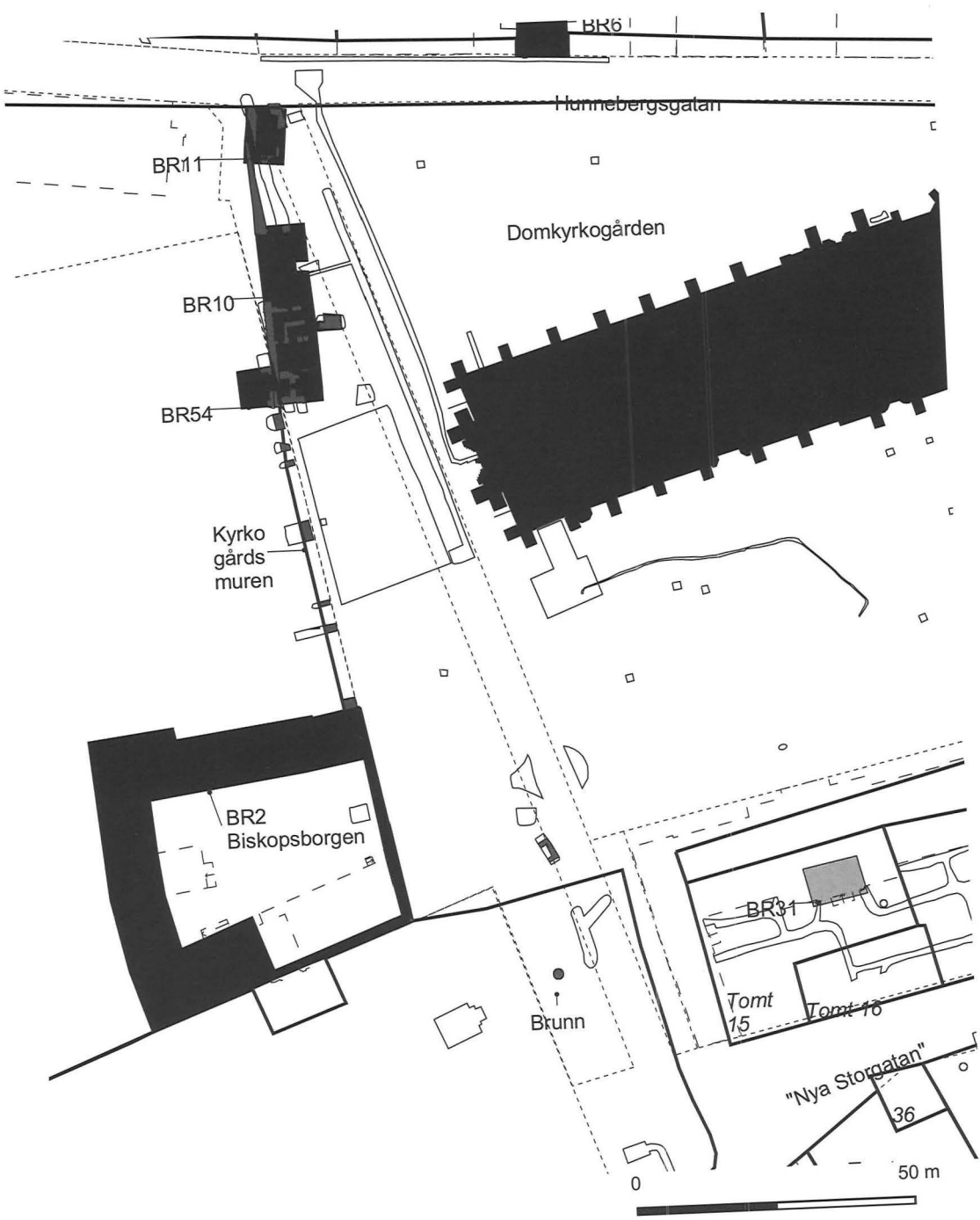

Fig. 122. Området kring slottet och domkyrkan. Äldre byggnader (BR) mot 1696 års karta. Byggander med känt läge (svart), antaget läge (grått), murar (grått). Skala 1:1200. Karta förf.

Fig. 123. Trapphuset i domkapitelhuset undersöktes 1988, vy från söder. Foto Östergötlands Länsmuseum.

sammanträdde i sakristian, men övergavs 1660.[149]

1988–92 undersöktes delar av en större byggnad väster om domkyrkan och ihopbyggd med kyrkogårdsmuren. Byggnaden kunde genom förekomst av stenhuggarmärken i en trappa dateras till domkyrkans sista byggnadsetapp, efter 1487 (fig. 120, 123). Den har inte fungerat länge och rivits redan under 1500-talet. Tidigare har jag argumenterat för att byggnaden bör ha tillkommit som domkapitlets byggnad. Läget på kyrkogården och det faktum att den byggdes ihop med kyrkogårdsmuren stämmer väl med samtliga kända domkapitelshus i det medeltida Sverige. Den ovanligt precisa dateringen av byggnaden kan jämföras med vad vi vet om sakristian, den gamla sammanträdeslokalen.[150]

Under medeltiden fanns en bogårdsmur kring kyrkogården och med denna var bl.a. domkapitelshuset, domskolan och biskopsgården ihopbyggd, men det är oklart när den tillkom. Delar av kyrkogården har undersökts, främst i väster mot slottsparken och i söder invid domskolan. Cnattingius har antagit att muren byggts

149 Schück 1959 s 476 f., Cnattingius et al. 1987 s. 55, 243, illustration 255, 257.

150 SR 179, 184, 196, rapport Tagesson 1995b, se även Tagesson 1991. Se bil. 5, 6.

151 SR 243, Cnattingius 1936; BR 10, SR 179, 184, 196, rapport Tagesson 1995b, se även Tagesson 1991. Cnattingius 1953 s. 4, Modén msk.

152 Undersökning 2000, muntlig uppgift A-C Feldt jan 2001. SR 61, rapport Eriksson 1978 i ÖLM.s arkiv. Endast ett fåtal kyrkogårdsbegränsningar i form av diken är kända i Sverige, se Johansson 1993 s. 12, vilka i samtliga fall har en tidig datering, uppräkningen dock ej komplett, se t.ex. det ännu synliga diket kring Edshults gamla kyrka, Småland. Kyrkogårdsmuren kring Skara domkyrka har daterats till 1300–1400-talen, Sigsjö 1986 s. 227. Kyrkogårdsmuren kring Åbo domkyrka har daterats till 1400-talets andra hälft, en äldre tolkning av ringmurens försvarsfunktion har nyligen avvisats, Hiekkanen 2001a. 4, Modén msk.

samtidigt med den äldsta skolbyggnaden, dvs 1300-talet. Modén har å sin sida antagit en datering till 1100-talet, utifrån ett hypotetiskt antagande om att en kyrkogårdsmur tillkommit redan då kyrkan byggdes.[151]

Vid en arkeologisk undersökning i kyrkogårdens östra del år 2000 påträffades ett grävt dike, ca 4 m brett, som tolkas som en äldre begränsning av kyrkogården. Detta kan jämföras med ett tidigare fynd av gropar i kyrkogårdens sydöstra del 1978, som då tolkades som kalkgropar. Detta dike har med största sannolikhet utgjort den äldsta kyrkogårdens begränsning. När detta dike gått ur bruk har kyrkogårdens begränsning flyttats ut till sitt nuvarande läge, men det går ännu inte att avgöra när detta skedde. [152]

Vid undersökningen av domkapitelshuset kunde det konstateras att kyrkogårdsmuren var byggd av jämna skift med omväxlande kalksten och gråsten och kunde dateras till tiden före 1400-talets slut. Anslutningen till slottet och domskolan är däremot oklar. Den västra kyrkogårdsmuren undersöktes på 1930-talet, då det konstaterades att muren gick fram till biskopsgårdens nordöstra tornbyggnad men att anslutningen till tornet var störd av senare grävningar. Delar av kyrkogårdsmuren har däremot ej kunnat iakttas i biskopsgårdens nordöstra tegeltorn. Den östra fasaden är byggd i tegel med en ca 3 m hög grund av kalksten. Murverket dateras enligt Modén till 1200-talets slut, men kalkstenarna skulle möjligen kunna ha ingått i en äldre kyrkogårdsmur.

Dateringarna är än så länge osäkra och hypotetiska, men antyder att kyrkogårdens avgränsning skett redan under den romanska domkyrkans tillkomst, medan en fysiskt mer manifest avgränsning av kyrkogården *möjligen* tillkommit i samband med de stora ombyggnadsarbetena på domkyrkan och biskopsgården under 1200- eller 1300-talen.

BILAGA 9. DOMSKOLAN

Domskolan i Linköping anses ha tillkommit redan under 1200-talets andra hälft och är starkt förknippad med utvecklingen av domkapitlet och kulten i domkyrkan. I 1272 års stadgor om kortjänst föreskrevs att varje nyvigd präst skulle tjänstgöra i domkyrkan för att inhämta kunskap om stiftets liturgi.[153] Den senare biskopen i Västerås, Israel Erlandsson, berättar i samlingen av Eriksmirakler att han botades från den frossa, *skälvosot*, som han ådragit sig när han vistades som elev vid skolan i Linköping på 1260-talet. Även Bengt Birgersson, den senare biskopen, omtalas som *scholaris* i Linköping vid samma tid.[154]

Domskolan har enligt traditionen inrymts i nuvarande domkyrkoförsamlingens församlingshem söder om domkyrkan (fig. 48). I samma lokaler kom även det nya gymnasiet att inrättas 1627. Cnattingius daterade byggnaden vid murverksdokumentation 1952 till sin äldsta utformning till 1300-talets mitt, främst genom jämförelser med biskopsgården (slottet). Byggnaden har sedermera under senmedeltiden byggts till och blivit mer än dubbelt så stor.[155] Någon säker datering går ej att nå idag, men byggnadens äldsta del i tegel kan sammanställas med ett fåtal andra tegelbyggnader i franciskankonventet och i biskopsgården till perioden från 1200-talets andra hälft till 1300-talets första hälft.

---

153 DS 561, 562, Kraft 1975 s. 153, Schück 1959 s. 411 ff.

154 Schück 1959 s. 412, SRS II:1 s. 294 ff.; DS 518.

155 BR 3, SR 57 och 198, Cnattingius 1953.

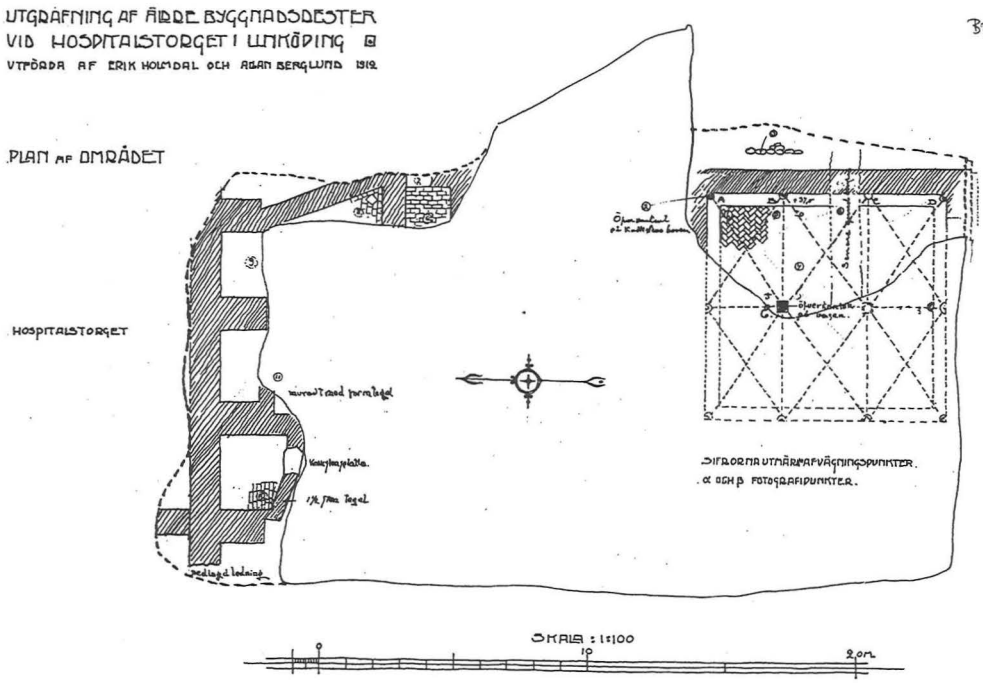

Fig. 124. Byggnadslämningar vid Hospitalstorget, dokumenterad av Holmdal och Berglund 1912. Dessa har sannolikt ingått i franciskankonventet. Den södra byggnaden tolkades som ett kapell, det kan möjligen ha varit kapitelsalen. Ritning i ATA.

BILAGA 10. FRANCISKANKONVENTET

Franciskankonventet i Linköping har med största sannolikhet tillkommit år 1287, enligt en uppgift i den danske franciskanbrodern Peder Olsens krönika från år 1533. Biskop Bengt skänkte i sitt 1287 upprättade testamente en altarprydnad och en liturgisk mässdräkt samt 40 mark till minoriterna (franciskanerna) i Linköping. Samma år testamenterade Botildis från Vimarka 15 mark penningar och utvalde hos dem sin gravplats. Även om biskop Bengt dog först 1291 och trots de omvittnat stora svårigheterna att omsätta det vidlyftiga testamentet har man allmänt ansett att konventet har grundats 1287.[156]

Konventets historia tecknades tidigt av lektor Per Gustaf Berggren, som gjorde en sammanställning av det skriftliga källmaterialet. En rad av testamenten omnämner franciskanbröderna och visar att såväl världsliga stormän och borgare som kaniker och biskopar har skänkt pengar och jord till konventet. Av flera dokument framgår att konventet försålt jord som man fått i gåva. Det framgår även att det funnits en kyrkogård och altarutrustningar omnämnda i testamenten visar att det funnits en kyrka eller kapell, även om denna i sig aldrig omnämns.[157]

Linköpingskonventet har översiktligt behandlats i Linköpings stads historia, men hos övriga författare har intresset främst rört konventets lokalisering. Berggren och Kraft anser att konventet "aldrig vunnit någon större betydelse".[158] Mot detta kan ställas den danske historikern Rasmussens påpekande att det redan 1291 omnämns en *custos* i Linköping, vilket måste tolkas så att konventet redan vid 1200-talets slut blivit *kustodi* för södra Sverige. Denna

uppdelning av franciskankonventen inom provinsen Dacia (omfattande Norden) i delområden, kustodier, framgår av en sammanställning först 1340, men har sannolikt fungerat redan vid 1200-talets slut. Provinsen Dacia har sammankallats till kapitel varje eller vartannat år, och vid sex tillfällen under perioden 1291-1496 har dessa varit förlagda till Linköping.[159]

Konventets lokalisering har varit oklar i tidigare forskning. Under 1800- och 1900-talen har samtliga författare pekat ut området norr om domkyrkan, under senare år har konventet ansetts motsvara nuvarande biskopsgården i kv. Aposteln. Trots arkeologiska undersökningar på 1960-talet och 1991 har inte konventskyrkan eller begravningsplatsen kunnat återfinnas.[160]

I sin beskrivning över Linköping år 1733 uppger Rhyzelius att det under medeltiden fanns två kloster i staden, dels franciskanklostret beläget norr om domkyrkan, på platsen för den senare biskopsgården, dels ett *bernhardinerkloster*:

> Bernhardins-kloster söder frå torget, ther nu Hospitalet är, hwilket k. Johan inrettade i the gambla klosterhusen, hwaraf ännu några är qwar af sten, såsom kyrkion och några andra rum under samma tak; och Sädesboden, hwilken lärer waret convictorium eller munkarnas matsal; emedan på murarna än står med munkestyl i ett hörn Mensa secunda och i ett annat mensa tertia, thet tredje bordet.[161]

Det är istället sannolikt att franciskankonventet låg i stadens södra del på platsen för det eftermedeltida hospitalet och senare lasarettet. Detta var ett vanligt förhållande, flera andra skandinaviska franciskankonvent ombildades vid reformationen till hospital, bland andra konventet i Söderköping. Ofta har dessa eftermedeltida hospital övertagit konventens ekonomiska grund, dels i form av jordinnehav som i exemplet från Linköping, men även i systemet med organiserat tiggeri. 1540 omnämns hospitalets biddare, vilket sannolikt kan gå tillbaka på konventets organiserade bettleri.[162]

Lokaliseringen till domkyrkoområdet kan ha sin förklaring i en sammanblandning på 1700-talet, då traditionen om stadens medeltida konvent hade förvanskats under de 200 år som gått mellan reformationen och biskop Rhyzelius beskrivning. I området norr om domkyrkan finns visserligen gatunamnen Barfotagatan och Gråbrödragatan, men dessa namn är sena. Däremot finns Klostergatan belagd redan 1615 och syftar då på en mindre del av den nuvarande gatan, vilken ledde fram till nordöstra delen av det dåvarande Hospitalsområdet (fig. 30).[163]

Det finns även andra indicier som tyder på att franciskankonventet övertogs av det eftermedeltida hospitalet. Enligt Peder Erikssons räkenskaper 1578 för hospitalet ägde denna institution åkermark i Munkgärdet, söder om staden. År 1588 omtalas en "Clöster lyckian" i Hospitalets räkenskaper.[164] Jämför vi dessa uppgifter med lantmäterikartor från 1700-talet fram-

156 DS 941; 931, Rasmussen 1987 s. 35, se även diskussion om biskop Bengts testamente hos Schück 1959 s. 300 f.

157 Berggren 1908.

158 Kraft 1975 s. 154 ff., Berggren 1908 s.18.

159 Rasmussen 1987 s.36 ff.

160 För detaljerad beskrivning av tidigare lokaliseringsförslag se Tagesson 2000b, SR 3-4, SR 199.

161 Rhyzelius 1968 s. 23.

162 Se Rasmussen Die Franziskanerprovinz Dacia msk kap. VIII:3.3.3; Westling 1919 s. 8.

163 Hök 1968 s. 9, 13, 18.

164 Westling 1919 s. 5 f., Berggren 1908 s.16.

går det att hospitalets jord var koncentrerad till åkermarken direkt söder om hospitalet. Namnen Munkgärdet och Munkehagen (söder om kvarnbyn Tannefors) tyder på att konventet har legat i närheten (fig. 19).[165]

Hospitalet ägde även ett antal hemman, som man antar har förts till stiftelsen vid reformationen, bl.a. Munketorp i Nykils socken, Köpetorp strax sydöst om staden samt Munkhagen ytterligare söder om Linköping. Köpetorp testamenterades till franciskanerna 1470 och var enligt Rasmussen tänkt som konventets avelsgård. Sannolikt har Köpetorp och ytterligare hemman övergått från konventet till hospitalet i samband med reformationen.[166]

Några framför allt äldre arkeologiska undersökningar har utförts i området kring det nuvarande Hospitalstorget. Redan 1912 dokumenterades två byggnader av tegel, den norra omfattade små rum med tegelgolv medan den södra tolkades som ett kapell (fig. 124-125). "Kapellet" var ca 9 m brett med rakslutad östvägg och tegelgolv i fiskbensmönster. Vidare hittades pelarbaser som visade att rummet varit välvt och byggnaden får anses vara av hög kvalitet. Utifrån arkitekturdetaljerna har Sune Ljungsted föreslagit en datering till 1300-talets första hälft . Möjligen skulle detta kunna vara kapitelsalen.[167]

Ytterligare en byggnad med medeltida datering finns i närheten, vilken stod kvar fram till rivningen på 1970-talet. Den kraftigt förändrade byggnaden hade källare med medeltida utseende och bör ha varit identiskt med den byggnad som Rhyzelius kallade för Stora stensalen där munkarna skulle ha haft sin matsal.[168]

Franciskankonventet har sannolikt omfattat i stort sett samma område som det efterreformatoriska hospitalet, totalt ca. 2 ha. I norr begränsades området av den senare Hospitalsgatan, i väster av nuvarande Apotekaregatan och den nuvarande Trädgårdsgatan i söder och

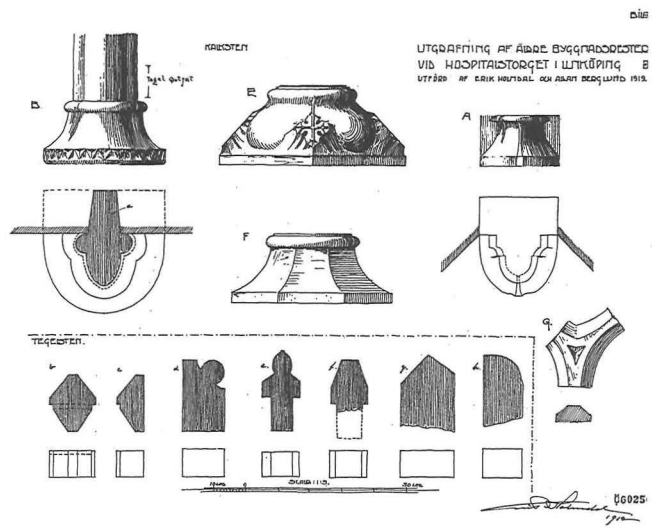

Fig. 125. Arkitekturfragment påträffade i samband med undersökningarna vid Hospitalstorget 1912. Baser till kolonner och formtegel från franciskankonventet, möjligen kapitelsalen. Uppmätning Holmdal och Berglund. Ritning i ATA.

öster. Som jämförelse har Lorenzen beräknat att de flesta franciskankonvent i Norden omfattade ca 2–4 ha.[169] Norr om Hospitalsgatan har påträffats ett dike med medeltida datering, som kanske kan tolkas som en begränsning av konventområdet mot staden. Flera exempel finns från konvent i Norden med murar och portar som begränsning av konventområdet, i Stockholm byggdes enligt en historisk källa en mur kring konventet år 1416.[170] Något liknande kan ha funnits i Linköping men har hittills inte påträffats.

Söder om Hospitalsgatan hittades vid undersökningen 1988 ett antal grunda, regelbundet kvadratiska nergrävningar med datering till medeltid, vilken möjligen kan tolkas som spår av odling. Konventens trädgårdar var enligt Rasmussen en viktig del av försörjningen och ett drygt tjugotal är kända i historiskt källmaterial, bl.a. från Söderköping. Det kunde röra sig om både frukt-, kål-, örta- och humlegårdar.[171]

I den norra delen av konventsområdet har flera gravar påträffats, dock inga med säker medeltida datering. Gravarna är dock spridda över en tämligen stor yta, varför det verkar osannolikt att dessa begravningar skulle ha tillkommit endast under hospitalets tid. Sannolikt bör konventets kyrkogård sökas i denna del. En kyrkogård har hört till alla tiggarkonvent, avsedda för främst dess egna medlemmar. Lekmän har efter 1250 haft rätt att få bli begravda i konventen, men det var främst de åtråvärda platserna i kyrkorna som avsågs.[172]

Sammanfattningsvis ger de anförda skriftliga källorna och de arkeologiska undersökningarna en säker attribuering av franciskankonventet till området söder om den senare benämnda Hospitalsgatan. Konventsområdet har sannolikt begränsats av gatorna men möjligen även ett dike. Trots att mycket litet av konventet blivit undersökt kan en försiktig tolkning av konventets rumsliga struktur göras, med trädgårdsodling och kyrkogård i norr, konventsbyggnader centralt i området samt en förmodad ladugårdsdel i söder.

BILAGA 11. HELGEANDSHUSET

I det historiska källmaterialet finns ett helgeandshus *domus Sancte Spiritus Lincopie* omnämnt 1342 och i ytterligare testamenten på 1340- och 50-talen. Kraft menar i stadsmonografin att helgeandshuset bör ha tillkommit efter 1333, eftersom en Linköpingskanik i sitt testamente skänkte pengar detta år till kloster och kyrkor i östgötastäderna, samt till hospital och helgeandshus i Söderköping och i Skänninge, men ej till något helgeandshus i Linköping.[173]

Rhyzelius nämner helgeandshuset i sin Linköpingsbeskrivning 1733 på följande sätt: "Helgeands-Capell, låg wid östra sidan af torget, på samma plats, ther rådstugan stod, tils staden afbrann år 1700, hwarefter nu intet tekn är qwar...". Senare författare upprepar samma sak, där bl.a. Ridderstad anser att det varit beläget vid torget "midt emot och nära nuv Stora hotellet. De övriga till Helgeandshuset hörande byggnaderna ha legat s. eller sydv. vid torget".[174]

Rhyzelius har dock felaktigt kopplat samman helgeandshusets läge med läget för stadens rådhus. Kraft med flera senare författare har velat se helgeandshuset som en föregångare till Hospitalet i stadens södra del. Beckman har dock redan tidigare framlagt övertygande bevis för att gården istället ska ha legat i kv. Epåletten, i hörnet av nuvarande Bokbindaregatan och Torggatan. Efter 1546 års brand har nämligen Gustav Vasa upplåtit det kapell som låg i helgeandsgården att användas som rådstuga, eftersom stadens rådhus förstörts i branden.

Även efter stadsbranden 1567 har Johan III bekräftat faderns donation, så att staden fick kapellet med full äganderätt. I detta brev framgår att helgeandsgården ska ha legat vid torget. Senare har gården övergått till privata ägare men av bevarade handlingar framgår att den gamla helgeandsgården är densamma som tomten 95 på 1696 års tomtkarta. Det gamla kapel-

165 Se kartan i Borna Ahlkvist & Tollin 1994.

166 Rasmussen 1987 s. 39, Westling 1919 s. 56.

167 SR 78, BR 20, Ljungstedt 1975 s. 107.

168 BR 21, Ljungstedt 1975 s. 108.

169 Lorenzen 1914 s.126.

170 SR 180C, Rasmussen msk. kap. IX s.18.

171 SR 181, Rasmussen msk. kap. VIII:3.2.3.

172 SR 64 A, B, C, F; SR 65; SR 79; Rasmussen msk.

173 DS 3967, 4139, 4606, 4877 resp. DS 3002, Kraft 1975 s.221, Hedqvist 1893 s.106.

174 Rhyzelius 1968 s.24, Ridderstad 1918 s. 994 f.

let omnämns under 1600-talet men resterna av den gamla gården revs 1908. Någon arkeologisk undersökning har inte genomförts i denna gård, däremot finns en äldre byggnadsritning bevarad som visar på en kvadratisk byggnad med tjocka murar.[175]

Fotografier från sekelskiftet visar på ett portvalv från Torggatan genom ett troligt stenhus, liksom en möjlig stenbyggnad i indraget läge från gatan (fig. 42).

BILAGA 12. S:T ÖRJANS-KAPELLET

I samtida dokument och i senare litteratur nämns flera kapell i Linköping. De flesta av dessa avser säkerligen kapell i domkyrkan, men åtminstone ytterligare ett fristående kapell verkar ha funnits, nämligen ett S:t Örjans kapell. Det nämns första gången i biskop Hans Brasks förteckning över kloster och kapell i stiftet vid 1500-talets början som *Jeorgii Lincopie*. Rhyzelius skriver att: "Sanct Örjans Capell hafwer stådt utan för wästra port i backan rett wid landswägen på högra handen, theräst uti diket än i wår tid lämningar (:rudera:) efter muren kunna synas".[176]

Rhyzelius omnämner även ett Alla själars kapell i närheten; "Capella omnium animarum, lärer waret thet, hwarefter Stenhuset stod qwar i kongsträdgården in til år 1730, tå thet nederbröts. För 50 á 60 år sedan sat en sten i muren som hade thessa orden påskrefna: Capella Patronorum & auxiliatorum nostrorum MCDLXXIX."[177]

Kraft förlägger S:t Örjanskapellet till platsen för den sekelskiftesgamla brandstationen på häradets jord. Ännu på 1700-talet, skriver han, fanns här i behåll en sten med latinsk inskrift, som i översättning lyder: "Våra skyddspatroners och hjälpares kapell. Herrans år 1479". Detta är uppenbarligen en sammanblandning av Rhyzelius uppgifter.[178]

Ett kapell med kyrkogård kan närmare preciseras till en plats strax utanför den medeltida staden, direkt väster om Västertull. På 1696 års karta kallas den Rydsgården och är belägen söder om landsvägen mot väster i Storgatans förlängning. I samband med uppförandet 1906 av den ännu bevarade byggnaden, Linköpings förra tingshus, hittades ett trettiotal skelett. Fyndet sattes i samband med traditionen att döda polacker begravts vid Västertull efter slaget vid Stångebro. Ytterligare skelettfynd gjordes vid byggnation av grannfastigheten i kv. Elefanten omkring 1980, men det utfördes aldrig någon

175 Kraft 1975 s. 220 ff., Beckman 1922 s.72 ff., Kugelberg 1972-75 s.217 ff., Nygren 1932 s. 236, nr 180, Lindberg 1939 s. 227, nr 123. BR 37 och SR 73.

176 Biskop Brasks pappersregister Kh 54 s. 2 i Stifts- och landsbiblioteket Linköping, texten tryckt i Hildebrand 1898-1903 s. 76. Rhyzelius 1968 s.24 f.

177 Rhyzelius 1968 s.24 f.

178 Kraft 1975 s. 198, 221. Palmskiöldska samlingen n 292 s. 635. Beckman argumenterar i sin kommentar till Rhyzelius Linköpingsbeskrivning (Linköpings biblioteks handlingar ny serie 1:2 s.70) övertygande att det rör sig om två olika kapell och att endast S:t Örjanskapellet existerat som byggnad medan *capella omnium animarum* varit ett kapell i domkyrkan. Till detta själakapell har själagården sannolikt varit knuten, se nedan. Ett stenhus i kungsträdgården har enligt Beckman säkerligen funnits på Rhyzelius tid, men uppgiften om stenen med inskriften bygger endast på hörsägen och texten är sannolikt en efterhandskonstruktion.

arkeologisk undersökning eller besiktning på platsen. På 1600- och 1700-talskartor framgår att en åker direkt norr om landsvägen kallades för Kapellyckan.[179]

Platsen för ett kapell med kyrkogård, belägen invid landsvägen direkt utanför stadens gräns och som enligt traditionen går under namnet S:t Örjan, har ansetts tyda på att det skulle kunna röra sig om ett hospital, dvs. ett spetälskesjukhus. Under senmedeltiden blev Sankt Örjan eller Georg vanligt som skyddshelgon för de tidigare grundade spetälskesjukhusen i Skandinavien. En sammanställning av institutioner attribuerade till S:t Örjan visar dock klart att namnet under senmedeltiden även syftar på kapell i utkanten av staden och att nya spetälskehospital endast undantagsvis etablerades under denna tid.[180] Dateringen till senmedeltiden, eller närmare bestämt år 1479, bygger på sammankopplingen av inskriptionen som återges av Rhyzelius. Om det verkligen rör sig om två kapell eller om det är fråga om samma kapell är oklart.

BILAGA 13. SJÄLAGÅRDEN

Själagården var ytterligare en social institution som etablerades i Linköping under senmedeltiden. Själagårdar har tillkommit i vissa svenska städer under 1400-talet, äldst i Örebro 1401, med själagården i Stockholm som den mest kända. Själagårdarna har fungerat som prebendegårdar för präster tillhörande själakapellet i stadens kyrka, men även som ålderdomshem för fattiga och sjuka. Särskilt själagården i Stockholm har blivit tämligen förmögen och fungerat som en av stadens viktigaste utdelare av allmosor.[181]

I Linköping instiftades ett själakapell 1410 medan själagården bör ha tillkommit senare under 1400-talet.[182] Själagården i Linköping har säkerligen fungerat som den bättre kända i Stockholm, som bostad för präster och föreståndare och där man delat ut allmosor och bespisat fattiga.

Själagården i Linköping finns endast omtalad i eftermedeltida källmaterial, då gården 1538 förlänades till en fogde och senare överläts åt skolmästaren och omnämns på detta sätt så sent som på 1600-talet. Kugelberg har efter dessa uppgifter velat bestämma dess läge till en gård direkt söder om slottet i stadens västra del, i kv. Elden, motsvarande tomt 40 på 1696 års karta. På denna tomt dokumenterades en större källare på 1950-talet.[183]

Schück har dock utifrån skriftliga uppgifter kring själakapellet och själagården en alternativ lokalisering, till tomt 85-88 i kv. Elddonet. Efter reformationen har själakapellet sannolikt uppgått i det nybildade hospitalet. Det är dock oklart hur uppgifterna om själagårdens läge ska tolkas. Den dokumenterade källaren i kv. Elden tyder dock på närvaron av en residensgård. Möjligen ska uppgifterna om själakapellets tomter i kv. Elddonet tolkas som fastigheter i själakapellets ägo, medan själva själagården ska lokaliseras till kv. Elden enligt traditionerna på 1600-talet.[184]

---

179 Kugelberg 1972-75 s.531; SR 114, notis i MÖLM 1904, SR 280 i kv. Elefanten, muntlig uppgift 1:e antikvarie Jan Eriksson, Länsstyrelsen, Linköping; kartan till Borna-Ahlkvist & Tollin 1994.

180 Strängnäs nämnt första gången 1390, Västerås 1440, Uppsala efter 1459, Jönköping nämnt 1459, Växjö före 1554, samtliga kapell belägna utanför eller i utkanten av staden. Andersson 1990 s.99 ff., Mogren 1984 s.18.

181 Granlund 1982 sp. 321 f., Dahlbäck 1987 s.154 f.

182 Schück 1959 s. 462, 465.183 BR 15, SR 67, rapport Lindahl i ÖLM:s arkiv.

183 SR 67 rapport Lindahl 1953 i ÖLMs arkiv.

184 Se Själakapellet bil. 6.

BILAGA 14. RÅDSINSTITUTION OCH RÅDHUS

Några medeltida privilegiebrev finns inte bevarade från Linköping, det äldsta dateras till 1572. Ett antal belägg från sekelskiftet 1300 visar däremot att Linköping vid denna tid ur rättsligt och administrativt hänseende skulle kunna kallas stad, enligt den definition som användes i projekt Medeltidsstaden.[185]

Stadens **sigill** förekommer första gången år 1300 i två dokument, därefter 1303 och 1308. Sigillet visar bilden av ett framåtvänt lejonansikte (fig. 61). Kraft har tolkat att bilden har sin bakgrund i kung Magnus Ladulås och biskop Bengt Magnussons eget vapen, lejonet på tre ginbalkar och gör därmed tolkningen att biskop Bengt har varit den direkta initiativtagaren till att Linköping blev stad i egentlig mening.[186]

Rådet framträder vid samma tid genom att rådmän, magistratens ledamöter, *consules*, omtalas 1303 och 1310.[187] **Borgmästare**, *proconsul*, nämns först 1354 och 1358, vilket väl överensstämmer med tidpunkten för övriga städer utan borgar och i enlighet med stadslagens bestämmelser. Enligt Adolf Schück har i äldre tid borgarfogden fungerat som rådets ledare i de öppna städerna. I de befästa städerna förekommer borgmästare dock tidigare, eftersom borgfogden oftast inte var medlem av rådet och därmed stod i en viss motsatsställning till rådet.[188] Enligt Magnus Erikssons stadslag skulle rådet i staden, avseende främst Stockholm, bestå av 6 borgmästare och 30 rådmän, men att mindre städer skulle ha mindre antal ledamöter. Kraft anser att Linköping haft fyra borgmästare och ett tjugotal rådmän. I stadsmonografin behandlas utförligt uppgifter om rådet och dess medlemmar.[189]

Byfogden eller **borgarfogden**, dvs kronans ombud i staden med uppgift att uppbära skatt och kronans andel i böter, finns omtalad i Linköping första gången 1303 och benämns omväxlande under medeltiden *ballivus*, *advocatus* eller *prefectus*. Byfogden utsågs vanligen bland borgarna och var medlem i rådet.[190] Ett antal byfogdar är kända till namnet, Fröstanus 1303, Ragnvald 1305–1308, Obbo 1319, Ragnvald 1332, Nils i Stång samt ytterligare ett antal byfogdar under 1400-talet.

Fig. 126. Rådhuset och torget enligt 1696 års karta.

Nils i Stång är intressant i sin roll som byfogde, då han har sitt tillnamn efter kronans gård Stång. Han är känd genom ett stort antal dokument mellan åren 1340–1366, dels som byfogde, men oftare som privatperson, som vittne och som köpare av ett stort antal jordlotter i Linköping. Han har bott på den gård som senare omtalas som Stangabergsgården söder om S:t Larskyrkan, men ägde även andra gårdar i staden. Antagligen har även tidigare byfogdar varit knutna till kungsgården. Möjligen har byfogdens koppling till gården Stång brutits i samband med att kungen 1381 bytte bort gården till biskopen.[191]

Från tidigt 1300-tal finns även en **fjärdingsindelning** av staden belagd, som enda exemplet i det medeltida Sverige. År 1308 bevittnas ett försäljningsbrev av byfogden Ragvald och fyra namngivna *fierdunghmen*. Fjärdingsindelningen finns även belagd 1347, då stadens *rectores*, eller fjärdingshövdingar (*fiærdhungxyfdhingum*), medverkade vid en tomtförsäljning.[192] Fjärdingsindelningen och fjärdingsmännen har av Adolf Schück satts samman med uppgifter om ådermän (*seniores* eller *senatores*) som han tolkar som en kvarleva av en stadsstyrelse äldre än rådsinstitutionen.

Enligt Magnus Erikssons stadslag skulle varje stad indelas i fyra fjärdingar och där hade fjärdingsmännen bland annat en viktig funktion då eldsvåda utbröt. Kraft pekar på det faktum att Linköping även i senare tid, fram till 1800-talet, var indelat i fyra kvarter; S:t Per i nordväst, S:t Lars i nordost, S:t Kors i sydväst och Tannefors i sydost. Kraft använder fjärdingsindelningen i diskussionen kring stadens framväxt och vill påvisa en äldsta uppdelning mellan S:t Per och S:t Lars kvarter som skulle gå tillbaka på två antagna socknar. Först senare har de båda sydliga kvarteren tillkommit som ett resultat av invandring och influenser från tyskt område.[193] Dessa antaganden saknar dock helt grund.

Fjärdingsindelningen framgår först av 1696 års karta, där tomterna visserligen är numrerade löpande men likväl fördelade per kvarter. Tomternas tillhörighet till fjärdingar motsvarar inte det moderna begreppet kvarter, dvs ett antal tomter begränsade av gator. Istället har tomter orienterade efter samma huvudgata förts till en och samma fjärding (fig. 74). Till S:t Pers kvarter hör tomter orienterade efter Hunnebergsgatan och Gamla Stångsgatan, till S:t Lars kvarter tomter utmed Ågatan och Storgatans östra del, till Tannefors kvarter det medeltida konventsområdet samt tomter utmed Tanneforsgatan och slutligen S:t Kors kvarter efter Storgatans västra del, tomter utmed S:t Korsgatan och Djurgårdsgatan.

Principen överensstämmer helt med den som Anders Andrén påvisat för den tidigmedeltida sockenindelningen i Lund, där tomternas sockentillhörighet utgår från orientering efter en gata, dvs en indelning som utgår från tillhörighet istället för avgränsning.[194] Fjärdingsindelningen i Linköping går således tillbaka till stadens grundläggningstid och visar tydligt att huvudgatorna (landsvägarna) uppfattades som viktiga strukturerande element i stadsrummet.

Det finns anspelningar i det skriftliga källmaterialet kring speciella rättsliga sedvänjor i staden, som har tolkats som exempel på en **äldre stadsrätt**. Enligt ett dokument från 1347 skedde en försäljning enligt de stadgar som gällt i staden sedan gammalt (*secundum iura et statuta civilia ibidem antiquitus inolita*). År 1351 omtalas stadsrätt (*iura ciuilia ciuitatis Lincopensis)*, 1360 finns en hänvisning till sedvänjan hos borgarna i Linköping, medan uppgifter från 1363 hänvisar till stadslagen, d.v.s. Magnus Erikssons stadslag. Adolf Schück har antagit att dessa hän-

---

185 Se ovan kap. 2.2, Lindberg 1939 s. 227, Kraft 1975 s. 180 ff.

186 DS 1322; 1338; 1381; 1386; 1610; Kraft 1975 s. 184 f.

187 DS 1381; 1662; Kraft 1975 s. 170, 213.

188 DS 5020; 5943; Kraft 1975 s. 213. Schück 1926 s. 325 ff.

189 Kraft 1975 s. 168 ff, 213 ff.

190 Schück 1926 s. 318 ff.

191 DS 1386; 1533, 1610; 2192; Nils i Stång första gången 1340 DS 3504; Kraft 1975 s. 165, 170 ff., 208 samt en biografi över Nils i Stång s. 211 ff., Schück 1926 s. 323 ff. För diskussionen kring kungsgården Stång, se s. 64.

192 DS 1610.

193 Schück 1926 s. 236 ff., Kraft 1975 s. 183 f.

194 Andrén 1984 s. 53 ff.

visningar tyder på att Linköping tillsammans med Skänninge och Jönköping haft en med Söderköpingsrätten överensstämmande stadslag. Ett fynd av en tidigare okänd Bjärköarätt, som i likhet med Söderköpingsrätten till en del överensstämmer med Östgötalagen har av Jan Liedgren ansetts stamma från Skänninge eller Linköping.[195]

Begreppet ***byating*** eller ***byamot*** förekommer i Bjärköarätten och syftar på stadens domsrätt och på förhandlingar rörande rättsliga och kommunala rättigheter. Stadens äldsta tingsplats var vanligen torget. Enligt Adolf Schück är uppgifterna om byamot eller byating på samma sätt som fogde och Bjärköarätt exempel på äldre stadsrätt och stadsinstitutioner före införandet av den tyska rådsinstitutionen.[196] I Linköping instiftades ett kanonikat år 1282–83 som under senare tid kallades *Byathing* och vid ett tillfälle omtalas som "*Prebenda prope Byathing*", dvs beläget invid byatinget. I ett brev från 1386 omtalas en tomt invid torget som var beläget öster om "*thingx brwn*", tingsbrunnen, vilket sannolikt syftar på att tingsförhandlingar hållits vid torget.[197]

Redan år 1365 omtalas **rådstuga** i Linköping, men det är osäkert om det skulle finnas en speciell rådhusbyggnad redan vid denna tidpunkt. Först vid medeltidens slut finns de äldsta uppgifterna som kan tolkas som en särskild rådhusbyggnad. Byggnaden omtalas som rådstuga 1495 och som rådhus 1496. Byggnaden har sannolikt förstörts vid branden 1546, då istället Gustav Vasa upplät Helgeandsgårdens kapell som provisorisk rådstuga. Efter branden 1567 fick borgarna permanent använda helgeandskapellet. 1622 skänkte staden Helgeandsgården till en privatperson, vilket bör betyda att det gamla rådhuset åter kunde användas.[198]

Uppgifterna om att helgeandshuskapellet nyttjades som rådhus under en period har lett till förvirring om rådhusets belägenhet. Rhyzelius och flera författare i hans efterföljd ansåg att kapellet var beläget på torget. Redan på den äldsta kartan från 1651 finns dock rådhuset markerat mitt på torget. Först Karl Beckman kunde visa att helgeandshuset ska sökas i kv. Epåletten söder om torget, medan han antog att rådhuset redan från början legat på sin plats på torget.[199]

Detta antagande kunde bekräftas vid en undersökning 1980, då delar av rådhuset dokumenterades (fig. 142J). Vid undersökningen framkom att rådhusbyggnaden var en rektantulär byggnad, med ingång till källaren från norr. Invändigt hade den förändrats vid flera tillfällen, genom att mellanväggar och nya golv tillkommit. Byggnaden kan genom sitt gråstensmurverk ges en allmän datering till senmedeltiden, men inga fynd hittades som skulle kunna precisera detta. Eriksson har på oklara grunder antagit en datering till 1400-talets slut, vilket dock överensstämmer med samtida skriftliga uppgifter.[200]

---

195 DS 4211; 4735; 6286; 6888; 7218; se Kraft 1975 s. 179, A. Schück 1926 s. 340, Liedgren 1939, Holmbäck & Wessén 1946 s. XCIII.

196 KL ting, Schück 1926 s. 137 ff., 168, 249, 435, Holmbäck & Wessén 1946 s. XCVII ff.

197 Prebenda Byathing se bil. 6 s. 292, Schück 1959 s. 407 samt förarbeten. Pergamentsbrev i RA 30/1 1386. Ang. brunnar se bil. 19.

198 DS 7218, pergamentsbrev i RA 24/2 1495, 30/4 1496 och 18/2 1514, Beckman 1922 s. 72 f., Beckmans noter till Rhyzelius 1921 s. 73 ff., Kraft 1975 s. 202, 226. Se även Zachrisson 1961 (tryck 2002).

199 Se även bil. 11.

200 Eriksson 1987 s. 23, SR 102.

BILAGA 15. STADENS GRÄNSER OCH STADSJORDARNA

Det saknas helt belägg för en fysisk begränsning av området med stadsbebyggelse under medeltiden, såväl i arkeologiskt som historiskt källmaterial (fig. 19). Däremot omtalar flera skriftliga belägg en stadsgräns, tidigast 1351, som innefattade stadsområdet och stadens jordar. Stadsområdet har benämnts "*vardheldet*" eller "*wardhellene*". År 1370 omtalas en lägesbeskrivning i ett dokument "*infra clausurus agrorum Lincopensis*".[201] Begreppet "*stadzwadhan*" betecknar området under stadsrätt och har omfattat Stångån i öster och fram till häradsvadan (dvs häradsallmänningen som stod under häradsrätt) i väster. I söder och sydost har området begränsats av Tinnerbäcken. År 1510 omtalas en åker vid Tinnerbäcken "*innan wardhellene*".[202]

Tidigare forskare har påpekat att stadens jordar i norr omfattat enheter, som sannolikt utgjort äldre byar. **Hunneberg** är tidigast omtalat 1309, *curiam in hunddabierg*, och 1319 i samband med inrättandet av ett prebende, där gården kom att fungera som residensgård för sysslomannen.[203] **Barhäll** omtalas tidigast 1307 och senare i ett stort antal dokument och har legat nordväst om staden.[204] **Patastad** är tidigast nämnt 1303 och var beläget norr om staden.[205]

För de båda sistnämnda har det antagits att det skulle röra sig om äldre byar som avhysts till förmån för stadens behov, men varken dokumentariska belägg för detta eller några personer bosatta på dessa orter existerar. Istället nämns uteslutande jord som är belägna i eller vid Barhäll och Patastad. De skulle i så fall ha avhysts redan före sekelskiftet 1300 i samband med stadens grundläggning. Byn Kareby nordost om staden har först genom privilegiebrevet 1572 inkorporerats med stadens jordar.[206]

Detta område har uppenbarligen avgränsats mot landsbygden ur rättslig aspekt, men det är oklart om den har markerats på annat sätt än som rågångar. Ett dokument omtalar en rågångsbestämning mellan häradsvadan och byn Tornbys ägor år 1381[207] och vi kan anta att stadsgränsen var utmärkt på samma sätt. Kraft omtalar visserligen att det vid Gamla Stångsgatan fanns en "*rennebom*" och tolkar att gränsen utmärkts med ett staket.[208] År 1486 nämns "stadens port" i ett dokument angående en konflikt mellan biskopen och några av stadens menighet. Denna var belägen vid Ågatan, nära S:t Lars kyrkogård. Ågatan anges i dokumentet som 18 alnar bred "från S:t Laurentii kyrkogård tvärt över stengatan och i S:t Laurentii laduknut, den som näst gatan är vid stadens port". Uppenbarligen har porten och därmed stadsgränsen slutit upp till kyrkogårdens östra gräns. Mellan denna port och ån fanns stadens svinavall och vid ån låg "byabadstugan", nedanför Stångfallet, dvs norr om Stångs kvarn.[209]

---

201 DS 4712, 4713, 8111, DS X 100. Borna Ahlkvist & Tollin s. 33, har felaktigt tolkat DS 4712, 4713 "infra Waarhellæ et extra Waardhellæ" som två gårdar Inre och Yttre Barhäll.

202 RAP n. 1544 (21/12 1380), se även Kraft 1975 s. 226. Kh 53 f.36v-37r (Linköpings stadsbibliotek). Andersson 1981. Motsvarande begrepp finns för danska och norska förhållanden, Andrén pers.komm.

203 DS 1609, 1610, 2188. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 48.

204 DS 1558, 3065, 3292, 4131, 4133, 4585, 6181, SD 216, brev 1387, 1394 och 30/3 1498. Jmf not 201, Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 49. Andersson 2000.

205 DS 1386, 2143, 2188, 2788, 3914, 4087, 8141, 8175, DS X 215, 222, SD 216, Tunbergs reg. SMR 162, 258. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 47.

206 Se dock Anderssons argument för en medeltida gård i Barhäll, Andersson 2000 s. 5. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 47.

207 19/5 1381 i A9 f. 151, se även Kraft 1975 s. 121.

208 Kraft 1975 s. 199 utan källhänvisning.

209 RA perg. Brev 22/7 1486, se även Kraft 1975 s. 199.

I det äldsta bevarade privilegiebrevet från 1571 upplät Johan III stadens åkrar och annan jord som låg "*innen stadzens råmercker*" till stadens invånare, dvs det som de tidigare brukade, förutom jord som låg under kungsgården, hospitalet och det som tidigare låg under domkyrkans prebenden.[210] Naturligtvis har stadens jordar varit hägnade liksom den mesta annan jord, men den juridiska gränsen har sannolikt endast utmärkts genom råmärken. Först i samband med lilla tullens införande 1622 har stadsbebyggelsen blivit inhägnad med ett staket, som tydligt markerats på de äldsta kartorna. Denna gränsmarkering är dock ett helt annat fenomen än den juridiska stadsgränsen.

År 1639 gjordes en jordrannsakning som resulterade i en detaljerad karta av Johan Larsson Groth, som omfattar stadens jordar. Denna karta visar sannolikt i stort sett utbredningen av de medeltida stadsjordarna, förutom området i nordost, Kareby ägor som överförts till staden genom ett byte 1571 och Hunnebergsgärdet i samband med 1630 års privilegier.[211] Den medeltida juridiska stadsgränsen har således omfattat stadens jordar som dels bestod av de gamla byarna Hunneberg, Barhäll och Patastad samt ytterligare jord som sannolikt inkorporerats till staden vid grundandet på 1280-talet och dels utgjort delar av det kungliga markinnehavet vid Liunga. Stadens jordar som var belägna söder om stadsområdet är sannolikt ett resultat av nykolonisation och uppodling av stadens borgare.[212]

BILAGA 16. GILLEN, SKYTTEVALL, BADSTUGOR M.FL.

Gillesorganisationen har traditionellt haft en stor betydelse i diskussionen kring städernas framväxt i västeuropeisk stadsforskning, där de främst tolkats som sammanslutningar av köpmän. I Skandinavien har framför allt Knutsgillena diskuterats i samband med den tidiga och av kungamakten avhängiga handeln under tidig medeltid. Under högmedeltiden uppstod en omfattande gillesverksamhet med en rad olika sammanslutningar av olika karaktär, såsom köpmansgillen, prästgillen, hantverkargillen m. fl. Dessa verkar främst ha varit knutna till städerna men förekommande även som sockengillen på landsbygden. Sammanslutningarna har haft viss religiös prägel, men den främsta funktionen har sannolikt varit en social samvaro och skyddsnät i en tid och i en miljö där ätten spelade allt mindre roll.[213]

Från Linköping är fem **gillen** kända, men tyvärr återstår endast enstaka uppgifter för varje gille. Ett **S:t Olofsgille** är känt genom dess sigill 1303 och 1309, varvid även nämns gillesbrodern Hemming Susannesson som för en S:t Olofsbild i sitt sigill. Kraft har antagit att det skulle vara en sammanslutning för svenska borgare.[214] **S:ta Katarina gille** fick en baldakin i biskop Lars testamente 1301. Kraft har antagit att gillet skulle vara mötesplats för stadens tyskar.[215]

Ett **S:t Andreas gille** omtalas enda gången 1360 i Nils Magnussons i Vinäs testamente, då gillet fick en attung i Glänsås i Svanshals socken. Kraft förutsätter ett samband med S:t Andreas prebende i domkyrkan och dess residensgård i staden och att det därmed skulle ha varit ett gille av mer exklusiv religiös natur.[216] År 1456 omtalas enda gången **Helga korsets gille** och en till gillet hörande åker i norra ågärdet. I samma dokument omtalas en åker i samma gärde hörande till **S:t Laurentii gille**.[217] År 1544 beslagtogs gillets bryggpanna, silver, penningar och

210 Lindberg 1939 s. 228, nr. 123, Hård af Segerstad 1894 s. 5. Kronojordsdonationen har således omfattat jord som tidigare uppfattats som stadens jord, med undantag av biskopsbordet, franciskankonventets och de enskilda prebendenas jord.

211 Hård af Segerstad 1894 s. 5, 18, 26. Kartans norra del publicerad i Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 20–21. Lantmäteriets arkiv akt G 131 (Gävle), karta från samma år i Lantmäteriets arkiv (Linköping), Linköpings stad akt 6 och 7, publicerad i Kraft 1946a s. 250.

"allt annat gillestingest" i S:t Larskyrkan. Kraft antar att gillet var knutet till S:t Larskyrkan.[218]

Kraft har således på tämligen lösa grunder tolkat gillenas funktion och etniska tillhörighet genom dess helgonnamn. Laurentiigillets koppling till S:t Larskyrkan är sannolik, medan koppling mellan Andreasgillet och Andreasprebendet måste ses som en gissning. Möjligheten att såväl Katarina och Helga Korsets gille skulle vara knutna till respektive prebende i domkyrkan saknar allt stöd.

År 1369 skänkte Håkan Johansson ett dryckeshorn till **S:t Knutsgillet** i Östergötland. Kaniken Peter Hemmingsson (S:t Andreas prebende) skänkte i sitt testamente bl.a. sitt stora vinkärl till S:t Knutsgillet. Curt Wallin har antagit att detta gille bör sökas i Linköping, eftersom övriga Knutsgillen i Sverige var förlagda till handelsstäder vid Mälaren, samtidigt som de ovan omtalade testamentena har en koncentration till Linköping.[219]

Bengt Lundberg har hypotetiskt antagit att detta Knutsgille skulle kunna knytas till ***Papegoywaldslyckan***, känt genom fogderäkenskaper från 1500-talet. Skyttelyckan omtalas i ett dokument redan 1381 och var beläget nordväst om staden. På kartan över stadens jordar 1639 låg ett antal åkrar under *Pappegoijewalds-lyckan* väster om en öppen plats i Hunnebergsgatans förlängning (fig. 19:B).[220] Denna plats kallades i senare tid för Kampen och fungerade som plats för hästmarknader, men omtalas även som "*borgarnas exerciteplats*". Hit förlades även en begravningsplats i samband med pesten 1710–11. Sannolikt kan denna plats identifieras som Skyttevallen och Papegojvallen, den öppna och höglänta plats som givit Skyttelyckan och Pappegoijewalds-lyckan sitt namn.[221]

Liknande platser för papegojskytte har förekommit i flera andra städer, de omnämns av Olaus Magnus och skulle kunna ses som ett uttryck för en senmedeltida urban identitet på samma sätt som gillena. Det är möjligt att Papegoywaldslyckan skulle kunna knytas till ett eventuellt Knutsgille. En annan möjlighet är att papegojskyttet i Linköping liksom i flera andra städer hade anknytning till ett S:t Örjansgille. Något sådant gille är inte känt i Linköping, men intressant nog ligger Papegojvallen inte så långt från S:t Örjanskapellet.[222]

En **bybadstuga** nämns vid flera tillfällen under senmedeltiden och som har legat vid Stångån, sannolikt öster om S:t Larskyrkan. Den omtalas indirekt första gången 1418, i samband med en lägesbeskrivning, där en jordlott anges ligga i norra ågärdet, d.v.s. sydöst om staden, mellan Tinnerbäcken och Stångån, invid vägen

---

212 Kraft 1975 s. 182 f., 199, 225. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 47 ff., 71. Allmänt om stadens jordar, se Schück 1926 s. 417 ff., om stadsjordarnas betydelse se Andrén 1985 s. 101. Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 51 diskuterar möjligheten av äldre enheter söder om staden i namnen Svartebergsgärdet och Kättelbergsgärdet. Bevis för detta saknas dock.

213 Allmänt om gillen se Søgaard 1957/78, Ljung 1957/78, Ahnlund 1923, Schück 1926 s 253 ff.

214 DS 1386, 1610, Kraft 1975 s. 170, 223.

215 DS 1352, Kraft 1975 s. 171, 223.

216 DS 6360, Kraft 1975 s. 223 f.

217 Kraft 1975 s. 224, källhänvisning saknas.

218 GIR 16 s. 598, Kraft 1975 s. 224.

219 Wallin 1975 s. 22 ff.

220 Lundberg 1987. Östergötlands handlingar 1554:19f 66, RA, se Kraft 1975 s. 252. Skyttelyckan enl. 1381 års synedom Codex A9 f. 151 r., se Kraft 1975 s. 122. Groths karta finns hos Borna Ahlkvist & Tollin 1994 s. 20–21, en tryckt textförklaring hos Hård af Segerstad 1894 s. 60 ff.

221 Eriksson 1987 s. 14, 22. Namnet Kampen kan möjligen vara en kortform av ordet *kampement*, med syfte på militära läger- och förläggningsplatser, ett ord som kommer in i svenskan under 1600-1700-talen, pers. komm. Jan-Paul Strid. Öjesjö 1987 s. 99.

222 Olaus Magnus 1976 bd 3 s. 133. Schück 1926 s. 381 och Ahnlund 1923 s. 7 ff. påtalar kopplingen mellan S:t Göransgillen och papegojskjutning. Bil. 12.

Fig. 127. Badstuga från 1300-talets andra hälft, påträffad i vid undersökning i kv. Ambrosia 1966. Foto Östergötlands länsmuseum.

som går till badstugan. År 1486 omtalas byabadstugan i samband med stadens svinavall och 1514 omtalas biskopskvarnen vid Stång som belägen nära badstugan. Kraft har tolkat uppgifterna så att badstugan bör ha legat nedanför Stångfallet, dvs norr om Stångs kvarn. Nuvarande Ågatan benämndes "Badstuvugatan" 1486 och Badstugatan 1492, vilket antyder att badstugan legat vid ån i gatans förlängning.[223] Några spår av denna badstuga har dock aldrig påträffats.

I kv. Ambrosia kunde däremot en badstuga dokumenterats vid undersökningen 1966. Den var byggd som en källare, med murar av gråsten och med trappa av kalksten. Brandlagren tolkades som rester av en träöverbyggnad. Runt källarens väggar fanns sittbänkar av sten med sittbräden av kalkstensplattor. I nordöstra delen fanns en ugn, murad av tegel, med rester av ett inrasat tegelvalv och under detta ett lager med lösa knytnävsstora stenar som varit utsatta för stark värme.[224] En analys i samband med detta arbete av det stora myntmaterial i badstugan daterar byggnaden till 1300-talets andra hälft eller slut. Ett stort antal mynt i badstugans fyllnadslager tyder på att den gått ur bruk och igenfyllts vid 1400-talets mitt och därefter fått en ny överbyggnad. Badstugan är inte belagd i skriftligt källmaterial. Badstugans orientering med trappan mot söder och dess läge invid en från 1600-talet belagd tomtgräns har lett till en tolkning att den tillhört tomt 318 och 28, en

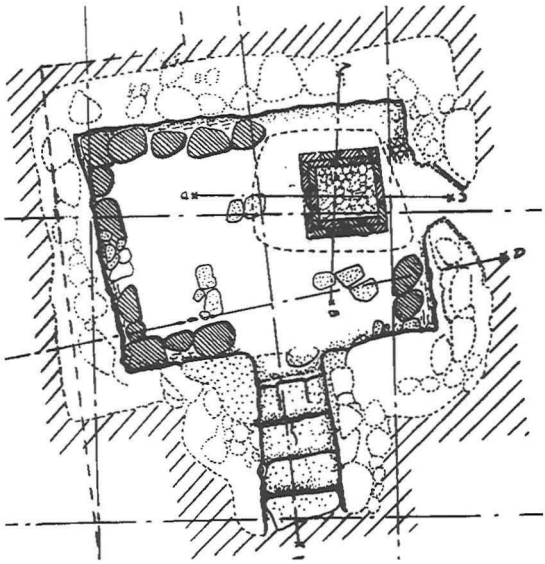

Fig. 128. Uppmätning av badstugan i kv. Ambrosia , av Lindahl och Wahlqvist.

stenhusgård. Det ligger således nära till hands att anta att badstugan har varit belägen på en residensgård, men det har inte gått att identifiera denna gård med någon institution eller något prebende.[225]

Kvarnar omtalas i det skriftliga källmaterialet under senmedeltiden, men deras betydelse går med största sannolikhet längre tillbaka i tiden. År 1493 omtalas kvarnar på båda sidor av Stångån öster om staden i Ågatans förlängning. Det var i samband med en konflikt mellan biskop Henrik Tidemansson och borgmästaren Lars Nilsson, där den senare arrenderade ett kvarnverk av biskopen beläget på östra sidan. Nilsson fyllde den då övergivna kvarnen med sten och grus och tvingade vattnet över till den västra stranden och det kvarnverk han själv ägde. Kvarnen på västra sidan tillhörde tidigare S:ta Katarina prebende och hade enligt ett vittnesförhör legat öde redan på biskop Knut Bossons tid vid 1400-talets början. År 1514 omtalas återigen biskopskvarnen vid Stång.[226] Av dessa uppgifter framgår att biskopskvarnen legat på åns östra sida, dvs. i närheten av Stångs gård. Strax söder om stadsområdet låg Tannefors med ett antal kvarnar i Stångån.

Utanför stadsbebyggelsen fanns även minst ett **tegelbruk** under medeltiden. Klostrets tegelbruk omtalas redan 1371, medan uppgifter om domkyrkans tegelbruk förekommer först under biskop Brasks tid. År 1634 omtalas att tegelladan, som Johan III lade under kungsgården, tilldelades staden. Flera namn som tegelladelyckan på kartmaterialet från 1600- och 1700-talen visar på att detta tegelbruk legat väster om staden, söder om nuvarande Malmslättsvägen och invid den gamla landsvägen mot Valla (fig. 19:H). Det är dock oklart om klostrets tegelbruk skulle vara samma som domkyrkans och slottets tegelbruk.[227]

Avrättningsplatsen var belägen på en höjd söder om staden, tydligt markerat på kartmaterialet från 1600- och 1700-talen (fig. 19:D). Nuvarande Djurgårdsgatan kallades Galggatan på 1600-talet och 1370 omtalas Tjuvagatan, vilket skulle kunna betyda att avrättningsplatsen legat på samma ställe alltsedan 1300-talet.[228] Topografiskt är denna höjd påfallande väl vald, då den höjer sig över omgivningarna, men befinner sig samtidigt nära stadsbebyggelsen. Området ingår numera i Trädgårdsföreningen, dvs stadsparken, och på platsen finns Belvederen, ett utsiktstorn.

---

223 SD 2462, brev i RA 22/7 1486, 19/1 1492, 13/4 1514, Kraft 1975 s. 235 not 5, s. 199.

224 SR 12, BR 13, rapport Lindahl i ÖLM:s arkiv samt Lindahl 1966-67.

225 Se kap 8.20 kv. Ambrosia.

226 Kraft 1975 s. 200, 226 ff., brev i RA 16/10 1493; 18/2 o. 13/4 1514.

227 DS X 100; handskrift Kh54 f. 28 i LSB; Rhyzelius 1968 s 13, se även Lindberg 1939, 1634 års privilegier.

228 DS 8141, Hök 1968 s. 11.

BILAGA 17. GATOR, GRÄNDER OCH TORG

Gatunätet ska nedan analyseras utifrån kartmaterial, skriftligt och arkeologiskt källmaterial. En sammanfattning finns i kap. 4.2.

Gator och gränder i skriftliga källor och kartmaterial

Med utgångspunkt i 1600-talskartorna kan huvudgatorna i gatunätet identifieras (fig. 30). ***Gamla Stångsgatan*** utgjorde den gamla landsvägen från Gamla Stångebro norr om staden och fortsatte fram till torget. Gatan finns omtalad som Stangabro gatu i Gustav Vasas fogderäkenskaper på 1500-talet, medan namnet Gambla Stång Gatan finns från 1696.[229] Från torget gick Storgatan rakt mot väster, där den vid det medeltida skolhuset delade sig, dels i en gata mot slottet utanför kyrkogårdsmuren, dels snett mot sydväst. Dess sträckning före den nya Storgatans tillkomst framgår av kartan från 1651.

Gatan fortsatte bortanför slottsområdet till Västertull och därefter som landsväg till byn Valla och vidare mot Skänninge. Den gamla Storgatan finns fortfarande markerad på 1696 års karta men kom att spela ut sin roll sedan den nya Storgatan dragits fram och har lagts igen under 1700-talet. En sträcka av den gamla Storgatan finns dock fortfarande bevarad i kv. Abboten. I ett kungligt gåvobrev 1313 förlänades en tomt vid torget, med förbehåll att *vie communis,* dvs den allmänna vägen inte fick byggas för.[230]

Landsvägens fortsättning mot Valla väster om staden kan studeras på kartmaterialet från 1600- och 1700-talen, där den äldst har fortsatt mot sydväst genom nuvarande Vallaskogen. I dess förlängning finns ett område med hålvägar (fig. 19). En senare sträckning har fortsatt rakt västerut, motsvarande nuvarande Malmslättsvägen, förbi Ryd, vilket Eriksson tolkat som att denna väg anlades under medeltiden.[231]

Gamla Stångsgatan passerade en öst–västligt orienterad gatuled, idag benämnd **Ågatan** och Hunnebergsgatan. Ågatan omtalas 1486 som Badstuvugatan, under 1650-talet som Lilla Stångsgatan eller Vattengatan och har åtminstone under senmedeltiden fortsatt ner till Stångån. Sannolikt utgjorde den en förbindelse ner till Stångån och platsen för kvarnarna redan tidigare. **Hunnebergsgatan,** tidigast nämnd 1622, har fortsatt mot nordväst, mot byn Hunneberg och vidare mot Kaga och Vreta kloster. Vid Hunneberg har den passerat en plats som på 1300-talet kallas Skyttevallen, på 1500-talet Papegojvallen och senare under 1700-talet Kampen. Vid denna plats har vägen grenat sig, med sträckning dels mot Kärna och dels mot Vreta kloster.[232]

Från torgets sydöstra hörn gick även en gata mot öster, mot S:t Larskyrkogårdens södra sida. Den omtalas som *S Larenza gata* vid medeltidens slut, men det är oklart om den sträckt sig längre österut än kyrkogården. På 1651 års karta finns den utritad ända fram till det nya Stångebro, sannolikt som ett resultat av att den nya bron blivit klar under 1640-talets andra hälft och att området öster om S:t Larskyrkan började bebyggas.[233]

Söder om torget och Storgatan ligger en bågformad gatusträckning. Dess östra del kallades **Mölnogatan,** tidigast belagd 1363, som fortsatte söderut mot kvarnbyn Tannefors. Gatan kallas sedan 1500-talet för Tanneforsgatan.[234]

Gatans fortsättning mot väster och sydväst kallades under medeltiden **Sandgatan,** tidigast belagd 1337. Sandgatan har sammanfallit med Storgatan nära Västertull. Det nuvarande namnet, S:t Korsgatan, härrör sannolikt från en lärd konstruktion på 1700-talet, då biskop Rhyzelius antog att ett S:t korskapell skulle ha varit beläget här och givit gatan dess namn. År 1512 omtalas en gård vid "*Sandgatan och korset*", belägen mitt emot S:ta Birgittaprebendets gård. Sannolikt bör uttrycket *korset* ha syftat på den vägkorsning, där såväl

Sandgatan, Galggatan och den senare benämnda Hospitalsgatan möttes.

På 1732 års karta över stadsjordarna finns uppgifter om *Sandkårselyckan eller Stålpe-lyckan*, belägen söder om en fyrvägskorsning i Galggatans (nuv. Djurgårdsgatans) förlängning (fig. 19:D). Sannolikt kan namnet S:t Korsgatan vara en förvanskning under 1700-talet av ett ursprungligt namn Sandkorset som beteckning på antingen vägkorsningen i stadens södra del eller den andra vägkorsningen söder därom.[235]

Söder om Mölnogatan – Sandgatan låg **Hospitalsgatan**, namnet tidigast belagt 1696, uppkallat efter det söder om denna belägna hospitalet, platsen för det medeltida franciskankonventet. Dess medeltida namn är inte känt, men den kallas år 1800 för Badstugatan och idag Stora Badstugatan. Den har sammanfallit med Mölnogatan i öster strax före Tanneforstullen och i väster med Sandgatan. [236]

Vid denna korsning har ytterligare en gata fortsatt mot söder, vilken 1370 omtalas som *Tjuvagatan*, på 1600-talet Galggatan och idag Djurgårdsgatan. Den har fortsatt mot stadens gamla avrättningsplats i nuvarande Trädgårdsföreningen och söderut mot Slaka kyrka och Kinda härad.[237] Från platsen för dess tullstuga fortsatte en öst–västlig gata söder om hospitalet, fram till Hospitalsgatan, vilken under senare tid kallas Trädgårdsgatan.

Förutom dessa huvudgator med förbindelse med landsvägarna utanför staden fanns ett antal mindre **gränder** som förband dessa med varandra. På 1651 års karta återfinns i stadens norra del flera vägar eller gränder som utgår från Hunnebergsgatan. Längst i nordväst finns en liten gränd på 1651 års karta. Söder om Hunnebergsgatan finns en gränd eller gärdesväg som kallades för Kattbrunnsgatan eller Brunnsgatan, i folkmun Tuppgränd, motsvarande nuvarande Östgötagatans sträckning.[238] *Tornbygatan* är belagd vid 1500-talets början, först på 1900-talet ändrades namnet till Gråbrödragatan.[239] I nuvarande Platensgatan fanns en liten gränd som enligt 1696 års karta ledde till "Gården Wråhna" norr om Ågatan.

Norr om stadsområdet finns några gränder markerade, bl.a. den under 1600-talet belagda Stigsgatan, en förbindelse mellan Tornbygatan och Gamla Stångsgatan. Norr om Ågatan finns en gränd mellan tomterna 221-222 och som ansluter till en öst–västlig gränd eller gärdesväg, se mer om denna nedan. Det är oklart om dessa ska tolkas som nyupptagna under 1600-talets andra hälft. De skulle kunna tolkas som fägator eller brukningsvägar som inte medtagits 1651 och därmed ha en äldre datering.

Mellan Ågatan och Storgatan fanns en föregångare till dagens Apotekaregatan utmed domkyrkogårdens östra sida, samt en gränd som fortsatte i vinkel ner till torget. Mellan Storgatan och norrut invid slottets borggård fanns en gränd som gick fram till kyrkogårdsmuren. Den nuvarande Borgmästaregatan, från torget till

---

229 Kraft 1975 s. 125, Hök 1968 s. 18.

230 DS 1931.

231 Se det historiska kartöverlägget i Borna Ahlkvist & Tollin 1994, Eriksson 1987 s. 13 f.

232 Brev i RA 22/7 1486, Hök 1968 s. 33, 16, ang. Skyttevallen se ovan bil. 16.

233 Brev i RA 30/4 1471; uppgift från dombok 1653, A. I 5, s. 282, se Kjellberg 1919, s 26. Hök 1968 s. 28 f.

234 DS 6888, Hök 1968 s. 30.

235 DS 3292; Rhyzelius 1921, se Beckmans not 4 s. 64, Hök 1968 s. 24; se det historiska kartöverlägget i Borna Ahlkvist & Tollin 1994.

236 Hök 1968 s. 27.

237 DS 8141, Hök 1968 s. 11.

238 Nordén 1915.

239 Hök 1968 s. 13 f.

S:t Larskyrkan, finns markerad på 1600-talskartorna, men gick endast fram en bit in i kvarteret för att vika av mot söder mot nuvarande Storgatan.

Mellan Storgatan och Sandgatan fanns två gränder, motsvarande dagens Pilens backe i väster och en gränd i nuvarande kv. Eolus. Mellan Mölnogatan och Hospitalsgatan fanns dels en gränd som motsvarar nuvarande Bokhållaregatan, dels en motsvarighet till nuvarande Klostergatan. Den senare omnämns redan 1615 och utgör ett viktigt indicium på att det medeltida franciskankonventet ska sökas i stadens södra del.[240]

Mellan Hospitalsgatan och Trädgårdsgatan fanns en nord–sydlig gata, föregångare till nuvarande Apotekaregatan. Från denna har en gränd lett in mot hospitalsområdet, liksom en gränd lett från Hospitalsgatan i norr in mot hospitalsområdet.

I området öster om S:t Larsgatan fanns enligt 1600-talskartorna en gata som förband Ågatan och Storgatan, motsvarande den nuvarande Repslagaregatan. Öster därom finns även nuvarande Snickaregatan och Hamngatan markerade. Namnen på dessa gator är först belagda på 1700-talet men av kartmaterialet framgår att de tillkommit, liksom området söder och öster om S:t Larskyrkan, i samband med byggandet av nya Stångebro vid 1600-talets mitt.

Förutom dessa för de båda kartorna gemensamma gator och gränder finns några skillnader. Kartan från 1651 tar upp ett antal gränder som inte finns med på 1696 års karta (fig. 23-24). Mellan den nuvarande Borgmästaregatan och Storgatan finns en gränd och förbindelse markerad, vilken motsvaras av tomtgränsen mellan tomt 196–197 på 1696 års karta. I nuvarande kv. Dalmasen och kv. Dahlian finns en gränd som går från torgets sydöstra del mot sydost. På 1696 års karta utgörs denna gatusträckning istället av en kontinuerlig tomtgräns mellan tomter som ligger orienterade ut mot Storgatan respektive Mölnogatan. Från Mölnogatan–Sandgatan och söderut en bit in i kvarteren finns två gränder på 1651 års karta, dels i nuvarande kv. Epåletten och dels i nuvarande kv. Domaren. Dessa motsvaras av tomgränser mellan tomterna 93–94 samt 129–130/131. Förekomsten av dessa gränder tyder på att dessa utgjort förbindelser mellan gatorna i befintliga tomtgränser och att dessa haft en mindre permanent karaktär.

På 1696 års karta har även vissa nya gator och gränder tillkommit i förhållande till 1651 års karta. Viktigast är givetvis den nya Storgatan, som i sin östra del fått en rakare sträckning än på 1651 års karta. Den västra sträckningen har fortsatt från torgets sydvästra hörn och rakt mot slottets borggård, där den viker av mot sydväst och följer den gamla sträckningen. Gränden öster om kyrkogårdsmuren, dagens Apotekaregatan, har på kartorna från 1696 dragits ner till Sandgatan. Intressant nog har en äldre sträckning av denna nya gränd markerats på regleringskartan från 1696, en sträckning som har gamla anor, se nedan. År 1660 tillkom även nuvarande Domkyrkogatan, tidigare kallad Nya Kyrkogatan, från torgets nordvästra hörn och västerut till domkyrkan.[241]

Gator och gränder i arkeologiskt källmaterial

Ett antal gator och gränder har påträffats vid arkeologiska undersökningar. Dessa finns markerade på fig. 129. I fyra fall har gator och gränder kunnat undersökas i större utsträckning tillsammans med omgivande bebyggelse. I

240 Tagesson 2000b, se även i bil.10.

241 Lindberg 1975b s. 86, Hök 1968 s. 12.

242 SR 172.

243 Feldt & Tagesson 1997 s. 28 ff.

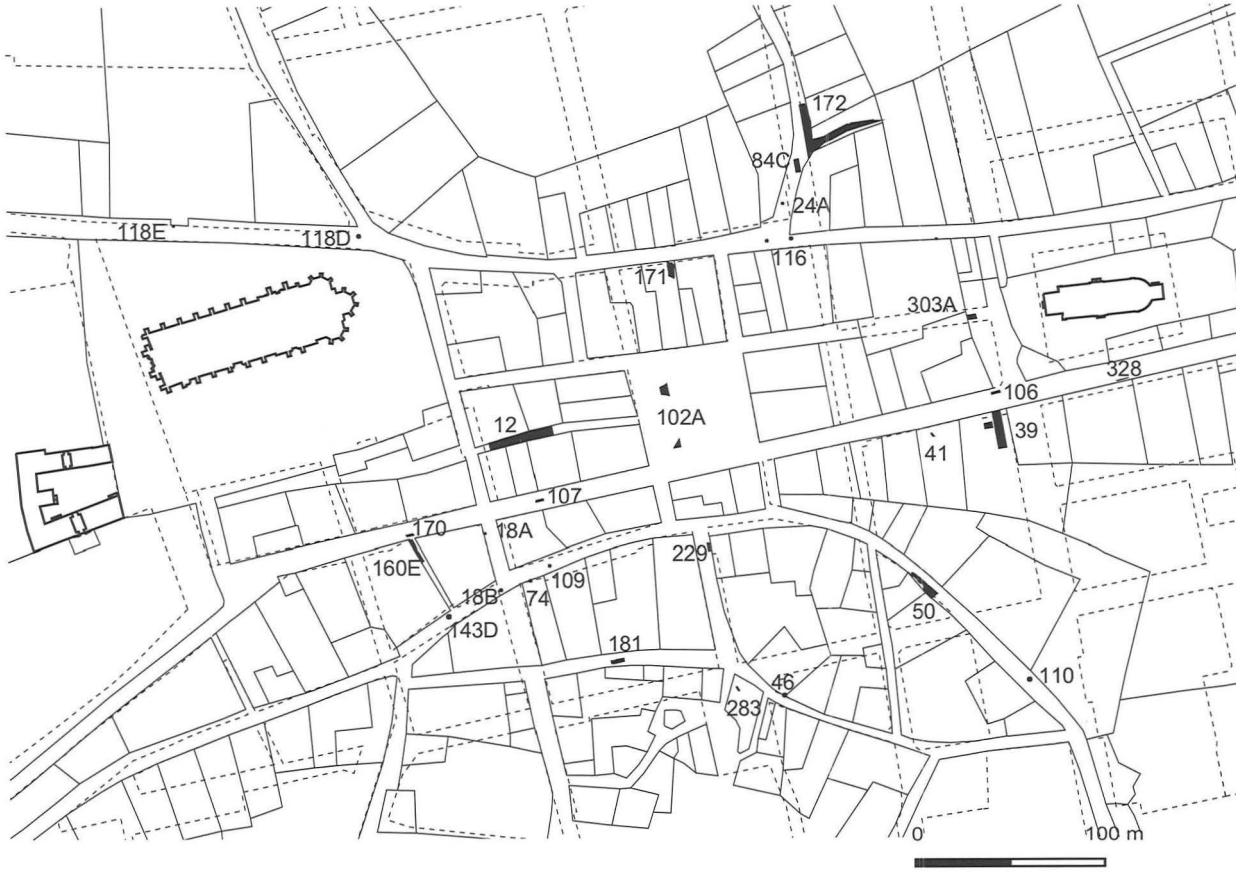

Fig. 129. Arkeologiskt undersökta gator, nummer enligt stadsarkeologiskt register. Skala 1:4000. Karta förf. och Lars Östlin.

övriga fall rör det sig om mindre schaktkontroller, oftast med begränsade profiluppmätningar.

Gamla Stångsgatan undersöktes till en längre sträcka i kv. Brevduvan åren 1987–89.[242] I sin äldsta fas utgjordes den av en gles kullerstensläggning med småsten och kalkstensflis på armering av grenar och slanor (fig. 31)). Den östra kanten var begränsad av 0,3–0,6 m stora stenar. Som mest var gatan 5 m bred, men den västra sidan låg utanför undersökningsytan och total bredd har inte kunnat uppskattas. Gatan har tolkats som ett omsorgsfullt byggnadsverk.

Öster om gatan fanns ett äldre nord–sydligt orienterat dike, vilket sannolikt varit bestämmande för gatans sträckning, men som grävts om då gatan anlades och kunnat fungera som dränering. Den äldsta gatunivån har daterats till 1200-talet genom fynd av enstaka skärvor äldre rödgods (BII:1) samt det faktum att gatan i fas 2 är äldre än den äldsta bebyggelsen i fas 4, daterad till 1300-talet. Inga spår av en föregångare kunde iakttas, vilken dock ej ska uteslutas. Under gatan fanns äldre årderspår (daterade till 400-talet e. Kr.) och öst–västligt orienterade bäckar.[243]

Gamla Stångsgatan har fått förnyade gatubeläggningar, dels vid 1300-talets slut i samband med bebyggelseexpansionen i området, dels under 1400-talets senare del eller början av 1500-talet. Materialet består som tidigare av småsten och kalkstensflis i sandlager med armering av enekvistar, med enda skillnaden att stenmaterialet är något större under 1400- och 1500-talen.

Under 1600-talets första hälft har Gamla Stångsgatan återigen förnyats och då fått en ny och annorlunda beläggning i form av en vällagd kullerstensläggning, med tvärställda, ofta återkommande rader med större stenar (fig. 32). Dessa verkar inte ha något med tomtgränser att göra, utan har sannolikt tillkommit som dekoration.

Vid undersökningen i kv. Brevduvan undersöktes även en dittills okänd gränd. Dess äldsta beläggning kunde undersökas i fas 4, dvs. 1300-talets första hälft, då den bestod av ett mörkfärgat lager som var gödselblandat med kvistar och träspån. Gränden hade en tydlig dragning mot gatans knä i sydväst och tycks har varit orienterad mot stadens centrum. Den kan möjligen ha existerat även tidigare, vilket vissa otydliga spår i de äldre hägnaderna kan peka på, men intressant nog har den fått sin första beläggning samtidigt som den äldsta bebyggelsen etablerades i området.

I gränden i kv. Brevduvan hittades rikligt med fynd och en makrofossilanalys visar på arter som trivs i vägrenar, dikeskanter och i fuktiga områden. Gränden var som mest 4 m bred och har tolkats som en brukningsväg, kanske till slåttermarker, och den samtida bebyggelsen vid gränden har tolkats vara agrart präglad. Gränden har senare under medeltiden förnyats i samband med Gamla Stångsgatans nya beläggningar.

Vid 1300-talets slut fick gränden en beläggning av småsten och kalkstensflis och under 1400- och 1500-talen en kullerstensläggning, vars sättsandslager var det enda som återstod vid undersökningen. Vid bebyggelseförändringarna under 1600-talets första hälft har dock gränden försvunnit och istället kommit att fortleva som tomtgräns (mellan tomt 228, 237 och 238).

Gränden var inte känd tidigare, men vid närmare studium av 1600-talskartorna framträder dock spåren av denna, dels som ett tydligt knä i Gamla Stångsgatan, dels på 1696 års karta som en öst–västlig tomtgräns och som en öst–västlig brukningsväg i dess förlängning i nuvarande kv. Badhusets östra del.

Storgatans västra sträckning undersöktes 1970 i kv. Apotekets västra del och kunde i sin yngsta gatubeläggningen dokumenteras i ett 34 m långt parti. Denna gata var drygt 4 m bred, orienterad i öst–väst och bestod av en jämn och tät kullerstensläggning med 0,1–0,3 m stora stenar och tvärställda rader av borgmästarstenar samt 0,3–0,6 m stora kantstenar. Norr om gatan dokumenterades byggnader i 2–3 bebyggelseskikt som tolkats vara samtida med gatan. Gatubeläggningen har sannolikt tillkommit under 1500-talet, vilket framgår av en ny stratigrafisk analys som gjorts inför detta arbete.[244]

Under denna gata fanns ytterligare två nivåer, men de undersöktes endast i mindre utsträckning och är därför svårtolkade. I fas 2, under den stensatta gatan, hittades dock en "grusbädd", som tolkats som en äldre gatusträckning. Genom analys av profilerna i rapportmaterialet går det att rekonstruera utbredningen av detta lager, som har en avvikande orientering, närmast ONO–VSV.

Norr om gatan hittades vissa byggnadsrester av avvikande typ, som kan ha varit placerade längs med gatan. Grusbädden är dock enligt dokumentationen i det närmaste 8-9 m bred. Under denna grusbädd och under ett lager med "mager sandjord" finns i plan och profil dokumenterat en mycket gles stenläggning liggande direkt på den sterila sanden. Den har dokumen-

terats men inte tolkats i rapporten och går att rekonstruera till sin utbredning. Även denna stenpackning har antydan till en liknande orientering som grusbädden i fas 2 och kan rekonstrueras till en bredd om 6–8 m.

De topografiska förhållandena i kvarteret kan vara viktiga för tolkningen av den äldsta perioden. Av profilerna framgår klart att marken sluttar från NV ner mot SO, vilket skulle kunna förklara att gatan haft denna sträckning från början och att utfyllnaderna främst lagts i ett stråk med denna orientering.

Undersökningen i kv. Apoteket visar på en bred äldre gata eller öppen yta, möjligen som en förlängning av torget, med en ONO–VSV orientering. Gatans fortsättning österut har dokumenterats i ett schakt vid undersökningen 1980 i Stora torgets västra del i form av en stenläggning. En sammanställning av dessa två undersökningar visar att landsvägen under äldsta tid haft en annorlunda sträckning än vad som framgår av de äldsta kartorna (fig. 50).[245]

Den äldsta gatan skulle kunna tolkas som en marknadsgata eller en öppen yta, föregångare till det kvadratiska torget. Någon gång under 1400-talet har en reglering skett och gatan fått en öst–västliga sträckning som framgår av 1600-talskartorna. Vid denna tid börjar även bebyggelsen anta en mer omfattande utbredning utmed gatan. Resultatet kan jämföras med undersökningen i kv. Brevduvan, med skillnaden att en gatu- och tomtreglering kan avläsas i kv. Apoteket och att den kullerstenssatta gatan etablerades redan på 1500-talet, medan det i kv. Brevduvan framgår att gatan ordentligt stensattes redan på 1200-talet, för att sedan förnyas flera gånger. Kullerstensbeläggningen är dock ett fenomen från 1600-talet.

Den medeltida ***Mölnogatan*** kunde dokumenteras 1975 i kv. Däckeln i form av tre gatubeläggningar. Den äldsta låg på ett "lager steril svart sand" direkt på den sterila bottenmjälan och bestod av mindre sten. De två gatunivåerna därovan bestod av kalkstensflis och småsten, den mellersta gatan låg på en rustbädd av tallris och ene.[246] Den västra delen av gatan, **Sandkorsgatan**, har berörts vid några mindre undersökningar, där stratigrafin närmast tyder på att denna del av gatan tillkommit sekundärt, men det är oklart hur detta ska tolkas.[247]

Storgatans östra del kom att undersökas vid den tidiga grävningen i kv. Dahlian 1960, då flera anläggningar hittades och tolkades som gatunivåer. Ovan myllalager och brandlager hittades rester av kalkstensflis och en stenkonstruktion och därovan hittades dåligt bevarade rester av en kavelbro, som daterats till 1300–1400-talen. [248] Att det verkligen rör sig om en träbrobelagd gata, den hittills enda kända i Linköping, framgår av att dess fortsättning i väster har dokumenterats 1968.[249]

Ovan träbroläggningen i kv. Dahlian 1960 fanns en minst 4,5 m bred kullerstensläggning, dokumenterad endast i provgropar. Den tolkades gå i nord–sydlig riktning och daterades till 1500-talet. Några spår av en öst–västlig gatusträckning fanns inte i denna fas. Slutligen hittades i den yngsta fasen en 3,5 m bred kullerstensbelagd gata i öst–västlig riktning, samt en anslutande, minst 5 m bred nord–sydlig gata mot norr. Dessa gator var egendomligt nog försedda med rännsten i mitten och den nordliga gatan även med borgmästarstenar i de båda "körbanorna" (fig. 130).

---

244 SR 14, rapport Kindvall 1971 ÖLMs arkiv.

245 SR 102, dokumentation av Eriksson och Gilstring,analys år 2000 i samband med denna studie.

246 SR 50, Broberg 1979.

247 SR 18B, 143D, 144 G, J.

248 SR 39, rapport Anders Lindahl 1960 i ÖLM:s arkiv.

249 SR 41, ritning i ÖLM:s arkiv.

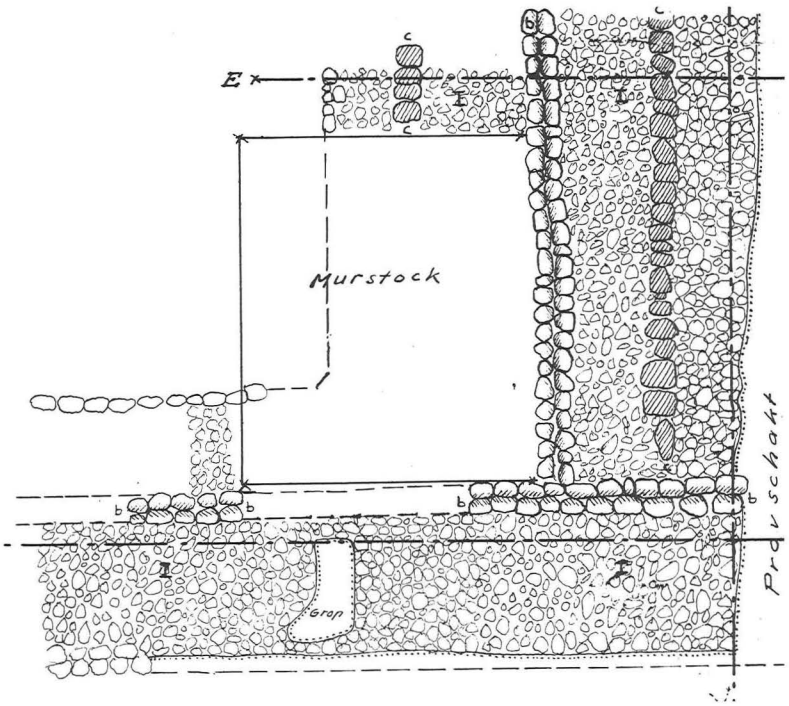

Fig. 130. En gata och en gränd dokumenterad i kv. Dahlian 1960. Larenzagatan (Storgatans föregångare) i öst-västlig riktning. I norra delen en gränd samt sannolikt del av stenlagd gårdsyta, 1600-talet. Ritning Anders Lindahl.

De öst–västliga gatubeläggningarna tolkas som rester efter den äldre Storgatan, dvs den ovan omtalade *Larenzagatan*. Den yngsta gatunivån har tolkats fortleva in på 1600-talet för att ödeläggas av branden år 1700. Möjligen ska detta tolkas som att Storgatans ursprungliga sträckning i nuvarande kv. Dahlian fortlevde fram till stadsbranden år 1700 och att det är den äldsta sträckningen som framträder på 1600-talskartorna. Av undersökningarna framgår att Storgatan inte tycks vara ursprungligt anlagd, eftersom det finns kulturlager och brandlager under den äldsta träbroläggningen och en stenkonstruktion som omöjliggör en fortsättning mot öster i äldsta fas. Det ska dock understrykas att undersökningen 1960 var tämligen begränsad och det är mycket oklart hur den äldsta öst–västliga gatan ska tolkas.

Vid en mindre undersökning år 2000 i Storgatan söder om S:t Larskyrkan påträffades en stenlagd nivå som sannolikt utgör *Larenzagatans* fortsättning på kyrkogårdens södra sida. Det är dock oklart hur långt denna gata sträckt sig mot öster. Det har tidigare antagits att gatans sträckning öster om S:t Lars tillkommit i samband med anläggandet av nya Stångebro och bebyggelsen i detta område under 1600-talet.[250]

I samband med undersökningen i kv.Dahlian dokumenterades även en nord–sydligt orienterad gränd som har löpt parallellt med den sentida S:t Larsgatan. Redan i det äldsta skedet hittades kalkstensflis och en stenkonstruktion. Fortsättningen på denna återfinns i en profilritning i Storgatan och visar klart att det rör sig om en gränd bestående av ett lager kalkstensflis på steril mark och med en ris-

läggning och ev. träkonstruktion ovan. Denna nord–sydliga gatusträckning går utmed kyrkogårdens äldsta västgräns, medan stenkonstruktion och stolphål på dess östra sida sannolikt hör ihop med en tomt söder om kyrkogårdens sydvästra hörn.[251]

I senare faser har kyrkogårdens gränser krympt avsevärt och tomt 193 lades ut i dess ställe. I gränsen mellan tomterna 193 och 194 norr om Storgatan respektive tomterna 156 och 157 söder om Storgatan har den nord–sydliga gränden varit belägen. Den bestod av kullerstensläggningar i två nivåer vid undersökningarna i kvarteret Dahlian och i Storgatan.

Den yngsta av dessa var förenad med en likadan stenläggning i öst–västlig riktning, den äldre Storgatan. Stenläggningen var minst 5 m bred och försedd med något som tolkades som dubbla körbanor, delade av en ränna i mitten, samt med rader av borgmästarstenar (fig. 130). I profilen i Storgatan visar det sig att endast den västra halvan har fortsatt mot norr och stenstorleken har minskat. Stenläggningen som tolkades som den "östra körbanan" kan möjligen vara delar av en stensatt gårdsplan.

Den undre stenläggningen var 4,5–5 m bred och fortsatte mot söder fram till en brunn i kv. Dahlian.[252] Bredden på gränden stämmer mellan de båda undersökningarna i Storgatan och kv. Dahlian, medan stenstorleken avviker med större stenar i norra delen. Dessa stensatta gränder har ovan daterats till 1500- resp. 1600-talet, medan den äldsta kalkflisbeläggningen sannolikt är äldre än kavelbrogatan, dvs. senast 1300- och 1400-talen.

Den nord-sydliga gränden väster om S:t Lars kyrkogård har även dokumenterats vid en undersökning i Borgmästaregatan 1998. Den har möjligen fortsatt ända fram till Ågatan, men placeringen av stenhuset BR 43 samt en brunn i tomt 200 antyder att den inte nådde ända fram till Ågatan (fig. 162-163).[253]

I kv. Basfiolen hittades vid undersökningen 1987 en dittills okänd gränd i nord–sydlig riktning. Den överensstämde i stort med tomtgränsen mellan tomt 322 och 323, men finns i övrigt inte med på 1600-talskartorna. Gränden fanns ej i den äldsta bebyggelsefasen från 1300-talets andra hälft, där platsen istället upptogs av en byggnad med en hägnad. Gränden tillkom först i fas 2 som daterats till 1400-talets början. Den var 2,9–3,5 m bred och bestod av ett lager kalkstensflis och kalkstenar (fig. 154b, 155b).

Gränden verkade fortsätta både mot norr och mot söder och antogs därför ha gått mellan Ågatan och torget. Utmed gränden fanns en byggnad på västra sidan och en öppen gårdsplan med en brunn på den östra sidan. Några spår av gränden hittades inte i fas 3 från 1500-talets andra hälft, och i fas 4 från 1600-talet var ytan belagd med en kullerstensläggning, vilken tolkats som en gårdsyta. En nord–sydlig ränna i östra delen samt en rad med borgmästarstenar i väster skulle dock möjligen kunna tolkas som en fortsättning på gränden eller åtminstone som en tomtgräns.[254]

I kv. Eolus har två gränder kunnat lokaliseras genom en profildokumentation i Storgatan från 1986. Den västra gränden var belägen omedelbart invid det ännu bevarade stenhuset, Stenhusgården, och finns med på samtliga 1600-talskartor. Gränden har fått en stenläggning i samband med att stenhuset byggdes vid 1400-talets början. Den har föregåtts av en äldre grändnivå med delvis annan sträckning, som

250 SR 328.

251 SR 106, rapport Gunnar Lindqvist 1961 i ÖLM:s arkiv.

252 SR 40.

253 SR 303A, brunnen SR 27 i kv. Banken.

254 SR 171 gränden A13, Tagesson 1996.

255 SR 170, 27-30 m, A4; SR 170, 63-65 m, lager 97.

även iakttagits inne på gården och genom keramikfynd kunnat dateras till 1300-talet, sannolikt samtida med en högmedeltida källare öster om gränden på tomt 32 (fig. 165).[255]

Den östra gränden har iakttagits vid profildokumentation 1986 och 1959, där kalkflislager tyder på en grändnivå. Denna gränd finns markerad även på 1696 års regleringskarta, som bildar en föregångare till den senare Apotekaregatan.[256] En liknande tvärgränd kan även identifieras i en profildokumentation i nuvarande Storgatan 1962, som motsvarar gränsen mellan tomt 22/31 och 23/30.[257] Samtliga iakttagelser kan tyda på att gränderna lagts ut redan i samband med tomtetableringen.

Gatorna och grändernas konstruktion och bredd har kunnat avgöras i flera fall. Ett genomgående drag tycks vara att de äldsta gatorna har anlagts med gles stenläggning och/eller kalkstensflis, ofta lagda på en armering av ris och slanor. Bästa exempel på detta är givetvis den vällagda Gamla Stångsgatan, men liknande konstruktion har även iakttagits vid undersökningar i Ågatan, Hunnebergsgatan, Mölnogatan och Hospitalsgatan.

Olika varianter finns med enbart kalkstensflis eller enbart gles småstensläggning i västra Storgatan, Mölnogatan och Hospitalsgatan, samt gränderna i kv. Basfiolen, kv. Eolus, kv. Dahlian och kv. Brevduvan. En avvikande variant är det enda exemplet på en kavelbro av trä i östra Storgatan. Vällagda kullerstensläggningar med s.k. borgmästarestenar finns i Gamla Stångsgatan, västra och östra Storgatan, Sandgatan samt ytterligare oklara exempel.

I de få fall som en klar datering kunnat erhållas tyder det på att de glesa stenläggningarna med kalkstensflis och armering är medeltida, medan de vällagda kullerstensläggningarna tycks kunna hänföras till en eftermedeltida period, framför allt 1600-talet. Det verkar dessutom finnas en tendens till att de mer omsorgsfulla anläggningarna med risläggning uteslutande finns under de större gatorna.

Det är endast ett fåtal gator och gränder som kunnat uppmätas i sin fulla bredd. Det finns en tendens till att de som tolkats som gator är bredare, från 3,5–4 m och upp till minst 5 m. De som tolkats som gränder har en bredd som motsvarar 3–4 m. Skillnaden kan tyckas marginell men å andra sidan kan understrykas att de som tolkats som gator aldrig understiger 3,5 m, medan de som tolkats som gränder aldrig överstiger 4 m.

En dokumentarisk uppgift från 1486 om den s.k. *Badstuvugatan*, dvs. fortsättningen av Ågatan väster om S:t Larskyrkan, uppger att denna var 18 alnar bred, dvs. ca 8.4 eller 10,1 m, en ovanligt bred väg med andra ord.[258] I Östgötalagen stadgas att allmänningsvägarna ska vara 10 alnar breda, byväg till kyrka och kvarn 5 alnar och fägata 3 alnar bred. Enligt Magnus Erikssons stadslag ska allmänningsgatorna vara 8 alnar breda.[259]

I äldre tid har landsvägarna antagligen benämnts *väg*, medan begreppet *gata* stått för öppning (jmf. engelskans *gate*) eller väg som är avgränsad av hus, hägnader eller människor. Från det skriftliga källmaterialet i Linköping framgår dock att de stora gatorna kallats *gator*, exempelvis *prope Sandgatu* 1337 och *til Almenningxgatuna* 1418, samt på latin exempelvis *vie communis* 1313 och *plateas* 1411. Från år 1366 finns en uppgift om en *Noreghes gatu*, vilken inte är lokaliserad men sannolikt är en mindre gränd eller fägata.[260] Av det skriftliga källmaterialet från Linköping framgår således inte någon skillnad mellan gator och gränder.

De arkeologiskt dokumenterade gatorna i Linköping överensstämmer således tämligen väl med landslagens uppgifter om allmänningsvägar och stadslagens uppgifter om allmänningsgator, medan de mindre gränderna snarast motsvaras av landslagens uppgifter om byvägar eller fägator.

Förutom de gator som undersökts i samband med de ytmässigt större undersökningarna, kan även motsvarande gatunivåer identifieras i enklare profiluppmätningar, i form av lager med kalkstensflis och/eller rislager samt stenläggningar. I flera fall har sådana uppgifter kunnat användas för att stödja en tolkning av att det äldsta gatunätet lagts ut genom beläggningar av kalkstensflis och risarmering, även om en sådan tolkning inte gjorts vid dokumentationstillfället.[261]

En sådan analys visar att flertalet av de stora gatorna verkar ha anlagts primärt; Gamla Stångsgatan, västra Storgatan, Hunnebergsgatan, Ågatan och Mölnogatan. För Sandgatan väster om torget finns dock flera observationer som tyder på att äldsta gatubeläggning anlagts på äldre kulturlager, liksom möjligen även för östra Storgatan. Detta gäller även för flera observationer i Hospitalsgatan.

Av undersökningar i kv. Brevduvan, kv. Basfiolen, möjligen även kv. Dahlian, framgår det att gränderna tillkommit sekundärt. Gränderna i kv. Brevduvan och kv. Basfiolen har till exempel båda anlagts under 1300-talet och har ett intimt samband med bebyggelsens orientering. Gränderna har sedermera gått ur bruk under 1500- och 1600-talen.

Även jämförelsen mellan 1651 och 1696 års kartor visar tydligt att gränder har haft en instabil struktur och kunnat tas upp och läggas igen efter behov. Ytterligare ett exempel på detta finns i en handling från 1430, där en gränd upptagits i östra delen av Holmen vid torgets södra sida, genom ett tomtbyte mellan kronan och domprosten.[262] Gränderna i kv. Eolus skulle enligt de begränsade undersökningar som gjorts kunna ha tillkommit i samband med en tomt-etablering, men åtminstone i ett fall ha fått en något annan sträckning.

Torg

Till stadens offentliga rum hör även torgen. Stora torget har varit det enda i det medeltida Linköping. Dess tillkomst daterades av Kraft till 1200-talets mitt och Eriksson har argumenterat för att torget utgjort vägmöte och plats för marknad och ting. Fram till 1700-talet utgjordes den södra delen av det nuvarande torget av ett litet bebyggt kvarter, kallat Holmen.[263]

Vid en arkeologisk undersökning 1980 i torgets västra del hittades i ett smalt nord–sydligt schakt den gamla Storgatans äldsta sträckning. Genom en jämförelse med det ovan omtalade fyndet i undersökningen i kv. Apoteket kan en äldsta sträckning av gamla Storgatan rekonstrueras. Gatan har haft en ONO–VSV orientering som först någon gång under 1400-talet har reglerats och fått den sträckning som framgår av 1600-talskartorna.

Norr om den äldsta gatan hittades stolphål och käpphål orienterade utmed gatan samt en yta med lerhaltig sand och träflis som skulle kunna tolkas som en enklare bod.[264] En liknande enkel bod hittades i kv. Apoteket 1970 och dessa kan

256 SR 18A.

257 SR 107, vid 37 m, rapport Gunnar Lindkvist i ÖLM:s arkiv.

258 Brev i RA 22/7 1486, Kraft 1975 s.199, bredden beroende på vilket alnmått som avses, en vanlig aln= 47 cm eller en lybsk aln = 56,5 cm, se Rasmussen 1956/82.

259 Holmbäck & Wessén 1933 s. 201 f., Schlyter 1865 s. 130.

260 Authén Blom 1956/82, Ropeid 1956/82, Berg 1956/82, allmänt även Schück 1926 s. 429 ff. DS 3292; SD 2493; DS 1931; SD 1419; DS 7338.

261 ex SR 107 se ovan, även SR 18, 46, 76, 110, 116, 118.

262 14300518b, Kraft 1975 s.162.

263 Se bil. 20.

264 SR 102, undersökningen ej rapporterad men fältmaterialet analyserat av undertecknad 2000, se även Eriksson 1987.

265 SR 14, torgbodar se bil. 20.

tolkas som de torgbodar som finns omtalade i köpedokument framför allt under 1300-talet.[265]

Söder om gatan hittades vid undersökningen ett stort antal pinn- och käpphål, som tolkats som djurhägnader på torget och ett bevis för att platsen fungerat som marknadsplats under lång tid. I schaktets södra del hittades även rester efter ytterligare en stenlagd gatusträckning i NO–SV riktning. Norr om denna fanns tydliga rester av en hankgärdesgård i flera olika generationer. Denna gatu-sträckning var dittills okänd men kunde inte dateras. Den skulle kunna tolkas som förbindelse mellan torget och Mölnogatan–Sandgatan, under ett skede före bebyggelsens tillkomst i nuvarande torgets södra del. Undersökningen 1960 i Holmen visade på förekomst av kalkflislager i bottnen, vilket skulle kunna tolkas som en vägbeläggning, en förbindelse mellan Mölnogatan och det äldsta torget.[266]

En preliminär tolkning av denna undersökning pekar mot ett äldre skede där det nuvarande torget fungerat som marknadsplats och vägmöte, men som senare fått en delvis annan utformning genom en bebyggelsereglering. Torget och kvarteren i dess närhet har således tillkommit i den form de uppträder på 1696 års karta först under 1400-talet. Möjligen har torget före dess haft karaktär av en marknadsgata i anslutning till den stora landsvägen, gamla Storgatan. Därmed faller Krafts argumentation för att det kvadratiska torget lagts ut efter tyskt mönster som ett led i ett stadsgrundande skede på 1200-talet.[267]

266 SR 102, Eriksson 1987, SR 100 rapport Lindqvist 1961 i ÖLMs arkiv.

267 Kraft 1975 s. 164 f., se även diskussion i samband med arkeologisk undersökning i kv. Apoteket, se bil. 20

BILAGA 18. MURADE BYGGNADER

I följande kapitel görs en analys av hela stenhusmaterialet från Linköping. En sammanfattning och redogörelse för insamlingen finns i kap. 4.4.

Typer och planlösningar

Materialet omfattar efter min inventering 55 murade byggnadsverk. Det ska understrykas att biskopsgården i detta sammanhang räknas som en byggnad, även om den egentligen består av ett antal mer eller mindre fristående byggnadskroppar. Beståndet av murade byggnader i Linköping blir sammantaget tämligen stort, men det är viktigt att hålla i minnet att det är ganska heterogent. Först kommer de murade byggnadernas typ- och planlösning att diskuteras.

Typ	antal	
Kyrka	2	
Kapell	2	
S:a kyrkliga byggnader		4
Halvkällare	3	
Källare	25	
Källare (+ stenhus?)	1	
S:a källare		29
Källare + stenhus	6	
Stenhus	16	
S:a stenhus		22
S:a byggnader		55

Fig. 131. Typindelning av stenbyggnader i Linköping.

Ett försök till funktionsindelning har gjorts, med typerna kyrkobyggnad, stenhus, källare och halvkällare (fig. 131). Helt dominerande i storlek och betydelse är givetvis de stora monumentala byggnadsverken, de båda kyrkorna, medan franciskanernas kyrka och det senmedeltida S:t Örjanskapellet är ofullständigt kända. Kyrkorna har, liksom slottet, blivit be-

handlade mera ingående av forskningen, de hade (och har) en speciell funktion i staden och en komplicerad byggnadshistori. Övriga stenbyggnader kan tyckas vara mer anonyma.

Skillnaden mellan begreppen stenhus och källare kan definieras huruvida byggnaden är nedsänkt i marken eller ej, dvs. om golvplanet ligger i dåtida markplan eller ej.[268] Såväl källare som stenhus har skalmur eller fullmur medan halvkällare betecknar en mindre källare med enklare mur, oftast kallmurad och med en stens bredd.

Andelen källare är störst i materialet, men här finns flera mellanvarianter. Huvuddelen av källarna har fullmur och en murtjocklek om 1–1,5 m, ibland upp till 1,7–1,8 m. Förutom dessa finns ytterligare ett mindre antal källare med enkel mur, endast med en stens bredd. Dessa murar är oftast 0,3–0,7 m tjocka, i enstaka fall upp mot 1 m, och betecknas här som halvkällare. De större källarna har i många fall bevarade tunnvalv, medan det är ytterst tveksamt om de mindre halvkällarna kan ha varit välvda. Inventeringen av halvkällare i Linköping är inte komplett och i det följande kommer intresset framför allt att inriktas på de större källarna.

Förhållandet mellan källare och stenhus är inte helt klar. Ett försök till jämförelse mellan förhållandet stenhus och källare framgår av fig. 132.

Stenhus	BR nr
Stenhus med källare	4, 7, 9, 18, 21, 27, 28, 39, 45
Källare m. troligt stenhus	10, 51
Stenhus utan källare	3, 6, 24, 47?
Stenhus, osäker källare	41, 42, 43, 46, 53

Fig. 132. Relationen mellan stenhus och källare i Linköping.

Det är således mycket vanligare att stenhus har källare än att de saknar det. Däremot är det svårare att fastställa hur vanligt det är att källare ingår i stenhus eller att de utgör fristående byggnader med eller utan överbyggnad i trä. Källarens övervåning kan ha rivits och sedan kommit att ingå i en ny byggnad eller endast nyttjats med överbyggnad i trä eller utan överbyggnad alls. Ett exempel på en källare som med stor sannolikhet endast haft en träöverbyggnad är den lilla badstugan i kv. Ambrosia BR 13, där förkolnat trä i fyllningen tolkades som rester av en träöverbyggnad.

Källare som ingår i stenhus har en murtjocklek kring 1,5 m och det finns åtskilliga exempel på källare som har murar i samma dimensioner men som saknar bevarad övervåning. Ett tydligt exempel på detta är stenhuset i kv. Aposteln, BR 4, som fram till 1800-talet bestod av två våningar ovan källaren, vilka revs 1811 och källaren kom att ingå i den nuvarande konsistoriebyggnaden. Antalet stenhus, dvs. byggnader av sten med eller utan källare, kan således uppskattas till 9 säkra och ytterligare 7 osäkra, men har sannolikt tidigare varit flera. De flesta ensamliggande källare kan således ha ingått i stenhus, men i vilken utsträckning är omöjligt att avgöra. För den fortsatta analysen kan konstateras att det inte är meningsfullt att göra någon typologisk åtskillnad mellan källare och stenhus utan källare.

Olika typer av planlösning kan iakttas och i det följande görs en uppdelning på antalet rum och trappans placering, där så är möjligt. Varianter med invändig trappa utgör en mellanform där trappan bildar ett extra rum. Övriga har antingen utvändig trappa eller saknar känd trappa. Ytan avser genomsnittlig yta inom gruppen beräknad på yttermått (fig. 135).

268 För definition se kap. 4.4.

Fig 133. Stenhus och stenkällare från medeltiden enligt det byggnadsarkeologiska registret mot dagens stadsplan. Svart betecknar stenbyggnad med känt läge, grått betecknar sannolik läge. Karta förf. och Lars Östlin. Skala 1:4000.

Av sammanställningen framgår att den vanligaste planlösningen omfattar ett eller två rum. Samtliga halvkällare har endast ett rum, medan antalet rum har en tendens att vara större bland stenhusen än bland källarna. Det är dock viktigt att påpeka att antalet källare med stenhus är ett minimiantal, eftersom rumsindelningen oftast speglar det lägsta våningsplanet, oftast källaren. I de fall stenhuset har både källare och flera bevarade våningar, tycks det vara vanligt att källaren har fler rum än bottenvåningen.

Bland byggnader med ett rum och med eller utan utvändig trappa finns förutom de små halvkällarna även byggnader av ekonomikaraktär,

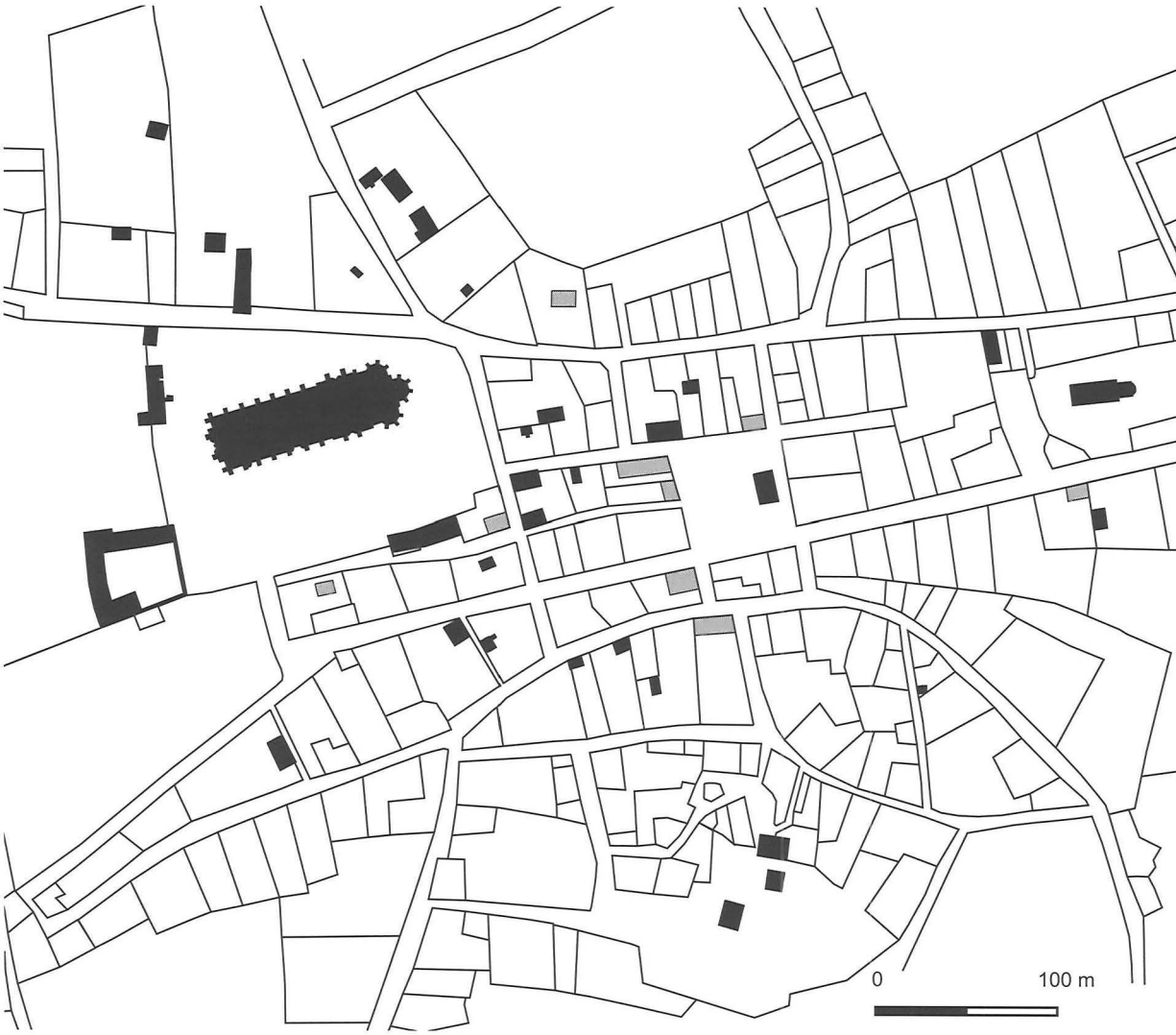

Fig 134. Stenhus och stenkällare från medeltiden enligt det byggnadsarkeologiska registret mot 1696 års karta. Svart betecknar stenbyggnad med känt läge, grått betecknar sannolikt läge. Karta förf. och Lars Östlin. Skala 1:4000.

t.ex. slottsköket (BR 51), en badstuga (BR 13) eller förrådskällare (BR 14). BR 8 (fig. 165–166) i kv. Eolus utgör ett i många avseende undantag, där det enda lilla rummet har två valv med ovanlig teknik och med en ovanlig datering till högmedeltiden (se vidare nedan). Slottsköket BR 51 har antagits ha haft en bottenvåning ovan källaren.

Byggnader med ett rum och invändig trappa eller nedgång omfattar en mellangrupp, med en genomsnittlig storlek som överensstämmer med de tvårummiga byggnaderna. I ett fall utgörs det extra rummet av en passage från gatan och in på gården och i två fall av en sluttande nedgång till källaren från markplanet. I två fall har

Plan	Halvkällare	Källare	(Källare +) stenhus	Antal	Yta m²
1 rum	3	4	2	9	44,3
1 rum + inv trappa		1	2	3	90,8
2 rum		8	5	13	89,7
2 rum + inv trappa		1	3	4	140,25
3 rum eller fler			4	4	239,9
Summa	3	16	14	32	

Fig. 135. Genomsnittlig yta på olika typer av stenhus i Linköping.

källarna bevarad bottenvåning som består av ett enda rum. I det tredje fallet, BR 12, är det mycket sannolikt att källaren har ingått i ett stenhus med flera våningar.

Byggnader med två rum utgör den vanligaste byggnadstypen. Varianter med utvändig trappa är visserligen något vanligare, men i flera fall är trappans placering inte känd. I BR 27 ingår byggnaden sannolikt i ett större komplex. Flertalet kända tvårumsplaner finns i källare, men sannolikt har flera av dessa ingått i ej bevarade eller kända stenhus, t.ex. BR 15.

Tvårumsbyggnaderna har olika bakgrund. I två fall har tvårummigheten uppkommit genom en tillbyggnad av en enrummig byggnad, BR 9 se (fig. 142 G-H) och BR 14, i fallet med rådhuset BR 39 har tvårummigheten tillkommit genom att en sekundär mellanvägg byggts. I några fall är det andra rummet helt litet (BR 15 och 18) och planlösningen liknar den från senare tider kända enkelstugans plan, med stuga, förstuga (trappa) och kammare. I de flesta fall är de båda rummen av olika storlek, ett större och ett mindre rum.

Tvårumsbyggnader med invändig trappa är en heterogen grupp, omfattande dels källare där trappan ligger i det ena rummet (BR 14) eller där det andra rummet utgörs av ett mycket litet rum BR 15 och 18. Genomsnittsytan på dessa byggnader närmar sig övriga tvårumsbyggnader. Avvikande från dessa är skolhuset BR 3, där trapprummet snarast kan betecknas som ett tredje rum.

En tredje grupp byggnader har en planlösning med tre eller flera rum. Skolhuset BR 3 (fig. 43, 48) har en planlösning som i sin äldsta fas är okänd, men där dörrens och fönstrens placering antyder att det rör sig om två rum på vardera sidan om ett förrum i husets mitt. Detta mittrum har inrymt entrén på nordsidan och möjligtvis även en invändig trappa till ovanvåningen. Någon utvändig ingång på andra våningen har inte dokumenterats på nordfasaden. Detta redan ganska stora stenhus har blivit tillbyggt med en lika stor byggnadskropp, där huvudingången förlagts till byggnadens mitt, ett rum som kan ha fungerat som entrérum och möjligen även trappa till ovanvåningen. Trots att interiören är dåligt känd kan det i detta fall röra sig om en tvårumsplan med entrérum eller förstuga, som liknar den i senare tid kända parstugans planlösning.

Samma tendens till parstugeplan finns i en annan byggnad med komplicerad planlösning, nämligen domkapitelshusets källare väster om domkyrkan (BR 10). Den norra delen av detta byggnadskomplex inrymde sannolikt två rum på ömse sidor om en smalare förstuga, med ingång från öster, där förstugan har karaktären av förbindelserum. I domkapitelshusets södra del fanns en annan planlösning, med en större trappa som förde ner till ett rum, vilket i sin tur hade

ytterligare förbindelse med ett smalt rum runt trapphuset. Längst i söder och med trolig separat ingång från öster låg två små rum i förbindelse med varandra.

Ett tredje flerrummigt hus finns norr om domkyrkan (BR 6) och består av ett större rum i norr samt två rum söder om ett portvalv. En murverksdokumentation genomfördes 1998, men har i skrivande stund ännu inte analyserats. Preliminärt har resultatet tolkats som att byggnadens delar tillkommit vid olika tillfällen, dvs att det rör sig om en tvårummig byggnad i norr som byggts till med ett portvalv och en enrummig byggnad i söder. Byggnadsdelarna har samtliga ingång från väster och portvalvet tolkas som förbindelse in på gården, från ekonomidelen till mangårdsdelen på gården.[269] Ett fjärde flerrummigt hus (BR 19) har utgjort en del av franciskankonventet och bestod av minst fyra små rum (fig. 124), men det mycket oklart hur byggnadskroppen ska tolkas då endast en liten del kom att undersökas år 1912.

I biskopsgården (slottet) förekommer flera olika plantyper. Det västra stenhuset har tolkats som en tvåvånig salsbyggnad med två eller tre rum i bottenvåningen och en större sal i ovanvåningen. Den nordvästra källaren tycks ha haft utvändig trappa och den andra i sydväst en invändig trappa, men i övrigt har de sannolikt ej haft ursprunglig ovanvåning i sten. Senare har dessa dock infogats i större byggnader. Tornbyggnaden i nordost hade fem våningar och möjligen kan en parallell till detta torn ha funnits väster om gården. Under senmedeltiden tillkom en trevånig byggnad i sydväst med tvårumsplan i botten- och första våningen och sannolikt en salsvåning i tredje. Genom en mer grundlig analys av typer och planlösningar kommer i framtiden en mer detaljerad bild av biskopsgårdens byggnadsdelar att framträda.

Storlek

För att kunna diskutera skillnad i storlek mellan olika byggnader har ytan beräknats för de bevarade och dokumenterade byggnaderna genom att multiplicera utvändig längd och bredd, totalt i 32 fall (fig. 135). Skillnaden mellan källare och stenhus beror som redan konstaterats på bevarandegraden och är sannolikt irrelevant i detta sammanhang. I de tre fall där tillbyggnad kunnat konstateras har byggnadernas två olika faser räknats var för sig.

Sammanställningen av hela materialet visar på den stora spridningen i storlek för de murade byggnaderna i Linköping. Materialet sönderfaller dock i tre tydliga storleksklasser, den minsta omfattande de 25% lägsta värdena och den största de 25% högsta värdena. I detta material har inte kyrkorna och biskopsborgens olika byggnader medräknats. Den romanska S:t Larskyrkan inklusive torn med ca 375 m² och domkyrkan utbyggd under senmedeltiden med sina över 2 800 m² har givetvis haft en helt dominerande ställning bland stadens murade byggnader (fig. 136).

	Yta
Minsta yta	9 m²
Största yta	352 m²
Median	75 m²
Medelvärdet	105,3 m²
Storleksklass Q1	9–48 m²
Storleksklass Q2	54–115 m²
Storleksklass Q3	142–352 m²

Fig. 136. Stenhusens median och medelvärd samt storleksklasser, beräknade på ytan.

269 SR 323, A-C Feldt pers. komm. oktober 1999.

Hustyp	Antal	Yta medel m²
Halvkällare	3	33
Ett rum	6	50
Två rum	13	87,6
Flera rum	4	239,9

Fig. 137. Stenhusens storlek, beräknad på medelvärdet av ytan fördelat på känd planlösning.

I samband med diskussionen kring planlösningar visade det sig att skillnaden i storlek framför allt bestod i antalet rum. I följande sammanställning har ytan räknats för dels halvkällare, dels för stenhus och källare fördelat på antalet rum. Av tidigare beräkning framgick det att varianter med ett rum och invändig trappa samt två rum och invändig trappa tenderar att ligga storleksmässigt nära gruppen med två rum och utvändig trappa. Dessa har i följande beräkning förts samman till en grupp. Om ett hus efter en tillbyggnad ökat från enrums- till tvårumsplan har storleken beräknats som för två olika byggnader (fig. 137).

Den genomsnittliga ytan per hustyp sammanfaller väl med storleksklassindelningen ovan. Merparten halvkällare och enrummiga byggnader ligger inom den minsta klassen Q1 och samtliga flerrummiga inom den högsta klassen Q3. Några undantag finns, t.ex. en ovanligt stor halvkällare BR 16 och två ovanligt små tvårummiga källare BR 35 och 36, men i sin helhet visar sammanställningen att stenbyggnadernas storlek är beroende av deras typ och planlösning.

Byggnadernas längd varierar mellan 3 och 40 m, där den vanligaste längden ligger kring 10 m. Längden är givetvis beroende av hustyp och planlösning, men även här finns stora variationer. Enrumsbyggnadernas längd varierar mellan 6–10 m, tvårumsbyggnaderna mellan 8–12 m, med enstaka exempel på 16–18 m. Flerrumsbyggnadernas längd varierar mellan 15–39 m.

Siffrorna visar att det knappast rör sig om några enhetliga planlösningar med standardstorlekar som använts vid stenhusbyggandet i Linköping. Ett stort antal mått ligger dock kring 8–10 m, vilket sannolikt kan ha rent praktiska funktioner. Detta är en normallängd för hanterligt timmer till takkonstruktion, en modul som även återfinns i senare trähusarkitektur.[270]

Flera av de större stenhusens långsidor har dubblerat denna modul. Stenhuset i kv. Absalon BR 9 var ursprungligen 10 x 6 m stort, men blev efter tillbyggnaden 18,5 x 10 m stort. Vid detta tillfälle vände man husets riktning och lät den gamla långsidan bli kortsida och samtidigt förlängdes byggnaden med en modul. Detsamma gäller för det enrummiga stenhuset i kv. Ambrosia BR 14, som förlängdes från 8,5 x 8 m till 15 x 8 m, dvs. från 1 x 1 till 2 x 1 modul.

De flerrummiga byggnaderna i materialet är samtidigt de största och alla speciella till sin utformning. Bredden i de största byggnaderna motsvarar således en och längden fyra moduler. Domskolan BR 3 var ursprungligen 19,7 x 7,3 m stor, dvs. 2 x 1 modul och har senare byggts till med en bredare byggnadskropp till mer än dubbel storlek, dvs. 4 x 1 modul. Denna byggnad var redan i sin äldsta utformning en av stadens största byggnader, men blev genom tillbyggnaden den näst kyrkorna och biskopsborgen allra största.

Domkapitelhuset BR 10 i Domkyrkoparken visar i sin planlösning i källaren på ett liknande additivt byggnadssätt. Källaren bestod av tre delar med separata ingångar. Storleken 32 x 8,5 m motsvarar 4 x 1 modul. En byggnad av ungefär samma storlek är den östra längan i kv. Aposteln BR 6 där storleken 35,5 x 8–9 m bygger på ett motsvarande modultänkande.

Dessa exempel visar att det i det medeltida Linköping fanns ett fåtal stora stenbyggnader, förutom kyrkorna och slottet. Det rör sig om byggnader som tidigare av forskningen identifierats med särskilda institutioner; domskolan,

domkapitelhuset och rådhuset, sannolikt även franciskankonventet, även om dess utseende är i stort sett okänt.

Till denna grupp kan även föras flera av byggnadsdelarna på biskopsgården (slottet), där det väst-ra kalkstenshuset hamnar i den största storleksklassen redan i sin äldsta utformning och där ytan successivt har ökat från 162 m² till vid medeltidens slut 420 m², då det utgjorde det allra största profanhuset i staden. Även det under 1470–80-talen tillkomna nya bostadshuset i sydväst hamnar med sina 204 m² i denna klass.

Ytterligare en byggnad i den största storleksklassen är BR 15 i kv. Elden. Den har tidigare identifierats som Själagården, en tolkning som dock ifrågasatts av Schück. Dess storlek antyder dock att det bör röra sig om en större institutionell byggnad, någonting som trots allt skulle kunna tala för att det verkligen rör sig om Själagårdens huvudbyggnad.[271]

Ingen av de övriga profana byggnaderna kommer i närheten av dessa i storlek. Betecknande nog har ytterst få av stenbyggnaderna i den mellersta storleksklassen hittills kunnat identifieras med några kända institutioner. Med hjälp av skriftliga omnämnanden, dels från medeltiden, dels i samband med domkapitlets upplösning på 1540-talet, har det varit möjligt att lokalisera en rad med residensgårdar.[272] I samtliga fall har de identifierade residensgårdarna lokaliserats till stenhusgårdar och omvänt har inga profana stenhusgårdar kunnat identifieras.

Vi har ovan diskuterat problematiken kring stenhus med eller utan källare respektive enbart källare utan övervåning i sten. Ser vi till storleken så har de minsta stenhusen en yta av omkring 50–60 m², vilket gäller för BR 9A och 18. BR 47 samt ytterligare några exempel är visserligen mindre men är osäkra till karaktär och datering. BR 51 slottsköket är endast 43 m² men av speciellt slag. Badstugan BR 13 har antagits ha haft en träöverbyggnad, pga brända trärester i fyllningen.

Möjligen skulle detta kunna tyda på att den nedre gränsen för stenhus och källare med överbyggnad i sten går vid ca 50–60 m². Källare mindre än 50 m² har sannolikt inte haft stenöverbyggnad utan kan betecknas som s.k. källarstugor, dvs. källare med träöverbyggnad. Bland dessa små källare finns främst den märkliga källaren i kv. Eolus (BR 8) som kommer att behandlas vidare nedan. Bland de allra minsta källarna finns även biskopsgårdens äldsta källare, med en yta om endast 30 m². Den har ett sekundärt tunnvalv och har uppenbarligen inte ingått i ett stenhus under sin äldsta period. Jämförelser kan göras med flera s.k. cellarier på landsbygden, ex den äldsta källaren i biskopsgården Bro i Vreta kloster socken, som med sina 35 m² är obetydligt större än biskopsgårdens källare. Den sydvästra källaren på biskopsgården, tillkommen i fas 2 på 1200-talet, har varit större.[273]

I tolv stenhus, samt möjligen även i ytterligare minst sex fall, har byggnaden haft flera våningar. I de flesta fall har en markvåning i sten ovan källaren konstaterats, men i vissa fall kan ytterligare två, tre våningar ovan källaren beläggas. Källaren i kv. Aposteln (BR 4) hade vid 1800-talets början två våningar ovan den ännu bevarade källaren liksom stenhuset i kv. Elektriciteten (BR 45) enligt en uppteckning år 1712.[274] Stenhuset i kv. Absalon BR 9 och domskolan BR 3 har två våningar ovan mark. I biskopsgården har det västra stenhuset haft två våningar under 1200-talet och senare på 1300-

270 Griep 1976.

271 För diskussion kring lokaliseringen av Själagården se bil. 6 och 13.

272 Bil..6.

273 Tagesson 1994. S.k. cellarier (begreppet avser egentligen endast det latinska uttrycket för källare) har tidigare diskuterats av Lundberg 1940.

274 Klockhoff 1915 s. 37 ff., Kugelberg 1973-75 s. 36 ff., 224 ff.

Fig. 138. I samband med nybyggnation hittades 1906 en stenkällare i kv. Abboten (BR 22). Detta fotografi av Didrik von Essen är dock den enda dokumentation. Östergötlands länsmuseum.

talet tillbyggt med en tredje våning. Det nordöstra tornet hade fem våningar redan på 1200-talet, men har genom en ombyggnation daterad till 1400-talets första hälft blivit reducerad till fyra våningar. Det senmedeltida sydvästra huset har haft källare och tre våningar.

Antalet stenhus med flera våningar utgör säkerligen ett minimiantal. Detta medför att skillnaden i den totala boendeytan mellan stora och små stenbyggnader ytterligare förstärks, men källäget gör det svårt att ta med detta i storleksberäkningarna.

Teknik och kronologi

Om stenhusen visade sig vara tämligen heterogena avseende planlösning och storlek är det snarare tvärtom med byggnadstekniken. I 38 fall har det varit möjligt att fastställa byggnadsmaterial och i hela 32 av dessa fall dominerar markstensmurningen. Fältstenen består vanligen av utvald och i vissa fall tuktad och kluven marksten (gråsten) som murats med rikligt med skolsten. Detaljer såsom fönster, dörrar, nischer och valv har murats av tegel. I undantagsfall är dessa detaljer murade i kalksten, t.ex. vissa nischer och fönsterbänkar. Fönster- och dörromfattningar är genomgående stickbågiga och valven är i de flesta fall tunnvalv av tegel.

I ett fall, det stora stenhuset i kv. Absalon BR 9, finns en trappstegsgavel med blinderingar i tegel bevarad (fig. 46). Liknande gavlar finns i en senare avbildning av BR 3 (fig. 43). Fältstensmurverk, tegelvalv, trappstegsgavlar och blinderingar är element som har konstaterats på biskopsgården i fas 4 och 5, dvs. från 1300-talets slut och senare. Det kan finns anledning att anta att flera av stenhusen haft trapp-stegsgavlar och blinderingar.

Undantag från denna enhetliga byggnadsteknik finns givetvis. Den stora källaren i

BR	Kvarter	Teknik	Metod	Datering
03A	Abboten 3	tegel	stil, skriftliga källor	1300-talets mitt
03B	Abboten 3, tillbyggnad	fältsten o. tegel	stil	senmedeltid
07	Eolus 1	fältsten	mynt	1420–40
08	Eolus 2	kalksten	huggningsteknik	1230-t.–1300-t. mitt
10	Domkyrkoparken	fältsten	stenhuggarmärke	1480–90-talen
12	Aposteln 1	fältsten	arkeologisk	1400-talet
13	Ambrosia	fältsten	mynt	1300-talets slut
14A	Ambrosia	fältsten	fynd	1400-talet
14B	Ambrosia, tillbyggnad	fältsten	fynd	1500-talets början
15	Elden 6	fältsten	fynd	1400-talet?
17	Absalon 17	fältsten?	fynd	1300-talet?
20	Elddonet 13	tegel	stil	1300-talets mitt
24	Absalon 20	fältsten	fynd	1400-talet?
25	Absalon 17	fältsten	fynd	1400-talet?
46	Apoteket 4		indirekt datering	Efter 1400
47	Apoteket 1		indirekt datering	Efter 1400?
33	Däckeln	fältsten, halvkällare	fynd	1400–1500-talet
39	Stora torget	fältsten	skriftliga källor	1400-talets slut?
51	Borggården	fältsten, kalksten	fynd, skriftliga källor	1553

Fig. 139. Översikt över dateringar av stenhus och stenkällare i Linköping.

Domkyrkoparken BR 10 var enhetligt byggd i marksten, förutom den västra väggen som var till största delen byggd av smala regelbundna kalkstensskift. Byggnaden har ansetts vara tillkommen vid ett och samma tillfälle och förklaringen till den avvikande västväggen är att källaren byggts ihop med den äldre kyrkogårdsmuren byggd i marksten och kalksten. Källargolvet ligger dock mycket lägre än den gamla murens botten och hela dess östra murliv har fått muras om. Kalkstenen har sannolikt varit den enda tekniska möjligheten, eftersom ett rent markstensmurverk skulle ha blivit för brett och inte gått att anpassa till den äldre muren. Byggnaden har daterats till 1480–90-talen genom förekomst av två stenhuggarmärken i trappan. Samma märken finns även i domkyrkans östkor, ett murparti som tillkommit vid denna tid.[275]

Källaren i kv. Eolus BR 8 är byggd av marksten och försedd med väggarkader och murnischer samt kryssvalv av tuktad kalksten. Ingången har en enkel portal med rak överliggare och enstaka stenar med spår av tandad mejsel. Förekomst av denna behuggningsteknik har i domkyrkan kunnat dateras till perioden 1230 – 1300-talets mitt. Källaren har daterats

275 Tagesson 1995b.

276 Ljungstedt 1975 s. 99.

av Ljungstedt till 1200-talets andra hälft.[276] I övrigt finns kalkstensmurverk främst representerat på biskopsgårdens fas 1–2 samt i de båda kyrkorna.

Ytterligare exempel finns på andra byggnader med ett avvikande material – tegel. Det rör sig dels om de märkliga byggnadslämningarna i södra delen av staden i kv. Elddonet som undersöktes redan 1912 och som tolkas som delar av franciskankonventet. BR 20 var delar av en byggnad som undersöktes till en mindre del och bestod av ett tegelgolv med fiskbensmönster, väggar av gråsten och på insidan klädda av tegel i munkförband. På insidan av muren fanns en bänk murad i tegel och på denna fanns bevarade inmurade vackert formade gotiska kalkstensbaser. På golvet hittades även en pelarbas. Utifrån dessa fynd har utgrävarna rekonstruerat ett närmast kvadratiskt kapell, med sex tegelvalv i 3 x 2 travéer. Fynd av masverksdetalj i kalksten visar att byggnaden var försedd med fönster. Ljungstedt har på stilistiska grunder velat datera byggnaden till 1300-talets mitt. En tolkning av byggnaden skulle kunna vara att det rör sig om konventets kapitelsal.[277]

Inte mer än 8 m norr om detta kapell hittades rester av ytterligare en byggnad i tegel med en komplicerad planlösning. Endast en mindre del kunde undersökas och det är inte omöjligt att de båda byggnadskropparna varit sammanbyggda. Den norra byggnaden BR 19 bestod av en öst–västlig mur, vilken även undersökts 1973, och befanns vara av tegel med en grund av fältsten och kalksten. Det inre bestod av minst fyra små rum med tegelgolv, rummen endast ca 2,5 m breda. I ett annat sammanhang har argumenterats för att dessa båda byggnadslämningar ingått i det medeltida franciskankonventet.[278] Den stilistiska dateringen stämmer väl överens med uppgifterna om konventets grundande 1287, men det är för närvarande omöjligt att exakt bestämma byggnadslämningarnas funktion och placering i konventet (fig. 124–125).

Ytterligare en tegelbyggnad finns bevarad i kv. Abboten, den medeltida domskolan (BR3), en byggnad som ovan konstaterats vara Linköpings största byggnad, näst efter kyrkorna och biskopsresidenset. Byggnadens äldsta del är murad i munkförband med dokumenterade stickbågiga fönster och dörr. På nordfasaden fanns en horisontell våningsskiljande blindering. Huset har byggts till vid ett senare tillfälle och blivit dubbelt så stort. Tillbyggnaden har fältsten i norra fasaden samt fältsten och tegel i munkförband i västra och södra fasaden. Ett hörn är murat med kalkstenskvadrar, dörrar och fönster är stickbågiga. En avbildning från år 1700 visar att byggnaden då hade trappstegsgavlar och blinderingar, något som sannolikt kan gå tillbaka till byggnadstiden (fig. 43).[279]

Slutligen har tegel varit det dominerande byggnadsmaterialet i biskopsgårdens fas 3, daterat till 1200-talets slut. Under denna byggnadsfas tillkom ett torn i nordost och en tegelbyggnad i nordväst. Ett glaserat fiskbensmönstrat tegelgolv i den nordvästra byggnaden har likheter med ett golv i en tegelbyggnad på Bro i Vreta kloster, myntdaterat till 1200-talets slut. Under fas 4, från 1300-talets slut och framåt, förekommer tegel i tillbyggnaden av den nordvästra byggnaden, men med ett något annat utförande än under tidigare period.[280]

De flesta av de murade byggnaderna går inte att säkert tidsfästa, men en sammanställning av arkeologiska och stilistiska dateringar nedan visar dock att materialet är tillräckligt stort för att en meningsfull diskussion ska kunna föras (fig. 139).

Av sammanställningen framgår att 17 byggnader kan dateras med mer eller mindre större säkerhet. Ovan har refererats till de äldre stilistiska dateringar som gjorts. För domskolan BR 3 har Cnattingius argumenterat för en samti-

dighet med biskopsgårdens nordöstra tornbyggnad i tegel, vilket skulle kunna innebära en datering till 1200-talets slut eller 1300-talets första hälft.

Den byggnad som tolkats som kapell eller kapitelsal och har ingått i franciskankonventet har tidigare daterats till 1300-talets mitt av Ljungstedt utifrån stilistiska jämförelser mellan byggnadens kapitäl och pelarbaser med motsvarande i domkyrkan. En attribuering av de båda tegelbyggnaderna BR 20 och 21 till franciskankonvetet understödjer en datering till perioden efter 1287.

Den lilla källaren i kv. Eolus BR 8 har som tidigare anförts daterats genom den speciella huggningstekniken med tandad mejsel till perioden 1200-talets andra hälft eller 1300-talets första hälft. Denna kan till storleken jämföras med de äldsta på biskopsgården, vilka dock i övrigt ser annorlunda ut och saknar större partier med spår av tandad mejsel. I övrigt har endast kvaderstenar med spår av tandad mejsel iakttagits i en trappa till källaren i kv. Aposteln BR 5, vilka dock sannolikt utgör återanvända stenar, eftersom källaren i övrigt inte har några högmedeltida drag.

Noteras bör att inte en enda stenbyggnad kunnat tidsfästas med hjälp av dendrokronologisk undersökning, vilket är en stor brist. Däremot har den stora källaren i Domkyrkoparken BR 10 kunnat tidsfästas till 1480–90-talen genom förekomst av stenhuggarmärken i dess trappa. Samma typ av stenhuggarmärken finns i den avslutande byggnadsetappen i domkyrkans östkor.[281]

De flesta dateringarna bygger på fyndmaterial från arkeologiska undersökningar, främst keramik och mynt. Till de mer säkra arkeologiska dateringarna hör BR 7, den s.k. Stenhusgården. Vid golvundersökningen i bottenvåningens passage hittades ett mynt från 1420–40 i det äldsta golvlagret, samt ett mynt från Albrekt av Mecklenburg (1300-talets andra hälft) i ett schakt utanför detta rum. Dateringen av badstugan i kv. Ambrosia BR 13, bygger på ett stort antal myntfynd, där de äldsta går tillbaka till 1300-talet med en koncentration i 1300-talets andra hälft. Byggnaden har gått ur bruk vid 1400-talets mitt och i fyllningen har ett mycket stort antal mynt hittats med koncentration till perioden 1440–80-talen.

För flera av de arkeologiskt daterade byggnaderna gäller att keramikmaterialet går att datera i grova drag.[282] Keramikens sammansättning i dessa material tyder på en senmedeltida datering, dvs. 1400- och 1500-talen. En svaghet med dessa dateringar är att fyndmaterialet sannolikt till största delen speglar byggnadens hela användningsperiod eller dess övergivande (igenfyllning). För samtliga dessa material gäller dock att en äldre datering före 1400 knappast går att hävda med tillgängligt material.

För ytterligare några dåligt kända stenhus och källare i kv. Apoteket kan en indirekt datering till tidigast 1400-talet göras. BR 46 och 47 är orienterade utmed den gamla Storgatans norra del. Enligt resultaten från den arkeologiska undersökningen SR 14 har gatans raka öst–västliga riktning tillkommit först genom en omreglering under 1400-talets början. Möjligen har även de andra stenhusen BR 27, 28 och 50 i kvarterets norra del tillkommit vid denna tid och orienterats på samma sätt efter den upprätade Storgatan (fig. 50).

---

277 SR 78A, Ljungstedt 1975 s.107, Tagesson 2000b.

278 SR 78B, 80, Tagesson 2000b, se även bil.10.

279 Cnattingius 1953.

280 Modén msk.

281 Tagesson 1991 och 1995b.

282 BR 12, 14A, 14B, 15, 24 och 25.

Fig. 140. Fönsterlucka av järnplåt med pånitade rosetter, stenhuset på Rhyzeliusgården. Samma typ av dörrar finns i sakramentshusskåpen i domkyrkan, daterade till ca 1500. Luckorna daterar stenhusets tillbyggnad till sekelskiftet 1500. Foto Lars Ekelund.

Ytterligare andra stenhus i området har däremot en orientering utmed den nya Storgatan, som tillkom vid 1600-talets mitt. Det rör sig om BR 26 i kv. Apoteket, BR 23 i kv. Abboten och BR 34 i kv. Elden. För den sistnämnda källaren har även en datering av byggnadstekniken med sneddragna fogar angivits som skäl för en senare datering.[283]

I flera fall har också kunnat konstateras att stenhus har fått en sekundär tillbyggnad, nämligen domskolan BR 3, kv. Absalon BR 9 och källaren i kv. Ambrosia BR 13. Det har visat sig svårt att bestämma när dessa tillbyggnader skedde. Domskolans tillbyggnad har daterats till senmedeltid och för de andra byggnaderna någon gång sent under samma period, sannolikt 1400-talets slut eller 1500-talets första hälft. För BR 9 finns dock en intressant detalj, tre bevarade järnbeslagna fönsterluckor med en karaktäristisk dekor i form av små punsade rosetter (fig. 140). Direkta paralleller till dessa fönsterluckor finns i en grupp med järnbeslagna kyrkdörrar i Östergötland och norra Småland. De närmaste parallellerna finns i dörrarna till de båda sakramentshusen i domkyrkan (fig. 4, 101). Dessa dörrar har av Lennart Karlsson förts till en grupp, kallad "*the Linköping group*". Sakramentshusen dateras till domkyrkobyggets sista period, 1490-talet, medan gruppen i sin helhet har fått en något vidare datering till decennierna före och efter 1500.[284] Trots att fönsterluckorna åtminstone till viss del sitter i sekundärt läge kan tillbyggnaden av det stora stenhuset i kv. Absalon dateras till sekelskiftet 1500. Date-ringen av dessa exempel på tillbyggda stenhus förstärker intrycket av senmedeltiden som en expansiv byggnadsperiod.

Funktion och läge

Frågan om vad stenbyggnaderna haft för funktion är naturligtvis mycket svår att besvara. De har sannolikt haft många olika funktioner. Avgörande för tolkningen blir dock dels hur de olika byggnaderna är lokaliserade på gårdarna och i staden, samt om några specialfunktioner kan knytas till vissa byggnader.

Ett antal byggnader har funktioner som är uppenbara, nämligen kyrkorna och kapellen. BR 49 har ännu inte hittats, men ett S:t Örjans kapell har funnits under senmedeltiden och fynd av gravar i området visar på dess lokalisering. Den stora byggnaden i kv. Abboten tillhör gruppen av stora institutionsbyggnader invid domkyrkan och Cnattingius menade att den gamla traditionen om att domskolan legat i denna byggnad var riktig.[285]

Väster om domkyrkan fanns förutom biskopsborgen även en större byggnad, som vid upptäckten och undersökningen 1988 kunde dateras till 1480–90-talen. Dess storlek och utformning har ovan visat sig vara speciell och jag har i annat sammanhang argumenterat för att

det kan röra sig om domkapitlets byggnad.[286] Slutligen ska nämnas även byggnaden på Stora torget, vilken varit stadens rådhus, enligt såväl skriftliga källor som de äldsta kartorna. Bottenvåningen har använts som krog, medan övervåningen inrymt rådstugan.[287]

Förutom dessa institutionella byggnader är det i den stora mängden av stenhus endast en byggnad, nämligen stenkällaren i kv. Ambrosia BR 13, som kan anses ha en speciell funktion. Källaren var liten, endast 6 x 4,5 m stor, med enkelmurar, trappa av kalksten, sittbänkar av kalksten samt en stor ugnskonstruktion i mitten. Byggnaden har tolkats vara en badstuga.[288]

I övriga fall kan funktionen inte bestämmas lika lätt. Nedan kommer det att visa sig att flera av byggnaderna verkar vara enda stenhuset på respektive gård. Undantagsvis finns flera stenhus belagda på samma gård, den s.k. Rhyzeliusgården kan få tjäna som exempel. Vid sidan av den stora byggnaden BR 9 finns även rester av en halvkällare BR 16 samt de mindre stenhusen BR 24 och 25. Från 1720-talet bodde Andreas Rhyzelius här som domprost och från hans tid finns uppgifter om att det stora stenhuset fungerade som magasin och det lilla stenhuset som brygghus. Den stora byggnaden bör dock ha fungerat som huvudbyggnad på den medeltida gården. Inga rester av rökgångar finns synliga idag, men en dörröppning på ovanvåningens västsida har tolkats som en privet och tagits som indikation på att byggnaden fungerat som bostad under medeltiden (fig. 47).

Flertalet av dessa källare och/eller stenhus har således utgjort den stora byggnaden på sin gård, antingen som enda stenhus eller i ett fåtal fall kompletterat av ytterligare stenhus eller källare. Källarna har säkerligen haft sin naturliga funktion som kall och säker förvaringsplats för värdefulla matvaror, en funktion som dels kunnat täckas av halvkällare, enklare förvaringsplatser utan överbyggnad, eller större stenkällare med överbyggnad. Det är intressant att notera att det förmodade domkapitelshuset varit försett med stora källarutrymmen, medan domskolan inte ansett sig behöva källarutrymmen.

Funktionen för övervåningarna är fortfarande oklar. I Stenhusgården BR 7 i kv. Eolus kunde rester av en eldstad lokaliseras i byggnadens mitt, men i övrigt finns inga uppgifter om uppvärmningsanordningar. Möjligen har sådana funnits men har av olika anledningar inte bevarats.

Av kartan (fig. 134) framgår att i 13 fall har huvudbyggnaden på gården ett tillbakadraget läge. Detta är ett mönster som uppmärksammats tidigare av forskningen och ofta presenteras som ett mönster för medeltida stadsgårdar, framför allt i äldre tid och i mindre tätbebyggda städer. I 11 fall återfinns stenhuset direkt invid gatan. I några av dessa fall verkar stenhusets läge kunna tyda på att de orienterats efter gator som kommit till först på 1600-talet och därmed skulle kunna vara sena. Detta gäller stenhus liggande utmed den på 1650-talet nyanlagda Storgatan, såsom BR 23, 26 och 34. Det är framför allt stenhus vid torget och längs gamla Storgatan och S:t Korsgatan som är belägna invid gatan. Inga av dessa stenhus med detta läge har dock kunnat dateras och det är fortfarande en öppen fråga om dessa skillnader har kronologisk eller annan förklaring.

Slutligen ska stenhusens läge i staden analyseras. Fördelningen ger en närmast total kon-

283 SR 68, rapport av Gunnar Lindqvist 1957 i ÖLM:s arkiv.

284 Karlsson 1988 I s. 41 f., II s. 281 ff.

285 Cnattingius 1953.

286 Tagesson 1991, 1995b, se även bil. 8.

287 Beckman 1922 s. 72 ff., Eriksson 1987 s. 22 ff.

288 Lindahl 1967 s. 61.

BR	Kvarter	Byggnad/gård	1696	SR	Typ	Bevarad	Dokumenterad
1		Domkyrka	8		kyrka	ja	Sv Kyrkor
2		Biskopsgård	1		stenhus	ja	Feldt
3	Abboten 3	Domskolan	9	57,198	stenhus	ja	Cnattingius 1952
3a	Abboten 3				stenhus		
4	Aposteln 1	S:t Nicolaus	266	250	källare (+ stenhus)	ja	Ljungstedt 1975
5	Aposteln 2	Cantorian	263	4	källare	ja	Mannerstråle 1960
6	Aposteln 2	Cantorian	263	4, 199	stenhus	ja	nej
7	Eolus 1	S:t Andreas rg.	33	160	källare + stenhus	ja	Lindahl 1966
8	Eolus 2		32	72	källare	ja	Ljungstedt 1975
9	Absalon 1	Omnium sanct. rg.	261	3A	källare	ja	1909, 1962
9a	Absalon 1				källare + stenhus		
10	Domkyrkop.	Domkapitelhus?	8	179	källare + stenhus?	u m	Tagesson 1988-91
11	Domkyrkop.	Stadssakellanen	8	241	källare + ?	u m	Lindahl, Tagesson 1988
12	Aposteln 1	Ärkedjäknens rg.	266	3, 168	källare + ?	u m	Tagesson 1986
13	Ambrosia	Badstuga	316	11,12	halvkällare	nej	Lindahl 1966
14	Ambrosia	Helga lekamen rg.	316	11,12	stenhus	nej	Lindahl 1966
14a	Ambrosia				stenhus		
15	Elden 6	Själagården	40	67	källare	nej	Lindahl 1953
16	Absalon 1	Omnium sanct. rg.	261	3B	halvkällare	u m	Mannerstråle 1961
17	Absalon 17	S:t Michael rg. ?	259	163	källare	u m	Syse 1986
18	Epåletten 12	S:t Bartolomeus rg.	92	123	källare + stenhus	nej	Lindahl 1953
19	Elddonet 13	Franciskankonvent	113	78,80	stenhus	nej	Holmdal 1912
20	Elddonet 13	Franciskankonvent	12	78	kapell	nej	Holmdal 1912
21	Elddonet 16	Franciskankonv.	12	154	stenhus	nej	Byggnadsinvent
22	Abboten 4	rg?	20	98	källare	nej	foto, MÖFM 1906
23	Abboten 4		19	125	källare	?	nej
24	Absalon 20	Omnium sanct. rg.	261	3 i	stenhus	u m?	Mannerstråle 1961
25	Absalon 17	Omnium sanct. rg.	260	3J	källare	u m?	Mannerstråle 1961
26	Apoteket (2)		21		källare	nej	nej
27	Apoteket (4)	Annunciationis rg.?	26		källare	nej	K-konsult 1965
28	Apoteket (4)		27		källare	nej	K-konsult 1965
29	Artemis		313	21	halvkällare ?	nej	Andersson 1968
30	Aposteln 3	Sakristanens rg.	262		källare	ja	nej
31	Agaten		17?	219	källare	ja?	nej
32	Dykaren	S:t Erasmus rg.	158-159	49,225	källare?	nej	Lindahl? 1950?

Fig. 141. Utdrag ur byggnadsarkeologiska registret (BR). Rg. residensgård, u.m. under mark.

Storlek	Plan	Murar	Teknik	Våningar	Datering	Yta
19,7x7,3 m		1,2 m tj	tegel; fältsten	2 vån	1300-tal	143,80
39 x 10 m					1400-talet	344,00
10x7 m	2 rum + trappa	1,4-1,5 m tj	fältsten	k+ 2 vån?	1400-tal?	70,005
ca 10x9	2 rum + trappa	0,7-1,5?	fältsten			90,00
35,5 x 8-9 m	3 rum		fältsten ?			301,75
11,5x10 m	1 rum + passage	1,4-1,8	fältsten	k.+2 vån	1420-1440	115,00
7 x 6 m	1 rum + trappa	1-1,5 m	kalksten		12-1300-t.	42,00
10x6 m	1 rum + nedg.	1,3-1,5 m tj	fältsten	k.+2 vån.	1400-tal?	60,00
18,5x10,5 m	2 + 2 + 1					185,00
32 x 8,5 m	6 rum	1,3-1,5 m tj	fältsten	källare + ?	1480-90-t.	272,00
ca 10 x7 m	1 rum + ?	1,5-1,7 m tj	fältsten			70,00
10 x 9 m	1 rum + nedgång	1,5 m tj	fältsten	?	1400-tal?	90,00
6 x 4,5 m	1 rum + utv tr	0,5-1,0 m tj	fältsten		1400-t	27,00
8,5x8 m	1 rum	1-1,5 m tj	fältsten		1400-talet	68,00
15x8 m					ca 1500	120,00
16,5 x 9 m	2 rum	1,3-1,5 m tj	fältsten		1400-tal?	148,50
12 x 5-6 m	1 rum m trappa	ca 0,5 m tj	fältsten?			66,00
okänt	okänt	ca 1 m tj?	fältsten?		1300-tal ?	
8,5 x 7 m	1 rum+trappa+1	1-1,5 m tj	fältsten	k. + 1 vån		
15 x 6 m	minst 4 rum	1-1,8 m tj	tegel			90,00
12 x 11 m		0,9 m tj	tegel		1300-tal	132,00
?						
			kalksten?			
		fältsten			1600-t. ?	
10 x 8 m		1 m tj	fältsten		senmedt.	80,00
12 x 6,5 m	2 rum, utv. tr.				senmedt.	78,00
2 rum		fält- o kalkst.			1600-t. ?	
ca 10 x 6 m?	2 rum	minst 1,3 m tj				60,00
9 x minst 6 m	1 rum	1,3-2,1 m tj				54,00
ca 3 x 3 m	1 rum	0,7 m tj	fältsten		1600-tal	9,00
			fältsten?			
2 rum			fältsten		eftermedt.	
11,5 x 8 m	2 rum	1,2-1,7 m tj				92,00

BR	Kvarter	Byggnad/gård	1696	SR	Typ	Bevarad	Dokumenterad
33	Däckeln		135	50	halvkällare	nej	Broberg 1976
34	Elden 12		35	68	källare	nej?	Lindqvist 1957
35	Epåletten 12	S:t Bartolomeus rg.	91	74	källare	nej	Lindahl 1953
36	Epåletten 12	S:t Erik rg.	93	69	källare	nej	Lindahl 1954
37	Epåletten 8	Helgeandsgården	95	73	stenhus?	nej	nej
38	S:t Larskyrkan			244,87,88,177		ja	Lundberg, Ljungstedt
39	Stora torget	Rådhuset		102	källare + stenhus	u m	Eriksson
40	Basfiolen		320?	30	källare	u m?	Bäck 1975-76
41	Basfiolen		324		stenhus?	nej	
42	Absalon 18	S:ta Katarina	258		stenhus	nej	
43	Banken	Domprosten?	233		stenhus	nej	nej
44	Aposteln 2	Cantorian	263	4	källare	?	?
45	Elektriciteten		29		källare + stenhus	nej	nej
46	Apoteket 4	Annunciationis rg.?	25		stenhus?	nej	enl Beckman
47	Apoteket 1		26		stenhus	nej	byggnadsinvent
48	Eolus 5		86	137	stenhus?	u m	Ljungstedt 1980
49	Elefanten	S:t Örjans kapell	60		kapell?	?	nej

Storlek	Plan	Murar	Teknik	Våningar	Datering	Yta
6 x minst 4 m	1 rum	0,3-0,5 m tj	fältsten, kallmur		14-1500-t.	24,00
20 x 10 m	oklart	1-1,2 m tj			1600-tal	200,00
8 x 4,5-5,5 m	2 rum	1,3-1,5 m tj	fältsten			40,00
ca 9 x 5 m	2 rum		fältsten			45,00
17,5 x 11 m	2 rum + 2	1,5 m tj	fältsten	k. + 1 vån	1400-t. slut	
7-8 m x ?			fältsten		1600-t.	
ca 10 x 10 m						100,00
			fältsten, kalkstensdet			
	2 rum + 2 + 1		fältsten	källare + 2 vån		
ca 6 x 8 m						48,00
ca 10 m l		ca 0,6 m tj	fältsten		1600-t.?	

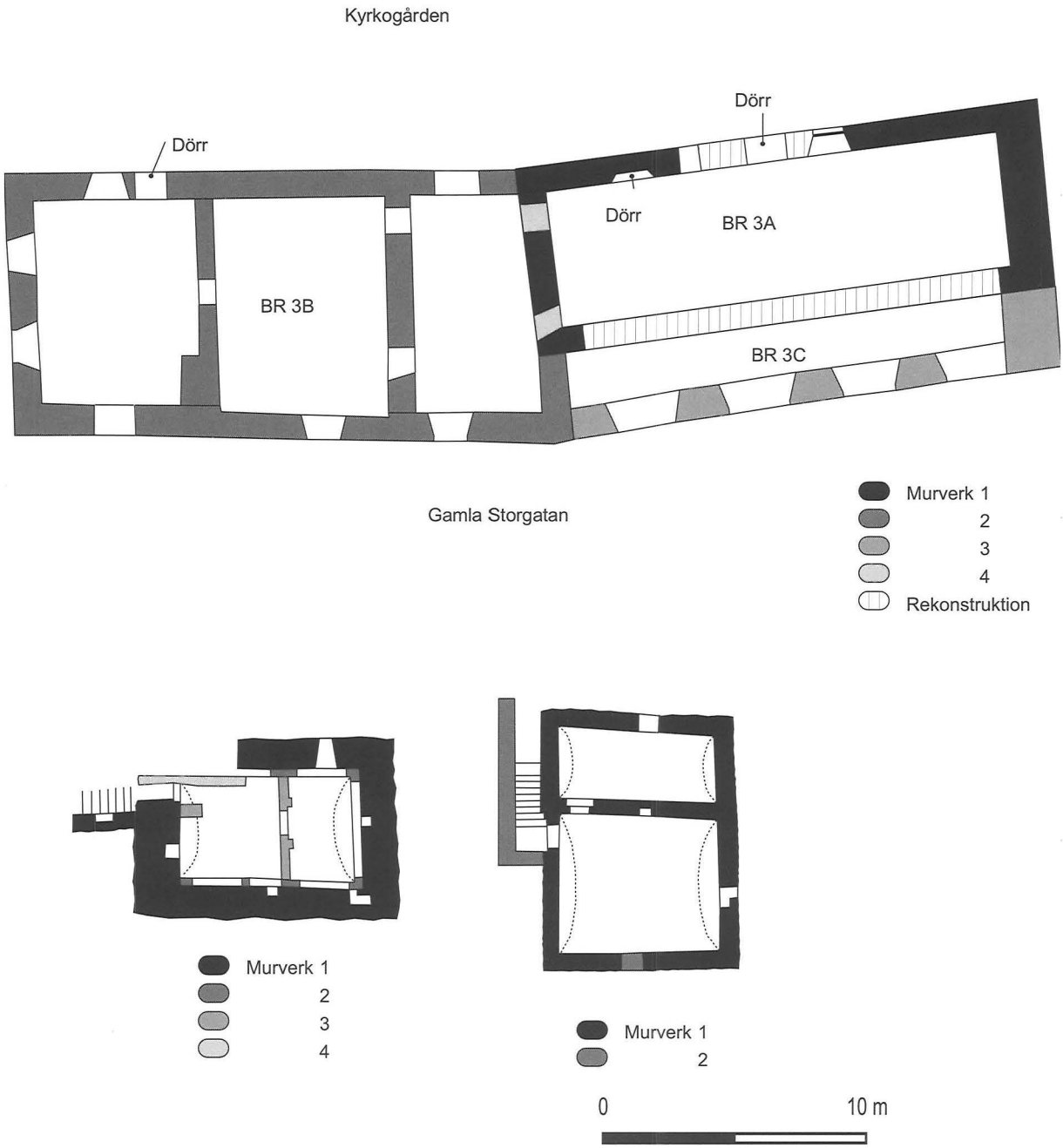

Fig. 142. Uppmätning av ett antal stenbyggnader, skala 1:250.
A- BR 3, domskolan, nuv. domkyrkans församlingshem, 12-1300-talet, tillbyggnad trol. 1400-talet resp. 1600-talet, B- BR 4 källare 1400-talet tillhörande S:t Nicolai residensgård, numera under stiftskansliets byggnad i kv. Aposteln, C- BR 5 källare tillhörande kantorns residensgård, numera biskopsgården i kv. Aposteln.

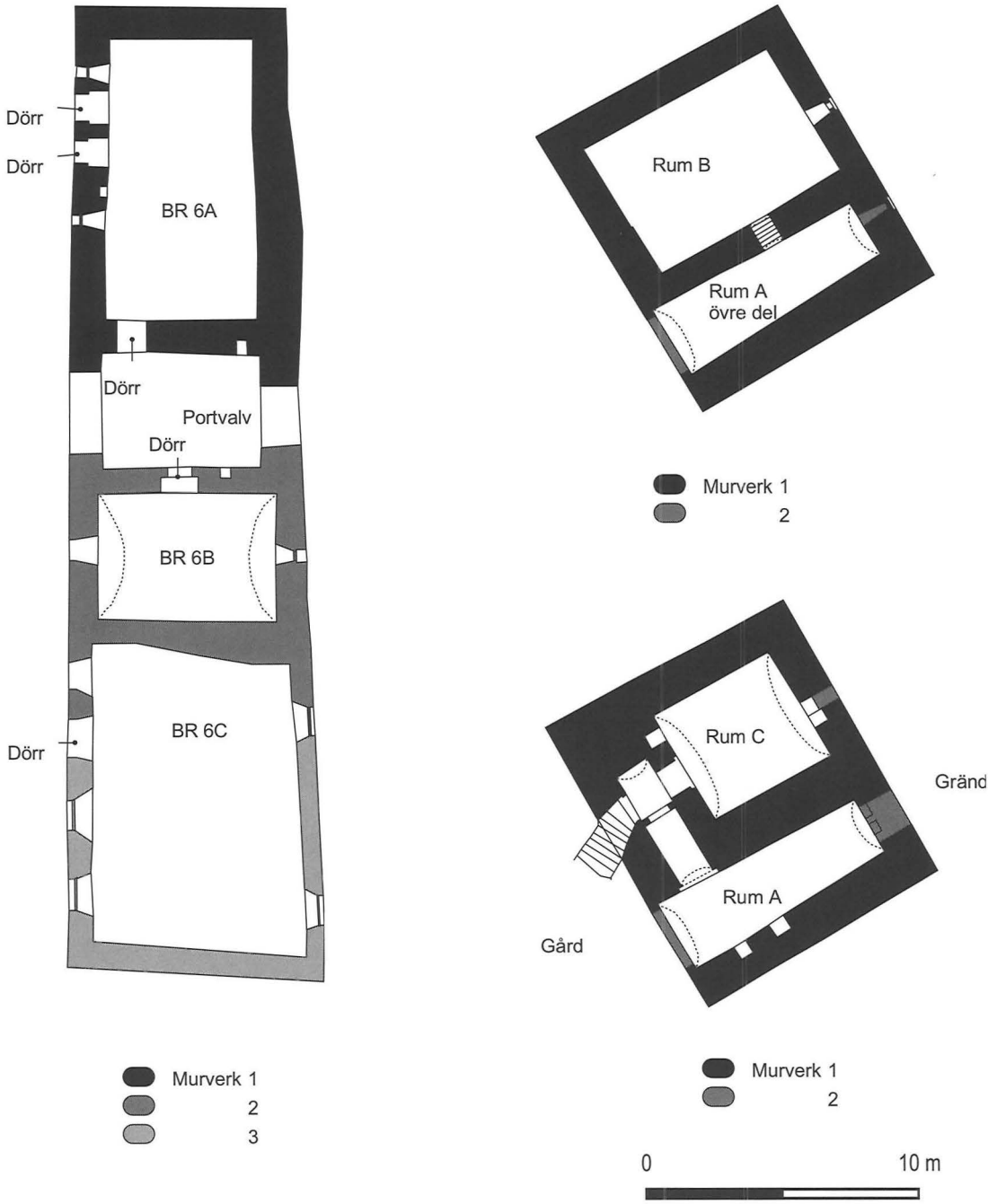
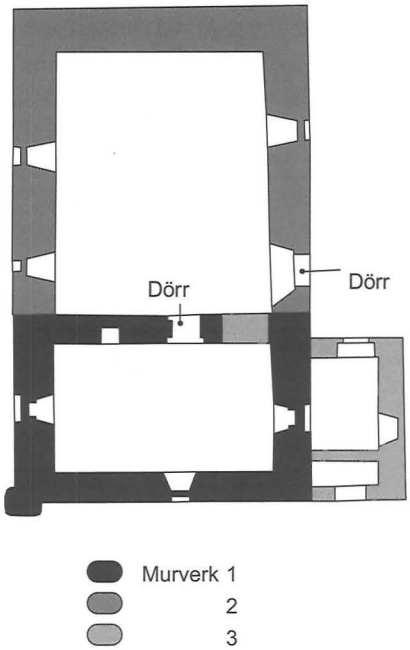
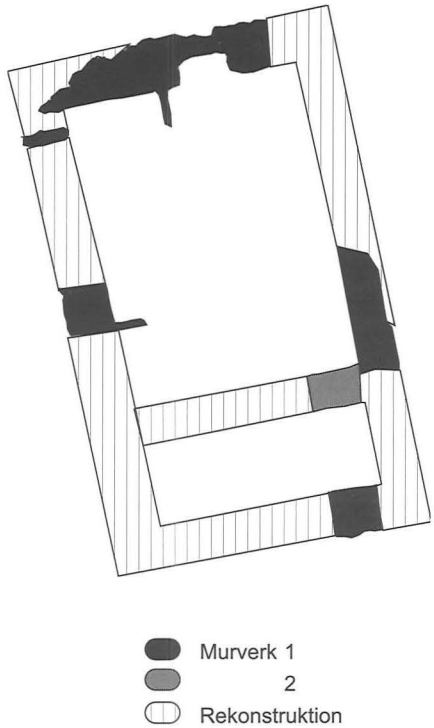
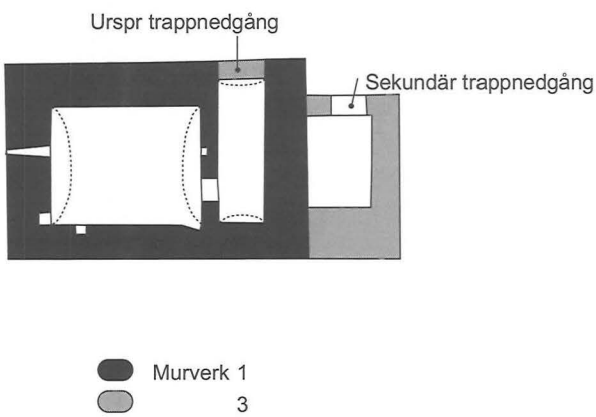

Fig. 142.
D- BR 6, stenhus hörande till kantorns residensgård, numera biskopsgården i kv. Aposteln, datering 1400-talet, E- BR 7, stenhus hörande till S:t Andreas residensgård, numera den s.k. Stenhusgården, kv. Eolus, datering 1420-1440. Källarvåning neda och övervåning ovan.

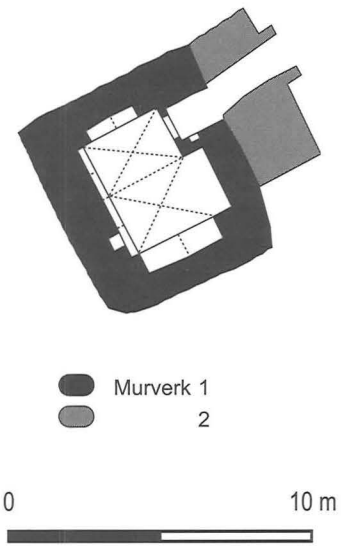

Fig. 142. G-H- stenhus BR 9 tillhörande Omnium sanctorums residensgård, numera den s.k. Rhyzeliusgården, kv. Absalon, källare nedan och bottenvåning ovan, datering 1300-talets slut resp. 1500.

Fig 142 J- rådhuset på torget BR 39, efter uppmätning av Eriksson 1980.
K- stenkällare, BR 8, nuvarande kv. Eolus, datering 12-1300-tal, efter uppmätning av Ljungstedt.

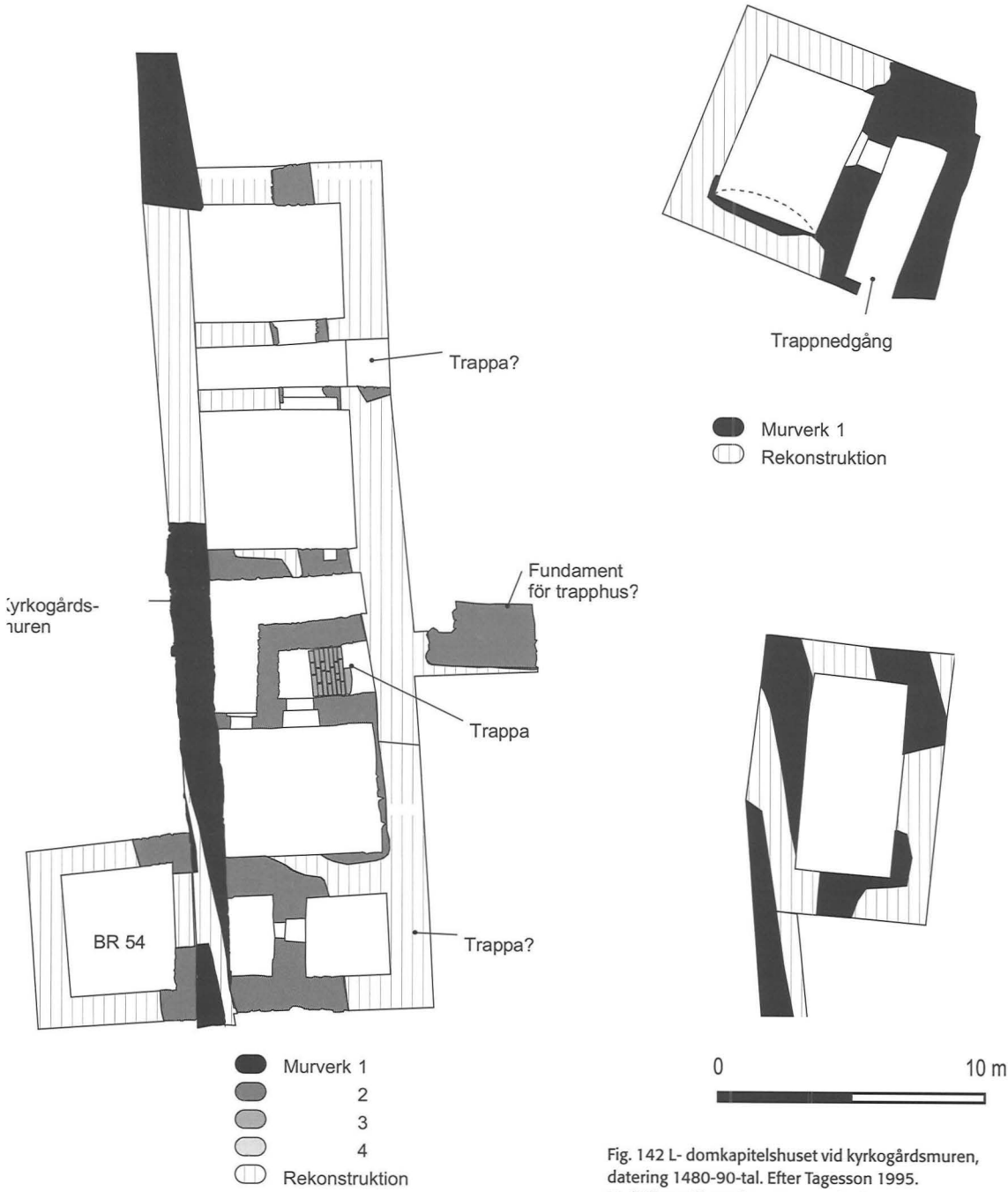

Fig. 142 L- domkapitelshuset vid kyrkogårdsmuren, datering 1480-90-tal. Efter Tagesson 1995.
M- källare till stenhus BR 12, ärkedjäknens gård, numera kv. Aposteln, efter Tagesson 1986.
N- källare efter stenhus BR 11, hus invid kyrkogårdsmuren, efter Lindahl 1971 m.fl.

centration av stenhus till området mellan domkyrkan och torget. I området öster om torget finns endast S:t Larskyrkan med tiondeboden BR 43 samt stenhus i kv. Dykaren BR 32 och 55. I sydöstra delen finns endast en halvkällare BR 33 samt byggnader som hört till franciskankonventet. I övrigt begränsas stenhusbebyggelsen i söder av Hospitalsgatan, förutom det sannolikt sena stenhuset BR 48. Den tätaste koncentrationen finns i området runt domkyrkan, i kv. Aposteln, Absalon, Ambrosia, Apoteket, Abboten, Basfiolen och Epåletten. Väster om domkyrkan och biskopsborgen finns inga medeltida stenhus alls.

Antalet tomter på 1696 års karta som saknar stenhus är uppseendeväckande få i området mellan domkyrkan och torget, särskilt med tanke på källäget där kända stenhus säkert betecknar ett minimiantal. Vi får snarast en bild av den västra delen av staden att gårdar med stenhus snarare är regel än undantag. Den kronologiska skiktningen i denna bild är svårare att komma till rätta med. Som framgår ovan verkar dock stenhusen till största delen ha tillkommit under 1300-talets slut och fram till 1500-talets början. Stenhus tillkomna före 1300-talets slut är få och utgör sannolikt speciella institutionella byggnader. Ett antal stenhus kan dock ha tillkommit efter reformationen, men vi saknar möjlighet att fastställa detta. Möjligen kan flera av de inventerade men ej undersökta stenhusen och källarna i kv. Apoteket ha tillkommit efter medeltiden. Detta förrycker dock ej bilden av ett kraftfullt stenhusbyggande under 1400-talet, koncentrerat till stadens västra del.

Bilaga 19. Brunnar

Brunnar utgör i det arkeologiska materialet från Linköping en ganska stor anläggningsgrupp. 29 st brunnar har dokumenterats spridda över nästan hela stadsområdet. I inte mindre än ett dussin fall är brunnar det enda som uppmärksammats och dokumenterats vid utschaktningar. Det är ett påtagligt fynd, som tycks ha kunnat stoppa till och med schaktmaskiner och gjort det angeläget att tillkalla arkeolog. Brunnarna ska i denna undersökning försöka användas för att rekonstruera stadsbebyggelsens utsträckning, samt vara medel för analys av gårdsstrukturen, under förutsättning av brunnarna går att typbestämma och datera.

Hela 26 st. brunnar har kunnat bestämmas till typ och konstruktion, medan antalet direkt daterade brunnar är mycket litet. Genom en kombination av de fåtaliga dateringarna i Linköping samt en allmän typologisk datering av brunnar kan vi få åtminstone ett grovt dateringsunderlag. Tidigare är det främst det stora brunnsmaterialet från Lund som har bearbetats i någon större utsträckning i en seminarieuppsats.[289] Dateringarna av de enskilda typerna kan naturligtvis inte direkt jämföras med Linköping, men möjligen kan den relativa kronologin vara jämförbar med vårt material.

I Lund förekommer oskodda brunnar, flätverksbrunnar och brunnar i skiftesverksteknik uteslutande under tidig medeltid, före år 1200. Ekstocksbrunnar, tillverkade av hela ekstockar som urholkats och sedan sammanbundits, finns i enstaka fall under tidig medeltid men kan främst dateras till perioden 1200–1400. Timrade brunnar med hörnstolpar och utanpåliggande timmer dominerar materialet från 1200 och fram till modern tid. Slutligen nämner Lindh stenskodda brunnar som vanliga från 1500-talet och framåt, men utan att behandla dem vidare.

Fynden av brunnar från Linköping har sammanställts i en tabell (fig. 143). Av den framgår

289 Lindh 1977

SR	Kvarter	Tomt	Typ	Datering	Läge till närmaste gata
37	Dahlian 21	142	Stockbrunn		10–15 m
76	Hantverkaregatan	Gata?	Stockbrunn		
24b	Baggen 29	248	Timrad	"medeltid"	
1	Absalon 23	256	Timrad?		17–18 m
24c	Baggen 29	249	Timrad	"medeltid"	20 m
41	Dahlian 17	156	Timrad		mindre än 5 m
171	Basfiolen	324	Timrad	1400-t. början	8 m
70c	Elektriciteten 3	31	Timrad	1300–1400-t.	3 m
113	Elden/Storgatan 58	35?	Timrad		
40	Dahlian 18	157	Timrad botten, stensatt topp	1400– 1500-t.	12 m, invid gränd
46	Drotten 5	123	Stensatt botten, timrad topp	1500-talet?	2 m
27	Banken 8	200	Knuttimrad	"medeltid"	13 m
130	Baggen 17	252–254	Knuttimrad		
171	Basfiolen	324	Knuttimrad?	1406–07	15–20 m
104a	Dykaren 16	160	Knuttimrad		18 m
44	Dalmasen 2	153	Laxad		ca 8 m
94	Nygatan 44–46	84	Laxad		ca 50 m
191	Bajonetten 13	212	Stensatt	1700–1800-t.	65 m
11	Ambrosia	316	Stensatt	1700–1800-t.	
3f	Absalon 1	261	Stensatt		30 m
42	Dahlian 17	156?	Stensatt		
172	Brevduvan 21	237	Stensatt	1600-talet	ca 5 m
150b	Slottets borggård		Stensatt		
328	Kv Aposteln 1	265	Stensatt?		
	Kv Aposteln 3	262	Stensatt	före 1700-talet	
	Slottet		Kalksten	1100-1200-t.	
33	Borgaren 5	231	Oklar konstr.		2–4 m
66	Ekvatorn 4	65	Osäker		3–5 m
134	Nygatan 29–31	124	Oklar konstr.		18–20 m

Fig. 143. Översikt över arkeologiskt undersökta brunnar i Linköping.

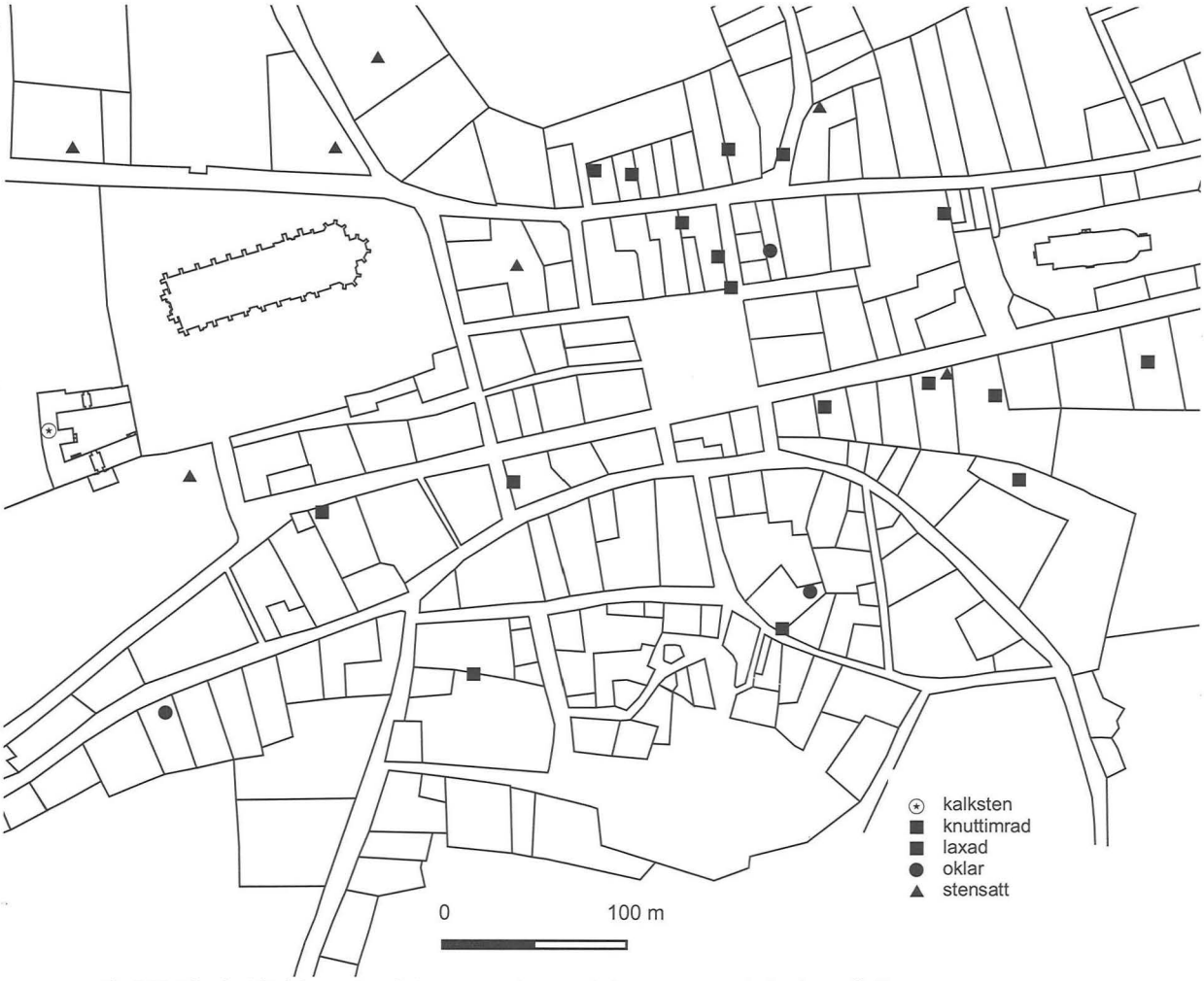

Fig. 144. Arkeologiskt dokumenterade brunnar i Linköping. Skala 1:4000. Karta förf. och Lars Östlin.

att inga av de brunnstyper som hör till den äldre medeltiden i Lund har påträffats i Linköping. Materialet domineras helt av timrade brunnar, följt av stensatta och knuttimrade brunnar, samt stockbrunnar och laxade brunnar. Av dessa typer skulle stockbrunnarna kunna vara den äldsta typen, men endast två sådana har påträffats i Linköping och ingen av dem kan dateras närmare. Stockbrunnarna är ungefär lika stora, ca 1 m i diameter och bevarade till 1,5 m längd. Brunnen från Hantverkaregatan är förbunden med två vattenledningar och dessutom belägen i det som åtminstone senare var gata. I profil framgår att vattenledningen ligger under två gatunivåer, vilket skulle kunna tyda på en tidig datering.

Minst 7 av brunnarna kan karaktäriseras som timrade, vilket innebär att de bestått av fyra hörnstolpar, som hållits på plats av infällda tvärslåar och med utanpåliggande timmer, oftast kluvna stockar. I Lund finns flera olika varianter, där en äldre, högmedeltida typ haft en sammanhållande ram i toppen och botten samt

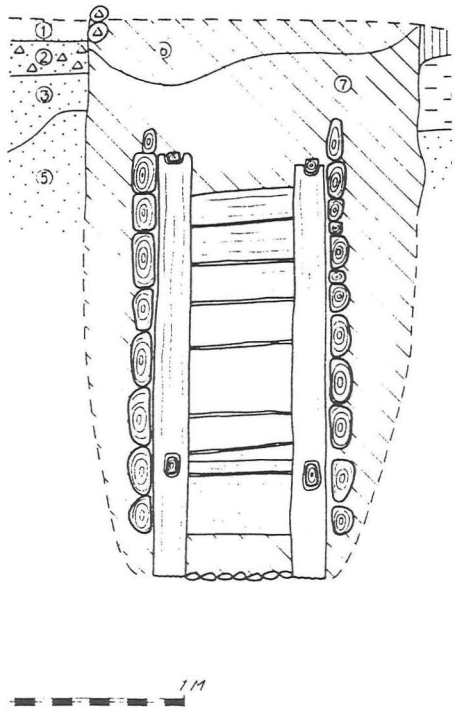

Fig. 145. Timrad brunn från kv. Basfiolen, efter Tagesson 1996.

stadgande regelstockar insatta mellan hörnstolparna. Dessa regelstockar är dels konkava, dels raka. Lindh menar att de konkava är äldst och har utformats rundade för att motverka slitage då man hissar upp vattenämbar för hand eller med s.k. stolpvind. När det senare under medeltiden blev vanligt med vindspel över brunnsmynningarna och ämbaret kan hissas upp i brunnens mitt behövdes inte längre den rundade regelträet. Denna övergång har i Lund kunnat dateras till 1500-talet.

De timrade brunnarna i Linköping är alla av mycket enkelt slag, där väggplankorna lagts lösa utanför stolparna och hållits på plats av det omgivande jordtrycket. Inga brunnar av den äldre varianten har hittats i Linköping. Endast en timrad brunn avviker, genom att plankorna varit infällda i skåror i hörnstolparna, sannolikt för att på så sätt hålla dem bättre på plats. I kv. Basfiolen undersöktes en timrad brunn i samband med en större undersökning, där brunnen tillhörde en bebyggelsefas som kunde dateras till 1400-talets början (fig. 145). Ytterligare en timrad brunn i kv. Elektriciteten skulle kunna utifrån fynd i och utanför brunnen dateras till 1300–1400-talen. Två brunnar i kv. Baggen har dokumenterats i profil, där det framgår att de båda grävts ner i bottenleran genom ett äldsta kulturlager och därefter överlagrats av en kullerstensläggning (fig.55a). Ovan dessa stenläggningar förekom i ett fall ett brandlager som tolkats höra till 1700 års brand. Kullerstensläggningarna skulle försiktigtvis kunna tolkas höra till 1600-talet, vilket i sin tur pekar på att brunnarna anlagts och gått ur bruk under senmedeltiden.

Två brunnar i Linköping uppvisar ett mellanting mellan timrade och stensatta brunnar. I kv. Dahlian hittades en brunn med timrad botten och stensatt överdel, som genom fyndmaterial invid brunnen och genom fastillhörighet har daterats till 1400–1500-talen. I kv. Drotten hittades en brunn med stensatt botten och timrad överdel (fig. 55b). I brunnens botten fanns bl.a. en lädersko, som antyder en datering till samma tid som brunnen i kv. Dahlian.[290]

Fyra brunnar har varit knuttimrade, där dock en i kv. Baggen endast är dokumenterad genom ett fotografi och typen därför osäker. En brunn i kv. Basfiolen har endast dokumenterats i sin bottendel och tolkningen är därför osäker. Denna brunn är dock dendrokronologiskt daterad till 1406–07, den hittills enda i Linköping

290 Kv. Baggen SR 24B, C). Fronstsnörsko, med allmän datering 1300-talets andra hälft till 1600-talet, Broberg & Hasselmo 1981 s. 123, 130.

291 SR 171, rapport Tagesson 1996. Dendrokronologisk datering av Thomas Bartholin, Kvartärbiologiska laboratoriet, Lund. Provnummer 14266-67.

och därför viktig i sammanhanget.[291] En knuttimrad brunn i kv. Banken har dokumenterats vara nergrävd genom eller samtida med det äldsta kulturlagret på platsen och under en kullerstensläggning, vilket indikerar en datering till medeltiden. Två brunnar har haft en knuttimringskonstruktion med avsågade knutskallar, dvs. varit laxade.

Sex brunnar har konstaterats vara stensatta, de är samtliga runda och en i kv. Brevduvan har kunnat dateras till 1600-talet. Brunnen i kv. Bajonetten har ett tämligen perifert läge nordost om S:t Larskyrkan som skulle kunna tyda på en sen datering. Den stensatta brunnen i kv. Ambrosia hade en fyllning med fynd som pekar mot 1700–1800-talen och den har troligen tillkommit först under efterreformatorisk tid (fig. 153). Två stensatta brunnar i kv. Aposteln 1 och 3 och på slottets borggård har inte kunnat dateras.

En brunn i biskopsgården (slottet) avviker genom att vara byggd av kalksten och anses vara äldre eller samtida med det västra kalkstenshuset från den äldsta byggnadsfasen. Denna byggnadsfas har daterats till 1100-talet, en datering som dock kan ifrågasättas och där en 1200-talsdatering snarare verkar trolig.[292]

Sammanfattningsvis kan vi peka på att den relativa kronologi för brunnar i Lund verkar i stort vara relevant även i Linköping. Majoriteten timrade brunnar, inklusive de knuttimrade och laxade brunnarna, verkar kunna knytas till senmedeltiden. Givetvis kan de ha fortsatt att användas längre fram i tiden, men påfallande är att två kunnat säkert dateras till 1400-talets början. Tre har ett stratigrafiskt läge som antyder att de tillkommit vid samma tid, dvs. senare än äldsta aktivitet och som kommit ur bruk före anläggandet av kullerstensläggning på gårdsytan, vilket i några fall klart kunnat tidsfästas till 1600-talet.

Av de stensatta brunnarna har endast en klart kunnat dateras till 1600-talet, medan flera andra indirekt pekar mot en liknande eller senare datering. I Lund räknar man med en uteslutande eftermedeltida datering. De båda brunnar som i Linköping kombinerat timringsteknik med stensättning har kunnat tidsfästas till 1500-talet, vilket kanske kan indikera att de båda teknikerna håller på att avlösa varandra vid denna tid.

Ser vi till spridningen av brunnarna framgår att de verkar vara fördelade tämligen jämnt över stadsområdet. Spridningen av de medeltida brunnarna omfattar även utkantsområden såsom kv. Elden och kv. Ekonomen i sydväst och kv. Dykaren söder om S:t Larskyrkan, vilket visar att de varit en del av det (sen)medeltida stadsområdet. Ser vi till de senare stensatta brunnarna framgår att den nordöstra delen av staden finns representerad. Den låga arkeologiska bevakningen i ytterkantsområdena, särskilt den östra, kan sannolikt vara förklaring till att inte fler stensatta brunnar uppmärksammats i ytterområdena.

I sammanställningen framgår även var brunnarna var placerade på gårdarna. Ytterst få fall av dubbla brunnar finns på tomterna, såsom de framträder på 1696 års karta. I tomt 156 i kv. Dahlian verkar det ha funnits två brunnar, där dock den stensatta kan ha ersatt en äldre timrad. Även tomt 324 (kv. Basfiolen) verkar ha haft två brunnar, en belägen invid gränden i nordväst och en i tomtens södra del. De verkar dessutom ha tillkommit samtidigt.

Läget på tomterna har mätts i förhållande till närmaste gata. En sammanställning visar att läget inom tomterna kan skifta avsevärt, de flesta ligger mellan 2–20 m från närmaste gata med enstaka upp till 65 m. För samtliga brunnar där läget har kunnat uppskattas hamnar medianen på 12 m. Även om de stensatta och typologiskt osäkra brunnarna borträknas hamnar medianen på samma avstånd från gatan. Det verkar således inte råda någon skillnad över tiden vad gäller brunnarnas placering på tomterna. Detta re-

sultat kan jämföras med en sammanställning av brunnars läge inom stadsgårdar i Halmstad, där Augustsson framhåller att brunnarna verkar ha ett genomgående indraget läge på gårdarna. Detta förklarar han med att vattenkrävande funktioner har legat i gårdarnas bakre del.[293]

Lindahl har vid två tillfällen, i rapporterna från kv. Dahlian och Drotten, diskuterat möjligheten av att brunnarna har haft en offentlig funktion. I dessa fall ligger brunnen invid en tvärgränd resp. invid Stora Badstugatan. I båda fallen var brunnarna belägna inom tomtmark. Den stora spridningen av brunnar i staden verkar snarare tyda på att varje tomtägare ansvarat för sin egen vattenförsörjning och att varje gård haft sin egen brunn, vilket även undersökningarna i Halmstad tyder på.[294]

Sammanfattningsvis framgår det att brunnarna utgör ett material med viss potential. Dateringarna är fortfarande problematiska, men en viss koncentration av brunnar i olika träkonstruktioner till 1400–1500-talen kan urskiljas, samt stensatta brunnar från sannolikt nyare tid. Brunnarna bör kunna vara en indikation på en etablering av funktionella stadsgårdar, med tätare bebyggelsestruktur och tydligare hushållsprägel. Denna tendens har i några fall kunnat dateras till 1400-talets början.

292 Se diskussion i bil.7.

293 Augustsson 1992 s. 99.

294 Augustsson 1992 s. 99.

295 För en detaljerad redogörelse, se Tagesson 2000b, samt om konventet se bil. 10.

296 Rhyzelius 1756/1945 s. 15, Kugelberg 1973-75 s. 36 ff., Ridderstad 1958 s. 25 f.

297 DS 4712, 4713, 4904; DS 7086.

BILAGA 20. GÅRDAR OCH TOMTER

Metodiskt omfattar kapitlet ett arbete som utgår från 1696 års tomtkarta. Med hjälp av arkeologiska undersökningar och historiska källor görs en retrospektiv undersökning för att söka klarlägga gårdarnas äldre historia. Beskrivningen nedan utgår från moderna kvarter och omfattar en sammanfattande analys som även innefattar topografisk litteratur kring senare perioder, framför allt Lindberg 1975 och Kugelberg 1973-75. I genomgången nedan görs även ett försök till datering som bygger på de kriterier som tidigare diskuterats i kap. 4.1.

Kv. Aposteln och kv. Akademien

Området norr om domkyrkan bestod 1696 av de stora tomterna 262–266, som än idag ägs av kyrkan (fig. 146-147). **Tomt 263** omfattade enligt biskop Rhyzelius berättelse från 1733 det medeltida franciskankonventet, som efter reformationen upplåtits till biskopsgård. Uppgiften har först nyligen ifrågasatts och konventet kan istället lokaliseras till stadens södra del.[295]

Biskoparna har efter reformationen haft olika boställen (se nedan kv. Absalon). Först biskop Petrus Benedicti (1589–1606) kan säkert knytas till gården och det är först under hans tid som det nämns om- och tillbyggnader av biskopsgården. Den nuvarande bebyggelsen dateras till biskop Benzelius tid vid 1700-talets början, men med flera medeltida byggnader på gården. Tomten utvidgades 1862 mot väster och kom att omfatta den gamla tomt 264 och östra delen av tomt 266.[296]

Gården kan identifieras med *Bredgården* som omtalas första gången 1351 i två dokument. Riddaren Rörik Bonde köpte gården som vid detta tillfälle var uppdelad i två hälfter. Två år senare satte han gården i pant hos Håkan Kampe. 1364 omtalades den igen då fru Cecilia Petersdotter sålde till domkyrkan "åker vid sin gård Bredgården".[297]

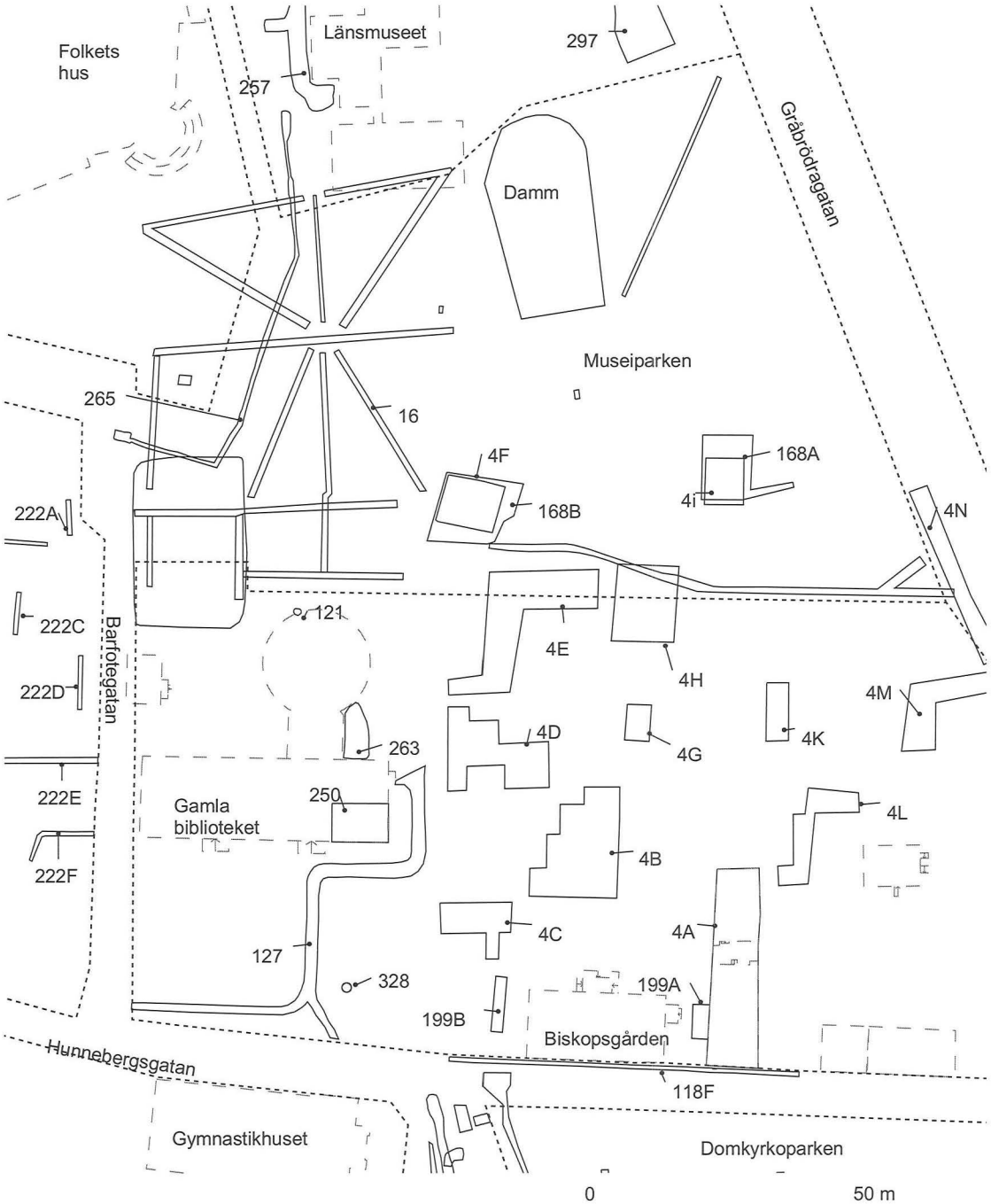

Fig. 146. Kv. Aposteln, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens tomtgränser. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

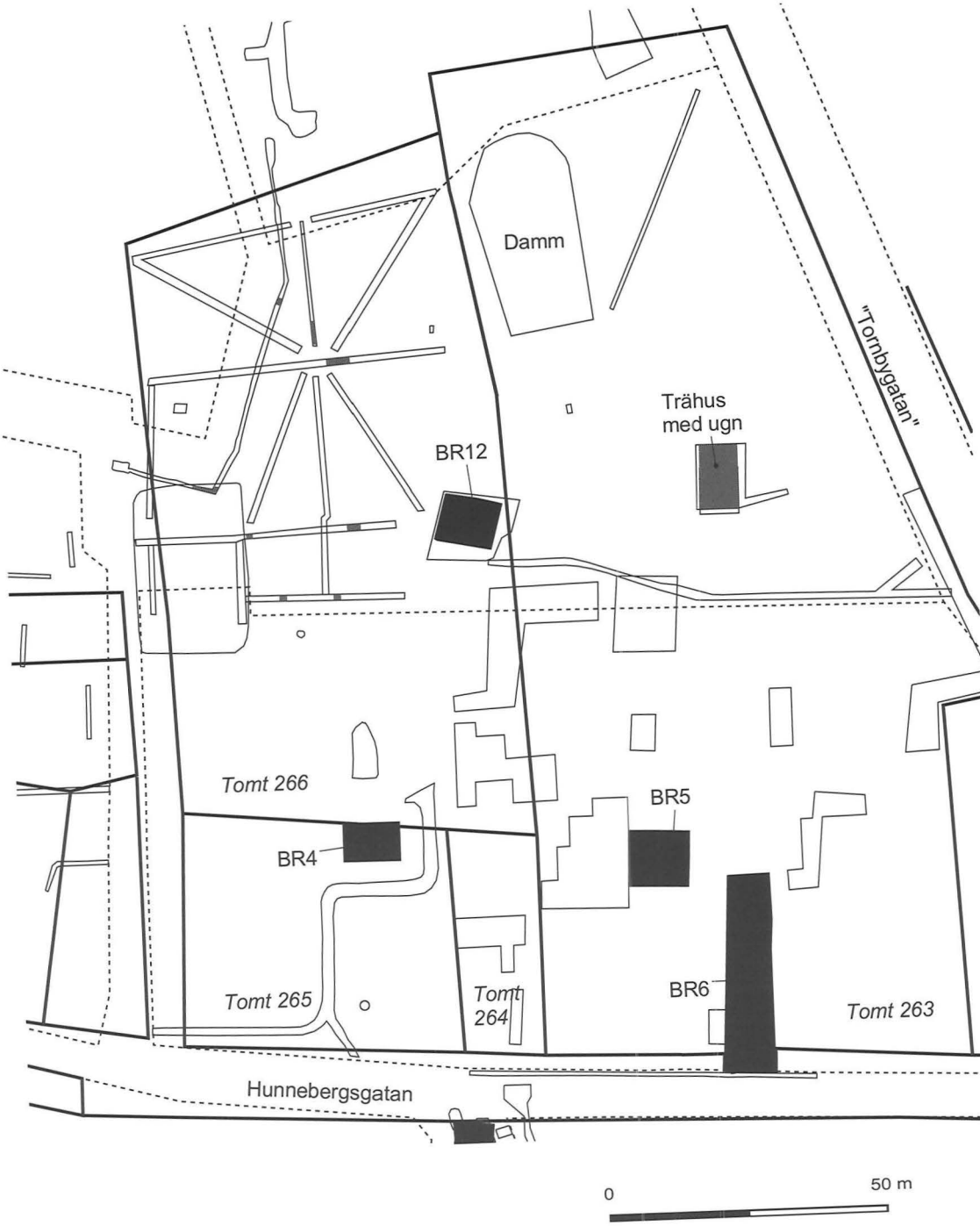

Fig. 147. Kv. Aposteln, äldre byggnader (BR) mot 1696 års tomtkarta, Säkert lokaliserade stenhus (svart), trähus mm (mörkgrått). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

1367 köpte Bo Jonsson Grip en fjärdedel av Bredgården av Håkan Kampe. 1370 skänkte han tillsammans med sin mor Ingeborg Bosdotter gården i samband med instiftandet av den fjärde prelaturen, kantorstjänsten (*cantorian*), vid domkyrkan. I ett intyg från år 1414 framgår att Bo Jonsson köpte Bredgården av hustru Cecilia och sonen Karl.[298] Dessa belägg visar att Bredgården under 1300-talet varit en större fastighet uppdelad på flera ägare, men som köptes upp för att bilda stommen till en större residensgård under 1300-talets senare hälft. Tack vare intyget från år 1414 vet vi även att Bredgården låg norr om domkyrkan. Denna uppgift har varit känd av tidigare forskare, men eftersom platsen norr om domkyrkan redan var "upptagen" av ett franciskankonvent har man haft svårt att placera gården.[299]

Tomt 265–266 utgör idag en fastighet. På kartan 1696 omtalas tomt 266 som öde stenhustomt medan tomt 265 ägdes av magister Frigelius arvingar och tomt 264 av konsistoriet. Genom ett brev från 1544, där Gustav Vasa skänkte tomt 264–265 med stenhus till Axel Eriksson Bielke, framgår det att den tidigare utgjort S:t Nicolaus prebendegård. Den anges i samma brev ligga söder om ärkedjäknegården och öster om domprostgården. Tomt 266 har således utgjort ärkedjäknens prebendegård medan domprostgården enligt brevet borde vara beläget väster om nuvarande Barfotegatan.[300]

Tomterna utgör de största och bredaste i Linköping. Tomt 263 är drygt 70 m bred utmed Ågatan och tomt 264 och 265 nästan exakt lika breda. Tomt 266 har ett egendomligt läge utan kontakt med huvudgatan, men det är troligt att nuvarande Barfotegatan fungerade även under medeltiden som passage från Ågatan in till gården.

Väster om Barfotegatan förändras tomtstrukturen drastiskt till tämligen enhetliga, utmed gatan smala tomter med samma djup/längd, vilket tyder på att dessa lagts ut vid en senare tidpunkt efter ett enhetligt mönster. I historiskt material är bebyggelsen utmed Hunnebergsgatan känd först på 1600-talet.[301] Ett fåtal arkeologiska undersökningar i detta område har inte kunnat belägga någon medeltida bebyggelse. Inte heller förundersökningen inom tomt 267–270 visade 1974 på äldre kulturlager, varför uppgiften om att den medeltida domprostgården legat på denna plats inte går att bekräfta.[302]

Arkeologiska undersökningar har genomförts främst inom tomt 263, men även i tomt 266. Sammanfattningsvis är det en ganska splittrad bild man får av bebyggelsen norr om domkyrkan, som lider av att en äldre större grävning från 1960–63 inte har kunnat kompletteras med någon mer omfattande modern undersökning. I undersökningsmaterialet finns flera anläggningar med en rak nord–sydlig gräns, som tyder på en äldre gräns mellan tomt 263 och 264–266, vilken stämmer väl med tomtindelningen på 1696 års karta.[303]

Vi vet dock ingenting om när tomterna tillkommit. I tomt 263 tyder en profil invid Ågatan på en äldre etableringsfas med byggnadsavfall och därefter en kullerstensläggning, som föregår den senare bebyggelsen. I detta schakt utanför stenhuslängan framkom enstaka keramikskärvor av 1200–1300-talstyp, vilka dock inte kan knytas till någon anläggning. Samma förhållanden har iakttagits i tomt 262, där det dessutom finns antydan till ett dike, en möjlig tomtgräns, utmed gatan.[304]

Inom ärkedjäknens gård, tomt 266, finns ett stenhus BR 12 som vid undersökningar kunnat dateras till 1400–1500-talen. Ett ännu bevarat stenhus BR 4 under nuvarande konsistoriehuset är beläget i norra delen av tomt 265. Det omtalas i källorna från 1600-talet och utgjordes så sent som vid 1800-talets början av en byggnad med tre våningar ovan källaren. I tomt 263

finns än idag en stenhuslänga i nord–sydlig riktning samt en källare nordväst därom, BR 5 och 6. Slutligen finns en källare BR 30 i den lilla tomten 262 (fig. 149).

Flera trähus har dokumenterats i tomt 266, som omfattat tre eller fyra byggnader väster om stenkällaren, men ingen av dem har kunnat dateras eller undersökas närmare. I gårdens södra del har däremot en träbyggnad undersökts som kan dateras till 1400-talet och en trolig byggnad med en datering till senmedeltid och fram till 1500–1600-talen. Dessa byggnader verkar ha legat utmed tomtgränsen till tomt 263.[305]

Inom tomt 263 (fig. 146-147) är det främst de norra delarna som undersökts och där ekonomibyggnader i form av tre byggnader med eldstäder hittats samt ytterligare några förmodade träbyggnader, dock mycket bristfälligt dokumenterade. I samma område finns en fortfarande synlig damm, ej undersökt eller daterad, men som skulle kunna höra till den medeltida gården, liksom en mindre damm som kan dateras till senmedeltid och som lagts igen under 1600-1700-talen, att döma av den stora mängd grönglaserat kakel som hittats där. Söderut på gården har främst hittats delar av en byggnad med tegelgolv ovan eller bredvid källaren BR 6 samt en västlig länga. Dessa är dock odaterade och åtminstone den västra är sannolikt från 1600-talet.[306]

Sammanfattningsvis kan konstateras att trots de bristfälliga undersökningarna framträder bilden av stora gårdar med gles bebyggelsestruktur och med stenhus. Dessa stenhus består dels av källarhus, dels av en längre länga utan källare på tomt 263. Samtliga har ett tillbakadraget läge, utom BR 6 som ligger med gaveln ut om Ågatan, till följd av en senare tillbyggnad, möjligen i samband med att gården blev biskopsresidens på 1500-talet.[307]

Tomt 263 kan sannolikt ha varit uppdelad på ett område i södra delen med stenhus och möjligen även andra träbyggnader och som skulle kunna betraktas som en mangårdsdel och ett område i norr med gles bebyggelse, där flera av träbyggnaderna innehöll eldstäder och ugnar. I denna del fanns även fiskdamm och sannolikt trädgård. I gårdens östra del fanns fram till modern tid ladugårdsdelen, vilket kan ha gällt även under medeltiden.

Samtliga stenhus inom gårdarna har fältstensmurverk av 1400-tals karaktär. Fyndmaterialet från undersökningarna omfattar till allra största delen senmedeltida och eftermedeltida dateringar. Enstaka äldre keramikskärvor med datering till 1200–1300-talen har hittats, men kan inte knytas till särskilda anläggningar.

Gårdarna har under en period fungerat som residensgårdar Tomt 263 motsvaras av Bredgården som skänktes av Bo Jonsson Grip till Cantorian, tomt 264-265 var residensgård för S:t Nicolai prebende och tomt 266 motsvarar ärkedjäknens gård. Tomt 262 har under efterreformatorisk tid utgjort sysslomansgården och kan möjligen ha fungerat som detta även under medeltiden.[308]

---

298 DS 7473, 8108; SD 1871.

299 Ex Ridderstad 1958, se bil. 6 och bil. 10.

300 GIR 16 s. 430, se dock bil. 6.

301 Kugelberg 1973–75 s. 14.

302 SR 222.

303 SR 4,undersökning Mannerstråle 1960-63, rapport Tagesson 1989.

304 SR 199, 192.

305 SR 265; SR 4D-F.

306 SR 4G, H, I (även SR 168), K, L, N, O.

307 Murverksdokumentation SR 323.

308 För identifieringen av residensgårdarna se bil. 6.

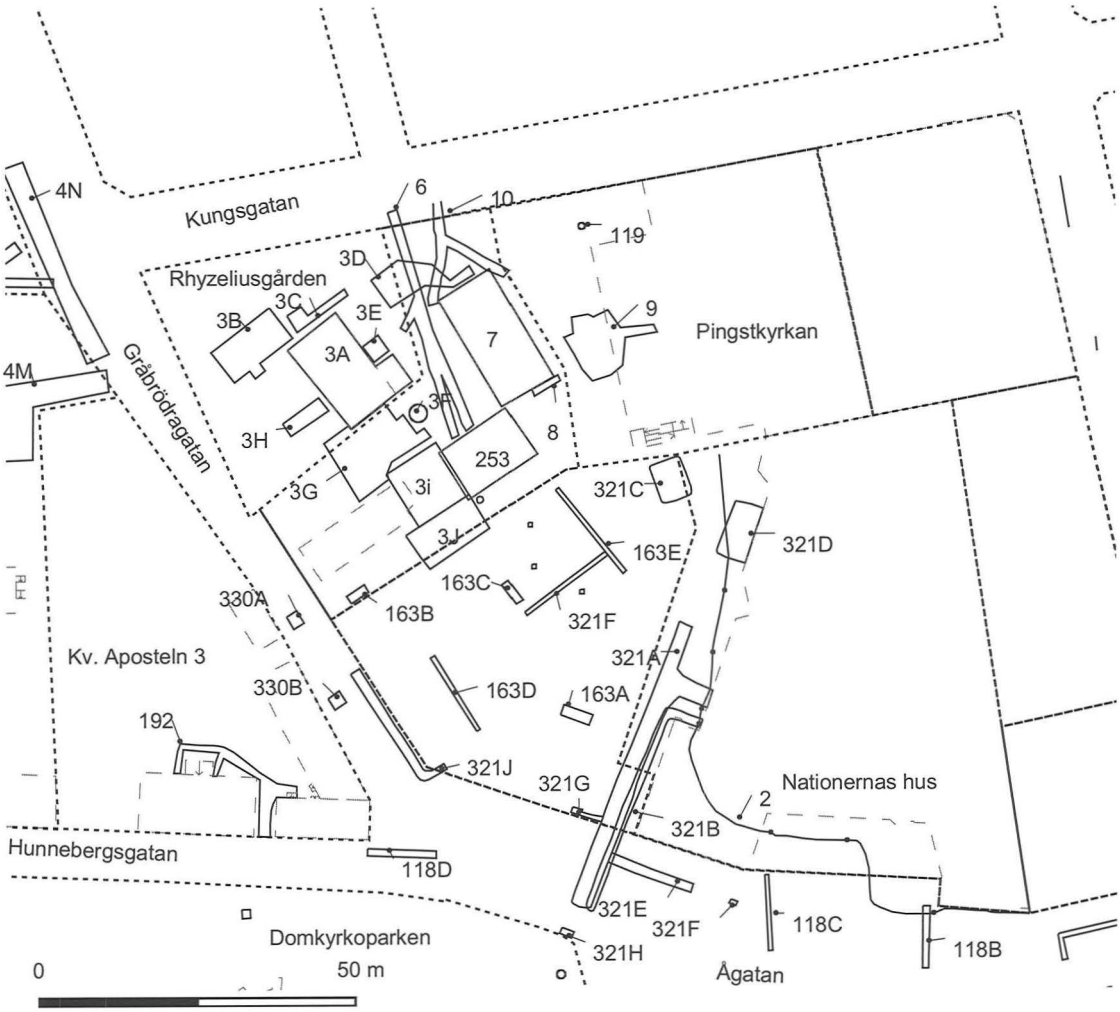

Fig. 148. Kv. Absalon, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens tomtgränser. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

Kv. Absalon

Kvarteret ligger i den medeltida stadens norra utkant, utmed Gråbrödragatan, vilken finns belagd under 1500-talet som Tornbygatan (fig. 149). Gatan avviker på 1696 års karta mot dagens karta, vilket möjligen beror på ett vinkelmätningsfel och sannolikt motsvarar gatans läge i stort sett dagens sträckning. Tomterna är orienterade efter Gråbrödragatan och Ågatan i söder. Längst i norr finns tomt 261 som omfattar den dåvarande domprostgården, uppkallad efter domprosten, sedermera biskopen Andreas Rhyzelius (1677–1761, biskop från 1743).

Tomten har sträckt sig ytterligare norr om nuvarande Kungsgatan in i kv. Arkitekten och är idag delvis park med det stora stenhuset beläget i tomtens mitt. Invid huset finns ytterligare rester efter andra medeltida byggnader. Norr om tomten finns på 1696 års karta utritad en

Fig. 149. Kv. Absalon, äldre byggnader (BR) mot 1696 års tomtkarta. Säkert lokaliserade stenhus (svart), sannolikt läge (ljusgrått), trähus mm (mörkgrått). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

brukningsväg med förbindelse med Gamla Stångsgatan som kallas Stigsgatan.[309] Tomt 261 antogs av biskop Rhyzelius i hans "Berettelse om Linköpings biskops gård år 1756" vara den medeltida biskopsgården, fram tills dess att biskop Henrik Tidemansson byggde det nuvarande Linköpings slott på 1400-talet. Denna uppfattning gällde fram till dess att Bengt Cnattingius visade på slottets höga ålder och att det fungerat som biskopsresidens under hela medeltiden.[310]

1573 erhöll biskop Martinus Gestricus i ett brev från Johan III tillstånd att "upprätta biskopsgården som Erik Falk och mäster Claes besittit haver".[311] Uppenbarligen har alltså går-

309 Kugelberg 1973-75 s. 56 ff., Ridderstad 1958 s. 13, Tagesson 2001d.

310 Rhyzelius 1756/1945, Cnattingius 1935-36.

311 Lindberg 1975b s. 80, not 4. Riksregistraturen 19/5 1573, rådstuprotokoll 20/11 1609.

den fungerat som biskopsgård för de efterreformatoriska biskoparna Claus Vit och Erik Falk (1543–58 resp. 1558–69). I ett brev från Johan III år 1592 upplåter han "den gamla biskopsgården i Linköping som ligger öde" till kyrkoherdegård och som sådan kom den att fungera fram till 1700-talets slut.[312] Under sin tid som domprost lät Rhyzelius uppföra de båda ännu bevarade manbyggnaderna 1723 och 1725.[313]

Söder om tomt 261 finns tomterna 259 och 260, vilka idag i stort överensstämmer med kv. Absalon nr 17. Nr 259 har en speciell trekantig form men i de äldsta skriftliga beläggen från 1600-talet tycks båda tomterna utgöra en enda tomt. Slutligen benämns tomt 258 som "Stigens Nills Steenhuus tompt öder och till åker" enligt 1696 års tomtkarta. Norr och öster om dessa tomter vidtar enligt kartan "Biskop Gierdets åckerlycka".

Inom tomt 261 finns flera stenhus, varav det största utgör ett av de få bevarade i Linköping, BR 9. Biskop Rhyzelius uppfattade det som ett Mariakapell, vilket även hävdats in i modern tid. Efter en debatt vid 1900-talets början har dock huset uppfattats som ett profant bostadshus med senmedeltida datering.[314] Även stenhuset i tomt 258 omtalades av Rhyzelius i samma verk som ett kapell, Capella Visitationis, även kallat Stigens stenhus. Åkern norr om gården kallades vid denna tid för Stigslyckan men även med det äldre namnet "Visitationslyckan".[315] Såväl Mariakapellet som Visitationskapellet har legat i domkyrkan, däremot kan det senare namnet tolkas S:ta Katarina residensgård, se nedan.

De fyra tomterna utmed Gråbrödragatan och Ågatan har blivit undersökta vid flera tillfällen och för åtminstone tomt 261 finns ett ganska stort antal byggnadslämningar dokumenterade. Kvaliteten på undersökningarna är dock varierande och det finns stora kronologiska problem för att kunna få en klar bild av tomternas utveckling. I tomt 261 ligger det stora stenhuset nästan i mitten av tomten. Dess äldsta del kan sannolikt föras tillbaka till 1300-talets slut eller 1400-talet, medan den omfattande ombyggnaden kan tidsfästas till sekelskiftet 1500. Byggnaden har tidigare tolkats som ett bostadshus, främst p.g.a. en privet på andra våningens västfasad, medan däremot alla spår av eldstadsanläggningar saknas.[316]

Nordväst om det stora stenhuset hittades 1961 en större halvkällare BR 16. Öster om stenhuset fanns en kullerstensläggning, vilken har dokumenterats vid flera tillfällen med en utbredning fram till byggnaderna i söder och öster. Keramikfynd tyder dock på att denna stenläggning är relativt sen, möjligen efterreformatorisk.[317]

Söder om det stora stenhuset finns svårtolkade rester efter ett trähus som tolkats som kokhus (?) och söder om detta ytterligare ett mindre stenhus BR 24. Ingången till detta stenhus har funnits i nordöstra delen och utanför denna fanns en gång av kalkstensplattor som fortsatte mot öster. Läget på porten antyder att hela området mellan de båda stenhusen varit upptagna av trähus. Öster om och intill det lilla stenhuset fanns ett trähus med ett stenfundament som sannolikt kan tolkas som ett ugns/spisfundament.[318] På tomtens östra del fanns ytterligare trähus, ett invid den kullerstensbelagda gården och ytterligare ett strax invid den östra tomtgränsen. De två förstnämnda trähusen finns omtalade i en beskrivning från 1695 och det är möjligt att byggnaderna härstammar från efterreformatorisk tid.[319]

Vi får på detta sätt en bild av en tomt med bebyggelse koncentrerad till gårdens mellersta och södra delar och som tycks gruppera sig främst kring en inre stensatt gård. Båda stenhusen har ingång som tyder på en orientering mot denna inre gård. På gården fanns även en stensatt brunn. Mot Gråbrödragatan finns en

källare samt ytterligare byggnader, vilka dock inte dokumenterats. Stenhusets privet samt två dokumenterade latringropar nedanför visar dock på att detta rör sig om en baksida. En beskrivning från 1695 tyder på en liknande uppdelning mellan en mangård och en ladugårdsdel i väster och möjligen även i öster.[320]

Tomten 261 ger således en bild av hur sammansatt bebyggelsestrukturen kan ha varit på de stora stenhusgårdarna, men det är problematiskt att de enskilda anläggningarna inte kunnat dateras närmare eller deras inbördes relationer kunnat fastställas. Keramikmaterialet tyder på tidigast senmedeltid, dvs. 1400–1500-talen, för såväl det lilla stenhuset som för trähuset öster därom. Den kullerstenslagda gårdsytan kan tyckas utgöra en viktig sammanhållande företeelse mellan de olika byggnaderna. Trots svårigheter med kronologin skulle gårdsstrukturen som den nu har skisserats kunna vara ett resultat av en till- och ombyggnad under senmedeltid medan enskilda anläggningar skulle kunna gå tillbaka på en äldre gårdsstruktur. Ingenting verkar dock tyda på en datering före 1300–1400-talen.

Tomtgränsen mellan 260 och 261 är oklar. Enligt tillgängligt kartmaterial bör tomtgränsen gå sydost om stenkällaren BR 25, som således skulle tillhöra tomt 261. Källaren BR 25 har dokumenterats med stötfog till stenhuset BR 24, vilket tyder på att källaren byggts sekundärt. Dessa stenhus hamnar båda inom tomt 261, men källarens ingång är orienterad mot söder och i anslutning till denna fanns rester av ytterligare kullerstensläggning och trähus i norra delen av tomt 260, vilket skulle betyda att den tillhör denna tomt istället. Söder om källaren fanns svårtolkade rester av ytterligare stenläggning och bebyggelselämning.[321] I den södra delen av tomt 260 hittades rester av en stenkällare BR 17 och rester av tillhörande syllstensrad och brandlager i samband med en förundersökning.[322]

Vid den arkeologisk undersökningen 1998 kunde den nordvästra delen av tomt 259 undersökas. De preliminära undersökningsresultaten pekar på en äldsta bebyggelsefas med enstaka stolphål och en grop med slagg och kol som har daterats till 1100–1200-talen genom dels 14C-datering, dels ett förhållandevis rikligt fyndmaterial i form av ett tiotal skärvor äldre svartgods och några skärvor äldre rödgods. Keramikmaterialet är litet, men trots detta det första fyndmaterial som tydligt kan kopplas till någon form av preurban aktivitet i stadsområdet under tidigmedeltid.[323]

En markant förändring inträffar genom fas 2 och 3, då en högmedeltida bebyggelse etablerades. Det smala schaktet var i det närmaste täckt av anläggningar ut mot Ågatan, dels i form av en möjlig kalkstenskonstruktion och en avfallsgrop, omgrävd i flera etapper, till vilken ledde en kalkstensränna i fas 2. Dessa överlagrades av två trähus i fas 3. Rester av kammakeri

---

312 Lindberg 1975b s. 80, not 5, stadens arkiv, Vadstena Landsarkiv.

313 Kugelberg 1973-75 s. 58 ff. Rhyzelius "Berättelse om domprostgården, dess nödvändighet och reparation från år 1721" finns i sockenstämmoprotokoll i Vadstena Landsarkiv. Langelius beskrivning av domprostgården 1695 i sockenstämmoprotokoll i Vadstena Landsarkiv.

314 Ridderstad 1958 s. 13.

315 Rhyzelius 1968 s. 24.

316 Se bil. 6 och 18.

317 SR 3B; SR 6.

318 SR 2533i; SR 253.

319 SR 7 och 9; Rudbeck 1973.

320 Kugelberg 1973-75 s. 58 ff. Langelius beskrivning av domprostgården 1695 i sockenstämmoprotokoll i Vadstena Landsarkiv.

321 Sr 3j.

322 SR 163.

323 Roslund 2001 s. 197, 282.

och möjligen även smidesverksamhet kunde beläggas. Byggnaden närmast Ågatan var orienterad efter gatan, medan byggnaden inne på gården var orienterad utmed tomtgränsen mellan tomt 259–260. Inga andra belägg för denna gräns kunde iakttas i stratigrafin p.g.a. att området där skiljet bör ha funnits var stört. Däremot visar byggnadens orientering klart att tomtgränsen är åtminstone samtida med den äldsta bebyggelsens etablering. I den inre av byggnaderna fanns rikligt med avfall från ett kammakeri och i närheten även en grop med brandrester och smidesavfall, en verksamhet som även kunde beläggas i tidigare faser.

Dateringen av tomtregleringen och den mer intensiva bebyggelsen har preliminärt satts till 1200-talet, en datering som främst bygger på 14C-dateringar.[324] Någon fyndanalys har ännu inte gjorts men närvaron av nästan-stengods i fas 2-3 samtidigt som de äldre typerna framför allt tycks kunna kopplas till fas 1, tyder på att bebyggelseutvecklingen kan hänföras till 1300-talets första hälft.

Tomt 258 och området öster därom är mycket fragmentariskt känt. Ett stenhus BR 42 finns omtalat på 1696 års karta och 1700 års karta efter branden. Rhyzelius kallar det för "Visitationskapellet", vilket kan tolkas som ett stenhus tillhörande Capella Marie Vicitatio i domkyrkan. Redan 1840 inlämnade friherre Adlerbeth några småföremål, "funna i ruinerna av ett katolskt kapell i Visitationslyckan", till Statens historiska museum. Eventuella rester av stenhuset bortschaktades sannolikt i samband med byggnation 1951.[325]

Gården 261 visar på en, åtminstone under senmedeltid och efterreformatorisk tid, tät och sammansatt bebyggelsestruktur, men med bebyggelsen vänd inåt och stenhusen indragna ca 15–20 m från gatan. På de övriga tomterna i kvarteret är stenhusen indragna på samma sätt. Undersökningen av tomt 260 var visserligen endast en mindre provundersökning, men tyder ändå på en glesare bebyggelsestruktur, med odlingsytor på baksidan av stenhuset.

Tomterna fungerade under en period som residensgårdar, tomt 258 utgjorde S:ta Katarinakanonikatets residensgård, med vilket Visitationskapellet sammanslogs under 1400-talet, tomt 260 möjligen med S:t Michaels kanonikat, medan tomt 261 motsvarades av residensgård tillhörande Omnium Sanctorum, senare *succentorns* gård. I samband med instiftandet av Omnium Sanctorum 1251 skänkte kung Valdemar en gård i Linköping, vilket sannolikt kan motsvara tomt 261. Möjligen skulle fas 1 i 1998 års undersökning kunna kopplas samman med omnämnandet av denna gård.[326]

Kv. Ambrosia

Kvarteret begränsas på 1696 års karta av Ågatan i norr, nuvarande Apotekaregatan i väster och den år 1660 upptagna nuvarande Domkyrkogatan i söder (fig. 150-151). Den nuvarande Platensgatan i öster togs först upp efter branden 1700 och drogs genom tomt 320. Denna tomt med stenhus behandlas nedan under kv. Basfiolen. Den nord–sydliga gränden väster om tomt 320 förenade Ågatan med torget.

På kartan 1696 har den västra delen av kvarteret upptagits av en stor tomt 316, kallad *JagMast Barkmans trädgård*, som inte kom att bebyggas förrän i början av 1700-talet. Tomt 315 och 317 utgjorde mindre gårdar i nordvästra resp. nordöstra hörnet ut mot Ågatan, medan tomt 318 och 319 i södra delen betecknats som ladugårdar. Tomt 315 kom dock senare att införlivas med tomt 316 under 1700-talet.[327] I samband med analysen av kv. Apoteket har det visat sig att dessa gårdar tillkom i samband med nuvarande Domkyrkogatans framdragande 1660 och att de tidigare utgjorde norra delen av tomterna 28 resp. 25–26. Även tomt 316 tycks i södra delen vara lika bred som tomt 27 och det

är möjligt att även dessa tomter utgjort en gård ursprungligen, vilket dock inte ägarförhållandena på 1600-talet tycks visa på.

1966 genomfördes en stor undersökning inom tomterna 316 och 318 som motsvarar en i det närmaste totalundersökning. Metoden inskränktes dock till att schakta fram intressanta anläggningar, medan kulturlagren däremellan är mycket bristfälligt dokumenterade. Lindahl har tolkat undersökningsresultaten som en senmedeltida gård med två stenhus och möjlig trähusbebyggelse. Stenkällaren har byggts till omkring 1500, medan gården förstördes genom brand under 1500-talet. Gården bebyggdes återigen efter branden och var bebyggd under 1600-talet, vilket framgår av den arkeologiska undersökningen. Barkmanska gården angavs däremot som trädgård på 1696 års karta.

Få spår av äldre aktivitet kunde spåras. Provschakten har endast i undantagsfall gått ner i steril mark och stratigrafin är i de flesta fall oklar. I ritningsmaterialet kring de båda stenhusen finns ingen dokumenterad stratigrafi och det förblir således osäkert om dessa byggnader haft föregångare på platsen. Enstaka exempel finns på stenläggningar ovan steril mark i provschakten som verkar vara äldre än den dokumenterade bebyggelsen.

Källaren BR 13 bestod av två nivåer, den yngsta anläggningen utgjorde en mindre byggnad med en eldstad i det sydvästra hörnet med tegelmurad omfattning samt ett bränt trägolv (fig. 153). Byggnaden har tolkats av Lindahl som en "systuga" pga fyndmaterialet. Den äldre anläggningen låg under detta hus och bestod av en nergrävd källare av gråstensblock, yttermåtten 5,5 x 4,5 m, med en trappa i söder. Det äldsta golvet var av kalksten och runt väggarna fanns lämningar av bänkar av kalkstensplattor på fundament av gråstenar. I nordöstra hörnet fanns en ugn murad i tegel, med lösa eldpåverkade gråstenar och överst tegel som tolkades som rester av ett sammanrasat valv. Stenkällaren med ugn och sittbänkar tolkades som badstuga.[328] Genom en förnyad analys av ett rikligt myntmaterial kan badstugan dateras till 1300-talets andra hälft eller slut, medan igenfyllningen och uppförandet av det nya huset dateras till 1400-talets mitt eller andra hälft. Det nya huset har sannolikt stått kvar till sekelskiftet 1600.

Stenkällaren BR 14 var orienterad i öst–väst och belägen norr om BR 13. Den innehöll två rum, yttermått 15 x 8 m, ursprungligen omfattande det västra rummet, senare tillbyggt med det östra. Ingångar fanns i västra och norra delen samt en passage mellan rummen. I det västra rummet fanns rester efter trälavar och en tunna, samt ett flertal tunntappar liggande in situ. Källaren tolkades som en förrådskällare för öl, med datering till senmedeltid. Tillbyggnaden ansågs av Lindahl ha tillkommit vid sekelskiftet 1500 och förstörts vid en brand på 1500-talet.[329] Fyndmaterialet i källaren tyder ej på datering före 1400, men närvaron av vitlerdekorerad keramik samt fyra mynt från 1500-talets andra hälft och fram till 1601 visar att byggnaden inte övergivits förrän omkring sekelskiftet 1600.

Norr om stenkällaren fanns rester av sannolikt två trähus, bestående av ett trägolv och rester av bränt trägolv. Dessa var belägna öster resp. väster om en kullerstensläggning med kantstenar och rännsten, som kan tolkas som en förbindelse eller passage till Ågatan i norr. Väster

---

324 SR 321, Feldt msk. samt pers. komm. A-C Feldt januari 2002.

325 SHM inv. nr 566; SR 2.

326 Se vidare bil.6 samt 5.1.

327 Kugelberg 1973-75 s. 405 ff.

328 SR 11, 12, rapport Anders Lindahl i ÖLM:s arkiv, Lindahl 1966–67.

329 Lindahl 1966–67 s. 55 ff.

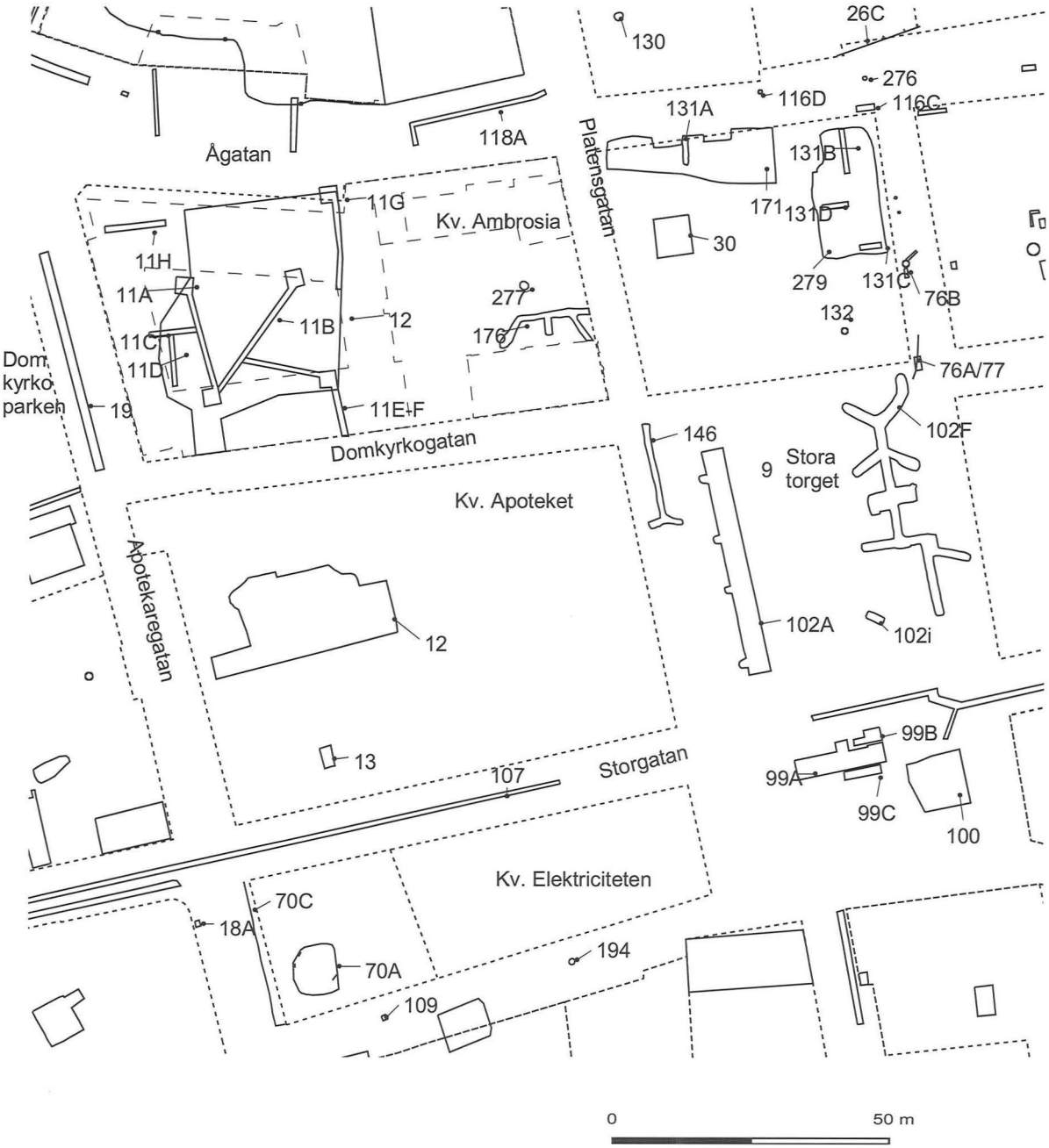

Fig. 150. Kv Ambrosia, Apoteket, Basfiolen, Elektriciteten samt Holmen och Stora torget. Arkeologiska undersökningar mot dagens stadsplan. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

Fig. 151. Kv. Ambrosia, Apoteket, Basfiolen, Elektriciteten samt Holmen och Stora torget. Äldre byggnader (BR) mot bakgrund av 1696 års karta. Säkert lokaliserade stenhus (svart), sannolikt läge (ljusgrå), arkeologiskt undersökta gator mm (mörkgrå). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

Fig. 152. Arkeologisk undersökning i kv. Ambrosia 1966. Översikt över de båda stenhusen BR 13 och 14, foto från väster. Östergötlands länsmuseum.

om västra huset fanns en gles stenläggning som kan tolkas som en gårdsyta. Dessa anläggningar har genom keramik- och myntfynden kunnat dateras från 1300-talets andra hälft eller slut och fram till 1400–1500-talen.

Söder om stenkällaren fanns ytterligare bränt golv, som bestod av en vägg eller syllstensrad och trägolv och som kan dateras till 1400-talets slut. Mellan stenhusen fanns även en oklar konstruktion i form av en stensamling, vilken av Lindahl tolkades som en eventuell byggnad eller förbindelse mellan dessa. Dessa anläggningar har tolkats som samtida, vilket en förnyad analys av nivåer och dateringar inte motsäger.

Övriga anläggningar som undersöktes var en stensatt brunn strax norr om stenkällaren, som dock innehöll recent material och vars datering är osäker, möjligen från 1600-talet eller senare. Av yngre anläggningar har även undersökts en kullerstensläggning i södra delen samt en kullerstensläggning i mellersta delen. Invid den senare har även dokumenterats rester av yngre byggnader, bl.a. en smedja, med datering till 1600-talet.

Dateringen av anläggningarna bygger på en förnyad analys av keramikmaterialet samt av det stora antal mynt som hittades och som kan relateras till de undersökta anläggningarna. Av keramikmaterialet framgår att det som helhet är koncentrerat till senmedeltiden, dvs. det består till allra största del av yngre rödgods. Andelen äldre skärvor, även stengods, är mycket

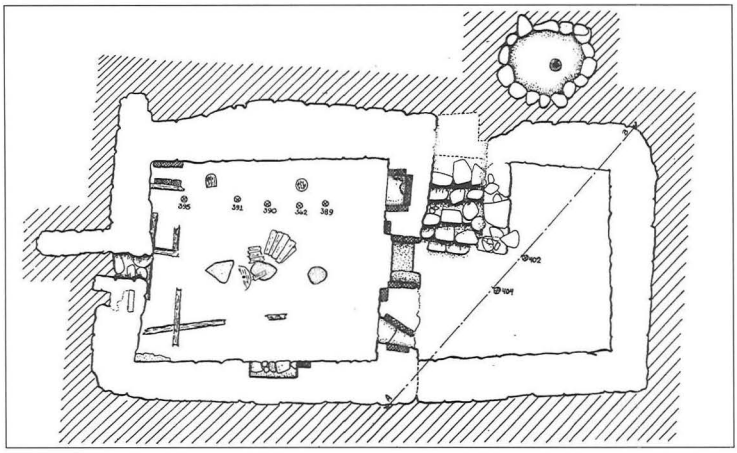

Fig. 153. Källaren BR 14, uppmätning 1966 av Anders Lindahl. Märk fyndplatser för ölhanar i det västra rummet, vilka visar på att källaren använts för att förvara öltunnor. Skala 1:200

liten. Likaså är andelen vitlerdekorerat rödgods liten, vilket talar för att gården fört en tynande tillvaro under 1500-talets slut –1600-talet. Den huvudsakliga bebyggelsefasen kan således dateras till 1400–1500-talen och endast den sentida smedjan samt ytterligare kullerstensläggningar kan dateras till en eftermedeltida period. Detta verkar stämma med uppgiften om att gården var trädgård år 1696 och först därefter kom att återbebyggas.

Genom kombination av seriation av keramik och det förhållandevis rikliga myntmaterialet har en mer preciserad datering av de olika anläggningarna kunnat göras. Till 1300-talets andra hälft eller slut har trähusbebyggelsen och gränden/passagen i norr (A18–20) kunnat föras, liksom badstugan BR 13, dateringar som bygger på ett antal myntfynd. Stenhuset BR 14 har sannolikt tillkommit under 1400-talet, fyndmaterialet tyder ej på en datering före 1400. Under 1400-talets andra hälft har badstugan gått ur bruk och fyllts igen och ersatts med en ny byggnad. Trähuset A5–6 söder om stenhuset har tillkommit vid 1400-talets slut, vilket bygger på tre mynt. Sannolikt i början av 1500-talet har stenhuset byggts till. Båda stenhusen har stått fram till sekelskiftet 1600. Under 1600-talet ersattes den medeltida bebyggelsen av kullerstensläggning A17 och byggnadslämningar, bl.a. en smedja A13–16.[330]

Den stora stenkällaren ligger inom tomt 316 på gränsen mot tomt 318, långt indragen från Ågatan. Källarens ingång var först orienterad mot väster mot nuv. Apotekaregatan, medan ingången genom tillbyggnaden verkar ha flyttats till norra sidan. Mellan källaren och Ågatan fanns ett komplex som skulle kunna tolkas som enklare trähus på ömse sidor av en kullerstensläggning och som bör ha utgjort infart från Ågatan. Även den efterreformatoriska bebyggelsen kan ha haft ett likartat bebyggelsemönster.

Badstugan är belägen inom tomt 318 och har ingången orienterad mot söder. Båda stenkällarnas baksidor överensstämmer således med tomtgränsen mellan 316–318. Det kan diskuteras om detta beror på att byggnaderna orienterats efter en äldre tomtgräns eller tvärtom. Det är dock sannolikt att badstugan och tomt 318 ursprungligen tillhört tomten 28 i kv. Apoteket.

Tomterna har under en period fungerat som residensgård, tomt 315-317 har sannolikt utgjort Helga Lekamens residensgård, se bil.6.

330 Anläggningarna har numrerats i samband med analysen 1993, myntfynden analyserade 2000.

Kv. Apoteket och kv. Elektriciteten

Kvarteret Apoteket är centralt beläget väster om torget (fig. 150-151). På 1696 års karta är det nuvarande kvarteret delat av en öst–västlig gata, den gamla Storgatan, tolkad som den gamla landsvägen från gamla Stångebro via Gamla Stångsgatan och torget västerut. Den nuvarande Storgatan togs upp på 1650-talet och södra delen av de ursprungliga tomterna, mellan nya Storgatan och Torggatan, bildar det nuvarande kv. Elektriciteten. Kv. Apoteket begränsas i norr sedan 1660 av Domkyrkogatan. Den togs upp efter det att nya Storgatan tillkommit som passage mellan torget och domkyrkoområdet. Före detta fanns endast den östra delen av denna gata, som en förbindelse med en nord–sydlig gränd i nuvarande kv. Ambrosia.[331]

Vi kan således rekonstruera tomtindelningen omedelbart före 1600-talets regleringar. Tomt 25 och 26 ägdes i slutet av 1500-talet av borgmästaren Peder Mattsson och var under hans tid en enda gård, till vilken även tomt 319 hörde. Från samma tid omnämns två stenhus, se nedan. Tidigast år 1632 vet vi att gården delades upp på tomt 25 och 26. Tomt 26 och 319 hade samma ägare 1696, där tomt 319 omnämns som ladugård, vilket gör det sannolikt att de utgjort en enda gård före 1651.[332]

Tomt 28 har hört ihop med 318, vilket framgår av att de hade samma ägare 1696, då tomt 318 angavs som ladugård, medan tomt 28 var bebyggd. Även denna gård ägdes av borgmästaren Peder Mattsson i början av 1600-talet enligt Kugelberg.[333]

Tomt 27 kan möjligen ha hört samman med 316, även om de båda hade olika ägare enligt kartan 1696. Kugelberg anser att tomt 27 haft kort livslängd, att den skulle ha ägts av Peder Mattsson och avsöndrats från tomt 28 för att sedan gå i arv till en svärson och efter branden 1700 ha delats upp på gårdarna 25–26 och 28.[334] En annan möjlighet är att den utgjort en egen tomt även under medeltiden.

Området söder om gamla Storgatan har utgjort ett kvarter som framgår av 1651 års karta, begränsat av S:t Korsgatan i söder, torget i öster och den smala gränden i kv. Eolus i väster. Vid 1600-talets mitt har gårdarna söder och norr om den nyutlagda Storgatan ägts av olika personer, vilket kan tyda på att gatan lagts i en redan befintlig tomtgräns. Eftersom de norra tomternas gränser helt överensstämmer med de södra är det dock möjligt att de en gång utgjorts av större tomter från gamla Storgatan till S:t Korsgatan.

Det är oklart om hur och när dessa jämnstora tomter etablerats. En möjlighet att studera gränsernas tillkomst finns i profildokumentationen i Storgatan, där det av stratigrafin tydligt framgår att de nord–sydliga gränserna etablerats redan samtidigt med de äldsta aktiviteterna på platsen, ett entydigt bevis för en ursprunglig tomtutläggning.[335] Dessa nord–sydliga gränser säger dock ingenting om de öst–västliga gränsernas ålder, dvs. om det rör sig om tre eller sex tomter.

Undersökningen 1970[336] har givit viktig information om äldre skeden med avvikande tomtstruktur, där en väg eller öppen plats haft en mer nordost–sydvästlig riktning och som kunnat beläggas i två olika faser. Den äldsta fasen saknade bebyggelse, medan den senare haft en enklare skiftesverksbyggnad med syllstensrad och jordgrävda stolpar utmed vägen eller den öppna platsen. Tiden för den äldsta vägens utläggande är oklar, men den äldsta bebyggelsen i fas 2 kan med hjälp av keramik och mynt dateras till 1300-talets andra hälft.[337]

Vägen eller den öppna platsen i fas 1–2 i områdets norra del kan tolkas som den gamla Stångsgatans, landsvägens äldsta sträckning, alternativt som en öppen platsbildning. Det är

ett indicium på att vägen vuxit fram som landsväg före bebyggelsen och att den äldsta bebyggelsen och tomtindelningen anpassats efter den. Anläggandet av stenpackningen i fas 1 kan jämföras med undersökningen i kv. Brevduvan, där den äldsta gatunivån daterats till 1200-talet före bebyggelsens etablering, ett förhållande som liknar de i kv. Apoteket.[338]

Senare har den äldre strukturen förändrats och Storgatan fått sin öst–västliga sträckning. Från fas 3 saknas anläggningar och säkra gatubeläggningar, men ett brandlager och en gles stenpackning inne på tomtmark tyder på en tomtreglering, som genom keramik- och myntmaterial kan dateras till 1400-talets första hälft.[339] Först på 1500-talet finns rester efter bebyggelse, i form av ett trähus med syllstensrader och ett kraftigt ugnsfundament. Byggnaden var belägen utmed Storgatan, vilken sannolikt vid samma tidpunkt fick sin kullerstensbeläggning. Bakom huset fanns en stenläggning som kan tolkas som en gårdsyta. Senare under fas 5 har huset ersatts av ett antal mindre byggnader liggande på rad utmed gatan. Tidpunkten för detta kan preciseras genom myntfynden till 1630–40-talen.

Undersökningen i kv. Apoteket har alltså kunnat påvisa en bebyggelseomläggning under 1400-talet som innebar att den gamla Storgatans nordost–sydvästliga dragning rätades upp och blev orienterad i rakt öst–västlig riktning. Bebyggelsen under 1400-talet är dock oklar, möjligen kan den tolkas som indragen och gles. Den förändrade bebyggelsestrukturen finns dock säkert belagd på 1500-talet i och med förekomsten av ett hus utmed gatan i fas 4. I fas 5 vid 1630–40-talen skedde en förändring med en tät byggnadsstruktur utmed gatan, som har sina likheter och tidsmässiga samtidighet med förändringen i kv. Brevduvan.

De många stenhusen och källarna i kvarteret är ett viktigt material, men tyvärr vet vi mycket litet om deras utseende och ålder. Äldre stenhus och källare har funnits i nästan samtliga tomter, endast tomt 23, 24, 30 och 31 saknar uppgift om stenhus. I tomt 25–26 fanns dock två stenhus inom samma gård, likaså i tomt 28. Stenhuset BR 26 på tomt 22, liksom BR 28 och BR 50 på tomt 27 och 28 har visserligen stenhus som verkar vara orienterade efter nya Storgatan respektive Domkyrkogatan som tagits upp vid 1600-talets mitt, men det är naturligtvis möjligt att de nya gatorna istället har orienterats utifrån befintliga stenhus.

Inget av stenhusen har kunnat dateras eller dokumenteras närmare, men utifrån de allmänna synpunkter på stenbyggnadernas datering (se bil.18) kan vi anta att stenbyggnaderna i området knappast är äldre än senmedeltid. Dateringen av den upprätade Storgatan till 1400-talet ger en äldsta datering för stenbyggnaderna BR 27, 28 och 46.

Indicierna för en ursprunglig tomtindelning i kvarterets södra del är intressanta i jämförelse bebyggelseomläggningen i kvarterets norra del. Det går ej att avgöra om denna tomtutläggning är samtida med den äldsta bebyggelsens etablering under 1300-talets andra hälft eller reglering-

331 Hök 1968 s 12.

332 Kugelberg 1973-75 s. 109 ff.

333 Kugelberg 1973-75 s. 416 ff.

334 Kugelberg 1973-75 s. 422 ff.

335 SR 107 vid 37 m, zrapport Gunnar Lindqvist 1962 i ÖLM:s arkiv. Se även Tagesson 2001d.

336 SR 14, rapport Bo Kindvall 1971 i ÖLM:s arkiv. Fasindelning och förnyad analys har gjorts i samband med detta arbete 1993 och 2000.

337 Ett mynt F130 daterat till ca 1370–80, funnet i närheten av äldsta Storgatan och "torgboden".

338 Se även diskussion i bil. 17.

339 Mynt F105 en gote, F106 13191363 och F111 1400–1450, samt dominans för BII:4 men inslag av CI.

ens genomförande på 1400-talet. En jämförelse med kv. Eolus, dvs. kvartersblockets västra tomt, se nedan, gör det dock troligt att tomtindelningen hör till stadsbebyggelsens äldsta skede.

Tomterna har sannolikt varit delar av residensgårdar, dock oklart vilka. I kap. 8.6 diskuteras indicier för att tomt 25-26-319, Peder Mattssons gård, skulle kunna ha utgjort residensgård för kanonikatet Annunciationis.

Kv. Basfiolen

Kvarteret begränsades på 1696 års karta av Ågatan, nuvarande Hantverkaregatan och torget, vilket även överensstämmer med dagens tomtbild (fig. 150-151). Platensgatan i väster togs dock upp först efter 1700 års brand i sin nuvarande sträckning, medan en föregångare låg ca 25 m längre åt väster, i nuvarande kv. Ambrosia.

Av tomtindelningen 1696 framgår att tomterna 321–322 har en indragning i norra delen mot väster. Tomt 323 och 324 verkar vara förenade på samma sätt, vilket bekräftas av att båda ägdes av samma person 1696, de omtalas nämligen som "Mattis glaasförares lilla gård" samt "Dito Steen hüüs gårdh". Den västra tomt 320 kallas "Magister Constans Collins Steenhüüs gårdh med trägård". På denna gård har senare den nya Platensgatan lagts ut och resterande del har lagts till tomt 321. Tomten 322 med sitt indrag mot väster fanns dock kvar ännu i början av 1900-talet.

Arkeologiska undersökningar från 1979 och 1987 kan jämföras med varandra och visar på en tämligen samstämmig bild av bebyggelseutvecklingen. Det är dock endast de norra delarna av kvarteret har undersökts, vilka sannolikt ska ses som tomternas baksida.[340]

De äldsta bebyggelsespåren har i den nordöstra delen (1979 års undersökning) daterats till före 1320. Vid denna tidpunkt har en äldre naturlig bäckfåra omgrävts till ett dike med nord–sydlig och öst–västlig riktning. Diket kan inte direkt tolkas som en gränsmarkering, men orienteringen kan vara avhängig av Gamla Stångsgatans sträckning i öster, om vilken vi dock inte vet någonting under äldsta tid. Diket tyder dock på ett medvetet ianspråkstagande av området. Möjligen skulle diket kunna vara en dränering vid sidan av Gamla Stångsgatan, med tydlig parallell till förhållandena i kv. Brevduvan, se nedan. Avsaknaden av direkta bebyggelselämningar invid diket tyder dock på att området inte blivit bebyggt vid denna tidpunkt eller att bebyggelsen ligger utanför undersökningsytorna och inte invid gatan, ytterligare en parallell till kv. Brevduvan.

Senare under 1300-talets första hälft finns exempel på en gles bebyggelse inom båda undersökningsytorna. I östra delen finns en syllstensrad och en stenläggning, troligen delar av en byggnad som legat utmed Gamla Stångsgatan. I västra delen hittades en skiftesverksbyggnad av enkelt slag med jordgrävda stolpar och med en liten inhägnad yta intill samt rester av ytterligare en byggnad väster därom. Inga tydliga tecken finns på att de båda ytorna skulle ha omfattat olika tomter. Syllstensraden i öster verkar ha orienterats utifrån det äldre diket, som uppenbarligen kommit ur bruk vid bebyggelsens etablering. Dessa bebyggelsefaser har i rapporterna daterats utifrån dominansen av stengods till efter 1350, men med en alternativ datering kan dessa förändringar ha påbörjats redan på 1330–40-talen.

Vid slutet av 1300-talet eller början av 1400-talet har en förtätad och reglerad bebyggelse etablerats. En gränd delar ytan i två delar och motsvarar ungefär gränsen mellan tomt 322 och 323–324 på 1696 års karta. Denna gränd har lagts ovan det äldre trähuset och dess hägnad, vilket kan tolkas som ett konkret bevis för att en tomtuppdelning i minst två tomter skett vid detta tillfälle. Den östra gården har bestått av minst

två byggnader, den ena tolkad som smedja, samt en kullerstensläggning mot öster. Byggnaderna ligger vägg i vägg, orienterade i nord–sydlig riktning och sannolikt indragna från Gamla Stångsgatans eventuella sträckning öster om undersökningsytan. Mellan husen och gränden fanns en gårdsplan av kalkbruk samt en timrad brunn. Ytterligare en brunn, dendrodaterad till 1406–1407 har hittats i norra delen av gården. Hur förekomsten av två samtida brunnar på samma tomt ska förklaras är oklart.

På den västra tomten har funnits en byggnad med kraftig syll och spisfundament, liggande orienterad utmed gränden och därbakom ytterligare en byggnad med kraftig syll och spisfundament. I och med denna fas har alltså bebyggelsestrukturen förändrats, två gårdar har etablerats skilda åt av en gränd som drogs genom kvarteret och sannolikt kom att bilda gräns mellan kvarterets två gårdar fram till idag. Byggnadsskicket har förändrats genom att husen lagts på kraftigare syllar och försetts med stora spisfundament. Gårdsytorna har fått beläggning i form av kullersten med tydliga borgmästarstenar ut mot Gamla Stångsgatan, medan ett kalkbrukslager lagts på en yta ut mot gränden. Brunnar har tillkommit, vilket skulle kunna tolkas som en del i en process mot mer välbebyggda stadsgårdar.

Inom den östra tomten finns en tendens till ombyggnation och förnyelse som kan dateras till 1500-talets början. I övrigt var ytan störd under senare perioder. I västra tomten fanns tecken på stagnation som har daterats till 1500-talets andra hälft. Under 1600-talet kan dock en bebyggelseexpansion spåras i en ny heltäckande kullerstenslagd gård. Tomtgränsen är inte synlig i denna fas och det fanns inte heller några byggnader inom undersökningsytan.

Inom kvarteret har sannolikt funnits tre stenhus. Enligt 1696 års karta och kartan efter branden 1700 fanns stenhus i tomt 320 och 324. Det förra huset BR 53 omtalas i samband med den nya stadsplanens genomförande efter 1700 ligga i vägen för den nya tvärgatan, dvs. Platensgatan och har delvis rivits. En bevarad källare i kv. Ambrosia, undersökt år 2000, är sannolikt en del av detta stenhus.[341] Det andra stenhuset BR 41 finns med även på en karta från 1733, belägen i hörnet mot Hantverkaregatan. Ett tredje stenhus påträffades 1975 inom tomt 321, vars ungefärliga läge har markerats på kartan. Läget motsvarar sannolikt haket i tomtgränsen mellan tomt 321 och 322 och sannolikt har tomtgränsen anpassats efter detta stenhus. På en karta från år 1700 har dock detta stenhus markerats som "nybyggning", vilket skulle kunna betyda att även uppkomsten av tomt 321 med sin efter stenhuset anpassade tomtgränser skulle ha uppkommit inte så lång tid före 1696 års karta.[342]

Sammanfattningsvis visar undersökningarna i kv. Basfiolen på en inledande fas med spår av ett ianspråkstagande av marken och en eventuell tomtindelning, som kunnat dateras till 1300-talets början. Under 1300-talets första hälft har bebyggelsen bestått av minst en gård med en gles bebyggelse. Vid 1300-talets slut eller 1400-talets början har minst två gårdar etablerats med tätare och mer permanent bebyggelsestruktur, åtskilda av en ny gränd. Det är oklart men sannolikt att åtminstone två av stenhusen tillkommit under denna period. Efter tillkomsten av det tredje stenhuset, sannolikt under 1600-talet, har ytterligare tomtuppdelning gjorts.

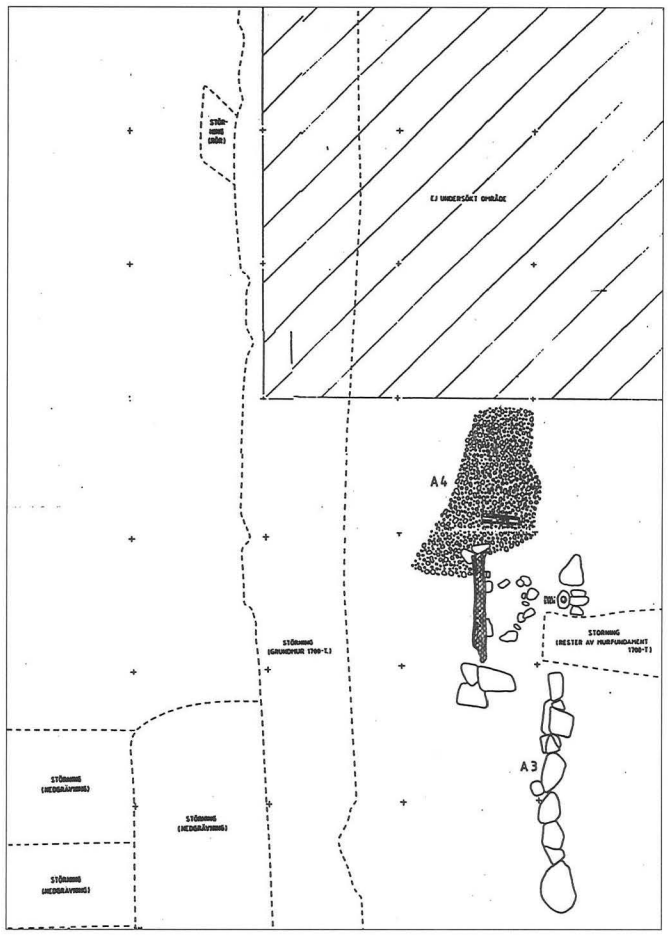
Under en period kan tomterna ha ingått i residensgårdar, dock oklart vilka, se vidare diskussion i bil. 6.

---

340 SR 279 rapportmanus av Kenneth Svensson, SR 171 Tagesson 1996.

341 Pers. komm. Ann-Charlott Feldt 2000.

342 Karta efter branden 1700, akt 14 i lantmäteriets arkiv, Linköping.

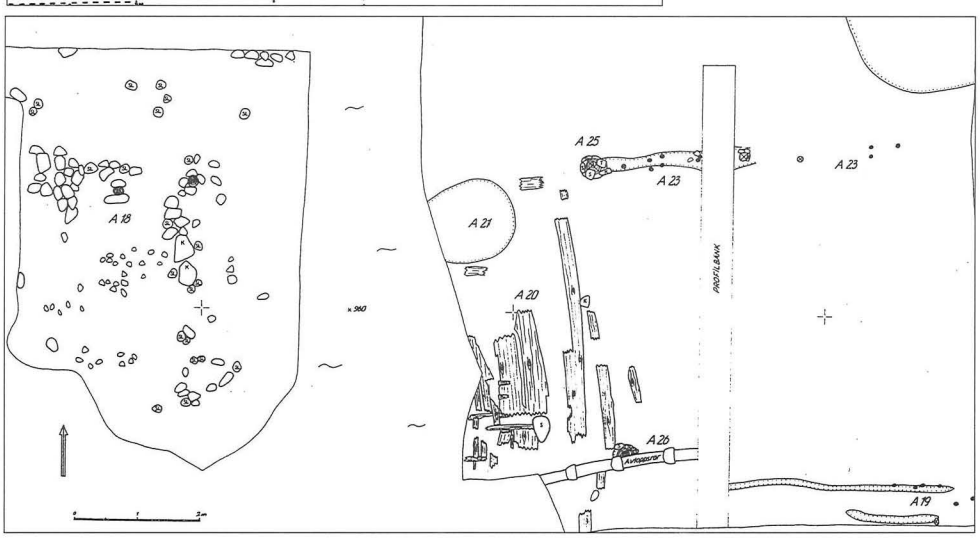

Fig 154 a-b. Kv Basfiolen under 1300-talet. Till vänster 1979 års undersökning (SAR 279) i kvarterets östra del, A3 syllstensrad, A4 stenläggning. Ritning Svensson & Syse. Nedan 1987 års undersökning (SR 171), A18 och A20 hus, A19, 23, 25 hägnader. Efter Tagesson 1996. Skala 1:160

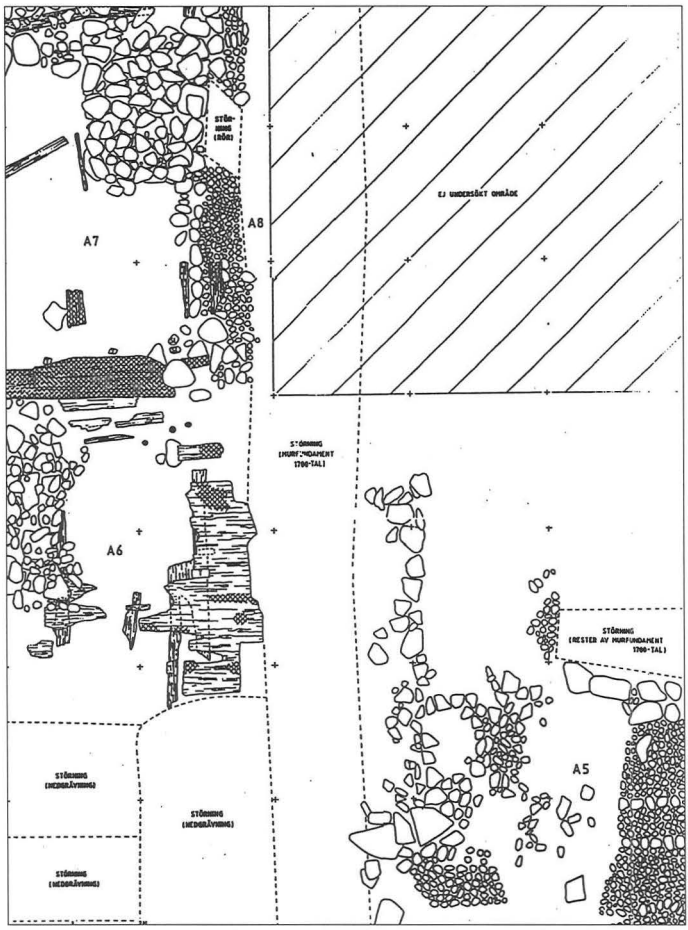

Fig 155 a-b. Kv Basfiolen under 1400-talet. Till vänster 1979 års undersökning (SAR 279) i kvarterets östra del, A5 stenläggning, A6 byggnad, A7 smedja. Ritning Svensson & Syse.
Nedan 1987 års undersökning (SR 171), A10 och 17 hus med stensyll och spisfundament, A13 gränd, A30 gårdsplan och A9 brunn.
Efter Tagesson 1996.
Skala 1:160

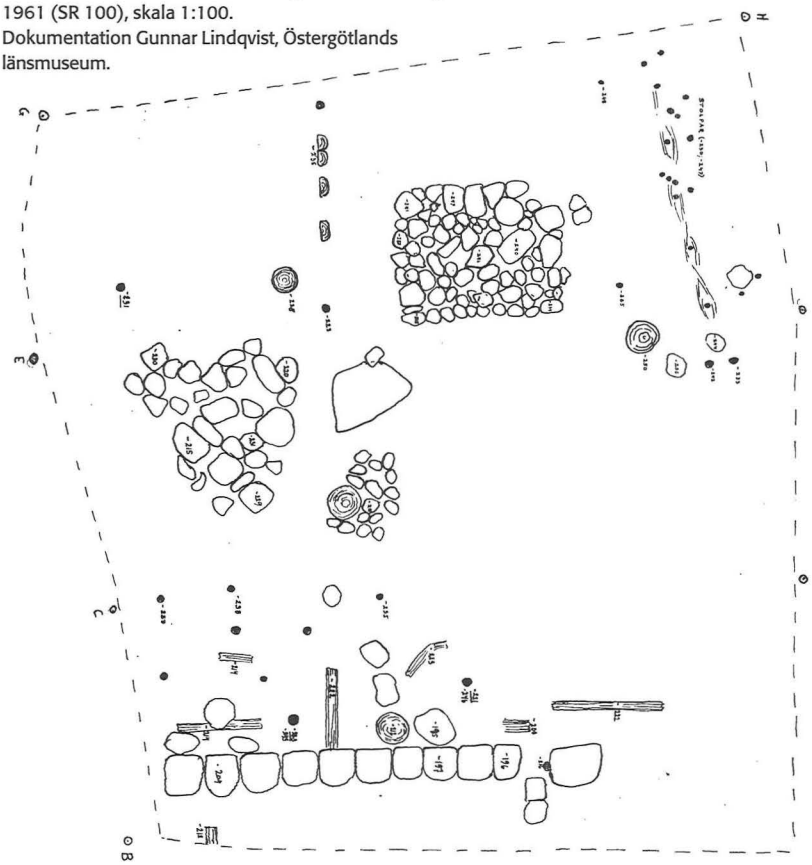
Stora torget och Holmen

Nuvarande Stora torgets södra del bestod fram till 1700-talet av ett kvarter, som i norr gränsade till torget och från 1650-talet till den nyutlagda Storgatan, i söder av Tanneforsgatan och i väster och öster av mindre gränder (fig. 150-151). På 1696 års karta finns tre tomter angivna, 149–151, och där anges att det utmed torget "äro någon krambodar".

Området nämns i flera dokument. År 1388 upplät domprosten Tord åt borgaren Hans grytomakare "den tomten som Hans Nagel sitter i den delen som bagarhuset ståndar å, sunnan torget vid Mölnogatan, å vilken tomt han själv husen äger". År 1430 förekommer ett tomtbyte mellan kronan och domprosten, då en tvärgata upptas i östra delen av Holmen, så att en förbindelse görs mellan *Möllogatan* och torget. Äldre forskare har tolkat uppgifterna så att domprostgården legat på Holmen, men en troligare tolkning är att tomterna ägdes av domprosten men har hyrts ut till hantverkare.[343]

År 1948 gjorde Anders Lindahl en arkeologisk undersökning i den mellersta tomten 150. Trähusbebyggelsen tolkades som verkstadsbyggnad och handelsbod med datering till 1600-talet. 1961 genomförde Gunnar Lindqvist en undersökning i den östra tomten 149.[344]

Fig. 156. Bebyggelse i Holmen, fas 2, 1300-talets andra hälft och 1400-talet. Arkeologisk undersökning 1961 (SR 100), skala 1:100.
Dokumentation Gunnar Lindqvist, Östergötlands länsmuseum.

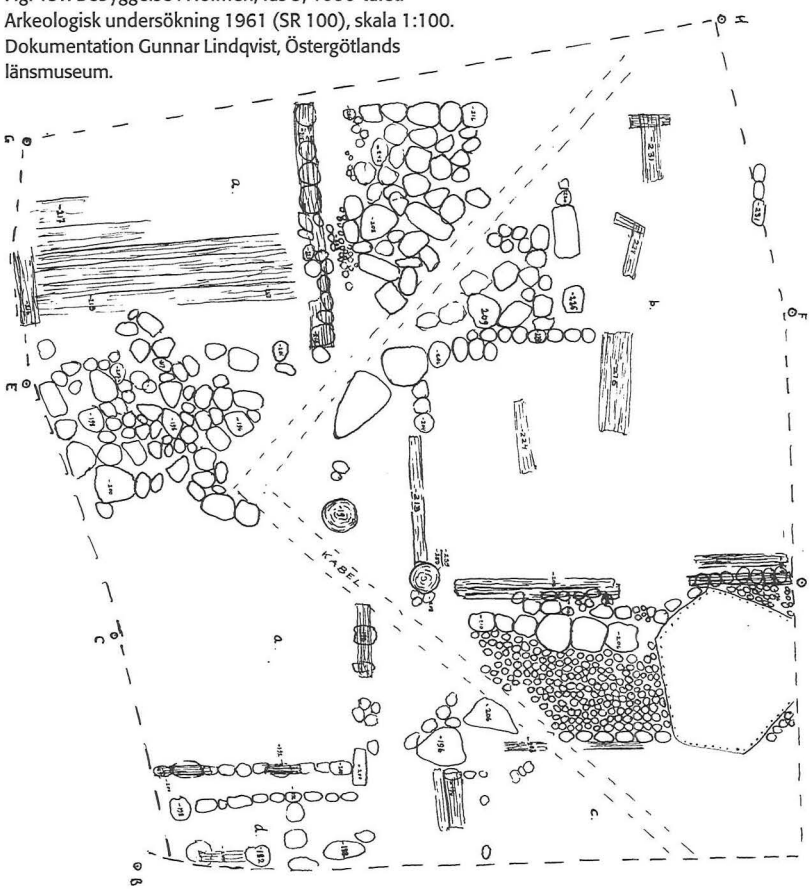
Undersökningarna ger en tämligen klar bild av bebyggelseutvecklingen i området. Ett vattendrag verkar ha runnit genom kvarterets mellersta del. Den äldsta fasen omfattar i östra delen endast kalkflislager och en hårdtrampad yta. Detta skulle kunna tolkas som en medveten planering och utfyllnad av svackor i området för en öppen platsbildning. Behuggen kalksten och en skärva äldre svartgodskeramik i skiktet daterades av Lindqvist till 1200-talet, en datering som dock får betraktas som osäker. Möjligen har vi här att göra med en utläggning för marknadsplatsen. I ett senare skede finns kulturlager med rikligt med träflis och pinnar, som kan tolkas som ett förnyat utjämnande skikt. I detta lager hittades keramik som kan dateras till 1300-talets andra hälft. I samband med detta ska även nämnas fyndet av ett mynt från 1350–60-talen i ett schakt i Storgatan, där ett tjockt kulturlager med stor sannolikhet kan sammanställas med bebyggelselämningarna i undersökningen 1960.[345]

343 13880629 (RPB 2372), 14300518b; Kraft 1975 s. 162, 205.

344 SR 102, Eriksson 1987, analys inför detta arbete år 2000.

345 SR 106, schakt S-T.

Fig. 157. Bebyggelse i Holmen, fas 3, 1600-talet. Arkeologisk undersökning 1961 (SR 100), skala 1:100. Dokumentation Gunnar Lindqvist, Östergötlands länsmuseum.

Den äldsta bebyggelsen har etablerats under 1300-talets slut eller 1400-talet och har haft en extensiv struktur. En flätverkshägnad mot öster tyder på att tomtindelningen varit genomförd vid denna tidpunkt. I schaktets södra del fanns norra sidan av en välbyggd grundmur. Slutligen har bebyggelsen fått en mycket tätare omfattning under 1600-talet, av samma karaktär som bebyggelsen i tomt 150 i 1948 års undersökning. Bebyggelsen tolkas som en "gyttrig trähusbebyggelse", i östra delen med lämningar sannolikt efter gjuteriverksamhet.

I samband med en undersökning på Stora torget 1980 kunde en del iakttagelser göras i torgets västra del. Rester efter två gator hittades, dels den gamla Storgatan, dels en mer sydlig gata som fortsatte mot sydväst, sannolikt i riktning mot Mölnogatan. I ett kulturlager som bedömdes som samtida med dessa gator hittades ett stort antal käpphål. Ett antal hittades även under den gamla Storgatan och de tolkas som rester efter hägnader eller djurfållor tillkomna under en längre tid. Invid den södra gatan och runt en närbelägen avfallsgrop fanns dubbla rader käpphål som tyder på att dessa varit hägnade med hankgärdesgård. Norr om gamla Storgatan hittades rester efter stolphål och yta med lera och träfragment, sannolikt rester efter en mindre byggnad, möjligen en torgbod. Keramikmaterialet i det samtida kulturlagret samt i avfallsgropen daterar det grovt till senmedeltid och fram till 1600-talet, då torget stenlades.[346]

Sammanfattningsvis tyder undersökningarna på Stora torget och Holmen på en annan och mer komplicerad tillkomst än som tidigare antagits. De båda vägarna i 1980 års undersökningar tolkas som äldre, dels mot väster och dels mot sydväst. Båda vägarna kan tolkas som att platsen för torget äldst utgjorde ett vägmöte för flera vägsträckningar. De påvisade kalkflislagren i 1961 års undersökning kan möjligen ses som en medveten förbindelse mellan Mölnogatan och de övriga. Rester av bebyggelselämningar norr om gamla Storgatan, liksom avfallsgropen från 1980 års undersökning antyder olika aktiviteter under medeltiden. Torgets nuvarande form, liksom bebyggelsen i Holmen, har däremot tillkommit senare, sannolikt under 1300-talets senare del eller 1400-talet.[347]

I torgets östra del låg rådhuset, som undersöktes 1980.[348]

Kv. Brevduvan

Kvarteret omfattar den medeltida stadens norra del och begränsas av Gamla Stångsgatan i väster och Ågatan i öster (fig. 159-160). Ågatan följer idag i stort sin medeltida sträckning, medan dagens Klostergatan har rätats upp i förhållande till Gamla Stångsgatan under 1700-talet. S:t Larsgatan i öster och Kungsgatan i norr tillkom först på 1800-talet.

På 1696 års karta framgår det att tomterna orienterats utmed Ågatan i söder och Gamla Stångsgatan i väster. Tomterna är långsmala med kortsidan mot respektive gata. Öster och norr om tomterna fanns åkermark fram till 1800-talet. År 1696 har gårdarna 227–229 utmed Ågatan betecknats som ladugårdar, medan tomterna 237–242 utmed Gamla Stångsgatan har varit bebyggda.

Kvarteret Brevduvan blev under slutet av 1980-talet föremål för flera arkeologiska undersökningar, framför allt en 1000 m² stor yta som undersöktes 1987 och 1989.[349] Undersökningen omfattade de västra delarna av tomt 238–239 samt norra delen av tomt 228 och 237.

---

346 SR 99, Lindahl 1949; SR 100, Lindqvist 1961.

347 Se vidare om gatorna och torget bil. 17.

348 Se bil. 8.14. För diskussion kring torget, se bil. 17.

349 SR 172, Feldt & Tagesson 1997. Kompletterande undersökningar SR 173, 185, 186, 251, 254.

Marken har brukats och ärjats redan under förhistorisk tid, med datering av träkol i ett årderspår till 400-talet e.Kr. I en andra fas har Gamla Stångsgatan anlagts, vilken kunde dokumenteras som en välbyggd gata med armering av grenar och med kalkflisbeläggning. Gatan kantades av stora stenar och ett dike, men i övrigt fanns inga spår av någon omgivande bebyggelse. Gatan har varit en del av den stora landsvägen från broövergången vid Stångebro, som fört vidare mot domkyrkan och vidare mot Skänninge. Rester efter gränsmarkerande diken finns både före och efter gatans utläggande. Under fas 3, 1300-talets första hälft har dessa dock ersatts av hägnader. Samtidigt finns tydliga tecken på att föremål förts ut på odlingsmarken, sannolikt som gödsel och avfall från centralt belägna stadsgårdar.

Den äldsta bebyggelsen etablerades under fas 4, vilket i rapporten daterats till 1300-talets mitt och andra hälft. Dateringen bygger på en datering av stengodset som dominerande godstyp, vilket möjligen kan dateras redan till 1330–40-talen eller möjligen något tidigare. Bebyggelsen bestod av byggnader på båda sidor av en samtidigt etablerad gränd. Gränden innehöll ett humöst kulturlager, med fynd av bl.a. vidjeringar. Makrofossilprov visar på En svårtolkad stolpkonstruktion kunde dokumenteras söder om gränden och en byggnad med gödselränna, tolkad som ladugård fanns norr om gränden och bebyggelsen har tolkats som extensiv och lantligt präglad.

Bebyggelsen utvecklades och förtätades i och med fas 5, daterad från 1380-talet och fram till 1400-talet. Två stadsgårdar etablerades, med

Fig. 158. Bild över bebyggelsen på den södra gården i kv. Brevduvan, vid den arkeologiska undersökningen 1987. I bildens mitt en träkällare som var belägen invid gränden. Fas 5, 1380-talet och 1400-talets första hälft. Foto Östergötlands länsmuseum.

Fig. 159. Kvarteret Brevduvan, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan, skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

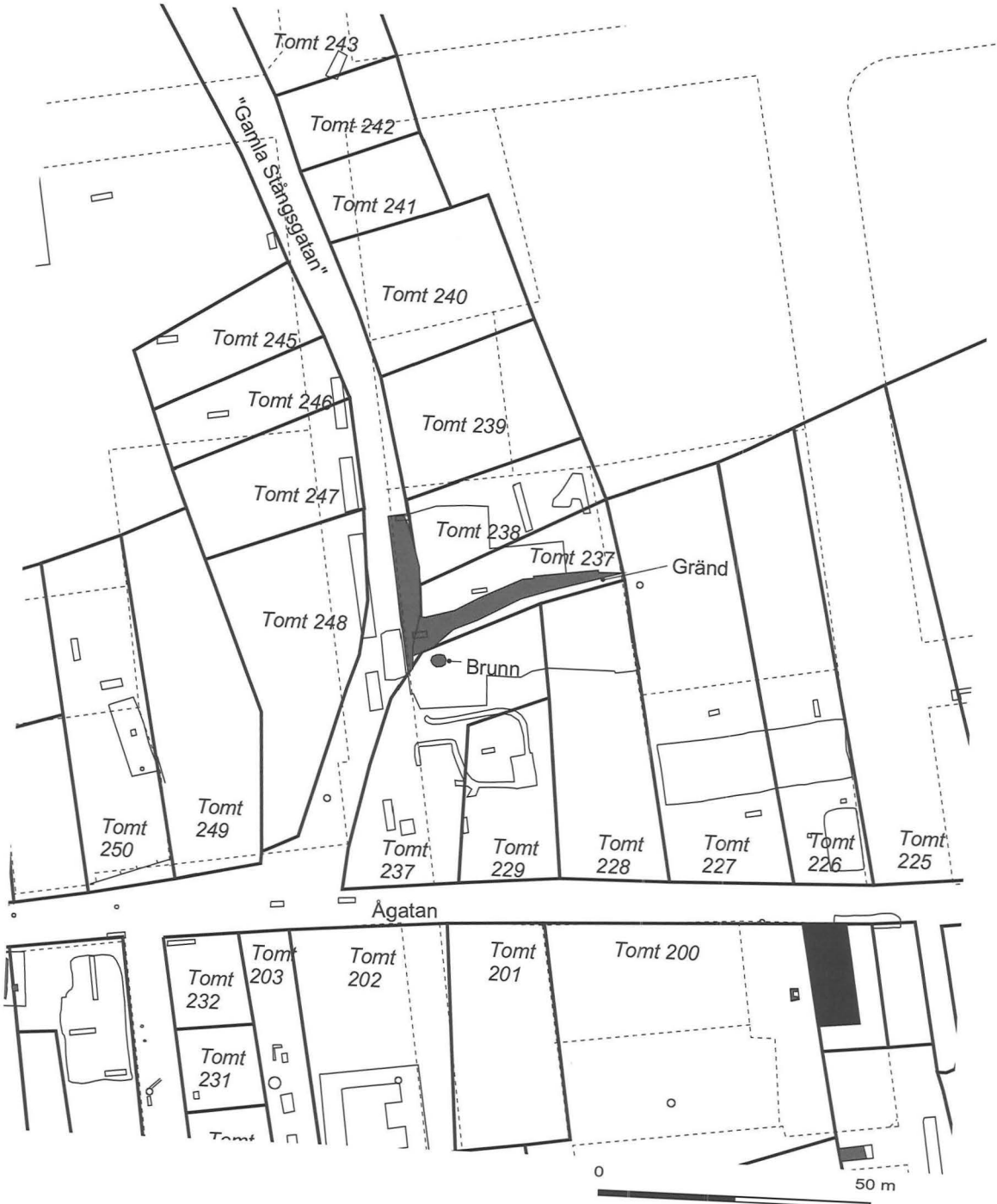

Fig. 160. Kvarteret Brevduvan, äldre byggnader (BT) mot 1696 års karta. Säkert lokaliserade byggnader (svart), gator (mörkgrå). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

bostadshus utmed gränden och ekonomibyggnader bakom. Byggnadstekniken förändrades gentemot tidigare fas genom bl.a. förekomsten av lerklädda syllstensrader och en träkällare som dendrokronologiskt daterats till 1384/85. Parallellt med detta fick både gatan och gränden nya beläggningar. Under fas 6, senare delen av 1400-talet och fram i 1500-talet, förnyades både gårdarnas bebyggelse, gatan och gränden, men inom samma bebyggelsemönster.

Gårdarna ödelades av brand, sannolikt vid 1500-talets mitt och därefter följde en period som tolkats som stagnation eller ödeläggelse. Först i fas 7 vid sekelskiftet 1600 kom gårdarna att nybebyggdas, men enligt ett helt nytt bebyggelsemönster, där gränden försvunnit och husen istället grupperats utmed Gamla Stångsgatan. Den norra gården har en tydlig kontinuitet från tidigare period men har blivit uppdelad på tomt 238 och 239 medan den södra gården endast representerats av stenlagd gårdsplan och stensatt brunn i tomt 237.[350] Genom undersökningar i nuvarande Klostergatan längre söderut har dock byggnader kunnat dokumenteras utmed Gamla Stångsgatan i hörnet av Ågatan. Dessa har dock inte kunnat dateras närmare.[351]

Ytterligare undersökningar i kvarterets södra del har visat att äldre bebyggelse saknas i tomt 226 och 227, som på 1696 års karta är orienterade utmed Ågatan.[352] Möjligen kan samma förhållande gälla för samtliga tomter utmed Ågatan, tomt 227–229, som anges som ladugårdstomter, och att dessa blivit bebyggda först under senare tid.

Undersökningen i kv. Brevduvan visar på en rad intressanta fenomen kring bebyggelsens etablering. Frågan om hur den äldsta tomtindelningen sett ut och hur den utvecklats kan dock diskuteras. Vid rapportarbetet har bebyggelsen tolkats bestå av två gårdar, norr och söder om gränden, etablerade redan under 1300-talets första hälft.

Under ett tidigare skede har området varit indelat framför allt i nord–sydlig riktning genom det stora diket, vilket sannolikt även bildat utgångspunkt för den senare anlagda gatan. Gatan tolkas som den gamla landsvägen från Stångebro och vidare västerut och bör ha fungerat även före byggandet av den stenlagda gatan under 1200-talet. Inga spår av någon föregångare kunde konstateras vid undersökningen, möjligen kan denna väg ha legat väster om undersökningsområdet. Antydan till öst–västliga ägogränser finns dock under de tidiga faserna i form av mindre diken, som i flera fall verkar ansluta till det stora diket. Under 1300-talets början dominerar trots allt de nord–sydliga ägostrukturen genom parallella hankgärdesgårdar.

De två stadsgårdarna daterade till 1300-talets första hälft har tydligt varit orienterade utmed den öst-västligt orienterade gränden, som verkar ha tillkommit vid samma tid. Den norra gården motsvarar således tomt 238 och 239 på 1696 års karta. Detta överensstämmer även väl med bebyggelsebilden på 1600-talet, där huvudbyggnaderna ändrat orientering och flyttat ut mot gatan, men där bebyggelseförändringen skett inom tomten. Sannolikt har uppdelningen mellan tomt 238 och 239 skett i fas 7 vid 1600-talets början, vilket ger en betydelsefull datering av såväl den utåtvända bebyggelsestrukturen som uppdelningen av mer regelbundna ca 10 m breda tomter med kortsidan mot gatan. Denna typ av bebyggelse har ovan kunnat konstateras vara vanlig i de

350 Den nya tomtindelningen i om fas 7 tolkas efter förnyad analys annorlunda, gränsen mellan tomt 238-239 går i gränsen mellan A2 och A105 resp. A34/81, jmf Feldt & Tagesson 1997 s. 53.

351 SR 286, SR 84 E-F.

352 SR 173, SR 254.

353 Se diskussion kap. 5.2.

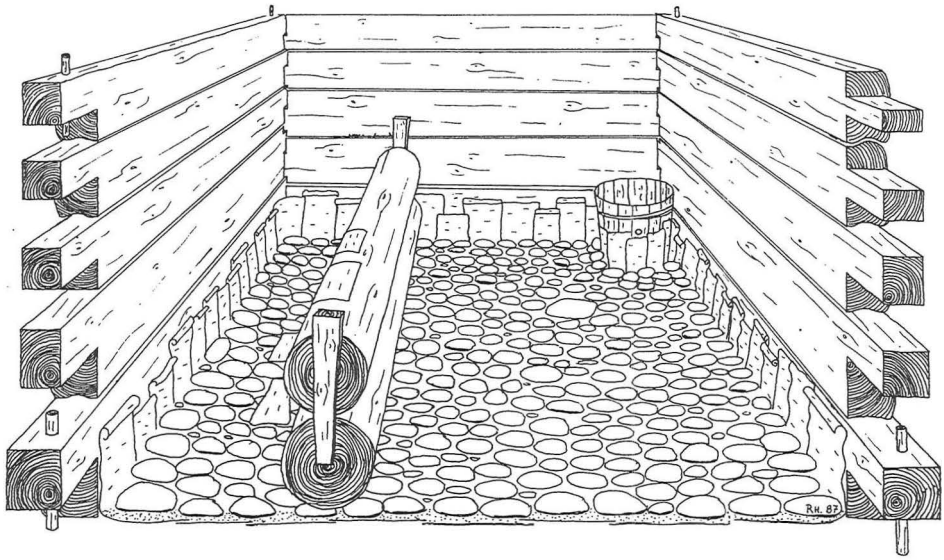

Fig. 161. Träkällare från undersökningen av den södra gården i kv. Brevduvan. Dendrodaterad till 1384/85. Teckning Rikard Hedvall.

nya områden i staden som tas i bruk under 1600-talets första hälft.[353]

Den södra gården har en mindre tydlig bebyggelsebild. Byggnadslämningar finns visserligen redan under 1300-talet, men är av oklar karaktär. Under 1400–1500-talen är bebyggelsen koncentrerad till de östra delarna av undersökningsytan, medan ytan ut mot gatan har upptagits av en mindre byggnad, latringrop och enstaka tunnor. Möjligheten av att det fanns en uppdelning i tomt 228 och 237 redan under medeltiden antyds i publikationen 1997, men spår av hägnader eller andra fysiska gränsmarkeringar saknas.

Under 1600-talet har bebyggelsen tydligt koncentrerats utmed Gamla Stångsgatan i tomt 237. En antydan till orientering ut mot gatan skedde redan under fas 6 under 1400-talets slut –1500-talet, vilket avspeglas i en mindre bygg-nadskonstruktion utmed gatan. Om området söder om gränden skulle ha varit uppdelat på två gårdar redan under medeltiden skulle det få till följd att den östligaste delen helt skulle ha blivit ödelagd i samband med bebyggelseomläggningen på 1600-talet, eftersom tomt 228 år 1696 endast anges som ladugårdstomt.

Trots att endast en mindre del av kv. Brevduvans medeltida bebyggelseområde har kunnat undersökas, verkar det dock mest sannolikt att det verkligen har rört sig om två gårdar under medeltiden som först under 1600-talet ytterligare delats upp. Grändens etablering under 1300-talet verkar vara helt avgörande för bebyggelsens utformning. Den nyupptäckta gränden har dock fortsatt österut och finns även på 1696 års karta i form av en gärdesväg. Detta skulle kunna betyda att det är fråga om en väg som fortsatt till Stångån.

Gårdarnas bebyggelse ligger helt klart orienterade utefter gränden under 1300–1500-talen med ett indraget läge i förhållande till den

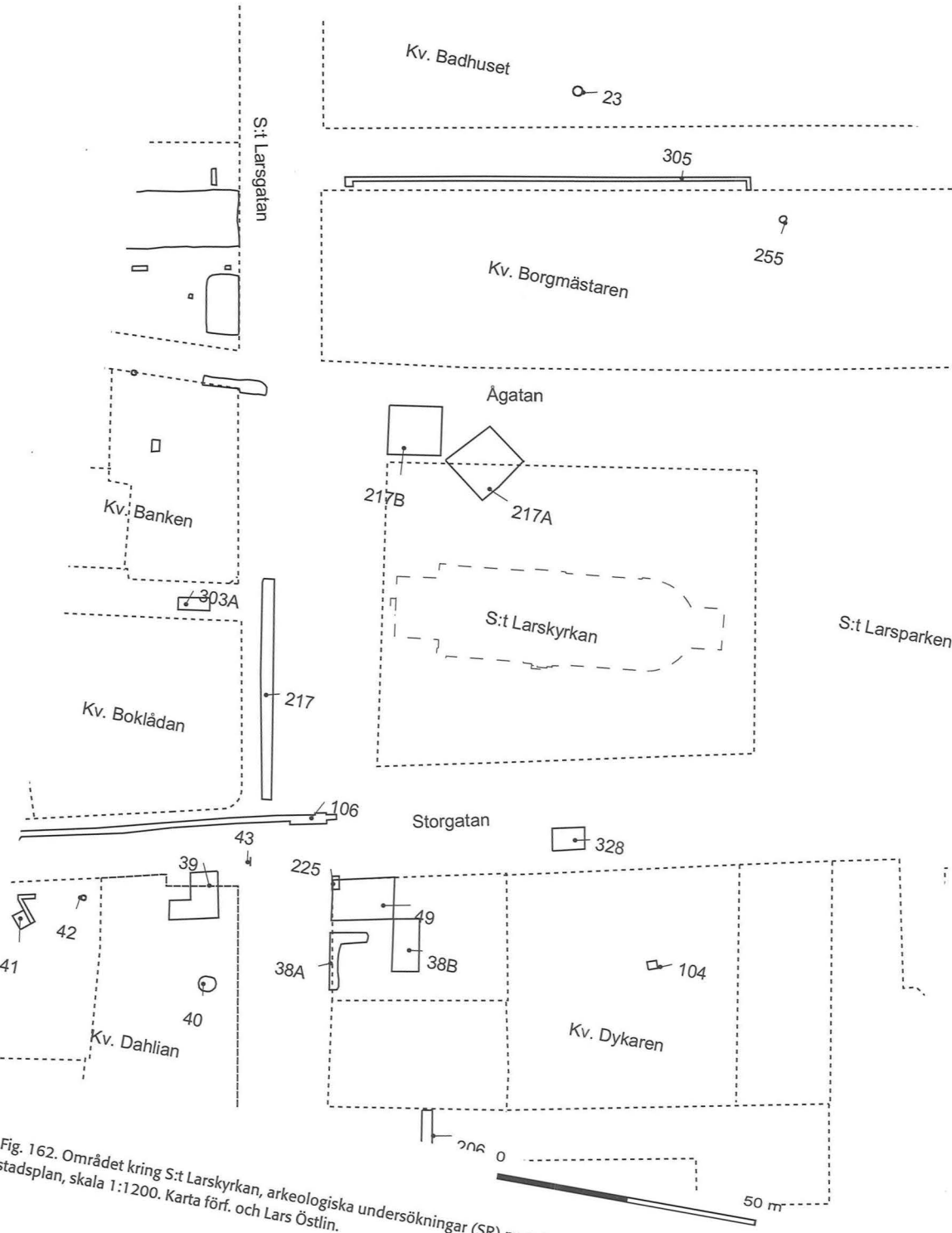

Fig. 162. Området kring S:t Larskyrkan, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan, skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

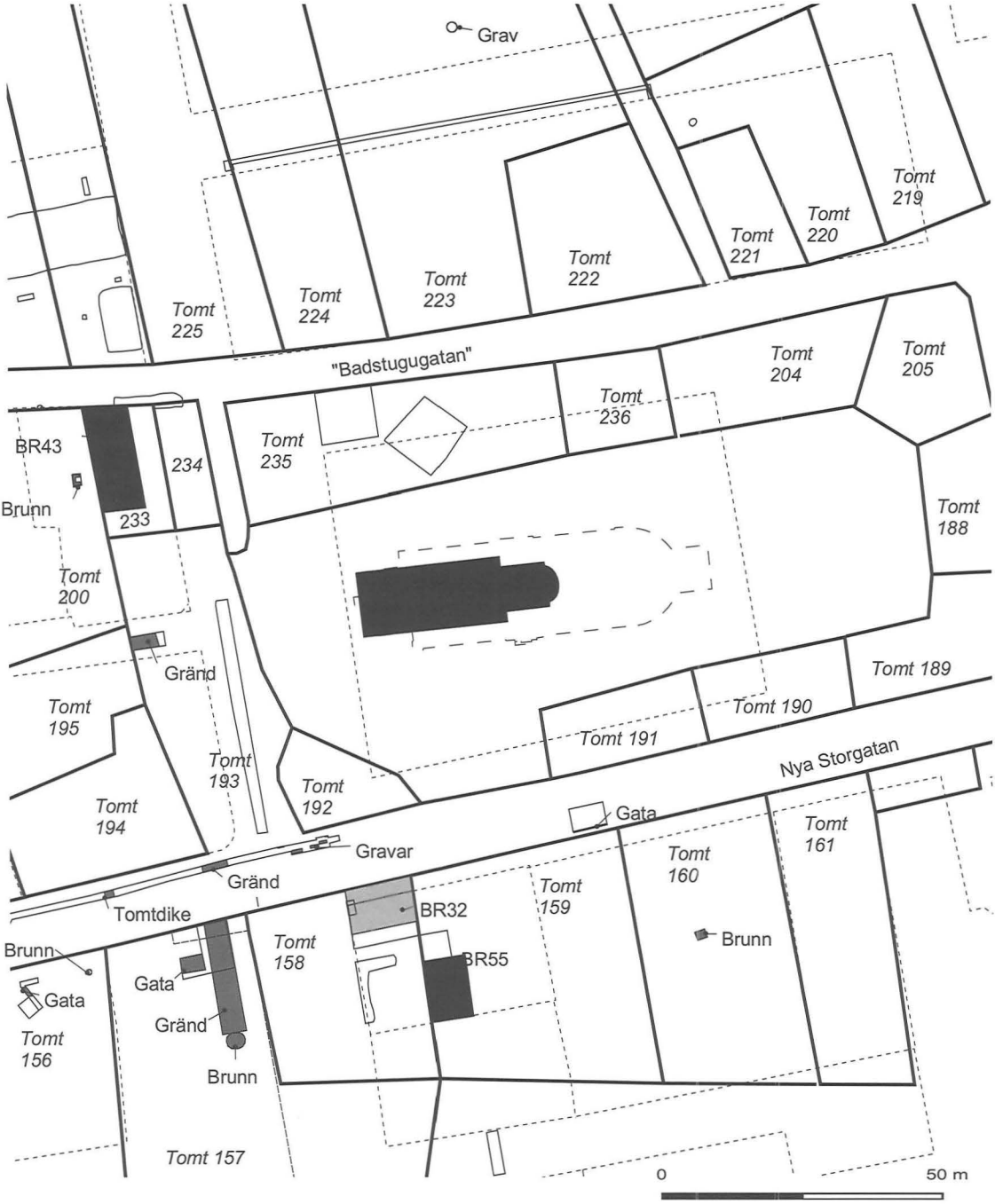

Fig. 163. Området kring S:t Larskyrkan, äldre byggnader mot 1696 års tomtkarta. Säkert lokaliserade stenhus (svarta), sannolikt läge (grå), gator (mörkgrå). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

stora landsvägen/gatan. Hur förhållandena varit utmed Ågatan går inte att säkert svara på, men undersökningar i kvarterets sydöstra del tyder på att detta område inte utnyttjats för bebyggelse.[354] Tomterna 227–229 har varit obebyggda så sent som 1696. Tomt 228's norra del upptas under medeltiden av undersökningens södra gård. Vid 1600-talet finns en tydlig omorientering inom tomt 237 mot Gamla Stångsgatan. Sammantaget visar detta att kvarterets södra del sannolikt utgjort en gård med bebyggelsen orienterad mot gränden i norr. Under 1600-talet kan en uppdelning i tomt 227–229 samt 237 ha gjorts, samtidigt som bebyggelsen inom tomt 237 omorienterades mot Gamla Stångsgatan.

Bebyggelseutvecklingen i kvarteret kan följas tämligen väl. Avgörande brytpunkter är dels den äldsta bebyggelsens etablering någon gång före mitten av 1300-talet, dels de två gårdarnas etablering med förtätning, flerfunktionalitet och ny byggnadsteknik vid 1300-talets slut, samt slutligen omorganiseringen vid 1600-talets början med nyorientering ut mot Gamla Stångsgatan. En uppdelning av de två gårdarna i fyra tomter sker möjligen i samband med detta eller under 1600-talets lopp. Det kan noteras att den andra och möjligen även den tredje brytpunkten sker inom ramen för de två gårdarna. Deras etablering tycks ske redan i samband med den äldsta bebyggelsen genom utläggandet av den öst–västligt orienterade gränden. Denna etablering representerar samtidigt ett kraftigt brott mot de tidigare nord–sydligt orienterade hägnaderna och ägogränserna.

Kv. Dahlian och S:t Lars kyrkogård

S:t Lars kyrkogård utgörs på 1696 års karta av en oregelbunden, 115 x 55 meter stor yta. Söder om Ågatan, norr om den nyutlagda Storgatan och väster om nuvarande Repslagaregatan finns ett antal tomter liggande i en krans kring kyrkogården (fig. 163). En jämförelse med 1651 års karta visar att av dessa har tomt 190 och 191 samt delar av tomt 235 nyupptagits under 1600-talets andra hälft. Kyrkogården har således minskat under denna tid och hypotetiskt skulle man kunna anta att kyrkogården ursprungligen varit betydligt större. Den lilla tomten 233 benämns "*Ste Lars kiörkes Spannemåhlsbod*" år 1696 och i andra sammanhang framgår det att det rör sig om ett gammalt stenhus som sannolikt hört till S:t Larskyrkan. Kyrkogården skulle kunna ha sträckt sig åtminstone fram till denna tomt. För vidare diskussion kring S:t Larskyrkan och kyrkogården.

Området kring S:t Larskyrkans sydvästra hörn är viktigt för förståelsen av förändringar av tomtgränser och ägoförhållanden i området. Genom ett försök att jämföra de två parallella undersökningarna i Storgatan och i kv. Dahlian från 1960 kan en skiss till tomtförändringar göras. Undersökningen i kv. Dahlian gjordes i de undre kulturlagren endast som provschakt och viktig information kan ha gått förlorad. Jämförelsen mellan de båda undersökningarna är osäker och dateringarna är problematiska.[355]

I en äldsta fas har träkistor av tidigmedeltida typ hittats i korsningen av nuvarande Storgatan och S:t Larsgatan. De har av tidigare forskare ansetts höra till en träkyrka och till en tid före stenkyrkans byggnation.[356] Strax väster om gravarna bör en äldsta kyrkogårdsbegränsning ha funnits. I profilen i Storgatan samt i äldsta fasen i kv. Dahlian fanns ett brett kalkflislager. En profildokumentation i nuvarande Borgmästaregatan visar att det rör sig om en nord–sydlig gränd i kyrkogårdens västgräns. Även mellan gränden och S:t Larskyrkan har ett större lager kalkstensflis dokumenterats som skulle kunna tolkas som en medveten beläggning, en sorts platsbildning framför västtornet.[357]Kalkflislagret bör då kunna höra till stenkyrkans byggnationsperiod, under 1100-

talet eller senare. Stratigrafiskt samtida med kalkflislagret är ett ursprungligt dike i gränsen mellan tomt 156–157, vilket tyder på en ursprunglig tomtindelning i denna del av staden. Avsaknaden av dateringar i detta skede är dock besvärande och gör tolkningarna osäkra.

I en andra fas har ett utjämnande jordlager lagts över kalkflislagret och gränden i Storgatan och kv. Dahlian. Äldre strukturer och ägogränser kan ha överlagrats. En enda skärva nästan-stengods antyder en datering till 1300–1400-talen. Möjligen samtidigt finns i kv. Dahlian rester efter en kavelbroläggning i öst–västlig sträckning, som tolkas som en äldsta föregångare till Storgatan och som ödelagts av en brand. Denna träbroläggning har även iakttagits vid en undersökning i västra delen av kv. Dahlian, SR 41, och kan tolkas som den vid senmedeltiden omtalade *Larenzagatan*, föregångaren till Storgatan.[358]

I fas 3 har en nord–sydlig struktur åter etablerats i form av en gränd, av samma material som gränden i Borgmästaregatan, belägen i tomtgränsen mellan tomt 193–194 i norr och tomt 157–158 i söder. Väster om gränden fanns i schaktet i Storgatan anläggningar som kan tolkas som bebyggelserester tillhörande tomt 194, vilket är de äldsta i området. Gränden har i söder lett fram till en brunn, som Lindahl har velat tolka som en allmän brunn. Stenläggningen överlagras av ett brandlager och genom fyndmaterialet har Lindahl velat datera denna brand till 1500-talet. Det rör sig om en armborstpil och två skärvor stengods av Siegburg-typ, som dock snarast antyder en datering till 1400-talet.

Etableringen av den äldsta bebyggelsen och den återuppståndna gränden och nord–sydliga tomtstrukturen kan således förmodligen dateras till 1300–1400-talen. Möjligen har det även skett en etablering av tomt 193 i den gamla kyrkogårdens västra del vid denna tid. Stenläggningen/gränden har senare ersatts av en yngsta stenläggning, bestående av kullerstensläggning med två korsande rännor och borgmästarstenar. Lindahl har tolkat stenläggningen som två korsande gator med dubbla körbanor, dvs en öst-västlig gata och en nord-sydlig gränd, som ersattes av den nuvarande Storgatan under 1650-talet (se fig. 130). Den nord-sydliga gränden återfinns dock i schaktet i Storgatan med endast en körbana. Det är oklart hur dessa stenläggningar ska tolkas, möjligen är det fråga om både gata och gränd med angränsande gårdsytor.

Sammantaget visar det på att den äldsta kyrkogården haft en större utbredning än senare och omfattat även den senare tomt 193. Ågatan har tidigare tolkats som en ursprunglig gata som i så fall skulle ha kunnat utgöra kyrkogårdens nordgräns. Om detta är riktigt kan den byggnad som 1696 anges som kyrkans spannmålsbod, tomt 233, ha legat i kyrkogårdens nordvästra hörn. En enstaka grav med träkista i kv. Badhuset har ett märkligt läge, långt norr om Ågatan. Hur detta ska förklaras är oklart, men av armställningen att döma är graven inte tidigmedeltida.[359] Var gränsen i söder gått är oklart, men den har minst omfattat gravarna i nuvarande Storgatan.

Kyrkogårdens funktion kan delvis ha förändrats redan i samband med stenkyrkans uppförande på 1100-talet, genom tillkomsten av ett kalkflislager som påträffats på flera ställen väster, sydväst och nordväst om tornet. Det kan

354 SR 165C-G, 173, 254.

355 SR 39 Lindahl 1960, SR 105 Lindqvist 1960.

356 Jmf ovan kap. 4.3, Zachrisson 1958.

357 SR 303A, Persson 1999; SR 89 Lindqvist 1957, se även diskussion i bil. 4.

358 Se diskussion i bil. 7.

359 SR 23, endast foto av Cnattingius i ÖLMs arkiv, se vidare diskussion i bil. .4.

antingen röra sig om en gatubeläggning eller en platsbildning framför tornet. Dessa strukturer verkar ha medvetet överlagrats av ett kulturjordslager i kv. Dahlian och möjligen har den äldsta öst–västliga gatan i form av en kavelbroläggning upptagits under 1300–1400-talen. Sannolikt vid samma tid har tomt 193 etablerats och kyrkogården krympt, parallellt med att en nord–sydlig gränd åter etablerades i gränsen mellan tomt 193–194 och den äldsta påvisade bebyggelsen uppträder i området. Denna struktur har sedan förnyats flera gånger genom tillkomsten av två nivåer med stenläggningar och existerat fram till den nuvarande Storgatans utläggande på 1650-talet.

Kv. Dykaren (Stangabergsgården)

Söder om S:t Larskyrkan fanns vid 1600-talets mitt den s.k. Västerbygården (fig. 162-163). Gården var den enda i området vid denna tid och har haft ansenlig storlek. Den ägdes av Gustaf och Carl Persson till Säby (Bjärka Säby) av släkten Natt och Dag. År 1652 såldes gården till borgmästaren Göran Dyk och 1665 avsöndrades den östra delen. Väster om Västerbygården fanns vid samma tid "två små stuvor" som ägdes av Catharina Bielke. Den sistnämnda motsvaras på 1696 års karta av tomt 158, medan den gamla Västerbygården var uppdelad på tomt 159 och 160. Tomt 161 och 162 har upptagits först under 1600-talets andra hälft.[360]

Gården kallades under medeltiden för Stangabergsgården och är känd under detta namn tidigast 1440, i ett dokument angående försäljning av en gård i Linköping söder om S:t Larskyrkan och *mellan Stangabergsgården och Klockaregården*. Stangabergsgården ägdes senare av Ingrid Karlsdotter i Broby, änka efter Laghe Dus, som 1480 skänkte gården till sitt instiftade prebende S:t Erasmus. [361] Prebendet indrogs efter reformationen till kronan, men Ingrid Karlsdotters ättlingar återfick gården 1534. Den gick sedan i arv till Måns Johansson (Natt och Dag), vars barnbarns barnbarn var de ovan nämnda bröderna Persson.

Namnet Stangaberg är förknippat med fogden Nils i Stång och hans son Staffan Stangenberg. Den ovan nämnda fru Ingrid var ättling till Staffan Stangenberg, som sannolikt tagit sitt namn efter gården. Fadern Nils i Stång var byfogde och genom sitt tillnamn knutet till kungsgården Stång. Gården Stång har tidigare behandlats i kap. 3, där det framgick att tidigare forskare hävdat att kungsgården bör ha legat nära Stångebro, på östra sidan av Stångån. Gården Stång finns dock nämnd i källorna först 1328 (*curia regia Staang*) och har bytts bort 1381 till biskopen. År 1365 omtalas en åker sydöst om S:t Lars kyrkogårdshörn, mellan Nils i Stångs åkrar och en annan åker. Detta skulle kunna tolkas som att redan Nils i Stång bott på Stangabergsgården. Förhållandet mellan kungsgården Stång och Stangabergsgården är oklart, men hypotetiskt skulle den senare kunna vara en del av huvudgården som flyttat till västra sidan Stångån, möjligen redan i samband med kyrkans etablering i området.[362]

Ytterst litet arkeologiska undersökningar har gjorts i kvarteret, eftersom tomterna kom att nybyggas redan 1945 och 1950. Inom tomt 160 har dock en knuttimrad brunn hittats och inom tomt 159 finns uppgifter om en gammal "badstuva" som klarade sig i branden år 1700 (BR 55). Från tomt 158 finns en odaterad uppmätning av en tvårummig källare som anges ligga i nuvarande korsningen Storgatan och S:t Larsgatan (BR 32). På samma tomt kunde brandlager och kullerstensläggning iakttas i samband med nybyggnationen.[363]

Genom det skriftliga källmaterialet kan således en större gård lokaliseras till kvarteret söder om S:t Larskyrkan. Det ringa arkeologiska materialet i form av träbrunn och stenhus kan

möjligen föras tillbaka till medeltiden, även om dateringarna är osäkra. Med stor sannolikhet kan den medeltida Stangabergsgården identifieras med denna gård, medan de äldsta bebyggelselämningarna på gården möjligen skulle kunna sättas i samband med S:t Erasmus residensgård från 1400-talets slut.

Kv. Eolus och kv. Abboten

Det nuvarande kv. Eolus omfattar en större yta mellan Storgatan och Nygatan, Apotekaregatan och Läroverksgatan (fig. 164–165). På 1696 års karta består området av gårdarna 32 och 33, åtskilda av en smal gränd. Läroverksgatan i väster har tillkommit först senare och tomt 33 angränsade direkt till tomt 34 och 35. I Apotekaregatan har sannolikt funnits en äldre gränd, som dock inte finns med på 1651 års karta, men på 1696 års regleringsplan. I norr har Storgatan dragits fram genom de båda gårdarnas norra del på 1650-talet. Den gamla Storgatan gick enligt 1651 års karta genom nuvarande kv. Abboten, vilket betyder att tomt 32 och 33 även omfattade delar av tomt 18 och 19 före 1650-talet. Tomterna begränsas i söder av S:t Korsgatan, den medeltida Sandgatan.

Hypotetiskt utgör de två tomterna två medeltida stadsgårdar, åtskilda av en mindre gränd och som sträckt sig mellan två huvudgator. Tidigare har S:t Korsgatan antagits vara något senare än den gamla Storgatan. Arkeologiskt är det främst de två stenbyggnaderna som fångat uppmärksamheten. Stenhusgården på tomt 33 (BR 7) är fortfarande ett markant inslag i stadsbilden och ger genom sin sneda placering en påminnelse om den äldre Storgatans orientering. Den smala gränden finns återskapad som gångväg. Området har berörts av några mindre arkeologiska undersökningar under 1960- och 80-talen, men de två gårdarna i kv. Eolus kan ändå i stora drag rekonstrueras. Genom en analys av framför allt stratigrafin i ett schakt i Storgatan kan kulturlagerbilden och den relativa kronologin rekonstrueras.[364]

Av allt att döma verkar den östra gården vara tidigast bebyggd, vilket kultur- och brandlager i botten på profilen tyder på. Längst i öster finns rester av en kalkflisbeläggning, vilken skulle kunna tolkas som en äldsta gränd och tomtgräns, föregångare till Apotekaregatan.[365] Tomtens begränsning mot öster är på kartan rakt nord–sydlig men sannolikt en produkt av 1600-talets stadsplanering och har tidigare sannolikt haft en mer NNV–SSO orientering. Den västra begränsningen kan ha utgjorts av 1696 års gräns mot tomterna 34 och 35, vilken i övrigt stämmer med tomtens orientering.

I en andra fas finns ytterligare utfyllnadslager och brandlager som tyder på en viss aktivitet, främst dokumenterade i den östra tomten genom schaktet i Storgatan.[366] När gården har etablerats är oklart, men den lilla källaren i gårdens västra del har stilistiskt daterats till 1200-talets andra hälft eller 1300-talets första hälft (BR 8). Källaren är belägen i tomtens västra del utmed gränden. Mellan tomt 32 och 33 finns i schaktet i Storgatan samt i ett schakt i gränden rester av en liten stenläggning som kan tolkas som äldsta grändnivå. Den är stratigrafiskt äldre än stenhuset BR 7 och kan genom fynd av en skärva nästan-stengods dateras till 1300-talet.[367]

---

360 Kugelberg 1973–75 s. 333 ff., 328 ff.

361 Perg brev 14/10 1480; G Carlsson 1951 s. 7 ff.

362 DS 2681; perg brev 13810127a; DS 7218. Se vidare diskussion i kap 5.

363 SR 104; SR 38B; BR 32 (SR 49) och SR 38A.

364 SR 170, rapport Tagesson 1986 i ÖLM:s arkiv

365 SR 170, lager 91.

366 SR 170, brandlager 53 o. 77.

367 SR 170 lager 23; SR 160E 3.

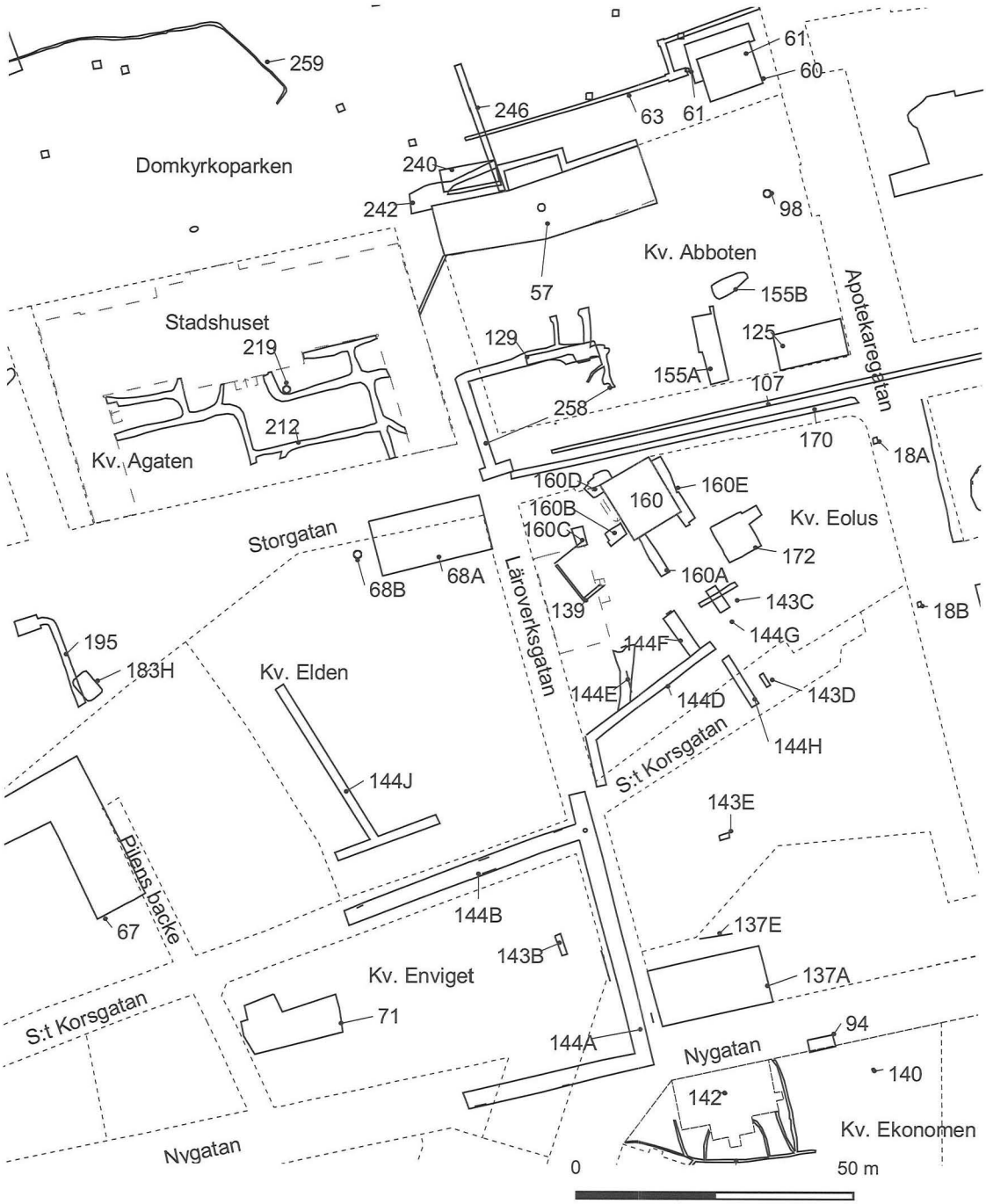

Fig. 164. Kv. Abboten och Eolus, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

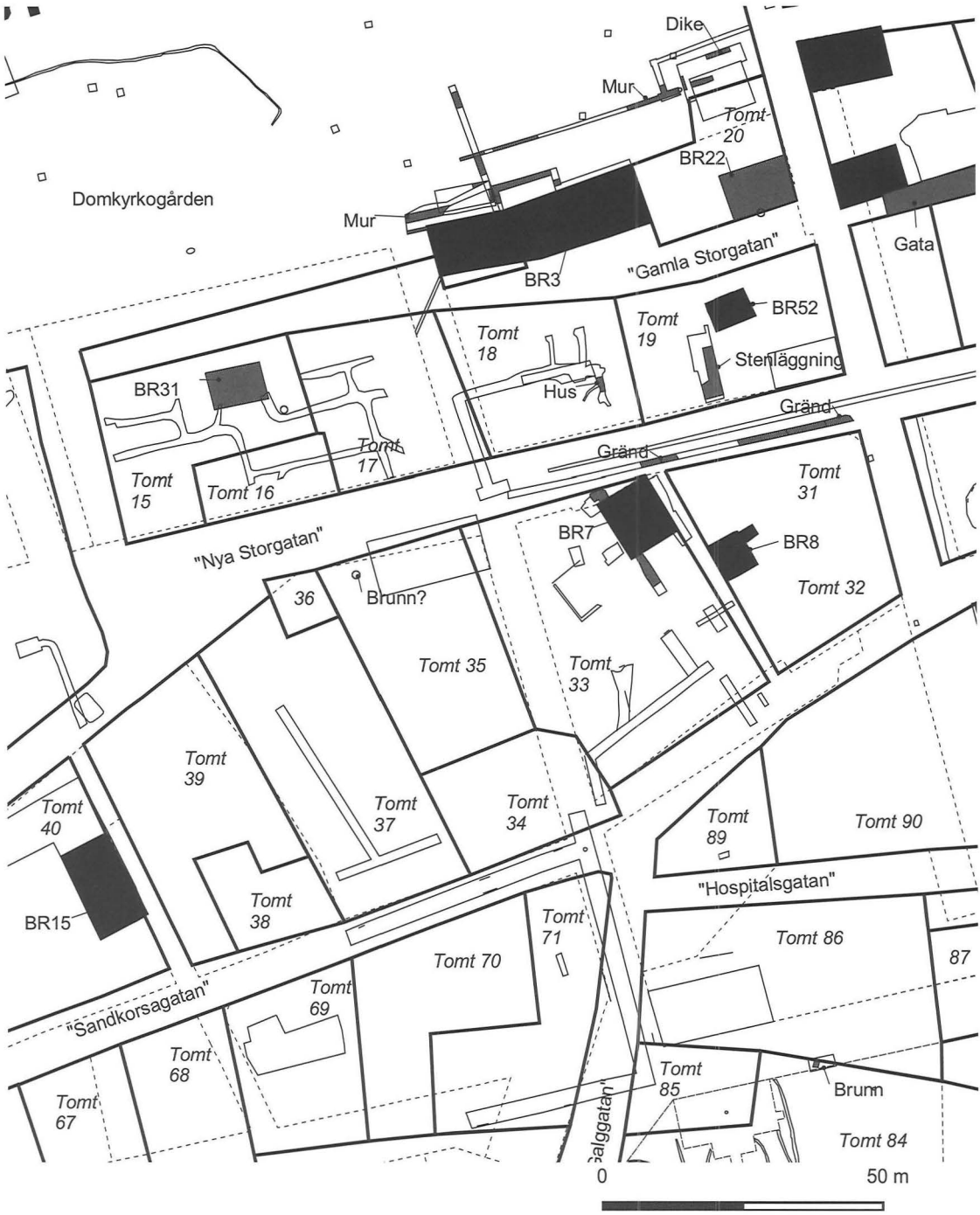

Fig 165. Kv. Abboten och kv. Eolus, äldre byggnader (BR) mot 1696 års karta. Säkert lokaliserade byggnader (svarta), förmodat läge (grå), gator (mörkgrå). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

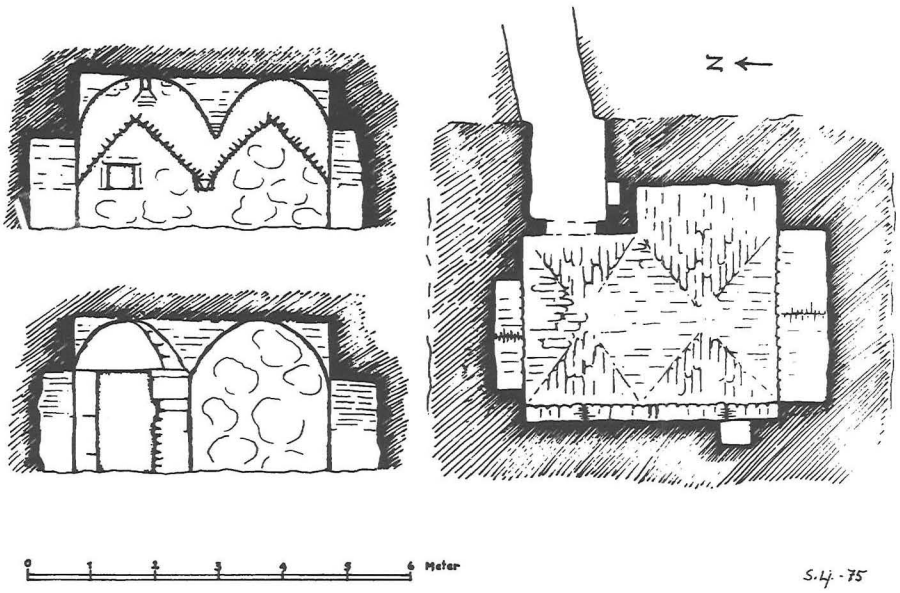

Fig. 166. Stenkällaren i kv. Eolus, BR 8, från 1200- eller 1300-talet. Uppmätning av S. Ljungstedt.

Den högmedeltida stenkällaren BR 8 har ett tillbakadraget läge, ca 40 m från den gamla Storgatan. Runtomkring bör naturligtvis ytterligare byggnader och anläggningar ha funnits under denna tid, vilket bl.a. brandlager i profilen genom Storgatan visar på. Samtidigt kan bebyggelsestrukturen ha varit så gles att bebyggelsen svårligen kan lokaliseras genom den typ av begränsade undersökningar som här har genomförts.

I en tredje fas byggdes stenhuset BR 7 och samtidigt har en ny nivå av tvärgränden tillkommit. Stenhuset har kunnat dateras till 1400-talets första hälft genom myntfynd i golvet.[368] I området runt det senare stenhuset har även iakttagits rester av en gårdsläggning, längre mot väster endast en hårdtrampad yta. Från samma tid har ett trähus dokumenterats som låg utmed gränden på tomt 32.[369] Uppdelningen i de två gårdarna har uppenbarligen tillkommit tidigare, sannolikt redan på 1300-talet, men det är först vid 1400-talets början som tomt 33 fått någon mer påtaglig bebyggelse.

Även det nya stenhuset har ett indraget läge från Storgatan och ingången till den nya gården har gått genom ett portvalv i husets södra del. Tillträdet till gården har således skett från gränden och av portvalvet att döma bör stora delar av tomtgränsen mot gränden ha upptagits av bebyggelse alternativt ett plank eller liknande som tvingat infarten in till portvalvet. Ytterligare information om tomterna

368 F64 mynt daterat 1420–40

369 SR 160, rapport Anders Lindahl 1964 i ÖLM:s arkiv, SR 170 gränden A4 och huset A1.

370 SR 155, 170

371 SR 160 och 139, SR 258, SR 143C och 144C-D.

372 Se bil.11

finns i en undersökning 1984 i den gamla tomtens norra del, tomt 19. I schakt SR 155B dokumenterades en mur, som sannolikt utgjort delar av ett stenhus eller stenkällare, BR 52. Dess sneda läge antyder en orientering efter den gamla Storgatans äldsta sträckning, såsom den framträder på 1651 års karta. Sydväst om denna hittades i schakt SR 155A en kullerstensläggning och i anslutning till denna brandrester som kan tolkas som bebyggelserester. Stenläggningen kan sammanställas med liknande stenläggning i schaktet från 1986 i Storgatan, vilket tyder på en omfattande stenläggning i tomtens mellersta del. I tomtens västra del har trähuset utmed gränden förnyats vid ett senare tillfälle och samtidigt har delar av stenläggningen lagts om.[370] Ytterligare en stenkällare inom tomt 19 är orienterad efter den nya Storgatan och sannolikt tillkommen tidigast 1600-talets mitt (BR 23).

I tomt 33 har byggnadsrester hittats dels söder om stenhuset och dels på gårdens västra del. Dessa verkar dock vara sena och spåren av den senmedeltida trähusbebyggelsen är här mindre påtaglig. I tomtens norra del, inom den senare tomt 18, har hittats rester av den äldsta Storgatan samt delar av en byggnad som legat direkt söder om Storgatan och väster om gränden, med möjlig datering till senmedeltid. I tomt 33:s södra del har framkommit brandlager, gödsellager, latringrop och rester av en hägnad mot tomt 36. Keramikfynd daterar dessa kulturlager till 1400–1500-talen.[371]

Dateringen av gårdarnas tillkomst och utveckling är osäker. Någorlunda fasta hållpunkter utgör det äldsta stenhuset som daterats stilistiskt till perioden 1250–1350, medan det yngre stenhuset har daterats arkeologiskt till 1400-talets början. Tomtuppdelningen är sannolikt ursprunglig, den äldsta gränden har daterats till 1300-talet, alltså möjligen samtida med stenhuset BR 8. Den östra delen av området verkar ha varit mest intensivt utnyttjat och denna olikhet mellan tomterna tycks leva kvar även efter att det nya stenhuset tillkommit. I tomt 32 genomfördes under 1400–1500-talen en viss förnyelse i form av nytt golv i ett trähus och ny stenläggning, förändringar som visar på en successiv förnyelse men med den övergripande strukturen intakt. Något liknande har inte kunnat iakttas i tomt 33, vilket möjligen kan bero på bristande källmaterial.

Tomterna har under en period sannolikt utgjort residensgårdar, tomt 33 har tillhört S:t Andreas kanonikat, tomt 32 har sannolikt hört till ett icke identifierat prebende, se diskussion bil.6.

Kv. Epåletten

Kvarteret begränsades på 1600-talskartorna av S:t Korsgatan i norr (idag Torggatan) och en gata i söder som under efterreformatorisk tid kallades Hospitalsgatan. Ytterst få arkeologiska undersökningar har gjorts i kvarteret, men två stenhus har legat ut mot gatan i norr inom tomt 91 och 92. Ytterligare ett stenhus har legat indraget på gården tomt 94. Slutligen har tomt 95 upptagits av en gård som kan identifieras med den medeltida Helgeandsgården, se bil.11.

Stenhusens läge tyder på att åtminstone tomterna 91–95 är medeltida. Möjligen har tomt 93 och 94 ursprungligen utgjort en tomt som senare delats i två, med stenhuset liggande i tomtgränsen. Ingenting är känt om gårdarnas etablering eller vidare utveckling, men Helgeandsgårdens etablering på 1340-talet antyder dock att tomterna etablerades under 1300-talets första hälft.

Tomterna har sannolikt ingått i residensgårdar, tomt 90 S:ta Birgittas prebende, tomt 91-92 sannolikt S:t Bartolomei prebende, tomt 93-94 sannolikt S:t Eriks prebende, medan tomt 95 omfattat Helgeandsgården.[372]

I kvarterets södra del gjordes en undersök-

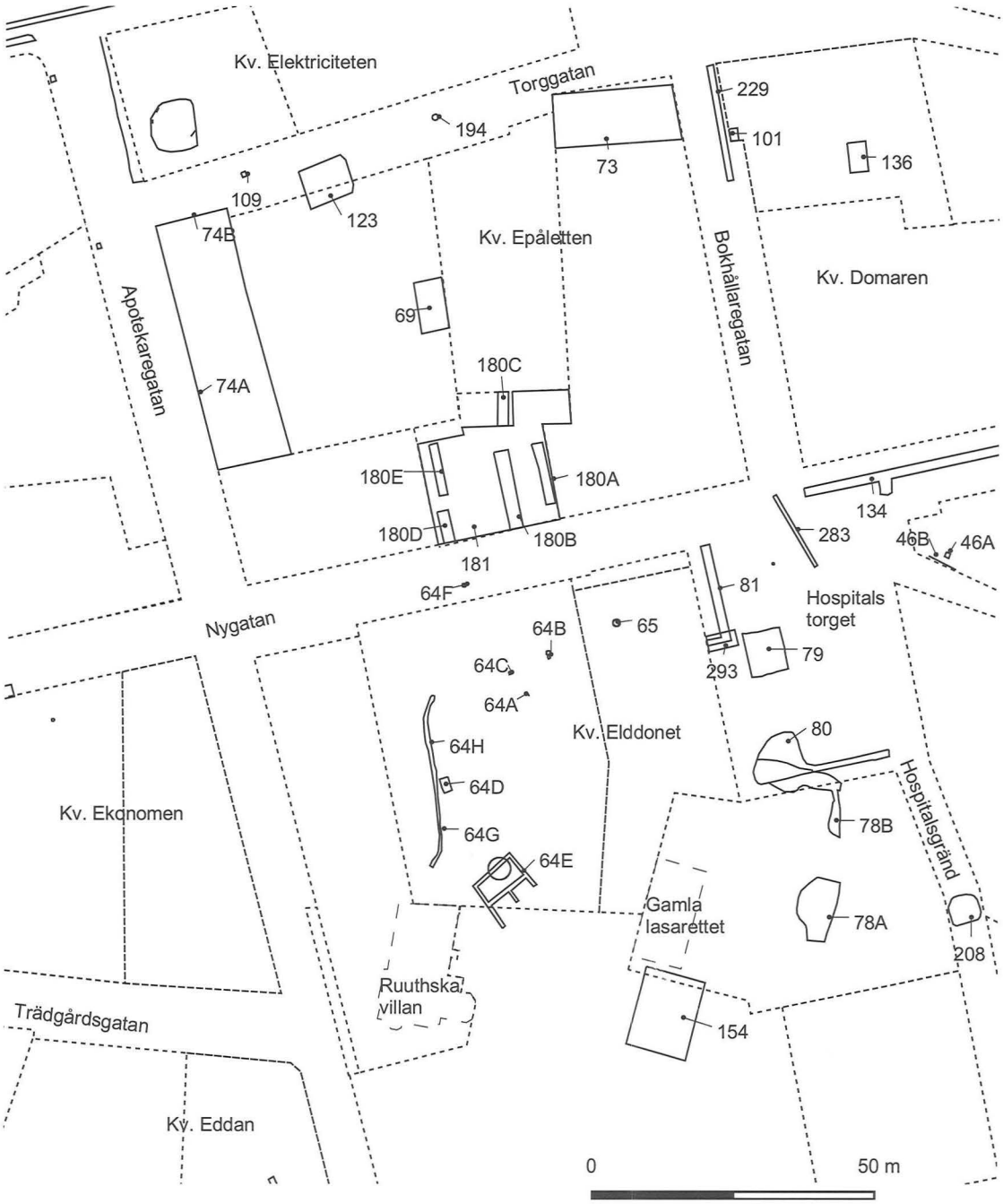

Fig 167. Kv. Epåletten, kv. Elddonet och Hospitalstorget. Arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan. Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

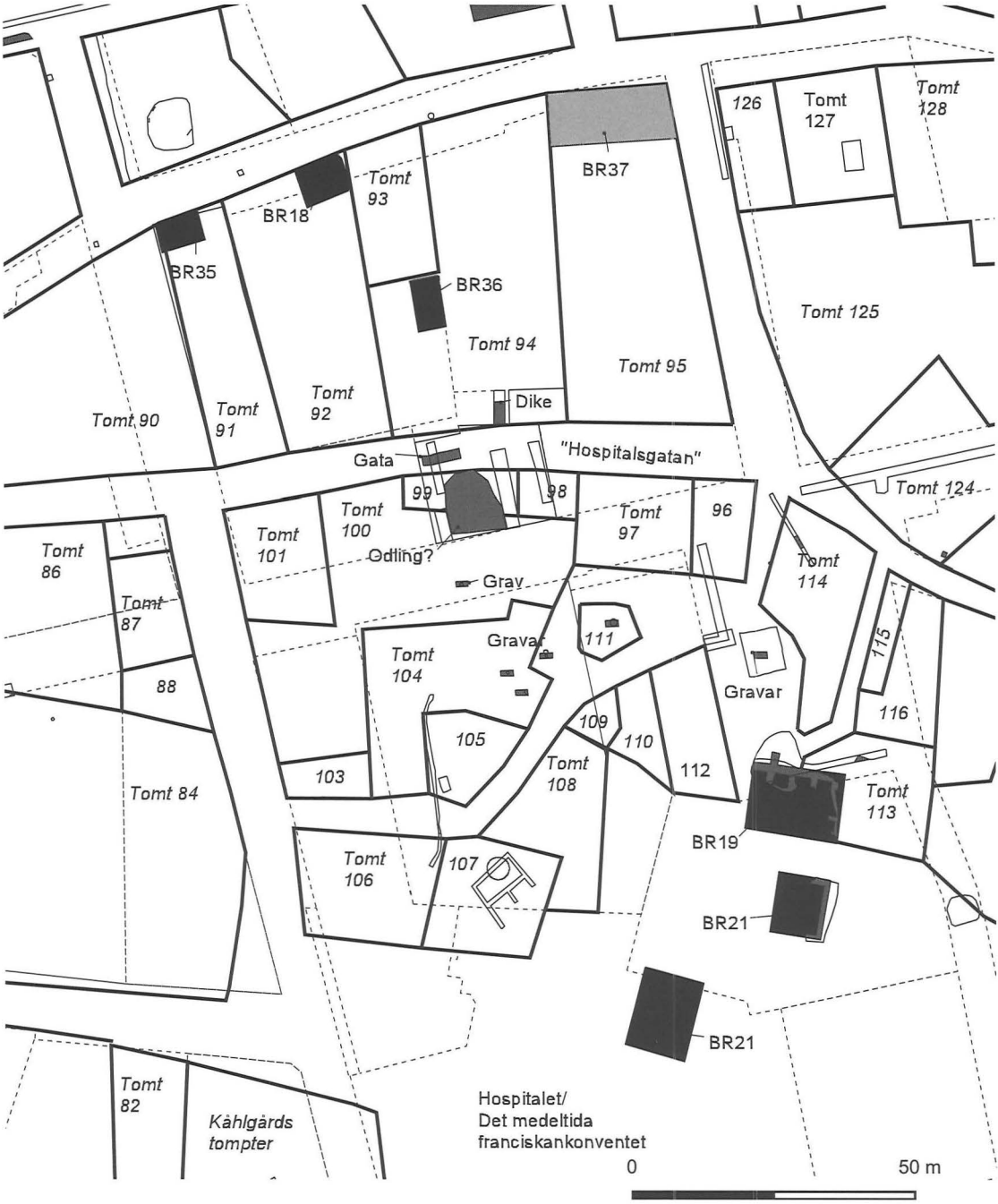
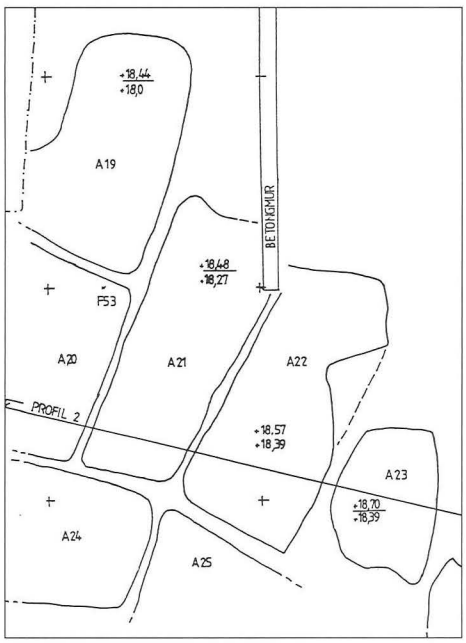

Fig 168. Kv. Epåletten, kv. Elddonet och Hospitalstorget. Äldre byggnader (BR) mot tomtkartan 1696. Säkert lokaliserade byggnader (svart), förmodat läge (grått), gator och andra anläggningar (mörkgrå). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

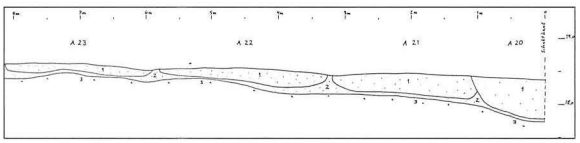

Fig. 169–170. I samband med den arkeologiska undersökningen i kv. Epåletten 1988 hittades grunda bassängliknande nedgrävningar i schaktets botten. De kunde dateras till medeltiden och kan möjligen vara rester efter odlingsverksamhet. Plan till höger, profil ovan. Efter Tagesson 1988

ning 1988, som omfattade främst tomt 98–100 och Hospitalsgatan enligt 1696 års karta. I förundersökningsschaktet (SR 180C) norr om Hospitalsgatan hittades ett 3–4 m brett dike, i vars fyllning en skärva nästan-stengods hittades, vilket antyder en datering till 1300–1400-talen. Hospitalsgatans medeltida sträckning kunde dokumenteras liksom rester av grunda, i det närmaste rektangulära bassängformade nedgrävningar i områdets södra del. Dessa kunde dateras genom en skärva stengods till senmedeltid och har försiktigtvis tolkats som rester efter trädgårdsodling (?). Rester av bebyggelselämningar kunde dateras till 1600-talet. Tomt 98-99 var ladugårdar enligt 1696 års karta, medan tomt 100 utgjordes av Jöns Nilssons gård.

Undersökningsytan tolkas som franciskankonventets norra del, vilken under 1600-talet kom att bebyggas. Diket norr om gatan tolkas som ett större begränsningsdike, möjligen som en ursprunglig begränsning av konventsområdet. Detta skulle i så fall understryka att Hospitalsgatan är sekundär, vilket tidigare har antytts. Alternativt har diket begränsat tomt 94 mot gatan.[373]

Hospitalstorget, kv. Elddonet och Bastuplan

På 1651 års karta upptas stadens södra del av hospitalsområdet, som begränsades av Hospitalsgatan i norr, Apotekaregatan i väster och Trädgårdsgatan i söder (fig. 168, 172). Till området ledde två gator, från norr och från väster. 1696 års karta är mer detaljerad, där det framgår att hospitalet med sin kyrka låg i södra delen av detta område, medan den norra upptogs av ett gytter av små och oregelbundna tomter, vilka uppkommit spontant under 1600-talet.

Områdets äldsta historia har varit oklar i tidigare forskning. De flesta har haft uppfattningen att helgeandsgården även omfattat det senare hospitalsområdet, vilket dock är felaktigt. I en artikel har undertecknad visat att franciskankonventet istället har varit beläget i detta område.[374]

Hospitalet har tillkommit efter reformationen, sannolikt genom att Gustav Vasa omvandlade den närbelägna helgeandsgården och franciskankonventet till en gemensam institution. Från 1571 inrymdes en hospitalskyrka tillsammans med sjukstuga och kök i ett gammalt stenhus, beläget söder om nuvarande Hospitalstorget. År 1632 finns en förteckning över

hospitalets byggnader, där det nämns att en sjukstuga varit inredd i kyrkans södra del med mellanvägg men med fönster in mot kyrkan. Dessutom nämns prästgården med "stora stensalen", stekarehus, badstuga etc. Samma fenomen att sjukstugan var inredd i kyrkan omnämns även 1716. Sannolikt har hospitalskyrkan och sjukstugan varit inredda i en gammal byggnad från franciskankonventet. Beskrivningen av kyrkans kor med ojämnt tegelgolv, tre fönstergluggar i östra väggen och ett i den västra, samt sjukstugan på dess södra sida, skulle kunna stämma väl med den 1912 dokumenterade kapelliknande byggnaden. Den gamla kyrkan revs 1770 och ersattes med en ny hospitalskyrka på samma plats, vilken dock revs vid 1800-talets slut.[375]

Från 1600-talet finns åtskilliga uppgifter om den bebyggelse som började växa upp i hospitalsområdets norra del. Magistraten ingrep flera gånger mot kortspel, otukt och hordomslaster som bedrevs "i de små stugor och kojor". Dessutom nämns flera gånger att detta skedde på "Spitalskyrkogården". Bebyggelsen hade tydligen spontant växt upp på platsen för kyrkogården. Den slutade användas före 1689 och efter sekelskiftet 1700 har tydligen myndigheterna gett upp och fått godkänna en permanent bebyggelse.[376]

Sammanfattningsvis ger de anförda skriftliga källorna och de arkeologiska undersökningarna en säker attribuering av franciskankonventet till området söder om den medeltida Hospitalsgatan. Konventsområdet har sannolikt begränsats av gatorna men möjligen även ett dike, som påträffats norr om Hospitalsgatan. Trots att mycket litet av konventet blivit undersökt kan en försiktig tolkning av konventets rumsliga struktur göras, med trädgårdsodling och kyrkogård i norr, konventsbyggnader centralt i området samt en förmodad ladugårdsdel i söder.

Vid en arkeologisk undersökning på den dåvarande Bastuplan, numera en del av kv. Dryckeshornet, dokumenterades kulturlager och anläggningar från medeltiden. Undersökningsområdet låg utanför området med tomter enligt 1696 års karta, varför bebyggelseresterna har väckt stor uppmärksamhet. Kulturlagren bestod av tjocka humuslager, utan iakttagbar stratifiering, men med anläggningar och fyndkoncentrationer som pekar på en stratifiering. Äldst var ett kulturlager med bl.a. fynd av en äldre svartgodsskärva. Ovan detta lager fanns resterna av en byggnad (A35), bestående av en lerfodrad nedgrävning med flera golvnivåer. Anläggningen har daterats till tidig- eller högmedeltid genom främst 14C-dateringar av golvlagren och en pärla med datering till vikingatid eller tidig medeltid. Byggnaden har fyllts igen av ett kraftigt fyllnadslager vilket daterats till 1300-talet.

Till fas 2 har några anläggningar knutits, en stenlagd yta, en ugn och eventuellt en eldpall. Dessa tyder på en eldfarlig verksamhet, med datering till 1400-talet. Slutligen har till fas 3 kunnat föras rester efter stadens plank, vilket finns med på 1651 års karta. Undersökningen visar på vikten av att även dokumentera kulturlager och bebyggelse i stadens utkant och ett projekt kring Linköpings utkantsbebyggelse har initierats. Rapportförfattarna betonar platsens strategiska läge vid landsvägen och områdets potential för att diskutera den viktiga zonen mellan staden och landsbygden.[377]

Dateringen av byggnaden A35 sträcker sig enligt rapporten från 1100–1300-talen, en

373 SR 180 och 181

374 Se Tagesson 2000b samt kap. 8.10

375 Westling 1919 s. 41 ff., Kugelberg 1973-75 s. 370 ff., Olofsson 1989, se kap. 8.18

376 Kugelberg 1973-75 s. 373 ff.

377 SR 327, rapport Ohlsén & Ternström 2001.

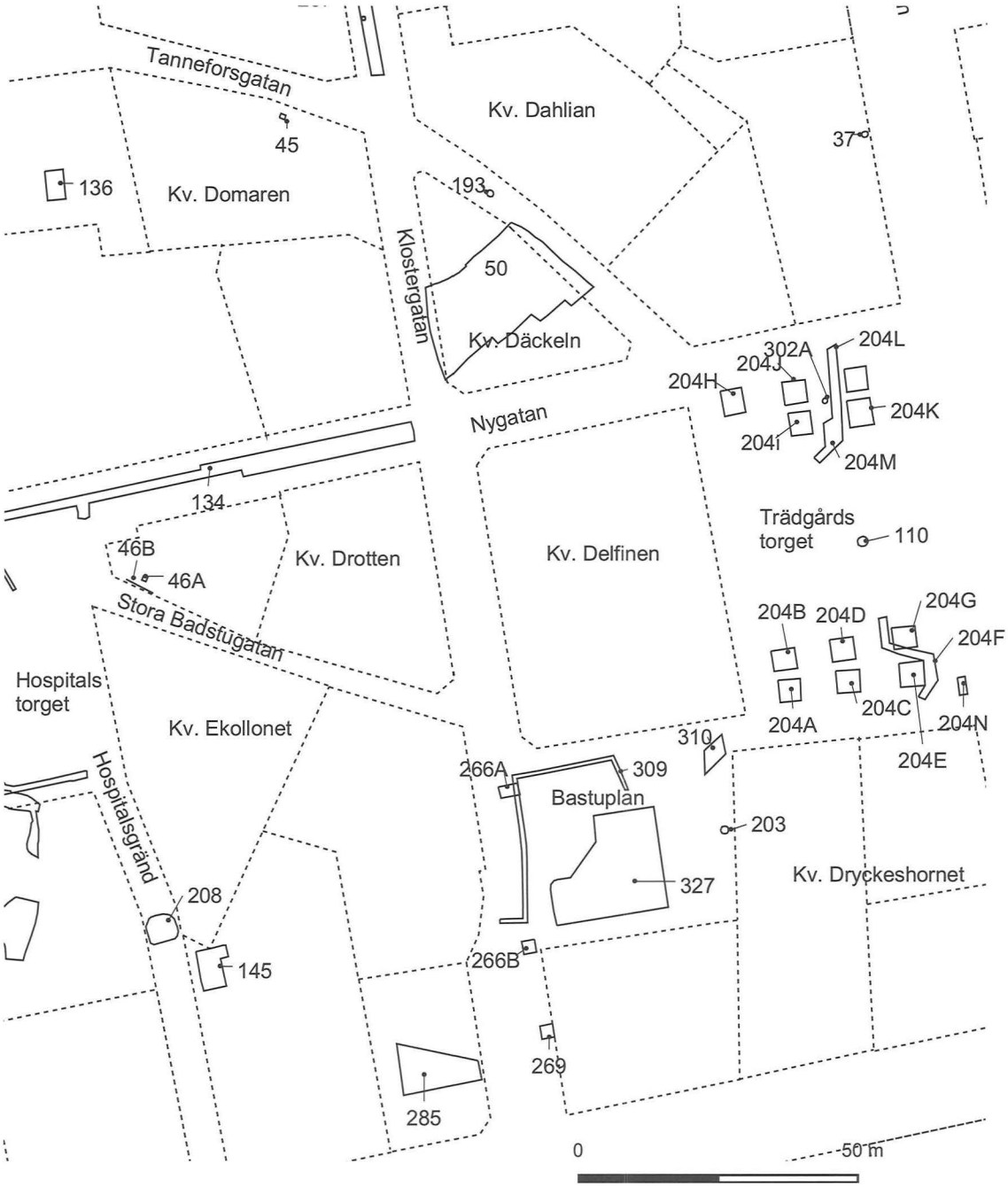

Fig. 171. Kv. Däckeln, Trädgårdstorget och Bastuplan, arkeologiska undersökningar (SR) mot dagens stadsplan. skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

Fig. 172. Kv. Däckeln, Trädgårdstorget och Bastuplan, äldre byggnader (BR) mot tomtkartan 1696. Säkert lokaliserade (svart), gata (grått). Skala 1:1200. Karta förf. och Lars Östlin.

orimligt lång period, vars datering främst bygger på 14C-prover. Om man istället tar hänsyn till det samlade keramikmaterialet samt de båda mynten från 1275 och 1340–54 i byggnadens raseringslager kan byggnaden snarast dateras till 1300-talet första hälft. Även myntfynd från 1300-talet i byggnadens närhet, liksom närvaron av tegel i anläggningen tyder på en datering till denna tid. Byggnaden är främst orienterad, inte utmed Mölnogatan, utan utmed den lilla gata eller gränd som avgränsar konventsområdet i öster. En alternativ tolkning är att byggnaden och området hört till franciskankonventets randbebyggelse. Fyndet av en liten ströning med folkungalejonet, huggen kalksten samt pärlor, ett stort antal mynt etc. tyder på en speciell miljö, eller snarare närheten till en speciell miljö. Smidesverksamheten under fas 2 kan enligt keramikmaterialet dateras till 1300-talets andra hälft. Slutligen ska påpekas att fyndet av sex skärvor äldre svartgods, varav en skärva östersjökeramik, tyder på en närvaro av äldre aktivitet, vilken dock inte har kunnat knytas till någon bebyggelse på platsen.

Kv. Däckeln

Kvarteret begränsades år 1696 av Tanneforsgatan i nordost och den nuvarande Klostergatan i väster på samma sätt som idag (fig. 171). Nygatan i söder har dock tillkommit först under 1700-talet. Kvarteret motsvaras av de tre gårdarna 134–136, vilka alla anges som bebyggd på 1696 års karta.

Undersökningen i kv. Däckeln omfattade en smedja, en källare och flera huskonstruktioner samt delar av Tanneforsgatan. Enligt rapporten har bebyggelsen tolkats som i huvudsak ett bebyggelseskikt som daterats till 1400-1500-talen, medan spåren från 1600-talet är anmärkningsvärt få. Om detta ska tolkas som en nedgång under efterreformatorisk tid eller om det beror på bevaringsförhållandena är oklart. Undersökningsytan tycks vara belägen helt inom tomt 135.

En antydan till aktivitet före tomternas och bebyggelsens etablering finns i form av två mindre stenläggningar samt ett fyndmaterial som omfattar nästan-stengods och äldre rödgods, vilket skulle kunna tyda på en datering till 1300-talet första hälft. Tanneforsgatan, landsvägen från stadens centrum mot kvarnbyn Tannefors, kunde beläggas i tre nivåer. Det är oklart om den äldsta gatan kan säkert kopplas till den äldsta bebyggelsefasen. Smedjan A12 har anlagts under den äldsta gatans användningstid, vilket ytterligare pekar på att det kan röra sig om två bebyggelsefaser, där den ena är tämligen gles och extensiv, medan en intensiv och tät bebyggelsestruktur kan dateras till 1400–1500-talen.[378]

Tomter och bebyggelse

Genom att kombinera en analys av den äldsta tomtkartan 1696 med historiskt och arkeologiskt källmaterial har ett försök gjorts ovan att tolka bebyggelseutvecklingen och tomternas och gårdarnas äldre historia i Linköping. I flera fall har analysen visat att de först på 1600-talskartorna kända tomterna genom en retrospektiv analys kan föras tillbaka till medeltiden. I andra fall kan en rekonstruktion av de medeltida tomterna göras utifrån det arkeologiska källmaterialet. En bedömning av de enskilda gårdarnas ålder bygger på keramikkronologi och mynt, främst för trähus- och stenhusbebyggelsen samt för brunnarna. I det följande ska en summering göras av vad som framkommit om tomterna och bebyggelsens utveckling.

Det finns på 1696 års karta en viss skillnad mellan de stora tomterna runt domkyrkan och de mindre i stadens övriga delar. Norr om domkyrkan har analysen ovan visat att de stora tom-

378 SR 50, Broberg 1979.

terna sannolikt är ursprungliga, med endast mindre sentida förändringar. Utmed Hunnebergsgatan har legat tre större tomter, där nr 266 ligger innanför 264–265, men med en sannolik förbindelse med huvudgatan i form av en gränd. Gårdarna i kv. Aposteln är svårdaterade, beroende på bristande underlag från framför allt de stora undersökningarna i början på 1960-talet. Tomterna har en stenhusbebyggelse som i grova drag kan dateras till senmedeltiden, en datering som även de undersökta trähusen pekar mot. Det förekommer dock ett mindre fyndmaterial, med yngre svartgods och äldre rödgods, som visar på närvaron av någon form av aktivitet redan tidigare. Några konstruktioner eller byggnader från denna period har ännu inte kunnat lokaliseras, men en mindre stenläggning och kalkstensflis kan tyda på någon äldre aktivitet.

Utmed Gråbrödragatans östra sida låg minst tre större gårdar, sannolikt har tomt 258–259 först under senare tid delats upp på två tomter. Samma förhållande gäller som för tomterna i kv. Aposteln, att stenhusen och källarna kan dateras till senmedeltiden, och att ett mindre fyndmaterial visar på närvaro av äldre aktiviteter. I fallet med huvudbyggnaden i tomt 261 finns tecken på en större om- och tillbyggnad, sannolikt kring sekelskiftet 1500. Undersökningen 1998 visade för första gången tydligt på en äldre närvaro i form av preurban aktivitet, preliminärt daterad till 1100-1200-talen, som möjligen ska tolkas som en äldre gårdsbebyggelse nordväst om domkyrkan. Först under 1200- eller 1300-talet kan en stadsgård och en tomtreglering konstateras.

Kv. Ambrosia har till största delen bestått av en stor tomt 316 och sannolikt har de mindre tomterna 315 och 317 avsöndrats först senare. Bebyggelsen i den stora tomten 316 kan främst dateras till 1400–1500-talen genom en sammanställning av keramikmaterialet. Rester av en äldre bebyggelsefas kan spåras i form av flera trähus i norra delen av tomt 316 och en badstuga i norra delen av tomt 28–318 som har kunnat myntdateras till 1300-talets andra hälft eller slut. Under 1400-talet byggdes en stenkällare och under 1400-talets andra hälft ersattes badstugan av en ny byggnad samt ytterligare ett trähus som tillkom vid 1400-talets slut. Möjligen samtidigt eller kring sekelskiftet 1500 har stenkällaren byggts till. Bebyggelsen tycks ha blivit avsevärt mindre under 1500–1600-talen för att till slut endast anges som trädgård år 1696. Några anläggningar före 1300-talets andra hälft har inte kunnat påvisas.

Runt torget har legat flera stora tomter där vi närmare kan följa händelseförloppet. Kv. Basfiolen har under medeltiden bestått av minst två tomter, belägna på ömse sidor av en gränd. Gränden har dock tillkommit först kring sekelskiftet 1400 medan bebyggelsen under 1300-talet möjligen skulle kunna tolkas som en enda stor tomt. Troligen har även tomt 320 i väster utgjort en egen tomt, men om denna tillkommit vid samma tid som de båda andra, dvs. under 1400-talet, eller om den varit en egen tomt redan tidigare går idag inte att avgöra.

I kv. Basfiolen har den äldsta aktiviteten i nordöstra delen daterats till 1300-talets början, medan rester av bebyggelse finns från 1300-talets första hälft i de båda undersökningsområdena. Dateringarna stämmer väl med historiska uppgifter om kungliga förläningar från 1300-talets början. Det är oklart när stenhusbebyggelsen tillkommer. En uppdelning av en ursprungligen större tomt i två sker vid sekelskiftet 1400, vilket förekomsten av en dendrodaterad brunn till 1406–07 tyder på. De sannolikt två senmedeltida tomterna är utrustade med ett stenhus var, vilket sannolikt betyder att stenhusen tillkommit under 1400-talet.

I kv. Apoteket norr om den gamla Storgatan låg tre tomter, tomt 28–318, tomt 27 (?) samt tomt 25–26–319. I och med Domkyrkogatans

tillkomst 1660 har tomterna 318 och 319 avsnörts och de anges som ladugårdar år 1696 men med samma ägare som huvudgården söder om gatan, vilket tyder på att de ursprungligen hört ihop. Uppdelningen på tomterna 25 och 26 har tillkommit först 1639.

Söder om gamla Storgatan fanns tre tomter. Tomt 21–22 har sannolikt uppdelats i två tomter i samband med nya Storgatans utläggande eller senare, vilket stenhuset i tomt 22 talar för. Söder om Storgatan i kv. Elektriciteten fanns tre tomter med liknande storlek. Möjligen har dessa hört ihop med motsvarande tomter norr om gatan, men eftersom de samtliga har haft olika ägare år 1696 är det ingenting förutom tomtgränsernas överensstämmelse som talar för det. Däremot framgår det tydligt av en profil genom tomterna i Storgatan att tomtgränserna är primära och att de tillkommit samtidigt med den äldsta bebyggelsen.

Av de sex tomterna i kv. Apoteket har endast tomt 28 i någon större utsträckning berörts av arkeologisk undersökning. I undersökningsområdet fanns rester av en äldsta aktivitet i form av en grusväg eller en öppen plats och där det under 1300-talets andra hälft tillkom en enklare bebyggelse, tolkad som en torgbod på gatans norra sida. Under 1400-talet kom dock Storgatan att läggas om och få en rakt öst–västlig riktning och tomtgränsen har uppenbarligen ändrats. Inga byggnader finns utmed gatan, men från samma tid fanns en badstuga i tomtens nordligaste del, daterad till 1300-talets andra hälft.

De övriga stenhusen i tomterna 25–26, 27 och 28 har inte undersökts, men med tanke på deras orientering utmed den upprätade Storgatan kan de knappast vara äldre än 1400-talet. I ett senare skede har badstugan i tomt 28–318 gått ur bruk och ersatts med en ny byggnad på samma grund, förmodligen vid 1400-talets mitt.

Först på 1500-talet har ett trähus med ugnsfundament byggts utmed gatan och innanför detta fanns en stenlagd gårdsyta. Sannolikt vid samma tid har Storgatan fått en kullerstensbeläggning. Från 1630–40-talen har en ny och tät bebyggelse tillkommit utmed gatan, bestående av bodliknande byggnader, några med verkstadskaraktär.

Söder om gamla Storgatan i kv. Eolus har det funnits två ursprungliga tomter (32 och 33) vilket framgår av en profil i Storgatan, sannolikt utlagda samtidigt, men där bebyggelsen på tomt 32 verkar vara äldst. Ett cellarium på denna tomt kan dateras till 1200-talets andra hälft eller 1300-talets första hälft. Den smala gränden mellan tomterna kan genom fynd av en skärva nästan-stengods dateras till 1300-talet och mycket talar för att gränden är samtida med cellariet och med tomternas utläggande. Först i och med stenhuset på tomt 33, som kunnat dateras till 1400-talets första hälft, verkar bebyggelsen ha tillkommit på denna tomt.

Väster om Pilens backe i stadens västra utkant ligger en medeltida tomt 40, med en sannolikt senmedeltida stenbyggnad, men tomterna däremellan (34–39) är svårare att rekonstruera. Norr om gamla Storgatan i kv. Agaten och Abboten har sannolikt legat minst en medeltida tomt (15–18). Det är oklart hur långt den medeltida bebyggelsen sträckt sig mot väster. Söder om Sandgatan har dock bebyggelsen nått åtminstone till tomt 69 under 1500-talet.

Söder om Sandgatan i det nutida kv. Epåletten har funnits ett antal medeltida gårdar, dels tomt 95, 93–94 och 91–92, vilka kan rekonstrueras genom ägofigurerna och närvaron av stenhus. Söder om Hospitalsgatan låg franciskankonventet inom ett stort område.

På den södra delen av torget fanns på 1696 års karta tre mindre tomter med gatubodar. Undersökningar i den östra av dessa tyder på att området under äldsta tid planerades som en öppen yta med hårdtrampad jord och i norra delen kalkstensflis, ett skede som har daterats till 1200-

talet. Ett träflislager ovan detta kan dateras till 1300-talet, men inga anläggningar har konstaterats i detta skede. Det kan antingen tyda på att viss byggnadsverksamhet pågått i närheten eller att byggnadsavfall lagts ut på platsen som utjämning. Den äldsta bebyggelsen i tomten kan genom fyndmaterialet dateras till 1400-talet, men två mynt i ett brandlager i anslutning till denna yta från 1300-talets mitt och andra hälft kan möjligen antyda en något äldre datering.

Bebyggelsens och tomternas utsträckning öster om torget är svårare att fastställa. Arkeologiska undersökningar i kv. Däckeln visar att den äldsta aktiviteten troligen går tillbaka till 1300-talet, medan en bebyggelseintensifiering sker under 1400-talet.

I den viktiga undersökningen i kv. Brevduvan har bebyggelseutvecklingen kunnat följas i detalj, men svårigheter finns att exakt avgöra storlek och begränsning på dessa tomter. Sannolikt ska det tolkas så att bebyggelsen varit uppdelad på två större tomter, där den "södra gården" senare delats upp på tomterna 227 och 229 i samband med en nyorientering av bebyggelsen på 1600-talet. Tomt 227 har 1696 varit bebyggd medan tomt 229 endast anges som ladugård. Den äldsta bebyggelsen i kv. Brevduvan har kunnat dateras till 1300-talets första hälft och har karaktäriserats som lantligt präglad, medan bebyggelsen från 1300-talets slut och framåt har en mer permanent karaktär av två stadsgårdar.

I området sydväst om S:t Lars kyrkogård har förändringar i tomtstrukturen kunnat påvisas. Den ursprungligen större kyrkogården har varit begränsad i väster av en nord–sydlig gränd. Tomterna väster om kyrkogården har sannolikt lagts ut tidigt, vilket framgår av ett primärt tomtdike mellan tomt 156 och 157. Vid en tidpunkt, sannolikt under 1300-talet, har kyrkogården blivit mindre och tomt 193 lagts ut i dess västra del. Samtidigt har en öst–västlig gata tillkommit i form av en kavelbroläggning. Den kan identifieras som den medeltida *S Larenzagatan*, vilken innebar en förbindelse mellan torget och S:t Larskyrkan. Först under senmedeltiden finns spåren av den äldsta bebyggelsen på tomterna, sannolikt daterade till 1400-talet, samtidigt som en stenlagd gränd i nord–sydlig riktning återuppstod.[379]

Historikern Folke Lindberg har i stadsmonografin översiktligt behandlat 1600-talets stadstopografi. Uppgifter finns om nyupptagna tomter på kronomark längs Hunnebergsgatan och vid Lilla Stång (vid Ågatan ?) på 1610-talet, dvs. i västra och östra ytterområdena. Området mellan S:t Larskyrkan och Stångån var föga bebyggt under 1600-talets första hälft. Tillkomsten av Nya Stångebro på 1640-talet och framdragandet av Storgatan från Stångebro på 1650-talet fram till S:t Larskyrkan har sannolikt haft en avgörande betydelse för etableringen av tomter i denna del.[380]

Den äldsta kartan från 1651 (fig. 23) är en reg-leringskarta upprättad i samband med anläg-gandet av Stora Stångebro och Storgatan och ger samtidigt en bild av gatunätet vid samma tid. Stadsområdet begränsas av en linje som sannolikt betecknar det på 1620-talet uppförda staketet i samband med lanttullens införande. Området söder om S:t Larskyrkan betecknas som *frälseåkrar med någon bebyggda gårdar utmed gatan*. Längst i öster vid Stångebro finns ett större område kring nuvarande Snickaregatan och Hamngatan med "*Crone Tompter nyuptagne*", men det är oklart om dessa representerar en nyupptagen bebyggelse eller om det rör sig om planerade tomter. Området kom att kallas "Nybygget" och Lindberg

379 Tomternas attribuering till kända institutioner och därmed sammanhängande dateringar se bil. 6.

380 Lindberg 1975b s. 84 ff.

381 Lindberg 1975b s. 86 f

antar att det snabbt utbyggdes. Storgatans nya sträckning väster om S:t Larskyrkan finns angiven på en karta från mitten av 1600-talet.[381]

Kartan från 1696 visar utbredningen av tomter vid 1600-talets slut och med hjälp av beskrivningen av tomterna kan vi få en bild av bebyggelsens utbredning. Av detta framgår att 50 gårdar av sammanlagt 324 omtalas som trädgård, ladugård, lada eller öde, vilket tolkas som att de varit obebyggda. De öde tomterna finns i alla delar av staden, men främst företrädda i sydväst utanför Västertull, i södra delen kring hospitalet samt i norra delen. Det förekommer även att centralt placerade gårdar nära torget benämns som ladugårdar, bland annat i nuvarande kv. Ambrosia, Banken och Brevduvan.

Framför allt tomterna öster om Snickaregatan ger intryck av att vara helt orienterade utmed den nya gatan. Vi kan således anta att dessa delar tillkommit först under 1600-talets andra hälft. Ytterligare ett område som tillkommit på 1600-talet är den småskaliga och oregelbundna bebyggelse som spontant växte fram på hospitalets (det medeltida franciskankonventets) kyrkogård i stadens södra del.

De mindre tomterna med en tydligt långsmal form med kortsidan ut mot gatan finns framför allt i perifera lägen i staden. Bredden på dessa tomter är mestadels 10-12 m och de har en tydligt enhetlig längd, en tomtfigur som antyder att de tillkommit samtidigt. Längs Hunnebergsgatan i nordväst finns ett större antal tomter väster om Barfotegatan. Några mindre undersökningar har utförts i detta område, vilka tycks bekräfta bilden från det historiska källmaterialet av en bebyggelse etablerad först under 1600-talet. Samma sak kan sägas för Gamla Stångsgatans norra del och för Ågatan öster om Gamla Stångsgatan. Utmed Sandgatan i sydväst liksom i området mellan S:t Larskyrkan och Stångån kan enhetligheten i tomtstrukturen tyda på en tomtutläggning först under 1600-talet, även om direkta bevis i form av arkeologiskt material saknas för detta.

Gårdar och tomter i medeltida skriftligt källmaterial

I det skriftliga källmaterialet finns ca 100 dokument som omtalar tomt och gård i staden Linköping. Gård benämns med latinets *curia* eller på svenska *gardh*, medan tomt benämns på latin *fundus* eller *area* eller på svenska *tompt*. Utöver dessa begrepp förekommer även hus, *edificia* eller *hws*, i de flesta fall betecknande enskilt ägda hus på annans tomt, samt bodar, *domos/domus*, *opellis* eller *bodh*, i samtliga fall avseende salubodar vid torget eller i dess närhet. Kombinationer av dessa begrepp finns även, t.ex. tomt och gård eller gård med hus och tomt, vilket bör tolkas som att tomten och husen kunde ägas och bebos av olika personer. I fig. 173 har en sammanställning gjorts över dessa belägg, där antalet omnämnanden har summerats. Det ska understrykas att ett dokument kan omfatta flera omnämnanden.

Det äldsta belägget på en gård i Linköping är från kung Valdemars kröning 1251, då han till ett nyinrättat kanonikat vid domkyrkan skänkte en gård i Linköping, *unam curiam lincopie*. Detta belägg är det enda under 1200-talet och det är oklart hur det ska tolkas. Kanonikatet som inrättades 1251 kallades Omnium Sanctorum, och under senare delen av medeltiden har dess residensgård med stor sannolikhet legat nordöst om domkyrkan. Det är inte osannolikt att den bebyggelsefas som dokumenterades i kv. Absalon vid en undersökning 1998 skulle kunna knytas till denna äldsta uppgift om bebyggelse i trakten av domkyrkan under 1100–1200-talen.[382]

382 DS 388, se vidare kap 4.7.

Årtionde	*Curia*, *gardh*	*Fundus/area* *tompt*	Torg- bodar	*Edificia*, *hws*	Stenhus	Tomt med hus	Summa
1250-	1						1
1260-							
1270-							
1280-							
1290-	1						1
1300-	3	1					4
1310-	7	2					9
1320-							-
1330-	4	1		1		x	6
1340-	2		3 ?			1	6
1350-	10	1	1	1		1	14
1360-	3 (4)		2			x	6
1370-	3	1					4
1380-	9	5				1	15
1390-	1	1		1		1	4
1400-	2		1	2			5
1410-	2	2					4
1420-	1	2 (3)					4
1430-	2	1					3
1440-	3						3
1450-	1						1
1460-							-
1470-	1						2
1480-	2						2
1490-				1		1	2
1500-	1	1				1	3
1510-	4		2		2	x	8
1520-	3	3 (4)					7
1530-	2			3		x	5
1540-							

Fig. 173. Sammanställning av omnämnanden av tomter och gårdar i skriftligt källmaterial.

Uppenbarligen visar det att det fanns en bebyggelse i Linköping under 1200-talet, åtminstone en kungligt ägd gård förutom biskopsgården, men källornas tystnad gör det omöjligt att bedöma hur stor denna bebyggelse var och av vilken karaktär. Några ytterligare arkeologiska undersökningar som bekräftar denna bebyggelse inom det senare stadsområdet finns

ännu inte. Indirekt kan vi dock anta att det funnits ytterligare gårdar i två områden, förutom vid domkyrkan även gårdar vid S:t Larskyrkan. Den ovan omtalade Stangabergsgården söder om kyrkan är först känd från 1300-talet medan prostgården norr om kyrkan kan påvisas indirekt genom indicier.[383] Det är dock inte omöjligt att dessa gårdar går tillbaka till tidig medeltid.

Nästa belägg på en gård i Linköping är från 1299 och efter detta följer en jämn ström av dokument där gårdar och tomter omtalas. Dessa gårdar omnämns i de flesta fall i samband med köp och försäljning, byten och testamentariska gåvor. Möjligen skulle man kunna hävda att beläggen speglar transaktioner med gårdar och tomter, inte förekomst av gårdar och tomter i sig. Den markanta skillnaden mellan 1200-talets frånvaro och 1300-talets närvaro av belägg på tomt och gård i staden Linköping skulle således kunna vara en följd av att källmaterialet speglar en ökad rörlighet i ägandet. Dessutom är källsituationen i Linköping intimt förknippad med kyrkans jordägande, eftersom de flesta beläggen härrör från kyrkans register över jordförvärv och åtkomsthandlingar. En samtida bebyggelseetablering i stadsområdet i större skala under 1300-talets första hälft bekräftar dock till synes den entydiga bilden vi får av det skriftliga källmaterialet.[384]

Begreppet gård finns således under hela den studerade perioden från ca 1300 till reformationen. Ett flertal belägg finns på att gårdar kunde delas i flera delar, redan år 1335 omtalas att en person ägde andelar i en gård och 1358 och 1380 finns uppgifter om försäljning av delar av gårdar. Gårdarna omtalas ibland med ägarens namn, men oftast är detta underförstått i brevet, då det gäller en köpehandling. Framför allt två gårdar omtalas med egna namn, vilket gör att dessa skiljer sig från de övriga. Bredgården är känd under 1300- och 1400-talen och kan lokaliseras till området norr om domkyrkan, Stangabergsgården är känd sedan 1300-talet och har lokaliserats till området söder om S:t Larskyrkan.[385]

Tomter, *fundus* eller *area*, omtalas i flera fall i sammanhang så att det framgår att det avser obebyggda tomter. Det äldsta exemplet ärfrån 1305, då kung Birger förlänade en tomt till domprosten Vimund, belägen mellan två namngivna gårdar, således en obebyggd tomt mellan två bebyggda.[386] Sex år senare skänkte domprosten två gårdar i staden i samband med att han inrättade kanonikatet Annunciationis och av texten framgår det att de två gårdarna var belägna intill varandra. Av brevet framgår även att domprosten hade köpt den ena gården av Nicolaus Knaelinghs arvingar och bytt till sig den andra av Bengt Mayoson, ett intressant exempel på förvärv av två granngårdar för att skapa en större enhet.

År 1313 förlänade kung Birger en tomt vid torget till Peter Andersson för trogen tjänst. Denne upplät tomten redan samma år till änkan Christina och i detta brev framgår det att tomten var belägen mellan två namngivna gårdar. År 1319 donerade Christina den vidare till S:t Nicolaus prebende och vid detta tillfälle omtalas att det var en av henne själv nybyggd gård (*curiam meam de novo per me constructam*). Intressant nog låter sig den nybyggda gården även lokaliseras tämligen väl, se nedan. Ytterligare exempel på en nybyggd gård finns från 1339.[387]

Enstaka exempel på obebyggda tomter finns under hela perioden. Från 1334 och framåt förekommer dock begreppet tomt oftast i samband med byggnader (ex. *aream meam cum edificiis*), där det inte klart framgår hur en sådan fastighet skiljer sig från en gård. År 1359 sålde två borgare en tomt med byggnader (*aream seu fundum... cum domibus superedificatis*) till byggmästaren vid domkyrkan, mäster Tideke. Tomten angavs ligga alldeles intill en *gård*. År 1388

överlämnade biskopen och domkapitelt en *gård och tomtplats* till prebendaten i S:t Eriks prebende, vilken mäster Tidechin tidigare innehaft. År 1390 slutligen sålde Tidechin alla byggnaderna på "västra hälften av tomten som hör till S:t Eriks prebende" och bytte själva tomten mot en annan. Uppgiften kan tolkas så att den aktuella bebyggda tomten ursprungligen var en del av en större gård, som först friköptes för att senare återigen uppgå i en gård.[388]

Genom flera dokument framgår det att flera av gårdarna var utarrenderade mot jordränta. År 1301 förordnade biskop Lars i sitt testamente att avkastningen från den gård han köpt i staden skulle delas i fyra delar till olika ändamål. 1348 uppmanade biskop Peter smeden Nils att betala sin avrad "för den prebendegård han bor på" till innehavaren, kyrkoherden Peter i Ekeby och inte till en viss Peter Rumpa. Domprosten Harald hade donerat en gård i staden för inrättande av ett prebende, något som hans frände och arvinge Peter Rumpa inte kunde finna sig i. Detta exempel visar att gårdar som donerats till prebenden kunde ses som vilket inkomstbringande gods som helst och hyras ut mot ränta.[389]

År 1388 upplät domprosten Tord åt Hans grytomakare "den tomten som Hans Nagel sitter i den delen som bagarhuset ståndar å, sunnan torget vid Mölnogatan, å vilken tomt han själv äger husen".[390] Tomten kan tämligen säkert lokaliseras till Holmen, den lilla kvartersfiguren söder om torget och har av Kraft och Schück tolkats som att domprostens residensgård låg på denna plats. Ytan är dock för liten för att kunna hysa en residensgård och exemplet ska snarare tolkas som att det rör sig om ett antal tomter som domprosten ägt vid torget och hyrt ut till olika hantverkare.

Vid torget har legat bodar, tidigast omtalade 1342. I ett testamente detta år skänkte kaniken Johan Kante tre torgbodar (*tres domos dictas torgbodhe*) till S:t Andreas prebende som han själv innehade. Dessa omtalas mer ingående i S:t Andreas prebendes inventarium från 1400-talet som två belägna vid torget, en uthyrd till Tore skomakare för 6 öre, den andra tomtens större del till Harald Bältare för 2 mark och den mindre delen till två bröder. I närheten av den förra fanns en tomt som var uthyrd till Johannes verkmästare för 18 öre och ytterligare en tomt som var uthyrd till Petrus skrivare för 4 *solidus*. Dessa är sannolikt identiska med de torgbodar som skänktes 1342. Ytterligare tomter och gårdar som hört till prebendet kan ha funnits uppräknade, men har försvunnit med en sida i pergamentsregistret.[391]

De flesta bodar som närmare kan lokaliseras tycks ha funnits på torgets norra sida. 1352 anges en *'torghboodh med sinne tompt'* ligga tillsammans med *'the torgbodheenne nordhan vidher torghkældona'*. Exakt var torgbrunnen var belägen vet vi inte, men det hänvisas till denna brunn vid fler tillfällen.[392] Även 1364 omtalas en tomt med två torgbodar, belägna invid torgets norra sida framtill på tomten. År 1400 upplät byfogden och rådet en plats (tomt)

---

383 Se ovan kv. Dykaren samt kap. 4.7

384 Se diskussion i kap 4.1 samt kap 5.

385 Se ovan s. 299, 404.

386 DS 1483.

387 DS 1931, 2192, 3415.

388 DS 3096; DS 6094; RPB 2367, 2490.

389 DS 1352; DS 4278.

390 RPB 2372.

391 DS 3661; A9 f. 151v, Nygren 1941 s. 249.

392 En brunn finns markerad på en karta från 1700 i torgets norra del, mitt för tomtgränsen 321/322, akt 14 lantmäteriets arkiv, Linköping. En tomt omtalas 1386 belägen vid torget, *östan vid thingx brwn*, brev i RA 30/1 1386, vilket möjligen kan syfta på samma brunn.

393 DS 4840; DS 7086; RPB 3085; Kh 53 f. 45v – 46r.

vid torget för byggande av bod åt en borgare och år 1511 sålde en borgerska 'en bod med hus och jord i sin gård väster om torget till biskop Brask'.[393]

Av exemplen framgår att bodarna låg centralt vid torget och att de ofta var sammankopplade med tomter. Dessa tomter tycks ha kunnat utgöra delar av större gårdar, så att en del närmast gatan eller torget upplåtits som bodtomt. Samma fenomen är känt i bl.a. Vadstena, där bodtomter vid Storgatan var regel och där dessa tomter ägdes av klostret och hyrdes ut. [394] Sannolikt är det fråga om en bod som undersöktes i kv. Apoteket 1971 och som kunde dateras till 1300-talet. Denna låg direkt utmed gatan/landsvägen, liksom en liknande byggnad i samma läge som hittades vid undersökningen på Stora torget 1980.[395]

Förutom torgbodar omtalas även andra byggnader i de skriftliga källorna, från 1338 och framåt under hela perioden. Det rör sig om byggnader på tomter och gårdar, där det av sammanhanget framgår att byggnaderna och tomterna haft olika ägare. I några fall har både tomt och hus ägts av samma person, exempelvis ett belägg från 1334 som omtalar en gård med hus och tomt (*curiam nostram...domus fundum ceteraque*).[396] Detta skulle kunna tolkas som att man i detta fall velat framhålla att gården, tomten och husen haft samma ägare.

År 1338 testamenterade borgaren Meneke sina byggnader (*edificia*) på dekanens område och 1350 bytte kaniken Henneke Tidemansson sina byggnader nära Olofs av Tifts gård, utom smedjan, med kaniken Nils Jonsson.[397] Även det ovan anförda exemplet från 1388 visade att Hans grytomakare själv ägde sina hus men att tomten ägdes av domprosten.

1390 skänkte borgaren Johan Kolasson en lada till domkyrkan, som var byggd invid hans egen gård men på domkyrkans jord. En annan borgare, Henneke Starke, fick år 1400 till och med tillstånd att bygga ett hus på kyrkogården, under villkor att detta hus skulle tillfalla domkyrkan efter hans död. 1409 sålde Jösse Svensson sina hus på sakristitomten till sakristanen.[398] Dessa exempel visar tydligt att ägandet av gårdar, tomter och hus kunde skifta och kombineras på en mängd olika vis.

Ägoförhållandena i stadsområdet är oklara, men indirekt kan vi anta att stora delar låg under kungens kontroll. Flera uppgifter från 1300-talet pekar på att kungen ägt tomter vid torget. Likaså ligger det nära till hands att anta institutioner som franciskankonventet, helgeandshuset liksom biskopsgården och gårdarna vid S:t Lars-kyrkan urpsrungligen ägdes av kungen. Hypotetiskt skulle vi kunna anta att hela stadsområdet uppstått på den av kungen kontrollerade delen av allmänningen, det som kallades kungs treding.

---

394 Söderström 2000 s. 223 ff., allmänt om torgbodar se även Schück 1926 s. 423 ff.

395 Se bil. 17.

396 DS 3096.

397 DS 3346, 4574.

398 2/2 1390, RPB 3086; SD 1207.

BILAGA 21. BISKOPSSTÄDER I DET MEDELTIDA SVERIGE

Sammanställningen av utvecklingen i de medeltida svenska biskopsstäderna omfattar främst ett urval av tillgänglig litteratur. I kap. 6 har tidigare principerna för sammanställningarna berörts och där finns även en sammanfattande syntes.

Skara

I litteraturen beskrivs Skara som en viktig plats för kommunikation och som en tidig kult- och tingsplats. Runt stadsområdet finns dock en påfallande mängd namn på ändelsen –torp, och staden har tolkats ligga i ett randläge mellan två bebyggelseområden. Under tidig medeltid är Skara en betydande kyrkligt administrativ ort, där biskopssätet har tillkommit senast 1070 som det äldsta i landet. Marken anses ha donerats av kungamakten och kan ha utgjorts av allmänningsjord. Vid sidan av domkyrkan fanns även tre församlingskyrkor, där S:t Nikolaus och S:t Per nämns redan vid 1100-talets andra hälft, medan S:t Lars är känd först ett sekel senare.

Skara betraktas som en av få tidigmedeltida städer i Sverige, där ett förhållandevis rikligt arkeologiskt källmaterial visar på en omfattande men gles bebyggelsestruktur redan under 1000-talet. Den tidigmedeltida bebyggelsen har lokaliserats genom tidiga kamtyper, men även genom östersjökeramik. Sannolikt är det frågan om en flerkärnig struktur, med tomma obebyggda ytor emellan.

Under tidigt 1200-tal finns en tydlig urban utveckling. Redan vid 1220-talet kan Skara ha fått sitt första domkapitel, det enda regulära i Sverige. Det har senare ombildats till ett sekulärt kapitel år 1257. Staden har försetts med både ett dominikan- och ett franciskankonvent, år 1239 resp. 1242, belägna söder och norr om stadsområdet. Senare under 1200-talet tillkom hospital, skola, mynthus, borgen Gälakvist, gillen etc. Parallellt med detta skedde en utbyggnad av församlingskyrkorna, domkyrkan byggdes om i gotisk stil från mitten av 1200-talet och fram till 1300-talets mitt. Samtidigt utvidgades domkapitlet.[1]

I det arkeologiska materialet finns tydliga tecken på en tillbakagång i bebyggelsen, i några exempel vid 1300-talets mitt, i ytterligare exempel kan en kontinuitet beläggas fram till sekelskiftet 1400. Därefter är dock det arkeologiska källmaterialet i det närmaste obefintligt. Vretemark pekar på att Skara nådde sitt bebyggelsemässiga maximum under 1300-talet, medan "senmedeltiden innebar en markant ekonomisk tillbakagång, som blev än mer tydlig efter reformationen." "I den senmedeltida staden lades många tidigare bebyggda tomer öde och odlades upp eller utnyttjades till bete".[2]

Detta fenomen har dock inte kommenterats av stadsmonografin eller stadsrapporten. Samtidigt är den institutionella utbyggnaden under senmedeltid mycket svag. Ett helgeandshus omtalas först 1495, medan några belägg för rådhus, gillen, kapell, själagård eller badstuga verkar saknas helt. Det finns enstaka belägg på stenhus, men de verkar vara tämligen ovanliga. Därtill saknas det några mer omfattande byggnadsprojekt på domkyrkan, förutom valvslagning, och den saknar utvidgningar i form av exempelvis östkor, vilket är unikt i Sverige. Vid domkapitlet tillkom endast två nya prebenden under 1400-talet, vilket understryker ett ömsesidigt beroendeförhållande mellan korutbyggnader och domkapitlets utvidgning.[3]

Den senmedeltida tillbakagången i Skara har behandlats mycket olika i litteraturen. ger-

1 Carlsson 2001, Sigsjö 1980, 1986, Vretemark 1997 s. 11 ff.

2 Vretemark 1997 s. 13, 23 ff., 177.

3 Sigsjö 1980, 1986, Johansson 1986.

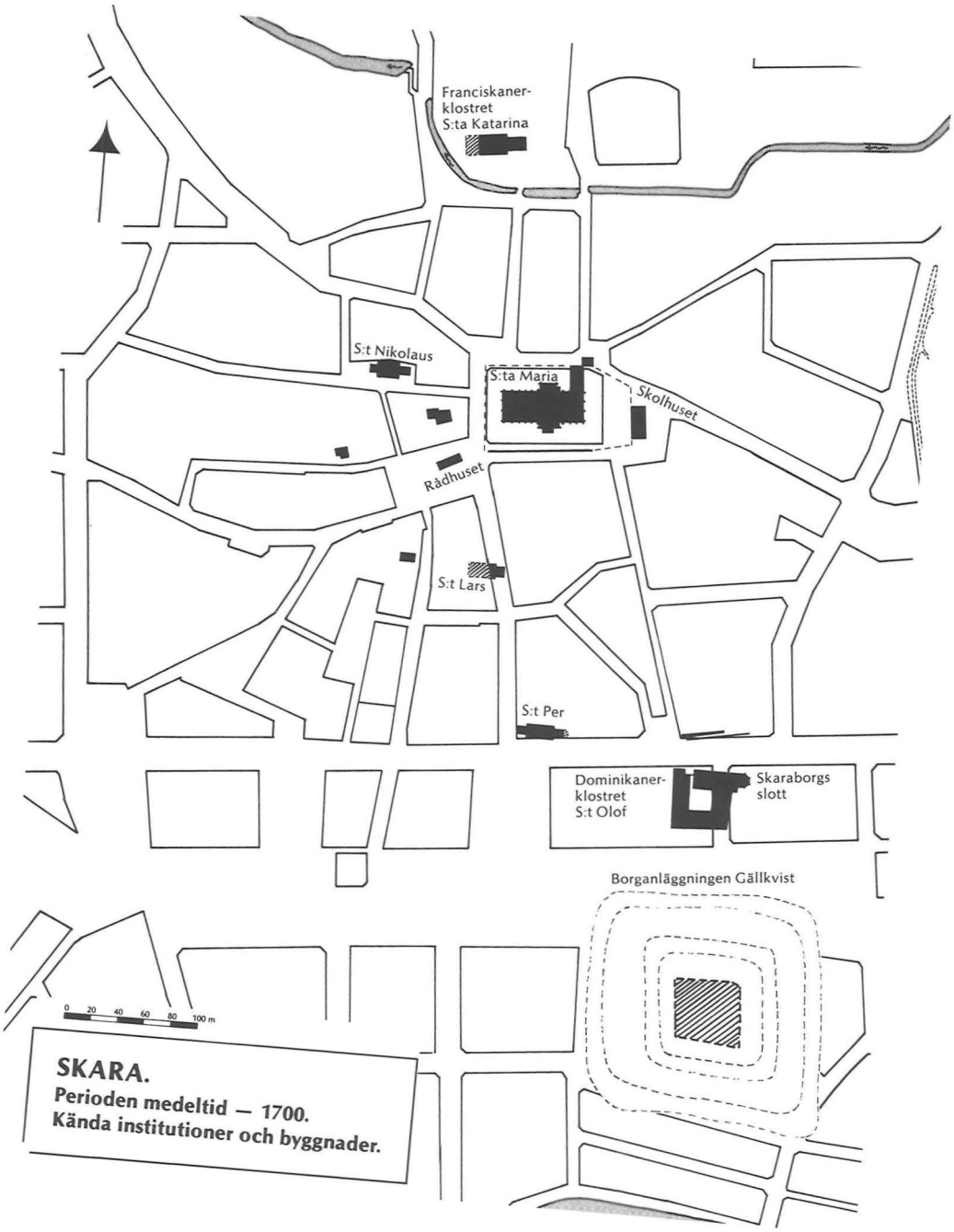

Fig. 174. Skara medeltida stadsplan fram till 1700, med kända institutioner och byggnader. Efter Sigsjö 1986.

kans historia och betecknar senmedeltiden som en period av strider och oro. Domkapitlets utbyggnad och avsaknaden av påvisade residensgårdar i staden kommenteras inte. Däremot visade biskopsämbetet inga tecken på tillbakagång på 1400-talet. Under den kraftfulle biskopen Brynolf Gerlaksson (1478–1505) skedde istället en byggnation av biskopsgårdarna Husaby, Läckö, Brunsbo och Säckestad.[4]

Strängnäs

Strängnäs har beskrivits som ett centralt kommunikativt läge mellan land- och vattenvägar, men tycks sakna förhistorisk bebyggelse i sin omedelbara närhet. Även här har man spekulerat i att staden växte fram på kunglig mark, sannolikt som en avsöndring av kronogodset Gorsinge. Samtingen, en av Mälarområdets viktigaste marknader med förhistoriska rötter, ger en bild av en tidig centralort söder om Mälaren, medan Södermanlands landsting först 1360 har sammanträtt i Strängnäs.

Kyrkan har haft en dominerande ställning. Biskopssätet nämns i Florenslistan, men orten har endast haft en församling och en kyrka. Ett domkapitel har inrättats 1277 och samtidigt har den nuvarande gotiska domkyrkan börjat byggas. Däremot finns det inga säkra belägg på en romansk föregångare, vilken naturligtvis bör ha funnits. Staden har tidigare tolkats som helt beroende av kyrkan eftersom den ansetts sakna omland. Kungamakten har tidigt överlämnat uppbörden av halva tomt- och saköret i staden till domkyrkan.[5]

Vid flera arkeologiska undersökningar under 1970–80-talen i stadsområdet norr om domkyrkan har spåren efter en preurban bebyggelse med hus och rester efter hantverk kunnat beläggas från 1000- och 1100-talen. I kv. Rådstugan undersöktes två preurbana faser samt bebyggelse från en urban fas undersökas. Stadsetableringen har tidsfästs till 1200-talet och indikeras av en bebyggelseförtätning samt ett ökat och mer varierat hantverk.[6]

Ett dominikankonvent grundades 1268, dvs ungefär vid tiden för den gotiska domkyrkans uppförande. I början av 1300-talet finns uppgifter om sigill 1315, fogde 1316 och därefter borgerskap, hospital och katedralskola under 1300-talets första hälft. Domkapitlet utvecklades framför allt under en period fram till 1300-talets början. Den 2:a och 3:e prelaturen instiftades dock först på 1380–90-talen. Under senmedeltiden omnämns flera kapell och ett infirmaria, medan biskopsborgen (den ännu bevarade Roggeborgen), en konsistoriebyggnad (domkapitelhus) och utbyggnader av domkyrkan nämns vid 1400-talets mitt och andra hälft.

Parallellt med detta har en rad nya prebenden tillkommit. Stadsrapporten omnämner fyra stenbyggnader och 13 källare, i några fall har de uttryckligen daterats till senmedeltiden. Flera gillestomter och prebendegårdar har kunnat lokaliseras till området norr om domkyrkan genom skriftliga uppgifter från reformationstiden.[7]

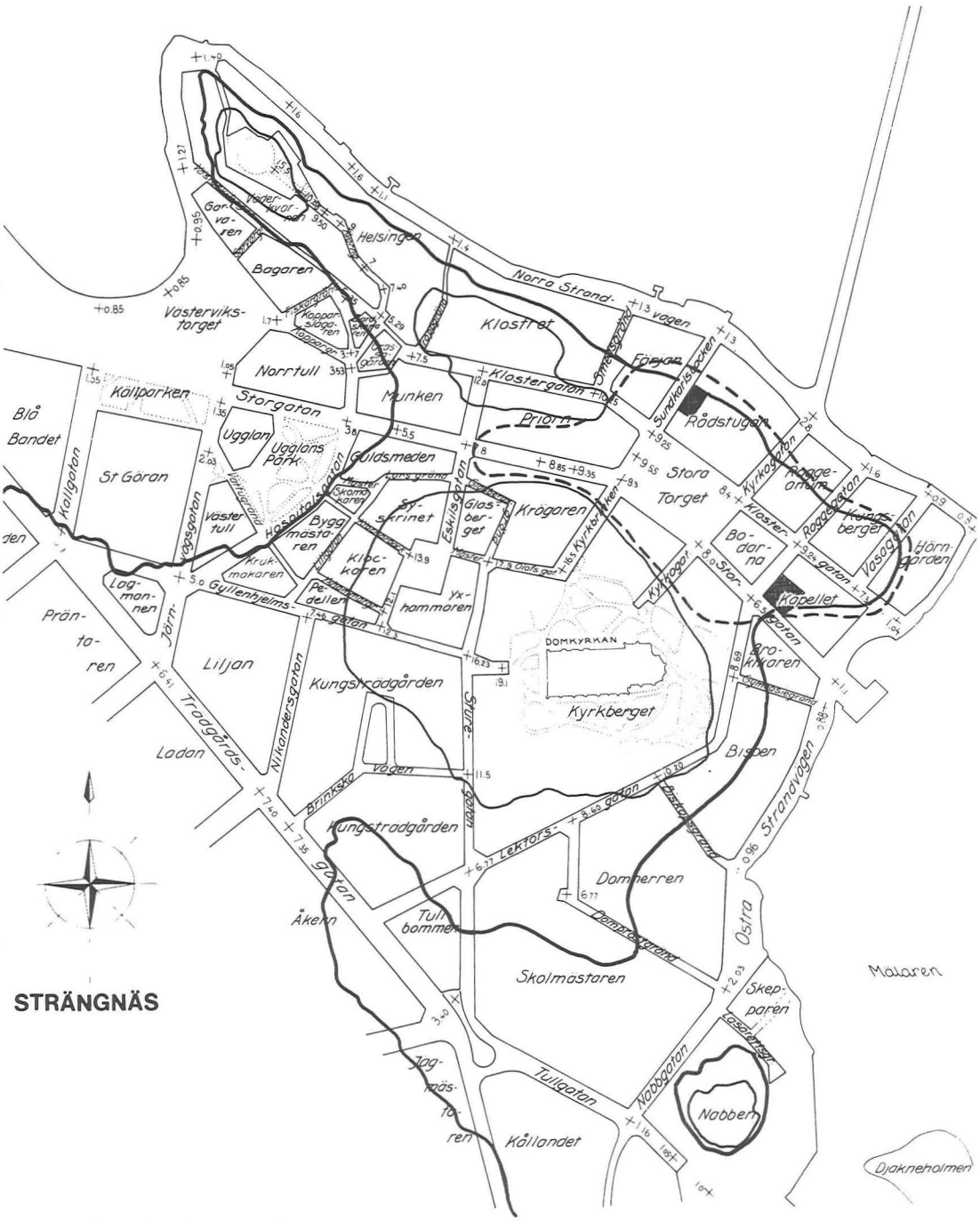
Jägerstad har behandlat rådsstaden Strängnäs och betonar utvecklingen under biskop Tomas Simonsson (1428/29–1443) och fram till reformationen som en period av kungamaktens försvagning, då kyrkans inflytande över staden stärktes. Staden och dess inkomster förlänades år 1448 till en frälseperson. Biskopens ekonomiska och juridiska inflytande stärktes under 1400-talet och mot slutet har han fått rätt att uppbära alla kronans inkomster, något som Jäger-

4 Sigsjö 1986 s 237 ff, Johansson 1986.

5 Järpe 1979, Jägerstad 1959 s. 273.

6 Sjösvärd 1987 s. 253 ff.

7 Carlsson i Jägerstad 1959 s. 462 f., 472 f., 502, 506, 514 f., Järpe 1979, Wallin i Jägerstad 1959 s. 263 ff., fig. s. 269.

STRÄNGNÄS
Vasterviks-torget
Helsingen
Bagaren
Norra Strand-vägen
Klostret
Norrtull
Munken
Klostergatan
Prior
Rådstugan
Stora Torget
Kyrkogatan
Kyrkogården
Kyrkogatan
Kapellet
Kyrkogatan
Kyrkogatan
Kyrkogatan

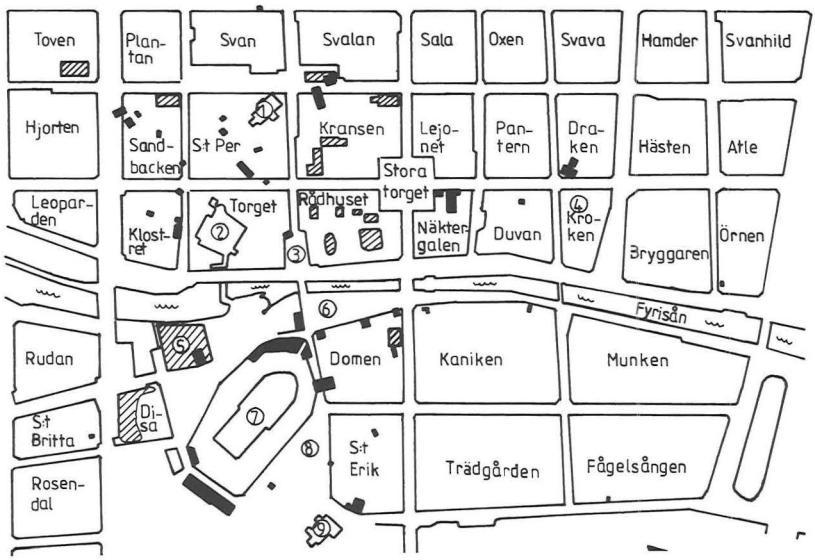

Fig. 176. Uppsala medeltida stadsområde, med markering av medeltida byggnader. (svart) och större arkeologiska undersökningar (streckade). Efter Ersgård 1986.

stad tolkar som att staden var på god väg att utvecklas till ett autonomt stadssamhälle under sin biskops överhöghet. Det lokala självstyret har samtidigt ökat genom att det kungliga fogdeämbetet utvecklades till en byfogde, en borgare med säte i rådet. I en skrivelse år 1504 till riksföreståndaren har staden påtalat sin fattigdom, där en del av staden ägdes av domkyrkans herrar och prelater, en annad del av klostret.[8]

Det finns i stadsmonografin en ambivalent inställning till förhållandet mellan staden och kyrkan. Dels påtalas stadens fattigdom och den stora andelen tomter och gårdar som ägdes av kyrkan. Samtidigt betonar både Jägerstad och Hansen kyrkans inflytande på stadslivet, med kapitalstarka personer med efterfrågan på lyxvaror och annat som gynnade det lokala hantverket. Reformationen har drabbat Strängnäs mycket hårt och staden gick tillbaka ekonomiskt då de borgerliga näringarna inte längre gynnades av de kyrkliga institutionerna.[9]

Uppsala

I Adam av Bremens historia från ca 1070 nämns Sigtuna och Skara som biskopsorter (*civitas*). Sigtuna nämns som biskopssäte även i Florenslistan från ca 1104 och därifrån har biskopssätet flyttat till (Gamla) Uppsala vid 1100-talets början, för att 1164 bli säte för ärkebiskopen över det medeltida Sverige. Under 1270-talet skedde en flyttning till Östra Aros. Östra Aros kan beskrivas som en centralort under tidig medeltid, belägen i en förhistorisk bygd och med närvaro av förhistoriska gravar i eller invid det senare stadsområdet samt enstaka spår av bebyggelse från vikingatid som framkommit vid arkeologiska undersökningar. Platsen vid Fyrisån har varit lämplig ur kommunikativt hänseende och sannolikt har den gamla marknaden

8 Jägerstad i Jägerstad 1959 s. 271 ff., 281 f., 284, 285, 292

9 Hansen i Jägerstad 1959 s. 273 ff.

Distingen och tingsplatsen flyttats från Gamla Uppsala till hamnplatsen redan under 1100-talet.[10]

Vårfrukyrkan på östra sidan ån nämns som prosterikyrka ca 1165–67 och i dess närhet finns senare uppgifter om en kungsgård (fig. 90). De s.k. Arosmynten anses vara präglade i Östra Aros vid 1100-talets slut. Området där staden växte fram kan således delvis ha tillhört eller disponerats av kungamakten. Möjligen har ytterligare några av de senare kända kyrkorna haft föregångare under denna tid. En preurban bebyggelse har lokaliserats i närheten av ån, på både västra och östra stranden, dels vid äldre undersökningar på Studentholmen och i kv. Näktergalen, men även vid mer moderna undersökningar. I kv. Rådhuset, Domen och Disa samt i mindre omfattning i kv. Bryggaren, har bebyggelse från 1100-talets andra hälft kunnat dokumenteras. Det rör sig om en gles bebyggelse med grophus, flätverkshus och små knuttimrade byggnader, i de äldsta skedena även rännor, gropar och stolphål som tolkats som tidiga tomtmarkeringar. Centralt i kv. Rådhuset hittades även en tidig gata, upp till fyra m bred och kantad med stora stenar. Gatan har tolkats som en manifest anläggning och har jämförts med den tidiga gatan i kv. Brevduvan i Linköping.[11]

Östra Aros har tolkats som en kyrkligt administrativ centralort, med tydlig närvaro av en centralmakt och klara inslag av merkantil verksamhet. Ferm har velat se dess tillkomst under 1100-talets andra hälft som en följd av Knut Erikssons satsning på helgonkulten av hans far Erik Jedvardsson och en därmed sammanhängande utveckling av Aros. Snorre omtalar Aros vid 1200-talets början som hamnplats för sveakungarna i Gamla Uppsala.[12]

Från 1200-talets första hälft finns arkeologiska och skriftliga belägg som tyder på en urban utveckling. I undersökningar i kv. Rådhuset, Domen och i viss mån i kv. Disa finns tecken på en expansion och förtätning av bebyggelsen. I kv. Rådhuset har den äldre glesa bebyggelsen ersatts av en tätare struktur, med två nyanlagda gator och byggnader, bl.a. fähus som tolkas som tecken på en mer permanent bebyggelse. I flera fall har en tomtstruktur etablerats under denna tid.[13]

År 1231 finns uppgifter i en kunglig donation som har tolkats påvisa en reglerad bebyggelse med gator och tomter. Uppgiften om att den donerade tomten skulle vara befriad från varje slag av pålaga har tolkats som att orten var fiskalt avgränsad vid denna tid. Slutligen har ett franciskankonvent grundats år 1247. Flera forskare har utifrån det historiska och arkeologiska materialet menat att Aros utvecklades till att bli en stad under 1200-talets första hälft. Det finns vissa skillnader i tolkningarna. Ferm antar allmänt att kungsgården, prostkyrkan och marknaden drog folk och resurser till Aros. Anund har istället velat se 1100-talets andra hälft som avgörande för den urbana utvecklingen, medan den iakttagbara förtätningen under 1200-talets första hälft tolkas som ett resultat av Uppsalas roll i den regionala handeln, innan Stockholm blev helt dominerande.[14]

År 1247 eller 1248 har ett domkapitel inrättats vid domkyrkan i Gamla Uppsala, ett beslut som dels kan ses som kyrkans krav på en

10 Nyberg 1991, Sundquist 1952, Dahlbäck 1978, 1993, Ferm 1986 s. 44 ff., 65 ff., 75 ff., Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 65 ff.

11 Ferm 1986a s. 44 f., 67 ff., 70 och not 90, Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 33 ff., fig. 33, Syse 1987, Anund et al. 2000 s. 268 f., Carlsson et al. 1991 s. 26 ff.

12 Ferm 1986 s. 67, 75.

13 Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 35 f., Anund et al 2000. s. 268.

14 Ferm 1986a s. 71 ff., Syse 1987, Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 35 f., se dock Anund 2001, som förlägger stadsbildandet till ca 1170.

självständig ställning, tydligt formulerat i samband med det viktiga kyrkomötet i Skänninge vid samma tid. Rosén har samtidigt visat att jarlen Birger Magnusson och hans söner aktivt understödde såväl inrättandet av domkapitlet som flyttningen av ärkebiskopssätet till Östra Aros. Den nya kungafamiljen har aktivt sökt stöd och använt kyrkan för att befästa sin i början osäkra maktställning i samband med maktövertagandet vid 1200-talets mitt. Läget vid Gamla Uppsala har ansetts som mindre lämpligt och såväl domkapitlet som kungamakten arbetade för en flyttning till det mer centralt belägna Östra Aros.[15]

Direkt efter domkyrkans etablering på 1270-talet har en markant expansion kunnat påvisas genom tillkomsten alternativt ombyggnaden av Trefaldighetskyrkan och S:t Perskyrkan samt ett helgeandshus som ägde rum parallellt med domkyrkobygget. Rådsinstitutionen genomfördes kring sekelskiftet 1300, samtidigt som en bebyggelseexpansion kan iakttas från 1200-talets senare del i undersökningar framför allt i kv. Rådhuset och Domen. Samtidigt har bebyggelsen börjat expandera inåt land, vilket har kunnat avläsas i den äldsta bebyggelsefasen i kv. Rådsstugan, Kransen, Pantern och Bryggaren, senare under 1300-talets första hälft även i kv. Sandbacken. I kv. Rådhuset har den nya bebyggelsen tillkommit ovan stora och omfattande träflislager. Dessa omfattade flera tomter och gator och tolkas således som en större markplanering som måste ha tillkommit på initiativ utifrån. Det finns tecken på kontinuitet av bebyggelsestrukturen och av exempelvis hantverksgårdar från tidigare period.[16]

Den tydligt avläsbara expansionen under 1200-talets andra hälft sammanfaller med biskopssätets flyttning på 1270-talet, vilket lett till att de flesta forskare har sett en parallell mellan bebyggelseutvecklingen, den institutionella utbyggnaden och de många kyrkliga byggnadsföretagen. Karaktären på den högmedeltida expansionen har tolkats av Ersgård som en kvantitativ expansion inom tidigare ramar, utan differentiering av funktion eller topografi, medan avgörande förändringar istället skedde först under senmedeltiden. Ersgård är en av få forskare som inte främst betonar kyrkans betydelse för utvecklingen, utan snarare ser Uppsala i en större allmän högmedeltida urbaniseringsprocess.[17]

Ferm och Anund betonar, liksom tidigare Sundquist, kyrkans roll för utvecklingen under 1200-talets slut. Anund menar till skillnad från Ersgård att det är under högmedeltiden som den urbana identiteten förstärktes med ny byggnadsteknik och de äldsta privata tegelhusen, avsalubaserade verkstäder och mentala förändringar i form av nya matvanor och nya bordskärl. Samtidigt vänder sig Anund mot en tidigare tradition om en redan tidigt uppdelad stad i en borgerlig östra sida och en kyrkligt dominerad västra sida. Istället menar han att det är missvisande att tala om generella skillnader och framhäver de strukturella likheterna mellan stadsdelarna, i hantverkets utbredning och stadsplanens rumsliga organisation.[18]

I Uppsala finns tydliga tecken på en stagnation vid 1300-talets slut, som iakttagits i kv. Sandbacken, Rådsstugan och Pantern, men däremot inte i de centrala kvarteren såsom kv Kransen och Rådhuset. Nedgången i Uppsala kan även spåras i att byggnationen vid domkyrkan avstannade och detsamma gäller kyrkans jordförvärv i Uppsala fram till och med 1420-talet.[19]

---

15 Rosén 1940, Ferm 1986 s. 44 f., Pernler 1999 s. 18.

16 Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 36, Syse 1984, Ehn & Gustafsson 1984 s. 24 ff., Anund et al. 1992 s. 226, Carlsson et al. 1991 s. 327, Ersgård 1986 s. 90 f.

17 Ferm 1986, Ersgård 1986 s. 97.

18 Anund 2001.

19 Ersgård 1986 s. 91 ff., Ferm 1986b s. 154, Syse 1984, Anund et al. 1992.

Under senmedeltiden, efter 1300-talets kris, skedde en bebyggelsemässig expansion på de gamla gårdarna (ex. i kv. Kransen, Sandbacken, Pantern och Bryggaren) och en expansion i nya områden (ex. kv. Toven och Svalan), en utveckling som skulle fortsätta kontinuerligt fram genom 1500-talet. Dessutom skedde en kvalitativ förändring i form av en tydlig differentiering av bebyggelsen, med nya funktioner och ny typ av bebyggelse. Framför allt har detta iakttagits i kv. Domen, vilket tolkats som att den äldre bebyggelsen i området kring domkyrkan ersatts av stora residensgårdar med trä- och stenhusbebyggelse och med stora obebyggda gårdsytor. Bebyggelsen i kv. Disa tolkas utifrån den totala avsaknaden av hantverksavfall och den höga andelen stengodskeramik som en högreståndsmiljö redan tidigt. Även i kv. Kransen, Sandbacken, Pantern och Bryggaren finns det tecken på omstrukturering av bebyggelsen. Under denna tid färdigställdes domkyrkan 1435, stenkyrkorna byggdes ut och fick valv och flera mindre kapell tillkom.[20]

Detta har tolkats som exempel på att stadens ekonomi har differentierats och givit upphov till en speciell social topografi. År 1383 har enligt ett skriftligt dokument ett nytt torg tillkommit vid bron nedanför domkyrkan. Från samma tid kan man för första gången iaktta en tydlig uppdelning i en profan och en kyrklig stad. Ett stort antal stenhus är kända och deras utbredning finns dels vid domkyrkan på den västra sidan, dels i den östra sidans ytterområden, i kv. Torget, Klostret, S:t Per, Sandbacken. I kv. Svalan hittades ett stenhus som daterades till 1400-talet.[21]

Utbredningen av stenhus i Uppsala finns således i ett stråk i stadens norra delar, på båda sidor om Fyrisån (fig. 176-177). Ersgård tolkar stenhusen som en spegling av en tillgång till ekonomiska resurser och de murade källarna som behov av förvaringsutrymmen. Han vill således se utbredningen av dessa hus i den profana stadsbebyggelsen som ett utslag för handelsverksamhet och på att mer självständiga grupper av stadsinvånare börjar kunna urskiljas under senmedeltiden. Samtidigt ser han en förändring i bebyggelsen i t.ex. kv. Kransen som under 1500-talet skulle kunna tolkas som ett utslag av framväxten av ett proletariat av lönearbetare.[22]

Nils Sundquist formulerade redan på 1930-talet tankar om en tvådelad stad, uppdelad på en kyrklig stad väster och en borgerlig stad öster om Fyrisån. Senare har Göran Dahlbäck visat i sin avhandling om Uppsala domkyrkas godsinnehav hur stadsdelen kring Uppsala domkyrka och området kring Uppsala stad dominerades av kyrkligt ägande, en dominans som uppenbarligen etablerades redan i samband med ärkesätets flytt.

Olle Ferm har i en artikel diskuterat ägande och boende i Uppsala, där han framhåller att det borgerliga inslaget fanns även på den västra sidan och aldrig försvann helt, samtidigt som kyrkan under senmedeltiden kom i besittning av tomter och bodar i den östra stadsdelen. Dessa har dock främst hyrts ut till borgare. Räntan från t.ex. torgbodarna har varit en mycket god affär, medan klerkerna själva föredrog att bo på den västra sidan. I början av 1500-talet torde det ha funnits ett trettiotal stenhus i Uppsala och Ferm anser att det stora flertalet hörde till kyrkliga institutioner. Han framhåller dock flera exempel på att även förmögna borgare och personer från det världsliga frälste kunde äga och bo i stenhus. På samma sätt har Anund utifrån resultatet från de arkeologiska undersökningarna i den västra stadsdelen velat differentiera bilden ytterligare.[23]

Samtidigt finns det otvetydiga tecken på en socialt högre status i stadsgårdarna på den västra sidan, som avspeglas i ett mer extensivt bebyggelsemönster med stora trädgårdar, ett större inslag av mer exklusiva företeelser som

stengodskärl och fönsterglas. Anund menar att förändringen inträffar vid sekelskiftet 1300, d.v.s. efter domkyrkans etablering, vilket han anser avspeglas i den materiella kulturen och bostadsskicket. Som en invändning mot detta kan framföras att den stora bebyggelseförtätningen och regleringen i kv. Disa och förändringen i kv. Domen inträffade först under 1400-talet.[24]

Det är svårt att bilda sig en uppfattning om de kända stenhusen i Uppsala, dess läge i topografin, datering och ägoförhållanden, då det saknas en mer systematisk genomgång av det arkeologiska källmaterialet. Utifrån litteraturen verkar det dock som om det stora flertalet påvisade stenhus har legat på den västra sidan. Enligt en sammanställning av Ljung har dessa tiotalet stenhus visserligen ägts av förmögna borgare vid medeltidens slut, men samtliga har från början varit i kyrkans ägo och senare överlåtits. För de många uppgifterna om kyrkligt ägda stenhus på den västra sidan kan framhållas att alla utom något undantag är belagda under 1400-talet och senare.

Genom det skriftliga källmaterialet har det varit möjligt att till viss del rekonstruera kyrkans närvaro i Uppsala. Redan i samband med flytten på 1280-talet har mark erhållits och reserverats för kyrkans fastigheter. Ärkebiskopen och ärkedjäknen fick redan från början residens vid domkyrkan, medan domprostens residens har flyttats från området vid Vårfrukyrkan öster om ån till en plats sydväst om domkyrkan på 1320-talet. Trefaldighetskyrkans prästgård låg även mellan denna och domkyrkan. Under Nils Allessons tid som ärkebiskop (1292–1305) har enligt Ferm flertalet av övriga kaniker fått tomter på Domberget.

Av det skriftliga källmaterialet framgår hur kyrkans institutioner förvärvade alltfler tomter och gårdar i staden, men att man framför allt bodde på den västra sidan. Uppenbarligen har man verkat för att få ett residerande kapitel redan vid etableringen i Östra Aros, vilket även framgår av det viktiga beslutet att dra in fattigtiondet till kapitlet redan år 1252. Fattigtiondet, d.v.s. 2/9 av tiondet, utgjorde en av flera viktiga resurser för prebendenas försörjning och en förutsättning för att kunna upprätta ett residerande kapitel. I de övriga stiftsstäderna skedde samma indragning av fattigtiondet först under 1300-talets andra hälft och 1400-talet.[25]

I litteraturen finns en allmän bild av att kapitel var residerande redan från starten. Förutsättningarna för detta fanns givetvis eftersom fattigtiondet anslogs redan före flyttningen och det faktum att ett stort område kring domkyrkan och väster om staden uppenbarligen överläts åt kyrkan vid flyttningen. Det är klart att åtminstone ärkebiskopen och prelaterna (domprost och ärkedjäknen, senare även dekanen) fått residensgårdar kring domkyrkan redan vid flyttningen. För ytterligare något eller några kanonikat finns uppgifter som tyder på en gård i staden redan vid denna tid men för övriga kanonikat och prebenden är de äldsta uppgifterna om gårdar i staden eller residensgårdar med stenhus först från 1300-talets slut eller 1400-talet.[26]

---

19 Ersgård 1986 s. 91 ff., Ferm 1986b s. 154, Syse 1984, Anund et al. 1992.

20 Beronius-Jörpeland et al. 2000 s. 82 f., Anund et al. 2000 s. 285, Ersgård 1986 s. 93 ff., Ferm 1986b s. 142.

21 Ersgård 1986 s. 99, Andersson & Redin 1980 s. 35.

22 Ersgård 1986 s. 99.

23 Sundquist 1953, Dahlbäck 1977, 1978, Ferm 1986b, Anund 2001.

24 Anund et al. 2000 s. 200 ff.

25 Dahlbäck 1993 s. 147 ff., 153 f., Ferm 1986b s 156 ff.

26 Ferm 1986 s. 156 ff., Dahlbäck 1977 kasuistik över kanonikat och prebenden s. 79 ff, 125 ff.

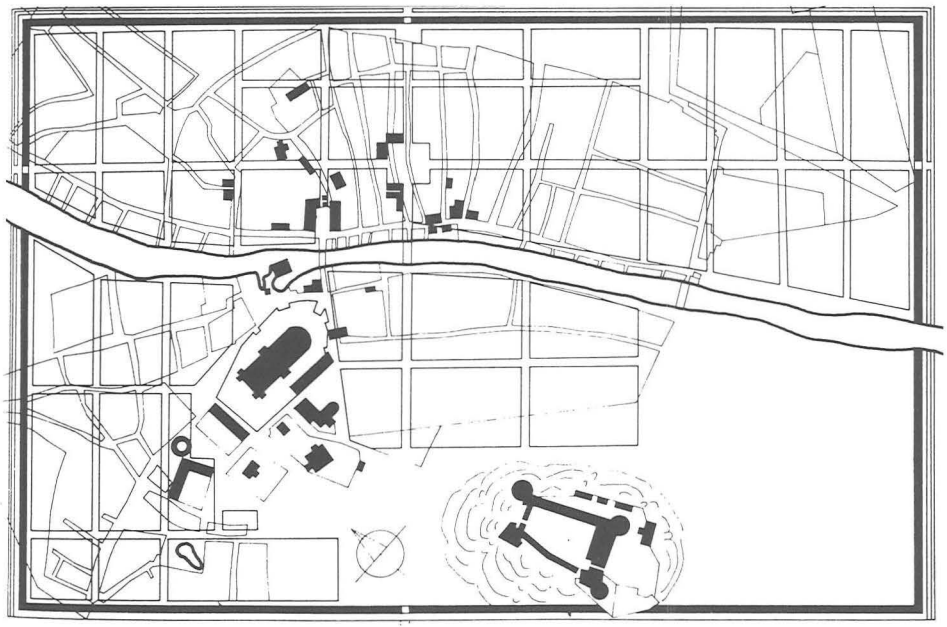

Fig. 177. Uppsala. Regleringsplanen från 1643, med markering av det äldre delvis medeltida gatunätet och förslag till ny stadsplan. Efter Carlsson et al. 1991.

1400-talet har setts som en återhämtningsperiod i Uppsalas historia. Ferm ser en tydlig uppgång i kyrkans fastighetsförvärv, framför allt under 1430–40-talen. Under ärkebiskop Jöns Håkanssons tid (1422–1432) har domkyrkan färdigställts, samtidigt som domkapitelhuset byggdes och ärkebiskopsgården byggdes om. Vid sekelskiftet 1400 skedde en förändring i bostadskulturen, då alltfler kaniker började bo i stenhus, någonting som Ferm framhåller som ovanligt dessförinnan. Via domkyrkans byggnadsfond, fabrican, uppfördes de gemensamma byggnaderna, medan gårdar och bostadshus uppfördes däremot av de som bebodde husen. Residensgårdarna fungerade som tjänstebostäder, med följden av de täta bytena och förflyttningen mellan prebendena ledde till att husens underhåll försummades. Av denna anledning försökte ärkebiskop Jöns Håkansson 1428 förmå klerkerna att bo kvar på en och samma gård även när de bytte tjänst, men det är osäkert om detta kom att efterföljas.[27]

Inom den livaktiga Uppsalaforskningen (bland såväl arkeologer som historiker) kan man skönja en ambivalens i synen på kyrkans förhållande till staden. Det står klart att en urban utveckling var på gång redan före biskopssätets etablering, samtidigt som centralorten Östra Aros hade en delvis kyrkligt administrativ funktion. I samband med överflyttningen på 1270-talet och etableringen av ett residerande kapitel har man sett en bebyggelseexpansion inom stadsrummet. Samtidigt har det betonats att denna expansion endast medfört kvantitativa skillnader.

Mer kvalitativa skillnader finns först under perioden efter 1300-talets kris, med spår av en differentierad social topografi med en ökad koncentration av residensgårdar vid domkyrkan, men även förekomst av rika stenhusgårdar på den östra sidan. Ersgård har främst diskuterat

detta i termer av merkantilt uppsving och ökade klassmotsättningar. Anund däremot har hävdat att Uppsala knappast kan betecknas som en handelsstad. Han vill även tona ner skillnaderna mellan stadsdelarna och ser Uppsala som en integrerad stad under högmedeltiden.[28]

Även Ferm har visserligen differentierat bilden av den tvådelade staden, men betonar samtidigt att kyrkan övertagit mer och mer av de kommersiellt viktiga torgbodarna och andra fastigheter på den östra sidan. På så sätt har man kommit att dominera även den borgerliga staden under senmedeltiden för att vid medeltidens slut stå som ägare av ca 50 % av fastigheterna i staden. Dahlbäck har å andra sidan i en mycket intressant studie visat på hur domkyrkans, fabricans, inköp missgynnade Uppsalaborgarna, där huvuddelen istället inhandlades i Stockholm. Han betonar samtidigt att kyrkans indirekta betydelse bör ha varit desto större, eftersom dess inkomster har använts till löner och arvoden och genom de stora kyrkfesterna.[29]

En alternativ hypotes skulle kunna formuleras, där kyrkan fått ett omfattande jordinnehav i området kring domkyrkan redan vid flyttningen och att flera av prelaturerna och kanonikaten etablerat stadsgårdar, delvis bebyggda med stenhus. Under senmedeltiden skedde däremot avgörande förändringar, med en ökad koncentration av residensgårdar och kyrkligt markinnehav på den västra sidan och en förändrad bostadskultur med en stor andel stenhus på kyrkans gårdar samt en tydligare polarisering mellan de borgerliga och kyrkliga intressena.

Utvecklingen i den östra stadsdelen har inneburit att ett nytt torg vid Dombron lades ut och stadsområdet expanderade väsentligt. Samtidigt skedde en successiv ökning av kyrkligt ägda bodar och stenhusgårdar även på den östra sidan, vilka hyrdes ut och i vissa fall med tiden överläts till borgare. En iakttagen polarisering även inom den östra stadsdelen mellan rikare områden kring konventet och torget och mer proletära kvarter söder därom är en intressant hypotes som borde kunna utvecklas.

Sammanfattningsvis ska det sägas att såväl det arkeologiska som det historiska källmaterialet från Uppsala är överväldigande rikt, vilket samtidigt har givit upphov till en rad olika tolkningar som delvis går isär. Det skiljer sig inte bara vad det gäller tolkningen av kyrkans betydelse kontra en allmän urbaniseringsprocess, utan även i synen på skillnader och likheter mellan de olika stadsdelarna över tiden. Det är mycket svårt att bilda sig en uppfattning om hur förändringarna i staden ska tolkas, i termer av kvantitet – kvalitet eller kontinuitet – diskontinuitet. I ljuset av analysen av Linköping framstår behovet av en samlad utvärdering av allt material, inte minst en utvärdering av det residerande domkapitlets närvaro och betydelse, stenhusgårdarnas läge och ägarbakgrund som helt nödvändig för att förstå stadens funktion och utveckling.

---

27 Ferm 1986b s. 149 ff., 153 ff.

28 Ersgård 1986, Anund 1999, 2001, Anund et al. 2000 s. 18.

29 Ferm 1986b, Dahlbäck 1986.

Västerås

Läget för Västerås har beskrivits som centralt, vid Svartåns utlopp i Mälaren och som central utskeppningshamn för Dalarnas äldre järnhantering. Västerås ligger vid gränsen mellan tre hundare i närheten av en rik förhistorisk bygd. Genom landhöjningen kom dock det centrala läget att flytta från Badelunda till Svartåmynningen. Trots vissa diskussioner kring Florenslistans Arosa verkar det idag råda enighet om att Västra Aros har varit biskopssäte senast sekelskiftet 1100. Den äldsta domkyrkans läge är inte känt, men har antagits ligga vid den tidigmedeltida kyrkogården i kv. Johannes. Förutom denna fanns även S:t Ilians kyrka, omtalad första gången 1320 och med okänt läge, men som antas vara den äldsta kyrkan, samt S:t Nicolaus, stadsförsamling i kvarteret väster om Svartån.[30]

Kumlien har antagit att orten genomgått en urban utveckling under 1200-talet, en tolkning som dock vilar på tämligen lösa antaganden. En datering av den kungliga borgen till denna tid har avvisats av Lovén. En myntning i Västra Aros under Knut Erikssons tid under 1100-talets andra hälft har diskuterats av Thordeman. Klackenberg menar dock att en myntning knappast är trolig förrän vid 1200-talets slut, i samband med att ett mynthus omtalas år 1285. Dominikankonventet grundades 1244 och var beläget söder om staden, på en ö omfluten av Svartån och Lillån.[31]

Arkeologiska undersökningar i kv. Linnea och kv. Klaudia väster om ån under 1980-talet har dock påvisat en preurban bebyggelse från 1000- och 1100-talen, med flätverksgärde och lergolv, samt kulturlager med fynd, men i övrigt utan spår av byggnader. I kv. Linnea kunde en kontinuerlig bebyggelse fram i 1200-talet beläggas och materialet har tolkats tyda på en kraftig expansion under denna tid. Bland fyndmaterialet hittades hantverksavfall men även föremål med kyrklig anknytning som antyder närheten till S:t Nicolai kyrka.[32]

Den nuvarande domkyrkan har börjat byggas under 1270-talet och ett domkapitel inrättades 1288. Rådsinstitutionen i form av borgerskapet (*cives*) och sigill är känd år 1291, *prefectus* och *consules* 1307. Domskolan omtalas 1311, från samma tid finns de äldsta uppgifterna om gillen. Helgeandshuset är tidigast omtalat 1345. Vid de arkeologiska undersökningarna i kv. Linnea kunde en bebyggelse fortsatt påvisas fram till 1300-talets mitt. Perioden har tolkats innebära ett uppsving för bergsbruket, den nordtyska handelsexpansionen och därmed Västerås betydelse som utförselhamn. Biskopen tolkas ha haft intressen i bergsbruket och Kumlien har spekulerat i att Västerås fått sina äldsta privilegier under 1200-talets slut.[33]

Under senmedeltiden har Västerås betydelse ökat som en rikspolitisk ort och kungligt förvaltningscentrum, särskilt efter Engelbrektsupproret, då Borganäs fogdeborg förstördes och uppbörden från Dalarna därefter gått via Västerås. Den kungliga borgen kom till under 1380–90-talen enligt Lovén. År 1371 omtalas mynthuset, liksom ett hospital 1385. Domkyrkan har byggts om under 1400-talet och en rad mindre kapell har tillkommit; S:ta Gertrud väster om staden, S:t Göran i stadens södra del, S:t Olof norr om staden och S:ta Ursulas kapell utmed landsvägen norr om staden. En rådstuga nämns 1381, men ytterligare uppgifter om medeltida rådhus saknas. Under 1400-talets andra hälft har Sturarna innehaft Västerås slottslän i förläning under en längre tid och under denna tid har man stött olika kyrkliga institutioner, bl.a. genom nya prebenden och konstverk i domkyrkan.[34]

Stadsrapporten uppräknar 14 stenhus och/eller källare, vilka samtliga ligger vid domkyrkan, samt väster och norr om torget. Biskopsgården är först belagd under 1400-talet med bevarad medeltida källare under den nuvarande

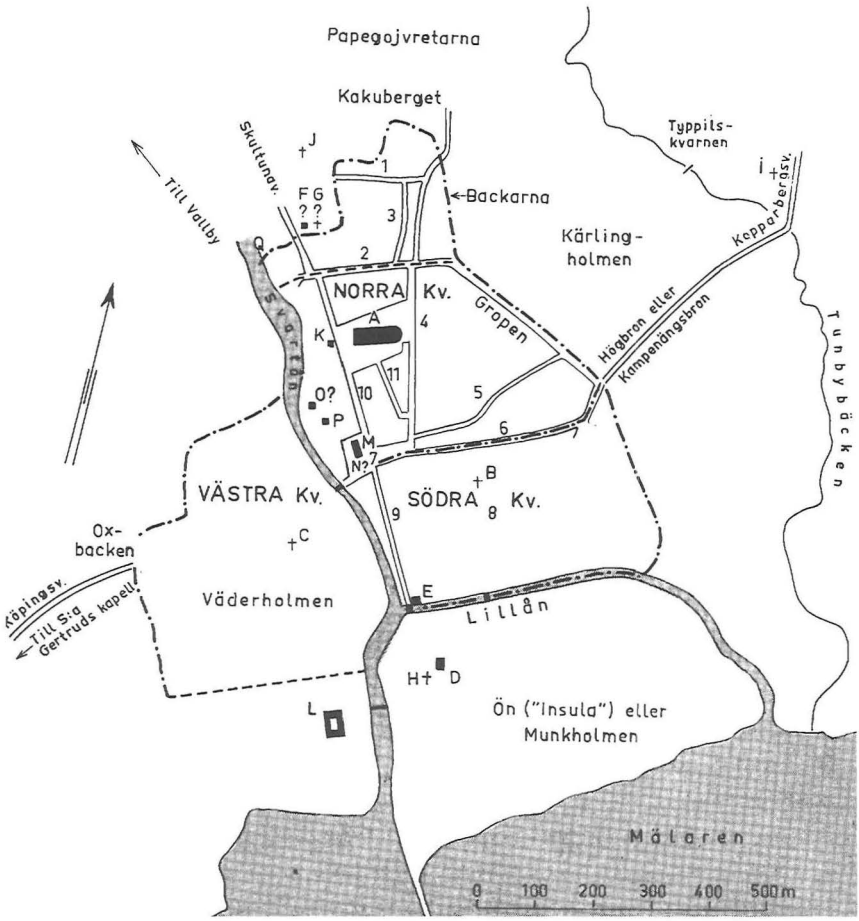

Fig. 178. Västerås, rekonstruktionsförslag över den medeltida stadsplanen, med läge för institutioner. Karta efter Kumlien 1971 s. 174.
A- domkyrkan, B- S:t Ilian, C- S:t Nicolaus, D- dominikankonventet, E- helgeandshuset, senare hospital, F- spetälskehospital, G- S:t Görans kapell? (äldre), H- S:t Görans kapell (yngre), I- S:t Olofs kapell, J- S:ta Ursula kapell, K- biskopshuset, L- slottet, M- rådhuset, N- vågen? (den äldsta), O- Lybecksgården, P- mynthuset, Q- Gropkvarnen.

byggnaden från 1500-talet. Konsistoriehuset är till sin nuvarande utformning sannolikt från 1600-talet, medan en källare sannolikt är medeltida. I stadsmonografin finns en sammanställning av prebenden som förtecknats 1545 och som då återgått till frälset. Uppräkningen omfattar som väntat endast prebenden tillkomna efter 1300-talets slut, och i flera fall omtalas en prebendegård i staden. Kumlien menar att sta-

30 Kumlien 1971 s. 77 ff., Gustafsson & Redin 1977.

31 Kumlien 1971 s. 118 ff., Lovén 1996 s. 174 f., Klackenberg 1992 s. 123.

32 Annuswer et a. 1990.

33 Gustafsson & Redin 1977, Annuswer et al. 1990, Kumlien 1971 s. 147 ff., 193 ff.

34 Gustafsson & Redin 1977, Kumlien 1971 s. 341-342, 267 ff. Ang rådstuga se RAP 1647, Kumlien 1971 s. 280, om Västerås som förvaltningscentrum aa s. 209 ff.

den var tydligt uppdelad i ett kyrkligt kvarter i norr, det västra utan medeltida offentliga byggnader medan det södra kvarteret dominerades av fiskare och personer knutna till slottet.[35]

Kumlien ser kyrkans egendomsinnehav i stiftsstaden som central och menar att borgarna och kyrkan har ömsesidigt påverkat varandra näringsmässigt. Västeråskyrkans ekonomiska ställning har avsevärt förbättrats under senmedeltiden vilket avspeglas i antalet donationer och testamenten samt i den institutionella utbyggnaden. Kyrkan och frälset var viktiga inslag i staden, men staden dominerades av borgar-na och dess tyska befolkningsinslag var större än i andra jämförbara städer. Även efter reformationen har stadens ställning varit fortsatt god genom sin ställning som omlastningsplats för järn och koppar. Efter sekelskiftet 1600 kom dock Västerås att gå tillbaka, som en följd av Stockholms allt större betydelse för handeln med Bergslagen.[36]

Växjö

Växjö blev biskopssäte på 1170-talet, i en centralbygd i Värend på platsen för ett vägmöte och en marknadsplats, sannolikt även en förhistorisk kultplats (Hov) och platsen för "alla virdars ting". Det finns uppgifter som tyder på att en by (*Thiuthyrby*) legat på platsen för den domkyrkan; en runsten och myntfynd från 1000-talet samt fynd av kulturlager. Domkyrkans etablering har tolkats som en kungamaktens strävan till kontroll över denna del av Småland. Trots att Larsson hävdar att domkyrkobygget redan på 1100-talet drog till sig en mängd människor finns det inga vare sig arkeologiska eller skriftliga belägg på någon tidig profan bebyggelse.

Vid 1200-talets mitt skedde däremot en utbyggnad av de kyrkliga institutionerna som omfattade den gotiska domkyrkan, ett domkapitel 1280, domskola och helgeandshus. Vid samma tid, år 1279, gjorde Linköpingsbiskopen ett försök att grunda en stad i Berga, inom Linköpingsstiftet nära Växjö, vilket dock i stort misslyckades. Först något senare under 1300-talets första hälft kommer uppgifter i Växjö om den profana stadens utveckling, i form av stadsprivilegierna 1342. Larsson menar att det var kyrkan och domkapitlet som drev fram detta, samtidigt som kungen Magnus Eriksson satsade helhjärtat på Växjökyrkan av inrikespolitiska skäl. Stadsprivilegierna ska även ses mot bakgrund av den svensk-skånska unionen 1332, där det var viktigt att säkerställa staden som merkantilt centrum i Värend. Staden har även haft betydelse för biskopens handelspolitiska kontroll över utrikeshandeln med det danska Blekinge. Det arkeologiska materialet är i det närmaste obefintligt, endast lösfynd i form av stengods i kv. Lejonet samt ett större myntfynd från 1300–1400-talen vid det nuvarande torget, och det kan diskuteras om vi kan tala om en tätort före senmedeltiden.[37]

I Växjö finns tydliga tecken på urban profan expansion i form av institutioner under 1400-talets andra hälft. Belägg på en rådsinstitution finns från 1440-talet medan rådstuga, gillestuga, badstuga och ett franciskankonvent finns belagt under 1470–80-talen. Samtidigt vid denna tid skedde en utbyggnad av domkyrkan, bl.a. genom ett själakapell, och domkapitlet utvidgades kraftigt med flera prebenden och två prelaturer. Någon gång under senmedeltiden tillkom även ett S:t Göranskapell.

Under senmedeltiden hade biskoparna staden som förläning av kronan, vilket även framgår av det faktum att staden saknade fogde, dvs kungamaktens förlängda arm. Biskopen lät under 1300-talet anlägga ett antal befästa gårdar runt om i stiftet, men kom under 1400-talet att alltmer koncentrera sitt intresse till Växjö, där Kronoberg byggdes på sin nuvarande plats vid 1400-talets mitt, dvs samtidigt med den urbana expansionen. [38]

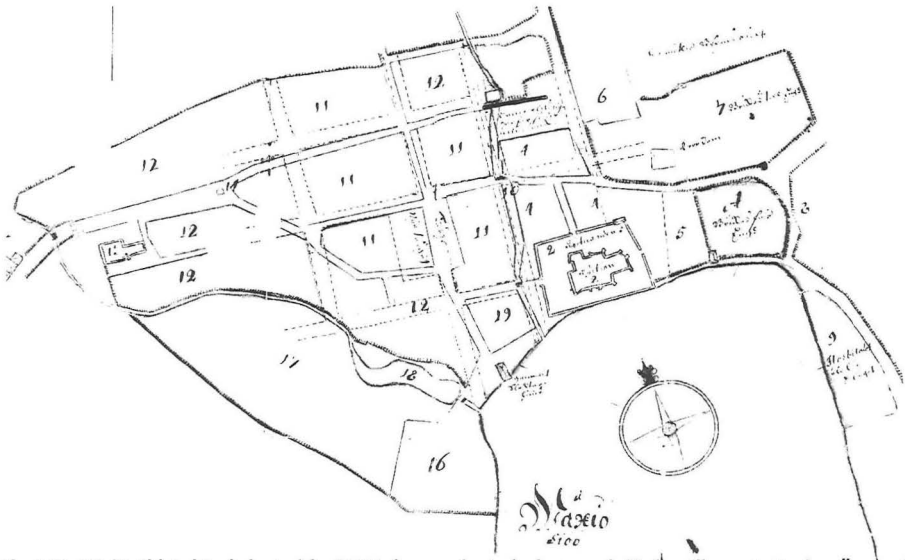

Fig. 180. Växjö, äldsta kända karta från 1658, den gamla stadsplanen och förslag till ny rutnätsplan. Ännu på 1600-talet låg stadsområdet i stort sett inramat av domkyrkan i öster och platsen för det medeltida franciskankonventet i väster. Guldsmedsbäcken avtecknar sig fortfarande på kartan, den gamla gränsen mellan domkyrkostaden och den borgerliga staden kring torget.
Efter Åhman 1983.

Denna entydiga bild av en urban expansion under 1400-talets andra hälft kan svårligen jämföras med det arkeologiska källmaterialet. Endast ett fåtal större undersökningar har genomförts, med klent resultat. Det är oklart om detta beror på bristande arkeologiska undersökningar eller om det tvärtom är ett utslag för en mycket gles och extensiv bebyggelse. Lars-Olof Larsson tecknar en bild av den sociala topografin vid medeltidens slut, där den profana bebyggelsen legat väster om Guldsmedsbäcken, som utgjorde häradsgräns. Domkyrkan omgiven av residensgårdar har legat öster om denna gräns, medan franciskankonvetet låg direkt väster om stadsområdet (fig. 93). Det är dock oklart när och hur denna bebyggelsebild vuxit fram, liksom när prebendegårdarna etablerades vid kyrkan. Ytterst få arkeologiska undersökningar har genomförts i detta område, möjligen kan fynd av senmedeltida brunnar i kv. Linné kopplas till domprostgården söder om torget.[39]

Utvecklingen i Växjö, med en gammal kyrklig centralort som dels får formella stadsrättigheter vid 1300-talets mitt och dels genomgick en tydlig urban utveckling under 1400-talets andra hälft, har entydigt tolkats som beroende av kyrkan och biskopen. De avgörande skedena i den urbana utvecklingen skedde samtidigt med kyrkans utveckling och det har hävdats att det var kyrkan som var den aktiva parten då orten Växjö fick stadsrättigheter 1342. Samtidigt har Lars-Olof Larsson menat att det var kungamakten som genom kyrkans etablering ville stärka sin ställning i Värend.

---

35 Gustafsson & Redin 1977, Kumlien 1971 s. 173, 585 ff.

36 Kumlien 1971 s. 267 ff., 356 ff., 491 ff., 489 f.

37 Larsson 1972, 1991, 1964 s. 371, Åhman 1983.

38 Larsson 1972 s. 31 f., 37 f., 1991, Åhman 1983, Hansson 2001 s. 185 ff., 192.

39 Larsson 1991, Åhman 1983, Hansson 1997.

Åbo

Det första biskopssätet i Finland anses ha grundats i Nousis efter det första korståget på 1150-talet. År 1229 flyttades biskopssätet till Korois vid Aura å, strax norr om nuvarande Åbo (fig. 181. Området ligger centralt i en rik förhistorisk bygd vid Aura å, nära dess utflöde i Åbolands skärgård i Östersjön. Grunden efter domkyrkan och flera andra byggnader på denna plats undersöktes kring sekelskiftet 1900. Biskoparna fungerade under denna tid som kansler vid det svenska hovet och utsågs oberoende av kurian. Möjligen har det existerat ett regulärt domkapitel vid 1200-talets början, medan ett sekulärt domkapitel möjligen existerat år 1259. Slutligen har biskopssätet flyttat ca 1286 några kilometer närmare kusten till nuvarande Åbo och byggts på den s.k. Unikankarekullen.[40]

De äldsta skriftliga omnämnandena av Åbo har diskuterats i stadsrapporten men tidiga uppgifter från 1100-talet har starkt ifrågasatts av Gardberg. Det finns mycket litet skriftligt material som belyser orten Åbo före 1200-talets slut. På Unikankarekullen ska enligt bl.a. Gardberg den äldsta kyrkan ha tillkommit vid 1200-talets mitt, i äldsta tid en träkyrka med sekundärt tillbyggd stensakristia. Orsaken till flyttningen har antagits vara fråga om ett behov av ett bättre läge närmare kusten. Man har även antagit att det skulle ha funnits en omfattande bebyggelse på platsen, en tysk handelskoloni, som satts i samband med Birger jarls handelstraktat med hanseaterna 1252. Ytterligare ett tecken som skulle tyda på en begynnande urban utveckling i Åbo före domkyrkans överflyttning är grundandet av dominikankonventet redan 1249. Det var i senare tid beläget i stadens södra utkant, men man har varit osäker om konventet möjligen grundades i Korois och senare flyttade till Åbo.[41]

Vid 1200-talets slut finns däremot mycket tydliga tecken på en utveckling i Åbo. Enligt Gardberg började den nuvarande domkyrkans långhus och torn byggas strax efter 1286, först i Mälardalsstil, senare under 1200-talets slut och 1300-talets början som en hallkyrka med tydliga influenser från Baltikum. Parallellt med detta utvidgades domkapitlet med ytterligare två kaniker. Biskopen ska däremot ha bott kvar i Korois fram till 1340-talet, medan ett biskopshus i Åbo först omtalas vid 1300-talets mitt. Redan vid sekelskiftet 1300 nämns första gången biskopsgården Kustö (fi. Kuusisto) sydöst om Åbo, senare ombyggd till en borg (fig. 181).[42]

År 1280 blev den svenske stormannen Carolus Gustavi utsedd till *Prefectus Finlandiæ*, som ett led i den svenska centralmaktens medvetna utbyggnad i öster. Något senare blev Magnus Ladulås bror Bengt, biskopen i Linköping, utsedd till hertig av Finland. Under samma tid genomfördes bl.a. det tredje korståget och grundläggning av Viborgs slott 1293. Händelserna tolkas ha lett till en tydlig funktionsuppdelning mellan biskopen och den världslige kunglige representanten, samtidigt som kungamaktens grepp om biskopsämbetet minskade och kopplingen till kanslersämbetet försvann. Något senare finns de första uppgifterna om borgen i Åbo, som i äldsta tid tolkas som ett lägerkastell med torn och ringmur samt träbyggnader. En ombyggnad till en sluten borg med uppdelning i huvud- och förborg har sannolikt skett i samband med att Valdemar, Magnus Ladulås son, blev hertig över Finland 1302.[43]

År 1318 härjade novgoroderna Åbo och brände staden. Frågan är dock hur långt utvecklingen av tätorten och staden Åbo nått vid denna tidpunkt. De skriftliga uppgifterna är synnerligen fåtaliga, staden omtalas som *civitas* 1309 och till detta dokument finns även stadens sigill bevarat. 1316 omtalas borgaren Hartman. Först efter plundringen 1318 finns de äldsta uppgifterna om rådsinstitutionen, nämligen borgmästare och råd 1324. Senare under 1300-talets för-

sta hälft tillkom S:t Görans hospital, domskolan och ett gille. Frågan om rådhuset har behandlats av Kari Uotila. Det äldsta omnämnandet är från 1434 och byggnaden var beläget vid torgets östra sida. Enligt Uotilas undersökning kan den äldsta delen av denna byggnad dateras till 1320–40-talen, vilken byggts ut med ett trapptorn på östra sidan under perioden 1350–1420. Slutligen har rådhuset byggts ut till en tvårummig byggnad som kunnat dendrodateras till 1440.

Biskop Hemming (1338–1366) har förknippats med en utbyggnad av domkyrkans kor och en betydelsefull högkonjunktur i staden på 1340-talet. Vid samma tid tillkom ytterligare fem prebenden och det är under denna period som de äldsta enstaka uppgifterna finns om hus i staden som ägs av prebendena. Det är dock oklart i vilken utsträckning dessa hus fungerat som residensgårdar eller om de hyrts ut.[44]

Under perioden efter 1380–90-talen skedde dock en märkbar förändring. Mellan 1398–1438 tillkom inte mindre än 12 prebenden och år 1414 fick domkapitlet sin andra prelatur, archidiakonatet (ärkedjäknen). Vid samma tid har antalet korvikarier ökat samtidigt som kapitlets ekonomiska grund stärktes genom att tiondeandelar avsatts för dess behov. Från denna period förekommer även vanligen de äldsta uppgifterna om prebendegårdar och dessa har av Ruuth och Rinne i de flesta fall kunnat knytas till tomter runt domkyrkan.[45] Detta tyder på att bilden av domkapitlets och andra kyrkliga institutioners koncentrerade tomt- och gårdsinnehav kring domkyrkan bör kunna kopplas samman med domkapitlets starka utbyggnad under 1300-talets slut och 1400-talet.

Vid samma tid skedde en rad andra viktiga förändringar i staden. Under biskop Bero Balk (1385–1412) fick staden möjligen ett andra konvent, S:ta Anne dominikankonvent, vars läge har ansetts ligga i området mellan torget och S:t Olofskonventet. Existensen av detta systrakonvent har dock nyligen starkt ifrågasatts. Under Bero Balks tid tillkom även helgeandshuset år 1396, beläget på västra åsidan, i Aningaiskvarteret, direkt väster om torget. Under Magnus Tavasts tid (1421–1450) byggdes kapitelhuset vid domkyrkan, själagården vid domkyrkan (nämnd första gången 1424) och S:ta Gertruds hospital 1439. Under samma tid finns även uppgifter om flera gillen.[46]

---

40 Debatten kring domkyrkans läge, särskilt tolkningen kring omnämnandet 1229 har varit omfattande, men för närvarande tycks konsensus råda kring ovanstående version. Pihlman & Kostet 1986 s. 17, 30, 34, Gardberg 1973 s. 57 ff., Pirinen 1956 s. 541, olika äldre tolkningar refererade i Hiekkanen 2002.

41 Pihlman & Kostet 1986 s. 7, 30, Gardberg 1973 s. 47 ff., 79 ff., 84 ff., Hiekkanen 1993, msk.

42 Domkyrkans byggnadshistoria bygger på Rinnes undersökningar samt Kronqvist och Gardberg. Pihlman & Kostet 1986 s. 118 ff., Gardberg 1973 s. 110. Ang domkapitlet se Pirinen 1956 s. 541. Ang. Kustö se Uotila 1998 s. 264.

43 Pihlman & Kostet 1986 s. 8, 18, Gardberg 1973 s. 93 ff. Ang. Bengt Magnusson som hertig av Finland, diskussion om han någonsin varit i Finland och tagit någon aktiv del av dess förvaltning, se Schück 1959 s. 302 not 13. I testamentet uppges dock att hans övriga skulder skulle täckas av hertigdömets inkomster, eftersom han ådragit sig dem för dess skull.

44 Pihlman & Kostet 1986 s. 18, 32, 39 ff., Gardberg 1973, Uotila 2002, opublicerad lic. avhandling, pers. komm. november 2001.

45 Rinne 1952 (texten endast på finska), Valonen 1954, Pirinen 1956 s. 541, Pihlman & Kostet 1986 s 41 ff., Kuujo 1985 s. 197 ff. Tillförlitligheten kring Rinnes undersökningar och attribueringen av tomterna ifrågasätts av nutida forskare i Åbo, delvis beroende på att Rinnes fältmaterial är försvunnet, pers. komm. Hiekkanen, november 2001.

46 Existensen av ett systrakonvent bygger framför allt på en biskopskrönika av Paul Juusten under 1500-talets andra hälft, se Kuujo 1985 s. 11 och Pihlman & Kostet 1986 s. 37 f., vilket starkt ifrågasatts under senare tid, se Hiekkanen msk. men även Kuujo 1985 s. 61.

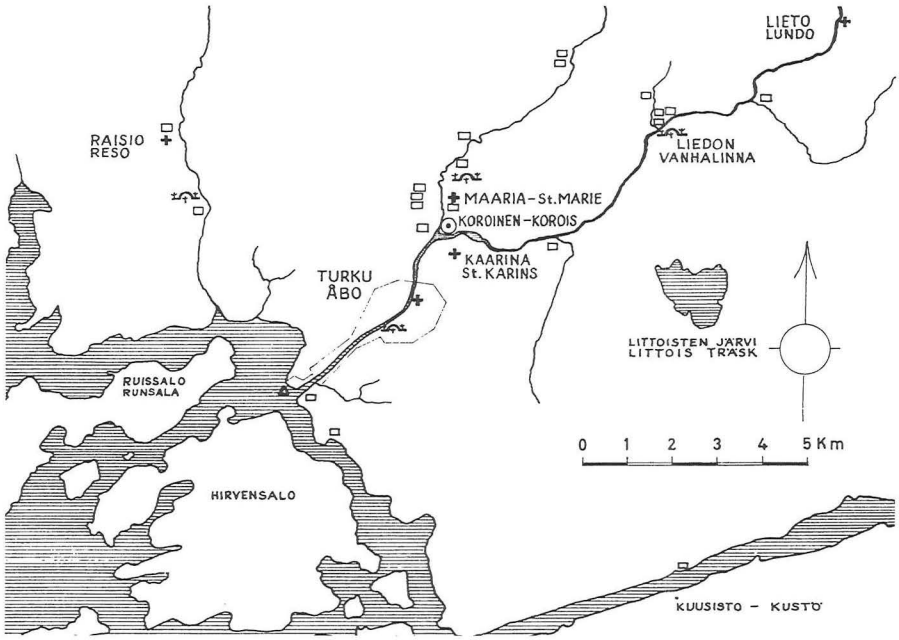

Fig. 181. Åbos närmaste omgivningar, Auraåns dalgång, med det äldre läget för domkyrkan i Korois. Efter Gardberg 1973.

Under senare delen av 1400-talet har domkapitlet ytterligare byggts ut genom fyra nya prebenden. Under biskop Konrad Bitz (1460–1489) genomfördes stora arbeten i domkyrkan då hallkyrkan byggdes om till en basilika genom att taket i mittskeppet höjdes och lite senare tillkom det stora oktagonala östkoret, Allhelgonakoret. Under samma tid har även ringmuren runt domkyrkan tillkommit, där bl.a. kapitelhuset, domskolan och biskopens palats infogades.

Under biskop Konrad Bitz tillkom nya kapitelstatuter 1474 och en förordning om residensplikt 1486. I skrivelsen 1486 beklagade man sig över bristande resurser och prebenden, vilket ledde till åtgärder för att stärka prebendenas ekonomi på sockenkyrkornas bekostnad. Samtidigt tillkom ett antal nya kyrkliga institutioner; biskopens helgeandshus (*Piispan pyhä henki*), dvs ett sjukhus för präster samt domkyrkans prästcommune (*commune clericorum*) 1474, en matsal för kaniker, vikarier och korvikarier. Liknande inrättningar, framför allt för det lägre prästerskapet utan residensgårdar, var vanliga på kontinenten, men är i övrigt helt okända i Sverige. Slutligen tillkom den tredje och fjärde prelaturen (*dekanat* och *archipresbyterat*) under biskop Magnus Särkilax (1489–1500).[47]

1400-talet har således inneburit en avsevärd utbyggnad av såväl domkyrkan, biskopsgården och domkapitlets prebenden. Av de skriftliga belägg som refereras i stadsrapporten och i stadsmonografin framgår det att borgare och

46 Existensen av ett systrakonvent bygger framför allt på en biskopskrönika av Paul Juusten under 1500-talets andra hälft, se Kuujo 1985 s. 11 och Pihlman & Kostet 1986 s. 37 f., vilket starkt ifrågasatts under senar tid, se Hiekkanen 2001a men även Kuujo 1985 s. 61.

47 Pirinen 1956 s. 546 ff., Pihlman & Kostet 1986 s. 36 ff.

48 Valonen 1956–57a. Ruuth 1909, Rinne 1952.

Fig. 182. Åbo stad, rekonstruktion av residensgårdar och institutioner. 1- domkyrkan, 2- kapitelhuset, 3- biskopspalatset, 8- katedralskolan, 9- biskopens helgeand, 24- det tidigare antagna läget för S:ta Annakonventet, i närheten den s.k. Rettigska tomten , 26- S:t Olofs konvent, 30- helgeandshuset, 32- S:t Görans hospital, 33- S:ta Gertruds hospiteal. övriga markerade tomter tillhör olika namngivna prebenden. Efter Pihlman & Kostet 1986.

andra överlämnat gårdar och stenhus i staden till kyrkan och dess prebenden främst under 1400-talet. Genom den koncentration av prebendegårdarna kring domkyrkan som Ruuth och Rinne har föreslagit kan man ana en medveten strävan efter att konstruera en domkyrkostad som bör ha tillkommit under senmedeltiden.

Antalet arkeologiska undersökningar i Åbo är tämligen stort, men antalet grävningar med betydelse för stadens äldsta tid var begränsade fram till och med stadsrapporten. Under 1990-talet har dock flera stora undersökningar genomförts, vilka dock ännu inte har publicerats. Ofta hänvisas till en tidig undersökning 1952 av Valonen sydväst om domkyrkan, där man enligt uppgift hittade rester av knuttimrade byggnader som har förknippats med tidig tysk bosättning redan på 1200-talet. Tidigare forskare under 1900-talet (Ruuth, Rinne och Dahlström) har uppmärksammat att den medeltida staden tycks bestå av flera olika stadsdelar, där man framför allt urskiljt området kring domen och området kring torget som två olika delar, skilda åt av en äldre bäckfåra, benämnd som Gropen. Området norr om Gropen har ansetts vara det äldsta. Området kring det långsmala torget har däremot rätvinkliga kvarter och har jämförts med ett liknande torg med rådhus i Danzig, *Der lange Markt*.[48]

Gardberg publicerade 1969 en artikel som behandlade Åbo medeltida stadsplan. I en intressant studie har han analyserat stadsplanen med en som han kallar *subtraktiv metod* (fig. 91). Med utgångspunkt i den äldsta kartan från 1634 och äldsta tomtkarta från 1754–56 har han arbetat sig bakåt, genom att först skala bort tomter som enligt skriftligt material har tillkommit efter reformationen respektive under 1400-talet. Av denna metod framgår det att all profan bebyggelse på Auraåns västra sida (Aningaiskvarteret) samt området i södra kvarteret mellan S:ta Annekonventet och S:t Olofs-konventetet bebyggts först efter 1300-talets slut. Stadsplanen före år 1380 omfattar således kvarteren kring domkyrkan och kvarteren kring torget. Gardberg menar att det förra området har uppstått som en spontan bebyggelse med ett äldsta torg vid domkyrkan redan före plundringen 1318, medan den södra delen kring torget var ett resultat av en medveten planering efter tyskt mönster efter plundringen.

Analysen är en av de mer konsekventa stadsplaneanalyser som finns på svenska, men förutsätter att bebyggelsen kring domkyrkan är äldst och att det borgerliga kvarteret tillkommit under 1300-talet. Gardberg menar själv att den antagna kopplingen till Danzig har överdrivits. *Der lange Markt* har i Danzig lagts ut först efter 1343 och rådhuset först under åren 1378–1382. Dessutom omtalas inte de senare så viktiga förbindelserna mellan Åbo och Danzig förrän 1395.[49]

Först i samband med de mer omfattande undersökningarna under 1980–90-talen finns det en möjlighet att jämföra Gardbergs hypotes med ett arkeologiskt material. I stadsrapporten finns en undersökning av spridningen av keramik, läder och träkärl. För keramiken har endast svartgods, äldre rödgods och stengods medtagits, medan det yngre rödgodset inte har behandlats. Materialet omfattar endast 276 skärvor, varav den allra största delen omfattar stengods, i mindre omfattning nästan-stengods, medan svartgods och äldre rödgods är försumbart. En koncentration av dessa keramikmaterial finns i kvarteren närmast torget och torde spegla en tyngdpunkt i bebyggelsen under 1300-talet, medan det i området kring domkyrkan endast finns enstaka skärvor. Detta beror sannolikt på att området saknar större undersökningar. Samtidigt verkar kartorna knappast kunna medge en tolkning av någon bebyggelse under 1200-talet i stadsområdet. Träkärlens och lädermaterialets spridningsbild visar tydligt hur bebyggelsen i stadens sydöstra delar, bl.a. i området kring Mätäjärvi-sjön har expanderat under senmedeltiden.[50]

Markus Hiekkanen har nyligen gått ett steg längre och på basis av bl.a. Aki Pihlmans opublicerade studie kringkeramikmaterialet från Åbo helt förkastat äldre teorier om en gradvis utveckling och framväxt av en tätort under 1200-talet. I stället pekar de arkeologiska undersökningarna entydigt på att den äldsta bebyggelsen finns i ett mycket stort område i staden som går tillbaka till 1200-talets slut. Hiekkanen menar att staden var resultatet av en medveten grundläggning under 1280–90-talen och nämner kungamakten, biskopen och domkapitlet samt dominikanerna som bidragande faktorer. De äldsta bebyggelsespåren har kunnat dendrokronologiskt dateras till 1200-talets slut, vilket överensstämmer med den keramiska bilden.[51]

Uppdelningen i en kyrkostad och en rådsstad har redan tidigare påtalats av flera forskare. Redan i den tidigare stadshistoriken gjorde Ruuth ett försök till lokalisering av olika kyrkligt ägda gårdar, ett arbete som vidare utvecklades av Rinne.[52] Hypotesen om en redan från början uppdelad stad kan dock inte beläggas arkeologiskt. Hiekkanen menar snarare att hela stadsområdet från domkyrkan, torget och fram

till dominikankonventet har omfattats av den äldsta bebyggelsen, medan frågan om bebyggelsens karaktär i domkyrkoområdet för närvarande inte kan utredas eftersom området saknar större arkeologiska undersökningar. Hiekkanen har vidare betonat att Åbo stads grundläggning skedde parallellt med domkyrkans grundläggning och dominikankonventets sannolika flyttning. Det var under 1280–90-talen som den svenska statsmakten stärkte sin ställning i öster genom tillkomsten av kungamaktens borgar i Åbo, Tavastehus och Viborg samt biskopsborgen i Kustö. Hiekkanen menar vidare att de viktigaste elementen i stadsplanen, dvs domkyrkan, torget och dominikankonventet har lagts ut vid samma tillfälle för att definiera stadens rum.[53]

Omfattande arkeologiska undersökningar under senare år, på den s.k. Rettigska tomten 1992–95, Åbo Akademi-tomten 1998 samt i Rettigska backen 2000–2001, tycks preliminärt understödja denna tolkning. Samtidigt tycks dessa undersökningar påvisa en bebyggelsemässig förändring under 1300-talets slut, som dels påvisat en inre expansion och tätare bebyggelse, dels en utvidgad bebyggelse till nya områden som preliminärt kan dateras till 1300-talets slut och 1400-talets början.[54] Detta tycks stämma väl med Gardbergs bild av bebyggelseutvecklingen som han enbart byggde på skriftigt källmaterial.

Kari Uotila har genom dels arkeologisk undersökning av rådhuset och dels uppmätningar av källare kring torget kunnat konstatera att det finns ett flertal källare av senmedeltida typ, vilka han tolkar som handelsbodar, dvs byggnader med merkantil prägel. I undersökningen på den Rettigska tomten har ett stort antal stenhus undersökts, varav åtminstone fyra stycken har en medeltida datering. Dessa byggnader avviker dock från de en- eller tvårummiga källarna vid torget genom sin storlek och byggnadsmaterial. Ett av dessa större stenhus, belägen sydost om Strandgatan, har tillbyggts vid flera tillfällen och där den äldsta delen dendrodaterats till 1410. På andra sidan gatan fanns ytterligare ett större stenhuskomplex med en sannolikt medeltida datering. Dessa källare har haft övervåningar av tegel, någonting som tidigare ansetts som ovanligt i Åbo.

Storleken på dessa hus, liksom höga kryssvalv i ett av rummen, anses tyda på speciella funktioner och en rik byggnadsmiljö i stadens sydvästra delar som fortfarande väntar på en uttömmande analys. Sannolikt kan detta spegla en allmän ekonomisk utveckling, framför allt en ökad utrikeshandel mellan Finland och hansestäderna som gynnat Åbo. Handeln med Lübeck över Reval samt med Danzig från 1300-talets slut har haft störst betydelse. Först år 1421 finns de äldsta uppgifterna om att Åbobor själva fört egna skepp, vilket blev allt vanligare under 1400-talets andra hälft.[55]

Samtidigt med denna kraftiga bebyggelseutveckling finns som ovan omtalats även en utveckling av kyrkan och domkapitlet. Analysen av de skriftliga källorna kring domkapitlet och de kyrkliga tomterna i Åbo fram till reformationen bygger på Ruuth samt Rinnes postumt utgivna tredje band i Åbo domkyrkas historia. Detta arbete ligger till grund för Kuujos och stadsrap-

---

49 Gardberg 1969.

50 Pihlman & Kostet 1986 s. 152 ff.

51 Hiekkanen 2002.

52 Ruuth 1909 s. 49 ff., Rinne 1952.

53 Hiekkanen 2002.

54 Hiekkanen 2001b, pers. komm. Hiekkanen november 2001.

55 Uotila 1986, Hiekkanen 2001b. Pers. komm. Uotila och Hiekkanen november 2001. Ang. handeln se Kuujo 1985 s. 119 ff.

portens utförliga beskrivning av de enskilda kyrkliga fastigheternas läge. Någon modern och källkritisk genomgång av materialet i syfte att jämföra detta med arkeologiskt källmaterial finns dock inte. En sammanställning av uppgifterna om prebendenas innehav av tomter och gårdar sam residensgårdar i staden visar att ett fåtal prebenden fått residensgårdar redan under 1300-talets andra hälft, medan de övriga tillkommit under 1400-talet. [56]

Pirinen har studerat domkapitlets utveckling med betonig på senmedeltiden. Han menar att först genom de nya prebendena efter 1300-talets mitt skapades en ekonomisk grund för en ökad närvaro av kaniker i staden. Viktiga steg mot ett residerande kapitel togs under Magnus Tavasts tid under 1400-talets första hälft, då antalet kanonikat och korvikarier ökade. Domkapitlet fick en fast form i och med kapitelstatuterna år 1474, och 1486 genomfördes ett beslut om residensplikt. Något kyrkotionde fanns inte i Åbo stift, istället har kyrkotiondet omfördelats och en del förts till de vid domkyrkan residerande år 1486. Dessa åtgärder ska dock sannolikt ses som en konfirmering och konsolidering av ett residerande kapitel, som framför allt växte fram under 1400-talets första hälft.[57]

Sammanfattningsvis har den tidigare forskningen starkt betonat förhållandet mellan kyrkan och staden. Biskopssätet har tidigare tolkats flytta till en redan spirande merkantilt inriktad bebyggelse i Åbo, en tolkning som dock saknar stöd i det arkeologiska källmaterialet. en helt ny teori har framförts, där Åbo istället ses som en planlagd stad under 1280- och 90-talen och där det keramiska materialet snarare pekar på en samtidigt utlagd bebyggelse som omfattat området mellan domkyrkan och dominikankonventet.

Dominikankonventet som grundlades redan 1249 tolkas enligt den senaste forskningen som överflyttad från Korois till stadsområdet. Stadens utveckling mot en fungerande rådsstad kan följas i det skriftliga materialet under 1300-talets början, liksom en utveckling av stadens handel med hanseatiskt område. Denna utveckling har skett parallellt med den svenska statens ambitioner i öster genom byggandet av borgarna i Åbo, Tavastehus samt staden och borgen i Viborg.

Av stort intresse för analysen av Linköping är den till synes samtida och parallella utvecklingen i de båda biskopsstäderna. Sannolikt har stadsgrundandet i de båda städerna skett på initiativ av kungen Magnus Ladulås och framför allt hans bror Bengt Birgersson, vilken var biskop i Linköping och hertig av Finland.[58] Det finns sannolikt vissa likheter mellan behandlingen av stadsrummet, där framför allt domkyrkorna och tiggarmunkskonventen har en likartad betydelse som begränsningar och definieringar av ett konceptuellt stadsrum. En analys av arkeologiskt material i stadsrapporten liksom i den senare tidens stora undersökningar tycks understödja en bild av en expansion i staden under 1300-talets slut och 1400-talet. Tecken på detta är ett utökat stadsområde, en förtätning inom redan existerande bebyggelse samt tillkomsten av stenhus i både den kyrkliga och den borgerliga staden. Förutsättningar för ett residerande kapitel kommer först i och med en kraftig uppbyggnad av de

56 Ruuth 1909 är en mer allmänt hållen beskrivning, Rinne 1952, texten tyvärr endast på finska varför det varit omöjligt att studera hur attribueringen av tomterna till prebenden gått till. Kartan av Rinne över det medeltida Åbo och de kyrkliga tomterna dock publicerad i Valonen 1956–57b, s 110-113, Pihlman & Kostet 1986 s. 30 ff., karta 11. Kuujo 1985 s. 186 ff.

57 Pirinen 1956 s. 542 ff., 546, Kuujo 1985 s. 50 ff.

58 Bengt Magnussons aktivitet i Finland finns dock endast indirekt belagd, se diskussion hos Schück 1959 s. 302, även Sten Engström i Svenskt biografiskt lexikon s. 186 f.

kyrkliga institutionerna under 1300-talets slut och 1400-talet. De äldsta prebendegårdarna etablerades redan vid 1300-talets mitt, men det var framför allt under 1400-talets första hälft som antalet kanonikat och prebenden ökade kraftigt och allt fler uppgifter finns om prebendegårdar och stenhus. Intressant nog har de senaste årens stora arkeologiska undersök-ningar, framför allt i stadens södra delar, kunnat belägga en stenhusbebyggelse som sannolikt ska knytas till den borgerliga staden, vilket möjligen kan tolkas i ljuset av Åbos utveckling som handelsstad.

SUMMARY

Bishop and town – aspects of urbanization and social space in medieval Linköping

Henrik Tidemansson (1465–1500) was a long-lived bishop of Linköping who was very fond of building stone houses. He expressed his world-view in a couple of rhymes in which he praises a decent and practical life. A sane man takes care of his family and his household, works well, eats and drinks moderately, worships God – and builds stone houses. Modern scholars tend to interpret the erection of stone houses as a symbol of wealth and power and emphasize the permanence of the building material and the possibilities of building bigger and higher constructions. With this in mind, it is very interesting to listen to Bishop Henrik, who places the stone houses in a certain context – a late medieval view of the good life.

Is it possible to understand a society and a certain place that is long since gone? The aim of this thesis is to study and analyse a historic period and its people through the remains of their material culture, the social relations and how these were materialized in an urban setting. The main subject of the empirical study, the medieval town of Linköping, is not an obvious choice. The episcopal town of Linköping has previously never played a part in the discussion of urbanization or medieval archaeology in Sweden.

The earlier picture of Linköping was a non-problematic view of a town, an early medieval central place, which grew gradually in the 13th century because of the cathedral and against the background of the general development of the townscape of Central Sweden. During the large-scale excavations of the 1980s, however, we could not find anything dating back to the 13th century. And at the same time we could see that the tiny traces of sparsely populated town plots were altered and more well-built plots were established at the end of the 14th century. Why could we not find anything from the time when the town was supposed to have been established? And what did happen at the end of the 14th century?

Urban archaeologists in Sweden have long been very busy discussing towns in terms of *urbanization*, that is, how the townscape was established especially in the 13th century and how these great efforts at urban development were preceded by small central places at the beginning of the Middle Ages. The discussion in Sweden, as elsewhere, has slowly changed from an emphasis on a gradual development, with trade and economic functions as the main explanatory forces, to a view strongly emphasizing the purpose and the will of the would-be kings of the nascent central state. At the beginning of the 13th century, there was a profound change in Swedish society. A central state developed and a royal dynasty grew more powerful, with the birth of the feudal classes, monetarization, the creation of the tax collection districts with boroughs and so on.

If the mainstream archaeology of the 1970s and 1980s was studying the major societal processes, and seeing the towns as part of big systems and structural changes, urban archaeology in the 1990s has gradually returned to the towns themselves. Today we are rather more interested in finding out what was special about the towns as a living environment and trying to discern when the urban character was established and what it was about. We want an archaeology that is more interested in the town as a special place in its surroundings, the town in its historical context and its geographical landscape. Questions about the mentality and the life of the inhabitants as well as the town as societal space are very important.

In the last few decades many archaeologists as well as other scholars studying society have been interested in questions about space. We have

been influenced very much by sociology and anthropology, trying to study the topography as a social space, created by certain people, individuals or groups. Social space has long since been interpreted as a passive mirror of social conditions, i.e. we look for social inequalities in the material culture, in the distribution of imported luxuries, and then we see this as a hint of different classes and segregation in the town.

Secondly, we can interpret the built environment as active symbols and a language, i.e. the stone buildings in the town were erected for the purpose of showing something, such as membership of a special social group, or wealth or power.

The aim of the study is:

– to problematize social relations in medieval society and discern how these were materialized in the physical reality, i.e. in spatial structure and material culture.

– to discuss more specifically the economic, social and ideological relations between the church and the town.

– to study and analyse a body of empirical material, the medieval episcopal town of Linköping, and compare the results with the other episcopal towns of medieval Sweden.

Chapter 2 presents the theoretical framework of the study. The general scientific outlook is very much inspired by the contextual archaeology of Ian Hodder, which in my opinion solves the general problem of the intellectual relativism in much of present-day post-processual archaeology. Hodder's statement about extending the archaeological agenda and the contexts of research has much in common with a certain cultural-historical archaeology, studying the past through spatiality and the remains of material culture. The subject of social relations should be interpreted as social structures. According to Anthony Giddens's theory of structuration, social structure is both the medium and the result of social practice. This means that material culture and spatial contexts are not just a reflection of the social relations in the past, but should be interpreted as meaningful and active symbols and as the medium of the social structures.

The turn in Swedish research from a medieval archaeology to a historical archaeology means a greater emphasis on methodological problems, i.e. the relations between archaeological sources and written records. In the present study the problems of societal relations and the use of space are more important than the study of a certain medieval period. For example, urbanism has previously been studied and interpreted as one of the most important aspects of medieval society. Recently, however, the study of urbanism has been seen as a way of studying changes in history. A very broad definition of the town as an urbanized place, with reference to Swedish scholars such as Adolf Schück, Hans Andersson and Anders Andrén, makes it possible to study the changes of appearance, the settings and the functions of a town like Linköping in terms of societal change. The outlook on the town of Linköping is very different in different historical contexts, a phenomenon that can be interpreted as the town being a place for quite different social relations in different historic periods. Recently, the study of the urban centres has once again turned back to the towns themselves, as an important place for living and acting – the town as the arena for social relations. An ecclesiastical town such as Linköping is in this respect a very good example of a place for ideological settings.

Chapter 3 gives the historiographical background of the town of Linköping. The questions about the when, why and how of Linköping can be traced back to the very influential bishop

Rhyzelius in the 18th century. In the 20th century scholars were mainly interested in the big institutional buildings, mostly the cathedral, the church of St Lars (Lawrence) and the bishop's palace, as well as the town plan and the maps. The monograph on the town was issued in 1946 (second edition 1975), mostly based on written records and mainly interested in the coming of the town and the episcopal see, but looking at the town in a rather unproblematic way. Recently scholars have been very interested in questions of centrality, discussing Linköping as a central place in the province of Östergötland as well as centre of the middle one of the three central areas in the province.

Chapter 4 presents the empirical material concerning the town of Linköping, i.e. archaeological excavations, stone buildings, maps from the 17th century and historical documents. The problem of dating is discussed (chapter 4.1). The streets (chapter 4.2) are interpreted as parts of the older roads crossing the area. Some examples of the paving of the roads, reinforced with limestone chips in the 13th century, suggest the preparation of a town plan well before the oldest urban settlement. The lanes are, on the contrary, very closely connected with the coming of the urban plots and urban settlement. The urban institutions (chapter 4.3) are discussed mostly in terms of chronology, i.e. the church of St Lars, the cathedral, the chapter and the advent of the clerical residence plots, the bishop's palace, the Franciscan friary and the other urban institutions. In chapter 4.4 the study of the stone buildings is summarized, mainly questions of typology, dating, building material, distribution in the town and on the plots, as well as functional questions. In chapter 4.5 the plots and their buildings are discussed, along with questions of the archaeological sources, excavation results as well as written records. In chapter 4.6 the chronologies of these different urban aspects are summarized, in order to obtain a firmer chronological framework for the town.

In **chapter 5** the result of the empirical study in chapter 4 is summarized in two ways. In chapter 5.1 the chronology of the town is presented in different historical periods. This chapter also gives suggestions as to the social relations of different groups in terms of causality. Period 1, the 11th and 12th centuries, gives a picture of the advent of the central place *Liunga kaupinga*. During the period, there was a shift from the old central place of Stångebro – ford/bridge, prehistoric settlement, stone setting indicating the place of the provincial court or *thing*, royal estate – to the eastern bank of the river Stångån. At the place of the present town, in those days uninhabited land, a Christian church was established, with a churchyard, runic stones, a couple of farms and later on the cathedral and the bishop's manor. Period 2, 1230–1287, is the period of consolation of the episcopal see and an immense building programme at the cathedral, the bishop's palace as well as the foundation of the chapter and the coming of paved streets, but still nothing that could be interpreted as an urban settlement.

Period 3, 1287–ca. 1350, saw the birth of the town. It is interpreted as a deliberate foundation by the king, Magnus Ladulås, and his brother Bengt, bishop of Linköping. The Franciscan friary was established in 1287 and was the first urban feature. Around 1300 we have the first indications of the legislative and administrative network, i.e. urban seal, burghers, urban court judges, chief magistrate, urban laws etc. At the beginning of the 14th century there are also the first archaeological indications of an urban settlement. Finally, the written records give a very clear indication of urban plots being established at the turn of the century. Interestingly, this profound urban expansion takes place in a period of occasional stagnation

of the church ca. 1290–1310. Later on in the first half of the 14th century, however, we have clear indications of ecclesiastical expansion, with tendencies to integration between the church and the town.

Period 4, the 1350s–1370s, is the period of the Great Plague and the economic and political crisis. There are no indications of further activities in the building of the cathedral or foundations of any new prebends at the chapter. The civil war of the period did harm to the farms and the economy of the church, with the murder of Bishop Gotskalk Falkdal in 1374 as the greatest outrage. Earlier in the 1350s, his predecessor Bishop Nils Markusson was taking steps to restore the church by trying to found a resident chapter at the cathedral, an intention that was fully realized by Bishop Nils Hermansson in the 1370s–1380s.

During period 5, 1370s–1465, about 20 residences were established in the town, with stone houses on large plots, almost all of them distributed around the cathedral and in the western part of the market place. The effects on the town can be studied in the archaeological records, with profound changes in the settlement, new building techniques, plot regulations, clear indications of functional households such as wells, denser settlement and a more abundant and varied material culture. At the same time, an older market place, a high street, was changed to a quadrangular market place, with continental references. For the first time in the history of Linköping, we have clear indications of a parallel development in the town and in the church.

In period 6, 1465–1540, the efforts of the previous period are continued and with the same settlement patterns. The period is defined by the efforts in the building programme at the cathedral and at the bishop's palace by Bishop Henrik Tidemansson (1465–1500), which was converted into an episcopal fortress. At the same time, two big and contemporary buildings, the chapter house close to the cathedral, and the courthouse at the market place, can be interpreted as symbols of the two parts of Linköping, the church and the town, indicating a possible ongoing polarization between these two groups of people.

In period 7, 1540–1630s/40s, the age of the Reformation, the chapter and the residences were dissolved, and the ecclesiastical plots were handed over to the winners of the age, the king's men. The urban settlement was profoundly altered, which has previously been interpreted as a period of stagnation and perhaps devastation, as a result of the big fire in 1546 and the fire and the looting of the town during the Nordic War in 1571. There are no hints of urban recovery during the period. At the same time, there were immense efforts at rebuilding the old bishop's fort into a royal castle in Renaissance style at the end of the 16th century.

Period 8, finally, from the 1630s/40s until the great fire in 1700, sees the recovery and new efforts of the new regime in the days of Sweden as a great power. The new administrative network in Sweden had special effects on a town like Linköping, which was the provincial centre of the state bureaucracy in Östergötland. The provincial governor (*landshövding*) started to reform the town plan, first by ordering a new straight main street through the town, a new bridge and new street paving. The built-up area was extended with new parts, especially between St Lars' church and the new bridge. At the same time, the inner structure of the plots and the material culture were altered, tendencies that have been observed during archaeological excavations.

In **chapter 5.2** the development of the town is studied through the urban spatiality, which is defined in four different spaces: the landscape, the town, the plot and the stone house. In the first part, it is stated that the previous view of the town in its surroundings has focused on the

term hinterland. I argue that it should be replaced by a view of the town as one of many possible network nodes. Linköping can be interpreted as a central place in a large landscape – the diocese, the judicial district, the middle central settlement district of Östergötland – as well as a central place in the immediate surroundings. The making of the new place – the new churches – on the western bank of the Stångån is interpreted as a deliberate act of creating an ideologically important place, sustaining the claims of the new kingdom to come.

The town plan is interpreted in terms of different aspects. The two churches situated in two different places, at the very top and at the bottom of the western slopes of a ridge, indicate differences in values: the cathedral as a church for the large diocese, the provost's church of St Lars in the middle central area of Östergötland. The importance of the two churches is enhanced, indicating that a conceptual space was created in between the churches, where different functions were gathered: the market place, the crossroads, the site of the provincial court. When the town was founded, this space was further bordered and defined to the south by the friary. This foundation was the first step in defining the borders of the town, and later on this space was filled in with urban plots and further institutions, a border not surpassed until the 17th century.

The development of Linköping is compared with the general discussion of sacral space in towns and the role of the mendicants in town foundations on the continent. The conceptual and functional delimitation of the town is discussed, as well as the differences of form and content. The town plan is discussed in terms of functional and topographical conditions as well as plan ideals and the town as a tool for royal control. The rise of the residential town can be followed very precisely, and the construction of a special part of the town with clerical residence plots is compared with parallels in Germany and in Lund, Scania.

The town plot is discussed as a social space, a private property very much a symbol of its inhabitants. The advent of fully inhabited plots as the living area for fully functional households is a phenomenon parallel to the advent of the residence plots, a development that obviously involved and changed the whole urban community. The differences between plots turned inwards and plots turned outwards are discussed, and it is shown that the residence plots of Linköping resemble the model of residence plots described by the Danish scholar Engqvist. Other parallels suggest that this special form of plots can be interpreted as small aristocratic urban manors.

The stone house, finally, can also be interpreted as an aristocratic feature, especially with the advent of multiple storeys, the permanent building material and the two-room plan, suggesting a different social life allowing greater separation and privatization in the households.

In **chapter 6** the results of the Linköping study are compared with what is known about the other episcopal towns in medieval Sweden: Skara, Strängnäs, Uppsala, Västerås, Växjö and Turku (Sw. Åbo). The towns are studied in the present-day literature, and the main questions concern the possibility of reconstructing the social topography of the towns, i.e. the ecclesiastical institutions and the previous research and opinions about the relations between the church and the town. The survey gives an indication that most of the other Swedish towns have a great deal in common with Linköping, although the focus has not been on the same questions as in the present study. Urban expansion has often been compared to the advent or the expansion of the church. The chronology, however, shows that there is no direct parallel between the town and the church. Instead, both

urbanism and church development can be seen as parts of a deliberate royal policy of gaining power and control.

The differences between the towns and between the town and the church can alternatively be seen as variations in the relations between different groups – the royal power, the burghers, the clerics and the bishops, the nobility – as well as between certain individuals, using the urban space for their intentions and interactions. The church as an institution was not uniform; instead it was a composite body of different institutions. At the same time, the church was not a third party in society; instead its different institutions were used by different parts of society for their own purposes. The relationship between church and town can be described as the relation between different social groups. By identifying these relations and how they were altered in a changing society, it is possible to study the changing society itself.

Chapter 7, finally, tries to summarize the study and compare the development in the ecclesiastical towns to the changing relations in medieval society. This is presented in four pictures. The Bishop's Civitas, ca. 1000–1287, describes the advent of the central place Liunga kaupinga, as a newly constructed place for the bishop in Östergötland. The importance of the new place can be understood against the background of the struggle of the very weak royal power to obtain a firmer grip of the province, and later in the 12th and 13th centuries over the Swedish state. The central place has no economic function, instead it should be seen as an ideological node in a feudal network. With the establishment of Liunga kaupinga the spatiality of the place was deliberately used, i.e. the topography and the siting of the churches on the eastern slope.

The foundation of the town in the 1280s can be understood against the background of the strong royal power at the end of the 13th century, a period with a deliberate royal urban policy. The foundation of towns during this period testifies to strong influences from abroad and a good acquaintance with continental urban situations. At the same time, the urban settlement is rather tentative, showing a division between the royal will and the actual function of the town.

The residential town was constructed at the end of the 14th century. The various features, such as large residence plots, stone buildings, the concentration of the urban space in the area between the cathedral and the town centre, were all aristocratic and ecclesiastical symbols, which can be found in episcopal towns all over Europe. At the same time, the actual construction in the latter part of the 14th century can be interpreted as being a response to a specific historic context – the restoration of the church after the violations in the middle of the 14th century. The residential town is a parallel phenomenon to the cult and the efforts to canonize Bishop Nils Hermansson, as well as his magnificent grave-slab in the cathedral.

The indications of polarization in the town may however be questioned. The material culture should be interpreted as active symbols for different groups. The bishop's palace can be interpreted as a powerful symbol of the magnate bishops of the late Middle Ages. The appearance of the residential part of the town may be interpreted as a polarization between church and town. At the same time, we have indications of the close connections between the burghers and the clerics, suggesting that the chapter and the local burghers had much in common. There are strong indications of an urban mentality at the end of the Middle Ages – guilds, private chapels, banks for shooting competitions, communal baths etc. Alternatively, the residential

town may be interpreted as a common project for the urban gentry, burghers and clerics of the chapter.

The town of the Reformation, finally, was a place for new social relations during the advent of an absolute monarchy. After the crisis in the 16th century, the urban expansion in the 1630s and 1640s was due to the new role of a provincial administrative central place.

The empirical studies of the town of Linköping have been collected in the appendices 1-21

Appendix 1, Registration of archaeological excavations.

Appendix 2, Dating of ceramics in Linköping.

Appendix 3, Runic stones.

Appendix 4, St Lars' church.

Appendix 5, The cathedral.

Appendix 6, The chapter and the residences, including a general view of the history of the chapter in Linköping and the analysis of the different prebends, their foundation and development, with reference to the advent of the residential chapter.

Appendix 7, The bishop's manor and the bishop's fortress.

Appendix 8, The chapter house and the wall of the churchyard.

Appendix 9, The cathedral school.

Appendix 10, The Franciscan friary.

Appendix 11, All Saints' House.

Appendix 12, St George's chapel.

Appendix 13, All Souls' House.

Appendix 14, The Town Hall and the town council.

Appendix 15, The borders of the town and the town fields .

Appendix 16, Guilds, shooting bank, baths etc.

Appendix 17, Streets, lanes and market place.

Appendix 18, Stone buildings.

Appendix 19, Wells.

Appendix 20, Town plots and farms.

Appendix 21 Episcopal towns in medieval Sweden: Skara, Strängnäs, Uppsala, Västerås, Växjö and Turku.

REFERENSER

Arkiv

ATA, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Svenskt diplomatarium, Riksarkivet, Stockholm.
Östergötlands länsmuseums topografiska arkiv.

Källor och litteratur

Acta Pontificum Svecica I. Acta Cameralia, vol. I. Utg. Bååth, L.M. Stockholm 1936.

Adam av Bremen 1984. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar.* Proprius. Stockholm.

Ahnlund, N. 1923. Medeltida gillen i Uppland. *Rig.*

Ambrosiani, S. 1907. Det medeltida tornet vid S:t Lars i Linköping. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening 1907.*

Andersson, A. 1997. Spatial Analysis in Time. Hammershus Castle. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology.* Red. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 24. Stockholm.

Andersson, H. 1971. *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesens vor 1350.* Acta regiae societatis scientiarum et litterarum gothoburgensis. Humaniora 6. Göteborg.

Andersson, H. 1976. *Projektprogram. Medeltidsstaden 1.* Riksantikvarieämbetet.

Andersson, H. 1977. Sverige. En forskningsöversikt. *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder.* Det XVII nordiske historikermøte Trondheim 1977. Red. Grethe Authén Blom.

Andersson, H. 1979. *Urbaniseringsprocessen i det medeltida Sverige. Medeltidsstaden 7.* Riksantikvarieämbetet.

Andersson, H. 1982. Städer i öst och väst – regional stadsutveckling under medeltiden. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Den medeltida staden. 3/1982.*

Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi – funderingar kring identitet och förhållningssätt. *META 1988/1-2.*

Andersson, H. 1989a. Vem ställer medeltidsarkeologens frågor? *META 1989/1.*

Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder - aspekter på stdsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Medeltidsstaden 73.* Riksantikvarieämbetet.

Andersson, H. 1999. Tankar om urbanisering i allmänhet och kring den västsvenska i synnerhet. *Problem i västsvensk medeltid.* L. Andersson Palm red. Västsvensk kultur och samhällsutveckling. Göteborg.

Andersson H. & Redin L. 1980. *Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter. Medeltidsstaden 19.* Riksantikvarieämbetet.

Andersson, I. 1950. Ett á propos till fyndet av en varmluftsugn i det s.k. biskopshuset i Vadstena. *Fornvännen 1950.*

Andersson, I. 1961. Varmluftsugnar i Vadstena kloster. *Fornvännen 1961/2-3.*

Andersson, I. 1972. *Vadstena gård och kloster.*

Andersson, T. 1981. Varþhælde i det medeltida Linköping. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1981.*

Andersson, T. 2000. Barhäll. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 2000.*

Andrén, A. 1980. *Lund. Medeltidsstaden 26.* Göteborg.

Andrén, A. 1984. *Lund. Tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning. Medeltidsstaden 56.* Stockholm 1984.

Andrén, A. 1985a. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark.* Malmö.

Andrén, A. 1985b. Avgränsning eller tillhörighet? Olika principer för social organisation. *Nordisk TAG. Rapport fra den første*

nordiske TAG-konference.

Andrén, A. 1986. I städernas undre värld. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio.* Lund studies in medieval archaeology 1. s 259-270. Lund.

Andrén, A. 1987. Medeltida tegelhus i Lund – en kort oversigt. *Hikuin 13.*

Andrén, A. 1988. Ting och text – skisser till en historisk arkeologi. *META 1988/1-2.*

Andrén, A. 1989. Spåren förskräcker? *META 89:2.*

Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text.* Stockholm/Stehag 1997.

Andrén, A. 1998a. Från antiken till antiken: stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden: himmel eller helvete. Tankar om människan i staden.* Stockholm.

Andrén, A. 1998b. Världen från Lunds horisont. *Metropolis Daniæ. Ett stycke Europa,* red. Wahlöö. Kulturen 1998.

Annuswer, B. et al. 1990. *Västerås 1000 år i centrum.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Anund, J. 1997. Urban archaeology in Uppsala. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektive.* Lübeck.

Anund, J. 1998. Mångsysslare, småstäder och klassresor. Nordens bronshantverk som exempel på möjligheter inom socialarkeologin. *META 4/1998.*

Anund, J. 1999. Trade in Uppsala c. 1100–1700. *Lübecker Kolloquium zur Stadsarchäologie im Hanseraum II. Der Handel.* Hrsg. Dunckel, Gläser & Oltmans. Lübeck.

Anund, J. msk. Den tvådelade staden? Bilder av Aros och Uppsala. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 41/2001.*

Anund, J., Bergquist, U., Bäck, M. & Pettersson, K. 1992. A medieval cauldron-foundry – craftsmanship and craftsmen in Pantern, Uppsala. *Rescue and Research,* red. Ersgård et al.

Anund, J., Carlsson, R., Elfwendahl, M. & Pettersson, K. 2000. *I skuggan av domkyrkan. Kvarteret Disa, Uppsala stad.* Riksantikvarieämbetet, UV Bergslagen rapport 2000:5.

Arnell, E. 1904. *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning.* Stockholm.

Arnesson, A. 1980. *Osteologisk bearbetning av material från ett bebyggelseskikt i kvarteret Basfiolen, Linköping. 1420–1430-tal.* Otryckt rapport.

Augustsson, J-E.1992a. Medeltida husbyggande i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 1992.*

Augustsson, J-E. 1992b. Husbyggande i Halmstad under perioden 1300–1750. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989.* Lund studies in medieval archaeology 9.

Augustsson, J-E. 1996. Den profana arkitekturen. *Den gotiska konsten.* Signums svenska konsthistoria.

Austin, D. 1990. The 'proper study' of medieval archaeology. Ed. Austin & Alcock. *From the Baltic to the Black Sea. Studies in medieval archaeology.* London.

Authén Blom, G. 1956/82. Gate. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 5, sp. 213.*

Bartlett, A. 1994. Spatial order and psychiatric disorder. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.* Parker Pearson, M. & Richards, C. ed.

Beckman, K. 1920. Linköpings biskopsgård under fem århundraden. *Julhälsningar till församlingarna från präster i Linköpings stift 1920.*

Beckman, K. 1922. Medeltidshus i Linköping. *Meddelanden från Östergötlands fornminnes- och museiförening 1922.*

Beckman, K. 1927. Kapitel I-VI. *Linköpings gymnasiums historia 1627-1927. Festskrift med anledning av gymnasiets 300 års jubi-*

leum. Utg. av Linköpings Högre Allmänna Läroverks kollegium . Linköping 1927.

Bencard, M. 1979. Et middelalderligt bebyggelsesmønster. *Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist*. København.

Bengtsson, R. 1998. *Vid stadens hank och stör. Tullstugor, portar och bommar i svenska städer 1622–1810*. Generaltullstyrelsens och Tullmuseets skriftserie 3. Argus. Årsbok för Tullmuseum och Tullhistoriska föreningen 1998. Västerås.

Berg, G. 1956/82. Veg. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 19, sp. 624.*

Berggren, P.G. 1908. Anteckningar om Linköpings franciskanerkloster. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening.*

Beronius-Jörpeland, L. 1992. The Formation of Occupation Layers as an Archaeological Source. *Rescue and Research*, ed Ersgård, Holmström & Lamm. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar. Skrifter no 2, s 127-149.

Beronius-Jörpeland, L., Lindeblad, K. & Lindh, M. 2000. *Vid Fyrisån – arkeologi i Östra Aros*. Projekt Uppdragsarkeologi. Rapport nr 2000:1. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Bladh, G. 1995. *Finnskogens landskap och människor under fyra sekler – en studie av natur och samhälle i förändring*. Göteborg.

Blomkvist, N. 1982. Samhällsekonomi och medeltida stadstillväxt – till frågan om generella förklaringar. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. 3/1982.*

Blomqvist, R. 1947. Dekanernas residens i Lund. *Kulturens årsbok 1946.*

Blomqvist, R. 1971. Stadsbebyggelse och stadsplan. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 16.*

Borna Ahlkvist, H. & Tollin, C. 1994. *Kring Stång*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 7.

Bradley, R. 1993. *Altering the Earth. The origins of monuments in Britain and Continental Europe*. Edinburgh.

Braudel, F. 1997. *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid*. Furulund.

Braunfels, W. 1988. *Urban Design in Western Europé. Regime and Architecture, 900–1900*. Chicago.

Brieskorn, R. 1915. Svenska familjenamn. *Personhistorisk tidskrift 1915.*

Broberg, B. 1979. *Kvarteret Däckeln 2, Linköping. Stadsarkeologisk undersökning 1976*. Riksantikvarieämbetet, Uppdragsverksamheten 1979:18.

Broberg, B. 1992. The Late-Medieval Towns of Sweden - an Important Research Resource. *Rescue and Research*, red. Ersgård m.fl. 1992.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 1981. *Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. Fyndstudie. Medeltidsstaden 30*. Riksantikvarieämbetet.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 1992a. Urban Archaeology in Sweden – Yesterday and Today. *Rescue and Research*, red. Ersgård m. fl. 1992.

Broberg, B. & Hasselmo, M. 1992b. Urban Development in Sweden in the Middle Ages. *Rescue and Research*, red. Ersgård m. fl 1992.

Broocman, C.F. 1760/1993. *Beskrivning över de i Östergötland befintliga städer, slott, sockenkyrkor, socknar, säterier, överofficersboställen, järnbruk och prästgårdar mm*. Faksimil av 1760 års utgåva 1993.

Brooke, C.N.L. 1977. The Medieval Town as an Ecclesiastical Centre: General Survey. *Europeans Towns. Their Archaeology and Early History*, Barley, M.W. ed. London.

Burke, P. 1992. *Annales-skolan. En introduktion*. Uddevalla.

Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Strukturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund.

Carlsson, G. 1920–21. Nya svenska helgon vid reformationstidens ingång. *Kyrkohistorisk årsskrift 1921–22.*

Carlsson, G. 1951. Släkten Gädda i Gäddeholm. Sten Sture dy mödernesläkt. *Personhistorisk tidskrift 1951.*

Carlsson, K. 2001. Tidiga städer och kyrkor i Västergötland. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, red. Andrén, Ersgård & Wienberg. Lund.

Carlsson, R., Elfwendahl, M. & Perming, A. 1991. *Bryggaren. Ett kvarter i centrum. En medeltidsarkeologisk undersökning i Uppsala 1990.* Riksantikvarieämbetet. Rapport UV 1991:1.

Carlsson, S. & Rosén, J. 1978. *Svensk historia I. Tiden före 1718.* Fjärde upplagan. (Första upplagan 1962). Stockholm.

Carlsson, S. & Rosén, J. 1977. *Den svenska historien 1-15.* Andra upplagan. (Första upplagan 1966). Stockholm.

Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets utvikling i Lund c:a 1000-1350.*

Christophersen, A. 1992. Mellom tingenes talen og tekstens tyranni. Om faglig identitet och selvforståelse i historisk arkæologi. *META 1992/4.*

Christophersen, A. 2000. Byen er død. Så hvad gjør vi med historien? *META 2:2000.*

Christophersen, A. & Nordeide S. W. 1994. *Kaupangen ved Nidelva.* Riksantikvarens Skrifter nr 7. Trondheim.

Cinthio, E. 1965. Vad är medeltidsarkeologi? *Ale 1965:1.* Lund

Cinthio, E. 1968. The churches of St Clemens in Scandinavia. *Res Medievales*, red. Mårtensson. Archaeologica Lundensia III.

Cinthio, E. 1969. Heiligenpatrone und Kirchenbautne während des frühen Mittelalters. Acta Visbyensia III.

Cinthio, E. 1973. Variationsmuster in dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens. Einige archäologischen Beobachtungen abgeleitete Geschichts-punkte. *Kiel Papers 72. Frühe Städte im westlichen Ostseeraum.* Herausgegeben von H. Hinz. Neumünster.

Cinthio, E. 1975. Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland.*

Cinthio, E. 1982. Den sydskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Den medeltida staden. 3/1982.*

Cinthio, E. 1984. Vad betyder medeltiden för arkeologin? *Åbo Landskapsmuseums rapporter 6.* Den historiska tidens arkeologi i Finland. Åbo.

Cinthio, E. 1988. Examensämnet Medeltidsarkeologi. *META 1988/1-2.*

Clanchy, M.T. 1993 (1979). *From memory to written record. England 1066–1307.* Second edition. Oxford.

Cnattingius, B. 1935-36. Linköpings slott. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och museiförening 1935-36.*

Cnattingius B. 1944. Drag ur vägarnas historia. *Östergötlands Vägbok. En minnesbok över Östergötlands vägväsen på kommunal grund.* Utgiven av Östergötlands läns vägstyrelseförening.

Cnattingius, B. 1953. *Domkyrkoförsamlingens församlingshem. Några byggnadshistoriska iakttagelser i samband med byggnadens reparation 1952.* Linköping.

Cnattingius, B. 1963a. Linköpings domkyrka. Några byggnadshistoriska notiser från 1959-1961 års restaureringsarbeten. *Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1962-1963.*

Cnattingius, B. 1963b. *S:t Lars kyrka i Linköping. Linköpings stifts kyrkor, korta vägledningar.* Linköping 1963.

Cnattingius, B. 1970a. *Linköpings domkyrkas kor*. KVHAA handlingar, Antikvariska serien, tjugoandra delen. Stockholm.

Cnattingius, B. 1970b. *Västerlösa kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.

Cnattingius, B. 1977. *Studier i Linköpings domkyrkas byggnadshistoria.*. KVHAA handlingar, Antikvariska serien, tjugonionde delen. Stockholm.

Cnattingius, B., Edenheim, R., Ljungstedt, S. & Ullén M. 1987. *Linköpings domkyrka*. Sveriges kyrkor nr 200.

Cnattingius, N. & Nevéus, T. 1986. *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Uppsala.

Collin & Schlyter, D.C.J. 1830. *Östgötalagen*.

Conzen, M.R.G. 1960. *Alnwick, Northumberland. A study in town-plan analysis*. The Institute of British Geographers. London.

Conzen, M.R.G. 1968. The use of town plans in the study of urban history. *The study of urban history*. Ed H.J. Dyos.

Curman, S. 1932. Biskop Gisles kyrkobygge, i A. Romdahls *Linköpings domkyrka 1232–1498*.

Dahlbäck, G. 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344-1527*. Studier till Det Medeltida Sverige. Stockholm 1977.

Dahlbäck, G. 1978. Stad och land – en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland. *Scandia 1978*.

Dahlbäck, G. 1986. En stad i staden. Om domkyrkans ekonomiska betydelse för Uppsala under senmedeltiden. *Från Östra Aros till Uppsala*.

Dahlbäck, G. 1987a. *I medeltidens Stockholm*. Monografier utgivna av Stockholms stad 81. Borås.

Dahlbäck, G. 1987b. Red. *Svensk medeltidsforskning idag. En forskningsöversikt*. HSFR. Uppsala.

Dahlbäck, G. 1993. Uppsalakyrkans uppbyggnadsskede. Om kyrka och kungamakt under äldre medeltid. *Uppland*. Uppsala.

Damell, D. 1975. Linköpingsbygden under förhistorisk tid. Se Kraft, S. *Linköpings stads historia. 1. Från äldsta tid till 1567*. Linköping.

Den gotiska konsten 1996. *Signums svenska konsthistoria*. Lund 1996.

Det medeltida Sverige, bd 1:2. 1984. Uppland, Tiundaland, Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad. Dahlbäck, G., Ferm, O. & Rahmqvist, S. Stockholm.

Deetz, J. 1996. *In small things forgotten*. 2nd edition. New York.

Diplomatarium Suecanum. Bd I-X. 1829-1998. Stockholm.

Ehn, O. & Gustafsson, J.H. 1984. *Kransen. Ett medeltida kvarter i Uppsala*.

Ehn, B. & Löfgren, O. 2001. *Kulturanalyser*. Malmö.

Eimer, G. 1967. Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Formanalytiska undersökningar. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*.

Elfstrand, B. 1996. *Rök 1:5. RAÄ 1, Röks sn. Arkeologisk utredning. RAÄ UV Linköping 1996:7*.

Elfstrand, B. 1998. Skeppssättningen vid Stångån. *Stångebro, händelser kring vattnet. Östergötland 1997-98. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum*.

Elgenstierna, G. 1930. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. Bd V.

Eliade, M. 1968. *Heligt och profant*. Stockholm.

Engqvist, H. H. 1976. Über die Gestaltung und Disposition des Bürgerhauses in Dänemark um 1500. *Häuser und Höfe im Ostseege-*

biet und im Norden vor 1500. Acta Visbyensia V. Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby.

Ericsson, A. 2001. Möre mellan järnålder och medeltid – omvandling av ett agrarlandskap. *Möre. Historien om ett småland*, red. Magnusson. Kalmar läns museum.

Eriksson, J. 1987. Stora Torget - Linköpings historiska kärna. *Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum.*

Eriksson, T. 1977. *Medeltiden. Konsten i Sverige.* Lund.

Ersgård, L. 1986. Expansion och förändring i Uppsalas medeltida bebyggelse. *Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala stads historia VII.*

Ersgård, L. 1988. *Vår marknad i Skåne. Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden.* Lund.

Feldt, A-C. msk. Kvarteret Absalon – Ett medeltida kvarter i domkyrkans skugga. *Östergötland. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum 2003.*

Feldt, A-C. & Tagesson, G. 1997. *Två gårdar i biskopens stad - om de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Brevduvan, Linköping 1987-89.* Östergötland Fakta 3.

Ferm, O. 1986a. Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.* Uppsala. Red. Cnattingius, N. & Nevéus, T.

Ferm, O. 1986b. Ägande och boende i Uppsala under medeltiden. *Uppsala stads historia VII. Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala.* Uppsala. Red. Cnattingius, N. & Nevéus, T.

Forsström, M. 1982. Medeltidsstäderna under 1970-talet – antikvarisk verksamhet och forskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 3/1982.*

Foucault, M. 1998. *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.* Andra upplagan. Översättning C G Bjurström. Lund.

Fritz, B. 1965. Stadshistoria och arkeologi. *Historisk tidskrift.*

Fröjmark, A. 1992 *Mirakler och helgonkult i Linköpings biskopsdöme under senmedeltid.* Studia historica Upsaliensia 171. Uppsala.

Gallén, J. 1956/82. Franciskanorden. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 4*, sp. 563.

Gansum, T. 1996. Strukturasjonsteori – om arkeologers behov for handlingsteori. *META 1996/3.*

Gardberg, C.J. 1969. Den medeltida stadsplanen i Åbo. *Åbo stads historiska museum. Årsskrift 1968–1969.*

Gardberg, C.J. 1973. *Åbo stads historia från mitten av 1100-talet till år 1366.* Åbo 1973.

Gardelin, G. 1997a. Medieval buildings as historical documents. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology.* Red. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 24. Stockholm.

Gardelin, G. 1997b. En värdering av kvaderstenen i Linköpings domkyrka. *Hikuin 24.*

Gardelin, G. 2001. I spåren efter ett resande folk. *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson.* Red. Andrén, Ersgård & Wienberg. Lund studies in medieval archaeology 29.

Gardell, S. 1945. Gravmonument från Sveriges medeltid. I. Text. 2. Planscher (1946.) Stockholm.

Giddens, A. 1984. *The constitution of society. Outline of the theory of structuration.*

Gilchrist, R. 1994. *Gender and material culture. The archaeology of religious women.* Routledge. London.

Giles, K. 1999. The 'Familiar' Fraternity. The appropriation and consumption of medieval guildhalls in early modern York. *The Familiar Past? Archaeologies of later historical Britain.* Ed. Tarlow, S. & West, S.

Granlund, J. 1956/82. Själagårdar. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 15, sp. 321.*

Grenville, J. 1997. *Medieval Housing.* London and Washington.

Grenville, J. 2000. The Urban Household Project at York and its archaeological implications. *Att tolka stratigrafi. Det tredje nordiska stratigrafimötet Åland 1999.* Red. Eriksdotter, Larsson & Löndahl.

Griep, H-G. 1976. Die Entwicklung des Bürgerhauses in Norddeutschland. *Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500.* Acta Visbyensia V. Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby.

Gräslund, A-S. 1991. Runstenar – om ornamentik och datering. 1. *Tor 23.*

Gräslund, A-S. 1992. Runstenar – om ornamentik och datering. 2. *Tor 24.*

Grøn, Engelstad & Lindblom ed. 1991. *Social space : human spatial behaviour in dwellings and settlements : proceedings of an interdisciplinary conference.* Odense.

Gurevich, A. 1985. *Categories of Medieval Culture.* London.

Gustafsson, J-H. & Redin, L. 1977 *Medeltidsstaden 4 Västerås.* Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Hafström, G. 1956/82. Häradsallmänning. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 7, sp. 248.

Hall, T. 1980. *Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Versuch einer Übersicht der Entwicklung in Deutschland und Frankreich.* KVHAA Antikvariskt arkiv 66.

Hansson, M. 1997. Om biskopens stad och medeltidens landsbygd. *Gårdar, åkrar och biskopens stad. 3000 år i Kronobergs län,* red. Hansson. Smålands museum.

Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid.* Stockholm 2001.

Harris, E.C. 1989. *Principles of archaeological stratigraphy.* (2nd ed., 1st ed. 1979). London.

Harrison, D. 1993. *The early State and the Towns. Forms of integration in Lombard Italy 568–774.* Lund Studies in International History 29.

Harrison, D. 1996. *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages.* Lund studies in international history 34. Lund.

Harrison, D. 1998. *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa.* Karlstad.

Harrison, D. 2000. *Stora döden. Den värsta katastrof som drabbat Europa.* Stockholm.

Hasselberg, G. 1957/78. Eriksgata. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 4, sp. 22.*

Hasselmo, M. 1981. *Stockholm. Medeltidsstaden 17.* Riksantikvarieämbetet.

Hasselmo, M. 1983. *Skänninge. Medeltidsstaden 40.* Riksantikvarieämbetet.

Hasselmo, M. 1987. Från tidigmedeltida centralorter till högmedeltida städer. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige.*1987

Hasselmo, M. 1992. From Early-Medieval Central-Places to High-Medieval Towns - Urbanization in Sweden from the End of the 10th to c.1200. *Rescue and Research,* red. Ersgård m. fl. 1992.

Hedvall, R. 1996. *Stångebro. En boplats från yngre stenåldern samt gravar och en boplats från järnåldern.* Riksantikvarieämbetet UV Linköping 1996:44.

Hedvall, R. et al. 2000. *Stadsgårdar i den senmedeltida stadsdelen Sanden, Vadstena.*

Riksantikvarieämbetet. Rapport UV Öst 2000:26.

Hedvall, R. & Gustavsson, H. 2001. Rundkyrkan i Klosterstad – en presentation av ett pågående projekt. *Fornvännen 3/2001.*

Hedqvist, V. 1893. *Den kristna kärleksverksamheten i Sverige under medeltiden.* Strengnäs.

Helander, A. 1998. Den förhistoriska och medeltida miljön vid Stångebro. De arkeologiska undersökningarna. *Stångebro, händelser kring vattnet. Östergötland 1997-98. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum.*

Helander, A. & Zetterlund, P. 1995. *Paragrafen. Arkeologisk slutundersökning av gravfält och boplats i kv Paragrafen och stg 1759.* Riksantikvarieämbetet UV Linköping 1995:46.

Helander, A. & Zetterlund, P. 1997. *Västra Bökestad. Gravfält och bronsgjuteri.* Riksantikvarieämbetet, rapport UV Linköping 1997:24.

Herzog, E. 1964. *Die Ottonische Stadt. Die Anfänge der Mittelalterlichen Stadtbaukunst in Deutschland.* Berlin.

Hiekkanen, M. 1993. *De finska klostren under medeltiden. Arkeologiskt och byggnadsarkeologiskt perspektiv.* Hikuin 20. Højbjerg.

Hiekkanen, M. 1994. *The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology.* Finska fornminnesföreningens tidskrift 101. Helsinki.

Hiekkanen, M. 2001a. Turku cathedral as a fortification. A re-evaluation. *Castella Maris Baltici 3-4*, ed. Alttoa, Drake, Pospieszny & Uotila. Turku, Tartu, Malbork.

Hiekkanen, M. 2001b. Domestic building remains in Turku, Finland. *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum III*: Der Hausbau. Hrsg. von Mannfred Gläser, Verlag Schmidt-Römhild, Lübeck.

Hiekkanen, M. 2002. Die Gründung der Stadt Turku. *Civitas et castrum ad Maris Baltici. Questions on the archaeology and History of the Baltic in the Iron Age and Middle Ages. A Collection of Articles dedicated to Dr. hab. Hist. Prof. Andris Caune, Member of the Latvian Academy Sciences, on his 65th Birthday.* Latvias vestures instituta apgads. Riga.

Hiekkanen, M. msk. The convent of Saint Olav and its Architectural remains. *Turun maakuntamuseum, rapportteja.*

Hildebrand, B.E. 1862–67. *Svenska sigiller från medeltiden.* Stockholm.

Hildebrand, H. 1879–81. En svensk biskops hofhållning i början af 1500-talet. *Svenska fornminnesföreningens tidskrift 1878-80.*

Hildebrand, H. 1882. Historia och kulturhistoria. *Historisk Tidskrift 2.*

Hildebrand, H. 1898–1903. *Sveriges medeltid. III.* Stockholm.

Hildebrand, H. 1879–1903/1983. *Sveriges medeltid 1-4.* (Nytryck 1983).

Hillier, B. & Hanson, J. 1984. *The social logic of space.* Cambridge.

Hodder, I. 1982. *Symbols in action. Ethnoarchaeological Studies of material culture.* Cambridge.

Hodder, I. ed 1987. *The contextual analysis of symbolic meanings.* Cambridge.

Hodder, I. 1991. *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology.* Andra upplagan (första upplagan 1986). Cambridge.

Hodder, I. 1994. Architecture and meaning: the Example of neolithic houses and tombs. Parker Pearson, M. & Richards, C. ed. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.*

Holmbäck, Å. 1957/78. Regale. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 13, sp. 701.*

Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1933. *Svenska landskapslagar. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen.* Stockholm.

Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1946. *Svenska landskapslagar. Femte serien: Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten.* Stockholm.

Holmström, M. & Tollin, C. 1990. Alvastra klosters äldre godsinnehav. Framväxt och rumslig struktur samt jämförelser med kontinentala förhållanden. *I heliga Birgittas trakter. Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland "Västanstång"*, red. Dahlbäck.

Hubert, J. 1959. Evolution de la topographie et de l'aspect des villes de gaule de V au V siècle. *La Città nell'alto Medioevo. Settimane de studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo.* Spoleto.

Hyenstrand, Å. 1980. Mälarområdets centralortsbildning i tids- och rumsperspektiv. *Handelsplats – stad – omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige. Medeltidsstaden 18.* Riksantikvarieämbetet.

Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport RAÄ 1084:7.

Hållans, A-M., Karlsson, P. & Tagesson, G. 1999. *Kv Dalkarlen. Bebyggelse och industri i stormaktstidens Norrköping.* Arkeologisk undersökning, Riksantikvarieämbetet, rapport UV Öst 1999:1.

Hård af Segerstad, A. 1894. *Handlingar rörande undersökning om eganderätten till kronodonationsjorden i Linköping.*

Hædersdal, E. 1987. Omkring den middelalderlige bebyggelse. *Hikuin 13.*

Hägerstrand, T. 1991. *Om tidens vidd och tingens ordning. Texter av Torsten Hägerstrand.* Red. Carlestam, G. och Sollbe, B.

Hök, I. 1968. *Gatunamn i Linköping.* Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping nr .11.

Hörfors, O. 2001. Tinnerö – kulturlandskap, jordbruksstruktur och bosättningsstruktur i stensträngsbygdens Östergötland. *Hemmet – trakten – världen. Arkeologi i Östergötland.* Meddelanden från Östergötlands länsmuseum 2001.

Inger, G. 1957/78. Prebende. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 13, sp. 416.*

Jacobsson, M. 1991. *Osteologisk analys av benmaterialet från kv. Basfiolen i Linköping, Östergötland.* Otryckt SHM-rapport.

Jameson, R. 1987. Purity and power at the Victorian dinner party. *The contextual analysis of symbolic meanings*, Hodder ed.. Cambridge.

Jansen, H.M., Nyberg, T.S. & Riis, T. 1977.. Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen. Authén Blom red, *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder.*

Jansson, S.B.F. 1950. Några nyligen uppdagade runstenar. *Fornvännen 1950.*

Jansson, S.B.F. 1958. Runstensfynd i kyrkmurar. *Fornvännen 1958.*

Jansson, S.B.F., 1975. Linköpingsbygdens runstenar. *Linköpings stads historia. 1. Från äldsta tid till 1567.* Linköping.

Johansson, H. 1986. Skara som stiftsstad. *Skara I. Före 1700. Staden i stiftet.* Utgiven av Skara historiekommitté. Skara 1985.

Johansson, J. 1993. *Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige. Om bogård, balk och stiglucka.* KVHAA antikvariskt arkiv 76.

Johansson, T. 1995. *Rutinisering och reflexivitet. En introduktion till Anthony Giddens.* Lund.

Johnson, M. 1999. *Archaeological Theory. An introduction.*

Josephson, R. 1923. Svenska stadskartor och

stadsplaner intill 1800-talets början. *Internationella stadsbyggnadsutställningen i Göteborg 1923*. Göteborg.

Jägerstad, H. red. 1959. *Strängnäs stads historia*. Strängnäs.

Järpe, A. 1979. Strängnäs. Medeltidsstaden 10. Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Kaliff, A. 1999. *Arkeologi i Östergötland. Scener ur ett landskaps förhistoria*. Opia 20. Uppsala.

Kaliff, A. & Runeby, C. 1992. *Björnviken, Kvillinge sn. Arkeologisk utredning, område 18*. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping.

Karlenby, L. 1996. *Ullevi – en boplats under 4000 år. Arkeologiska undersökningar, RAÄ 161, RAÄ 322, kv. Glasrutan 2, Linköpings kommun, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala rapport 1996:53.

Karlsson, L. 1988. *Medieval Ironwork in Sweden. Volume I, II*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Uddevalla.

Kealhofer, L. 1999. Creating Social Identity in the Landscape: Tidewater, Virginia, 1600–1750; *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives*, Knapp, A.B. & Ashmore, W., ed.

Kent, S. 1990. A cross-cultural study of segmentation, architecture, and the use of space. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdiciplinary Cross-cultural Study*. Kent, S. ed.

Kent, S. ed. 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdiciplinary Cross-cultural Study*. Cambridge.

Kjellberg, C.M. 1919. 1696 års karta (regleringsplan) över Linköping och stadens äldre topografi. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1919*. Linköping.

Kjellberg, S.T. 1923. Skänninge marknadsgata. *Gamla svenska städer 7*. Stockholm.

Kjellberg, S.T. & Lundberg, E. 1970. Skänninges medeltida topografi och bebyggelse. *Skänninge stads historia*. Red Anders Lindahl. (ny reviderad upplaga, första upplagan 1929.

Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. Lund 1992.

Klemming, G.E. 1865–68. *Svenska medeltidens rimkrönikor*. F.S.S. 17:1-3. Stockholm.

Klemming, G.E. 1881–82. *Svenska medeltids dikter och rim*. F.S.S. 25. Stockholm.

Klockhoff, O. 1915. Linköpings läroverksbyggnader under olika tider. *Inbjudningsskrift med anledning av invigningen av Högre Allmänna Läroverkets i Linköping nya byggnad*. Lördagen den 16 oktober 1915.

Knapp, A.B. & Ashmore, W. ed. 1999. *Archaeologies of landscape. Contemporary perspectives.*

Knights, C. 1994. The spatiality of the roman domestic setting: an interpretation of symbolic content. *Architecture and Order. Approaches to Social Space*. Parker Pearson, M. & Richards, C. ed.

Konung Gustaf I:s registratur. 1861–1916. Handlingar rörande Sveriges historia I:1-29. Stockholm.

Kostet, J. & Pihlman, A. 1989. *Mätäjärvi i Åbo*. Åbo landskapsmuseum. Rapport 10.

Kraft, S. 1946. *Linköpings stads historia 1. Från äldsta tid till 1567*. Linköping.

Kraft, S. 1975. *Linköpings stads historia 1. Från äldsta tid till 1567*. 2:a upplagan. Linköping 1976.

Kugelberg, A. 1972-75. *Gamla Linköpingsgårdar 1-4*. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping (originalupplagan 1943 resp 1949).

Kumlien, K. 1962. Sveriges kristnande i slutskedet – spörsmål om vittnesbörd och verklighet. *Historisk tidskrift 1962*.

Kumlien, K. 1971. *Västerås genom tiderna. Del*

II. Västerås till 1600-talets början. Västerås.

Kuujo, E. 1985 *Åbo stads historia 1366-1521.* Åbo 1985.

Lane, P. 1994. The temporal structuring of settlement space among the Dogon of Mali; an ethnoarchaeological study. Parker Pearson, M. & Richards, C. ed. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.*

Larsson, L-O. 1964. *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt.* Växjö.

Larsson, L-O. 1972. *Växjö stift under 800 år.* Karlskrona.

Larsson, L-O. 1991. *Växjö genom 1000 år.* Värnamo 1991.

Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990.* Archaeologica Lundensia IX. Lund.

Larsson, S. & Saunders, T. 1996. Rummet, ordningen och arkitekturen – en social analys av ett medeltida maktcentrum. *META 1/ 1996.*

Lawrence, R. 1990. Public collective and private space: a study of urban housing in Switzerland. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdiciplinary Cross-cultural Study.* Kent, S. ed.

Liedgren, J. 1939. Ett nyfunnet fragment av en Bjärköa-rätt. *Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar 1937–39.* Uppsala.

Lilley, K. 2000. Mapping the medieval city: plan analysis and urban history. *Urban History 27.* Cambridge University Press.

Lindahl, A. 1949. En handelsbod från 1600-talet på Stora Torget i Linköping. *Linköpings Stadsfullmäktiges Handlingar 1949. N:r 15.*

Lindahl, A. 1967. Stenhus, systuga och badstuga i kvarteret Ambrosia i Linköping. *Östergötland. Meddelanden 1966-67 från Östergötlands och Linköpings stads museum.* Linköping 1967.

Lindbæck, J. 1914. *De danske franciskanerklostre.* København.

Lindberg, F. 1939. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Tredje delen (1560–1592).* Stadshistoriska institutet. Stockholm.

Lindberg, F. 1946a. *Linköpings stads historia II:1. Tiden 1567-1862. Uppsala*

Lindberg, F. 1946b. *Linköpings stads historia II:2. Tiden 1567-1862. Uppsala*

Lindberg, F. 1975a. *Linköpings stads historia 2. 1567-1862 Näringsliv och förvaltning.* (2:a uppl.).

Lindberg, F. 1975b. *Linköpings stads historia 3. 1567-1862 samhälls- och kulturliv.* (2:a uppl.).

Lindeblad, K. 1997. Landscape in and around a Medieval Town. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology.* Red. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 24. Stockholm.

Lindeblad, K. & Menander, H. 2000. *Trehundra år i Hagan. Resultat frånarkeologiska undersökningar i kvarteret Köpmannen 5 och Storgatan RAÄ 14, Söderköping, Östergötland.* Rapport UV Öst 2000:36.

Lindell, I. red. 1992. *Medeltida skrift- och språkkultur. Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992 med en inledning av Barbro Söderberg.*

Lindell, T. 1939-41. Linköping år 1696. Några anteckningar till stadens första tomtkarta. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och museiförening 1939-41.*

Linderholm, J. 1986. *Sverkersättens östgötska*

godsinnehav. Otryckt uppsats till doktorandkursen Medeltidens samhälle och kultur i Vadstenabygdens spegel. Stockholms universitet.

Lindgren-Hertz, L. 1996. *Invid Mörtlösa bytomt. Fornlämning 323, Stg 2912. Linköpings stad och kommun. Arkeologisk utredning och förundersökning. RAÄ. Rapport UV Linköping 1996:60.*

Lindh, J. 1977. *Medeltida brunnar i Lund*. Seminarieuppsats i arkeologi, stencil.

Lindkvist, T. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Acta Universitas Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 110.

Lindkvist, T. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Uppsala.

Lindkvist, T. & Ågren, K. 1985. *Sveriges medeltid*. Stockholm 1993.

Lindqvist, G. 1959. *Oppeby kyrka*. Linköpings stifts kyrkor. Korta vägledningar. Linköping.

Ljung, J.-Å. 1992. Early Town Plans in Later Cartography – the Source Value of Maps from the 17th and 18th Centuries. *Rescue and Research*, red Ersgård m.fl.

Ljung, S. 1950. En medeltida sigillstamp funnen i Söderköping. *S:t Ragnhilds Gille i Söderköping. Årsbok 1950.*

Ljung, S. 1954. *Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*. Uppsala stads historia II. Uppsala.

Ljung, S. 1956/82. Gilde. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 5, sp. 302.*

Ljungstedt, S. 1967. Om stenhuggarmärken i Linköpings domkyrka. *Östergötland. Meddelanden 1966-67 från Östergötlands och Linköpings stads museum*. Linköping 1967.

Ljungstedt, S. 1975. Linköpings medeltida bebyggelse och topografi. Se Kraft, S. *Linköpings stads historia. 1. Från äldsta tid till 1567*. Linköping.

Lorenzen, V. 1914. *De danske klostres bygningshistorie 2. De danske franciskanerklostres bygningshistorie*. København.

Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. KVHAA Stockholm.

Lundberg, B. 1987. Fågelskytte i Linköping. *Linköping 700 år. Meddelande från Östergötlands Länsmuseum 1987.*

Lundberg, E. 1928. Östergötlands romanska landskyrkor. Försök till gruppering. *Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening 1927-28.*

Lundberg, E. 1929. Iakttagelser angående 1100-talets murningsteknik. *Fornvännen.*

Lundberg, E. 1929–30. En notis rörande Linköpings äldsta topografi. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och museiförening 1929-30*. Linköping 1929.

Lundberg, E. 1930. Lunds äldsta domkyrka och kyrkobyggnadskonsten i Linköpings stift. *Fornvännen 1930.*

Lundberg, E. 1933. Linköpings domkyrka. Randanteckningar i ett praktverk. *Fornvännen 1933.*

Lundberg, E. 1935. *Herremannens bostad.*

Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige 1000-1400.*

Lundberg. E. 1948. *Byggnadskonsten i Sverige. Sengotik och renässans 1400–1650*. Stockholm.

Lundberg, E. & Cnattingius, B. 1929–30 Sanct Lars kyrka i Linköping. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och museiförening 1929-30*. Linköping 1929.

Lönnroth, E. 1959. *Från Sverige medeltid.*

Magnusson Staaf, B., Eriksdotter, G. & Larsson, S. 1995. The street as Monument. *Lund Archaeological Review 1995.*

Meckseper, C. 1982. *Kleine Kunstgeschichte der deutschen Stadt im Mittelalter.*

Modén, E. 1993. *Var låg Linköpings tidigmedeltida biskopsgård?* Otryckt seminarieuppsats,

arkeologiska institutionen, Stockholms universitet.

Modén, E. Msk. Linköpings slott 900 år. *Östergötland. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum 2003.*

Mogren, M. 1984. *Spetälska och spetälskehospital i Norden under medeltiden.* Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet, stencil.

Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi.* Lund studies in Medieval Archaeology. Stockholm.

Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000-1700. Det svenska jordbrukets historia 2.* Borås 1999.

Nerman, B. 1956. När blev Linköpingstrakten Östergötlands centrum? *Meddelanden från Östergötlands och Linköpings stads museum 1956-57.*

Nevett, L. 1994. Separation or seclusion? Towards an archaeological approach to investigating women in the greek household in the fifth to third centuries BC. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.* Parker Pearson, M. & Richards, C. ed.

Nilsson, N. 1992. *Centralområden i Östergötland under perioden bronsålder – äldre järnålder.* CD-uppsats i arkeologi, Uppsala universitet, stencil.

Nilsson, B. 1998. *Sveriges kyrkohistoria. 1. Missionstid och tidig medeltid.* Arlöv 1998.

Nisbeth, Å. & Estham, I. 2001. *Linköpings domkyrka. III. Inredning och inventarier. Sveriges kyrkor nr. 225.* Stockholm.

Nordberg, T. O:son 1935. Medeltidshus i staden mellan broarna. *Samfundet S:t Eriks årsbok 1935.*

Nordén, A. 1915. *Linköpings gator och gränder.* Linköping.

Nordén, A. 1929. Stångebro och Gamlabro. "Eriksgatans" huvudbroar i Östergötland och bebyggelsehävden vid dem. *Ymer 1929, häfte 1.*

Nordenfalk, E. 1933. Var låg kungsgården Stång? *Östgöta Correspondenten* 11 november 1933.

Nordiska historikermötet 17. Urbaniseringsprosessen i Norden, 1. Middelaldersteder. Redigerat av Grethe Authén Blom. Trondheim.

Norman, H. 1940. Rimkrönikan om Linköpings biskopar. *Kyrkohistorisk årsskrift 1940.*

Nyberg, T.S. 1991. Adam av Bremen och Florenslistan. *Scandia 2/1991.*

Nygren, E. 1932. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. Andra delen (1523–1560).* Stadshistoriska institutet. Stockholm.

Nygren, E. 1941. Registra Ecclesie Lincopensis. *LBH (Linköpings biblioteks handlingar) ny serie bd 3.*

Olaus Magnus, 1976. *Historia om de nordiska folken. 1-4.* Med kommentarer av John Granlund. (Ursprungligen tryckt 1560). Nytryck, andra upplagan. Östervåla.

Olofsson, L. 1989 *Det lilla lasarettet mitt i stan. Länslasarettet i Linköping 1782-1895.* Linköping.

Ong, W.J. 1999 *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet,* (andra uppl.).

Parker Pearson, M. & Richards, C. ed. 1994a. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.*

Parker Pearson, M. & Richards, C. 1994b. Ordering the world: perceptions of architecture, space and time. *Architecture and Order. Approaches to Social Space.* Parker Pearson, M. & Richards, C. ed.

Parvia, R. 1991. The finnish concept of space. A mythical spiritual view. *Social space : human spatial behaviour in dwellings and settlements : proceedings of an interdisciplinary conference.* Grøn, Engelstad & Lindblom ed. Odense.

Pernler, S-E. 1999 *Sveriges kyrkohistoria. 2.*

Hög- och senmedeltid. Trelleborg 1999.

Pihlman, A. & Kostet, J. 1986. *Åbo. Medeltidsstaden 3.* Åbo landskapsmuseum. Åbo.

Pirinen, K. 1956. *Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. Zusammenfassung: Das Domkapitel von Åbo gegen Ende des Mittelalters.* Helsinki.

Pirinen, K. 1956/82. Domkapitel. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 3, sp. 185.*

Rapoport, A. 1990. Systems of activities and systems of settings. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdiciplinary Cross-cultural Study.* Kent, S. ed.

Rasmussen, J.N. 1987 Linköpings franciskanerkloster på medeltiden. I: *Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum.*

Rasmussen, J.N. 1992. Die Bedeutung der nordischen Franziskaner für die Städte im Mittelalter. Berg, utg. *Bettelorden under Stadt. Bettelorden und Städtisches Leben im Mittelalter und in der Neuzeit.* Werl.

Rasmussen, J.N. msk. *Die Franziskanerprovinz Dacia.*

Rasmussen, P. 1956/82. Alen. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.* Andra utgåvan.

Redin, L. 1976. *Uppsala. Medeltidsstaden 3.* Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Redin, L. 1977. *Lagmanshejdan.* Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4. Nr 10. Lund.

Redin, L. 1978. *Örebro. Medeltidsstaden 9.* Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Redin, L. 1982. Stadsarkeologi – perfektum i viss mån presens och något futurum. *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Den medeltida staden. 3/1982.*

Reisnert, A. 1989. Ystads franciskanerkloster och aristokratin. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid.* Andersson & Anglert red. Stockholm.

Reisnert, A. 1992. Stenhusbyggnation och gårdsstrukturer i det medeltida Malmö. *Medeltida husbyggande*, red. Augustsson. Lund studies in Medieval Archaeology 9. Lund.

Rhyzelius, A. O. 1921 *Om Linköping.* Texten utgiven av C M Stenbock, noter av K. Beckman. Linköpings biblioteks handlingar, ny serie 2. Linköping.

Rhyzelius, A. O. 1945 *Berettelse om biskopsgården 1756.* Tryckt i Uppsala 1945 för biskop Tor Andræs 60-årsdag.

Rhyzelius, A. O. 1968 *Om Linköping.* Skriftserie utgiven av Föreningen Gamla Linköping. 10.

Ridderstad, A. 1917. *Östergötlands beskrivning. Med dess städer samt landsbygdens socknar och alla dess egendomar.* Stockholm.

Ridderstad, E. 1958 . *Linköpings klosterområde. Bebyggelse invid Ågatan under och efter medeltiden.*

Rinne, J. 1952. *Turun tuomiokirkko keskiaikana III.* Turku.

Ropeid, A. 1956/82. Veg. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 19, sp. 617.*

Rosborn, S. 1984. *Malmö. Medeltidsstaden nr 67.* Riksantikvarieämbetet.

Rosén, J. 1949. *Kronoavsöndringarna under ldre medeltid.* Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 46. Lund.

Rosén, J. 1940. De sekulära domkapitlenas tillkomst. *Svensk teologisk kvartalskrift.*

Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300.* Lund.

Romdahl, A.R. 1932 *Linköpings domkyrka 1232-1498.* Göteborg.

Rui, L. M. 1996. Et arkeologisk materiale fra middelalder-Oslo i feministisk perspektiv.

META 1/1996.

Ruuth, J.W. 1909. *Åbo stads historia lunder medeltiden och 1500-talet. Bidrag till Åbo stads historia IX.* Helsingfors.

Ryding, J. S. 1735/1958 *Avhandling om Linköping.* Nytryck 1958. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping.

Rääf, L.F. 1856. *Samlingar och anteckningar till en beskrifning öfwer Ydre härad i Östergötland.* Linköping.

Saltzman, K. & Svensson, B., red. 1997. *Moderna landskap. Identifikation och tradition i vardagen.* Stockholm.

Sandblad, N.G. 1949. *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658.* Lund.

Sanders, D. 1990. Behavioural conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture. *Domestic Architecture and the Use of Space: An Interdiciplinary Cross-cultural Study.* Kent, S. ed.

Shanks, M. & Tilley, Ch. 1987 *Social Theory and Archaeology.*

Shields, R. 1991. Reading the built environment: 150 years of shopping arcade. *Social Space: human spatial behaviour in dwellings and settlements.* Grøn, Engelstad & Lindblom, ed.

Schlyter, D.C.J. 1865. *Konung Magnus Eriksons stadslag.* Lund.

Schück, A. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling.* Stockholm.

Schück, H. 1959 *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa.*

Schück, H. 1976 *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten.* Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4. Stockholm.

Sigsjö, R. 1980. *Skara. Medeltidsstaden 24.* Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Sigsjö, R. 1986. Skara stadsplan, arkeologi och historia. *Skara I. Före 1700. Staden i stiftet.* Utgiven av Skara historiekommitté. Skara 1985.

Sjösvärd, L. 1987. Strängnäs. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige.* Andræ, Hasselmo & Lamm red. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Skara I. Före 1700. Staden i stiftet. Utgiven av Skara historiekommitté. Skara 1985.

Staf, N. 1935. *Marknad och möte.* Stockholm.

Steane, J. 1985. *The Archaeology of Medieval England and Wales.*

Sten, S. 1991. *Osteologisk analys av ben påträffade i en avfallsgrop från S:t Persgatan i Linköping, Östergötland.* Otryckt SHM-rapport.

Stille, P. 1999. *Runstenar och runristare i det vikingatida Fjärdrundaland. En studie i attribuering.* Runrön. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 13. Uppsala.

Strid, J-P. 1987. Linköpingsbygdens ortnamn. *Linköpingsbygden. Linköpings stads historia.* Örebro.

Styffe, C. G. 1911. *Skandinavien under unionstiden. Med särskildt afseende på Sverige och dess förvaltning åren 1319 till 1521. Ett bidrag till den historiska geografien.* 3:e uppl. Stockholm.

Sundquist, N. 1953 *Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala stads historia I.* Uppsala 1953.

Svahnström, G. 1976. Häuser under Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters. *Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500.* Acta Visbyensia V. Visbysymposiet för historiska vetenskaper 1974. Visby.

Svanberg, J. 1967. Nicolaus Hermannis "upphöjde" gravsten i Linköping och de medeltida biskopshällarna i Strängnäs. *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade*

Armin Tuulse. Stockholm Studies in History of Art 13. Uppsala.

Svenska akademiens ordbok. SAOB.

Svenska Riks-archivets Pergamentsbref 1351–1400. I-II. 1866–68.

Svenskt biografiskt lexikon. 1918–

Svenskt diplomatarium från och med år 1401. Bd I-III. Utgivet af Richs-archivet genom Carl Silfverstolpe. 1875–1884.

Svensson, E. 1998. *Människor i utmark.*

Syse, B. 1984. Kvarterets första 300 år. Om den arkeologiska undersökningen i kv. Rådstugan 1981. *Dragarbrunn.*

Syse, B. 1986. Den medeltida stadens fähus och boskap. *Folkets historia, nr 3/1986.*

Syse, B. 1987. Uppsala. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige.* Andræ, Hasselmo & Lamm red. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Söderberg, B. 1941. Ett medeltida gilleshus i Arboga? *Rig.*

Söderberg, B. G. 1956/82. Källare. Källarstuga. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd. 10, sp. 60.*

Söderberg, B., Larsson, I., Ailii, H & Gejrot, C. 2000. Skrift- och språkkultur under svensk medeltid. *Att förstå det mänskliga. Humanistisk forskning vid Stockholms universitet.* Dahlbäck, K. red.Stockholm 2000.

Söderström, G. red. 2000. *600 år i Vadstena. Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000.* Västervik.

Søgaard, H. 1956/82. Gilde. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Bd 5, sp. 299.*

Tagesson, G. 1987 Linköpingsklostret - ett 700-årsjubileum. *Linköping 700 år. Meddelanden från Östergötlands Länsmuseum.*

Tagesson, G. 1989 *Arkeologisk undersökning 1960-63. Kv Aposteln 2 och Absalon 1, Linköping.* Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 26/89.

Tagesson, G. 1990. *Vreta klosters kyrka och klosterområde. Arkeologisk undersökning samt osteologisk analys 1988.* Otryckt rapport, Östergötlands länsmuseum, dnr 254/88.

Tagesson, G. 1991. I Linköpingsdomens skugga. *Linköpings stiftsbok.*

Tagesson, G. 1994. *Kungsbro, Vreta klosters socken. Arkeologisk undersökning 1993–1994.* Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 285/94.

Tagesson, G. 1995a. *Kv Aposteln 2, Linköping. Arkeologisk undersökning 1991.* Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 143/91.

Tagesson, G. 1995b. *S:t Persgatan–Domkyrkoområdet. Arkeologiska undersökningar 1990-92.* Östergötlands Länsmuseum, otryckt rapport, dnr 112/90.

Tagesson, G. 1996 *Kvarteret Basfiolen, Linköping. Arkeologisk undersökning 1987.* RAÄ UV-Linköping, otryckt rapport.

Tagesson, G. 1997a. Vreta and Bro. Magnates and Bishops in a District of Östergötland. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology.* Red. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 24. Stockholm.

Tagesson, G. 1997b. Who wants to live in a bishops town? On Archaeology and Change in Linköping. *Lund Archaeological Review 1997.*

Tagesson, G. 2000a. Bodde dom därnere? Om kulturlagerbildning och avfallshantering i stormaktstidens Norrköping. *Att tolka stratigrafi. Det tredje nordiska stratigrafimötet Åland 1999.* Red Eriksdotter, G., Larsson, S. & Löndahl, V. Mariehamn 2000.

Tagesson, G. 2000b. Var låg Linköpings franciskankonvent? *Fornvännen 2000/4.*

Tagesson, G. 2001a. *Kungsbro, Vreta klosters socken. Arkeologisk undersökning 1995–96.* Östergötlands länsmuseum. Rapport

20:2001.

Tagesson, G. 2001b. När Jöns Svartepräst kom till stan. En berättelse om medeltidens Linköping, dess uppgång och fall. *Årsboken Vår stad Linköping 2001*. Linköping.

Tageson, G. 2001. Ett chrismatorium från Linköping. *Östgötafynd. Från stenålder till stormaktstid*. Red. K. Lindeblad. Linköping.

Tagesson, G. 2001d. Kyrkan och det urbana rummet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift 41/2001*.

Tagesson, G. 2002. Church and urban space in Linköping – and some questions about medieval Turku. *SKAS*.

Tagesson, G. msk. Church and urban space in Linköping. *Urban diversity*. Riksantikvarieämbetet, skrifter.

Tagesson, G & Wigh, B. 1994. Ben och annat skräp - om osteologi och bebyggelseutveckling i det medeltida Linköping. *META 1994:2*

Tarlow, S. & West, S. ed. 1999. *The Familiar Past? Archaeologies of later historical Britain*. London and New York.

Tesch, S. 1983. *Ystad II. En omlandsstudie. Medeltidsstaden 45*. Riksantikvarieämbetet.

Tesch, S. 1987. Söderköping. *7000 år på 20 år. Arkeologiska undersökningar i Mellansverige*. Andræ, Hasselmo & Lamm red.

Tesch, S. 2000. Det sakrala stadsrummet – Den medeltida kyrkotopografin i Sigtuna. *META 1/2000*.

Tesch, S. red. 1989. *Avstamp – för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna*. Sigtuna museer.

Tesch, S. red. 1990. *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90*.

Tham, W. 1854-55. *Beskrivning över Linköpings län* (ny upplaga 1994).

Thomasson, J. 1997. Private Life made Public. One Aspect of the Emergence of the Burghers in Medieval Denmark. *Visions of the Past. Trends and Tradition in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar. Skrifter Nr 24. Stockholm.

Thompson, M.W. 1995. *The medieval hall: the basis of secular domestic life 600–1600 AD*.

Tilley, Ch. 1994. *A phenomenology of Landscape. Places, paths and monuments*. Oxford.

Tollin, C. 1991. *Ättebackar och ödegärden. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Uppsala.

Tollstorp, J.P. 1834 *Beskrifning öfver Linköping*. Norrköping 1834. (Nytryck 1957).

Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge.

Troels-Lundh, T.F. 1879–1901. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrade*. København.

Tunberg, S. 1910-12 En romersk källa om Norden vid 1100-talets början. Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandl. 1910-12. *Uppsala univ. Årsskrift 1913*.

Tunberg, S. 1941. *SMR. Svenska medeltidsregester 1434-1441*. Stockholm 1941.

Uotila, K. 1986. Välvda källare – en del av Åbo stortorgs medeltid. Aboa. *Åbo landskapsmuseums årsbok 1986*.

Uotila, K. msk. Åbo medeltida rådhus. En stenbyggnad vid ett medeltida torg. *META*.

Wallerström, T. 1995. *Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Luleå.

Wallin, C: 1975 *Knutsgillena i det medeltida Sverige. Kring kulten av de nordiska helgonkungarna*. KVHAA Historiskt arkiv 16. Stockholm 1975.

Valonen, N. 1956–57a. Grävningsfynden i det gamla Åbo 1952–53. *Åbo stads historiska*

museum. Årsskrift 1956–57.

Valonen, N. 1956–57b. Två kartor av Juhani Rinne över det medeltida Åbo. *Åbo stads historiska museum. Årsskrift 1956–57.*

Walther, H. G. 1992. Bettelordenskloster und Stadtgründung im Zeichen des Landesausbau: Das Beispiel Kiel. *Bettelorden und Stadt. Bettelorden und städtisches Leben im Mittelalter und in der Neuzeit.* Hrsg D. Berg. Werl.

Welinder, S. 1989. Arkeologi om människor med bokstäver men utan tvål. *META 1989/2.*

Welinder, S. 1992a. *Människor och landskap.* AUN 15. Uppsala.

Welinder, S. 1992b. *Människor och artefaktmönster.* Occasional Papers in Archaeology 5. Uppsala university. Uppsala.

Welinder, S. 1993. *Miljö, kultur och kulturmiljö.* Stockholm.

Wernstedt, F. 1957–1989. *Äldre svenska frälseslänter bd I-3.*

Wessén, E. 1921a. Linköping och lionga þing. *Namn och bygd 1921.*

Wessén, E. 1921b. Forntida gudsdyrkan i Östergötland I. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1921.*

Westerlund, J.A. & Setterdahl, J.A. 1915. *Linköpings stifts herdaminnen. Bd I.*

Westling, G. 1919. *Om Linköpings hospital.* Linköping.

Westholm, G. 1989. Visby – Bönders hamn och hamnplats. Visbysamhällets uppkomst och utbredning under förhistorisk tid och äldre medeltid. *Medeltidsstaden 72. Visby, staden och omlandet II.* Riksantikvarieämbetet.

Westholm, G. 1998. Stenstadens ålder. *Gotländskt arkiv.*

Widegren, P. D. 1817. *Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland.*

Wienberg, J. 1988. Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. *META 1988/1-2.*

Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint.*

Wienberg, J. 1997. Arkæologien, sproget og samfundet. *META 2/1997.*

Wienberg, J. 2001. Arkæologi, pseudoarkæologi och sakral topografi. *META 4/2001.*

Wigh, B. 1993. *Djurbenen från kvarteret Brevduvan. Osteologisk undersökning SHM-rapport 1993:7.*

Wigh, B. 1997. Djurbenen – matrester och slaktavfall, i Feldt, A-C. & Tagesson, G. 1997. *Två gårdar i biskopens stad - om de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Brevduvan, Linköping 1987-89.* Östergötland Fakta 3. 1997.

Wigh, B. 1996. *Det osteologiska materialet från Kungsbro, Vreta klosters sn, Östergötland.* Otryckt rapport.

Vretemark, M. 1997. *Från ben till boskap. Kosthåll och djurhållning med utgångspunkt i medeltida benmaterial från Skara.* Del I. Skrifter från Länsmuseet Skara nr 25. Nossebro.

Zachrisson, S. 1958 Några gravkistor av trä från tidig medeltid. *Tor 1958.*

Zachrisson, S. 1961. Det svenska rådhuset under medeltid och äldre vasatid. Tryckt 2002, red. Medelius & Sigurdsson, *Rådhus, äpplen och rabarber. En vänbok till Sune Zachrisson på 70-årsdagen den 28 januari 2002.* Nordiska museet.

Zetterlund, P. 1999. *Rävkullen. Ett nyfunnet skelettgravfält vid Omberg. Arkeologisk förundersökning och utredning. Rapport UV Öst 1999:12.* Riksantikvarieämbetet.

Åhman, E. 1983. *Växjö. Medeltidsstaden 46.* Riksantikvarieämbetet. Göteborg.

Öjesjö, M-L. 1987. Pesten i Linköping 1710–11. *Linköping 700 år. Östergötland 1987.* Linköping.

Österberg, E. 1991. *Mentalities and other realities : essays in medieval and early modern Scandinavian history.* Lund.

Personliga referenser.

Hans Andersson, professor, Lunds universitet.
Anders Andrén, professor, Lunds universitet.
Jan Eriksson, 1:e antikvarie, länsstyrelsen, Linköping.
Ann-Charlott Feldt, antikvarie, Östergötlands länsmusem, Linköping.
Markus Hiekkanen, docent, Helsingfors universitet.
Eva Modén, antikvarie, Östergötlands länsmuseum.
Tore S. Nyberg, professor, Odense universitet.
Herman Schück, professor, Stockholm.
Per Stille, fil.dr., Svenska akademiens ordboksredaktion, Lund.
Jan-Paul Strid, docent, Linköpings universitet.
Kari Uotila, docent, Åbo universitet.

Förkortningar.

BR	Byggnadsarkeologiskt register
DS	*Diplomatarium Suecanum.*
GIR	*Konung Gustaf den förstes registratur*
HSH	*Handlingar rörande Skandinaviens historia*
LBH	*Linköpings biblioteks handlingar*
LStB	Linköpings stifts- och landsbibliotek
RA	Riksarkivet
RAP	Riksarkivets pergamentsbrev
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SR	Stadsarkeologiskt register
SRP	*Svenska Riks-Archivets Pergamentsbref*
SD	*Svenskt diplomatarium*
SRS	*Scriptores rerum Svecicarum*
ÖgL	Östgötalagen
ÖLM	Östergötlands länsmuseum.

Fig. 183. Kvartersnamn i centrala Linköping.
Skala 1: 6 000. Karta förf. och Lars Östlin.

0 250 m

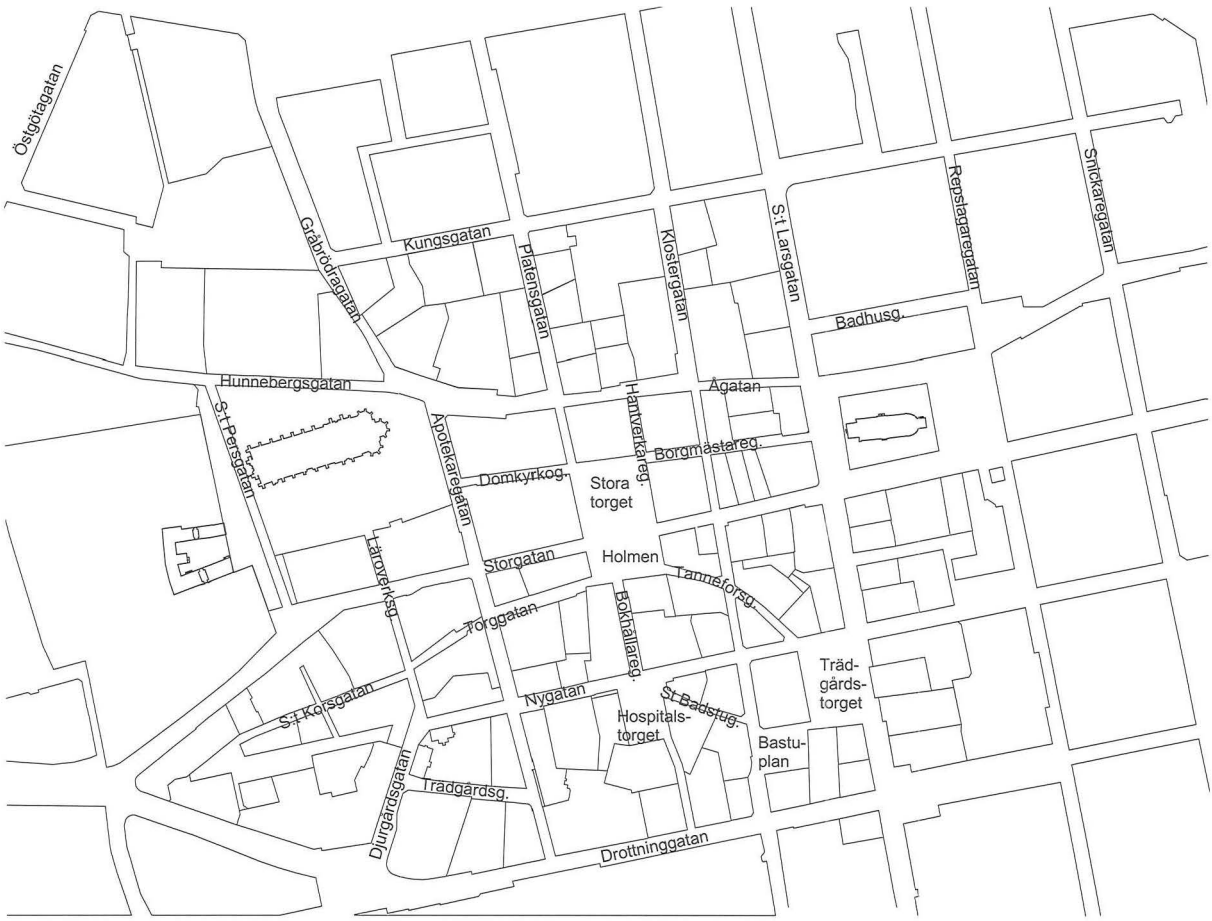

Fig. 184. Gatunamn i centrala Linköping.
Skala 1: 6 000. Karta förf. och Lars Östlin.

O arkeolog!

När du grävt upp mig
skall du se på denna skalle
denna tandrad med amalgam och guld
men jorden som min hjärna, mina tankar blivit
den ser du inte –

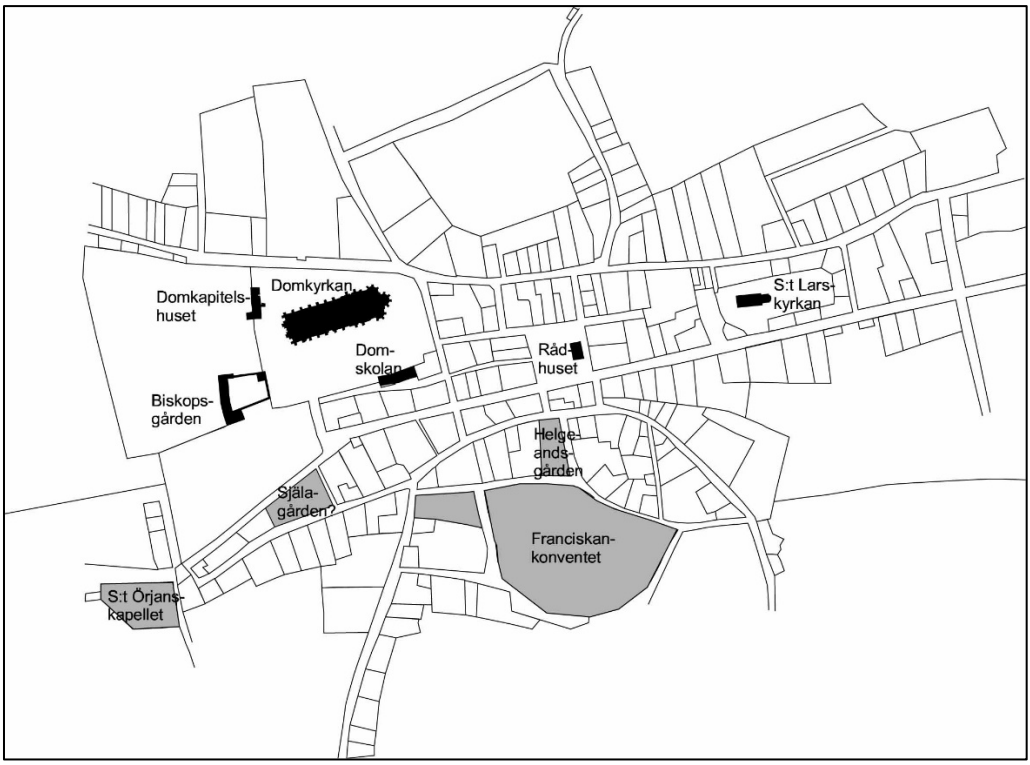
Nu tänkte jag säga dig vad mina tänder
min öppnade mun betyder
och orsaken till att du fann mig så här
men jag avstår från det:
Jag kan inte.

Gunnar Ekelöf *En natt i Otočac*

Errata-lista.
Göran Tagesson. 2002. *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*.

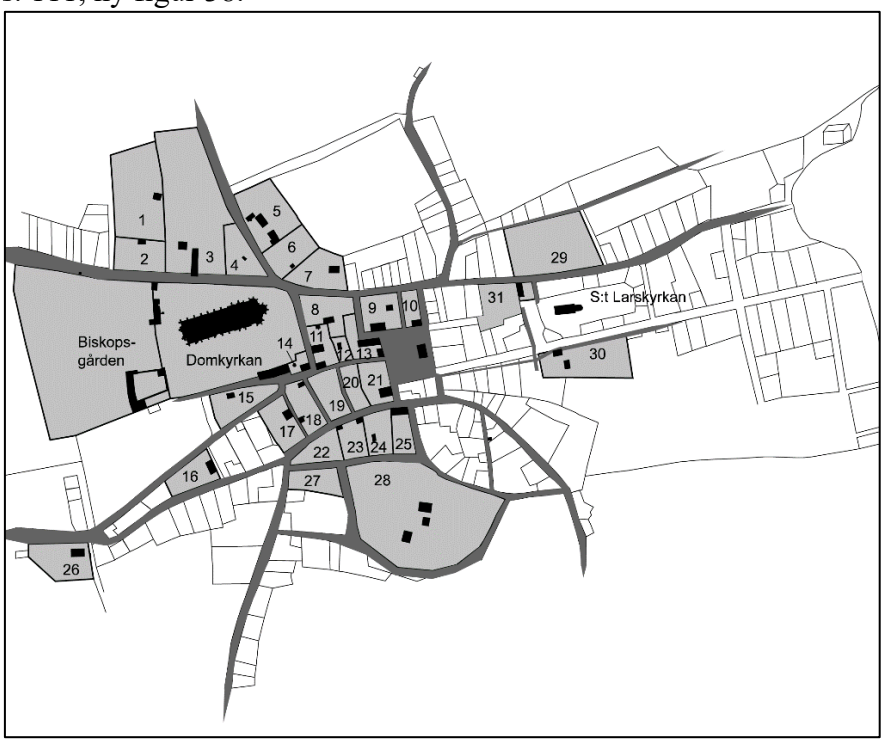
s. 2, första stycket, ska även stå Claes och Greta Lagerfeldts stiftelse
s. 2. 5:e raden, står Mathias, ska vara Mattias
s. 30, not 29, ska även stå Grøn et al. 1991, och Rapaport 1990; står Harrison 1996, ska vara 1996 och 1998
s. 32, not 34, står Shanks & Tilley 1988, ska vara 1987; ska även stå Kent ed. 1990
s. 33, not 36, ska även stå Cinthio 1965
s. 56, fig 11, Östergötlandskartan är felaktigt försedd med moderna vägar
s. 57, not 16 står Cnattingius 1987, ska vara Cnattingius et al. 1987; not 19, står Tagesson 2000c, ska vara 2000b; ska även stå Tagesson 2002a, 2002b
s. 64, 1:a stycket, 2:a raden, står 800-talet, ska vara 900-talet; not 33, står Helander 1997, 1998, ska vara Helander 1998; not 35, ska även stå Nordenfalk 1933
s. 66, not 44, står Ponticium, ska vara Pontificum
s. 68, not 54, står Hafström 1957/78, ska vara 1956/82; not 55 står Cnattingius 1946, ska vara 1944
s. 75, 3:e stycket, 1:a raden, står insamlats, ska vara dokumenterats
s. 75, 4:e stycket, 1:a raden, står 1840, ska vara 1853
s. 76, not 2, står Kindvall 1970, ska vara rapport Kindvall 1970 (i det följande refereras på detta sätt till otryckta rapporter)
s. 80, not 7, står Tagesson 2000, ska vara 2000a
s. 86, fig 86, saknar skala
s. 87, not 20, ska även stå Lindell red 1992
s. 97, not 35, står Hall 1978/1980, ska vara 1980

100, ny figur 33.

s. 102, 2:a stycket, 5:e raden, står fungeras, ska vara fungera
s. 103, not 48, står Cnattingius 1963, 1970, 1977 samt 1987, ska vara 1963a, 1970a, 1977 samt Cnattingius et al. 1987
s. 105, not 49, står Ljungstedt 1987; Ullén i Cnattingius 1987, ska vara Ljungstedt och Ullén i Cnattingius et al. 1987; not 50 står Cnattingius 1963, Cnattingius 1987, ska vara 1963a resp Cnattingius et al. 1987
s. 109, 3:e stycket, 1:a raden, står 1283, ska vara 1284
s. 109, 5:e stycket, 1:a raden, står Inga prebenden, ska vara Inga nya prebenden

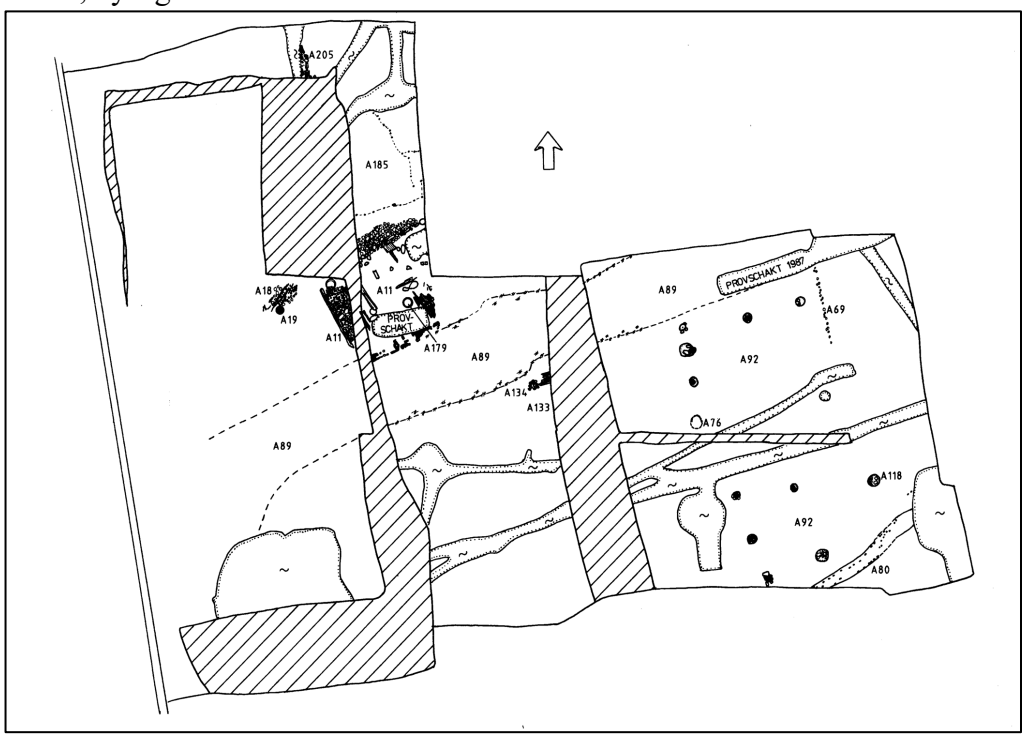
s. 111, ny figur 38.

s. 113, not 63, står Cnattingius 1936, ska vara 1935-36
s. 116, not 68. Gardelin 1997 samt muntlig uppgift. Genom en undersökning av bruksprover mellan ett antal stenhus i Linköping med bruksproverna från slottet framgår att någon direkt överensstämmelse inte föreligger, undersökning av Modén & Tagesson augusti 2000. Not 70, står Cnattingius 1936, ska vara 1935-36; not 72, står Tagesson 2000, ska vara 2000b.
s. 119, not 76, står Tagesson 1995, ska vara 1995b

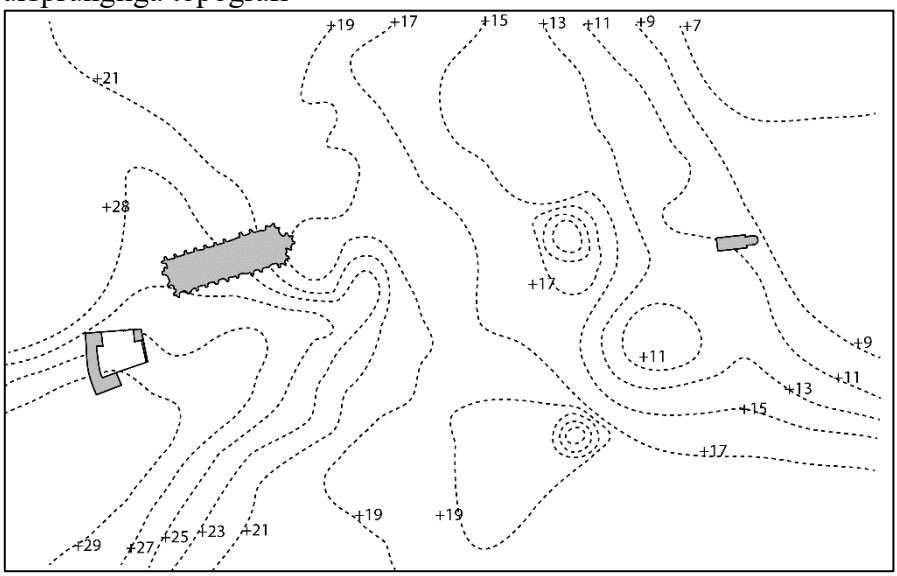
s. 122, not 84, står Söderberg 1957/82, ska vara 1956/82; står Söderström 2002, ska vara Söderström red 2000
s. 123, not 85, står Lundberg 1945, ska vara 1948
s. 124, 3:e stycket, 7:e raden, står dateras, ska vara daterats
s. 125, not 88, står Lundberg 1945, ska vara 1948
s. 127, 3:e stycket, 8:e raden, står (fig. 50), ska vara (fig. 49, 150)

s. 133, ny figur 52b

s. 162, not 25, står Tagesson & Wigh 1994, ska även stå Wigh 1993; 1997; Arnesson 1980; Jacobsson 1991; Sten 1991; jmf Wigh 1996

s. 174, ny figur 67, står Linköpings topografi, ska vara Linköpings ursprungliga topografi

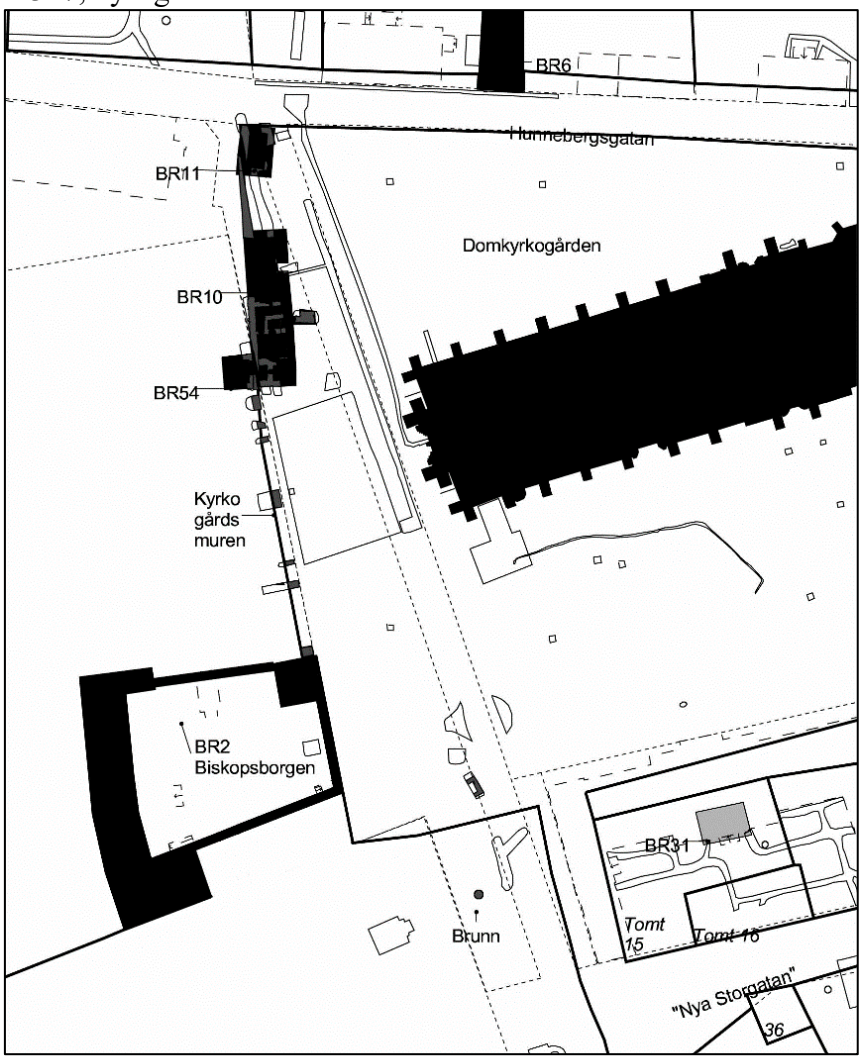

s. 173, not 35, står Cnattingius 1970c, ska vara 1970b
s. 176, 5:e stycket, 3:e raden, står österut, ska vara västerut
s. 178, fig 69, står Hall 1978, ska vara Hall 1980
s. 179, fig 70, står Tesch 2001, ska vara 2000
s. 181, not 46, står Andrén 1985b; not 48, ska även stå Lindbaek 1914
s. 189, not 61, står Andrén 1998, ska vara 1998a
s. 199, 2:a stycket, 8:e raden, står såldes, ska vara således
s. 206, not 78, står Dahlbäck 1987, ska vara 1987a
s. 213, not 91, står Söderström 2000, ska vara Söderström red 2000
s. 214, not 96, står Cnattingius 1936, ska vara 1935-36
s. 216, not 101, står Söderström 2000, ska vara red. 2000
s. 224, not 8, står Hiekkanen msk. C., ska vara 2002
s. 227, not 10, står Ersgård 1996, ska vara 1986

s. 236, 4:e stycket, 1:a raden, står kyrklig, ska vara kyrkliga; not 5, står Tagesson 1997, ska vara 1997a; not 7, står Nilsson 1988, ska vara 1998
s. 248, not 22, står Järpe 1984, ska vara 1979; står Söderström et al. 2001, ska vara red. 2000
s. 252, not 32, ska även stå Gardell 1945
s. 273, not 14, står Cnattingius 1963, ska vara 1963b; not 15, står Redin 1976, ska vara 1977
s. 279, not 32, ska även stå Gardelin 2001
s. 286, 2:a spalten, 2:a stycket, 2:a raden, står tabell XX, ska vara fig. 116
s. 289, not 55, står Westerlund & Setterdahl 1919, ska vara 1915
s. 293, not 90, står Ridderstad 1918, ska vara 1917
s. 297, not 102, står RPB1419, ska vara SD 4335
s. 299, not 118, står Granlund 1957/78, ska vara 1956/82
s. 306, 14:e raden, står Pr. ska vara Dp.
s. 306, 16:e raden, ska stå Johan Ingesson ohh Helena Ormsdotter, dp. Vimund
s. 306, 18:e raden, ska stå ca 1330-33
s. 306, 33:e raden, står 1506, ska vara 1508
s. 307, 1:a raden, ska stå (S:t Lars, Landeryd). Landeryds gård, prästinkomster från etc…
s. 307, 2:a raden, ska stå Rystad, Ö. Harg, Nykil, Gammalkl. Rystads och Hargs gårdar, prostämb. i Skänninge och Ydre
s. 307, 3:e raden, ska stå Maspelösa och Flisby gårdar
s. 307, 10:e raden, under rubriken biskopstionde ska stå Vårdsberg
s. 307, 11:e raden, ska stå Kungagods i Tjust och Västervik, prostämbetet i Tjust
s. 307, 28:e raden, under Annexkyrka ska stå Kärna, under Biskopstionde ska vara Skeda
s. 307, 29:e raden, under Annexkyrka ska stå Vårdnäs
s. 308, 9:e raden, står 1442, ska vara 1310, 1442

s. 314, not 146, står Lundberg 1929, ska vara 1929-30; not 147, står Lundberg 145, ska vara 1948

s. 317, ny figur 122.

s. 321, not 160, ska stå se även felaktig lokalisering Tagesson 1987; 1995a
s. 328, not 195, ska även stå Schlyter 1865
s. 331, not 213, står Ljung 1957/78, ska vara 1956/82; ska även stå Söderberg 1941
s. 351, not 274, står Kugelberg 1973-75, ska vara 1972-75
s. 390-391, fig. 154 och 155, står SAR 279, ska vara SR 279
s. 403, not 355, står Lindahl 1960, ska vara rapport Lindahl 1960, står Lindqvist 1960, ska vara rapport Lindqvist 1960; not 357, står Persson 1999, ska vara rapport Persson 1999, står Lindqvist 1957, ska vara rapport Lindqvist 1957
s. 439, not 37, står Larsson 1972, ska vara Larsson 1964; 1972

s. 347, ny figur 133.

s. 347, ny figur 134

s. 400, fig 162, står nr 217, ska vara 89
s. 425, 2:a spalten, 4:e stycket, 2:a raden, står ger-, ska vara Kyr-
s. 430, not 10, står Sundquist 1952, ska vara 1953; not 14, ska även stå Syse 1986
s. 445, not 55, ska även stå Uotila 2002
s. 456, står Anund msk, ska vara Anund 2001
s. 457, 2:a spalten, 13:e stycket, står Strukturella, ska vara Kulturella
s. 471, står Tagesson 2001, ska vara 2001c; står Tagesson 2002, ska vara 2002a; står Tagesson msk, ska vara 2002b; Uotila msk, ska vara Uotila 2002
s. 474, fig 183, står Djäken, ska vara Detektiven, och står Detektiven, ska vara Djäknen

S 455. Referenser.
Följande referenser saknas:

Ahnlund, N. 1945. Vreta klosters äldsta donatorer. *Historisk Tidskrift 1945*.

Andersson, H. & Anglert, M. (red.). 1989. *By, huvudgård och kyrka. Studie i Ystadsområdets medeltid.* Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm.

Beckman, S. 1993. Om kulturarvets väsen och värde, i Anshelm, Jonas (red.) 1993. *Modernisering och kulturarv.* Stockholm. B. Östlings bokförl. Symposion, 1993.

Carlsson, G. 1947. Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige. *Kyrkohistorisk årsskrift*. 47 (1947), p. 1-49.

Duby, G. 1981. *Krigare och bönder: den europeiska ekonomins första uppsving 600-1200*. Stockholm: Norstedt

Huizinga, J. 1986. *Ur medeltidens höst: studier över 1300- och 1400-talens levnadsstil och tankeformer i Frankrike och Nederländerna*. [Ny utg.] Stockholm: Prisma

Hædersdal, E. 1987. Omkring den middelalderlige bebyggelse. *Hikuin 13.*

Junghanns, K. 1959. *Die deutsche Stadt im Fruehfeudalismus*. Berlin: Henschelverlag.

Karlsson, H. (red.) 2001. *It's about time: the concept of time in archaeology*. Lindome: Bricoleur press.

Klackenberg, H. 1986. Feodalism i Finnveden: biskop Henrik och Berga, i Andrén, Anders (red.) 1986. *Medeltiden och arkeologin: festskrift till Erik Cinthio*. Lund: Institute of Archaeology, Univ.

Larsson, M. 1993a. *Lambohov. Arkeologisk undersökning, RAÄ 251-253, Slaka socken, Östergötland*. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar, UV Linköping 1993. Linköping.

Larsson, M. 1993b. Den flyttande gården – Äldre järnåldersbosättningar i Mjärdevi, Linköping. *Arkeologi i Sverige. Ny följd 2*. Stockholm.

Redman, Ch. L. 1986. *Qsar es-Seghir. An archaeological View of Medieval Life*. Academic Press inc.

Uotila, K. 1998. *Medieval outer baileys in Finland: with special reference to Turku Castle*. Diss. Turun yliopisto

Then ther bygger ett träde huus
Han skall rädas som en Muus.
The som byggia af Kalk och Stehn,
The lijda alldrigh tolket mehn.

När biskop Henrik Tidemansson skrev sina rimmade dikter vid 1400-talets senare del var hans stad Linköping stadd i förändring. Biskopsgården byggdes om till en befäst borg medan domkyrkans östkor äntligen kunde färdigställas. Domkapitlet lät uppföra en stor byggnad framför domkyrkan samtidigt som ett rådhus byggdes på det nyanlagda torget. Tidigare under 1400-talet hade ett tjugotal stora residensgårdar med tvåvånings stenhus inrättats för domkapitlets präster. Men även på borgarnas stadsgårdar märktes förändringarna.

I denna studie behandlas biskopsstaden Linköping som en plats med många olika betydelser. Alltifrån den tidiga medeltidens vägmöte och biskopsort, över den av kungen och biskopen nygrundade staden på 1280-talet och domkapit lets stad med sina dominerande residensgårdar, till nationalstatens nya administrativa stad under stormaktstiden. Linköping har skiftat utseende och funktion under olika historiska perioder, genom de människor som bott och verkat här.

Genom arkeologiskt och skriftligt källmaterial tecknas här en väsentligt ny bild av stadens utveckling under medeltiden och renässansen.

Göran Tagesson är verksam som arkeolog med inriktning på historisk arkeologi vid Riksantikvarieämbetet. Biskop och stad är hans doktorsavhandling vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.

Lund Studies in Medieval Archaeology 30
Almqvist & Wiksell International
ISBN 91-22-01957-X
ISSN 0283-6874

